*गृहप्रवेशनीयः स्यादिति यज्ञविदो विदुः ॥ इति ।
औपासनहोमे विशेषमाह शौनकः—

धर्मप्रजासिद्ध्यर्थं कन्यां प्रतिगृह्णामीति ब्रूयात् । "एवं त्रिः प्रयुज्य 'ऋतस्य हि शुरुधः' इति तिस्रो जपेत्"इति गृह्य(१)परिशिष्टादिति,

त्रिवारमेवं कृत्वा तु कन्यां दद्यात्ततः पिता ।
दाता पठेदिमं मंत्रं कन्या तारयतु स्वयम् ॥

इत्याश्वलायनस्मृतेश्च ।

वरोऽथ प्रतिगृह्णीयात्स्पृशेत्क इति मन्त्रतः ।

इत्यत्राथपदेन त्रिर्दानानन्तरलाभाच्च । कन्याप्रतिग्रहो दक्षिणेंऽसे कार्यः, 'दक्षिणेंऽसे कन्यामभिमृश्य क इदं कस्मा अदात्' इति गृह्यपरिशिष्टात् । होमानन्तरं पाणिग्रहणादि पतित्वप्राप्त्यर्थम्,

पाणिग्रहणसंस्कारात्पतित्वं सप्तमे पदे ।

इति वचनात् । कांस्यपात्रस्थकन्याञ्जलेरुपरिस्थे वराञ्जलौ दातृहस्ते भार्यया जलधारादानं कार्यम् । तेन कदाचित्कन्याहस्तासन्निधानेऽपि सकृत्कन्यादानं सिध्यत्येव । ये तु कांस्यपात्रस्थवराञ्जलेरुपरि दातृहस्ते इत्यादि मन्यन्ते तेषां कन्याञ्जलेरुपरि कन्याहस्तासत्त्वे द्विःकन्यादानं स्यात् । दात्रा च स्वयं कन्यादानजलं वरहस्ते दत्तं न स्यादिति । विष्णुधर्मे तु—

करे गृहीत्वा कन्यां तु दासदास्यो द्विजोत्तमः ।
करं तु हृदि विन्यस्य धर्मो ज्ञेयः प्रतिग्रहे ॥

इत्युक्तम् । तत्राधःस्थकन्याहस्तं दाता वरहस्ते पश्चाद् दद्यादित्यर्थः । *गृहेति । संस्कारमयूखे देवस्वामिभाष्ये— "उपशान्तेऽन्यमग्निमाहृत्य नष्टाहरणप्रायश्चित्तं कृत्वा परिचरणं स्यात्" इति । अयमर्थः—गृहप्रवेशनीयहोमारम्भात्पूर्वं द्वादशरात्रमध्येऽग्न्यनुगमने श्रोत्रियागारादग्निमानीयाऽऽयतने स्थाप-

(१) 'परिशिष्टादेति' ख० ।

पृथ्वीचन्द्रोदये पाद्मे—

'नोर्जो वन्ध्यो विधातव्यो व्रतिना केनचित्क्वचित् ।'

तथा नारदीये—

'अव्रतेन क्षिपेद्यस्तु मासं दामोदरप्रियम् ।
तिर्यग्योनिमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥'

अन्यान्यपि ताम्बूलतैलकेशकर्तनादिवर्जनसंकल्परूपाणि*प्रागुक्तानि ।

तथा कार्तिके आकाशदीप उक्तो निर्णयामृते पुष्कर-पुराणे—

'तुलायां तिलतैलेन सायंकाले समागते ।
आकाशदीपं यो दद्यान्मासमेकं हरिं प्रति ॥
महतीं श्रियमाप्नोति रूपसौभाग्यसंपदम् ॥' इति ।

तद्विधिश्च हेमाद्रावादित्यपुराणे—

'दिवाकरेऽस्ताचलमौलिभूते गृहाददूरे पुरुषप्रमाणम् ।
यूपाकृतिं यज्ञियवृक्षदारुमारोप्य भूमावथ तस्य मूर्ध्नि ॥
यवाङ्गुलच्छिद्रयुतास्तु मध्ये द्विहस्तदीर्घा अथ पट्टिकास्तु ।
कृत्वा चतस्रोऽष्टदलाकृतीस्तु याभिर्भवेदष्टदिशानुसारी ।
तत्कर्णिकायां तु महाप्रकाशो दीपः प्रदेयो दलगास्तथाष्टौ ।
निवेद्य धर्माय हराय भूम्यै दामोदरायाप्यथ धर्मराज ॥
प्रजापतिभ्यस्त्वथ सत्पितृभ्यः
प्रेतेभ्य एवाथ तमःस्थितेभ्यः ॥' इति ।

अपरार्के त्वन्यो मन्त्र उक्तः । यथा—

'दामोदराय नभसि तुलायां लोलया सह ।
प्रदीपं ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे ॥' इति ।

कार्तिककृष्णचतुर्थी करकचतुर्थी । सा चन्द्रोदयव्या-

---

*प्रागुक्तानीति । सर्वचातुर्मास्यव्रतान्यपि चतुर्थसम्भवे

स्यैव बाधो न जातिवधनिमित्त(१)स्य भिन्नविषयत्वात्। *संसर्गिणस्तु कामतोऽपि*व्रतस्यैवोक्तेर्न मरणान्तिकम्। नापि स्तेये त(२)त्र *राज्ञो वधकर्तृत्वात्। तेन तयोर्मरणान्तिकाभावात् तयोरेव निष्कृतिर्नान्येषां त्रयाणाम्। *युगान्तरे तु कलौ निषेधब(३)लात्प्रवृत्तिः। एतद्विप्रपरं *न क्षत्रियादेः। तदुक्तम् 'विप्राणां मरणान्तिकम्' इति। *विशेषोऽस्मत्कृते प्रायश्चित्तरत्ने ज्ञेयः।

यः कामतो नरः कुर्यान्महापापं कथञ्चन।
न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते॥

इत्यात्महननविधिना। संसर्गदोषस्तेययोः पर्युदासबीजमाह—*संसर्गिणस्त्विति। *व्रतस्यैवेति।

यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः।
स तस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविशुद्धये॥

इति मनूक्तेः। *राज्ञ इति।

ब्राह्मणस्वर्णहारी तु राज्ञे मुसलमर्पयेत्।
स्वकर्म ख्यापयंस्तेन हतो मुक्तोऽथवा शुचिः॥

इति पाक्षिकमुक्त्यभिधानात् आत्महननाकरणाच्च। ननु

मतिपूर्वमनिर्देश्यं प्राणान्तिकमिति स्थितिः।

इति मनुनापि मरणान्तिकं निषिद्धमिति युगान्तरेऽपि न दुष्करमेवेत्यत्राह—*युगान्तरे त्विति। एकमूलकल्पनालाघवेन मानवस्यापि कलिपरत्वादिति भावः। *न क्षत्रियादेरिति। तथाच क्षत्रियादेर्मरणान्तिकं प्रायश्चित्तं क(४)लौ भवतीति भावः। ननु एतन्मते प्रायश्चित्तविधानं चेत्यस्य वैयर्थ्यं दुर्वारमित्यत्राह—*विशेषश्चेति। संसर्गदोषश्चेति वाक्यं पृथगेवेत्यभिप्रायः। त-

(१) 'निमित्तस्याभिन्न' ख०। (२) 'तेन' क०।
(३) 'बलादेव' क०। (४) 'कलौ' नास्ति घ०ङ०।

पिनी ग्राह्या। *दिनद्वये तत्त्वे पूर्वा, तत्रैव पूजाद्याम्नाना।

कार्तिककृष्णद्वादशी गोवत्ससंज्ञा । सा *प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या। दिनद्वये तत्त्वे पूर्वा । युग्मवाक्यात्

'*वत्सपूजा वटश्चैव कर्तव्या प्रथमेऽहनि ॥"

इति निर्णयामृतेऽभिधानाच्च । अत्र विशेषो मदनरत्ने भविष्ये—

'सवत्सां तुल्यवर्णां च शीलिनीं गां पयस्विनीम्।
चन्दनादिभिरालिप्य पुष्पमालाभिरर्चयेत् ॥
अर्घ्यं ताम्रमये पात्रे कृत्वा पुष्पाक्षतैः *तिलैः

कार्तिके एव कार्याणि ।

चतुर्ष्वपि च मासेषु न सामर्थ्यं व्रते यदि ।
तदोर्जे व्रतिना भाव्यमप्यब्दफलमिच्छता ॥"

इति काशीखण्डात्। *-लोलयेति। 'ते मया' इति वा।

*दिनद्वये तत्त्वे पूर्वेति ।

'नक्तादिव्रतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यते ।'

इत्युक्तेः । 'सङ्कल्पकालमारभ्य संकल्पात्परा' इति केचित् कार्तिककृष्णाष्टमी महाराष्ट्रादिप्रसिद्धा कराष्टमी । सा चन्द्रोदयव्यापिनी ग्राह्या, दिनद्वये तत्त्वे परा ।

*प्रदोषेति ।

'नरो वा यदि वा नारी नक्तं सङ्कल्प्य चेतसि ।'

इत्युपक्रमे—

'माषान्नं कामतोऽश्नीयाद्रात्रौ विगतमत्सरः ।'

इत्यन्ते च नक्तभोजनोक्तेः ।

'प्रतीक्षेतागमं भक्त्या गवां गोध्यानतत्परः ।'

इति गोष्ठागतासु सन्ध्यायां गोपूजाविधानाच्च । *वत्सपूजेति । 'वत्सस्यपूजाशिवरात्रिरेताः परान्विता घ्नन्ति सराष्ट्रम्' इति निषेधोऽपि बोध्यः । *तिलैरिति ।

पादमूले तु दद्याद्वै*मन्त्रेणानेन पाण्डव ॥
'क्षीरोदार्णवसंभूते सुरासुरनमस्कृते ।
सर्वदेवमये मातर्गृहाणार्घ्यं *नमो नमः ॥'
ततो माषादिसंसिद्धान् बटकान्विनिवेदयेत् ।
सुरभि त्वं जगन्मातर्देवि विष्णुपदे स्थिता ॥
सर्वदेवमये ग्रासं मया दत्तमिमं ग्रस ।
ततः सर्वमये देवि सर्वदेवैरलंकृते ॥
मातर्ममाभिलषितं सफलं कुरु नन्दिनि ॥'
इति प्रार्थयेत् । तथा—
'तद्दिने *तैलपक्वं च स्थालीपक्वं युधिष्ठिर ।
गोक्षीरं गोघृतं चैव दधि तक्रं च वर्जयेत् ॥'
ज्योतिर्निबन्धे नारदः—
'आश्विने कृष्णपक्षे तु द्वादश्यादिषु पञ्चसु ।
तिथिषूक्तः पूर्वरात्रे नृणां नीराजनो विधिः ॥
नीराजयेयुर्देवांस्तु विप्रान् गाश्च तुरङ्गमान् ।
ज्येष्ठाञ्छ्रेष्ठाञ्जघन्यांश्च मातृमुख्याश्च योषितः'॥इति
निर्णयामृते स्कान्दे—
'कार्त्तिकस्यासिते पक्षे त्रयोदश्यां निशामुखे ।
यमदीपं बहिर्दद्यादपमृत्युर्विनश्यति ॥'

'चन्दनैः कुङ्कुमैर्गन्धैः पुष्पैः कालोद्भवैस्तथा ।'
इति पाठः । *मन्त्रेणेति ।
"माता रुद्राणामित्येष मन्त्रः प्रोक्तो द्विजन्मनाम् ।
स्त्रीशूद्राणां महाबाहो मन्त्रोऽयं परिकीर्तितः ॥"
इति व्यवस्था तु सम्भवाभिप्रायेत्यभिप्रेत्य सर्वेषां पौराणमन्त्र
ाङ्गीकृतः । *नमोनमइति । नमोऽस्तु [ते] इति वा पाठः ।
'दत्तार्घ्यं तज्जलं पुण्यं साक्षतं मूर्ध्नि विक्षिपेत् ।' इति ।

लल्लस्तु—

'मृत्युना पाशदण्डाभ्यां*कालेन श्यामया सह ।
त्रयोदश्यां दीपदानात्सूर्यजः प्रीयतां मम ॥' इति ।

कार्तिककृष्णचतुर्दश्यां प्रभाते चन्द्रोदये*ऽभ्यङ्गं कुर्यात् । तदुक्तं हेमाद्रौ निर्णयामृते च भविष्योत्तरे—

'कार्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्दश्यामिनोदये ।
अवश्यमेव कर्तव्यं स्नानं नरकभीरुभिः ॥'

इनः चन्द्रः । मदनरत्ने कालादर्शे च 'विधूदये' इति पाठः । 'दिनोदये' इति पाठात्सूर्योदयोत्तरं त्रिमुहूर्तं स्नानं वदतां गौडानां तदनुसारिणां चाज्ञतैव ।

'पूर्वविद्धचतुर्दश्यां कार्तिकस्य सितेतरे ।
पक्षे प्रत्यूषसमये स्नानं कुर्यात्प्रयत्नतः ॥'इति ।

स्मृतिदर्पणेऽपि—

'चतुर्दशी चाश्वयुजस्य कृष्णा
स्वात्यर्कयुक्ता च भवेत्प्रभाते ।
स्नानं समभ्यज्य नरैस्तु कार्यं
सुगन्धतैलेन विभूतिकामैः ॥' इति ।

पृथ्वीचन्द्रोदये पाद्मे—

---

*तैलपक्केति । 'तापिकापक्कम्' इति वा पाठः । *कालेन श्यामया सहेति । 'कालेनामलया सह' इति वा पाठः । हेमाद्रावाग्नेये—

'कार्तिकः खलु मासो वै सर्वदेवमयो महान् ।
कृष्णपक्षे विशेषण तत्र पञ्चदिनानि तु ॥
पुण्यानि तेषु तद्दत्तमक्षयं सर्वकामिकम् ॥''

*अभ्यङ्गं कुर्यादिति । अभ्यङ्गं कृत्वा स्नानं कुर्यादित्यर्थः । अभ्यङ्गस्नाने चन्द्रोदयकालिकी चतुर्दशी ग्राह्येति भावः

'आश्वयुक्कृष्णपक्षस्य चतुर्दश्यां विधूदये।
तिलतैलेन कर्तव्यं स्नानं नरकभीरुणा॥'इति।
'कर्तव्यं मङ्गलस्नानं नरैर्निरयभीरुभिः'

इति कालादर्शे पाठः। उभयत्राश्वयुगित्यमावास्यान्तं मासमभिप्रेत्योक्तम्। तथा—

'तैले लक्ष्मीर्जले गङ्गा दीपावल्याश्चतुर्दशीम्।'
(प्राप्येति शेषः।)
प्रातःस्नानं तु यः कुर्याद्यमलोकं न पश्यति॥'इति।

दिनद्वयेऽपि चन्द्रोदये चतुर्दशीसत्त्वे तदभावेऽप्यरुणोदये संपूर्णे खण्डे वा दिनद्वये चतुर्दशीसमत्वे च पूर्वदिनेऽभ्यङ्गं कुर्यात्। 'पूर्वविद्धचतुर्दश्याम्' इति वचनात्। पूर्वदिने *परादिन एव वा सत्त्वे सैव ग्राह्या। दिनद्वयेऽप्यसत्त्वे अरुणोदयव्यापिनी ग्राह्या। 'पक्षे प्रत्यूषसमये' इत्युक्तेः, वक्ष्यमाणवचनाच्च। तदभावे तु चतुर्दशीह्रासं पूर्वेद्युः प्रवेश्य पूर्वेऽह्नि*त्रयोदशी-

---

चतुर्दशीसत्त्वे पूर्वदिने इति, अग्रे चासत्त्वे चतुर्दशीह्रासमिति च पाठः। अयं मयूखविवेचनाद्यनुसारी। चन्द्रोदये इत्यस्याभ्यङ्गेऽप्यन्वयः। ततः प्रदोषे दीपदानादि तत्रैव। एवं पूर्वदिन एव चन्द्रोदये तत्सत्त्वेऽपि। *परादिन एवेति। अत्र दीपदानादि पूर्वेद्युरिति वक्ष्यति। *त्रयोदशीमध्ये एवेति। चन्द्रोदये इत्यनुवर्तते। "तिथ्यादौ तु"इति अग्रिमवचनेन शास्त्रतश्चतुर्दशीसत्त्वात्। एवमेव 'इनश्च' इति व्याख्यानं व्यर्थम्। इनः सूर्य इत्यस्यैव सम्यक्त्वादिति। सूर्योदयो गौणकालः।

'स्वकालादुत्तरः कालो गौणः सर्वस्य कर्मणः।'

इति वचनादिति, तद्यापिलाभावेति। अत्र 'चतुर्दशीसत्त्वे तदभावेऽप्यरुणोदये सम्पूर्णे खण्डे वा दिनद्वये चतुर्दश्याः साम्ये'इति

द्यश्च एवाभ्यङ्गं कुर्यादिति दिवोदासः । *केचिदत्र वच-नमपि साधकत्वेन वदन्ति—

*'तिथ्यादौ तु भवेद्यावान्ह्रासो वृद्धिः परेऽहनि ।
तावान् ग्राह्यः स पूर्वेद्युरदृष्टोऽपि स्वकर्मणि ॥'इति ।

क्वचित्पाठः । तदभावेऽपि चन्द्रोदये चतुर्दश्यभावेऽपि । अत्र स्मृतिष्वेव प्रत्यूषप्रभातादिशब्दानां चन्द्रोदये तात्पर्यं कैव कथा ग्रन्थस्यारुणोदये इत्यस्य । चन्द्रोदये सम्पूर्णे चतुर्दशीसत्त्वेन, तत्र खण्डे वा तत्सत्त्वेनेति पूर्वोक्तदिनद्वयसत्त्वं विवृतमिति नातीवोपयुज्यते । वस्तुतः सं पाठोऽशुद्ध एव । असत्त्वे चतुर्दशीह्रासमिति पाठस्थाने 'असत्त्वेऽरुणोदयव्यापिनी ग्राह्या । 'पक्षे प्रत्यूषसमये'इत्युक्तेः वक्ष्यमाणवचनाच्च । तदभावे तु चतुर्दशीह्रासम्' इति पाठः, स त्वशुद्धः । अथवा पाठविशेष इत्थं व्याख्येयः—ननु दिनद्वये चन्द्रोदयव्याप्त्यभावे का ग्राह्या इत्यत्राह—तदभावेऽपीति । अरुणोदये इति । पूर्वदिने अभ्यङ्गमित्यनेनान्वयः । चन्द्रोदयरूपमुख्यकालाभावे प्रत्यूषो ग्राह्यः । व्यापककालेनापि कर्मणो निवर्तनसम्भवादित्यर्थः । एतच्च परदिने प्रत्यूषेऽसत्त्वे । तत्र तत्सत्त्वे तु चन्द्रोदयविरहे पूर्ववं असन्देहात् । चन्द्रोदयसत्त्वे तु अन्यतरस्याप्यनिर्णायकत्वादाह—संपूर्णे खण्डे वेति । अरुणोदये इति वर्तते । एतेन चन्द्रोदयस्यैव दिनद्वयसत्त्वमुक्तं, साम्यन्तु दृष्टान्तः । इदानीं प्रत्यूषस्य कर्मकालत्वं साधयति—दिनद्वयेऽपीति । तदभावे त्विति । पूर्वाह्णेऽपि प्रत्यूषव्यापित्वे विध्यर्थ इति । विवेचनानुयायिनस्तु या पूर्वेद्युरेव परेद्युरेव वा प्रातश्चन्द्रोदये वा वर्तते सा पूर्वेद्युरेव परेद्युरेवेति गौणकालमतमादाय सर्वं निर्णयमाहुः । दाक्षिणात्यशिष्टाचारसंवादिदिवोदासमतं खण्डयतां मतमाह-*केचिदिति । *तिथ्यादाविति । पूर्वेद्युः पूर्वतिथ्यादिषु स्वकर्मणि उत्तरतिथ्यादिप्रयुक्तकर्मानुष्ठाने ह्रासवृद्धिसाम्यानि च षष्टिघटि-

तन्मन्दम् । न हीदं वचनं पूर्वदिनव्याप्तौ प्राह्यत्वं विधत्ते । नक्तैकभक्तजन्माष्टम्यादौ दिनद्वये कर्मकाल-व्याप्त्यभावे सर्वत्र पूर्वदिनस्य ग्राह्यत्वप्रसङ्गात् । किं तु यत्रैकभक्तादौ दिनद्वये कर्मकालव्याप्त्यभावे वाक्यान्त-रेण न्यायेन वा पूर्वदिनस्य ग्राह्यत्वमुक्तं, तत्र मुख्यका-ले तत्तिथेरभावेऽपि तत्रैवानुष्ठानबोधकमिदम् । न चात्र तदस्तीति॰यत्किञ्चिदेतत् । ॰तेन चतुर्थयामगामिनी ग्रा-ह्या । अत एव सर्वज्ञनारायणः—

'तथा कृष्णचतुर्दश्यामाश्विनेऽर्कोदयात्पुरा ।
यामिन्याः पश्चिमे यामे तैलाभ्यङ्गो विशिष्यते ॥' इति ।
'मृगाङ्कोदयवेलायां त्रयोदश्यां यदा भवेत् ।
दर्शे वा मङ्गलस्नानं दुःखशोकभयप्रदम् ॥'

इति कालादर्शे त्रयोदशीनिषेधाच्च । ॰तेनायमर्थः—'यथाऽग्निहोत्रे यावज्जीवं सायंप्रातःकालेषु व्याप्यका-

---

कापेक्षया त्रिंशच्चतुर्विंशत्यष्टादशद्वादशघटिकादिक्रमेण सूर्योद-दयतिथीनां चतुःपञ्चाशद्घटिकासत्त्वेऽपि ह्रासाव्यवहारात्साम्य-व्यवहाराच्च । ॰यत्किञ्चिदेतदिति । इदमापाततः । पूर्वविद्ध-चतुर्दश्यामिति पूर्वदिनग्राह्यताबोधकवचनसत्त्वात् सूर्योदयरूप-गौणकालव्याप्तिलाभाच्च । एवञ्च चन्द्रोदयरूपे मुख्यकाले तत्ति-थ्यभावेऽपि तत्रैवानुष्ठानबोधकतया तिथ्यादाविति वाक्यप्रवृत्तेर-व्याघाताच्च । स्वमते चन्द्रोदयव्यापिनी ग्राह्येति निष्टङ्कितम् । इदानीं मतान्तरमादर्शयति—॰तेनेति । एतच्च स्त्रैणपुरुषा-णामनुकूलम् । नन्वेवं चन्द्रोदयादेः स्नानकालत्वोक्तिविरोध इत्यत आह—॰तेनेति । अत्र तेनायमर्थः—यथाऽग्निहोत्रे यावज्जीवं सायंप्रातःकालेषु व्याप्यकालस्य गुरुत्वं, तथाऽत्र चतुर्दशी-चतुर्थयामारुणोदयचन्द्रोदयानामुत्तरोत्तरस्य व्याप्यत्वाद् गुरुत्व-

स्य गुरुत्वं तथाऽत्र चतुर्दशीचतुर्थयामारुणोदयचन्द्रोदयानामुत्तरोत्तरस्य व्याप्यत्वाद् गुरुत्वमिति । *यदपि दिवोदासीये—

*'त्रयोदशी यदा प्रातः क्षयं याति चतुर्दशी ।
शान्निशेषे त्वमावास्या तदाऽभ्यङ्गे त्रयोदशी ॥'

इति वचनं, तद्धेमाद्रिनिर्णयामृताद्यलिखितत्वेन निर्मूलम् । समूलत्वेऽपि न चतुर्दश्याः सूर्योदयासंबन्धित्वरूपः क्षयोऽत्र विवक्षितः।सूर्योदयात्प्राक् समाप्तौ चन्द्रोदयकालसत्त्वे च त्वयैवाङ्गीकारात् । किं तु अभ्यङ्गकालात्प्राक् समाप्तिरूपोऽत्र ह्रासः क्षयशब्देन विवक्षितः । स चारुणोदयाच्चतुर्थयामाद्वा प्राक् यदा ह्रासस्तत्परमिदम् । अत एव सर्वज्ञनारायणेन चतुर्थयाममात्रे स्नानमुक्तम् । तथा चोदाहृतम्–'तथा कृष्णचतुर्दश्याम्'इति । ज्योतिर्निबन्धे नारदोऽपि—

*'इषासितचतुर्दश्यामिन्दुक्षयतिथावपि ।

मिति पाठो यदि नास्ति तदा सम्यगेव । यद्यस्ति तदा प्रतिकूलः । यथा यावज्जीवकालः सायंप्रातःकालेतरकाले परिसंख्यायते इति तत्राग्निहोत्रं नानुष्ठीयते तथैव चन्द्रोदयेतरभागपरिसंख्यानात्तत्र स्नानाननुष्ठानं स्यात् । अत एव चन्द्रोदयस्यैव कालत्वं वदतां त्वनुकूल इति । *यदपीत्यादिरभ्युपगमवादः । *त्रयोदशी यदा प्रातरिति । अत्र हि चतुर्दशीक्षयो दिनद्वये चन्द्रोदयास्पर्शरूपः । *इषासितेति । अत्रापिः समुच्चायकः । दिनत्रये संलग्नं दीपोत्सवमित्यभिधानात्तत्र चाभ्यङ्गस्नानचर्चापि नास्ति । 'अरुणोदयतोऽन्यत्र'इति वाक्येऽपि अरुणोदयपदं चन्द्रोदयपरमिति सर्ववचनाविरोधः । गौडास्तु—

"कार्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्दश्यां दिनोदये ।

ऊर्जादौ स्वातिसंयुक्ते तदा दीपावली भवेत्॥
कुर्यात्संलग्नमेतच्च दीपोत्सवदिनत्रयम्॥'

ये तु त्रयोदशीमध्ये स्नानमाहुस्तेषामाशयं न विद्म इत्यलं भूयसा। यदपि—

'अरुणोदयतोऽन्यत्र रिक्तायां स्नाति यो नरः।
तस्याब्दिकभवो धर्मो नश्यत्येव न संशयः॥'

इति दिवोदासीये भविष्यवचनं, तन्मुख्यकालेऽरुणोदये चतुर्दश्यभावेऽपि तत्रैव स्नातव्यमित्येवंपरमिति सर्वं सिद्धम्। चतुर्घटिकात्मकोऽरुणोदय इति तत्रैवोक्तम्। मदनरत्ने पाद्मे—

*'अपामार्गमथा तुम्बीं प्रपुन्नाटमथापरम्।
भ्रामयेत्स्नानमध्ये तु नरकस्य क्षयाय वै॥'

प्रपुन्नाटः चक्रमर्दः। मन्त्रस्तु—

'सीतालोष्टसमायुक्त सकण्टकदलान्वित।
हर पापमपामार्ग भ्राम्यमाणः पुनः पुनः॥' इति।

अस्यामेव प्रदोषे दीपान्दद्यादित्युक्तं हेमाद्रौ स्कान्दे—

अवश्यमेव कर्तव्यं स्नानं नरकभीरुभिः॥"

इति वचनात्प्रातःकालव्यापिनी ग्राह्या। सूर्योदयदिनोदयप्रातःशब्दानां पर्यायत्वादित्याहुः। दीपावलीत्वात्प्रातरभ्यङ्गस्नानपक्षो युक्तः। दीपावलीं प्रकृत्य भविष्ये—

'अलक्ष्मीपरिहारार्थमभ्यङ्गस्नानमाचरेत्।'

इति वचनात्। दिनद्वयेऽप्यभ्यङ्गे न दोषः। 'इन्दुक्षयेऽपि संक्रान्तौ'इत्यग्रिमवचनात्।

*अपामार्गमिति अपामार्गशाखां सकण्टकपत्रतुम्बीचक्रमर्दसीतालोष्टयुतां स्नानमध्ये शिरस उपरि पुनः पुनर्भ्रामयेदित्यर्थः। सीतालोष्टयोगादि च भ्रामणमन्त्रलिङ्गात्। सीता

'ततः प्रदोषसमये दीपान्दद्यान्मनोरमान् ।
ब्रह्मविष्णुशिवादीनां भवनेषु *मठेषु च ॥' इति ।

दिवोदासीये ब्राह्मे—

'अमावास्याचतुर्दश्योः प्रदोषे दीपदानतः ।
यममार्गाधिकारेभ्यो मुच्यते कार्तिके नरः ॥'

*खण्डतिथौ तु पूर्वेऽह्नि प्रदोषे दीपान्दत्त्वा परेद्युः स्नायादिति दिवोदासीये उक्तम् । अत्र नरकोद्देशेन चतुर्वर्तियुक्तं दीपदानं कार्यम् । तत्र मन्त्रः—

'दत्तो दीपश्चतुर्दश्यां नरकप्रीतये मया ।
चतुर्वर्तिसमायुक्तः सर्वपापपनुत्तये ॥'

तत्रैव लैङ्गे—

*'माषपत्रस्य शाकेन भुक्त्वा तत्र दिने नरः ।
प्रेताख्यायां चतुर्दश्यां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥'

अत्र यमतर्पणमुक्तं मदनपारिजाते वृद्धमनुना—

'दीपोत्सवचतुर्दश्यां कार्यं तु यमतर्पणम् ।'

लाङ्गलपद्धतिः, तल्लोष्टः मृत्पिण्डः । कण्टकयुक्तदलं कण्टकदलं बृहतीपत्रादि । चक्रमर्दः पवार इति, तरोडा इति प्रसिद्धः ।
*मठेषु चेति ।

"प्राकारोद्यानवापीषु प्रतोलीनिष्कटेषु च ।
मन्दुरासु विविक्तासु हस्तिशालासु चैव हि ॥"

इत्युत्तरः श्लोकः । *खण्डतिथौ परदिन एव चन्द्रोदये चतुर्दशीसत्त्वे । यद्यपि—

'इति स्नात्वा प्रदातव्या दीपाः संपूज्य देवताः ।'

इति स्नानानन्तरमेव दीपदानं विहितं तथापि 'ततः प्रदोषसमये' इत्यादिना स्वतन्त्रकर्मविधानात् क्रमानुरोधेन कालबाधस्यासम्भवात् पूर्वेद्युरेव प्रदोषे दीपदानमात्रं कार्यमित्यर्थः । *माषे-

मदनरत्ने ब्राह्मे—
'अपामार्गस्य पत्राणि भ्रामयेच्छिरसोपरि ।
*ततश्च तर्पणं कार्यं धर्मराजस्य नामभिः ॥
यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥
औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।
वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥' इति ।
तर्पणप्रकारस्तु हेमाद्रौ—
'एकैकेन तिलैर्मिश्रान्दद्यात्त्रीञ्जलाञ्जलीन् ।
संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥'
तथा मदनरत्ने स्कान्दे—
'दक्षिणाभिमुखो भूत्वा तिलैः सव्यं समाहितः ।
देवतीर्थेन देवत्वात्तिलैः प्रेताधिपो यतः ॥'
तथा—
*यज्ञोपवीतिना कार्यं प्राचीनावीतिनाथवा ।' इति

ति । अन्यदप्युक्तम्—
"ततः प्रेतचतुर्दश्यां भोजयित्वा तपोधनान् ।
शैवान्विप्रान्धर्मपरान् शिवलोके महीयते ॥
दानं प्रदाय तेभ्यस्तु यमलोकं न पश्यति ।
नक्तं प्रेतचतुर्दश्यां यः कुर्याच्छिवतुष्टये ॥
न तत्क्रतुशतेनापि प्राप्यते पुण्यमुत्तमम् ॥"
इति लैङ्गात् । *ततश्चेति । स्नानानन्तरं यमतर्पणं कार्यम् । स्नानानन्तरमेव यमतर्पणविधानात्तस्य कालविशेषानुक्तेश्च । *यज्ञेति ।
'देवत्वं च पितृत्वं च यमस्यास्ति द्विरूपता ।'
इति हेतूक्तिबलात् ।
"दक्षिणाभिमुखो भूत्वा शुक्लैः सव्यं समाहितः ।

इदं जीवत्पितृकेणापि कार्यम् ।

'जीवत्पिताऽपि कुर्वीत तर्पणं यमभीष्मयोः ।'

इति पाद्मोक्तेः । *अत्र भीष्मतर्पणमप्युक्तं दिवोदासीये । तत्प्रकारस्तु *माघे वक्ष्यते । इति नरकचतुर्दशी ।

कार्तिकामावास्यायां प्रातरभ्यङ्गं कुर्यात् । तदुक्तं कालादर्शे-

*प्रत्यूष आश्वयुग्दर्शे कृताभ्यङ्गादिमङ्गलः ।

देवतीर्थेन देवत्वात्तिलैः प्रेताधिपो यतः ॥"

इति स्कान्दात् ।

'पृथक्पृथक् तिलैर्मिश्रान्दद्यात्त्रींस्त्रीन् जलाञ्जलीन् ।

पितृत्वात्पितृतीर्थेन कृष्णैः प्रेताधिपो यतः ॥"

इति वचनात् । शुक्लकृष्णतिलसकृत्कराद्यन्यादिदैवपितृधर्मविकल्पो द्रष्टव्यः । अत्र जीवत्पितृकस्य सव्यादि, मृतपितृकस्यापसव्यादीत्यप्युचितम्भाति । भविष्ये—

"यां काञ्चित्सरितं प्राप्य कृष्णपक्षचतुर्दशीम् ।

यमुनायां विशेषेण नियतस्तर्पयेद्यमम् ॥"

अत्र सरित इत्युपलक्षणम् । अस्यां चित्रानक्षत्रभौमवारयोगः प्रशस्तः ।

"कार्तिके भौमवारे तु चित्रा कृष्णचतुर्दशी ।

तस्यामाराधितः स्थाणुं नयेच्छिवपुरं ध्रुवम् ॥"

इति भविष्यात् । *अत्रेति । पाद्मवाक्य इत्यर्थः । *माघ इति । कार्तिककृत्यत्वाभावादिति भावः ।

*प्रत्यूष इति । चतुर्दशीस्नानमुक्त्वा—

"एवं प्रभातसमये त्वमावास्यां नराधिप ।

स्नात्वा देवान्पितॄन्भक्त्या संपूज्याथ प्रणम्य च ॥"

इति भविष्योत्तरात् । नारदेनापि तिथित्रयं दीपावलीत्वेन

'भक्त्या प्रपूजयेद्देवीमलक्ष्मीविनिवृत्तये ॥'

अस्य व्याख्याने आदिशब्दात् *पञ्चत्वगुदकस्नानादेरुपसंग्रहः । तदुक्तं पुष्करपुराणे—

'स्वातिस्थिते रवाविन्दुर्यदि स्वातिगतो भवेत् ।
पञ्चत्वगुदकस्नायी कृताभ्यङ्गविधिर्नरः ॥
नीराजितो महालक्ष्मीमर्चयन् श्रियमश्नुते ॥'

आश्वयुग्दर्शे इति दर्शशब्दः प्रत्यूषे स्वातियुक्ततिथिपरः । तदुक्तं ब्राह्मे—

'ऊर्जे शुक्लद्वितीयायां तिथिषु स्वातिऋक्षगे ।
मानवो मङ्गलस्नायी नैव लक्ष्म्या वियुज्यते ॥'

तत्रैव—

*'इषे भूते च दर्शे च कार्तिकप्रथमे दिने ।
यदा स्वातिस्तदाभ्यङ्गस्नानं कुर्याद्दिनोदये ॥'

कश्यपसंहितायां तु दीपावलिदर्शं प्रक्रम्य—

'इन्दुक्षयेऽपि संक्रान्तौ रवौ पाते दिनक्षये ।
तत्राभ्यङ्गो न दोषाय प्रातः पापापनुत्तये ॥'

इति स्वातियोगं विनाऽप्यभ्यङ्ग उक्तः । मात्स्ये—

'दीपैर्नीराजनादत्र सैषा दीपावली स्मृता ॥'

अत्र विशेषो हेमाद्रौ भविष्ये—

'दिवा तत्र न भोक्तव्यमृते बालातुराज्जनात् ।
*प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा ततः क्रमात् ॥

अभिधाय 'तैले लक्ष्मीः' इत्यादिना मातरभ्यङ्गस्नानोक्तेश्च । *पञ्चत्वचः—अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षचूतन्यग्रोधत्वचः । सा च तिथिः चतुर्दशीअमावास्याप्रतिपदन्यतमेत्याह—*इषे इति अमान्तमानेन । 'रवौ आरे' इति पाठे भौमः । *प्रदोषेति । प्रदोषे 'लक्ष्म्यै नमः' इति नाममन्त्रेण लक्ष्मीं संपूज्य दीपदानं कार्यमित्यर्थः । ततः क्रमा-

*दीपवृक्षाश्च दातव्याः शक्त्या देवगृहेषु च ॥'

*तत्रैवाभ्यङ्गमभिधाय-

'एवं प्रभातसमये त्वमावास्यां*नराधिप ।

कृत्वा तु पार्वणश्राद्धं दधिक्षीरघृतादिभिः ॥

दीपान्दत्त्वा प्रदोषे तु लक्ष्मीं पूज्य यथाविधि ।

दितिपदात् लक्ष्मीपूजानन्तरं प्रार्थना कार्या—

"नमस्ते सर्वदेवानां वरदाऽसि हरिप्रिया ।

या गतिस्त्वत्प्रसन्नानां सा मे भूयात्त्वदर्चनाद् ॥" इति ।

कुबेरपूजापि कार्या—

'सुखरात्र्याः प्रदोषे तु कुबेरं पूजयन्ति वै ।'

इति वाक्यात् । तत्र मन्त्रः-

"धनदाय नमस्तुभ्यं निधिपद्माधिपाय च ।

भवन्तु त्वत्प्रसादान्मे धनधान्यार्थसम्पदः ॥" इति ।

केचित्तु धनदपूजां त्रयोदशीप्रदोषे कुर्वन्ति, तन्निर्मूलम् । *दीपवृक्षाश्चेति । चकारेण दीपदानसमुच्चयः । ननु पार्वणश्राद्धं कदा कर्तव्यमित्यत्राह—*तत्रैवेति । *नराधिपेति । यद्यपि 'स्नात्वा देवान्' इत्यादिप्रागुक्त्यां प्रातःसमये स्नानमेव लभ्यते । प्रभातप्रातःशब्दयोरेकार्थत्वात् तथापि पार्वणश्राद्धे अमावास्यामात्रान्वयः तस्यापराह्णिकत्वात् न तु प्रभातान्वयः, बाधात् एतद्वाक्यस्य क्रममात्रविधायकत्वाच्च ।

'दीपान्दत्त्वा प्रदोषे तु लक्ष्मीं पूज्य यथाविधि ।'

इत्यत्र दीपदानलक्ष्मीपूजनयोः क्रमो न विवक्षितः । 'लक्ष्मीं पूजयित्वा ततः क्रमात्' इत्यनेन विरोधात् विकल्पस्याष्टदोषत्वाच्च । किन्तु दीपदानलक्ष्मीपूजनयोः स्वभोजनपूर्वत्वमिति न विरोधः । दीपदानमन्त्रः—

"अग्निर्ज्योती रविर्ज्योतिश्चन्द्रो ज्योतिस्तथैव च ।

*स्वलंकृतेन भोक्तव्यं सितवस्त्रोपशोभिना ॥'

*अयं प्रदोषव्यापी ग्राह्यः ।

'तुलासंस्थे सहस्रांशौ प्रदोषे भूतदर्शयोः ।
उल्काहस्ता नराः कुर्युः पितॄणां मार्गदर्शनम् ॥'

इति ज्योतिषोक्तेः । दिनद्वये सत्त्वे परः ।

*'दण्डैकरजनीयोगे दर्शः स्यात्तु परेऽहनि ।
तदा विहाय पूर्वेद्युः परेऽह्नि सुखरात्रिके ॥'

इति तिथितत्त्वे ज्योतिर्वचनात् । दिवोदासीये तु प्रदोषस्य कर्मकालत्वात्

उत्तमः "सर्वज्योतीनां दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥" इति ।

*स्वलङ्कृतेनेति । एवं दीपदानादि कृत्वा ब्राह्मणानन्यांश्च बुभुक्षितान्भोजयित्वा स्वयमलङ्कृतो बन्धुभिः सह भुञ्जीतेत्यर्थः ।

'ब्राह्मणान् भोजयित्वाऽऽदौ सम्भोज्य च बुभुक्षितान् ।
स्वलङ्कृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपभोगिना ॥
स्निग्धैर्मुग्धैश्च निर्वृत्तैः [सुवेषै] र्बान्धवैः सह ॥'

इत्यादित्यपुराणात् । नन्वत्र 'श्राद्धानन्तरकर्तव्यं दीपदानं प्रतीयते, सम्भवति च श्राद्धदिनेऽमावास्यायाः प्रदोषे सत्त्वे; तत्र तदसत्त्वे तु कथमित्यत्राह-*अयमिति । दर्श इत्यर्थः । तथा च यदा पूर्वेद्युरेव प्रदोषे दर्शः श्राद्धाहस्तु परेद्युस्तत्र पूर्वेद्युरेव प्रदोषे लक्ष्मीपूजादीपदाने कार्ये, श्राद्धं तु परेद्युः कालविरोधे क्रमस्यानादरात्, स्वकालप्राप्तश्राद्धानुवादेनाप्युपपत्तेः, क्रमस्यात्राविधानाच्च, औत्सर्गिकाऽखण्डतिथिमालम्ब्य 'कृत्वा तु पार्वणश्राद्धम्'इतिक्त्वाव्यवहाराच्च । यत्र दिनद्वये प्रदोषव्यापिनी अमावास्या तत्रोत्तरामाह—*दण्डैकेति । एतदेव निष्कृष्टं द्रढयति–दिवोदासीये त्वित्यादिना इत्युक्तमित्यन्तेन । अत्र प्रदोषस्य कर्मकालत्वेऽपि अर्द्धरात्रस्य न कर्मकालत्वमित्यरुचिः । अत्र राजकृत्यं भविष्योत्तरे—

'अर्धरात्रे भ्रमत्येव लक्ष्मीराश्रयितुं गृहान् ।
अतः स्वलङ्कृता लिप्ता दीपैर्जाग्रज्जनोत्सवाः ॥
सुधाधवलिताः कार्याः पुष्पमालोपशोभिताः ॥'

इति ब्राह्मोक्तेश्च प्रदोषार्धरात्रव्यापिनी मुख्या । एकैकव्याप्तौ परैव । प्रदोषस्य मुख्यत्वादर्धरात्रेऽनुष्ठेयाभावाच्च । यत्तु—

'अपराह्णे प्रकर्तव्यं श्राद्धं पितृपरायणैः ।
प्रदोषसमये राजन्कर्तव्या दीपमालिका ॥'

इति क्रमः स संपूर्णतिथावेव प्राप्तेरनुवादो न विधिः । तत्तत्कर्मकालव्याप्तेर्बलवत्त्वात्संपूर्णतिथौ प्राप्त्या खण्डतिथावप्राप्त्या विध्यनुवादविरोधाच्चेत्युक्तम् । अत्रैव दर्शे पररात्रेऽलक्ष्मीनिःसारणमुक्तं मदनरत्ने भविष्ये—

'एवं गते निशीथे तु जने निद्रार्धलोचने ।
तावन्नगरनारीभिः शूर्पडिण्डिमवादनैः ॥
निष्कास्यते प्रहृष्टाभिरलक्ष्मीः स्वगृहाङ्गणात् ॥'

"ततोऽपराह्णसमये घोषयेन्नगरे नृपः ।
अर्द्धराज्यं बलेर्लोका यथेष्टं चेष्टतामिति ॥
लोकैश्चापि पुरे हृद्ये सुधाधवलिताजिरे ।
दृप्तचन्दनमालाद्यैरर्चिते च गृहे गृहे ॥
गीतवादित्रसंघुष्टे प्रज्वालितसुदीपके ।
दुकूलपटने मध्ये रङ्गमाणिक्यभूषणे ॥
युवतीजनसंकीर्णे वस्त्रोज्ज्वलाविहारिणि ।
दीपमालाकुले रम्ये विध्वस्तध्वान्तसञ्चये ॥
प्रदोषे दोषरहिते शस्ते दोषागमे शुभे ।
यात्राविहारसम्भार जय जीवेतिवादिभिः ॥
मित्रस्वजनसम्बन्धिस्वजातिगोत्रपूजिते ।

ततोऽर्द्धरात्रसमये स्वयं राजा व्रजेत्पुरम् ॥
अवलोकयितुं रम्यं पद्भ्यामेव शनैः शनैः ।
महता तूर्यघोषेण ज्वलद्भिर्हस्तदीपकैः ॥
हर्म्यशोभां तु सम्पश्यन् कृतरक्षः स्वकैर्नरैः ।
तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं ऋद्धिं चैवात्मनः शुभाम् ॥
बलिराज्यप्रमोदं च ततः स्वगृहमाचरेत् ॥" इति ।

एवं गते निशीथे त्विति कृत्यानन्तरं भविष्ये—

"सुखरात्रेरुषःकाले प्रदीपो ज्वलनालये ।
सर्वान्बन्धूनवन्धूंश्च वाचा कुशलयाऽर्चयेत् ॥
प्रदीपमङ्गलं कार्यं लक्ष्मीमङ्गलहेतवे ।
गोरोचनाक्षतं चैव दद्यादङ्गेषु सर्वतः ॥
विश्वरूपस्य भार्याऽसि पद्मे पद्मालये शुभे ।
महालक्ष्मि नमस्तुभ्यं सुखरात्रिं कुरुष्व मे ॥
वर्षाकाले महाघोरे यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
सुखरात्रि प्रभातेऽद्य तन्मेऽलक्ष्मीर्व्यपोहतु ॥
या रात्रिः सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता ।
संवत्सरं प्रिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला ॥
माता त्वं सर्वभूतानां देवानां सृष्टिसम्भवा ।
आख्याता भूतले देवि सुखरात्रि नमोऽस्तु ते ॥" इति ।

उल्कादानमपि प्रदोषे कार्यम् ।

"तुलासंस्थे सहस्रांशौ प्रदोषे भूतदर्शयोः ।
उल्काहस्ता नराः कुर्युः पितॄणां मार्गदर्शनम् ॥"

इति ज्योतिषोक्तेः । तत्रोल्काग्रहणे मन्त्रः—

"शस्त्राशस्त्रहतानां च भूतानां भूतदर्शयोः ।
उज्ज्वलज्ज्योतिषा देहं दहेयं व्योमवह्निना ॥" इति ।

*कार्तिकशुक्लप्रतिपदि गोक्रीडनमुक्तं निर्णयामृते।
अस्यामेव रात्रौ बलेः पूजोक्ता हेमाद्रौ भविष्ये—
'कृत्वैतत्सर्वमेवेह रात्रौ दैत्यपतेर्बलेः।
पूजां कुर्यात्*नृपः साक्षाद्भूमौ मण्डलके शुभे॥
बलिमालिख्य दैत्येन्द्रं वर्णकैः *पञ्चरङ्गकैः।

तद्दानमन्त्रः—
"अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम।
उज्ज्वलज्योतिषा दग्धास्ते यान्तु परमां गतिम्॥" इति।
तद्विसर्जने मन्त्रः—
"यमलोकं परित्यज्य आगता ये महालये।
उज्ज्वलज्योतिषा वर्त्म प्रपश्यन्तो व्रजन्तु ते॥" इति।

अत्र प्रदोषस्य कर्मकालत्वादेकैकदिने प्रदोषे चतुर्दश्यमावास्ययोः सत्त्वे एते एव, दिनद्वये प्रदोषे तत्सत्त्वे परेद्युरेव, असत्त्वे तु पूर्वेति। गौणकालसत्त्वात् स्वकालादुत्तरस्यैव गौणत्वात् ततो लक्ष्मीपूजादिः।

*कार्तिकेति। एतत्प्रतिपद्यपि प्रातरभ्यङ्गं कुर्यात् दीपावलीत्वात्।
"वत्सरादौ वसन्तादौ बलिराज्ये तथैव च।
तैलाभ्यङ्गमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते॥"
इत्युक्तेश्च। परन्तु बलिराज्यं पूर्वेद्युरेव बल्युत्सवमित्यर्थो वा। प्रातरभ्यङ्गस्नानं कृत्वा गोवर्धनं संपूज्य द्यूतादि कार्यम्। *नृप इति। राजकर्तृकपूजायां रात्रेरभिधानेन अन्यकर्तृकपूजायामपि सैव ग्राह्या। रात्रेः कर्मकालत्वाभिधानात्। *पञ्चरङ्गकैरिति। ततः—
"सर्वाभरणसम्पूर्णं विन्ध्यावल्या सहासितम्।

गृहस्य मध्ये शालायां विशालायां ततोऽर्चयेत् ॥
लोकश्चापि गृहस्यान्तः शय्यायां शुक्लतण्डुलैः।

कूष्माण्डबाणजम्भोरुमुरुदानवसंकृतम् ॥
संघूर्णहृष्टवदनं किरीटोत्कटकुण्डलम्।
द्विभुजं दैत्यराजानं कारयित्वा नृपः स्वयम् ॥"

इति बोध्यम्। अर्चयेदिति। राजकर्तृकपूजायां मद्यमांस-सुरादिकं भवति।

"गन्धपुष्पान्ननैवेद्यैरक्षतैर्गुडधूपकैः।
मद्यमांससुरालेह्यदीपवल्युपहारकैः ॥
मन्त्रेणानेन राजेन्द्र समन्त्री सपुरोहितः।
एवं पूजां ततः कृत्वा रात्रौ जागरणं ततः ॥
कारयेत्प्रेक्षणीयादि नरनर्तकनाटकैः ॥"

इति भविष्यात्। लोकश्चापीति। अत्रेदं बोध्यम्—भविष्योत्तरे—

"यो यादृशेन भावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर।
हर्षदैन्यादिरूपेण तस्य वर्षं प्रयाति हि ॥" इति।
"रुदिते रोदनं वर्षं हृष्टे वर्षं प्रहृष्यति।
भुक्तौ भोक्ता भवेद्वर्षं स्वस्थे स्वस्थो भविष्यति ॥
तस्मात्प्रहृष्टैस्तुष्टैस्तु कर्तव्या कौमुदी नरैः।
वैष्णवी दानवी चेयं तिथिः पौत्री युधिष्ठिर" ॥ इति।

शय्यायामिति। शुक्लतण्डुलनिर्मेया प्रतिमापि तादृशलक्षणवती शय्यायां निर्मातव्येत्यर्थः। बल्युद्देशेन दीपादिदानमपि आवश्यकम्।

"वीर प्रतिपदं प्राप्य तव भावी महोत्सवः।
तत्र त्वां नरशार्दूल हृष्टाः पुष्टाः स्वलङ्कृताः ॥
अर्घ्यदीपप्रदानैश्च अर्चयिष्यन्ति मानवाः ॥"

संस्थाप्य बलिराजानं फलैः पुष्पैस्तु पूजयेत् ॥'

मन्त्रस्तु पाद्मे—

'बलिराज नमस्तुभ्यं दैत्यदानववन्दित ।

इन्द्रशत्रोऽमराराते विष्णुसान्निध्यदो भव ॥' इति ।

तथा—

'बलिमुद्दिश्य दीयन्ते दानानि कुरुनन्दन ।

यानि तान्यक्षयाण्याहुर्मयैवं संप्रदर्शितम् ॥' इति ।

तदेतत्पूर्वविद्धप्रतिपदि कर्तव्यम् ।

'पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनम् ।'

इति हेमाद्रौ पाद्मोक्तेः । माधवोपि—

'बल्युत्सवं च पूर्वेद्युरुपवासवदाचरेत् ।' इति ।

निर्णयामृतेपि—

*'या कुहूः प्रतिपन्मिश्रा तत्र गाः पूजयेन्नृप ।

पूजनात् त्रीणि वर्धन्ते प्रजा गावो महीपतिः ॥' इति ।

तथा—

'भद्रायां गोकुलक्रीडा स देशो वै विनश्यति ॥'

भद्रायां द्वितीयायाम् ।

तथा—

'प्रतिपद्यग्निकरणं द्वितीयायां तु गोचनम् ।

क्षेत्रच्छेदं करिष्येते वित्तनाशं कुलक्षयम् ॥' इति ।

तथा—

'प्रतिपद्दर्शसंयोगे क्रीडनं तु गवां मतम् ।

परविद्धेषु यः कुर्यात्पुत्रदारधनक्षयः ॥'

इति वामनपुराणे वामनेन वरदानात् । गोपूजनादि तत्र पूर्ववि-द्धां प्रतिपदमाह-*या कुहूरिति । अग्निकरणम्-होलादीपनम् । ननु 'पूर्वाह्ने क्रीडनं गवाम्' इति वचनाद्गोक्रीडादौ प्रातःकाल-

इति देवलवचनाच्च । *एते च विधिप्रतिषेधाः पूर्वदिने प्रतिपदः सायाह्नव्यापित्वे द्वितीयदिने चन्द्रदर्शनसंभवे च ज्ञेयाः ।

'गवां क्रीडादिने यत्र रात्रौ दृश्येत चन्द्रमाः ।
सोमो राजा पशून्हन्ति सुरभिः पूजकांस्तथा ॥'

इति पुराणसमुच्चयात् । दिनद्वये सायाह्नव्यापित्वे तु *परैव ग्राह्या ।

'वर्धमानतिथौ नन्दा यदा सार्धत्रियामिका ।
द्वितीयावृद्धिगामित्वादुत्तरा तत्र चोच्यते ॥' इति ।

तथा—

'त्रियामगा दर्शतिथिर्भवेच्चेत्सार्धत्रियामा प्रतिपद्विवृद्धौ।
दीपोत्सवे ते मुनिभिः प्रदिष्टे अतोऽन्यथा पूर्वयुते विधेये॥'

इति पुराणसमुच्चयादिति निर्णयामृतकारः । सार्धत्रियामिकेत्यनेन चन्द्रदर्शनाभाव उक्तः । द्वितीयायाः पञ्चधाविभक्तदिनचतुर्थांशरूपापराह्णव्याप्तावेव चन्द्रदर्शनसंभवात् । *वयं त्वेतद्वचनद्वयं पूर्वविद्धासंभवे बोदित-

---

व्यापिनी परैव युक्तेत्यत्राह—*एते चेति । *परैवेति । तत्र चन्द्रदर्शनाभावात् । तत्र गोक्रीडनादौ दीपोत्सवः गोपूजादिः कालानुग्रहात् , न तु बलिपूजादिः कालबाधापत्तेः चन्द्रदर्शनाभावप्रयोजकसार्धत्रियामोक्तिवशाच्च पूजायां दीपदानसत्त्वे तदीयोत्सवशब्दस्य तत्र सम्भवाच्च । ननु 'दीपोत्सवे ते मुनिभिः प्रदिष्टे' इति द्विवचनानुपपत्तिः । यदा त्रियामगो दर्शस्तदा पूर्वेद्युरेव दीपदानविधानादिति चेच्छृणु । अस्ति हि

'स्त्रियः क्रीडन्त्यमावास्यां गावो नन्दासु कार्तिके ।'

इति वचनम् । तेन च स्त्रीक्रीडनं स्त्रीनीराजनं विधीयते । तत्र दीपसम्बन्धात् दीपोत्सवपदेन तदुपादानात्तत्रायं दर्शो ग्राह्य इति । *वयं त्विति । तथा च दिनद्वये सायाह्नव्यापित्वे पूर्वग्राह्येत्यभि-

व्यमिति ब्रूमः। दिनद्वये प्रतिपदः सायाह्नव्याप्त्यभावे तु *पूर्वैव। रात्रौ बलिपूजाविधानेन कर्मकालव्याप्तित्वात् परदिने चन्द्रोदये तन्निषेधादिति दिक्।

*मदनरत्ने तु पूर्वविद्धायां गोक्रीडा। नीराजनमङ्गलमालिके *तूत्तरत्र कार्ये।

'कार्तिके शुक्लपक्षे तु विधानद्वितयं भवेत्।
नारीनीराजनं प्रातः सायं मङ्गलमालिका॥
यदा च प्रतिप*त्स्वल्पा नारीनीराजनं भवेत्।
द्वितीयायां तदा कुर्यात्सायं मङ्गलमालिकाम्॥'

इति ब्राह्मोक्तेः—

'लभ्यते यदि वा प्रातः प्रतिपद्घटिकाद्वयम्।
तस्यां नीराजनं कार्यं सायं मङ्गलमालिका॥'

इति भविष्योक्तेः।

'प्रातर्वा यदि लभ्येत प्रतिपद्घटिका शुभा।
द्वितीयायां तदा कुर्यात्सायं मङ्गलमालिकाम्॥
*कार्तिके शुक्लपक्षादौ स्वमावास्या घटीद्वयम्।
देशभङ्गभयान्नैव कुर्यान्मङ्गलमालिकाम्॥'

इति देवीपुराणाच्चेत्युक्तम्। अत्र विशेषो हेमाद्रौ ब्राह्मे बलिप्रतिपदं प्रकृत्य—

मानः। नन्दायाः सार्द्धत्रियामकत्वोक्तिर्वैयर्थ्यात्। *पूर्वैवेति। 'बलिपूजायां गोक्रीडायां च इति शेषः। रात्राविति क्रमेण हेतू परदिने चन्द्रोदयासत्त्वे परेति दिगर्थः। अत्र अन्यदपि कृत्यद्वयं स्थलतो दर्शयति—

*मदनरत्ने त्विति। *उत्तरत्रेति। द्वितीयाविद्धायां प्रतिपदीत्यर्थः। *स्वल्पेति। तत्र प्रतिपद्स्त्रिमुहूर्तव्यापित्वबोधार्थम्। *कार्तिके इति। नारीनीराजने अमायुक्तानिषेधः

*गोमन्त्रस्तु—
'लक्ष्मीर्या लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता।
घृतं वहति यज्ञार्थे मम पापं व्यपोहतु॥'
तत्रैव स्कान्दे—
*'ततोऽपराह्णसमये पूर्वस्यां दिशि भारत।
मार्गपालीं प्रबध्नीयात्तुङ्गे स्तम्भेथ पादपे॥
कुशकाशमयीं दिव्यां लम्बकैर्बहुभिर्मुने।
दर्शयित्वा गजानश्वान्मार्गमस्यास्तले नयेत्॥

व्याख्यान्। *वाहवः वृक्षाः *गोमन्त्रस्त्विति।
"अग्रतः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु पृष्ठतः।
गावो मे हृदये सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम्॥"
इत्यभिलषितं प्रार्थ्य गोपूजां कुर्यात्। *तत इति।
"प्रभातसमये राज्ञा तोषणीयास्तु ते जनाः।
सुवासिनीभ्यो देयानि वस्त्राण्याभरणानि च॥
सद्भावेन च सन्तोष्या दानेन च तथा द्विजाः।
वस्त्रैस्ताम्बूलदानैश्च पुष्पकर्पूरकुङ्कुमैः॥
भोजयेत्पूजयेद्यत्नादन्तःपुरनिवासिनीः॥
(यद्यपि सुवासिनीशब्द ऊढासु कन्यासु भगिनीषु रूढः। तथापि विप्रादयोऽपीह ग्राह्याः आचारात्।)
पदातिजनसंघातान् ग्रैवेयैः कञ्चुकैः शुभैः।
स्वनामाङ्कैः स्वयं राजा तोषयेत्स्वजनान्पृथक्॥
तथा गणाधिपत्यांश्च तथा मल्लान् नटान् भटान्।
वृषभान्महिषांश्चैव युद्ध्यमानान्परस्परान्॥
गजानश्वांश्च योधांश्च पदातीन्समलंकृतान्।
मञ्चारूढः स्वयं पश्येन्नटनर्तकचारणान्॥
क्रुद्धापयेन्त्रासयेच्च गोमहिष्यादिकं ततः।

कृतहोमे द्विजेन्द्रैस्तु बध्नीयान्मार्गपालिकाम् ।
नमस्कारं ततः कुर्यान्मन्त्रेणानेन सुव्रत ॥
'मार्गपालि नमस्तेऽस्तु सर्वलोकसुखप्रदे ।
विधेयैः पुत्रदाराद्यैः पुनरेहि व्रतस्य मे ॥'
नीराजनं च तत्रैव कार्यं राष्ट्रजयप्रदम् ।
राजानो राजपुत्राश्च ब्राह्मणाः शूद्रजातयः ।
मार्गपालीं समुल्लङ्घ्य नीरुजः स्युः सुखान्विताः ॥'

तत्रैवादित्यपुराणे—

'कुशकाशमयीं कुर्या (१) द्वष्टिकां सुदृढां नवाम् ।
तामेकतो राजपुत्रा हीनवर्णास्तथान्यतः ॥
गृहीत्वा कर्षयेयुस्तां यथासारं मुहुर्मुहुः ।
जयेऽत्र हीनजातीनां जयो राज्ञस्तु वत्सरम् ॥'इति ॥

यमद्वितिथा तु प्रतिपद्युता ग्राह्येत्युक्तं निर्णयामृतादौ । यमद्वितीया मध्याह्नव्यापिनी पूर्वविद्धा चेति हेमाद्रिः । अत्र विशेषो हेमाद्रौ स्कान्दे—

'ऊर्जे शुक्लद्वितीयायाम*पराह्णेऽर्चयेद्यमम् ।
स्नानं कृत्वा भानुजायां, यमलोकं न पश्यति ॥'इति ।
'ऊर्जे शुक्ले द्वितीयायां पूजितस्तर्पितो यमः ।
वेष्टितः किन्नरैर्हृष्टैस्तस्मै यच्छति वाञ्छितम् ॥'

नृपान्कर्पापयेद्दोभिरुक्तिप्रत्युक्तिवादिभिः ॥"
इत्युक्तं प्रातःकृत्यानन्तरमित्यर्थः ।

*अपराह्णे इति । अपराह्णव्यापिनी ग्राह्या, अपराह्णस्य कर्मकालत्वात् । दिनद्वये तद्व्याप्तावव्याप्तौ परा युग्मवाक्यात् । अपराह्णः पञ्चधाविभागपक्षेणेति सम्प्रदायः । द्विधापक्षेणेति न

---

(१)वष्टिका सूक्ष्मा रज्जुः ।

*तथा भविष्ये —

'प्रथमा श्रावणे मासि तथा भाद्रपदेऽपरा ।
तृतीयाश्वयुजे मासि चतुर्थी कार्तिके भवेत् ॥
श्रावणे कलुषा नाम तथा भाद्रे च निर्मला ।
आश्विने प्रेतसंचारा कार्तिके याम्यका मता ॥'

इत्युक्त्वा प्रथमायां*व्रतं(२)द्वितीयायां सरस्वतीपूजा तृतीयायां श्राद्धमुक्त्वा चतुर्थ्यामुक्तम्—

'कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधिष्ठिर ।
यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वगृहेऽर्चितः ॥
अतो यमद्वितीयेयं त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।
अस्यां निजगृहे विप्र न भोक्तव्यं ततो नरैः ॥
स्नेहेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पुष्टिवर्धनम् ।
दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विधानतः ॥
स्वर्णालङ्कारवस्त्रान्नपूजासत्कारभोजनैः ।
सर्वा भगिन्यः संपूज्या अभावे (१)प्रतिपन्नकाः ॥'

प्रतिपन्नाः मातृभगिन्य इति हेमाद्रिः ।

'पितृव्यभगिनीहस्तात्प्रथमायां युधिष्ठिर ।
मातुलस्य सुताहस्ताद्द्वितीयायां तथा नृप ॥
पितुर्मातुः स्वसुः कन्ये तृतीयायां तयोः करात् ।

व्याः । *तथेति । यमद्वितीयाव्रतं द्वितीयाचतुष्टयसापेक्षं तत्र प्रथमादिक्रमेण कर्तव्यं प्रायश्चित्तादिकमित्यर्थः । *व्रतं किञ्चित्प्रायश्चित्तम् । पितृव्यसम्बन्धेन भगिनी पितृव्यपुत्री । मातुलस्य सुतेति दर्शनात् । प्रथमायां कलुषायां, द्वितीयायां निर्मलायां, तृतीयायां प्रेतसंचारायां, सर्वत्रापि भोक्तव्यमित्यस्यानुप-

(१)भगिनीत्वेन प्रतिपन्ना अन्याः प्रतिपन्नकाः ।

(२)द्वितीयायां श्राद्धं तृतीयायां सरस्वतीपूजेति पाठान्तरम् ॥

भोक्तव्यं*सहजायाश्च भगिन्या हस्ततः परम् ॥
*सर्वासु भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं बलवर्धनम् ।
यस्यां तिथौ यमुनया यमराजदेवः
संभोजितः प्रतिजगत्स्वसृसौहृदेन ।
तस्यां स्वसाकरतलादिह यो भुनक्ति
प्राप्नोति रत्नसुखधान्यमनुत्तमं सः ॥'
*गौडास्तु—
'यमं च चित्रगुप्तं च यमदूतांश्च पूजयेत् ।
अर्घ्यश्चात्र प्रदातव्यो यमाय*सहजद्वयैः ॥'
मन्त्रः—
'एह्येहि मार्तण्डज पाशहस्त यमान्तकालोकधरामरेश।
भ्रातृद्वितीयाकृतदेवपूजां गृहाण चार्घ्यं भगवन्नमस्ते॥'
*'भ्रातस्तवानुजाताहं भुङ्क्ष्व भक्तमिदं शुभम् ।
प्रीतये यमराजस्य यमुनायां विशेषतः ॥'
ज्येष्ठाग्रजातेति वदेदिति स्मार्ताः इत्यन्नदानमित्य

क्तः । व्याख्यायामाह-*सहजाया इति । भोक्तव्यमिति वर्त-
ते । *सर्वासु द्वितीयासु । स्वसायाः करतलादिति विग्रहः । आ-
दन्तः स्वसाशब्दो द्रष्टव्यः । यमद्वितीया विधिमुक्त्वा भ्रातृद्विती-
याविधिमाह-*गौडास्तु इति । आहुरिति सम्बन्धेनान्येषामप्य-
स्य कृत्यस्यावश्यकत्वं लभ्यते । *सहजद्वयैरिति । भ्रातृभगि-
नीभिरित्यर्थः । पूजानन्तरं प्रणाममन्त्रः—
"धर्मराज नमस्तुभ्यं नमस्ते यमुनाग्रज ।
पाहि मां किङ्करैः सार्द्धं सूर्यपुत्र नमोऽस्तु ते ॥
यमस्वसर्नमस्ते ऽस्तु यमुने लोकपूजिते ।
वरदा भव मे नित्यं सूर्यपुत्रि नमोऽस्तु ते ॥" इति ।
भ्रातुर्भोजनदाने मन्त्रमाह-*भ्रातरिति । 'ज्येष्ठा तु तवा-

प्याहुः । ब्रह्माण्डपुराणेपि—

'*या तु भोजयते नारी भ्रातरं युग्मके तिथौ ।
अर्चयेच्चापि ताम्बूलैर्न सा वैधव्यमाप्नुयात् ॥
भ्रातुरायुःक्षयो राजन्न भवेत्तत्र कर्हिचित् ॥' इति ॥

कार्तिकशुक्लनवमी युगादिः । सा पौर्वाह्लिकी ग्राह्या । शुक्लपक्षस्थत्वात् । अत्रापि पिण्डरहितं श्राद्धं कर्तव्यम् । अन्यत्प्रागुक्तम् । अत्रैव विष्णुत्रिरात्रमुक्तं हेमाद्रौ पाद्मे—

'कार्तिके शुक्लनवमीमवाप्य विजितेन्द्रियः ।
हरिं विधाय सौवर्णं तुलस्या सहितं विभुम् ॥
पूजयेद्विधिवद्भक्त्या व्रती तत्र दिनत्रयम् ।
एवं यथोक्तविधिना कुर्याद्वैवाहिकं विधिम् ॥' इति ॥

कार्तिकशुक्लैकादश्यां भीष्मपञ्चकव्रतमुक्तं नारदीये-

ग्रजाता' इति पाठः । 'ज्येष्ठाग्रजाता' इति तु काल्पनिकः पाठः ।

*या त्विति ।

'कार्तिके तु द्वितीयायां शुक्लायां भ्रातृपूजनम् ।
या न कुर्याद्विनश्यन्ति भ्रातरः सप्तजन्मसु' ॥

इति शेषः । भगिनीं प्रति भ्रातृवाक्यम्—

'भद्रे भगिनि भो मात स्त्वदङ्घ्रिसरसीरुहे ।
श्रेयसे ऽद्य नमस्तुभ्यं मामतो ऽस्मि तवान्तिके ॥
भ्रातुर्वाक्यं ततः श्रुत्वा सत्वरं क्रियते तदा ।
अद्य भ्रातृमती भ्रातस्त्वया धन्या ऽस्मि मानद ॥
भोक्तव्यं ते ऽद्य मद्गेहे स्वायुषे मम मानदा ॥' इति ।
सर्वा भगिन्यः संपूज्या ज्येष्ठा अपि कनिष्ठिकाः ।
वस्त्रादिना नमस्कार्या निजवित्ताऽनुसारतः ॥
भ्रातुरायुष्यवृद्ध्यर्थं भगिनीभिर्यमस्य वै ।

'अतो*नरैः प्रयत्नेन कर्त्तव्यं भीष्मपञ्चकम् ।

प्रतिमा पूजनीया च प्रयत्नेन विधानतः ॥
मार्कण्डेयो वलिर्व्यासो हनुमांश्च विभीषणः ।
कृपो द्रौणिः पर्शुराम अष्टैते चिरजीविनः ॥
मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्पान्तजीवन ।
चिरञ्जीवी यथा त्वं भो तथा मे भ्रातरं कुरु ॥" इति ।

कार्तिकशुक्लचतुर्थ्यां नागव्रतं 'युगं मध्यं दिनं यत्र' इत्यादि प्रागुक्तकार्तिकशुक्लपष्ठयष्टमीनवमीकृत्यं कृत्यरत्नावल्यादौ द्रष्टव्यम् । कार्तिके कूष्माण्डदानं कुर्यात् ।

"कार्तिके मासि कूष्माण्डं सहिरण्यं सरत्नकम् ।
गुप्तदानेन सहितं दीयते मुनिपुङ्गव ॥
ते धन्या कृतकृत्यास्ते तैरात्मा तारितो मुने ॥"

इति पाद्मात् । नवम्यां तद्दानं ह्याचारात् । तत्र मन्त्रः—

"ब्रह्महत्यादिपापानां ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।
कूष्माण्डं बहुबीजाढ्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥" इति ।

क्षयार्थमिति शेषः । न चेदं पठनीयम् । अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमिति वाक्यात् । कूष्माण्डस्तु स्त्रिया न च्छेद्यः ।

"दीपप्रशमनं पुंसः कूष्माण्डच्छेदनं स्त्रियः ।
अचिरेणैव कालेन तस्य वंशक्षयो भवेत् ॥"

इति दोषश्रवणात् । विष्णुत्रिरात्रमिति पाठः । तुलस्यपि सौवर्णी इति केचित् ।

*नरैरिति । सर्वेषामधिकारः ।

"ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थोऽथवा यतिः ।
प्राप्नोति वैष्णवं स्थानं तत्कृत्वा भीष्मपञ्चकम् ॥
ब्रह्महा मद्यपःस्तेयी गुरुगामी सदाऽनृती ।
मुच्यते पातकान्मर्त्यः कृत्वेदं भीष्मपञ्चकम् ॥"

कार्तिकस्यामले पक्षे*स्नात्वा सम्यग् यतव्रतः ॥
एकादश्यां तु गृह्णीयाद्व्रतं पञ्चदिनात्मकम् ॥' इति ।
तद्विधिस्तु गोमयेन स्नात्वा मौनी पञ्चामृतैः पञ्चगव्यैर्विष्णुं संस्नाप्य*संपूज्य पायसं निवेद्य द्वादशाक्षरमष्टोत्तरशतं जप्त्वा-'ॐ नमो विष्णवे' इति षडक्षरेण घृताक्तान्यवान्व्रीहींश्चाष्टोत्तरशतं हुत्वा भूमौ स्वपेत् । ए-

---

इत्युक्तेश्च । *स्नात्वेति प्रातःस्नानादिनित्यकृत्योपलक्षणम् ।अत्र—
'व्रती स्नात्वा विधानेन मध्याह्ने च तथा पुनः ।'
इति वचनाद्व्रताङ्गं प्रातर्मध्याह्ने च मृद्गोमयाभ्यां स्नानमावश्यकम् । नद्यां गोमयेन स्नात्वेति ग्रन्थोऽप्येतत्परः । गोमयपदं मृदोऽप्युपलक्षणम् । ततो देवर्षिपितृतर्पणं कार्यम् ।
'यवव्रीहितिलैः सम्यक् पितॄंसम्तर्पयेत्क्रमात् ।'
इति वाक्याद् यवाद्युक्त्या देवर्षिलाभः । *संपूज्येति । पूजा चोक्ता नारदीये—
"स्नापयेत्परया भक्त्या गन्धचन्दनवारिणा ।
चन्दनेन सुगन्धेन कुङ्कुमेनाथ केशवम् ॥
कर्पूरोशीरमिश्रेण लेपयेद्गरुडध्वजम् ।
अर्चयेदुचितैः पुष्पैर्गन्धधूपसमन्वितैः ॥
गुग्गुलुं घृतसंयुक्तं दद्देदक्षयभक्तिमान् ।
दीपकन्तु दिवा रात्रौ दद्यात्पञ्चदिनानि तु ॥
नैवेद्यं देवदेवस्य परमान्नं निवेदयेत् ।
(परमान्नं हविष्यान्नं पायसं वा ।)
एवमभ्यर्च्य देवेशं स्तुत्वा चैव प्रणम्य च ॥
द्वादशाक्षरमन्त्रं च जपेदष्टोत्तरं शतम् ।
('ॐनमो भगवते वासुदेवाय इति द्वादशाक्षरमन्त्रः ।)
जुहुयात्तु घृताभ्यक्तं तिलव्रीहियवं व्रती ॥

वं पञ्चदिनेषु कुर्यात्। विशेषस्त्वाद्येऽह्नि हरेः पादौ कमलैः संपूज्य त्रिर्गोमयं प्राश्नम्, द्वितीयेऽह्नि बिल्वपत्रैर्जानुनी संपूज्य गोमूत्रम्, त्रयोदश्यां भृङ्गराजेन नाभिं संपूज्य क्षीरम्, चतुर्दश्यां करवीरैः स्कन्धं संपूज्य दधि, पौर्णमास्यां होमान्ते लौहीं पापप्रतिमां खड्गचक्रहस्तां कृष्णवस्त्रेण वेष्टितां प्रस्थतिलोपरिस्थां कृत्वा धर्मराजनामभिः करवीरैः संपूज्य–

'यदन्यजन्मनि कृतमिह जन्मनि वा पुनः।
तत्सर्वं प्रशमं यातु मत्पापं तव पूजनात्॥'

इति पुष्पाञ्जलिं क्षिप्त्वा कृष्णप्रतिमां च संपूज्य विप्राय दत्त्वा विप्रान्संभोज्य दक्षिणां दत्त्वा पञ्चगव्यं प्राश्य पौर्णमास्यां नक्तं भुञ्जीतेति लघुनारदीये। पञ्चग-

---

षडक्षरेण होमस्तु स्वाहाकारान्वितेन च।"

'ॐनमो विष्णवे'इति षडक्षरः। ग्रन्थे च तिलहोमोऽपि बोध्यः।

*आद्येऽह्नीति।

"प्रथमेऽह्नि हरेः पादौ पूजयेत्कमलैर्द्विजः।
द्वितीये बिल्वपत्रेण जानुदेशं समर्चयेत्॥
पूजयेच्च तृतीयेऽह्नि नाभिं भृङ्गारकेण तु।
(भृङ्गारकं भृङ्गराजः इति मयूखः।)
बाणबिल्वजपाभिस्तु ततः स्कन्धौ समर्चयेत्॥
अर्चयित्वा हृषीकेशमेकादश्यां विशेषतः।
त्रिः प्राश्य गोमयं सम्यक् गोमूत्रमपरेऽहनि॥
क्षीरं चैव त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां तथा दधि।
संप्राश्य कायशुद्ध्यर्थं लङ्घनीयं च तुर्दिनम्॥
पञ्चमे तु दिने स्नात्वा विधिवत्पूज्य केशवम्।
पापस्य प्रतिमा कार्या रौद्रवक्त्रातिभीषणा॥

व्यप्राशनं षडचरेणेति हेमाद्रिः। हेमाद्रौ भाविष्ये तु*शा-
कैर्मुन्यन्नैर्वा*पञ्चाहं वर्तनमुक्तम् । अन्तेऽप्युक्तम्-

'यद्भीष्मपञ्चकमिति प्रथितं पृथिव्या-
मेकादशीप्रभृतिपञ्चदशीनिरुद्धम् ।
मुन्यन्नभोजनपरस्य नरस्य तस्मि-
न्निष्टं फलं दिशति पाण्डव शार्ङ्गधन्वा ॥' इति ।

तथा पाद्मे-

'पञ्चाहं पञ्चगव्याशी भीष्मायार्घ्यं च पञ्चसु ।
अहःस्वपि तथा दद्यान्मन्त्रेणानेन सुव्रत ॥'

इत्यादि । कृष्णप्रतिमादानानन्तरम् ।

दद्याद्धिरण्यं गां चैव कृष्णो मे प्रीयतामिति ।
भोजयेद्ब्राह्मणान्भक्त्या तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ॥
व्रतोपदेष्टारमपि पूजयेद्वस्त्रभूषणैः ।
ततो नक्तं समश्नीयात्पञ्चगव्यपुरःसरम् ॥
एवं सम्यक् समाप्यं स्याद्यथोक्तं व्रतमुत्तमम् ॥"

इति लघुनारदीयोक्तं पाञ्चाह्निकम् । *शाकैरिति । इदं चाशक्तस्य ।

"एकादशीं समारभ्य विज्ञेयं भीष्मपञ्चकम् ।
दुष्करं सत्त्वहीनानामशक्यं बालचेतसाम् ॥
शाकाहारेण मुन्यन्नैः कृष्णार्चनपरैर्नरैः ।
पत्याज्ञया सधवया विधवाभिः पराज्ञया ॥
नित्यं स्नानेन दानेन कार्तिकी यावदेव तु ।
वैश्वदेवस्तु कर्तव्यो विष्णुध्यानपरायणैः ॥"

वैश्वदेवः सर्वदेवस्य व्याहृतिहोमः।अत्रापि पापप्रतिमा श्रीकृष्ण-प्रतिमा चावश्यं पूज्या देया च। अनयोः पक्षयोः भीष्मार्घ्यदानमि-च्छन्ति । *पञ्चाहामिति । एतच्च पडहसाध्यम्। आद्ये पद्मैः पादौ,

'सत्यव्रताय शुद्धाय गाङ्गेयाय महात्मने।
भीष्मायैतद्ददाम्यर्घ्यमाजन्मब्रह्मचारिणे ॥'
('वैयाघ्रपद्यगोत्राय' इति च।)
सर्वेणानेन मन्त्रेण तर्पणं सार्ववर्णिकम्।' इति ॥

*कार्तिकशुक्लद्वादश्यां रेवतीनक्षत्रयोगरहितायां पारणं कार्यम्। तदुक्तम्—

आभाकासितपक्षेषु मैत्रश्रवणरेवती।
संगमे नहि भोक्तव्यं द्वादश द्वादशीर्हरेत् ॥' इति।

यदा तु रेवतीयोगरहिता द्वादशी सर्वथा न लभ्यते तदा रेवत्याश्चतुर्थपादं वर्जयेत्। वचनं तु प्रागुक्तम्। ल-

---

द्वितीये बिल्वैर्जानुनी, तृतीये जानुजघनानि तुलसीपत्रैः, चतुर्थे जात्यादिपुष्पैः स्कन्धौ, पञ्चमे मालतीपुष्पैः शिरः संपूज्य भीष्मार्घ्यं दत्त्वा गोमयगोमूत्रपयोदधिघृतानि क्रमेण पञ्चसु दिनेषु पिबेत्। रात्रौ च सन्ध्यामुपास्य मूलमन्त्रजपः। एवं पञ्चदिनानि उपोष्य षष्ठदिने विधिवत्स्नात्वा पक्वान्नेन पञ्च ब्राह्मणान्संभोज्य बन्धुभिः सह रात्रौ भुञ्जीत। अत्र एकादश्यां सुवर्णं, द्वादश्यां वस्त्रं, त्रयोदश्यां गौः, चतुर्दश्यां घृतपायसं, पूर्णिमायां श्वेतकृष्णतिला वस्त्रं च देयम्। मैथुनानृतमधुमांसताम्बुलाभ्यङ्गादि वर्जयेत्। पाद्मे पापादिप्रतिमा नोक्ता।

"वैयाघ्रपद्यगोत्राय सांकृत्यप्रवराय च।
गङ्गापुत्राय भीष्माय प्रदास्येऽहं तिलोदकम् ॥
अपुत्राय ददाम्येतत्सलिलं भीष्मवर्मणे।
वसूनामवताराय शन्तनोरात्मजाय च ॥
अर्घ्यं ददामि भीष्माय सोमवंशोद्भवाय च ॥" इति।

*कार्तिकशुक्लद्वादश्यामिति। द्वादशीकृत्यमेकादशीकृत्यानन्तरं द्रष्टव्यम्। अग्रे च न लिखति 'आचार्याः 'कृत्वा

वृद्धनारदीये—

'कार्तिके शुक्लपक्षस्य कृत्वा चैकादशीं नरः ।
प्रातर्दत्त्वा शुभान्कुम्भान्प्रयाति हरिमन्दिरम् ॥'

मदनरत्ने वाराहे—

'एकादशी सोमयुक्ता कार्तिके मासि भामिनि ।
उत्त(१)राभाद्रसंयोगे अनन्ता सा प्रकीर्तिता ॥
तस्यां यत्क्रियते भद्रे सर्वमानन्त्यमश्नुते ॥'

अस्यामेव*रात्रौ देवोत्थापनमुक्तं हेमाद्रौ ब्राह्मे—

'एकादश्यां च शुक्लायां कार्तिके मासि केशवम् ।
प्रसुप्तं*बोधयेद्रात्रौ श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ॥' इति ॥

मदनरत्ने भविष्ये—

'कार्तिके शुक्लपक्षे तु एकादश्यां पृथासुत ।
मन्त्रेणानेन राजेन्द्र देवमुत्थापयेद्द्विजः ॥'

रामार्चनचन्द्रिकादौ तु द्वादश्यामुक्तम् ।

न निवर्तन्ते' इति न्यायात् । *रात्राविति प्रमादात् रात्रौ प्रसुप्तमित्यन्वयात् । अन्यथा

'निशिस्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्तनम् ।'

इत्यनेन विरोधात् । अन्ये तु यथाश्रुतानुरोधेन रात्रावेव बोधनमाहुः । *बोधयेदिति । बोधनप्रकारश्च ब्राह्मे—

''नृत्यैर्गीतैस्तथा वाद्यैर्ऋग्यजुःसाममङ्गलैः ।
वीणापणवशब्दैश्च पुराणश्रवणेन च ॥
वासुदेवकथाभिश्च स्तोत्रैरन्यैश्च वैष्णवैः ॥''

इति तत्रैव । इत्युत्थापनविधिः । द्वादश्यां प्रबोधे रेवत्यन्तपादो ग्राह्यः ।

''आभाकासितपक्षेषु मैत्रश्रवणरेवती ।
आदिमध्यावसानेषु प्रस्वापावर्तनोत्सवाः ॥''

---

(१) उत्तराषाढ इति क्वचित्पुस्तके पाठः ।

'पारणाहे पूर्वरात्रे घण्टादीन्वादयेन्छुचुः ।' इति ।

अत्र देशाचारतो व्यवस्था ।

'तत्रैव देवदेवस्य स्नानं पूर्वं महद्भवेत् ।

इति वचनात् । मात्स्ये—

'निशिस्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यादौ परिवर्तनम् ।'

निशादौ नक्षत्रपादयोगाभावे नक्षत्रमात्रयोगो ग्राह्यः ।

"पादयोगो यदा न स्यादृक्षेणापि तदा भवेत् ॥"

इति वाराहात् ।

"विष्णुर्दिवा न स्वपिति न च रात्रौ प्रबुध्यते ।

द्वादश्यामृक्षसंयोगे पादयोगो न कारणम् ॥"

इति विष्णुधर्माच्च । द्वादश्यामेकदेशेनापि ऋक्षयोगाभावे एकादश्यां त्रयोदश्यां वा तत्तदृक्षयोग एव निशादिवेलानादरेण प्रस्वापादि कार्यम् ।

"अप्राप्ते द्वादशीऋक्षे उत्थानशयने हरेः ।

पादयोगेन कर्तव्ये नाहोरात्रं विचिन्तयेत् ॥"

इति जीमूतवाहनोक्तवचनात् । एवञ्च द्वादश्यां निशादिवेलादरेऽन्यतिथौ च नक्षत्रपादयोगादरे नियते सति यदा द्वादशीषु निशादेरन्यत्र तत्तदृक्षमात्रयोगः अन्यतिथौ च तदितरनक्षत्रस्य योगः तदा द्वादशीषु सन्ध्यायां प्रस्वापादिः ।

"द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे ।

आभाकासितपक्षेषु शयनावर्तनादिकम् ॥"

इति वाराहात् । सन्धिसमयः सायंसन्ध्यैव शयनादौ तदन्वयः । प्रबोधोऽपि तत्रैव कार्यः ।

"रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादश्यां च समागतः ।

तदा विबुध्यते विष्णुर्दिनान्ते प्राप्य रेवतीम् ॥"

इति जीमूतघृतवाक्यात् । अत्र 'मैत्राद्यपादे' इत्यादिबहुषु च-

महापूजां ततः कृत्वा देवमुत्थापयेत्सुधीः ॥'

मन्त्रास्तु वाराहपुराणे उक्ताः—

'ॐब्रह्मेन्द्ररुद्राग्निकुबेरसूर्यसोमादिभिर्वन्दित वन्दनीय ।
बुद्ध्यस्व देवेश जगन्निवास मन्त्रप्रभावेण सुखेन देव ॥
इयं तु द्वादशी देवप्रबोधार्थं विनिर्मिता ।
त्वयैव सर्वलोकानां हितार्थं शेषशायिना ॥
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द त्यज निद्रां जगत्पते ।
त्वयि सुप्ते जगन्नाथ जगत्सुप्तं भवेदिदम् ॥
उत्थिते चेष्टते सर्वमुत्तिष्ठोत्तिष्ठ माधव ।
*गता मेघा वियच्चैव निर्मलं निर्मला दिशः ॥
शारदानि च पुष्पाणि गृहाण मम केशव ॥
इदं विष्णुरिति प्रोक्तो मन्त्र उत्थापने हरेः ॥' इति ।

एवं देवमुत्थाप्य तदग्रे चातुर्मास्यव्रतसमाप्तिं कुर्यात् ।
तदुक्तं भारते—

'चतुर्धा गृह्य वै चीर्णं चातुर्मास्यव्रतं नरः ।
कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत्समापयेत् ॥'

लघुनारदीये—

'चातुर्मास्यव्रतानां च समाप्तिः कार्तिके स्मृता ॥'

मन्त्रश्च निर्णयामृते सनत्कुमारेणोक्तः—

'इदं व्रतं मया देव कृतं प्रीत्यै तव प्रभो ।

तुर्यभागवाचिपादपदोपादानाच्चतुर्धा अनुराधारेवत्यौ विभज्य आद्यन्तपादयोरेव स्वापबोधौ कार्यौ । न चादिमध्यावसानेष्विति वाक्ये 'समं स्यादश्रुतत्वात्' इति न्यायेन त्रेधा विभागः प्रतीयते इति वाच्यम् । वचनान्तरेषु पादपदरूपविशेषश्रवणेनाऽश्रुतत्वादिति हेतोरसिद्धेः । श्रवणस्य तु त्रेधाविभक्तस्य मध्यभाग एव ग्राह्यः 'श्रुतेश्च मध्ये परिवर्तमेति' इति मध्यपदोपादानादिति । *गता मेघा

यस्य भक्ष्यस्य नियमः कृतस्तद्द्रव्यं दद्यादित्यर्थः । *इदं शुक्रास्तादावपि कार्यम् । आशौचे तु पूजामन्ये-न कारयेत् । कार्तिकशुक्लद्वादशी पौर्णमासी च मन्वा-दिः । सा पौर्वाह्णिकी ग्राह्या । अन्यत्प्रागुक्तम् ॥

कार्तिकशुक्लचतुर्दशी वैकुण्ठसंज्ञा । सा विष्णुपूजा-यां रात्रिव्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वये तद्व्याप्तौ निशीथप्र-दोषोभयव्यापिनी ग्राह्या । तदुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये-

'कार्तिकस्यासिते पक्षे चतुर्दश्यां नराधिप ।
सोपवासस्तु संपूज्य हरिं रात्रौ जितेन्द्रियः ॥' इति ।

अस्या एव*विश्वेश्वरप्रतिष्ठादिनत्वात्तत्प्रीत्यर्थं यदो-पवासादि क्रियते तदाऽरुणोदयव्यापिनी ग्राह्या । तदुक्तं त्रिस्थलीसेतौ सनत्कुमारसंहितायाम्—

'वर्षे च हेमलम्बाख्ये मासे श्रीमति कार्तिके ।
शुक्लपक्षे चतुर्दश्यामरुणाभ्युदयं प्रति ॥
महादेवतिथौ ब्राह्मे मुहूर्ते मणिकर्णिके ।
*स्नात्वा विश्वेश्वरो देव्या विश्वेश्वरमपूजयत् ॥'

इति ।

प्रबोधपक्षेऽपि व्रतसमाप्तिर्द्वादश्यामेवेति बोध्यम् । *इदं चातुर्मास्य-व्रतसमापनम्, नियतकालत्वादिति शेषः ।

*विश्वेश्वरेति ।

"संक्षेपं ज्योतिषस्तस्य प्रतिष्ठाख्यं तदाऽकरोत् ।
स्वयमेव स्वमात्मानं चरन्पाशुपतव्रतम् ॥
जपन्वै शतरुद्रीयं पूजयंस्तमहर्निशम् ।
स्वयमेव स्वमात्मानं तत्रैवोवास शंकरः ॥"

इति वचनात् । *स्नात्वेति ।

'निवासस्थानतोऽभ्येत्य सार्द्धं विश्वगणेश्वरैः ।'

*तत्पूर्वदिने चोपवासः कार्यः ।

'ततः प्रभाते विमले कृत्वा पूजां महाद्भुताम् ।
दण्डपाणेर्महाधाम्नि वनेऽस्मिन्कृतपारणः ॥'

इति तत्रैवोक्तेः । शिवरहस्येऽपि पूजाजागराद्युक्त्वोक्तम्—

'ततोऽरुणोदये जाते स्नात्वा स्नात्वा च भस्मना ।
संध्यां समाप्य विश्वेशं समभ्यर्च्य यथाविधि ॥
भक्तान्भोजयामासुर्ऋषयो बुभुजुस्ततः ॥' इति ।

अत्र कार्तिकव्रतोद्यापनं पाद्मे कार्तिकमाहात्म्ये उक्तम्—

'अथोर्जव्रतिनः सम्यगुद्यापनविधिं शृणु ।
ऊर्जशुक्लचतुर्दश्यां कुर्यादुद्यापनं व्रती ॥
तुलस्या उपरिष्टात्तु कुर्यान्मण्डपिकां*शुभाम् ।

इति पूर्वार्द्धम् । देव्या सह अत्र प्रकृतिस्वरूपेणार्थवादेन कृतोपवासोऽरुणोदये मणिकर्ण्यां स्नात्वा विश्वेश्वरं पूजयेत् । तस्य विश्वेश्वरप्रतिष्ठादिनत्वादित्यर्थः । *तत्पूर्वदिने चेति । प्राभातिकपारणाविधेश्च पूर्वदिने उपवासः चतुर्दशीयुक्ताऽरुणोदयवत्यहोरात्रे कार्य इत्यर्थः । पूजादावरुणोदयव्यापिनी ग्राह्या, 'कर्मणो यस्य यः कालः' इति वचनात् । अत्र चतुर्दश्यामरुणोदये मणिकर्णिकायां स्नात्वा विश्वेश्वरपूजां कृत्वोपवासं सङ्कल्पयेत् । ततो रात्रिपूजाजागरणानन्तरं द्वितीयेऽह्नि अरुणोदयस्नानं महापूजां कृत्वा पारणं कुर्यादित्यर्थं जनेष्वात्मानं विशेषयन्कश्चिज्जानाति न तु हेमाद्रिमारभ्यान्यः कश्चनेति उज्झितः । तत्फलं तु काशीखण्डे—

"कार्तिकस्य चतुर्दश्यां विश्वेशं यो विलोकयेत् ।
स्नात्वा चोत्तरवाहिन्यां न तस्य पुनरावृत्तिः ॥" इति ।

उद्यापनं च व्रतसम्पूर्णत्वाद्यर्थम् ।

'व्रतसम्पूर्णतार्थाय विष्णुप्रीत्यर्थमेव च ।'

इति वचनात् ।

तुलसीमूलदेशे च*सर्वतोभद्रमेव च ॥
तस्योपरिष्टात्कलशं पञ्चरत्नसमन्वितम् ।
पूजयेत्तत्र देवेशं सौवर्णं गुर्वनुज्ञया ॥
रात्रौ जागरणं कुर्याद्गीतवाद्यादिमङ्गलैः ।
ततस्तु पौर्णमास्यां वै सपत्नीकान्द्विजोत्तमान् ॥
त्रिंशन्मितानथैकं वा स्वशक्त्या वा *निमन्त्रयेत् ।
अतोदेवा इति द्वाभ्यां जुहुयात्ति*लपायसम् ॥

---

*शुभामिति ।
'सुतोरणां चतुर्द्वारां पुष्पचामरशोभिताम् ।
द्वारेषु द्वारपालाँश्च पूजयेन्मृन्मयान्पृथक् ॥
पुण्यशीलं सुशीलं च जयं विजयमेव च ॥'
*सर्वतोभद्रमिति ।
'चतुर्भिर्वर्णकैः सम्यक् शोभाढ्यं समलङ्कृतम् ।' इति ।

एतेन सर्वतोभद्रमण्डलदेवताऽऽवाहनादि सूचितम् । तच्च नवरात्रे दर्शितम् । कलशश्च सपिधानः कार्यः । पिधानं च महाफलादि । तत्र पिधानोपरि सौवर्णं विष्णुं षोडशोपचारैः पूजयेदित्यर्थः । विष्णुश्च केशवादीनां चतुर्विंशतीनां मध्येऽन्यतमः ।

"पूजयेत्तत्र देवेशं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
पीतकौशेयवसनं युक्तं जलधिकन्यया ॥"

इति वाक्यात् । शङ्खादेः क्रमविवक्षायां तु केशव एव ।
'इन्द्रादिलोकपालांश्च मण्डपे पूजयेद्व्रती ।'
वाद्यादीत्यादिना नृत्यादिग्रहः । *निमन्त्रयेदिति ।
'ततस्तान्भोजयेद्विप्रान्पायसान्नादिना व्रती ।'
*तिलपायसमिति ।
"प्रीत्यर्थं देवदेवस्य देवानां च पृथक्पृथक् ।
दक्षिणां च यथाशक्ति प्रदद्यात्प्रणमेच्च तान् ॥

वासश्रुतेन मन्त्रेण कङ्कणं पाणिपल्लवे ॥
विवाहकर्मवत्सर्वं कर्तव्यं दैशिकोत्तमैः ।
को अदादिति मन्त्रेण करग्राहो विधीयते ॥
कर्तव्यश्च ततो होमो विशेषाद्विधिपूर्वकम् ।
आचार्यो वेदिका कुण्डे जुहुयाच्च नवाहुतीः ॥"

स्विष्टकृतोऽनन्तराः । ॐनमो भगवते केशवाय स्वाहा, ॐनारायणाय, माधवाय, गोविन्दाय, विष्णवे, मधुसूदनाय, त्रिविक्रमाय, वामनाय, श्रीधराय, हृषीकेशाय, पद्मनाभाय, दामोदराय, उपेन्द्राय, वासुदेवाय, अनिरुद्धाय, अच्युताय, अनन्ताय, गदिने, चक्रिणे, विश्वक्सेनाय, वैकुण्ठाय, जनार्दनाय, मुकुन्दाय, अधोक्षजाय ।

"यजमानः सपत्नीकः सहामात्यैश्च गोत्रजैः ।
प्रदक्षिणाः प्रकुर्वीत चतस्रो विष्णुना सह ॥"

तुलस्या इति शेषः ।

"तुलसीपाणिग्रहणे वेदिकायां विभावसौ ।
शतकुम्भं जपेत्सूक्तं पावमानीर्विशेषतः ॥
जीवसूक्तं पुनर्जप्त्वा नवसूक्तं तथैव च ।
पठेयुः शान्तिकाध्यायान् तथा वैष्णवसंहितान् ॥
गायन्ति मङ्गलं नार्यो भेरितूर्यादिनिःस्वनैः ।
शङ्खझल्लरिनिर्घोषैर्मङ्गल्यं विधिमाचरेत् ॥
दद्यात्पूर्णाहुतिं पश्चादभिषेकविधिं ततः ।
ब्रह्मणे वृषभं दद्यादाचार्यं परिधाप्य च ॥
गोपदं च तथा शय्यामाचार्याय प्रदापयेत् ।
आजन्मोपार्जितं पापं दर्शनेन प्रणश्यति ॥
वापयेत्तुलसीं यस्तु सेवयेच्च प्रयत्नतः ।
प्रतिष्ठाप्य यथोक्तेन विष्णुना सह माधवः ॥

कार्तिकी पौर्णमासी परा ग्राह्या । 'अमापौर्णमास्यौ परे' इति दीपिकोक्तेः । अत्र विशेषो ब्राह्मे—

'पुण्या महाकार्तिकी स्याज्जीवेन्द्वोः कृत्तिकासु च ।'

तथा—

'आग्नेयं तु यदा ऋक्षं कार्तिक्यां भवति क्वचित् ।
महती सा तिथिर्ज्ञेया स्नानदानेषु चोत्तमा ॥
यदा तु याम्यं भवति ऋक्षं तस्यां तिथौ क्वचित् ।
तिथिः सापि महापुण्या मुनिभिः परिकीर्तिता ॥
प्राजापत्यं यदा ऋक्षं तिथौ तस्यां नराधिप ।
सा महाकार्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा ॥' इति ।

पाद्मे—

'विशाखासु यदा भानुः कृत्तिकासु च चन्द्रमाः ।
स योगः पद्मको नाम पुष्करेष्वतिदुर्लभः ॥
पद्मके पुष्करे प्राप्य कपिलां यः प्रयच्छति ।
स हित्वा सर्वपापानि वैष्णवं लभते पदम् ॥'

यमः—

'कार्तिक्यां पुष्करे स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
माघ्यां स्नातः प्रयागे तु मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥'

अस्यामेव सायंकाले मत्स्यावतारो जात इत्युक्तं पाद्मे कार्तिकमाहात्म्ये—

'वरान्दत्त्वा यतो विष्णुर्मत्स्यरूप्यभवत्ततः ।
तस्यां दत्तं हुतं जप्तं तदक्षय्यफलं स्मृतम् ॥' इति ।

स मोक्षं लभते जन्तुर्विष्णुलोकं तथाऽक्षयम् ।
प्राप्नोति विपुलान्भोगान् विष्णुना सह मोदते ॥
प्रतिष्ठा श्रीतुलस्यास्तु इत्युक्ता विष्णुयामले ॥"

इति कार्तिकमासः ।

अत्र त्रिपुरोत्सव उक्तो भार्गवार्चनदीपिकायाम्—

'पौर्णमास्यां तु संध्यायां कर्तव्यस्त्रिपुरोत्सवः ।
दद्यादनेन मन्त्रेण प्रदीपांश्च सुरालये ॥
कीटाः पतङ्गा मशकाश्च वृक्षा
जले स्थले ये विचरन्ति जीवाः ।
दृष्ट्वा प्रदीपं न च जन्मभागिनो
भवन्ति नित्यं श्वपचा हि विप्राः ॥'

अत्र वृषोत्सर्गोऽतिप्रशस्तः। तदुक्तं मात्स्ये—

'कार्तिक्यां यो वृषोत्सर्गं कृत्वा नक्तं समाचरेत् ।
शैवं पदमवाप्नोति शिवव्रतमिदं स्मृतम् ॥' इति ।

अत्र कार्तिकेयदर्शनमुक्तं काशीखण्डे—

'कार्तिक्यां कृत्तिकायोगे यः कुर्यात्स्वामिदर्शनम् ।
सप्तजन्म भवेद्विप्रो धनाढ्यो वेदपारगः ॥'

इति श्रीकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ द्वितीयपरिच्छेदे कार्तिकमासः ॥

वृश्चिके पूर्वाः षोडश घटिकाः पुण्याः (१)(शेषं प्राग्वत्)। मार्गशीर्षकृष्णाष्टमी कालाष्टमी। सा च रात्रिव्यापिनी ग्राह्या।

'मार्गशीर्षसिताष्टम्यां कालभैरवसन्निधौ ।
उपोष्य जागरं कुर्वन्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥'

इति काशीखण्डाद्रात्रिव्रतत्वावगतेः ।

'रुद्रव्रतेषु सर्वेषु कर्तव्या संमुखी तिथिः ।'

इति ब्रह्मवैवर्ताच्च। *दिनद्वयेऽशतो रात्रिव्याप्तावुत्तरैव। भैरवोत्पत्तेः प्रदोषकालीनत्वादिति केचित्। तन्न,

अथ कालाष्टमीनिर्णयः। केषाचिन्मतमाह-*दिनद्वये इ-

(१) कंसान्तर्गतं क पुस्तके नास्ति ।

शिवरहस्ये*मध्याह्ने भैरवोत्पत्तेः श्रवणात् । तथा च तत्रैव —

'नित्ययात्रादिकं कृत्वा मध्याह्ने संस्थिते रवौ ।'

इत्युपक्रम्य ब्रह्मणा रुद्रेऽवज्ञाते उक्तम्—

'तदोग्ररूपादनघान्मत्तः श्रीकालभैरवः ।
आविरासीत्तदा लोकान्भीषयन्नखिलानपि ॥' इति ।

अत्रो*पवास एव प्रधानमित्युक्तं तत्रैव—

'उपोषणस्याङ्गभूतमर्घ्यदानमिह स्मृतम् ।
तथा जागरणं रात्रौ पूजा यामचतुष्टये ॥'

संध्यायामपि पूजैवोक्ता । (तेन(१)मध्याह्नव्यापिनी युक्ता ।) दिनद्वयेऽशतः संपूर्णायां वा*तद्व्याप्तौ पूर्वैव । पूर्वोक्तवचनात् । पारणा तु प्रातरेव ।

ति । *मध्याह्ने इति । नत्वेतावता जन्मकालव्यापित्वान्मध्याह्नव्यापिनीति भ्रमः कार्यः । शिवरहस्ये मध्याह्नानन्तरम्—

'कृत्तिवासेश्वरं प्रापुर्देवा बिल्वादिसाधनाः ।'

इति बहुकृत्यकलापमुक्त्वा भैरवाविर्भावमुक्त्वा 'सूर्योऽस्तमुपागमत्'इत्यभिधानेन मध्याह्ने तदाऽऽविर्भावानिश्चयात् । अस्तु वा मध्याह्ने तदाविर्भावः । तथापि तत्कालीनतिथिर्ग्राह्येत्यत्र न किञ्चिन्मानमस्ति । जन्माष्टम्यादौ तु पूजारूपकर्मकालत्वेनैव निशीथव्याप्तिर्गृह्यते न तु जन्मकालत्वेनेति । अत एव यामचतुष्टयपूजासन्ध्यापूजेत्यादिकर्मकालत्वेन रात्रिव्यापिनीमङ्गीकृत्य मध्याह्नव्यापिनीं परित्यक्ष्यति न चेत्यादिना । *उपवास एवेति । उपवासजागरणे प्रधानमिति अपरं मतम् । पूजोपवासजागरणानि प्रधानानीत्येकम् । *तद्व्याप्तौ रात्रिव्याप्तौ । अत्रोपवासादेः प्राधान्याद्दिवारात्रिव्रतमिदम् । ततश्चाहोरात्रव्याप्तिरेव ग्राह्या ।

---

(१) कंसान्तर्गतं क पुस्तके नास्ति ।

'पञ्चमी नागपूजायां कार्या षष्ठीसमन्विता ।
तस्यां तु तुषिता नागा (१)इतरा सचतुर्थिका ॥'
इति मदनरत्ने वचनात् ॥

मार्गशीर्षशुक्लषष्ठी चम्पाषष्ठीति महाराष्ट्रेषु प्रसिद्धा । सोत्तरयुता ग्राह्या । 'षण्मुन्योः' इति युग्मवाक्यात् । 'पूर्वाह्णे दैविकं कुर्यात्' इति वचनादस्य च दैवकर्मत्वात् । इयमेव योगविशेषेण चम्पेत्युच्यते । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे मल्लारिमाहात्म्ये—

'मार्गे भाद्रपदे शुक्ला षष्ठी वैधृतिसंयुता ।
रविवारेण संयुक्ता सा चम्पेतीह कीर्तिता ॥' इति ।
'विशाखाभौमयोगेन सा चम्पेतीह (२)कीर्तिता'
इति मदनरत्ने पाठः ।

'मार्गशीर्षेऽमले पक्षे षष्ठ्यां वारेंऽशुमालिनः ।
शततारागते चन्द्रे लिङ्गं स्याद् दृष्टिगोचरम् ॥' इति ।

इयं च योगवशेन पूर्वा परा वा कार्या । 'चम्पाषष्ठी सप्तमीयुता' इति दिवोदासः । इयमेव *स्कन्दषष्ठी । सा पूर्वयुता ।

'कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रिश्चतुर्दशी ।
एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ॥'
इति भृगूक्तेः । परेऽह्नि रात्रावा*ऽद्ययाममध्ये पारणासं-

*उत्तरयुतेति । वक्ष्यमाणयोगविशेषेण मल्लारिपूजायां पूर्वा परा वा ग्राह्या, तदभावे तूत्तरविद्धेत्यर्थः ।

*स्कन्दषष्ठीति ।
"येयं मार्गशिरे मासि षष्ठी भवति सत्तम ।
पुण्या पापहरा धन्या शिवा शान्ता गुहप्रिया ॥".

(१) क पुस्तके 'इतरे' इति पाठः ।
(२) 'विश्रुता' इति क पुस्तके पाठः ।

भवे इदम्, अन्यथोत्तरैवेति दिवोदासः। *अब्दपर्यन्तं षष्ठीषु—

'सेनाविदारक स्कन्द महासेन महाबल।
रुद्रोमाग्निज षड्वक्त्र गङ्गागर्भ नमोऽस्तु ते ॥'

इति राजतं स्कन्दं संपूज्य विप्राय दद्यादिति दिवोदासः

मार्गशीर्षशुक्लचतुर्दश्यां पिशाचविमोचनीतीर्थे श्राद्धं त्रिस्थलीसेतौ भट्टचरणैरुक्तम्। तस्य प्रासपैशाच्यस्वपित्राद्युद्देश्यकत्वे पार्वणत्वाद्*पराह्णव्यापिनी ग्राह्या, अज्ञातनामपिशाचाद्युद्देश्यकत्वे त्वेकोद्दिष्टत्वान्मध्याह्नव्यापिनीति। कुलधर्मव्रतादौ तु*त्तरैव। 'चैत्रनभोगतेतरसिता स्यादूर्ध्वम्' इति दीपिकोक्तेः ॥

मार्गशीर्षपौर्णमास्यां दत्तात्रेयोत्पत्तिः। तदुक्तं स्कान्दे सह्याद्रिखण्डे—

'मार्गशीर्षे तथा मासि दशमेऽह्नि सुनिर्मले।
मृगशीर्षयुते पौर्णमास्यां ज्ञस्य च वासरे ॥
जनयामास देदीप्यमानं पुत्रं सती शुभम्।
तं विष्णुमागतं ज्ञात्वा अत्रिर्नामाऽकरोत्स्वयम् ॥
दत्तवान्स्वस्य पुत्रत्वाद्दत्तात्रेय इतीश्वरः ॥' इति।

*इयं प्रदोषव्यापिनी ग्राह्येति वृद्धाः ॥

इति भविष्यात्। *आद्येति पारणानुरोधेन तिथिग्राह्यत्वापत्त्याऽरुचिः। प्रतिमासपक्षद्वयषष्ठीषु व्रतान्तरमाह--*अब्दपर्यन्तमिति।

*अपराण्हेति। मध्याह्नव्यापिनीमप्यत्र केचिदाहुः।

*उत्तरैवेति। 'शुक्लपक्षे चतुर्दशी' इत्युक्तेः।

"मधोः श्रावणमासस्य शुक्ला या तु चतुर्दशी।
सा रात्रिव्यापिनी ग्राह्या नान्या कृष्णा कदाचन ॥"

"परा पूर्वाह्णगामिनी" इति वचनाच्च।

मार्गशीर्षपौर्णिमानन्तराष्टमी अष्टका । एवं पौषादिमासत्रयेऽपि । 'हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका एकस्यां वा' इत्याश्वलायनोक्तेः । 'एकस्यामष्टम्यां चैका कार्या' इति हरदत्तः । कचित्पञ्चम्यप्युक्ता ।

'प्रौष्ठपद्यष्टका भूयः पितृलोके भविष्यति ।'

इति पाद्मवचनात् । तत्पूर्वसप्तमीषु पूर्वेद्युः तत्परनवमीष्वन्वष्टकाश्राद्धमुक्तं कालादर्शे—

*'मार्गशीर्षे च पौषे च माघे प्रौष्ठे च फाल्गुने ।
कृष्णपक्षे च पूर्वेद्युरन्वष्टक्यं तथाष्टका ॥' इति ।

*इयमिति । पूर्वविद्धेत्यन्ये । मार्गशीर्षचतुर्दश्यां पौर्णमास्यां वा प्रत्यवरोहणं कार्यम् ।

*मार्गेति अमान्तमानेन । मार्गशीर्षादिचतुष्टयं भाद्रकृष्णाष्टमी च कालः । एतेन माघ्या वर्षमिति सूत्रात् अष्टकाशब्दः परं तत्र ? नास्ति । माघ्यावर्षशब्देन व्यवहारात् भाद्रपदकृष्णाष्टमीनाम्ना । अष्टकात्वमिति पदं च तादृशकर्मलाभार्थम् । गौणमुख्याभिप्रायेण पञ्चाष्टका इति व्यवहारः । न त्वेतावता माघ्यावर्षं षष्ठम् इति भ्रमः कार्यः, नापि संकल्पादावष्टकापदप्रयोगः । अथवा पुराणमते पञ्चम्यष्टकैव ।

"प्रौष्ठपद्यष्टका भूयः पितृलोके भविष्यति ।
आयुरारोग्यमैश्वर्यं सर्वकामफलप्रदा ॥"

इति पाद्मे वसुनाम्नः पितुः शापोत्तराऽनुग्रहोक्तेः । हेमन्तशिशिरौ चामान्तमानेन मार्गशीर्षादिमासद्वयात्मकतया मासचतुष्टयरूपौ, चतुर्णामित्यभिधानात् । अष्टकापदं यद्यपि कर्मपरम् 'अष्टका पितृदैवत्ये' इति पाणिनिस्मृतेः । तथापि लक्षणया कालपरमपीति समुचितकालानुरोधेन कर्मण आवृत्तावप्यैक्यम् आग्नेयवत् । तच्चाश्वलायनानां होमश्राद्धोभयरूपं कात्यायनादीनां तु होममात्रम् ।

*पौपादिक्रमः । अन्वष्टका तु प्रागेव निर्णीता । तत्राष्टम्यपराह्णव्यापिनी ग्राह्या।

'अथार्कच्छादनपर्यन्तं श्राद्धं पार्वणवद्भवेत् ।'

इत्याश्वलायनकारिकोक्तेरपराह्णकालत्वाच्च पार्वणस्य ।पूर्वेद्युरन्वष्टकाश्राद्धयोस्तु अष्टम्यनुरोधेन निर्णयः । अत एव सूत्रम्—'पूर्वेद्युः पितृभ्यो दद्यात् अपरेद्युरन्वष्टक्यम्' इति च । अत्र कामकालौ विश्वेदेवौ 'इष्टिश्राद्धे क्रतुदक्षावष्टम्यां कामकालौ' इति सायणीये शङ्खोक्तेः । अत्र श्राद्धाकरणे प्रायश्चित्तमुक्तसृग्विधाने—

'एभिर्द्युभिर्जपेन्मन्त्रं शतवारं तु तद्दिने ।

इतिश्लोकानन्तरं 'आद्यापूर्वैः' इति श्लोकः । तदनन्तरं च 'या चाप्यन्या'इत्यर्द्धम् । एवं ब्राह्मे—

"ऐन्द्र्यान्तु प्रथमायान्तु शाकैः सन्तर्पयेत्पितॄन् ।
प्राजापत्यां द्वितीयायां मांसैः शुद्धैश्च तर्पयेत् ॥
(शुद्धैः अदिग्धायुधहतैः । दिग्धः विषाक्तः ।)
वैश्वदेव्यां तृतीयायां मयूखैश्च यथाक्रमम् ।
वर्षासु मेध्यशाकैश्च चतुर्थ्यामेव सर्वदा ॥"

अत्रोभयत्रापि मासो नोक्त इत्यत्राह—*पौषेति ।

'पौषे कृष्णाष्टकायान्तु शाकैः सन्तर्पयेत्पितॄन् ।'

इति ब्राह्म एव शाकाष्टकात्वेन पौषमासीयत्वोक्तेः ।

'शाकं तु फाल्गुनाष्टम्यां स्वयं पत्न्यपि वा पचेत् ।
वास्तुशाकादि होमश्च कार्यः पूषाष्टकावृता ॥'

इति छन्दोगपरिशिष्टे । वायुपुराणे-शाकाष्टकात्वेनोक्तायास्तृतीयाया एव फाल्गुनमासीयत्वेनोक्तेश्च ।

"अमावास्याष्टकास्तिस्रः पौषमासादिषु त्रिषु ।
तिस्रश्चान्वष्टकाः पुण्या माघी पञ्चदशी तथा ॥"

*आन्वष्टक्यं यदा न्यूनं संपूर्णं याति सर्वथा ॥' इति।

अशक्तौ त्वाश्वलायनः—'अथ श्वोभूतेऽष्टकाः पशुना स्थालीपाकेन चाप्यनडुहो *यवसमाहरेदग्निना वा *कक्षमु*पोषेदेषा मेऽष्टकेति नत्वेवानष्टकः स्यात्' इति। मार्गशीर्षादिषु मलमासे सति तत्राष्टका न कार्या। चतुर्णामिति ग्रहणादित्युक्तं नारायणवृत्तौ। तथा काठकगृह्येऽपि–

'महालयाष्टकाश्राद्धोपाकर्मांद्यपि कर्म यत्।
स्पष्टमासविशेषाख्याविहितं वर्जयेन्मले ॥' इति।

मार्गादिरविवारेषु काम्यं व्रतमुक्तं हेमाद्रौ। तत्र भक्ष्याण्युक्तानि संग्रहे (सौरधर्मे)(१)—

'पत्रत्रितयं तुलस्यास्त्रिपलमथ घृतं
मार्गशीर्षादिभक्ष्यं

इति कौर्माच्च। एतेन प्रोक्तपुराणेषु छन्दोगपरिशिष्टे च 'पौषादित्रयममान्तमानेन' इति मार्गशीर्षाष्टका हेया। अथवा–

'आग्रहायण्यामतीतायां कृष्णास्तिस्रोऽष्टकास्तथा।'

इति विष्णुधर्मात्फाल्गुनाऽष्टकात्यागपक्षः। स च 'पौषमासादिषु त्रिषु' इति मार्गशीर्षाष्टकात्यागपक्षेण विकल्पते इति परास्तम्। उक्तसकलवचनानां कृष्णादिमासपरत्वेनैकपक्षप्रतिपादकत्वसम्भवे नानापक्षपरत्वे मूलश्रुतिनानाकल्पनागौरवात्। शाकादिद्रव्यव्यवस्था च प्राधान्याभिप्रायात्तीर्थश्राद्धे घृतवत्। 'मुन्यन्नं ब्राह्मणस्योक्तम्' इत्यादिवत् च। शाकादीनां केवलानां भोज्यत्वाप्रसिद्धेः शाकादिद्रव्यभेद इन्द्रादिदेवतानां भेदश्चाश्वलायनान्यविषयः। आश्वलायनानान्तु पञ्चस्वपि द्रव्यदेवतयोरभेद एव। *आन्वष्टक्यमिति। अष्टकोपलक्षणम्। *यवसम्–आर्द्रतृणम्। *कक्षं शुष्कतृणम्। *उपोषेत् दहेत्। इति मार्गशीर्षः।

---

(१) धनुश्चिन्हान्तर्गतं क पुस्तके नास्ति।

'दिवैव योगः शस्तोऽयं न तु रात्रौ कदाचन।' इति।

इदमर्धमन्यनिबन्धेष्वभावान्निर्णयामृतमात्रोक्तेर्निर्मूलमेव। तेन*हेमाद्र्यादिमते रात्रावर्धोदयो भवत्येव। कश्चित्तु—'किंचिदूनो महोदयः' इत्याहुस्त*न्निर्मूलम्। हेमाद्रौ मदनरत्ने च स्कान्दे—

'माघामायां व्यतीपाते आदित्ये विष्णुदैवते।
अर्धोदयं तदित्याहुः सहस्रार्कग्रहैः समम्॥'

तत्रैव—

'माघमासे कृष्णपक्षे पञ्चदश्यां रवेर्दिने।
वैष्णवेन तु ऋक्षेण व्यतीपाते सुदुर्लभे॥'

व्रतं कुर्यादित्यग्रेऽन्वयः। तत्रैव—

'ब्रह्मविष्णुमहेशानां सौवर्णीः पलसङ्ख्यया।
प्रतिमास्तु प्रकर्तव्यास्तदर्धेन द्विजोत्तम॥
(१)*सार्ग्रं शतत्रयं शम्भोर्द्रोणानां तिलपर्वतः।

ग्रिमवाक्यात्। अत एव हेमाद्र्यादिविरोधादित्यपि। *हेमाद्र्यादिमते इति। वस्तुतस्तु—

"दिवैव योगः शस्तोयमुषःकालेऽपि वा यदि।
न तु रात्रौ स विज्ञेयो नरैर्धर्मपरायणैः॥"

इति नागरखण्डाद्रात्रौ योगो निर्मूल एवेति नव्याः। *तन्निर्मूलमिति।

"पातस्यान्ते पूर्वभागे त्वमायाः श्रोणामध्ये भास्करस्योदये च।
भानोर्वारे ह्यर्द्धमित्याहुरार्याश्चेन्दोर्वारे तन्महत्पूर्वमाहुः॥"

इति धर्मप्रवृत्तिवाक्यविरोधात्। अत्र पूर्णिमान्तमानेन माघाऽमा ग्राह्या। 'माघे भानौ पुण्य अर्द्धोदयः स्यात्' इति तृतीयपादपाठे माघः पूर्णिमान्तः। *सार्ग्रं शतत्रयमिति। अत्र द्रोणानामिति द्रो-

(१)'सार्धम्' इति ग पुस्तके।

'एवं सुवर्णितं कार्यं कांस्यभाजनमुत्तमम् ।' इति ।

तथा—

'निधाय पायसं तत्र पद्ममष्टदलं लिखेत् ।
पद्मस्य कर्णिकायां तु कर्पमात्रं सुवर्णकम् ॥
तदभावे तदर्धं वा तदर्धं वापि कारयेत् ।
भूमौ तु तण्डुलैः शुद्धैः कृत्वाष्टदलमुत्तमम् ॥
अमत्रं स्थापयेत्तत्र ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।
तेषां पूजा ततः कार्या श्वेतमाल्यैस्तु शोभनैः ।
वस्त्रादिभिरलंकृत्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥'

मन्त्रस्तु—

'सुवर्णपायसामत्र यस्मादेतत्त्रयीमयम् ।
आ(१)पत्तेस्तारकं यस्मात्तद् गृहाण द्विजोत्तम ॥
समुद्रमेखलां पृथ्वीं सम्यग्दातुश्च यत्फलम् ।
तत्फलं लभते मर्त्यः कृत्वेदं दानमुत्तमम् ॥' इति ।

इति श्रीकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ द्वितीयपरिच्छेदे पौषमासः ।

अथ माघस्नानम् । तत्र विष्णुः-

'तुलामकरमेषेषु प्रातः स्नायी सदा भवेत् ।
हविष्यं ब्रह्मचर्यं च माघस्नाने महाफलम् ॥'

इति सौरमास उक्तः । ब्राह्मे तु सावन उक्तः—

*'एकादश्यां शुक्लपक्षे पौषमासे समारभेत् ।
*द्वादश्यां पौर्णमास्यां वा शुक्लपक्षे समापनम् ॥' इति

अयमिति । अशक्तस्य, शक्तस्य सुवर्णादिमयमपीति ।

इति पौषमासः ।

स्नानारम्भकालमाह—*एकादश्यामिति । *द्वादश्यामि-

---

(१)'आवयोस्ता' इति कपुस्तके ।

पाद्मेऽपि—

'पौषस्यैकादशीं शुक्लामारभ्य स्थण्डिलेशयः ।
मासमात्रं निराहारस्त्रिकालं स्नानमाचरेत् ॥
त्रिकालमर्चयेद्विष्णुं त्यक्तभोगो जितेन्द्रियः ।
माघस्यैकादशीं शुक्लां यावद्विद्याधरोत्तम ॥' इति ।

त्रिकालस्नानं मासोपवासविषयम् । निराहार इत्युक्तेः । पृथ्वीचन्द्रोदये त्वन्यथोक्तम् । विष्णुः—

*'दर्शं वा पौर्णमासीं वा प्रारभ्य स्नानमाचरेत् ।
पुण्यान्यहानि त्रिंशत्तु मकरस्थे दिवाकरे ॥' इति ।

अत्र दर्शमिति शुक्लादिमुख्यचान्द्राभिप्रायेण । अयं तु पक्षो नेदानीं प्रचरति । अत्राधिकारिणो भविष्ये—

'ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।
बालवृद्धयुवानश्च नरनारीनपुंसकाः ॥
स्नात्वा माघे शुभे तीर्थे प्राप्नुवन्तीप्सितं फलम् ॥'

पाद्मे—

'सर्वेऽधिकारिणो(१)ह्यत्र विष्णुभक्तौ यथा नृप ।'

ब्राह्मे—

'उष्णोदकेन वा स्नानमशक्ये सति कुर्वते ।
दृढेषु सर्वगात्रेषु उष्णोदं न विशिष्यते ॥'

वैष्णवामृते गौडनिबन्धे च स्कान्दे—

'पौष्यां तु समतीतायां यावद्भवति पूर्णिमा ।
माघमासस्य तावद्धि पूजा विष्णोर्विधीयते ॥
पितॄणां देवतानां च मूलकं नैव दापयेत् ।
ब्राह्मणो मूलकं भुक्त्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥
अन्यथा याति नरकं क्षत्रविट् शूद्र एव च ।

(१)'ब्रह्मन्' इति कपुस्तके ।

वर्जनीयं प्रयत्नेन मूलकं मदिरोपमम् ॥'

यदा तु माघो मलमासो भवति तदा काम्यानां तत्र समाप्तिनिषेधान्मासद्वये स्नानं तन्नियमाश्च कार्याः । मासोपवासचान्द्रायणादि तु मलमास एव समापयेत् । तदुक्तं दीपिकायाम्—'नियतत्रिंशद्दिनत्वाच्छुभे मास्यारभ्य समापयेत मलिने *मासोपवासव्रतम्' इति । मासोपवासपदं चान्द्रायणादेरुपलक्षणम् । स्नानारम्भे च मन्त्रो विष्णुनोक्तः—

'तत्र चोत्थाय नियमं गृह्णीयाद्विधिपूर्वकम् ।
माघमासमिमं पूर्णं स्नास्येऽहं देव माधव ॥
तीर्थस्यास्य जले नित्यमिति संकल्प्य चेतसि ॥' इति ।

प्रत्यहं मन्त्रश्च पाद्मे—

'दुःखदारिद्र्यनाशाय श्रीविष्णोस्तोषणाय च ।
प्रातःस्नानं करोम्यद्य माघे पापविनाशनम् ॥
मकरस्थे रवौ माघे गोविन्दाच्युत माधव ।
स्नानेनानेन मे देव यथोक्तफलदो भव ॥
इमं मन्त्रं समुच्चार्य स्नायान्मौनसमन्वितः ॥' इति ।

प्रत्यहं सूर्यायार्घ्यम् । मन्त्रस्तु पृथ्वीचन्द्रोदये पाद्मे-

'सवित्र प्रसवित्रे च परं धाम जले मम ।
त्वत्तेजसा परिभ्रष्टं पापं यातु सहस्रधा ॥' इति ।

स्नानकालश्च *सूर्योदयः । त्रिस्थलीसेतौ—

ति । 'माघे' इति शेषः । *दर्शे वेत्यादि पक्षान्तरम् ।

"तुलामकरमेषेषु प्रातः स्नायी सदा भवेत् ।
हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् ।"

इति च पक्ष उक्तः । *मासोपवासेति । चान्द्रायणादेरुपलक्षणम् ।

'संप्राप्ते माघमासे तु तपस्विजनवल्लभे।
क्रोशन्ति सर्ववारीणि समुद्गच्छति भास्करे॥
पुनीमः सर्वपापानि त्रिविधानि न संशयः॥'
इति नारदीयोक्तेः।
'यो माघमास्युषसि सूर्यकराभितप्ते
स्नानं समाचरति चारुनदीप्रवाहे।
उद्धृत्य सप्तपुरुषान्पितृमातृवंश्यान्
स्वर्गं प्रयात्यमरदेहधरो नरोऽसौ॥'
इति भविष्योत्तरवचनाच्च। ब्राह्मे त्व*रुणोदय उक्तः॥
'अरुणोदये तु संप्राप्ते स्नानकाले विचक्षणः।
माधवाङ्घ्रियुगं ध्यायन्यः स्नाति सुरपूजितः॥' इति
तथा—
'अरुणोदयमारभ्य प्रातःकालावधि प्रभो।
माघस्नानवतां पुण्यं क्रमात्तत्रावधारणा॥
*उत्तमं तु सनक्षत्रं मध्यमं लुप्ततारकम्।
सवितर्युदिते भूप ततो हीनं प्रकीर्तितम्॥' इति।
तेनात्र शक्त्यपेक्षया व्यवस्था। इदं च स्नानं प्रयागेऽतिप्रशस्तम्।
'काश्याः शतगुणं प्रोक्तं गङ्गायमुनसङ्गमे।
सहस्रगुणिता सापि भवेत्पश्चिमवाहिनी॥

---

*सूर्योदय इति। अयमशक्तपरः। शक्तस्य त्वाह—*अरुणोदय इति। शक्ताशक्तभेदेन व्यवस्थापकमप्याह—*उत्तमं त्विति।
"संप्राप्ते माघमासे तु तपस्विजनवल्लभे।
क्रोशन्ति सर्ववारीणि समुद्गच्छति भास्करे॥
पुनीमस्तस्य पापानि त्रिविधानि न संशयः॥"

पश्चिमाभिमुखी गङ्गा कालिन्द्या सह संगता ।
हन्ति कल्पकृतं पापं सा माघे नृप दुर्लभा ॥'

इत्यादि*पाद्मादिवचोभ्यः । विस्तरस्तु मत्पितामहकृतप्रयागसेतौ ज्ञेयः । ब्राह्मे—

'यत्र कुत्रापि यो माघे प्रयागस्मरणान्वितः ।
करोति मज्जनं तीर्थे स लभेद्गाङ्गमज्जनम् ॥'

तथा समुद्रेऽप्यतिप्रशस्तम् । तदुक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये प्रभासखण्डे—

'माघे मासि च यः स्नायान्नैरन्तर्येण भावतः ।
पौण्डरीकफलं तस्य दिवसे दिवसे भवेत् ॥'

माघस्नानं काम्यमेवेति भट्टाः । विष्ण्वादिवाक्ये सदावश्यशब्दान्नित्यत्वावगतेर्नित्यकाम्यमिति तु युक्तम् । मासपर्यन्तं स्नानासंभवे तु त्र्यहमेकाहं वा स्नायात् ।

'महामाघीं पुरस्कृत्य सस्नौ तत्र दिनत्रयम् ।'

इति लिङ्गात् ।

'अस्मिन्योगे त्वशक्तोऽपि स्नायादपि दिनत्रयम् ।
प्रयागे माघमासे तु त्र्यहं स्नातस्य यत्फलम् ॥
नाश्वमेधसहस्रेण तत्फलं लभते भुवि ॥'

इति पाद्मादिवचनात् । अत्र मकरसंक्रमो रथसप्तमी माघीति त्र्यहमित्येके ।माघशुक्लदशम्यादीत्यन्ये । मकरायत्र्यह इत्यपरे । माघमासाद्यत्र्यह इति केचित् । त्रयोदश्यादीति बहवः ।

'महामाघीं पुरस्कृत्य सस्नौ तत्र दिनत्रयम् ।'

इति पाद्मोक्तेः । एतस्यार्थवादत्वाघत्किंचिद्दिनत्रय-

इति तु नारदीयं स्नानाभिप्रायगर्भम् । *पाद्मादीति । आदिना 'महामाघीं पुरस्कृत्य'त्येग्रहः । तथोक्त्या अनुकल्पतया माघीलाभात् ।

मिति भट्टाः । तत्त्वं तु 'संदिग्धेषु वाक्यशेषात्' इति न्यायात्रयोदश्याद्येवेति । *प्रयागं विनापि पाद्मे—

'अस्मिन्योगे त्वशक्तोपि स्नायादपि दिनत्रयम् ।' इति ।

माघस्नाने नियमास्तु नारदीये—

'न वह्निं सेवयेत्स्नातो ह्यस्नातोऽपि वरानने ।
होमार्थं सेवयेद्वह्निं शीतार्थं न कदाचन ॥
अहन्यहनि दातव्यास्तिलाः शर्करयान्विताः ।
त्रिभागस्तु तिलानां हि चतुर्थः शर्करान्वितः ॥
अनभ्यङ्गी वरारोहे सर्वमासं नयेद् व्रती ॥'

तथा—

'अप्रावृतशरीरस्तु यः कुर्यात् स्नानमाचरेत् ।
पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥'

तथा—

*'शङ्खचक्रधरं देवं माधवं नाम पूजयेत् ।
वह्निं हुत्वा विधानेन ततस्त्वेकाशनो भवेत् ॥
भूशय्याब्रह्मचर्येण शक्तः स्नानं समाचरेत् ।

---

*प्रयागं विनापीति ।

"तडागेषु तु वा स्नायात्कूपे भाण्डादिके तथा ।
माघमासे वरारोहे शस्तं वै निम्नगाजलम् ॥
(भाण्डाश्रिते त्वयं विशेषः) ।
सरित्तोयं महावेगं नवकुम्भस्थितं तथा ।
वायुना ताडितं रात्रौ गङ्गातोयसमं स्मृतम् ॥"

विष्णुः—

"ततः स्नात्वा शुभे तीर्थे दत्त्वा शिरसि वै मृदम् ।
वेदोक्तविधिना राजन् सूर्यायार्घ्यं निवेदयेत् ॥
पितॄणां तर्पणं कृत्वा ह्यवतीर्य ततो जलात् ॥"

*अशक्तो ब्रह्मचर्यादौ स्वेच्छा सर्वत्र कथ्यते ॥

तथा—

(१)'तिलस्नायी तिलोद्वर्ती तिलहोमी तिलोदकी ।
तिलभुक् *तिलदाता च षट्तिलाः पापनाशनाः ॥'
इति ।

तथा प्रयागासंभवे काश्यां दशाश्वमेधोत्तरस्थप्रयागतीर्थे स्नानमुक्तं काशीखण्डे—

'काश्युद्भवे प्रयागे ये तपसि स्नान्ति मानवाः ।
दशाश्वमेधजनितं फलं तेषां भवेद्ध्रुवम् ॥' इति ।

स्नानोत्तरं मदनपारिजाते विष्णुः—

'काष्ठमौनान्नमस्कृत्य पूजयेत्पुरुषोत्तमम् ।
अवश्यमेव कर्तव्यं माघस्नानमिति श्रुतिः ॥'

भविष्ये—

'तैलमामलकांश्चैव तीर्थे देयास्तु नित्यशः ।
ततः प्रज्वालयेद्वह्निं सेवनार्थं द्विजन्मनाम् ॥
एवं स्नानावसाने तु भोज्यं देयमवारितम् ।
भोजयेद् द्विजदाम्पत्यं भूषयेद्वस्त्रभूषणैः ॥
कम्बलाजिनरत्नानि वासांसि विविधानि च ।
चोलकानि च देयानि प्रच्छादनपटास्तथा ॥
उपानहौ तथा गुल्फमोचकौ पापमोचकौ ।
अनेन विधिना दद्यान्माधवः प्रीयतामिति ॥'

पाद्मे—

एतदनन्तरं माधवपूजामाह—*शङ्क्त्यादि । *अशक्तो ब्रह्मचर्यादाविति । 'अशक्तस्य धनाढ्यस्य' इति पठित्वा धनाढ्यस्य बहुदानं कुर्वत इत्यर्थ इति रामचन्द्रः । *तिलदातेति ।

---

(१) तिलस्नायीत्यनेन तिलयुक्तोदकेन स्नानं विहितम् ।

'भूमौ शयीत होतव्यमाज्यं तिलसमन्वितम्।'

तथा—

'अन्नं चैव यथाशक्त्या देयं माघे नराधिप।
सुवर्णरक्तिकामात्रं दद्याद्वेदविदे तथा॥'

माघान्ते तु विशेषो नारदीये—

'माघावसाने सुभगे षड्रसं भोजनं *स्मृतम्।
सूर्यो मे प्रीयतां देवो विष्णुमूर्तिर्निरञ्जनः।'
दम्पत्योर्वाससी सूक्ष्मे सप्तधान्यसमन्विते।
त्रिंशत्तु मोदका देयाः शर्करातिलसंयुताः॥ इति।

अत्र—

'एकादशीविधानेन व्रतस्योद्यापनं तथा।'

इति पाद्मवचनात् पूर्वेऽह्नि उपवासपूजनादि कृत्वा 'परेऽह्नि तिलचर्वाज्यैरष्टोत्तरशतं होमं कृत्वा—सवित्रे प्रसवित्रे'—इति पूर्वोक्तं मन्त्रमुक्त्वा—

'दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु ते।
परिपूर्णं कुरुष्वेह माघस्नानमुपःपते॥'
इति समापयेदिति संक्षेपः।

मकरसंक्रान्तौ हेमाद्रिमते परतश्चत्वारिंशद्घटिकाः पुण्याः।

'त्रिंशत्कर्कटके नाड्यो मकरे तु दशाधिकाः।'

इति ब्रह्मवैवर्तात्। माधवमते तु विंशतिः।

'त्रिंशत्कर्कटके पूर्वा मकरे विंशतिः पराः।'

"अहन्यहनि दातव्यास्तिलाः शर्करयान्विताः।
त्रिभागस्तु तिलानां हि चतुर्थः शर्कराकृतः॥"

*स्मृतमिति।

'सूर्यो मे प्रीयतां देवो विष्णुमूर्तिर्निरञ्जनः'।

इति वृद्धवसिष्ठोक्तेः। यदा तु सूर्यास्तात्पूर्वं संक्रान्तिर्भवति तदोभयमते पूर्वमेव पुण्यकालः। रात्रौ तु प्रदोषे निशीथे वा मकरसंक्रमे माधवमते द्वितीयदिन एव पुण्यम्।

'अस्तमयवेलायां मकरं याति भास्करः।
प्रदोषे वार्धरात्रे वा स्नानं दानं *परेहनि।'

इति वृद्धगार्ग्यवचनात्। अस्तमयं प्रदोषः। प्रदोषे पूर्वरात्रे।

'कार्मुकं तु परित्यज्य झषं संक्रमते रविः।
प्रदोषे वार्धरात्रे वा स्नानं दानं परेऽहनि।'

इति भविष्योक्तेश्च। 'तत्र योगः परेऽहनि' इति हेमाद्रौ पाठः। कालादर्शनिर्णयामृतमदनपारिजातादयोप्येवमूचुः। दाक्षिणात्याश्चैतदेवाद्रियन्ते। यत्तु हेमाद्रिणाऽऽद्यो वाशब्दो यथार्थे द्वितीयस्तथार्थे। यथा प्रदोषे पूर्वेद्युस्तथार्धरात्रे परेऽहीत्युक्तं तस्मै नमोऽस्तु। तेन परेऽह्नि पुण्यं वक्तुं प्रदोषे इति। दिनद्वये पुण्यनिरासार्थमर्धरात्रग्रहणम्। हेमाद्रिस्मृत्यर्थसारानन्तभट्टादिमते तु निशीथात्पूर्वं पश्चाच्च संक्रान्तौ पूर्वदिने परदिने वा पुण्यम्।

'धनुर्मीनावतिक्रम्य कन्यां च मिथुनं तथा।
*पूर्वापरविभागेन रात्रौ संक्रमणं यदा॥
दिनान्ते पञ्च नाड्यस्तु तदा पुण्यतमाः स्मृताः।
उदयेऽपि तथा पञ्च दैवे पित्र्ये च कर्मणि॥'

इत्युत्तरार्द्धम्। *परेऽहनीति।

'आसन्नसंक्रमं पुण्यं दिवार्द्धं स्नानदानयोः।'

इति बोध्यम्। *पूर्वापरविभागेनेति। पुण्यत्वमभिप्रायः।

इति स्कान्दवचनात् । पूर्वापरविभागेनेति *मकरकर्कभिन्नविषयम्, पूर्वोक्तवचोविरोधादिति मदनरत्ने उक्तम्।

'षडशीतिमुखेऽतीते अतीते चोत्तरायणे ।'

इत्यादिविरोधाच्च । तेन पूर्वोक्तवाक्यतर्थोऽयमर्थः—रात्रौ पूर्वभागे मकरसंक्रमे परेऽह्नि उदये पञ्च नाड्यः पुण्याः, रात्रावपरभागे कर्कसंक्रमे पूर्वदिनान्ते पञ्च नाड्य इति । एवं सर्वेषामविरोधः । मकरे सामान्येन परदिने पुण्यत्वेपि पुण्यातिशयार्थमिदम् । यत्तु देवलयज्ञपार्श्वौ—

'आसन्नसंक्रमं पुण्यं दिनार्धं स्नानदानयोः ।
रात्रौ संक्रमणे भानोर्विषुवत्ययने दिवा ॥' इति ।

अत्र माधवः । अयने दिवा जाते तदर्धं पुण्यम् । कर्के पूर्वं मकरेऽन्त्यम् । एतन्मध्यंदिनायनपरमिति । हेमाद्रिस्तु रात्रौ विषुवत्यासन्नादिनार्धं पुण्यम् । अयने त्वासन्नदिनं पुण्यम् । दिने इति पाठे उभयत्र दिनार्धं पुण्यमित्याह । एतदेवोक्तं दीपिकायाम्—'अथायनमधः पश्चान्निशीथाद्भवेद्यद्यासन्नमहस्तदर्धमथवा पुण्यम्' इति । तत्त्वं तु आसन्नसंक्रममित्यस्य विषुवत्येवान्वयः । अयने रात्रौ सति दिने पुण्यम् । कस्मिन्नित्यपेक्षायां कर्के पूर्वेऽह्नि मकरे परेऽह्नि इति वाक्यान्तरवशादर्थे उच्यमाने न कोपि विरोधः । यत्त्वनन्तभट्टः—

'अथ संक्रमणं भानोर्निशीथात्प्राग्यदा भवेत् ।
अयनं विषुवं तत्र प्राग्दिनान्तिमनाडिकाः ॥
पञ्च पुण्यतमाः पश्चान्निशीथाच्चेद्भवेत्तथा ।
आद्याः परदिनस्यापि तद्वदित्येष निर्णयः ॥' इति ।

अपरार्केप्येवम्—

'अस्तं गते यदा सूर्ये झषं याति दिवाकरः ।

प्रदोषे वार्धरात्रे वा तदा पुण्यं दिनद्वयम् ॥'

इति बौधायनवचनाद्दिनद्वयं वा पुण्यकालः । 'तदा पुण्यं दिनत्रयम्' इति मदनरत्ने पाठः । गुर्जरप्राच्योदीच्यास्त्विदमेवाद्रियन्ते । अत्रापि पूर्ववद्व्याख्येयम् । तिथितत्त्वादयो गौडग्रन्थास्तु प्रदोषार्धरात्राभिन्ने रात्रेः पूर्वभागे पूर्वदिने परभागे च परदिने पुण्यमन्यसंक्रान्तिवत्, विशिष्य (१)तयोर्निर्देशात् । प्रदोषश्च—

'प्रदोषोऽस्तमयादूर्ध्वं घटिकाद्वयमिष्यते ।'

इति वत्सोक्त इत्याहुः । तन्न । 'अस्तं गते' इति त्रितयवैयर्थ्यापत्तेः ।अतः प्रदोषपदेन तद्भिन्नैव रात्रिरुच्यते । अत एव—'यावन्नोदयते रविः' इति वृद्धगार्ग्यादिभिर्दक्षिणायने पूर्वरात्रौ संक्रमे पूर्वदिनमुक्तम् । वत्सोक्तिरध्ययनादिपरा । इह तु त्रिमुहूर्त एव प्रदोषः ।

मकरे दानविशेषो हेमाद्रौ स्कान्दे—

'धेनुं तिलमयीं राजन्दद्याद्यश्चोत्तरायणे ।
सर्वान्कामानवाप्नोति विन्दते परमं सुखम् ॥'

विष्णुधर्मे—

'उत्तरे त्वयने विप्रा वस्त्रदानं महाफलम् ।
तिलपूर्णमनड्वाहं दत्त्वा रोगैः प्रमुच्यते ॥' इति ।

शिवरहस्येऽपि—

'तस्यां कृष्णतिलैः स्नानं कार्यं चोद्वर्तनं शुभैः ।
तिला देयाश्च विप्रेभ्यः सर्वदैवोत्तरायणे ॥
तिलतैलेन दीपाश्च देयाः शिवगृहे शुभाः ॥'

कल्पतरौ कालिकापुराणे—

'होमं तिलैः प्रकुर्वीत सर्वदैवोत्तरायणे ।

---

(१) तयोः प्रदोषार्धरात्रयोः ।

*तान्यो*देवाय विप्रेभ्यो हाटकेन समं ददेत् ॥
उत्तरायणमासाद्य नरः कस्मात्स शोचति ॥'
तथा मकरे रात्रावपि श्राद्धादि भवतीत्युक्तं प्राक्।

माघामायां योगविशेषोऽर्धोदयः प्रागेवोक्तः। माघकृष्णचतुर्दश्यां यमतर्पणमुक्तं हेमाद्रौ यमेन–

'अनर्काभ्युदिते काले माघकृष्णचतुर्दशीम्।
स्नातः संतर्प्य तु यमं सर्वपापैः प्रमुच्यते॥' इति।

*माघशुक्लचतुर्थी तिलचतुर्थी। सा*प्रदोषव्यापिनी।

माघशुक्लचतुर्थ्यां तु नक्तव्रतपरायणाः।
ये त्वां ढुण्ढेऽर्चयिष्यन्ति तेऽर्च्याः स्युरसुरद्रुहाम्॥'

इति काशीखण्डात्।

'माघमासे चतुर्थ्यां तु*तस्मिन्काल उपोषितः।
अर्चयित्वा तु यो देवि जागरं तत्र कारयेत्॥'

इति त्रिस्थलीसेतौ लैङ्गाच। इयमेव कुन्दचतुर्थी।

---

*मकरकर्कभिन्नेति। तथा मकरे परेद्युरेव पुण्यं कर्के तु पूर्वेद्युरेव तुलामेषयोश्च पूर्वेद्युः परेद्युश्चेत्यर्थः।

*तान्य इति। तान् तिलान् दद्यत् तिलहोमं कुर्यादित्यर्थः। *देवायेति। देवं विप्रं चोद्दिश्य स्वर्णदानं च कुर्यादित्यर्थः। वैष्णवामृते—

"पौष्यां तु समतीतायां यावद्भवति पूर्णिमा।
माघमासस्य तावद्धि पूजा विष्णोर्विधीयते॥
पितॄणां देवतानां च मूलकं नैव दापयेत्।
ब्राह्मणो मूलकं भुक्त्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम्॥
अन्यथा याति नरकं क्षत्रविट्शूद्र एव च।
वर्जनीयं प्रयत्नेन मूलकं मदिरोपमम्॥" इति।

*प्रदोषेति। नक्तव्रतत्वात्। *तस्मिन्काले प्रदोषकाले।

सा*प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या ।

'माघशुक्लचतुर्थ्यां तु कुन्दपुष्पैः सदाशिवम् ।
संपूज्य यो हि नक्ताशी स प्राप्नोति श्रियं नरः ॥'

इति कालादर्शे कौर्मोक्तेः ।

माघशुक्लपञ्चमी*श्रीपञ्चमी । तदुक्तं हेमाद्रौ वाराहे-

'माघशुक्लचतुर्थ्यां तु*वरमाराध्य च श्रियः ।
पञ्चम्यां कुन्दकुसुमैः पूजां कुर्यात्समृद्धये ॥'

इयं माधवमते पूर्वा, हेमाद्रिमते परा । चैत्रशुक्ले श्रीपञ्चमीति दिवोदासः ॥

माघशुक्लसप्तमी रथसप्तमी । सा अरुणोदयव्यापिनी ग्राह्या ।

'सूर्यग्रहणतुल्या तु शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥'

इति चान्द्रिकायां विष्णुवचनात् ।

अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

विधाय वार्षिकीं यात्रां चतुर्थीं प्राप्य तामसीम् ।
शुक्लान्शुक्लतिलान् दत्वा माऽर्चनीयाल्लड्डुकान्मती ॥
तां यात्रां नात्र यः कुर्यान्नैवेद्यं तिललड्डुकैः ।
उपसर्गसहस्रैस्तु स हन्तव्यो ममाज्ञया ॥"

इत्यादि काशीखण्डे विस्तरः । *प्रदोषव्यापिनीति । नक्ताशीत्युक्तेः । वस्तुतस्तु मध्याह्नव्यापिनीति बहुपुस्तकपाठो युक्तः पूजाव्रतत्वात्, नक्तन्त्वनिर्णायकम् । अङ्गत्वात् । *श्रीपञ्चमीति । तत्र श्रीपूजा कार्या ।

"चतुर्थी वरदा नाम तस्यां गौरी सुपूजिता ।
सौभाग्यं मङ्गलं कुर्यात्पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम् ॥"

इति भविष्ये ऽभिधानात् । *वरमाराध्येति ।

प्रयागे यदि लभ्येत कोटिसूर्यग्रहैः समा ॥'

इति वचनाच्च । यत्तु दिवोदासीये-

*'अचलासप्तमी दुर्गा शिवरात्रिर्महाभरः ।
द्वादशी वत्सपूजायां सुखदा प्राग्युता सदा ॥'

इति षष्ठीयुतत्वमुक्तम्, तद्यदा पूर्वेह्नि घटिकाद्वयं षष्ठी,

श्रियो वरं सलक्ष्मीकं विष्णुम् । अहसाध्यमिदं व्रतम् । एवं माघशुक्लपञ्चम्यां रतिकामपूजादिवसन्तोत्सवः कार्यः ।

"माघमासे सुरश्रेष्ठ शुक्लायां पञ्चमीतिथौ ।
रतिकामौ तु सम्पूज्य कर्तव्यः सुमहोत्सवः ॥
दानानि च प्रदेयानि तेन तुष्यति माधवः ॥"

इति पुराणसमुच्चयात् । मध्याह्नः कर्मकालः पूजाव्रतत्वात् । श्रीकृष्णभक्तैस्तत्र सलक्ष्मीको भगवान् श्रीकृष्णः पूज्यः । 'वरमाराध्य च श्रियः' इत्युक्तेः । तत्र त्रेधाविभागेन पूर्वाह्णो ग्राह्यः ।

"त्रेधाविभक्तदिवसे प्रातःकाले सुरार्चनम् ।
मध्याह्ने तीर्थकार्यं च सायं रक्षाकरी क्रिया ॥"

इति दिनकरोद्योतवचनात् । दिनद्वये तदेकदेशव्याप्तौ सम्पूर्णवृद्धौ च परा ।

'शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः ।'

इति वाक्यात् । युग्मभूतानामिति युग्मवाक्यं तु नेह प्रवर्तते तस्योपवासे सावकाशत्वात् । दिनक्षये तु पूर्वा ।

"तिथ्यादौ च भवेद्यावान् ह्रासो वृद्धिः परेऽहनि ।
तावान् ग्राह्यः स पूर्वेद्युरदृष्टोऽपि स्वकर्मणि ॥"

इति वचनात् । तत्र रतिकामपूजा अङ्गम् । महोत्सवादिकं तु श्रीकृष्णप्रीतये एव । 'तेन तुष्यति माधवः' इत्युपसंहारादिति ।

*अचलासप्तमी रथसप्तमी । अचलाव्रतस्य तत्र सत्त्वात् ।

सप्तमी च परेद्युः क्षयवशादरुणोदयात्पूर्वं समाप्यते तत्परं ज्ञेयम् । तत्र षष्ठ्यां*सप्तमीक्षयं प्रवेश्याऽरुणोदये स्नानं कार्यम् । मदनरत्ने भविष्योत्तरे-

'माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा ।
कुर्यात्स्नानार्घ्यदानाभ्यामायुरारोग्यसंपदः ॥'

अत्र विधिर्भविष्ये-

(१)'स्नात्वा षष्ठ्यामेकभक्तं सप्तम्यां निश्चलं जलम् ।
रात्र्यन्ते चालयेथास्त्वं* दत्त्वा शिरसि दीपकम् ॥'

तथा जलं प्रकृत्य-

'न केन चाल्यते यावत्तावत्स्नानं समाचरेत् ।
सौवर्णे राजते पात्रे भक्त्यालाबुमयेऽथ वा ॥
तैलेन वर्तिर्दातव्या महारजनरञ्जिता ।
(महारजनं कुसुम्भम् ।)
समाहितमना भूत्वा दत्त्वा शिरसि दीपकम् ॥
भास्करं हृदये ध्यात्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत् ।
'नमस्ते रुद्ररूपाय रसानां पतये नमः ॥
वरुणाय नमस्तेऽस्तु हरिवास नमोऽस्तु ते ।'
जले परिहरेद्दीपं ध्यात्वा संतर्प्य देवताः ॥' इति ।
'चन्दनेन लिखेत्पद्ममष्टपत्रं सकर्णिकम् ।
मध्ये शिवं सपत्नीकं प्रणवेन च संयुतम् ॥'

*पूर्वादिदलेषु रविभानुविवस्वद्भास्करसवित्रर्कसहस्र-

---

*महाभरः दुर्भरः । *सप्तमी क्षयं प्रवेश्येति । 'तिथ्यादौ तु भवेद्यावाम्' इत्युक्तेः । दिनद्वये अरुणोदयेऽपि पूर्वैव युग्मवाक्यात् । *त्वमिति । अरुन्धतीं प्रति वसिष्ठवाक्यतया अरुन्धत्यर्थकम् । *पूर्वादिदलेष्विति ।

---

(१) 'कृत्वा' इत्यादर्शपुस्तके पाठः ।

किरणसर्वात्मकान् संपूज्य गृहं गच्छेदिति । स्नानमन्त्रश्च काशीखण्डे—

'यद्यज्जन्मकृतं पापं मया जन्मसु सप्तसु ।
तन्मे रोगं च शोकं च माकरी हन्तु सप्तमी ॥
एतज्जन्मकृतं पापं यच्च जन्मान्तरार्जितम् ।
मनोवाक्कायजं यच्च ज्ञाताज्ञाते च ये पुनः ॥
इति सप्तविधं पापं स्नानान्मे सप्तसप्तिके ।
सप्तव्याधिसमायुक्तं हर माकरि सप्तमि ॥
एतन्मन्त्रत्रयं जप्त्वा स्नात्वा पादोदके नरः ।
केशवादित्यमालोक्य क्षणान्निष्कलुषो भवेत् ॥'

दिवोदासीये मदनरत्ने च इक्षुदण्डेन जलं चालयित्वा*सप्तार्कपत्राणि बदरीपत्राणि च शिरसि निधाय पूर्वोक्तैर्मन्त्रैः*स्नात्वा तिलपिष्टमयापूपैर्हैमं सूर्यं संपूज्य विप्राय दद्यात् । *अर्घ्यमन्त्रो मदनरत्ने—

'सप्तसप्तिवह प्रीत सप्तलोकप्रदीपन ।
सप्तमीसहितो देव गृहाणार्घ्यं दिवाकर ॥'

"शाक्रे दले रविः पूज्यो भानुश्चैवानले तथा ।
याम्ये विवस्वान्नैर्ऋत्ये भास्करं पूजयेद्बुधः ॥
पश्चिमे सविता पूज्यः पूज्योऽर्कश्चानिले दले ।
सौम्ये सहस्रकिरणः शैवे सर्वात्मकस्तथा ॥
पूज्याः प्रणवपूर्वास्तु नमस्कारान्तयोजिताः ।
पुष्पैश्च गन्धधूपाद्यैः पृथक्त्वेन युधिष्ठिर ॥
विसर्ज्य वस्त्रसंवीतः स्वस्थानं गम्यतामिति ॥"

इति वचनात् ।

*सप्तार्केति । अत्र प्रमाणं मदनरत्न एव बोध्यम् । इदानीन्तनाश्चाचरन्ति । *स्नात्वेति । स्नानानन्तरमर्घ्यं दद्यात् ।

ततः-

'जननी सर्वलोकानां सप्तमी सप्तसप्तिके ।
सप्तमीसहितो देव गृहाणार्घ्यं दिवाकर ॥'

इति प्रार्थयेत् । सौरागमे-

'अर्कपत्रैः सबदरैर्दूर्वाक्षतसचन्दनैः ।
*अष्टाङ्गविधिना चार्घ्यं दद्यादादित्यतुष्टये ॥'

अत्र दानविशेषो मदनरत्ने भविष्ये-

'ताम्रपात्रे यथाशक्त्या मृन्मये वाथ भक्तिमान् ।
स्थापयेत्तिलपिष्टं च सघृतं सगुडं तथा ॥
काञ्चनं तालकं कृत्वा अशक्तस्तिलपिष्टजम् ।
संछाद्य रक्तवस्त्रेण पुष्पैर्धूपैरथार्चयेत् ॥'

दानमन्त्रस्तु—

'आदित्यस्य प्रसादेन प्रातःस्नानफलेन च ।
दुष्टदौर्भाग्यदुःखघ्नं मया दत्तं तु तालकम् ॥'

तालकं कर्णाभरणमिति तत्रैवोक्तम् । दीपपात्रमिति हेमाद्रौ । तत्रैव भविष्योत्तरे—

एवंविधं रथवरं रथवाजियुक्तं
हैमं च हैमशतदीधितिना समेतम् ।
दद्याच्च माघसितसप्तमिवासरे यः

तत्र मन्त्रमाह-*अर्घ्यमन्त्र इत्यादिना । *अष्टाङ्गविधिनेति ।

"आपः क्षीरं कुशाग्राणि दध्यक्षततिलास्तथा ।
यवाः सिद्धार्थकाश्चेति अर्घ्योऽष्टाङ्गः प्रकीर्तितः ॥"

अर्कपत्रपदमर्कपुष्पोपलक्षणम् । अक्षताः-यवाः । प्रणवादिरादित्याय नम इति मन्त्रः । केचित्तु ऋग्विधानोक्तप्रकारेण अर्घ्यदानप्रारम्भमपि कुर्वन्ति । ऋग्विधाने—

"उद्यन्नद्येति मन्त्रोऽयं सौरः पापप्रणाशनः ।

सोऽसङ्गचक्रगतिरेव महीं भुनक्ति ॥'

इयं मन्वादिरपि । इयं च शुक्लपक्षस्थत्वात्पौर्वाह्णिकी ग्राह्या । यदा माघो मलमासो भवति तदा मासद्वये मन्वादिश्राद्धं कुर्यात् ।

'मन्वादिकं तैर्थिकं च कुर्यान्मासद्वयेऽपि च ।'

इति स्मृतिचन्द्रिकोक्तेः ॥

माघशुक्लाष्टमी भीष्माष्टमी । तदुक्तं हेमाद्रौ पाद्मे–

'माघे मासि सिताष्टम्यां सतिलं भीष्मतर्पणम् ।
श्राद्धं च ये नराः कुर्युस्ते स्युः संततिभागिनः॥' इति ।

भारतेऽपि—

'शुक्लाष्टम्यां तु माघस्य दद्याद्भीष्माय यो जलम् ।
संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥'

इति धवलनिबन्धे स्मृतिः ।

'अष्टम्यां तु सिते पक्षे भीष्माय तु तिलोदकम् ।

मन्त्रो दिवाकराद् दृष्टः कण्वेन मुनिना पुरा ॥
पुत्रस्य रोगनाशार्थं ख्यातो लोकहिताय च ।''

इत्यादिः । तत्र पादशो द्वादशमन्त्राः, अर्द्धर्चशः षट्, ऋक्शः त्रय ऋक्त्रयश इति चतुर्विंशतिमन्त्राः प्रणवादयः । मित्रः रविः सूर्यः भानुः खगः पूषा हिरण्यगर्भः मरीचिः आदित्यः सविता अर्कः भास्कर एतानि द्वादशनामानि पादान्ते योजयेत् । 'ॐउद्यन्नद्यमित्र-महः ॐमित्राय नमः इत्यादि १२, ततः अर्द्धर्चान्ते ॐमित्रर-विभ्यान्नमः इत्यादि षट्, तत ऋगन्ते ॐमित्ररविसूर्यभानुभ्यो नम इत्यादि त्रयः । ततः ऋक्त्रयान्ते ॐमित्ररविसूर्यभानुख-गपूषहिरण्यगर्भमरीच्यादित्यसवित्रर्कभास्करेभ्यो नम इति त्रय इति चतुर्विंशतिरावर्तनं भवति । एवमर्घ्यदानादि । तदुक्तम्—

''चतुर्विंशत्यर्घदानैरेकमावर्तनं स्मृतम् ।

अन्नं च विधिवद्दद्युः सर्वे वर्णा द्विजातयः ॥'

सर्ववर्णोक्तेर्द्विजातय इति संबोधनम् । तर्पणमन्त्रस्तत्रैव ।

'भीष्मः शान्तनवो वीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
आभिरद्भिरवाप्नोति पुत्रपौत्रोचितां क्रियाम् ॥
वैयाघ्रपदगोत्राय सांकृत्यप्रवराय च ।
अपुत्राय ददाम्येतज्जलं भीष्माय वर्मणे ॥
वसूनामवताराय शन्तनोरात्मजाय च ।
अर्घ्यं ददामि भीष्माय आबालब्रह्मचारिणे ॥' इति ।

एतज्जीवत्पितृकस्यापि भवति ।

आवर्तनं चतुर्विंशत्यर्घिणीति प्रकीर्तिता ॥
चतुर्विंशत्यर्घिणीभिर्लघ्वर्घश्च प्रजायते ।
लघ्वर्घैश्च चतुर्विंशैरर्घश्चैकः प्रजायते ॥
चतुर्विंशतिरर्घैश्च महार्घः सम्प्रकीर्तितः ।
महदर्घैश्चतुर्विंशैरत्यर्घः परिकीर्तितः ॥"

अथवा—

"आवृत्तिरेका प्रेक्षपाश्चतुर्विंशतिरीरिताः ।
तावतीभिरिहैकांशस्तावद्भिस्तैर्लघुर्भवेत् ॥
तावद्भिरेव लघुभिरेकोऽर्घ्यः स्यादसंशयम् ।
तावद्भिरर्घ्यैरेकोऽत्र महार्घ्यः परिकीर्तितः ॥
पट्सप्ताधिकैः पञ्चशतैरंशः प्रकीर्तितः ।
एकोनाशीतिलक्षैर्द्विःषष्टिभिश्च सहस्रकैः ॥
महार्घ्यश्च चतुर्विंसत्यधिकैः पट्शतैर्भवेत् ।"

अथवा—

रसर्तुसम्मितक्षेपैरावृत्तिः परिकीर्तिता ।
युगाष्टबाणचन्द्रैस्तैरंशोऽप्यत्र प्रकीर्तितः ॥

*माघशुक्लद्वादशी भीष्मद्वादशी ।
'त्वया कृतमिदं वीर तव नाम्ना भविष्यति ।
सा भीष्मद्वादशीत्येषा सर्वपापहरा शुभा ॥'

इति हेमाद्रौ पाद्मवचनात् । इयं पूर्वयुता युग्मवाक्यात् । माघी पूर्णिमा परेत्युक्तं प्राक् । तथा हेमाद्रौ ब्राह्मे—

'मघास्थयोश्च जीवेन्द्वोर्महामाघीति कथ्यते ॥'

तत्रैव ज्योतिषे—

स तां गतिमवाप्नोति इहलोके परत्र च ॥"

इति मरीचिवचनात् । एवञ्च ब्राह्मणाद्या इत्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा तत्र क्षत्रियादेरेवाधिकार इत्याहुः । नव्यास्तु मरीचिवाक्यानुरोधेन वर्मशब्दयुक्तमन्त्रं विहाय 'वसूनामवताराय' इत्येकेनैव मन्त्रेण तर्पणं कार्यम् । अत एव ब्राह्मणाद्या इति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिरित्याहुः । तदुभयमप्यसत् । भीष्मस्य वसुत्वेन देवत्वात् मरीचिवाक्यस्य मनुष्यपरत्वाद् हीन[वर्ण]स्येत्यत्र वर्णत्वस्य मनुष्यत्वगर्भत्वात् ।

"अष्टम्यां च सिते पक्षे भीष्माय तु तिलोदकम् ।
अन्नं च विधिवद्दद्युः सर्वे वर्णा द्विजातयः ॥"

इति वाक्यान्तरे सर्वशब्दोपादानात् । द्विजातय इति सम्बोधनम् । तस्मात्सर्वैर्मन्त्रैः सर्वैर्ब्राह्मणादिभिश्च भीष्मतर्पणादिकं कार्यम् । परन्तु ब्राह्मणैः सव्येनेतरैस्तु अपसव्येनेति । ब्राह्मणानामौर्ध्वदेहिकधर्मत्यागोऽपीत्यपि वदन्ति ।

*माघशुक्लद्वादशीति । माघशुक्लैकादशीत्यर्थः । वाक्ये द्वादशीपदस्यैकादश्यर्थत्वात् ।

"एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य च केशवम् ।
भोक्ष्यामि पुण्डरीकाक्ष शरणं मे भवाच्युत ॥"

इति संकल्पमन्त्रदर्शनात् । इयं परविद्धा ग्राह्या । 'रुद्रेण द्वा-

*'मेषपृष्ठे तथा *सौरिः सिंहे च गुरुचन्द्रमाः ।
भास्करः श्रवणर्क्षे च *महामाघीति सा स्मृता ॥'

तथा भविष्ये—

'वैशाखी कार्तिकी माघी तिथयोऽतीव पूजिताः ।
स्नानदानविहीनास्ता न नेयाः पाण्डुनन्दन ॥'

तथा—

*'तिलपात्राणि देयानि कञ्चुकाः कम्बलास्तथा'इति॥

माघपूर्णिमानन्तराऽष्टमी माघी अष्टका, तन्निर्णयः पूर्वेद्युरन्वष्टकानिर्णयश्च पूर्वमुक्तः । मलमासे नैता न भवन्तीत्येतत्सर्वं मार्गशीर्षप्रकरणेऽभिहितम् । तथा चतसृष्वष्टकास्वशक्तावेषा आवश्यकी । 'हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका एकस्यां वा' इत्याश्वलायनोक्तेः । तथा माघाष्टकां प्रक्रम्य—'तामेकाष्टकेत्याचक्षते'

दशी युक्ता' इति वाक्याद् इति नव्याः । *मेषपृष्ठे मेषराशौ । *सौरिः शनिः । *महामाघीति । इयं च प्रयागेऽतिप्रशस्ता ।

"महामाघी प्रयागे तु नैमिषे फाल्गुनी तथा ।
शालग्रामे महाचैत्री कृताः पुंसां महाफलाः ॥"

इति गार्ग्योक्तेः । *तिलपात्राणीति । तिलपात्रदानमन्त्रः—

"देवदेव जगन्नाथ वाञ्छितार्थफलप्रद ।
तिलपात्रं प्रदास्यामि तवाग्रे संस्थितेऽरहम् ॥
तिलाः काश्यपसम्भूतास्तिलाः पापहराः स्मृताः ।
तिलपात्रप्रदानेन मम पापं व्यपोहतु ॥"

तिलदानमन्त्रः—

"तिलाः स्वर्णसमायुक्ता दुरितक्षयकारकाः ।
विष्णुप्रीतिकरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥"

चक्षते' इत्यापस्तम्बवचनाद्येत्यादि प्रयोगपारिजाते ज्ञेयम् । इति श्रीकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ द्वितीयपरिच्छेदे माघमासः समाप्तः ।

कुम्भे षोडश घटिकाः पुण्याः । शेषं प्राग्वत् । फाल्गुनकृष्णाष्टम्यां विशेषः कल्पतरौ—

'फाल्गुनस्य च मासस्य कृष्णाष्टम्यां महीपते ।'

इत्युपक्रम्य—

'जाता दाशरथेः पत्नी तस्मिन्नहनि जानकी ।
उपोषितो रघुपतिः समुद्रस्य तटे तदा ॥
रामपत्नी च संपूज्या सीता जनकनन्दिनी ॥

फाल्गुनकृष्णचतुर्दशी*शिवरात्रिः । सा च केषु-

गोदानमन्त्रः—

"गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश ।
यस्मात्तस्माच्छिवं मे स्यादिह लोके परत्र च ॥"

अथ कम्बलमन्त्रः—

"और्णं पदमनुध्येयं स्वर्णबीजं तव प्रभो ।
दत्तं गृहाण देवेश पापं संहर सत्वरम् ॥"

इति माघः ।

*शिवरात्रिरिति । शिवरात्रिशब्दो योगरूढः । शिवरात्रिस्तिथिरिति योगः । तद्विशेषे च रूढिः । 'निर्मन्थ्येनेष्टकाः पचन्ति' इत्यादौ निर्मन्थ्यशब्दस्य अचिरनिर्मथिताख्याग्निवत् । अन्यथा योगमात्रेण चिरनिर्मथिताग्नेरपि प्रतीत्यापत्तेः । एतेन शिवव्रतयोग्या काचन तिथिरेव शिवरात्रिः योगात् । 'प्रोक्षणीरासादयति' इत्यादौ प्रकर्षेणोक्ष्यतेऽनेनेति योगेन सेचनसाधनमात्रवदिति देश्यं परास्तम् । किं च-

च्चिद्वचनेषु प्रदोषव्यापिनी ग्राह्येत्युक्तं, केषुचिन्निशीथव्यापिनी । तत्राद्या माधवीये—

'त्रयोदश्यस्तगे सूर्ये चतसृष्वेव नाडिषु ।
भूतविद्धा तु या तत्र शिवरात्रिव्रतं चरेत् ॥'

स्मृत्यन्तरेऽपि—

'प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिचतुर्दशी ।
रात्रौ जागरणं यस्मात्तस्मात्तां समुपोषयेत् ॥'

अत्र प्रदोषो रात्रिः । उत्तरार्धे तस्या हेतुत्वोक्तेः । कामिकेऽपि—

"माघस्य कृष्णपक्षे या तिथिः सैव चतुर्दशी ।
शिवरात्रिस्तु सा ख्याता सर्वपापनिषूदनी ॥"

इति वाक्यं रूढिव्युत्पादकम् । अन्यथा माघादिपदानामुपलक्षणत्वापत्तेः ।

'तस्माच्छिवस्य या रात्रिः समाख्याता शिवप्रिया ।
तस्यां सर्वेषु लिङ्गेषु सदा संक्रमते हरः ॥'

इति तु योगस्येति। अत एव रूढैव शिवरात्रिः । 'रूढिर्योगमपहरति' इति न्यायात् । अत एव 'तिस्र एव साह्नस्योपसदो द्वादशाहीनस्य' इत्यादौ 'न हीनोऽङ्गप्रधानाभ्याम्' इति योगेनाहीनशब्दात्प्रकृतेरेव लाभात् तत्र विकल्पेन द्वादशोपसदन्वय इत्याशङ्कायामहीनशब्दस्य "अह्नः खः क्रतौ" इति व्याकरणस्मृत्या व्युत्पादनेन रात्रादिक्रतुषु रूढतया द्विरात्रादावेव द्वादशोपसद उत्कृष्यन्ते, प्रोक्षणीशब्दादौ तु गोशब्दादिवद् वृद्धव्यवहारस्याहीनशब्दवत्स्वतन्त्रसूत्रादेश्चाऽसत्त्वान्न रूढिः, किन्तु योगमात्रमिति देश्यान्तरं चापाकृतम् । योगव्युत्पादनवैयर्थ्यापातात् । व्रते तु शिवरात्रिशब्दो लाक्षणिक एव, नवरात्रादिशब्दवत् । अत्र निशीथव्याप्तिरेव निर्णायिका । पूर्वेद्युरेव

'आदित्यास्तमये काले अस्ति चेद्या चतुर्दशी ।
तद्रात्रिः शिवरात्रिः स्यात्सा भवेदुत्तमोत्तमा ॥' इति ।

द्वितीयापि तत्रैव नारदसंहितायाम्—

'अर्धरात्रियुता यत्र माघकृष्णचतुर्दशी ।
शिवरात्रिव्रतं तत्र सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥'

स्मृत्यन्तरेऽपि—

'भवेद्यत्र त्रयोदश्यां भूतव्याप्ता महानिशा ।
शिवरात्रिव्रतं तत्र कुर्याज्जागरणं तथा ॥' इति ।

ईशानसंहितायाम्—

'माघकृष्णचतुर्दश्यामादिदेवो महानिशि ।
शिवलिङ्गतयोद्भूतः कोटिसूर्यसमप्रभः ॥
तत्कालव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिव्रते तिथिः ॥' इति ।
'अर्धरात्रादधश्चोर्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशी ।
तत्तिथावेव कुर्वीत शिवरात्रिव्रतं व्रती ॥
नार्धरात्रादधश्चोर्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशी ।
नैव तत्र व्रतं कुर्यादायुरैश्वर्यहानितः ॥'

अर्धरात्रश्च द्वितीययामान्त्यतृतीययामाद्यघटीद्वयरूप इति माधवः । वचनं तूक्तं प्राक् । एवं सति पूर्वेद्युरेवोभयव्याप्तौ पूर्वैव ।

'त्रयोदशी यदा देवि दिनभुक्तिप्रमाणतः ।
जागरे शिवरात्रिः स्यान्निशि पूर्णा चतुर्दशी ॥'

इति स्कान्दोक्तेः । दिनभुक्तिरस्तमयः ।

निशीथव्याप्तिः परेद्युरेवोभयेद्युरेवानुभयेद्युरिति चत्वारः पक्षाः । ग्रन्थस्तु निशीथप्रदोषोभयव्याप्तिनिर्णायक इत्याशयेन भाति । परन्तु

'जयन्ती शिवरात्रिः कार्या भद्राजयान्विते ।'

इति स्कान्दाच्च । दिनद्वये(१)निशीथव्याप्तौ हेमाद्रिमते पूर्वा ।

'अर्धरात्रात्पुरस्ताच्चेज्जयायोगो यदा भवेत् ।
पूर्वविद्धैव कर्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः ॥'

इति पाद्मवचनात् । मदनरत्नेऽप्येवम् । गौडा अप्येवमाहुः ।

निर्णयामृते तु सर्वापि शिवरात्रिः प्रदोषव्यापिन्येव । अर्धरात्रवाक्यानि(२)कैमुतिकन्यायेन प्रदोषस्तावकानीत्युक्तम् । तन्न, अर्धरात्रस्य पूर्वं कर्मकालत्वोक्तेः । *परदिने प्रदोषनिशीथोभयव्याप्तिसत्त्वात्परैवेति तु माधवः । इदमेव च युक्तं प्रतिभाति । परेद्युः प्रागुक्तार्धरात्रस्यैकदेशव्याप्तौ पूर्वेद्युः संपूर्णतद्व्याप्तौ च सत्यपि परेद्युः प्रदोषनिशीथोभययोगे पूर्वेद्युः संपूर्णव्याप्तेः पूर्वैव ।

'व्याप्यार्धरात्रं यस्यां तु लभ्यते या चतुर्दशी ।
तस्यामेव व्रतं कार्यं मत्प्रसादार्थिभिर्नरैः ॥

पूर्वमताच्च विशेषः । हेमाद्रिमते इत्यरुचिः । सा च 'अर्द्धरात्रात्पुरस्ताच्चेत्' इति वाक्यस्य परेद्युर्निशीथव्याप्त्यभावेऽप्युपपत्तेः । तस्माद्यत्र पूर्वेद्युर्निशीथे परेद्युश्च प्रदोषे तत्र पूर्वेद्युरेव । 'अर्द्धरात्रात्पुरस्ताच्चेत्' इत्युक्तवाक्यात् ।

दिनद्वये निशीथव्याप्तौ त्वाह—*परदिने इति । परेद्युरित्यादिपाठोऽपि समञ्जसः । स्फुटश्च पूर्वेद्युरेव । निशीथव्याप्तौ त्वाह—

---

(१) रात्रेरष्टमो मुहूर्तो निशीथः ।

(२) कैमुतिकन्यायस्तु—यदि अर्धरात्रव्यापिन्या अपि ग्रहणं तदा किमु प्रदोषव्यापिन्याः शङ्का इति ।

तदूर्ध्वाधोन्विता भूता सा कार्या व्रतिभिः सदा ॥'
इति माधवधृतेशानसंहितोक्तेः *पूर्वेद्युर्निशीथस्य परेद्युः प्रदोषस्येत्येकैकव्याप्तौ तु पूर्वैव । जयायोगस्य प्राशस्त्यात् । तचोक्तं नागरखण्डे—

'माघफाल्गुनयोर्मध्ये असिता या चतुर्दशी ।
अनङ्गेन समायुक्ता कर्तव्या सा सदा तिथिः ॥'इति ।

पाद्मे—

'अर्धरात्रात्पुरस्ताच्चेज्जयायोगो यदा भवेत् ।
पूर्वविद्धैव कर्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः ॥' इति ।

स्कान्देऽपि—

'भवेद्यत्र त्रयोदश्यां भूतव्याप्ता महानिशा ।
शिवरात्रिव्रतं तत्र कुर्याज्जागरणं तथा ॥' इति ।
'महतामपि पापानां दृष्टा वै निष्कृतिः परा ।
न दृष्टा कुर्वतां पुंसां कुहूयुक्तां तिथिं शिवाम् ॥'

इति स्कान्दे दर्शयोगस्य निन्दितत्वाच्च । *यदा चतुर्दशी पूर्वेद्युर्निशीथादूर्ध्वं प्रवृत्ता परेद्युश्च निशीथादर्वागेव तदा परेद्युरेकदेशव्याप्तिसत्त्वात् परैव ।

'माघासिते भूतदिनं हि राज-
न्नुपैति योगं यदि पञ्चदश्याः ।
जयाप्रयुक्तां न तु जातु कुर्या-
च्छिवस्य रात्रिं प्रियकृच्छिवस्य ॥'

इति वचनात् । एवं दिनद्वये प्रदोषव्याप्त्यभावे निशीथव्याप्तिसत्त्वात्पूर्वैव । *तेन दिनद्वये*निशीथव्या-

---

*पूर्वेद्युरित्यादि । दिनद्वये निशीथव्याप्त्यभावे त्वाह—*यदेति ।

सौ*प्रदोषव्याप्त्या निर्णयः । दिनद्वये प्रदोषव्याप्तौ*निशीथेन निर्णयः । एकैकव्याप्तौ तु निशीथेन निर्णय इति । इयं च*रविभौमसोमवारेषु शिवयोगे चातिप्रशस्ता । हेमाद्रौ तीर्थखण्डे लैङ्गे—

'फाल्गुनस्य चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे समाहिताः ।
कृत्तिवासेश्वरं लिङ्गमर्चयन्ति शिवं शुभे ॥
ते यान्ति परमं स्थानं सदाशिवमनामयम् ॥'

[अथ]शिवरात्रिपारणानिर्णयः । शिवरात्रिपारणे तु विरुद्धवाक्यानि दृश्यन्ते । स्कान्दे—

'कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रिचतुर्दशी ।

तदेतदुपसंहरति-*नेनेति । *निशीथव्याप्ताविति । निशीथास्पर्शे चेति शेषः । *प्रदोषव्याप्त्येति । परेद्युरेवेत्यर्थः । *निशीथेनेति । पूर्वेद्युरेवेत्यर्थः । ईदृशोपसंहारफलं च प्रतिमासशिवरात्रौ एतन्निर्णयसंचारार्थमित्यग्रे स्पष्टीकरिष्यति । नव्यास्तु शिरात्रिव्रते रात्रिः प्रधानम् ।

"उदये अन्विता ग्राह्याः क्वचिदस्तमयेऽन्विताः ।
व्रतिभिस्तिथयो यस्माद्वर्जयित्वा त्विदं व्रतम् ॥"

इति वचनाद्रात्रियोग एव प्रधानमित्याहुः । *रवीति ।

"माघकृष्णचतुर्दश्यां रविवारो यदा भवेत् ।
भौमो वाऽथ भवेद्देवि कर्तव्यं व्रतमुत्तमम् ॥
शिवयोगस्य योगे तु तद्भवेदुत्तमोत्तमम् ॥"

इति स्कान्दात् । त्रिस्पृश्याऽपि प्रशस्ता ।

"त्रयोदशी कलाप्येका मध्ये चैव चतुर्दशी ।
अन्ते चैव सिनीवाली त्रिस्पृश्यामर्चयेद्धरम् ॥"

इति वचनात् । प्रारम्भे एतदुपयोगः ।

एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ॥
जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च ।
पूर्वविद्धैव कर्तव्या तिथिभान्ते च पारणम् ॥' इति ।

तिथिमध्येऽपि पारणं स्कान्दे उक्तम्—

'उपोषणं चतुर्दश्यां चतुर्दश्यां तु पारणम् ।
कृतैः सुकृतलक्षैश्च लभ्यते वाथवा न वा ॥
ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै ।
संस्नातानि भवन्तीह भूतायां पारणे कृते ।
तिथीनामेव सर्वासामुपवासव्रतादिषु ॥
तिथ्यन्ते पारणं कुर्याद्विना शिवचतुर्दशीम् ॥' इति ।

अत्र यामत्रयादर्वाक् चतुर्दशीसमाप्तौ तदन्ते तदूर्ध्व-गामिन्यां तु प्रातस्ति*थिमध्य एवेति हेमाद्रिमाधवादयो व्यवस्थामाहुः । तन्न ।

'तिथ्यन्ते तिथिभान्ते वा पारणं यत्र चोदितम् ।
यामत्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणा ॥'

इत्यादिसामान्यवचनैरेव व्यवस्थासिद्धेरुभयविधवाक्यवैयर्थ्यापत्तेः । वयं तु 'तिथ्यन्ते पारणं भवेत्'इति कृष्णाष्टम्यादिविषयमेव, न तु शिवरात्रिविषयम् । तदुपादानं तु पूर्वयुतत्वमात्रकथनार्थम् । कथमन्यथा स्कान्दे एव शून्यहृदयवाक्यवत्तिथिमध्ये पारणविधानं घटते । तस्मात् 'विना शिवचतुर्दशीम्' इति पर्युदस्तत्वाच्छिव-

---

*तिथिमध्ये एवेति । ननु तिथिमध्ये यदि कदाचित्पारणा न जाता तदा व्रतहानिप्रसङ्ग इति-चेच्छृणु ।

"कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रिचतुर्दशी ।
एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ॥"

रात्र्यौः सर्वप्रकारेषु तिथिमध्य एव पारणेति ब्रूमः । शिष्टाचारोऽप्येवमेव । *दीपिकायां तु रात्रावपि तिथ्यन्त एवोक्तम्—'व्रततिथेरन्ते निशीथेपि वाश्नीयात्' इति । मदनरत्नकालादर्शयोस्तु—

'सा ह्यस्तमयपर्यन्तं व्यापिनी चेत्परेऽहनि ।
दिवैव पारणं कुर्यात्पारणे नैव दोषभाक् ॥'

इत्युक्तम् । *तन्न । तिथिमध्ये पारणविधानान्निषेधे फलायोगाच्च तिथ्यन्तानपेक्षणा*द्दोषाप्रसक्त्या चतुर्थपाददासंगतेः । तेनेदं शिवरात्रिभिन्नव्रतपरं ज्ञेयम् ।

इदं च व्रतं(१)संयोगपृथक्त्वन्यायेन नित्यं काम्यं च । तथा च माधवीये स्कान्दे—

इत्यादिवचनैर्गौणकालो विधीयते न तु शिवरात्रिविषयं तदुपादानं तु पूर्वयुतत्वमात्रकथनार्थमिति । फक्किकाद्वये तु ग्रन्थकृतो निर्भरः । केचित्तु यदि नित्यकृत्यपूर्वकपारणसमाप्ता चतुर्दशी नास्ति यदि वा पारणदिने श्राद्धादिप्रसक्तिः तदा तिथ्यन्ते पारणविधिः सार्थकः । अन्यथा 'संकटे विषमे प्राप्ते' इत्यादि वाक्याज्जलपारणापत्तेरित्याहुः । *दीपिकायां त्विति । तुनाऽरुचिः स्पष्टा । मदनरत्नमतं दूषयति–*तन्नेति । अत्र 'तन्न । तिथिमध्ये पारणाविधानान्निषिद्धे फलायोगाच्च । तिथ्यन्तानपेक्षणात् दोषाप्रसक्तौ चतुर्थपादासङ्गतेः । तेनेदं शिवरात्रिभिन्नव्रतपरं ज्ञेयम्' इति पाठः, तस्यायमर्थः–तिथिमध्ये इति । 'चतुर्दश्यां तु पारणम्' 'भूतायां पारणे कृते'इति वचनात् । निषिद्धे इति । 'विना शिवचतुर्दशीम्'इति पर्युदासस्य निषेधे पर्यवसानात् । दूषणान्तरमाह–*दोषाप्रसक्ताविति ।

---

(१)—एकस्योभयार्थत्वे संयोगपृथक्त्वन्यायः ।

'परात्परतरं नास्ति शिवरात्रिव्रतात्परम् ।
न पूजयति भक्त्येशं रुद्रं त्रिभुवनेश्वरम् ॥
जन्तुर्जन्मसहस्रेषु भ्रमते नात्र संशयः ॥'

इत्यकरणे प्रत्यवायश्रवणात्

'वर्षे वर्षे महादेवि नरो नारी पतिव्रता ।
शिवरात्रौ महादेवं नित्यं भक्त्या प्रपूजयेत् ॥'

इति वीप्साश्रुतेः

'अर्णवो यदि वा शुष्येत्क्षीयते हिमवानपि ।
चलन्त्येते कदाचिद्वै निश्चलं हि शिवव्रतम् ॥'

इति वचनाच्च नित्यता ।

'मम भक्तस्तु यो देवि शिवरात्रिमुपोषकः ।
गणत्वमक्षयं दिव्यमक्षयं शिवशासनम् ॥
सर्वान्भुक्त्वा महाभोगांस्ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥'

इति स्कान्दात् ।

'द्वादशाब्दिकमेतत्स्याच्चतुर्विंशाब्दिकं तु वा ।'

इति तत्रैवेशानसंहितावचनात् [च] काम्यता । तत्रैव—

'शिवरात्रिव्रतं नाम सर्वपापप्रणाशनम् ।
*आचण्डालमनुष्याणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥'

अत्र जागरोपवासपूजाः समुदिताः व्रतं, न तु प्रत्येकम् । समुदितानां*फलसम्बन्धात् । यत्तु—

---

*आचण्डालेति । शिवरात्रिव्रते चण्डालपर्यन्तमधिकार इति भावः । *फलसम्बन्धादिति ।

"उपवासप्रभावेन बलादपि च जागरात् ।

'अथ वा शिवरात्रिं च पूजाजागरणैर्नयेत् ।'

तथा—

'अखण्डितव्रतो यो हि शिवरात्रिमुपोषयेत् ।
सर्वान्कामानवाप्नोति शिवेन सह मोदते ॥
कश्चित्पुण्यविशेषेण व्रतहीनोऽपि यः पुमान् ।
जागरं कुरुते तत्र स रुद्रसमतां व्रजेत् ॥'

इत्यादि स्कान्दं, तद् अनुकल्पत्वादशक्तपरम् ।

*माघेतरप्रतिमासशिवरात्रिस्तु—शिवरात्रिशब्दस्य माघकृष्णचतुर्दश्यामेव रूढत्वात्,

---

शिवरात्रेस्तथा तस्य लिङ्गस्यापि प्रपूजया ॥
अक्षयान्लभते लोकान् शिवसायुज्यमाप्नुयात् ।"

इति नागरखण्डात्

"स्वयं च लिङ्गमभ्यर्च्य सोपवासः सजागरः ।
अजानन्नपि निष्पापो निषादो गणतां गतः ॥"

इति परकृतिस्वरूपार्थवादाच्च । अत्र परस्परमङ्गाङ्गीभावे मानाभावेन आग्नेयादिषड्यागवत्समप्राधान्यम् । क्वचित्केवलोपवासादिश्रवणं स्तवयुत्यानुवादः । वैश्वानरविद्युन्न्यायात् । तत्र विद्युल्लोकादिवाय्वाकाशोदकपृथिवीरूपाऽवयवषट्कयुक्तो विराट् वैश्वानरः । तत्र प्रत्येकं प्राचीनादिषड्क्रतुभिर्विद्युदाद्युपासनमभिधाय शेषे 'वैश्वानरमुपासीत'इति समुदायोपासनाम्नानाद्विकल्पो मा प्रसाङ्क्षीदिति विद्युदुपासनादिवाक्यानां अवयुत्यानुवादकत्वाङ्गीकारात् ।

प्रतिमासशिवरात्रिमधिकृत्याऽऽह—*माघेतरेति । नैसर्कं नित्यमर्षं, द्वादशमासान् । एतच्च व्रतं चतुर्दशाब्दं कार्यमित्यनुपदम्-

'माघमासस्य शेषे या प्रथमा फाल्गुनस्य च।
कृष्णा चतुर्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्तिता ॥'

इति हेमाद्रौ वचनाच्च नायं निर्णयस्तत्रेति रात्रौ याम-चतुष्टये पूजाविधानाद्यस्मिन्दिने अधिका रात्रिव्याप्तिः—सा ग्राह्या, साम्ये तु पूर्वैवेति हेमाद्रिरूचिवान्। वस्तु-तस्तु प्रतिमासकृष्णचतुर्दश्यामपि—

'सर्वकामप्रदं कृष्णचतुर्दश्यां शिवव्रतम्।'

इत्युपक्रम्य—

'चतुर्दशाब्दं कर्तव्यं शिवरात्रिव्रतं शुभम्।'

इति हेमाद्रौ कालोत्तरे शिवरात्रिशब्दप्रयोगात् कौण्डपायिनामयनाग्निहोत्रे नैत्यकाग्निहोत्रधर्मा इव त-द्धर्मप्राप्तिः स्यादेव। अतः प्रदोषनिशीथोभयव्याप्त्यैव निर्णय इति वयं प्रतीमः। अस्यारम्भो हेमाद्रौ स्कान्दे—

'आदौ मार्गशिरे मासि दीपोत्सवदिनेऽपि वा।
गृह्णीयान्माघमासे वा द्वादशैवमुपोषयेत् ॥'

तथा—

'दीपोत्सवे तथा माघे कृष्णा या तु चतुर्दशी।
द्वादशस्वपि मासेषु प्रकुर्यादिह जागरम् ॥'
"*एवं द्वादशवर्षेषु द्वादशैव तपोधनान् ॥

वरयेदिति शेषः। चतुर्दश वा विप्रान् आचार्यं च वृत्वा।—

ग्रे स्पष्टम्। द्वादशवर्षमित्यनुकल्पः। पूजामाह-*एवमिति। एतच्च प्रतिमासशिवरात्रिपूजनमुक्तम्। अथ वर्षशिवरात्रिव्रतप्रयोगः—

'कुम्भोपरि न्यसेद्देवमुमया सहितं शिवम् ।
सौवर्णेऽप्यथ वा रौप्ये वृषभे संस्थितं शुभे ॥"

इत्युक्तम् । हैमीं मूर्तिं संपूज्य स्थिरं चरं वा लिङ्गं पञ्चामृतसहस्रशतपञ्चाशत्सदर्धान्यतमकुम्भैः संस्नाप्य संपूज्य जागरं कृत्वा परेद्युस्तिलान्सहस्रं शतं वा हुत्वा विप्रेभ्यो वस्त्राणि द्वादश गाश्च दत्त्वा आचार्याय धेनुं शय्यां च दत्त्वा विप्रान्भोजयेदिति मदनरत्ने उक्तम् ।

'विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया ।
पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥
तस्मान्मृदापि कर्तव्यं ललाटे वै त्रिपुण्ड्रकम् ।'

इति लैङ्गात् त्रिपुण्ड्रं रुद्राक्षमालां च धृत्वा 'सूर्यसोमौ यमः कालः सन्ध्ये भूतान्यहः क्षपा ।' इति सूर्यादिभ्यो व्रतं निवेद्योदङ्मुखो वारिपूर्णं ताम्रपात्रं गृहीत्वा तिथ्याद्युल्लिख्य शिवप्रीत्यर्थं—

'शिवरात्रिव्रतं ह्येतत्करिष्येऽहं महाफलम् ।
निर्विघ्नमस्तु मे चात्र त्वत्प्रसादाज्जगत्पते ॥
चतुर्दश्यां निराहारो भूत्वा शम्भो परेऽहनि ।
भोक्ष्येऽहं भुक्तिमुक्त्यर्थं शरणं भव चेश्वर ॥'

इति जलमुत्सृजेत् । ततो नित्यकर्म विधाय रात्रौ प्रथमप्रहरे 'शिवपूजां करिष्ये' इति संकल्प्य, प्रतिष्ठिते लिङ्गे अप्रतिष्ठिते तु तदैव कृतप्राणप्रतिष्ठे, शिवपञ्चाक्षरेण मन्त्रेण वैदिकैर्वा पौराणिकैर्वा मन्त्रैर्नाममन्त्रेण वा प्रणवादिनमोन्तेन आवाहनादिषोडशोपचारैः पूजयेत् । 'ॐ ह्रौं ईशानाय नमः' इति प्रथमप्रहरे क्षीरेण स्नपनम् ।

'शिवरात्रिव्रतं देव पूजाजपपरायणः ।
करोमि विधिवद्दत्तं गृहाणार्घ्यं महेश्वर ॥'

इत्यर्घ्यश्च कार्यम् । ततस्तन्मन्त्रजपेन तत्कथाश्रवणादिवता वा जागरणं कुर्यात् ।

'तज्जप्यजपनध्यानतत्कथाश्रवणादिकम् ।
उपवासकृतामेते गुणाः प्रोक्ता मनीषिभिः ॥'

इति वचनात् । एवं द्वितीयप्रहरे 'ॐ ह्रीँ अघोराय नमः' इति दध्ना स्नपनम् ।

'नमः शिवाय शान्ताय सर्वपापहराय च ।
शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यं प्रसीद उमया सह ॥'

इत्यर्घ्यदानं कार्यं, पूर्वोत्तरपूजादि पूर्ववत् । एवं तृतीयप्रहरे 'ॐ ह्रीँ वामदेवाय नमः' इति घृतेन स्नपनम् ।

'दुःखदारिद्र्यशोकेन दग्धोऽहं पार्वतीपते ।
शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यमुमाकान्त गृहाण मे ॥'

इत्यर्घ्यं च दद्यात् । शेषं प्राग्वत् । एवं चतुर्थप्रहरे 'ॐ ह्रीँ सद्योजाताय नमः' इति मधुस्नपनम् ।

'मया कृतान्यनेकानि पापानि हर शङ्कर ।
शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यमुमाकान्त गृहाण मे ॥'

इत्यर्घ्यं च दद्यात् शेषं प्राग्वत् । ततः प्रभाते-

'अविघ्नेन व्रतं देव त्वत्प्रसादात्समापितम् ।
क्षमस्व जगतां नाथ त्रैलोक्याधिपते हर ॥
यन्मयाऽद्य कृतं पुण्यं तद् रुद्रस्य निवेदितम् ।
त्वत्प्रसादान्महादेव व्रतमद्य समापितम् ॥
प्रसन्नो भव मे श्रीमन्सद्गतिः प्रतिपाद्यताम् ।
त्वदालोकनमात्रेण पवित्रोऽस्मि न संशयः ॥'

इति व्रतं समर्पयेत् । परदिने यथाशक्ति ब्राह्मणान्भोजयित्वा

'संसारक्लेशदग्धस्य व्रतेनानेन शङ्कर ।
प्रसीद सुमुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव ॥'

इति संप्रार्थ्य बन्धुभिः सह पारणं कुर्यादिति ।

*माघामावास्या युगादिः। तदुक्तम्—'माघमासे त्वमावास्या' इति। अन्यत्प्राग्वत्। तथान्योऽपि विशेषो विष्णुपुराणे—

'माघासिते पञ्चदशी कदाचित्
उपैति योगं यदि वारुणेन।
ऋक्षेण, कालः स परः पितॄणां
न ह्यल्पपुण्यैर्नृप लभ्यतेऽसौ ॥' इति।

*वारुणं शतभिषक्। इदं च कुम्भादित्ये ज्ञेयमिति हेमाद्रिः। भारते—

'काले धनिष्ठा यदि नाम तस्मिन्
भवेत्तु भूपाल तदा पितृभ्यः।
दत्तं तिलान्नं प्रददाति तृप्तिं
वर्षायुतं तत्कुलजैर्मनुष्यैः ॥' इति।

---

*माघेति। अमान्तमानेन।
*वारुणमिति। पूर्वाभाद्रपदोपलक्षणम्।

'तत्रैव चेद्भाद्रपदास्तु पूर्वाः कालस्तदा यत्क्रियते पितृभ्यः।
श्राद्धं परां तृप्तिमवाप्नुवन्ति युगान्सहस्रं पितरश्च तेन ॥'

इति तत्रैवोक्तेः। अत्रैव वारुण्यादिपर्व प्राग्ग्रन्थे प्रदर्शितम्। ब्राह्मे—

'फाल्गुनस्यापरे पक्षे कुम्भस्थे दिवसाऽधिपे।
जीवे धनुपि योगे च शोभने रविवासरे ॥
पुष्यर्क्षे यदि सम्पूर्णा गोविन्दद्वादशी मता।'

तिथितत्त्वे—

'फाल्गुने शुक्लपक्षस्य पुष्यर्क्षे द्वादशी यदि।
गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी ॥

फाल्गुनपौर्णमासी होलिका । सा च सायाह्नव्यापिनी ग्राह्या ।

'सायाह्ने होलिकां कुर्यात्पूर्वाह्णे क्रीडनं गवाम् ।'

इति वचनादिति निर्णयामृते उक्तम् । ज्योतिर्निबन्धे तु—

'प्रतिपद्भूतभद्रासु याऽर्चिता होलिका*दिवा ।
संवत्सरं च तद्राष्ट्रं पुरं दहति साद्भुतम् ॥

गोविन्दद्वादशीं प्राप्य गच्छेच्छ्रीपुरुषोत्तमम् ।
विनायासेन राजेन्द्र मुक्तः सायुज्यमाप्नुयात् ॥'

'कुम्भेऽर्के देवपूज्ये यदि धनुषि गते शीतगौ कर्कटस्थे
पुष्यर्क्षे फाल्गुने मास्य[पि] शुभफलदे शोभने शुक्लपक्षे ।
चेत्स्यात्भाग्यातिरेकादिह जलधितले द्वादशी विष्णुतीर्थे
गोविन्दद्वादशीयं कलिकलुषहरा कृष्णसायुज्यदात्री ॥'

पाद्मोत्तरखण्डे तु—

'जीवे चापगते रवौ कलशगे चन्द्रे कुलीरस्थिते
मासे फाल्गुनसंज्ञके सिततरे पक्षे यदा द्वादशी ।
पुष्यर्क्षेण च शोभनेन च तथा युक्ता कथंचिद्भवेत्
क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे सुविमले गोविन्दनामा हि सा ॥''

अत्र श्रीगोविन्दं संपूज्योपवासं कुर्यात् ।

''गोविन्दद्वादशीं प्राप्य महत्या पूजयाऽर्चयेत् ।
उपोष्य च जगन्नाथं नमेच्छ्रीपुरुषोत्तमम् ।''

इत्युक्तेः । गङ्गास्नाने च मन्त्रः पाद्मे—

'महापातकसंज्ञानि यानि पापानि सन्ति मे ।
गोविन्दद्वादशीं प्राप्य तानि मे हर जाह्नवि ॥' इति ।

प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या पौर्णिमा फाल्गुनी सदा ।
तस्यां भद्रामुखं त्यक्त्वा पूज्या होला निशामुखे ॥'

इति नारदवचनात्प्रदोषव्यापिनीत्युक्तम् । हेमाद्रौ मदनरत्ने च भविष्ये—

'अस्यां निशागमे पार्थ संरक्ष्याः शिशवो गृहे ।
गोमयेनोपलिप्ते च सचतुष्के गृहाङ्गणे ॥'

इत्यादिना तत्रैव तद्विधानाच्च । तेनेयं*पूर्वविद्धा—

'श्रावणी दुर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी ।
पूर्वविद्धैव कर्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनम् ॥'

इति बृहद्यमब्रह्मवैवर्तोक्तेश्च । दिनद्वये प्रदोषव्याप्तौ परैव । पूर्वदिने भद्रासत्त्वात्तत्र च होलिकानिषेधात् । तदुक्तं निर्णयामृते मदनरत्ने च पुराणसमुच्चये—

'भद्रायां दीपिता होली राष्ट्रभङ्गं करोति वै ।
नगरस्य च नैवेष्टा तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥'

तथा—

'भद्रायां द्वे न कर्तव्ये श्रावणी फाल्गुनी तथा ।
श्रावणी नृपतिं हन्ति ग्रामं दहति फाल्गुनी ॥'

तथा—

*'दिनार्धात्परतोपि स्यात्फाल्गुनी पूर्णिमा यदि ।

---

*दिवेति । 'सायान्हे होलिकां कुर्यात्' इत्यत्र सायान्हे अतीते इत्यर्थाचद्विरोधः । इयमेव निर्णयामृतोपर्यरुचिः । *पूर्वविद्धेति । पूर्वेद्युरेव प्रदोषव्याप्तौ इति शेषः । दिनद्वये इत्याद्यग्रे उक्तेः । *प्रदोषव्याप्तौ । साकल्येनैकदेशेन वेत्यादि । अव्याप्तौ त्वाह—*दिनार्धादिति । अत्र—

रात्रौ भद्रावसाने तु होलिका दीप्यते तदा ॥' इति ।
यदा तु पूर्वदिने*चतुर्दशी प्रदोषव्यापिनी परदिने च क्षयवशात्सायाह्नात्प्रागेव पूर्णिमा समाप्यते, तदा पूर्वदिने संपूर्णरात्रौ भद्रासत्त्वात्तत्र च तन्निषेधात्परेऽहनि प्रतिपद्येव कुर्यात् ।

*'सार्धयामत्रयं वा स्याद्द्वितीयदिवसे यदा ।
प्रतिपद्वर्धमाना तु तदा सा होलिका स्मृता ॥'

इति भविष्यवचनादिति निर्णयामृतकारः । मदनरत्नेऽप्येवम् । यत्तु—'वह्नौ वह्निं परित्यजेत्' इति भविष्यम् । वह्नौ होलिकायां वह्निं प्रतिपदं वर्जयेदित्यर्थः । तदुक्तभिन्नविषयमिति तत्रैवोक्तम् । *अन्ये तु तस्यां भद्रा-

---

"पञ्च पञ्च उषःकालः, सप्त पञ्चारुणोदयः ।
अष्ट पञ्च भवेत्प्रातः, शेषः सूर्योदयः स्मृतः ॥"

इति लक्षितः सूर्योदयो वर्ज्य इति सम्प्रदायात्तत्पूर्वं भद्रान्तं प्रतीक्ष्य होलादीपनं कार्यमित्यर्थः । अत्र प्रदोषातिक्रमो भवत्येव । *चतुर्दशीति । भद्रारहितकालालाभे तात्पर्यम् । *सार्द्धेति । वाकारस्तत आधिक्यार्थः । तथा च यदोत्तरदिने सार्द्धयामत्रयं ततोऽधिकं वा पूर्णिमा न तु प्रदोषे, परेद्युश्च प्रतिपद्वृद्धिस्तदा पूर्णिमोत्तरं प्रतिपदि प्रदोषे होलिका कार्या न तु पूर्वेद्युर्विष्टिपुच्छे इत्यर्थः । एवं सति योत्तरदिने प्रदोषैकदेशेऽस्ति पूर्वरात्रौ च न भद्रारहिता, तदा सुतरामुत्तरेति । अत्र यदा पूर्वदिने सार्द्धयामत्रयं ततोऽधिका वा पूर्णा न तु प्रदोषे, परदिने च प्रतिपदो न वृद्धिः किन्तु साम्यं क्षयो वा, तत्र पूर्वेद्युरेव होलिका कार्येत्यर्थसिद्धम् । तत्र पूर्वदिने संपूर्णरात्रौ भद्रासत्त्वात्क कार्येत्यत्राह–*अ-

सुखं त्यक्त्वेत्यर्थः ।

'प्रदोषव्यापिनी चेत्स्याद्यदा पूर्वदिने तदा ।
भद्रामुखं वर्जयित्वा होलिकायाः प्रदीपनम् ॥'

इति नारदवचनात्

'निशागमे प्रपूज्येत होलिका सर्वदा बुधैः ।
न दिवा पूजयेत् ढुण्ढां पूजिता दुःखदा भवेत् ॥'

इति दिवोदासीये वचनात्

'यामत्रयोर्ध्वयुक्ता चेत्प्रतिपत्तु भवेत्तिथिः ।
भद्रामुखं परित्यज्य कार्या होला मनीषिभिः ॥'

इति विद्याविनोदेऽभिधानाच्च भद्रामुखं विहाय पूर्वदिन एव कार्येत्याहुः* । (१) भद्रामुखं तु—'नाड्यस्तु पञ्च

न्ये त्विति । *आहुरिति अरुचिः । सा च भद्रामुखमात्रपरित्यागो न प्रामाणिक इति । अत्र पूर्वेद्युर्विष्टिपुच्छे कार्या ।

'पृथिव्यां यानि कार्याणि शुभानि त्वशुभानि तु ।
तानि सर्वाणि सिध्यन्ति विष्टिपुच्छे न संशयः ॥'

इति लल्लवचनात् । विष्टिपुच्छं तु ज्योतिषे—

'भेषार्कनखनाडीभ्यो भद्रापुच्छं घटीद्वयम् ।
क्रमेण धवले पक्षे व्युत्क्रमेण सितेतरे ॥'

भ २७,इष ५,अर्क १२,नख २० । पूर्वमते स्वरसं सूचयन्नेवा-

---

(१) भद्रामुखपुच्छलक्षणं धर्मसिन्धौ—पूर्णिमायां भद्रायास्तृतीयपादान्ते घटीत्रयं पुच्छं, चतुर्थपादाद्यघटीपञ्चकं मुखम् । तथा च मध्यममानेन षष्टिघटीमितायां पूर्णिमायां पूर्णिमाप्रवृत्त्युत्तरं सार्धैकोनविंशतिघटिकोत्तरं घटीत्रयं पुच्छं, सार्धद्वाविंशतिघटिकोत्तरं घटीपञ्चकं मुखम् । तिथेश्चतुःषष्टिघटिकामितत्वे पूर्णिमाया एकविंशतिघटिकोत्तरं पुच्छं, चतुर्विंशतिघटिकोत्तरं मुखम् । एवं तिथेर्मानान्तरेऽप्यूह्यम् ।

ष्ट्वतं गलकस्तथैका' इति रत्नमालोक्तं ज्ञेयम् । शिष्टा-चारोऽप्येवमेव ।

अत्र चेच्चन्द्रग्रहणं तदा ततोऽर्वाङ् निशि भद्रावर्ज्यपौर्णमास्यां होलिकादीपनम् । अथ परेऽह्नि ग्रस्तोदयस्तदा पूर्वदिने भद्रावर्जं रात्रौ चतुर्थयामे विष्टिपुच्छे वा होलिका कार्या । ग्रहोत्तरं प्रतिपत्सत्त्वात्तत्पूर्वं च दिवा होलानिषेधादिति दिवोदासचन्द्रप्रकाशौ । *वस्तुतस्तु परदिने प्रदोषे पौर्णमासीसत्त्वे कर्मकालस्पर्शे चतुर्थयामादिगौणकालग्रहणे मानाभावाद्भद्राभावाच्च ग्रहणकाल एव होला कार्या । न च—

'सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने ।
स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत शृतमन्नं विवर्जयेत् ॥'

इति निषेधात् कथं सूतके होलेति वाच्यम् । तस्यो *त्तरार्धशेषत्वात् । पूजामन्त्रस्तु—

'असृक्पाभयसंत्रस्तैः कृता त्वं होलि बालिशैः ।
अतस्त्वां पूजयिष्यामि भूते भूतिप्रदा(१) भव ॥' इति ।

ह—*वस्तुतस्त्विति । *उत्तरार्द्धशेषत्वादिति । स्नानपर्यन्तमशुचित्वम् । स्नानोत्तरं तु नित्यनैमित्तिकयोरधिकार इति भावः ।

---

(१) अत्र धर्मसिन्धौ तु पूर्वं संकल्पादि उक्त्वा शुष्काणां काष्ठानां गोमयपिण्डानां च राशिं कृत्वा वह्निना प्रदीप्य तत्र मन्त्रस्तु—

'असृग्भिर्भयसंत्रस्तैः कृता त्वं होलिके यतः ।
अतस्त्वां पूजयिष्यामि भूते भूतिप्रदा भव ॥'

इत्युक्तः । तत्र पूर्वार्धे भेददर्शनान्मन्त्रस्य सत्यता संदिग्धा भवति । परं तत्र सत्यासत्यनिर्णये सर्वथा सुधिय एव प्रभवन्ति । अन्योऽपि पूजोत्तरं विशेषस्तत्रोक्तः । यथा—

(यत्तु(१)वार्तिककारैर्होलिका आचारप्राप्तेत्युक्तम्। तत्र हेमाद्र्याद्युदाहृतभविष्यवचनानि अलिङ्गानि कृत्वा चिन्ता ज्ञेया। आर्त्विज्यधिकरणवत्।) हुताशनी मलमासे न भवति। इयं मन्वादिरपि। सा तु पौर्वाह्णिकी ग्राह्या। मलमासे सति मन्वादिश्राद्धं मासद्वये कार्यमित्युक्तं प्राक्। कृत्यचिन्तामणौ ब्राह्मे—

'नरो दोलागतं दृष्ट्वा गोविन्दं पुरुषोत्तमम्।
फाल्गुन्यां संयतो भूत्वा गोविन्दस्य पुरं व्रजेत्॥'

'तमग्निं त्रिः परिक्रम्य गायन्तु च हसन्तु च।
जल्पन्तु स्वेच्छया लोका निःशङ्का यस्य यन्मतम्॥'

ज्योतिर्निबन्धे—

'पञ्चमीप्रमुखास्तासु तिथयोऽनन्तपुण्यदाः।
दश स्युः शोभनास्तासु काष्ठस्तेयं विधीयते॥
चाण्डालसूतिकागेहाच्छिशुहारितवह्निना।
प्राप्तायां पूर्णिमायां तु कुर्यात्तत्काष्ठदीपनम्॥
ग्रामाद्बहिश्च मध्ये वा तूर्यनादसमन्वितः।
स्नात्वा राजा शुचिर्भूत्वा स्वस्तिवाचनतत्परः॥
दत्त्वा दानानि भूरीणि दीपयेद्धोलिकाचितिम्।
ततोऽभ्युक्ष्य चितिं सर्वां साज्येन पयसा सुधीः॥
नारिकेलानि देयानि बीजपूरफलानि च।
गीतवाद्यैस्तथा नृत्यै रात्रिः सा नीयते जनैः॥
तमग्निं त्रिः परिक्रम्य शब्दैर्लिङ्गभगाङ्कितैः।
तेन शब्देन सा पापा राक्षसी तृप्तिमाप्नुयात्॥' इति।

होलिकादिनं करिसंज्ञकं तदुत्तरदिनं च शुभे वर्ज्यम्।

'होलिकाग्रहणभावुकायनं प्रेतदाहदिवसोऽत्र पञ्चमः।
तत्परं च करिसंज्ञकं दिनं वर्जितं सकलकर्मसुभयम्॥'

इति वचनादित्यपि विशेषस्तत्रैव।

(१) अत्रायं धनुश्चिह्नान्तर्वर्ती भागः प्राचीनपुस्तकेष्वनुपलम्भात्प्रक्षिप्त इति गम्यते।

चैत्रकृष्णप्रतिपदि वसन्तोत्सवः। सा चौदयिकी ग्राह्या।

'प्रवृत्ते मधुमासे तु प्रतिपद्युदिते रवौ।'

इति भविष्योक्तेः। दिनद्वये तथात्वे पूर्वा।

'वत्सरादौ वसन्तादौ बलिराज्ये तथैव च।
पूर्वविद्धैव कर्तव्या प्रतिपत्सर्वदा बुधैः॥'

इति वृद्धवसिष्ठवचनात्। अत्र विशेषो हेमाद्रौ भविष्ये—

'चैत्रे मासि महाबाहो पुण्ये तु प्रतिपद्दिने।
यस्तत्र श्वपचं स्पृष्ट्वा स्नानं कुर्यान्नरोत्तमः॥
न तस्य दुरितं किंचिन्नाधयो व्याधयो नृप॥' इति।

तथा—

'प्रवृत्ते मधुमासे तु प्रतिपद्युदिते रवौ।
कृत्वा चावश्यकार्याणि संतर्प्य पितृदेवताः॥
वन्दयेद्धोलिकाभूमिं सर्वदुःखोपशान्तये॥'

मन्त्रश्च—

'वन्दितासि सुरेन्द्रेण ब्रह्मणा शंकरेण च।
अतस्त्वं पाहि नो देवि भूते भूतिप्रदा भव॥' इति।

अत्र चूतकुसुमप्राशनमुक्तं तत्रैव पुराणसमुच्चये-

'वृत्ते तुषारसमये सितपञ्चदश्यां
प्रातर्वसन्तसमये समुपस्थिते च।

चैत्रकृष्णप्रतिपदि वसन्तोत्सवः। अत्र तैलाभ्यङ्ग उक्तः। तत्र सचन्दनं चूतपुष्पं प्राश्नीयात्।

'ये पिबन्ति वसन्तादौ चूतपुष्पं सचन्दनम्।
सुसंहृत्स्वस्य कामस्य पूजनं क्रियते नरैः॥'

इति भविष्यात्।

संप्राश्य चूतकुसुमं सह चन्दनेन
सत्यं हि पार्थ पुरुषोऽथ समाः सुखी स्यात् ॥'

मन्त्रस्तु—

'चूतमग्र्यं वसन्तस्य माकन्दं कुसुमं तव ।
सचन्दनं पिबाम्यद्य सर्वकामार्थसिद्धये ॥' इति ।

चैत्रामावास्या मन्वादिः । सा चापराह्णव्यापिनी ग्राह्या कृष्णपक्षस्थत्वात् ॥ इति फाल्गुनमासः समाप्तः ॥

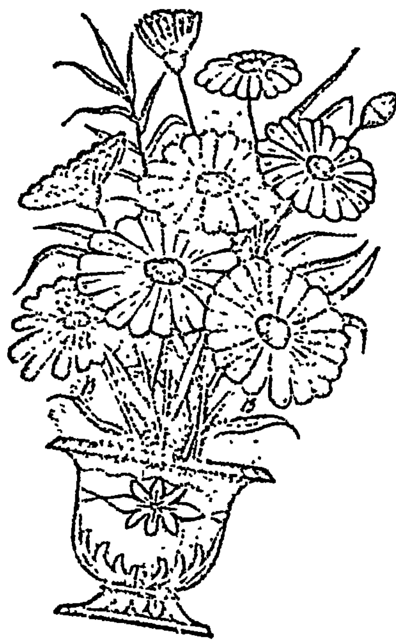
एवं निरूपितमिदं गहनं तु काल-
तत्त्वं विचार्य वचनैश्च नयैश्च सम्यक् ।
तद्दोषदृष्टिमपहाय विवेचनीयं
विद्वद्भिरित्यविरतं प्रणतोऽस्मि तेषु ॥ १ ॥
मया सद्वाऽसद्वा यदिह गदितं मन्दमतिना
किमेतच्छक्यं वाऽध्यवसितुमपि स्वल्पमतिना ।
तदेवं यत्किञ्चिद्गदितमिह विख्यातमहिमा
प्रतापोऽयं सर्वो विलसति तु पित्रोश्चरणयोः ॥ २ ॥
यो भाट्टतन्त्रगहनार्णवकर्णधारः
शास्त्रान्तरेषु निखिलेष्वपि मर्मभेत्ता ।
योऽत्र श्रमः किल कृतः कमलाकरेण
प्रीतोऽमुनाऽस्तु सुकृती बुधरामकृष्णः ॥ ३ ॥

इति श्रीमन्नारायणभट्टसूरिसूनुरामकृष्णभट्टसुतदिनकरभट्टानुजभट्टकमलाकरकृते निर्णयसिन्धौ संवत्सरकृत्यनिरूपणं नाम द्वितीयः परिच्छेदः समाप्तः ॥

एवं चैत्रकृष्णद्वितीयायां राजकृत्यमन्यतोऽवगन्तव्यम् ।

इति द्वितीयः परिच्छेदः समाप्तः ॥

—:०:—

सटीके

निर्णयसिन्धौ

तृतीयः परिच्छेदः ।

अथ प्रकीर्णकनिर्णयः ।

श्रीरामकृष्णतनयः कमलाकरसंज्ञितः ।
निरूप्य तिथिकृत्यं तु प्रकीर्णं वक्तुमुद्यतः ॥ १ ॥

तत्रादौ संस्कारेषु गर्भाधानम् । तत्र प्रथमरजोदर्शने दुष्टमासग्रहणं, *संक्रमादिफलं, तत्र शान्त्यादि च पितृकृतप्रयोगदीपिकायां भट्टकृतप्रयोगरत्ने [च] ज्ञेयम् । किंचिदुच्यते । मदनरत्ने नारदः—

'अमारिक्ताऽष्टमीषष्ठीद्वादशीप्रतिपत्स्वपि ।
परिघस्य तु पूर्वार्धे व्यतीपाते च वैधृतौ ॥
संध्यासु*पप्लवे विष्ट्यामशुभं प्रथमार्तवम् ।'
'*रोगी पतिव्रता दुःखी पुत्रिणी भोग(१)भागिनी ॥

*संक्रमादीति । आदिना देवराजः—
"संमार्जनीकाष्ठतृणादिशूर्पान्
हस्ते दधाना कुलटा तदा स्यात् ।
तल्पोपभोगे तपसि स्थिता चेद्
दृष्ट्वं रजो भाग्यवती तदा स्यात् ॥"

स्मृतिरत्ने—
"शुभं चैव तु पूर्वाह्णे, मध्याह्ने मध्यमं फलम् ।
अपराह्णे तु वैधव्यं, पूर्वरात्रे शुभं भवेत् ॥"
इत्यादिग्रहः । *उपप्लवे ग्रहणे । *रोगीत्यादि क्रमेण वार-

(१) 'भोगगामिनी' इति कपुस्तके ।

पतिव्रता क्लेशभागी सूर्यवारादिषु क्रमात् ।'
'वैधव्यं सुतलाभश्च मैत्रं शत्रुविवर्धनम् ॥
मित्रलाभः शत्रुवृद्धिः कुलार्द्धिर्बन्धुनाशनम् ।
मरणं वंशवृद्धिश्च निराहारः कुलक्षयः ॥
तेजश्च सुतनाशश्च कुलहानिस्तिथिक्रमात् ॥'

गर्गः–

'सुभगा चैव दुःशीला वन्ध्या पुत्रसमन्विता ।
धर्मयुक्ता व्रतघ्नी च परसन्तानमोदिनी ॥
सुपुत्रा चैव दुःपुत्रा पितृवेश्मरता सदा ।
दीना प्रजावती चैव पुत्राढ्या चित्रकारिणी ॥
साध्वी पतिप्रिया नित्यं सुपुत्रा कष्टचारिणी ।
स्वकर्मनिरता हिंस्रा पुण्यपुत्रादिसंयुता ॥
नित्यं धनचयासक्ता पुत्रधान्यसमन्विता ।
मूर्खा चाऽज्ञा पुण्यवती दस्रर्क्षादेः क्रमात्फलम् ॥'

नारदः—

'कुलीरवृषचापा*न्त्य*नृयुक्कन्यातुलाघटाः ।
राशयः शुभदा ज्ञेया नारीणां प्रथमार्तवे ॥'

गर्गः—

'सुभगा श्वेतवस्त्रा स्याद्, दृढवस्त्रा पतिव्रता ।
क्षौमवस्त्रा क्षितीशा स्यात्, नववस्त्रा सुखान्विता ॥
दुर्भगा जीर्णवस्त्रा स्याद्, रोगिणी रक्तवाससा ।
नीलाम्बरधरा नारी पुष्पिता विधवा ततः ॥
वस्त्रे स्युर्विषमा रक्तबिन्दवः पुत्रमाप्नुयात् ।
समाश्चेत्कन्यकाश्चेति फलं स्यात्प्रथमार्तवे ॥'

तिथिनक्षत्रराशिवस्त्रफलोक्तिः । *अन्त्यो मीनः । *नृयुक्

अथ स्त्रीसंसर्गवर्जनमाह वसिष्ठः—

'प्रभूतदोषं यदि दृश्यते तत्
पुष्पं तदा शान्तिककर्म कार्यम् ।
विवर्जयेदेव तदैकशय्यां
यावद्रजोदर्शनमुत्तमेऽह्नि ॥'

ज्योतिर्निबन्धे वसिष्ठः—

'*आद्यर्तौ पौषशुक्रोर्जमधुशुचिनभस्याश्वयुक्पापवारा रिक्तामा(१)कष्टपष्ठ्यः पितृपरसदने रात्रिसंध्यापराह्णे । निश्रोग्रा मूलतीक्ष्णं विवरमनरुणाल्पाधिकास्रं गराष्टो-त्पातः पापस्य लग्नं न सदरुणजरन्नीलरक्ताम्बरं च ॥'

मिथुनम् । *आद्यर्ताविति । मासादिफलोक्तिः । शुक्रो ज्येष्ठः । ऊर्जः कार्तिकः । मधुश्चैत्रः । शुचिराषाढः । नभस्यो भाद्रपदः । आश्वयुगाश्विनः । पापवाराः रविभौमशनयः । पितृपरसदने इति दोषाधिक्यार्थम् । मिश्रेत्याद्यग्रे स्पष्टम् । विवरं गण्डान्तम् । अनरुणादित्रयद्वन्द्वानन्तरं कर्मधारयः । अस्रं रजः । गराष्टं गरमारभ्याष्टकरणानि । पापस्य लग्नं ज्योतिर्विद्भ्यो ज्ञेयम् । *आद्यर्ताविति । योगफलोक्तिः ।

"ग्रामाद्बहिः परग्रामे नारी स्याद्व्यभिचारिणी ।
पतिव्रता पतिस्थाने, शुभगा गृहमध्यतः ॥
ग्राममध्ये तु वृद्धिश्च, विधवा च दिगम्बरा ।
उपरागे च दुःशीला, आयुष्यं जलसंनिधौ ॥
धनमध्ये तु कन्या या धनधान्यसमृद्धिदा ॥"

वसिष्ठः—

"वैधव्यमष्टमस्थेऽर्के, चन्द्रे क्षीणरुचिर्भवेत् ।
अङ्गारके भर्तृहीना, बुधे चेदनपत्यता ॥

(१) 'रिक्तापर्वाष्टि' क०

*'आद्यतौ दुर्भगा नारी विष्कम्भे चेद्रजस्वला ।
वन्ध्या चैवातिगण्डे च, शूले शूलवती भवेत् ॥
गण्डे तु पुंश्चली नारी, व्याघाते चात्मघातिनी ।
वज्रे च स्वैरिणी प्रोक्ता, पाते च पतिघातिनी ॥
परिघे मृतवन्ध्या च, वैधृतौ पतिमारिणी ।
शेषाः शुभावहा योगा यथानामफलप्रदाः ॥'

शान्तिमाह प्रयोगपारिजाते शौनकः—

'सार्तवानां तु नारीणां शान्तिं वक्ष्यामि शौनकः ।
(१) पञ्चमेऽह्नि चतुर्थे वा (२)ग्रहयज्ञपुरःसरम् ॥
(३) (तस्मिन्नहनि कर्तव्य ऋतुहोमो विधानतः ।

दौर्भाग्यमिन्द्रसचिवे, सापत्यं भार्गवे भवेत् ।
प्रव्रज्या सूर्यपुत्रे तु, राहौ तु कलहः सदा ॥
अशुभं चैव केतौ स्याज्जामित्रे शुभदाः शुभाः ॥"

जामित्रे सप्तमस्थाने । नरसिंहः—

"लग्नस्य प्रथमस्थाने सूर्यो वैधव्यकारकः ।
पुत्रहानिकरस्त्वारो, बुधः सत्पुत्रदो भवेत् ॥
बृहस्पतिर्धनायुष्ये, शुक्रः साफल्यमेव च ।
शनैश्चरे तु वन्ध्या स्याद् राहौ तु मरणं ध्रुवम् ॥
चन्द्रे सद्गुणसंयुक्ते देवरातमताच्छुभम् ॥"

अन्यदपि शुभाशुभं प्रयोगरत्नोक्तं बोध्यम् ।

---

(१) प्रथमदिननिर्णयस्तु पारिजाते चतुर्विंशतिमते—'पूर्वांशयोस्तु रात्रौ चेज्जननं मरणं रजः । दृष्टं पूर्वदिनादित्वं, तृतीये तूत्तरेऽहनि ॥ केचिद्दिवोदिते सूर्ये जननं मरणं तथा । रजो वा दृश्यते स्त्रीणां यस्याहस्तस्य शर्वरी ॥ अपरे त्वर्धरात्रात्प्राङ्मृतौ रजसि सूतके । पूर्वमेव दिनं प्राहुरूर्ध्वं चेदुत्तरेऽहनि ॥' इति । अत्र देशाचारतो व्यवस्था ॥

(२) 'ग्रहातिथ्यपुरःसरम्' इति कपुस्तके ।

(३) धनुश्चिन्हान्तर्गतो ग्रन्थः कखपुस्तकयोर्नास्ति ।

आचार्यं वरयेत्प्राज्ञो भुवनेश्वरितुष्टये ॥
होमार्थं च जपार्थं च वरयेदृत्विजो बहून् ।
यजमानो द्विजैः सार्धं शान्तिहोमं समाचरेत् ॥
गृहादीशानदिग्भागे देवतापूजनाय च ।)
द्रोणप्रमाणधान्येन व्रीहिराशित्रयं भवेत् ॥
कुम्भत्रयं न्यसेद्राशौ तन्तुवस्त्रादिवेष्टितम् ।
(१) (पूरयेत्तीर्थसलिलैः प्रतिकुम्भं पृथक्पृथक् ॥)
सूक्तेनाथ नवर्चेन प्रभुव आप इत्यथ ।
ऋचा याः प्रवतस्तद्वद्वायव्या च ततः क्रमात् ॥
मध्यकुम्भे क्षिपेद्धान्यमौषधानि च हेम च ।
(२) (ततश्च पञ्चरत्नानि गन्धपुष्पाक्षतादिकान् ॥
औषधानि च वक्ष्यन्ते मुनिभिः शान्तिकारणात् ।)
उदुम्बरः कुशो दूर्वा राजीववटबिल्वकाः ॥
विष्णुक्रान्ताऽथ तुलसी बर्हिपं शङ्खपुष्पिका ।
शतावर्यश्वगन्धा च निर्गुण्डी सर्षपद्वयम् ॥
अपामार्गः पलाशश्च पनसो जीवकस्तथा ।
प्रियङ्गवश्च गोधूमा व्रीहयोऽश्वत्थ एव च ॥
क्षीरं दधि च सर्पिश्च पद्मपत्रं तथोत्पलम् ।
कुरण्टकत्रयं गुञ्जा वचाभद्रकमुस्तकाः ॥
द्वात्रिंशदौषधानीह यथासंभवमाहरेत् ।
मृत्तिकाश्चौषधादीनि तन्मन्त्रेण क्षिपेत्क्रमात् ॥
कुम्भोपरि न्यसेत्पात्रं कांस्यं मृद्वेणुताम्रजम् ।
भुवनेश्वरीं न्यसेत्तत्र इन्द्राणीं च पुरन्दरम् ॥
जपेद्गायत्रिमाहोमाच्छ्रीसूक्तं च जपेत्ततः ।

---

(१) अयं कंसान्तर्गतो ग्रन्थः खपुस्तके नास्ति ।
(२)धनुश्चिन्हान्तर्गतो ग्रन्थः कखयोर्नास्ति ।

स्पृशन्वै दक्षिणं कुम्भं ऋत्विगेको जपेदथ ॥
चत्वारि रुद्रसूक्तानि चतुर्मन्त्रोत्तराणि च ।
संस्पृशन्नुत्तरं कुम्भं श्रीरुद्रं रुद्रसंख्यया ॥
शन्न इन्द्राग्नीसूक्तं च तत्रैव संस्पृशञ्जपेत् ।
कुम्भस्य पश्चिमे देशे शान्तिहोमं समाचरेत् ॥
दूर्वाभिस्तिलगोधूमैः पायसेन घृतेन च ।
तिसृभिश्चैव दूर्वाभिरेकैका चाहुतिर्भवेत् ॥
अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरं तु वा ।
गायत्र्यैव तु होतव्यं हविरत्र चतुष्टयम् ॥
ततः स्विष्टकृतं हुत्वा समुद्रादूर्मिसूक्ततः ।
संततामाज्यधारां तां पूर्णाहुतिमथाचरेत् ॥
अथाऽभिषेकं कुर्वीत प्रतिकुम्भस्थितोदकैः ।
आपोहिष्ठेति नवभिः सूक्तेन च ततः परम् ॥
इन्द्रो अङ्ग तृचेनैव पावमानैः क्रमेण तु ।
उभयं शृणवच्चनः स्वस्तिदाविश एकया ॥
त्रैयम्बकेन मन्त्रेण जातवेदस एकया ।
समुद्रज्येष्ठा इत्यादि त्रायन्तां च त्रिभिः क्रमात् ॥
इमा आपस्तृचेनैव देवस्यत्वेति मन्त्रतः ।
मन्त्रेणाथ तमीशानं त्वमग्ने रुद्र इत्यथ ॥
तमुष्टुहीति मन्त्रेण भुवनस्य पितरं तथा ।
याते रुद्रेति मन्त्रेण शिवसंकल्पमन्त्रतः ॥
इन्द्र त्वा वृषभं पञ्चमन्त्रैश्चैवाभिषेचयेत् ।
धेनुं पयस्विनीं दद्यादाचार्याय च भूषणैः ॥
सदक्षिणमनड्वाहं प्रदद्याद्रुद्रजापिने ।
महाशान्तिं प्रजप्याथ ब्राह्मणान्भोजयेत्ततः ॥' इति।

शौनकोक्तशान्तिमूलपाठोऽन्यतोऽपि बोध्यः । इदं तु बोध्य-

नारदः—

*'तत्र शान्तिं प्रकुर्वीत घृतदूर्वातिलाक्षतैः ।
प्रत्येकाष्टशतं चैव गायत्र्या जुहुयात्ततः ॥
स्वर्णगोभूतिलान्दद्यात्सर्वदोषापनुत्तये ॥'

*प्रकारान्तरं मदनरत्ने ज्ञेयम् । विस्तरभयान्नोच्यते । ग्रहणे रजोदर्शने तु जातकर्मप्रस्तावे शान्तिं वक्ष्यामः ।

म्—अनेककर्तृके होमे त्यागस्य भिन्नकालत्वेन तत्कालज्ञानासंभवात् प्रत्याहुति त्यागो न संभवतीति होमोपक्रमकाल एव यष्टव्या देवताः यजनीयद्रव्यं च हृदि कृत्वा इदं यथादैवतमस्तु न ममेति त्यजेदिति संप्रदायः । "होमे त्यागोऽङ्गं जुहोतिरासेचनाधिकः स्यात्" इति जैमिनिसूत्रात् । स च सर्वत्रापि होमे एकद्व्याद्याहुतिरूपे शतसहस्रादिके च आदौ सकृत्तन्त्रेणैव न प्रत्याहुति । अत एव सर्वतोमुखे विहारचतुष्के अनेककर्तृकप्रयाजेषु अग्नये अग्निभ्यो वा एतानि त्यजामि इत्येव कपर्दिप्रभृतिभिस्त्याग उक्तः । स्वकर्तृकहोमे तु

'मन्त्रेण देवतां स्मृत्वा द्रव्येऽवतानवर्तके (?) ।
निर्दिश्य क्षेपकाले वा तत्पूर्वं वा समाचरेत् ॥

क्षेपकाले प्रक्षेपकाले ।

त्यागं न तु तदूर्ध्वं तमित्याहुर्याज्ञिकं मतम् ।'

त्यागश्च'इन्द्रायेदं न मम'इति शब्द इति केचित् । 'इदमिन्द्राय न मम'इति कात्यायनः।नन्विदमयुक्तम्-इदमिति द्रव्यस्य न ममेति त्यागस्य च मध्ये बहिरङ्गदेवताव्यवधानायोगादिति चेत्,न,कात्यायननिर्देशेन व्यवधानस्यादोषत्वात् । वस्तुतस्तु उभयविधोऽपि त्यागो न युक्तः क्रियाया अभावात्। तस्माद्'इन्द्रायेदं त्यजामि'इति'इदमिन्द्राय त्यजामि'इति वा त्यागः कार्य इति । शौनकोक्तशान्तिर्बह्वृचानामेव। कुतश्चिद्धेतोस्तदसंभवे त्वाह—*तत्र शान्तिमिति ।*प्रकारान्तरं ऋषिपुत्रसंहितोक्ता बौधायनोक्ता च शान्तिः । एते च कौस्तुभे

अथ प्रथमर्तौ विशेषः स्मृतिचन्द्रिकायाम्—

'*प्रथमर्तौ तु पुष्पिण्याः पतिपुत्रवती स्त्रियः ।
अक्षतैरासनं कृत्वा तस्मिंस्तामुपवेशयेत् ॥
हरिद्रागन्धपुष्पादि दद्युस्ताम्बूलकं स्रजम् ।
दीपैर्नीराजनं कुर्यात्सदपि वासयेद् गृहे ॥
लवणापूपमुद्गादि दद्यात्ताभ्यः स्वशक्तितः॥' इति ।

द्वितीयाद्यृतुषु तन्नियममाह पारिजाते दक्षः-

'अञ्जनाभ्यञ्जने स्नानं प्रवासं दन्तधावनम् ।
न कुर्यात्सार्तवा नारी ग्रहाणामीक्षणं तथा ॥'

अत्रिरपि-

'वर्जयेन्मधु मांसं च पात्रे खर्वे च भोजनम् ।
गन्धमाल्ये दिवास्वापं ताम्बूलं चास्यशोधनम् ॥
दग्धे शरावे भुञ्जीत पेयं चाञ्जलिना पिबेत् ॥'

मदनरत्ने हारीतः—"रजःप्रासावधः शयीत भूमौ, कार्ष्णायसे पाणौ मृन्मये वाऽश्नीयात्" इति । विष्णुधर्मे—

'आहारं गोरसानां च पुष्पालंकारधारणम् ।

स्पष्टे । कालनिर्णयप्रकाशे च ऋषिपुत्रसंहितोक्ता शान्तिर्लिखिता । वसिष्ठः-

प्रभूतदोषं यदि दृश्यते तत् पुष्पं तदा शान्तिककर्म कार्यम् ।
विवर्जयेदेव तदैकशय्यां यावद्रजोदर्शनमुत्तमेऽह्नि ॥

एकशय्यां मैथुनम् ।

'भर्त्ता तत्रापि गमनं वर्जयेत्तददर्शनात् ।'

इति शौनकोक्तेः । दर्शनं शास्त्रम् । अत्रैकस्मिन्नशुभे यथोक्ता शान्तिः कार्या । द्वित्राद्यशुभसन्निपाते तु आहुतिसंख्याद्वैगुण्यादि बोध्यम् ।

*प्रथमर्त्ताविति। यदि प्रथमरजोदर्शनं दुष्टमासादौ तदाऽय-

अञ्जनं *कङ्कतं गन्धान्पीठशय्याधिरोहणम् ॥
अग्निसंस्पर्शनं चैव वर्जयेत्सा दिनत्रयम् ॥' इति ।
तथा प्रथमर्तोः पूर्वं स्त्रीगमनं न कार्यम् ।
'प्राग्रजोदर्शनात्पत्नीं नेयाद्गत्वा पतत्यधः ।
व्यर्थीकारेण शुक्रस्य ब्रह्महत्यामवाप्नुयात् ॥'
इति तत्रैवाश्वलायनोक्तेः । (१) (एतत्तु दशवर्षात्प्राग्ज्ञेयम् । प्रथमर्तौ गमने गौतमेन विशेषो दर्शितः-
'गौरीमपि च रत्यर्थं गच्छेत्पुरुष आकुलः ।
अन्यथा वीर्यपातो हि सहस्रकुलघातकः ॥'
अन्यथापि तदिच्छया भवतीति विज्ञानेश्वरः ।) तत्र ऋतौ गमनमाह याज्ञवल्क्यः-

माचारो द्वितीयरजोदर्शने कार्य इति केचित् ।*कङ्कतमिति तालपत्रादेरुपलक्षणम् ।
'नखानां कृन्तनं रज्जुतालपत्रादिबन्धनम् ।'
इति वर्ज्यानुवृत्तौ दक्षोक्तेः । वसिष्ठः-"त्रिरात्रं रजस्वला स्नानात् शुचिर्भवति नाञ्ज्यात् नाभ्यञ्ज्यात् नाप्सु स्नायात् न दिवा स्वप्यात् न रज्जुं सृजेत् न मांसमश्नीयात्" इति । योगी-
"स्त्री धर्मिणी त्रिरात्रं तु स्वमुखं नैव दर्शयेत् ।
स्ववाक्यं श्रावयेन्नापि यावत्स्नानान्न शुध्यति"(२) ॥
स्मृत्यर्थसारे-"ब्राह्मणी रजस्वला चतुर्थेऽहनि पञ्चमृत्तिकाभिः शौचं कृत्वा क्षत्रियादिश्च पादपादन्यूनं मृत्तिकाभिर्विधवा द्विगुणाभिः शौचं कृत्वा मलं प्रक्षाल्य सचैलं संगव स्नायात्" इति । अतः सूर्योदयात्प्राक् स्नानं दुराचार एव । *निशा इति दिवस-

(१) धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थः कपुस्तके नास्ति ।
(२) सुस्नाता भर्तृवदनमीक्षेन्नान्यस्य कस्यचित् । अथवा मनसि ध्यात्वा पतिं भानुं विलोकयेत् ॥' इति श्लोकोग्रे ऽस्य शेषः ।

'षोडशर्तुर्निशाः*स्त्रीणां तस्मिन्*युग्मासु*संविशेत्।' इति। अनृतावप्याह गौतमः-*'ऋतावुपेयात्सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जम्' इति। मनुः—

निषेधार्थम्। "नार्तवेऽपि दिवा व्रजेत्" इति शङ्खोक्तेः। अत्र सचैलस्नानोत्तरं प्राणायामः प्रायश्चित्तम्।

"प्राणायामी जले स्नात्वा खरयानोष्ट्रयानगः।
नग्नः स्नात्वा च भुक्त्वा च गत्वा चैव दिवा स्त्रियम्॥"

इति योगीश्वरोक्तेः।

"दिवा तु मैथुनं कृत्वा नग्नः स्नात्वा तथाऽम्भसि।
नग्नां परस्त्रियं दृष्ट्वा दिनमेकमभोजनम्॥"

इति शङ्खोक्तं वा कार्यम्। *युग्मास्विति पुत्रार्थम्। बहुवचनमफलमग्रे। *संविशेदिति। तत्प्रकारो हिरण्यकेशिसूत्रे-"चतुर्थ्यां प्रयतवस्त्रालंकारां कृतब्राह्मणसंभाषामाचम्योपह्वयते" इति। प्रशस्तब्राह्मणेन कृतसंभाषाम्। *ऋताविति। भार्यामिति वर्तते। भार्यामेव ऋतावुपेयादित्यर्थः। पारदार्ये प्रायश्चित्तोपदेशात् (१)('ऋतुस्नातां तु यो भार्याम्' इत्यग्रिमपराशरवचनात्) एवं ऋतौ भार्यामुपेयादेवेत्यर्थः।

"ऋतौ नोपैति यो भार्यामनृतौ यश्च गच्छति।
तुल्यमाहुस्तयोः पापमयोनौ यश्च सिञ्चति॥"

इतिवचनाच्च। एवं भार्यामृतावेवोपेयात् ऋतुभिन्ने नोपेयादितिनार्थः "सर्वत्र वा प्रतिषिद्ध" इति गौतमविरोधाद् ऐच्छिकविकल्पायोगाच्च। किं त्वकामां भार्यामृतावेवोपेयात्। अनृतौ स्त्रीकामनाविरहे नोपेयादित्यर्थः। एवं च सकामां भार्यामुपेयादिति विध्यन्तरं सिध्यति।

'यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन्।'

---

(१) धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थो घपुस्तके एव वर्तते।

'ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ।
तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी तथा ॥
त्रयोदशी च शेषाः स्युः प्रशस्ता दश रात्रयः ॥'

मदनरत्ने देवलः—

'तस्मात्त्रिरात्रं*चाण्डालीं पुष्पितां परिवर्जयेत् ।' इति ।

तत्र तिथ्यादीनाह श्रीधरः—

'षष्ठ्यष्टमीं पञ्चदशीं चतुर्थीं
चतुर्दशीमप्युभयत्र हित्वा ।
शेषाः शुभाः स्युस्तिथयो निषेके
वाराः शशाङ्कार्यसितेन्दुजानाम् ॥'

उभयत्र पक्षद्वये । आर्यो गुरुः, सितः शुक्रः, इन्दुजो बुधः ।

'विष्णुप्रजेशरविमित्रसमीरपौष्ण-
मूलोत्तरावरुणभानि निषेककार्ये ।
पूज्यानि पुष्यवसुशीतकराश्विचित्रा-
दित्याश्च मध्यमफला, विफलाः स्युरन्ये ॥'

विष्णवादिदैवत्यनक्षत्राण्युक्तानि रत्नमालायाम्—

'भेशा दस्रयमाग्निधातृशशिनः शर्वो दितिर्वाक्पतिः
कद्रूजाः पितरो भगोऽर्यमरवी त्वष्ट्राह्वयो मारुतः ।
शक्राग्नी त्वथ मित्र इन्द्रनिर्ऋती तोयं च विश्वे विधि-
र्गोविन्दो वसवोऽम्बुपाजचरणाहिर्बुध्न्यपूषाभिधाः॥'

इति वाशब्दयुक्तयोगीश्वरोक्तेः । तथा चानृतावपि स्त्री-कामनायां स्त्रियं रमयेदेवेत्यर्थः । *चाण्डालीमिति । माधवीये स्मृत्यन्तरे च

"प्रथमेऽहनि चाण्डाली, द्वितीये ब्रह्मघातिनी ।
तृतीये रजकी प्रोक्ता, चतुर्थेऽहनि शुध्यति ॥" इति ।

यद्यप्यत्र माधवाचार्यैश्चाण्डाल्यादिगमने यावान् प्रत्यवाय'

उत्तराशब्देनोत्तरात्रयम्। अत्र मूलस्य पूज्यत्वमुक्तम्। याज्ञवल्क्येन तु—

'एवं गच्छन् स्त्रियं *क्षामां मघां मूलं च वर्जयेत्।'

इत्युक्तम्। तेन *पूर्वत्र मूलं चिन्त्यम्। अत्र *समासु पुत्राः, विषमासु कन्याः इति ज्ञेयम्।

तावानुदक्यागमने इत्युक्तं तथापि अग्रे कुण्डपायिनामयने "मासमग्निहोत्रं जुहोति" इति वाक्यस्याग्निहोत्रनामनिर्देशेन नित्याग्निहोत्रधर्मातिदेशस्तद्वदिति युक्त्यभिधानेन चाण्डालादेर्धान्यवस्त्रपात्रादिस्पर्शे दर्शनसंभाषणादौ पङ्क्तिभोजनादौ च यावान् दोषस्तावानुदक्याया अपि लभ्यते। श्राद्धादावुदक्यानिमन्त्रणे च सहनिमन्त्रितब्राह्मणानां चाण्डालादिपङ्क्तिभोजनप्रत्यवायः, यजमानस्य तु तन्निमन्त्रणप्रत्यवायोऽपीति तत्र सर्वत्र प्रायश्चित्तं महानिबन्धोक्तं विस्तरभयान्नोच्यते।

(१)(अथ रजस्वलायाश्चतुर्थदिनकृत्यम्। योगी—

"सुस्नाता भर्तृवदनमीक्षेन्नान्यस्य कस्यचित्।
अथवा मनसि ध्यात्वा पतिं भानुं विलोकयेत्॥"

*क्षामामिति। क्षामता च रजस्वलाव्रतादिना स्निग्धभोजनादिना वा कार्या।

'लघ्वाहारां स्त्रियं कुर्यादेवं संजनयेत्सुतम्।'

इति बृहस्पत्युक्तेः।) *पूर्वत्रेति। ज्यौतिषस्यार्थशास्त्रत्वादोपानवधानेनापि ग्रहणसंभवात्, न तु विकल्पः। शास्त्रयोरसाम्यात्। किञ्च मूलत्यागे शुभपुत्राप्तिरूपोऽभ्युदयः तदत्यागे तु पुत्राप्तिमात्रमिति ह्यर्थः, स च निषेधे पर्यवस्यति।

* समास्विति। यदा युग्मासु रात्रिषु शोणिताधिक्यं तदा स्त्र्येव पुरुषाकृतिः, अयुग्मास्वपि शुक्राधिक्ये पुमानेव स्त्र्याकृ-

(१) धनुश्चिह्नान्तर्गतो ग्रन्थो घपुस्तके नास्ति।

'युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु।'
इति हेमाद्रौ शङ्खोक्तेः। तत्राप्युत्तरोत्तराः प्रशस्ताः। तदाहापस्तम्बः—'तत्राप्युत्तरोत्तराः प्रशस्ताः' इति। तत्रैव व्यासः—

'रात्रौ चतुर्थ्यां पुत्रः स्यादल्पायुर्धनवर्जितः।
पञ्चम्यां पुत्रिणी नारी, षष्ठ्यां पुत्रस्तु मध्यमः॥
सप्तम्यामप्रजा योषिदष्टम्यामीश्वरः पुमान्।
नवम्यां सुभगा नारी, दशम्यां प्रवरः सुतः॥
एकादश्यामधर्मा स्त्री, द्वादश्यां पुरुषोत्तमः।
त्रयोदश्यां सुता पापा वर्णसंकरकारिणी॥
धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च आत्मवेदी दृढव्रतः।
प्रजायते चतुर्दश्यां, पञ्चदश्यां पतिव्रता॥
आश्रयः सर्वभूतानां षोडश्यां जायते पुमान्॥' इति।

अत्र चतुर्थदिननिषेधेऽपि—

'*स्नातां चतुर्थदिवसे रात्रौ गच्छेद्विचक्षणः।'

तिः, कालस्य निमित्तत्वात् शुक्रशोणितयोरुपादानत्वात्।

'पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे, स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः।'

इत्युक्तेः। एतदर्थं च क्षामताऽपि कर्त्तव्यतयोक्ता। *स्नातामिति। यद्यपि—

"शुद्धा भर्त्तुश्चतुर्थेऽह्नि स्नानेन स्त्री रजस्वला॥
दैवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुध्यति॥"

इति मरीचिना चतुर्थेऽहनि दैवकर्मार्हता नेति ध्वनितं, तथापि पञ्चमेऽहनीत्यस्य साध्वाचारेत्यग्रिमवाक्येन रजोनिवृत्तिकालार्थकतया

'रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला।'

इति मनुवचने, साध्वी गर्भाधानादिदैवकर्मयोग्येति व्या-

इति महाभारतोक्तेः 'चतुर्थेऽहनि स्नातायां युग्मासु वा गर्भं संदधाति' इति हारीतोक्तेर्विकल्पो ज्ञेयः।

तत्रापि—

'स्नानं रजस्वलायास्तु चतुर्थेऽहनि शस्यते।
गम्या*निवृत्ते रजसि नानिवृत्ते कथंचन॥'

इत्यापस्तम्बोक्तेर्व्यवस्था ज्ञेया।

अत्र सर्वासु युग्मासु गमनमावश्यकम्। युग्मास्विति बहुवचननिर्देशादिति विज्ञानेश्वरः। तच्चैकस्यां रात्रौ सकृदेव कार्यम्।

*'सुस्थे इन्दौ सकृत्पुत्रं लक्षण्यं जनयेत्पुमान्।'

इति याज्ञवल्क्योक्तेः। इदं चर्तौ गमनमन्यकाले प्रतिबन्धादिना गमनासंभवे श्राद्धैकादश्यादावपि कार्यम्। 'ब्रह्मचार्येव पर्वाण्याद्याश्चतस्रश्च वर्जयेत्'(अ० १ श्लो० ७९)इति याज्ञ-

ख्यानात् न दोषः। एवं च तत्र चतुर्थेऽह्नि गर्भाधानवत्तदङ्गभूतशान्तिरपि तत्रैवानायत्या कार्या। एवं श्रौतकर्मण्यपि रजस्वलायाश्चतुर्थेऽह्नि अधिकारः। "अथ यदा त्रिरात्रिणी स्यादथैनामुपह्वयेत" इत्यापस्तम्बसूत्राद् 'चतुर्थेऽह्नि गोमूत्रमिश्राभिरद्भिः स्नाता वासोयोक्त्रजालानि मन्त्रैर्धारयेत्'इति सोमे आपस्तम्बोक्त्या तद्वत्सर्वत्रापि श्रौतकर्मणि अविशेषेणाधिकारसिद्धेः। एवमुपनयनादौ श्रीसूक्तहोमादिना चतुर्थेऽह्नि अधिकारं वक्ष्यति। अत एव गर्भाधानादीत्यादिपदेन साध्वीपदव्याख्यानं संगच्छते। तथा च'गम्या निवृत्ते रजसि' इत्यस्य प्रथमऋतुपरत्वेऽपि न क्षतिः। *निवृत्ते रजसीति। निःसरणादनुपरते रजसि तु रजस्वला स्नानेन स्पर्शादौ योग्या न तु गर्भाधानोपनयनादिस्मार्ते श्रौते वेत्यर्थः।

*सुस्थे एकादशस्थानस्थे। सकृदिति नियमविधिः। पर्व

वल्क्योक्तेः। व्याख्यातं चेदं मिताक्षरायाम्—'यत्र श्राद्धादौ ब्रह्मचर्यं विहितं तत्राप्यृतौ गच्छतो न ब्रह्मचर्यस्खलनदोषः' इति। *पर्वाणीति बहुत्वेनाष्टमीचतुर्दश्योर्ग्रहणमिति च। मदनरत्नेऽप्येवम्। यत्तु हेमाद्रौ शिवरहस्ये—

'दिवा जन्मदिने चैव न कुर्यान्मैथुनं व्रती।
श्राद्धं दत्त्वा च भुक्त्वा च श्रेयोऽर्थी न च पर्वसु॥'

इति, तदनृतुविषयम्।

'*ब्रह्मचार्येव भवति (१)यत्र तत्राश्रमे वसन्।'

इति मनूक्तेः। दर्शादौ तु न भवत्येव, पर्वणां पर्युदस्तत्वात्। माधवीये तु

'ऋतुकालं नियुक्तो वा नैव गच्छेत्स्त्रियं क्वचित्।
तत्र गच्छन्समाप्नोति ह्यनिष्टफलमेव तु॥'

इति वृद्धमनूक्तेः*श्राद्धे ब्रह्मचर्यं नियतमित्युक्तम्। पृ-

अमावास्या, तस्यैकत्वात्पर्वाणीति कथं बहुत्वमित्यत्राह—*पर्वाणीति।

"अमावास्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम्।
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः॥"

इति मानवात्

"चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा।
पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रमणं तथा॥"

इति विष्णुपुराणाच्च। *ब्रह्मचार्येवेति। एतच्च ब्रह्मचारित्वं विवृतं श्रुतौ- "प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते ब्रह्मचर्यमेव तद्रात्रौ संयुज्यन्ते" इति। *श्राद्ध इति। तथा

१—'यत्र तत्राश्रमे वसन्निति वानप्रस्थापेक्षया। तस्य हि भार्यया सह गमनपक्षे ऋतुगमनं प्रसक्तम्। न च वनस्थभार्याया ऋतुर्न भवतीति वाच्यम्। 'वनं पञ्चाशतो व्रजेत्' इति, 'वर्षैरेकगुणां भार्यामुद्वहेत्त्रिगुणः पुमान्' इत्यादिशास्त्रपर्यालोचनया तत्सम्भवादिति मन्वर्थमुक्तावली।

थ्वीचन्द्रोदयेऽप्येवम्। *एतत्सति संभवे ज्ञेयम्। अनेक-भार्यस्यर्तुयौगपद्ये हेमाद्रौ कश्यपः—

'यौगपद्ये तु*तीर्थानां विवाहक्रमशो व्रजेत्।
रक्षणार्थमपुत्रां वा ग्रहणक्रमशोऽपि वा॥' इति।

ग्रहणम् ऋतुग्रहणम्। ऋग्विधाने—

'विष्णुर्योनिं जपेत्सूक्तं योनिं स्पृष्ट्वा त्रिभिर्व्रती।
गर्भाधानं ततः कुर्यात्सुपुत्रो जायते ध्रुवम्॥'

अगमने दोषमाह पराशरः—

'ऋतुस्नातां तु यो भार्यां संनिधौ नोपगच्छति।
घोरायां भ्रूणहत्यायां पच्यते नात्र संशयः॥'

अस्यापवादमाह मदनरत्ने व्यासः—

'व्याधितो बन्धनस्थो वा प्रवासेष्वथ पर्वसु।
ऋतुकालेऽपि नारीणां भ्रूणहत्या प्रमुच्यते॥

च श्राद्धकर्तृभोक्त्रोर्ब्रह्मचर्यमृतावप्यावश्यकमित्यर्थः। ननु एतन्मते विज्ञानेश्वरेण श्राद्धकर्तृभोक्त्रोर्ऋतौ ब्रह्मचर्यमनावश्यकमित्युक्ते-र्विरोध इत्यत आह—*एतदिति। विज्ञानेश्वरीयं तु अगतिकगति-रिति बोध्यम्। *तीर्थानाम् ऋतूनां, क्षेत्रवाचिनस्तीर्थशब्दस्य क्षेत्रपर्याययोनिसमुद्भूतत्वेन च ऋतुरर्थः। तथा च सकृदेवेति नि-यमविधेर्निर्वाहः। स्त्रीणामप्यगमने दोषः।

"ऋतुस्नाता च या नारी भर्तारं नोपगच्छति।
तां ग्राममध्ये विख्याप्य भ्रूणघ्नीं तु विवासयेत्"॥

इति हेमाद्रावुक्तेः। अत्र प्रायश्चित्तमाह बौधायनः—

"ऋतौ न गच्छेद्यो भार्यां नियतां धर्मचारिणीम्।
नियमातिक्रमे तस्य प्राणायामशतं स्मृतम्॥" इति।

कृच्छ्रार्द्धमित्यर्थः। प्राणायामशतद्वयस्य कृच्छ्रमत्याम्नायत्वात्।

'ऋतौ न गच्छेद्यो भार्यां सोऽपि कृच्छ्रार्धमाचरेत्।'

वृद्धां वन्ध्यामसद्वृत्तां मृतापत्यामपुष्पिणीम् ।
कन्यास्त्रं बहुपुत्रां च वर्जयेन्मुच्यते भयात् ॥'

वृद्धां गतरजस्काम् । गर्भाधानाङ्गहोमाकरणे प्रायश्चित्तमाह–पारिजाते आश्वलायनः—

'गर्भाधानस्याकरणात्तस्यां जातस्तु दुष्यति ।
अकृत्वा गां द्विजे दत्त्वा कुर्यात्पुंसवनं पतिः ॥'

गर्भाधानं मलमासगुरुशुक्रास्तादावपि कार्यम् ।

'उत्सवेषु च सर्वेषु सीमन्ते ऋतुजन्मसु ।
सुरासुरेज्ययोश्चैव मौढ्यदोषो न विद्यते ॥'

इति ज्योतिर्निबन्धे भृगूक्तेः । ऋतुगमने पराशरः–

'ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात्स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ।

इति बृहस्पत्युक्तेश्च । तादृश्याः स्त्रिया अप्येतदेव, दोषसाम्यात् । भर्तुरवमाने तु कृच्छ्रं 'भर्तुर्व्यतिक्रमे कृच्छ्रम्' इत्यापस्तम्बोक्तेः । अवधिश्च मनुनोक्तः–

'ऋतुकालाभिगामी स्याद्यावत् पुत्रोऽभिजायते ।' इति ।

यत्तु एकपुत्रोत्पादनेन शास्त्रार्थस्य कृतत्वादानृण्याच्च पुत्रान्तरोत्पादनं न कार्यमिति, तत्तुच्छम् । एकपुत्रोत्पत्त्यनन्तरम् 'ऋतुस्नाताम्' इति वचनप्रवृत्तेर्निष्प्रत्यूहत्वात् ।

"चक्षुरेकं च पुत्रश्च अस्ति नास्ति च भारत ।
चक्षुर्नाशे तनोर्नाशः पुत्रनाशे कुलक्षयः ॥"

इति भारतात् 'एष्टव्या बहवः पुत्राः' इत्यर्थवादाच्च । परमावधिमाहात्रिः—

"षण्मासान् कामयेन्मर्त्यो गर्भिणीं स्त्रियमेव हि ।
आदन्तजननादूर्ध्वमेवं धर्मो न हीयते ॥" इति ।

आदन्तजननादिति मर्यादायामाङ् ।

अनृतौ तु यदा गच्छेच्छौचं *मूत्रपुरीषवत् ॥'

स्त्रीणां तु न स्नानम्,

'उभावप्यशुची स्यातां दम्पती शयनं गतौ ।
शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान् ॥'

इति वृद्धशातातपोक्तेः ।

---

*मूत्रपुरीषवदिति । शौचद्वयं कार्यमित्यर्थः । तच्च वसिष्ठः-

"एका लिङ्गे, करे तिस्र, उभयोर्मृत्तिकाद्वयम् ।
एकैकया मृदा पादौ, प्रक्षाल्य तु शुचिर्भवेत् ॥
मूत्रशौचं समाख्यातं, शुक्रे तु द्विगुणं स्मृतम् ।

भृगुः—

द्वे लिङ्गे मृत्तिके देये, गुदे पञ्च, करे दश ।
उभयोः सप्त दातव्या विट्शौचे मृत्तिकाः स्मृताः ॥

शङ्खः—

तिस्रस्तु पादयोर्देयाः शौचकामस्य नित्यशः ।
शौचे तु वामपूर्वं स्यादन्यत्र स्यात्तु दक्षिणम् ।
शौचादृते वामपादपूर्वप्रक्षालनं न हि ॥ इति ।

इदं तु बोध्यम्—

चौलकर्मोपनयने विवाहः प्रथमस्तथा ।
व्रतानि स्नानमित्येषां लौकिकोऽग्निरिति स्थितिः ॥

इत्यभियुक्तवाक्यात्तद्भिन्नानां गर्भाधानादीनां होमो गृह्याग्नौ कार्यः । तन्नाशे तु तदर्थं द्वादशरात्रात्पूर्वं स्थण्डिलादावग्निं प्रतिष्ठाप्य 'अयाश्च' इत्याविरुत्पाद्यः । तदूर्ध्वं तु प्रमादादिनाऽग्निविच्छेदेन लुप्तानां सायंप्रातर्होमानां दर्शपूर्णमासस्थालीपाकारम्भे सति लुप्तानां दर्शपूर्णमासस्थालीपाकानां पिण्डपितृयज्ञादिनित्यक्रियाणां च पर्याप्तं साज्यं होमद्रव्यं तन्निष्क्रयं वा दत्त्वा प्रत्यब्दमेकैकं कृच्छ्रं कुर्यात्,

यावन्त्यब्दान्यतीतानि निरग्नेश्च द्विजन्मनः ।

अत्र कश्चिद्विशेष उच्यते। तत्र *रात्रौ रजसि जननादौ च रात्रिं त्रिभागां कृत्वा आद्यभागद्वये चेत्पूर्वदिनं ग्राह्यं, परतस्तूत्तरदिनमिति मिताक्षरायाम्। यत्तु—*'प्रागर्धरात्रात्प्राग्वा सूर्योदयात्पूर्वदिनं ग्राह्यम्' इत्युक्तं, तत्र देशाचाराद्व्यवस्था ॥ तथा *सप्तदशादि-

तावन्ति कृच्छ्राणि चरेद्धोस्यं दद्याद् द्विजातये ॥

इति वचनात्,

यावत्कालमहोमी स्यात्तावद् द्रव्यमशेषतः।
तद्दानं चव विप्रेभ्यो यथैवाग्निस्तथैव सः ॥

इति भरद्वाजगृह्याच्च। अर्धाधानिनश्च औपासनहोमाद्यकरणपक्षे प्रायश्चित्तमात्रं न तु द्रव्यदानं, सर्वाधानिनस्तु न प्रायश्चित्तं नापि द्रव्यदानम्। एतैरपि गर्भाधानादिहोमार्थं तदनन्तरं पुनःसंधानेन गृह्याग्निरुत्पाद्यः। तत्र सर्वाधानिनो गर्भाधानहोमान्ते गृह्याग्नित्यागः। द्विभार्येण तु अग्निद्वयसंसर्गात् प्राक् एकाग्न्यनुगमे प्रायश्चित्तमौपासनहोमीयद्रव्यमात्रदानं च कार्यं, न तु स्थालीपाकादिद्रव्यदानम्। परं तु यस्या अग्निरनुगतः तस्या गर्भाधाने इदं, न त्वन्यस्या गर्भाधाने। एवं गृह्याग्निसाध्यसंस्कारेषु बोध्यम्। *रात्रावित्यादि।

"रात्रिं कुर्यात्त्रिभागां तु द्वौ भागौ पूर्व एव तु।
उत्तमोऽशः प्रभातेन युज्यते ऋतुसूतके ॥

इति कश्यपोक्तेः। *प्रागर्धरात्रादित्यादि।

उदिते तु यदा सूर्ये नारीणां दृश्यते रजः।
जननं वा विपत्तिर्वा यस्याहस्तस्य शर्वरी ॥
अर्धरात्रावधिः कालः सूतकादौ विधीयते।
पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नाभ्युदितो रविः ॥

इति वचनात्। *सप्तदशेति।

रजस्वला यदि स्नाता पुनरेव रजस्वला।

नपर्यन्तं पुना रजोदर्शने स्नानमात्रम्, अष्टादशे एकरात्रं, एकोनविंशे द्व्यहः, विंशतिप्रभृति त्रिरात्रमिति तत एव ज्ञेयम्। यत्तु—

'चतुर्दशादिनादर्वागशुचित्वं न विद्यते।' इति,

तत्र स्नानप्रभृतित्वमभिप्रेतम्। एतच्च यस्या विंशतिदिनोत्तरं प्रायशो रजस्तत्रैव। यस्यास्त्वर्वाक् प्रायशो रजस्तत्रोक्तं स्मृत्यर्थसारे-'त्रयोदशदिनादूर्ध्वं प्रायो रजोवतीनामेकादशदिनात्प्रागशुचित्वं नास्ति, एकादशदिन एकरात्रं, द्वादशे द्विरात्रम्, ऊर्ध्वं त्रिरात्रम्' इति। प्रयोगपारिजातेऽप्येवम्। रोगजे तु तत्रैव विशेषः संग्रहे—

*'रोगेण यद्रजः स्त्रीणामन्वहं हि प्रवर्तते।

अष्टादशदिनादर्वागशुचित्वं न विद्यते॥
एकोनविंशतेरर्वागेकाहः स्यात्ततो द्व्यहम्।
विंशत्प्रभृत्युत्तरेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्॥

इत्यत्रिस्मरणात्। अत्र माधवः—रजः कालजं, द्रव्यजं, रागजं, रोगजं चेति चतुर्धा। तत्र कालजं स्फुटमेव, ऋतुकाले जायमानत्वात्। द्रव्यजं भक्ष्यविशेषभक्षणजम्। तत्राङ्गिराः—

आऽष्टादशाहान्नारीणां मूत्रवच्छौचमिष्यते।
अष्टादशाहात्स्नानं स्यात्त्रिरात्रं परतोऽशुचिः(१)॥ इति।

रागजम्—

अर्वाक् प्रसूतेरुत्पन्नं मेदोवृद्ध्याङ्गनासु यत्।
तद्रागजमिति प्रोक्तं मेदोच्छेदसमुद्भवम्॥

इति लक्षयित्वा तत्र त्रिदिनमुक्तम्। रोगजे त्वाह-*रोगेणेति। तस्यास्पृश्यत्वरूपाशुचित्वाभावेऽपि कर्माधिकारो रजोनिवृत्तावेव।

---

(१) परतोऽशुचीरिति घपुस्तके।

नाशुचिस्तु भवेत्तेन यस्मात्कालिकं मतम् ॥' इति ।
कर्माधिकारस्तु रजोनिवृत्तावेव ।
'साध्वाचारा न तावत्स्यात्स्नाताऽपि स्त्री रजस्वला ।
यावत्प्रवर्तमानं हि रजो नैव निवर्तते ॥'
इति श्राद्धहेमाद्रौ शङ्खोक्तेः । तत्रापि स्वकालेऽशुचिरेवेत्याह कश्यपश्रृङ्गः—
'रोगजे वर्तमानेऽपि काले निर्याति कालजम् ।
तस्मात्कालेऽप्रमत्ता स्यादन्यथा संकरो भवेत् ॥'
तथा*रजस्वलाया रजस्वलान्तरस्पर्शेऽकामतः स्ना-

साध्वाचारा न तावत्स्यात्स्नाताऽपि स्त्री रजस्वला ।
यावद् प्रवर्तमानं हि रजो नैव निवर्त्तते ॥
इति शङ्खोक्तेः ।
रजोनिवृत्तौ गम्या स्त्री गृहकर्मणि चैव हि । इति च ।
गृहकर्माणि पाकादावित्याह ।
*रजस्वलाया इति ।
उदक्या तु सवर्णाया स्पृष्टा चेत्स्यादुदक्यया ।
तस्मिन्नेवाहनि स्नाता शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ॥
इति मार्कण्डेयात् । इदमकामतः स्पर्शे । कामतःस्पर्शे तु—
रजस्वला तु संस्पृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि ।
एकरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥
इति काश्यपाच्च । इदं चैकरात्रं तावन्निराहारोत्तरमित्यनुपदं स्पष्टम् । कामतोऽभ्यासे सहशय्यादिचिरस्पर्शे च पराशरः—
स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योऽन्यं ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि ।
(१)तावत्तिष्ठेन्निराहारा त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति ॥
स्पर्शमारभ्य पञ्चमदिनपर्यन्तमाहारत्यागः, ततस्त्रिरात्रोपवास

(१) 'एकरात्रं निराहारा' इति घ पुस्तके ।

लं, कामत उपवासः पञ्चगव्याशनं च । असवर्णानां तु ब्राह्मण्याः क्षत्रियादिस्पर्शे क्रमेण कृच्छ्रार्धपादोनकृकृच्छ्राः* क्षत्रियादीनां तु कृच्छ्रपाद एव । *क्षत्रियादीनां

इत्यर्थः । पञ्चमदिनं चात्र रजोनिवृत्तिकालः । तावत्तिष्ठेन्निराहारेति सद्यःस्नानातिरिक्तपूर्वोक्तसकलप्रायश्चित्ते बोध्यम् । सवर्णसपत्नीविषये तु वृद्धवसिष्ठः—

स्पृष्टे रजस्वलेऽन्योन्यं सवर्णे त्वेकभर्तृके ।
कामतोऽकामतो वाऽपि सद्यः स्नाने विशुध्यतः ॥ इति ।

सगोत्रे त्विति मयूखः । असवर्णानां त्विति पराशरः ।

स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी क्षत्रिया तथा ॥
अर्धकृच्छ्रं चरेत् पूर्वा पादमेकमनन्तरा ।
स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी वैश्यजाऽपि च ।
पादहीनं चरेत् पूर्वा पादमेकमनन्तरा ॥
स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी शूद्रजा तथा ।
कृच्छ्रेण शुद्ध्यते पूर्वा शूद्री दानेन शुद्ध्यति ॥

दानेनेत्यस्य कृच्छ्रप्रत्याम्नायचतुर्थांशदानेनेति मिताक्षरादर्शनात्सर्वत्रापि कृच्छ्रपाद एव पर्यवस्यति । वृद्धवसिष्ठोऽपि—

स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी क्षत्रिया तथा ।
कृच्छ्राद्र्धाच्छुध्यते पूर्वा उत्तरा तु तदर्धतः ॥

तदर्धतः पादकृच्छ्रात् ।

स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी वैश्यजाऽपि च ।
पादहीनं चरेत् पूर्वा कृच्छ्रपादं तथोत्तरा ॥
स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं ब्राह्मणी शूद्रजाऽपि च ।
कृच्छ्रेण शुद्ध्यते पूर्वा कृच्छ्रपादमथोत्तरा ॥

*क्षत्रियादीनामिति । वृद्धवसिष्ठः—

स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं क्षत्रिया वैश्यजाऽपि च ।

हीनवर्णास्पर्शे त्रिरात्रमुपवासः, वैश्याशूद्र्योः पूर्वया स्पर्शेऽहोरात्रं त्रिरात्रं च । एतच्च कामतः । *अकाम-

त्रिरात्रात् शुध्यते पूर्वा अहोरात्रेण चोत्तरा ॥
स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं क्षत्रियां शूद्रजाऽपि च ।
उपवासैस्त्रिभिः पूर्वा अहोरात्रेण चोत्तरा ॥
स्पृष्ट्वा रजस्वलाऽन्योन्यं वैश्या शूद्री तथैव च ।
त्रिरात्राच्छुध्यते पूर्वा उत्तरा तु दिनद्वयात् ॥
वर्णानां कामतः स्पर्शे विधिरेष सनातनः ॥ इति ।

*अकामतश्चेति(१) । वृद्धविष्णुः-"रजस्वला हीनवर्णां रजस्वलां स्पृष्ट्वा न तावदश्नीयात्, यावन्न शुद्धिः स्यात् । सवर्णामधिकवर्णां वा स्पृष्ट्वा सद्यः स्नात्वा शुध्यति" इति । इदं तु बोध्यम् असवर्णास्पर्शे मार्कण्डेयः—

रजस्वला तु संस्पृष्टा राजन्या ब्राह्मणी च या ।
त्रिरात्रेण विशुद्धिः स्यात् व्याघ्रस्य वचनं यथा ॥
रजस्वला तु संस्पृष्टा वैश्यया ब्राह्मणी च या ।
पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥
रजस्वला तु संस्पृष्टा शूद्रया ब्राह्मणी तथा ।
षड्रात्रेण विशुद्धिः स्याद् ब्राह्मण्याः कामकारतः ॥
अज्ञानतश्चरेदर्धं ब्राह्मणी सर्वजातिषु ॥

पञ्चगव्यं तु सर्वत्रापि बोध्यम् । इदं चात्रावधातव्यम्—अत्र यथा ब्राह्मणीरजस्वलयोः स्पर्शे उपवासः पञ्चगव्यं च, कामतोऽभ्यासे सहशयनादिचिरस्पर्शे च त्रिरात्रम्; तथाऽन्यासामपि सवर्णरजस्वलास्पर्शे तादृशविषये तदेव, यथा च ब्राह्मण्याः क्षत्रियास्पर्शे त्रिरात्रं, तथा क्षत्रियाया वैश्यास्पर्शे, वैश्यायाः शूद्रास्पर्शेऽपि

(१) अत्र यद्यपि 'अकामतश्च' इति पाठः सर्वेषु पुस्तकेषूपलभ्यते तथापि मूलानुरोधेन 'अकामतस्तु' इत्यपेक्षितमिति बोध्यम् ।

तस्तु प्राक्शुद्धेरनशनम् । *अकामतश्चाण्डालादिस्पर्शे-ऽप्यनशनमेव प्राक् शुद्धेः । *कामतस्तु प्रथमेऽह्नि त्र्यहः

तदेव न्यायात्,

रजस्वला तु या नारी अन्योन्यमुपसंस्पृशेत् ।
सवर्णे पञ्चगव्येन त्रिरात्रमसवर्णके ॥

इति स्मृतेः । पञ्चगव्येनोपवाससहितेनेत्यर्थः ।

रजस्वले उभे नार्यावन्योन्यं स्पृशतो यदि ।
सवर्णे पञ्चगव्यं च ब्रह्मकूर्चमतः परम् ॥

इति शातातपाच्च । अत्रापि 'पञ्चगव्यं च' इति चकारादुपवासो द्रष्टव्यः । 'त्रिरात्रमसवर्णके' इत्यत्र 'अन्योन्यम्' इत्यस्य न संबन्धः । तथा चासवर्णास्पर्शे रजस्वलाया अनन्तरासवर्णास्पर्शे त्रिरात्रमित्य-र्थः । 'ब्रह्मकूर्चमतः परम्' इत्यस्य ब्राह्मण्यां रजस्वलायां वैश्यास्पर्शे यत् क्षत्रियायां रजस्वलायां शूद्रास्पर्शे तदेवेति एकान्तरासवर्णा-स्पर्शे तत्र ब्रह्मकूर्चमित्यर्थः । *अकामत इति ।

रजस्वला तु संस्पृष्टा चण्डालान्त्यश्ववायसैः ।
तावत्तिष्ठेन्निराहारा यावत्कालेन शुध्यति ॥

इति बौधायनवचनात् । यावत्कालेन पितृकर्माधिकारयो-ग्यकालेन, पञ्चमदिनेनेति यावत् । एतदशक्ताया अपि बोध्यम् । अशक्तायाः प्रायश्चित्तान्तरं वा ।

चाण्डालः श्वपचो वाऽपि यद्यात्रेयीं स्पृशेद्यदि ।
अफालकृष्टैर्वर्त्तेत पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

पञ्चगव्याशनन्तु पञ्चमेऽह्न्येव चतुर्थेऽनधिकारात् । *कामत इति ।

पतितान्त्यश्वपाकेन संस्पृष्टा चेद्रजस्वला ।
तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
प्रथमेऽह्नि त्रिरात्रं स्यात्, द्वितीये द्व्यहमेव तु ।
अहोरात्रं तृतीयेऽह्नि परतो नक्तमाचरेत् ॥

इति वृद्धवसिष्ठोक्तेः।'तान्यहानि'इत्यनेन शेषदिनानीत्यर्थात्पञ्चममहर्लभ्यते । अयं चानुवादः । उक्तं वक्ष्यमाणं तावत्प्रायश्चित्तं पञ्चमेऽह्न्येव कार्यं चतूरात्रं कर्मानधिकारात् । सद्यःस्नानं तु सद्यःपदात्सद्य एव भवति । परतश्चतुर्थेऽह्नि पञ्चगव्याशनं च कार्यम् ।

चण्डालेन तु संस्पृष्टा कदाचित् स्त्री रजस्वला ।
तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
त्रिरात्रमुपवासः स्यात् पञ्चगव्येन शोधनम् ।

इति काश्यपात् । यद्यपीदं प्रथमदिनस्पर्शपरमेव त्रिरात्रोक्तेः, तथापि द्वितीयादिदिनस्पर्शेऽपि पञ्चगव्याशनमावश्यकं तुल्यत्वात् । चण्डालेति तत्तुल्यपतितादिग्राहकम् ।

बहूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।
सर्वेषां तद्भवेत्कार्यमेकरूपा हि ते स्मृताः ॥

इत्युशनसो वचनात् । एवं धायसेत्यत्रापि तत्तुल्याः कङ्कादयोऽस्पृश्याः पक्षिणो ग्राह्याः । अन्त्यानाहाऽङ्गिराः—

चण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा ।
मागधायोगवौ चेति सप्तैतेऽन्त्यावसायिनः ॥

यमः—

रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च ।
कैवर्त्तमेदभिल्लाश्च सप्तैतेऽन्त्यावसायिनः ॥

शौनकः—

अयस्कारस्वर्णकारौ तथा पाषाणवर्धकी ।
कांस्यताम्रकरास्तन्तुवायाश्च ध्वजिनोऽन्त्यजाः ॥

स्मृत्यन्तरोक्तश्च चण्डालो बोध्यः ।

आरूढपतिताज्जातो ब्राह्मण्यां शूद्रजस्तु यः ।
चाण्डालौ तौ समाख्यातौ सगोत्रायश्च जायते ।

समप्रवराज्जातोऽपि चण्डाल एव, "असमानार्षगोत्रजाम्" इति

द्वितीये त्र्यहस्तृतीये एकाहः। *शवस्पर्शे तु त्र्यह एकाहो वा। *भुञ्जानायाश्चाण्डालादिस्पर्शे षड्रात्रम्।
(१)एकयोगनिर्देशनिषेधात्। एवं च

उदक्या सूतिका वाऽपि शवान्त्यं संस्पृशेद्यदि।
त्रिरात्रेणैव शुध्येत इति शातातपोऽब्रवीत्॥

इति त्रिरात्रं प्रथमदिनपरम्। एवञ्च शवस्पर्शे प्रथमेऽन्हेत्र्यहः, द्वितीये त्र्यहः, तृतीये एकाह, इति द्रष्टव्यम्। शवस्य चण्डालादितुल्यत्वात्। *शवस्पर्शे त्विति।

"रजस्वला तु संस्पृष्टा शुना जम्बुकवायसैः।
निराहारा भवेत्तावद्यावत्कालेन शुध्यति॥

इति यमोक्तेः। इदमकामतः। कामतस्तु बृहस्पतिः—

शुना चोच्छिष्टया शूद्रा संस्पृष्टा त्र्यहमाचरेत्।
अहोरात्रं तृतीयेऽह्नि परतो नक्तमाचरेत्॥

इति प्रथमद्वितीयदिनस्पर्शे त्र्यहं, परतश्चतुर्थे। "तान्यहानि व्यतिक्रम्य"इतीहापि योज्यम्।

रजस्वला तु संस्पृष्टा ग्रामकुक्कुटसूकरैः।
श्वभिः स्नात्वा क्षिपेत्तावद्यावचन्द्रस्य दर्शनम्॥

इति बौधायनोक्तं नक्तं स्वशक्तापरं, चतुर्थदिनपरं वा। रजकादिस्पर्शे तु शवस्पर्शसमं तेषां तत्समत्वादिति शूलपाणिः।

रजस्वला तु संस्पृष्टा शुना चण्डालरासभैः।
पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति॥

इति तु कामतोऽभ्यासे। *भुञ्जानाया इति।

रजस्वला च भुञ्जाना श्वान्त्यजादीन् स्पृशेद्यदि।
गोमूत्रयावकाहारा षड्रात्रेण विशुध्यति॥
अशक्तौ काञ्चनं दद्याद् विप्रेभ्यो वाऽपि भोजनम्॥

---

(१)'एकयोगनिषेधदर्शनात्' इति घ पुस्तके।

*उच्छिष्टयोः स्पर्शे तु कृच्छ्र इत्यादि मिताक्षरायां ज्ञेयम्।
स्मृत्यर्थसारे तु सर्वत्र प्राजापत्यायाः स्पर्शे स्नाने कृते

इति बौधायनोक्तं दानमपि पञ्चमेऽन्हयेव, ततः प्रागनधिकारात्।
*उच्छिष्टयोरिति।

उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टा कदाचित् स्त्री रजस्वला।
कृच्छ्रेण शुध्यते पूर्वा शूद्रा दानैरुपोषिता॥

इत्यत्रिवचनात्। पूर्वेति ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यास्त्रिस्रः स्त्रियो ग्राह्याः। तासां मध्ये समानजातीययो रजस्वलयोः परस्परं स्पर्शे प्राजापत्यः, स्वस्वानन्तरस्पर्शे त्वेकैकप्राजापत्यवृद्धिः, तादृशशूद्रयोः स्पर्शे तु परस्परमुपवाससहितप्राजापत्यप्रत्याम्नायेन दानेनेत्यर्थः। एतच्च कामतः, अकामतस्तदर्धम्। आदिनोच्छिष्टद्विजस्पर्शादिग्रहः। तत्रोच्छिष्टद्विजस्पर्शे मार्कण्डेयः

द्विजान् कथञ्चिदुच्छिष्टान् रजस्था यदि संस्पृशेत्।
अधोच्छिष्टे त्वहोरात्रमूर्ध्वोच्छिष्टे ऽयहं क्षिपेत्॥ इति।

अत्र यद्यपि द्विजानिति सामान्यत एवोक्तं तथापि उच्छिष्टक्षत्रियादिस्पर्शे ब्राह्मण्या अधिकं कल्प्यं हीनाया उच्छिष्टोत्तमस्पर्शे तु न्यूनमिति। चण्डालेन सह एकवृक्षारोहणे पराशरः—

एकवृक्षसमारूढश्चाण्डालोऽथ रजस्वला।
अहोरात्रोपिता भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति॥

वृक्षेत्युपलक्षणम्। यदि रजस्वला भोजनकालेऽन्यां रजस्वलां दृष्ट्वा भुङ्क्ते तदाहापस्तम्बः—

'उदक्या यदि वा भुङ्क्ते दृष्ट्वान्यां तु रजस्वलाम्।
आस्नानकालं नाश्नीयात् ब्रह्मकूर्चं ततः पिबेत्॥

एतच्च कामतः। चण्डालदर्शने स्वात्रिः—

रजस्वला तु भुञ्जाना चण्डालं यदि पश्यति।
उपवासत्रयं कुर्यात् प्राजापत्यं तु कामतः॥

अकामतस्त्वफालकृष्टान्नभक्षणम् । रजस्वलायाः श्वादिदर्शने व्यासः—

रजस्वला यदा दृष्टा शुना जम्बुकरासभैः ।
पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

रजस्वलाया आशौचिस्पर्शे शातातपः—

आर्त्तवाभिप्लुता नारी स्पृशेच्चेच्छवसूतकम् ।
ऊर्ध्वं त्रिरात्रात् स्नातां तां त्रिरात्रमुपवासयेत् ॥

स्पृष्ट्वा भोजनादौ त्वत्रिः—

आर्त्तवाभिप्लुता नारी मृतसूतकयोः स्पृशेत् ।
भुक्त्वा पीत्वा चरेत् कृच्छ्रं, स्पृष्ट्वा तु त्र्यहमेव तु ॥

स्पृष्ट्वेति भोजनपानयोरकरणे । आशौचिस्पर्शे स्नानात्प्राग्रजोदर्शने तु मार्कण्डेयः—

मृतसूतकसंस्पर्शे ऋतुं दृष्ट्वा कथं भवेत् ।
नास्नानकालमश्नीयात् भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

आस्नानकालं चतुर्थदिनपर्यन्तम् । रजस्वलायाः शावाशौचप्रसक्तौ व्यासः—

मलवद्वसनायास्तु अमापत्यं(?) भवेद्यदि ।
अभिषेकेण शुद्धिः स्याद्दिनत्रयमभोजनम् ॥

अमापत्यं बन्धुभृत्यादि । एतच्छक्तायाः, अन्यस्या वाऽमापत्यायाश्च मदनरत्ने स्मृत्यन्तरम्—

अमापत्ये समुत्पन्ने मलवद्वसना यदि ।
अभिषेकेण मुक्तिः स्यान्नाशनं वा दिनत्रयम् ॥

त्रिरात्रम् अवशिष्टकालपर्यन्तम् । अभिषेकेण मुक्तिः सद्यःस्नानेन भोजनमित्यशक्तादिपरमुक्त्वा शक्तायां नाशनं वेत्युक्तम् । पश्चात् पञ्चमेऽन्हि अशनस्य कृतभोजनस्य मत्याम्नायः उपवासत-

शुद्धिः पश्चादनशनप्रत्याम्नाय इति ॥ स्नानविधिं चाह पराशरः—

'स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला ।
*पात्रान्तरिततोयेन स्नानं कृत्वा व्रतं चरेत् ॥
सिक्तगात्रा भवेदद्भिः साङ्गोपाङ्गा कथंचन ।
न वस्त्रपीडनं कुर्यान्नान्यद्वासश्च धारयेत् ॥'

अथ *रजस्वलास्नानम् । दैवज्ञवल्लभः—

'ब्रह्मानुराधाश्विनसौम्यभेषु
हस्तानिलाखण्डलवासवेषु ।
विश्वार्यमर्क्षोत्तरभाद्रभेषु
वराङ्गनास्नानविधिः प्रदिष्टः ॥'

ज्वरे तूशनाः—

'ज्वराभिभूता या नारी रजसा च परिप्लुता ।
कथं तस्या भवेच्छौचं शुद्धिः स्यात्केन कर्मणा ? ॥
चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते स्पृशेदन्या तु तां स्त्रियम् ।
सा सचैलाऽवगाह्यापः स्नात्वा स्नात्वा पुनः स्पृशेत् ॥
दश द्वादशकृत्वो वा आचामेच्च पुनः पुनः ।
अन्ते च वाससां त्यागस्ततः शुद्धा भवेत्तु सा ॥' इति ।

स्थानिकविप्रभोजनादिः कृच्छ्रादिश्च दक्षिणादिरूपः । *पात्रान्तरितेति ।

आर्तवाभिप्लुता नारी नावगाहेत कदाचन ।
उद्धृतेन जलेनैव स्नात्वा शेषं समापयेत् ॥

इति व्यासोक्तेः । व्रतं रजस्वलाधर्मम् । रजस्वला तु ग्रहनक्षत्रनिरीक्षणदिवास्वापमधुमांसताम्बूलनखनिकृन्तनदन्तधावनमवासस्नानाभ्यञ्जनानि वर्जयेदित्यादि स्मृत्युक्तम् ।

*रजस्वलास्नानमिति । चतुर्थ्यां स्नातामिति विहितं स्नानं

इदं चातुरमात्रे ज्ञेयम् ।

'*आतुरे स्नान उत्पन्ने दशकृत्वो ह्यनातुरः ॥'

इति पराशरोक्तेः । रजसोऽज्ञाने तु पराशरमाधवीये प्रजापतिः-

'अविज्ञाते मले सा च मलवद्वसना यदि ।

कृतं गृहेषु दुष्टं स्या*च्छुद्धिस्तस्यास्त्रिरात्रतः ॥'

शुद्ध्यर्थम् । एतच्च पुंजननादिनिमित्तभूतातिशयाधायकम् । एवं सूतिकास्नानमपि । एतच्च चतुर्थदिवसासम्भवे तदग्रे कार्यम् । एतेन चतुर्थदिने नक्षत्राभावे स्नानं न स्यादिति न शङ्क्यम् । *आतुरे इति ।

स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वाऽवगाहेत ततः शुद्ध्येत्स आतुरः ।

इत्युत्तरार्द्धम् । तत्र प्रतिस्नानं रजस्वलादेर्वासोविपरिवर्तनं कार्यम् ।

आतुरे स्नान उत्पन्ने दशकृत्वो ह्यनातुरः ।

स्पृष्ट्वा स्पृष्ट्वाऽवगाहेत एवं शुध्येत्स आतुरः ॥

वासोभिर्दशभिश्चैव परिधाप्य यथाक्रमम् ।

दद्यात्तु शक्तितो दानं पुण्याहेन विशुध्यति ॥

इत्यत्रिवचनात् । *शुद्धिस्तस्यास्त्रिरात्रत इति । यदा ज्ञायते तदस्त्रिरात्रादित्यर्थः । शुद्धिर्न स्यादिति वा पाठः । तदा प्राजापत्यादिकमधिकं कल्प्यमित्यभिप्रायः । गर्भाधाने शतं ब्राह्मणा भोज्याः, दश वेति प्रयोगरत्ने । पूर्वोक्तानि व्रतादीनि गर्भाधानहोमादीनि कृच्छ्रादीनि च सर्वाणि कर्माणि विष्णोरर्पयेत् ।

विष्ण्वर्पितानि कर्माणि सफलानि भवन्ति हि ।

अनर्पितानि कर्माणि भस्मनि न्यस्तहव्यवत् ॥

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं यच्चान्यन्मोक्षसाधनम् ।

विष्णोः समर्पितं सर्वं सात्त्विकं सफलं भवेत् ॥

इतिनारदीयात् ।

'यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

देवजानीये कारिकायाम्—

'उच्छिष्टा तु द्विजातीनां रजः स्त्री यदि पश्यति ।
उपवासम(१)धोच्छिष्टे ऊर्ध्वोच्छिष्टे त्र्यहं क्षिपेत्॥'इति।

अथ पुंस(२)वनम् । प्रयोगपारिजाते जातूकर्ण्यः—

'*द्वितीये वा तृतीये वा मासि पुंसवनं भवेत् ।
व्यक्ते गर्भे भवेत्कार्यं सीमन्तेन सहाथवा ॥'

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥
इति गीतोक्तेश्च । विहितमिति शेषः ।

*द्वितीये वेति । गर्भाभिव्यक्तौ, अन्यथा तृतीये इत्यर्थः । वस्तुतस्तु गर्भधारणमासादिति शेषेण तृतीये, गर्भाधानाभिव्यक्तौ तु चतुर्थे इत्यर्थः । तथा च गर्भमासप्रभृति तृतीये चतुर्थे षष्ठेऽष्टमे वा मासि अरिक्तादितिथौ पुष्यादिपुन्नक्षत्रे सोमबुधगुरुशुक्रवारेषु विष्ट्यादिरहिते दैवज्ञोक्ते काले पुंसवनानवलोभने कार्ये । गुरुशुक्रास्तबाल्यवार्धक्यमलमासादिरहितकाललाभे गुरुशुक्रास्तादावपि न कार्ये । तदलाभे तु गुरुशुक्रास्तादावपि, नियतकालत्वात्; सीमन्तदिने वा कार्ये इति मघट्टकार्थः । अत्र शतं

---

(१) मूत्रपुरीषोत्सर्गोत्तरमकृतप्रक्षालनादिशौचात्पूर्वावस्था अधरोच्छिष्टं, भोजनोत्तरं मुखप्रक्षालनादितः प्राकन्यवस्था ऊर्ध्वोच्छिष्टमिति ज्ञेयम् ।

(२) एतदादिसंस्काराणां वेदाविहितत्वमाह—आश्वलायनः—'उपनिषदि गर्भलम्भनपुंसवनमनवलोभनं च' इति । अस्य व्याख्यामाह वृत्तौ नारायणभट्टः—'गर्भो लभ्यते येन कर्मणा निषिक्तं वीर्यममोघं च भवति तद्गर्भलम्भनम् । पुमाँल्लब्धो जायते येन तत्पुंसवनम् । पुमांस्तु सन् येन नावलुप्यते तदनवलोभनम् । वर्णविकारो द्रष्टव्यः पृषोदरादित्वात् । एतानि कस्यांचिदुपनिषद्याम्नातानि । न केवलमेतानि, किं तर्हि ? गर्भाधानादय आत्मज्ञानपर्यन्ता आम्नाताः । 'इति । विशेषाविधिश्च तत एव ज्ञेयः ।

बृहस्पतिः—

'तृतीये मासि कर्तव्यं*गृष्टेरन्यत्र शोभनम् ।

गृष्टेश्चतुर्थे मासे तु षष्ठे मास्यथ वाष्टमे ॥'

सकृत्प्रसूता गृष्टिः । *एतेन प्रतिगर्भमपि भवतीति ज्ञायते । बह्वृचकारिकाऽपि—

'कर्ता स्याद्देवरस्तस्या यस्याः पत्युरसम्भवः ।

आवर्तेत इदं कर्म प्रतिगर्भमिति स्थितिः ॥'

ब्राह्मे—

गर्भाधानादिसंस्कर्ता (१)पतिः श्रेष्ठतमः स्मृतः ।

अभावे स्वकुलीनः स्याद्बान्धवो*ऽन्यत्र *गोत्रजः ॥

ब्राह्मणा भोज्याः । *गृष्टेरिति । सामुद्रादिशास्त्रेणैव प्राग्गृष्टित्वनिर्णयः । *एतेन गृष्टितदन्ययोर्व्यवस्थोक्त्या गृष्टेरेकवारं तदन्यस्या वारं वारमित्यर्थसूचनात् पुमान् सूयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या कर्मणः पुंप्रसवसाधनत्वलाभादिति शेषः। एतेन नावलुप्यते गर्भोऽनेनेति व्युत्पत्त्या अनवलोभनकर्मणो गर्भाविनाशकत्वलाभात् प्रतिगर्भमावृत्तिर्लभ्यते ।

सकृत्तु संस्कृता नारी सवर्गर्भेषु संस्कृता ।

इतिदेवलवाक्यं तु सीमन्तविषयमिति तदाशयः । विज्ञानेश्वरादिभिरनयोः सकृत्करणस्य सिद्धान्तितत्वादेते सकृदेव कुर्वन्ति । तदग्रे चिन्तयामः । *अन्यत्र स्वकुलीनाभावे । *गोत्रज इति तदन्यव्यावृत्तये। अनयोः कर्ता पतिर्मुख्यः। तदभावे तु देवरादिः । तदभावश्च विवृतः प्रयोगपारिजाते—

पत्यौ मृते वा पतिते सन्न्यस्ते वा विदेशगे ।

तद्गोत्रजेन ज्येष्ठेन कार्याः पुंसवनादिकाः ॥ इति ।

गर्भाधानं देवरादिना न कार्यं, कलिवर्ज्यत्वादतः पुंसवना-

---

(१)'पिता श्रेष्ठतमः' इति सपुस्तके पाठः ।

मदनरत्ने सत्यव्रतः—

मृतो देशान्तरगतो भर्ता स्त्री यद्यसंस्कृता ।
देवरो वा गुरुर्वाऽपि वंश्यो वाऽपि समाचरेत् ॥

हेमाद्रौ यमः—'प्रथमे मासि द्वितीये वा यदा पुंनक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात्' इति । वराहः—

हस्तो मूलं श्रवणः पुनर्वसुर्मृगशिरस्तथा पुष्यः ।
पुंसंज्ञकेषु कार्येष्वेतानि शुभानि धिष्ण्यानि ॥

अनूराधाऽपि पुंनक्षत्रम् 'अनूराधान् हविषा वर्धयन्तः' इति श्रुतेः । गर्गोऽपि—

पुन्नामा श्रवणस्तिष्यो हस्तश्चैव पुनर्वसुः ।
अभिजित्प्रौष्ठपाच्चैव अनूराधास्तथाश्वयुक् ॥

नृसिंहः—

रिक्तां पर्व च *नवमीं त्यक्त्वा पुंसवने शुभाः ।

ज्योतिर्निबन्धे वसिष्ठः—

मृत्युश्च सौरेस्तनुहानिरिन्दो-
र्मृतप्रजा पुंसवने बुधस्य ।
काकी च वन्ध्या भवतीह शुक्रे
स्त्रीपुत्रलाभो रविभौमजीवैः ॥

अनवलोभनस्याप्ययमेव* कालः । दीपिकायां तु चतुर्थेऽनवलोभनम्' इत्युक्तम् ।

दिपदम् । *नवमीं त्यक्त्वेति । अन्यरिक्ताया अनुकल्पत्वार्थं नवम्यामधिकदोषत्वार्थं वा । अत्र च—

बलोपपन्ने दम्पत्योश्चन्द्रताराबलान्विते ।
कुलीरं मिथुनं कन्यां हित्वा शेषाः शुभावहाः॥

इत्यादिकमपि द्रष्टव्यम् । *अयमेवेति । अस्य पुंसवनसहकार्यत्वात् ।

*अथ सीमन्तः । हेमाद्रौ बैजवापः—'अथ सीमन्तोन्नयनं चतुर्थे पञ्चमे षष्ठे च' इति । वसिष्ठः—

चतुर्थे*सप्तमे मासि षष्ठे वाप्यथ वाऽष्टमे ।

हेमाद्रौ शङ्खः-'गर्भस्पन्दने सीमन्तोन्नयनं, यावद्वा न प्रसवः' । कार्ष्णाजिनिः—

गर्भलम्भनमारभ्य यावन्न प्रसवस्तदा ।
सीमन्तोन्नयनं कुर्याच्छङ्खस्य वचनं यथा ॥

मासश्चात्र सौरः सावनो वा । कालविधाने—

चतुर्थषष्ठाष्टममासभाजि-
सौरेण गर्भे प्रथमे विधेयम् ।
सीमन्तकर्म द्विजभामिनीनां
मासेऽष्टमे*विष्णुबलिं च कुर्यात् ॥

वसिष्ठः—

चतुर्थे सावने मासि षष्ठे वाप्यथवाऽष्टमे ।

ज्योतिर्निबन्धे नारदः-

---

*अथेत्यादि । तथा च गर्भमासप्रभृतिचतुर्थे षष्ठेऽष्टमे वा केषांचिन्मते पञ्चमे सप्तमे नवमे वा मासे यावत्प्रसवं वा शुक्लपक्षे पञ्चम्यष्टमीद्वादशीचतुर्थीनवमीचतुर्दश्यमावास्याभिन्नतिथौ पुंनक्षत्राणां मध्यमपादद्वये भौमगुरुरविवारेषु चन्द्रानुकूल्ये शुभलग्नादौ विष्ट्यादिदोषरहिते कार्यमित्यर्थः । मलमासगुरुशुक्रास्तादीनां कालान्तरासम्भवे पूर्ववत् न दोषः नियतकालत्वात् । शतं ब्राह्मणा भोज्याः । *सप्तमे इति । नवमोऽपि द्रष्टव्यः ।

आधानादष्टमे मासि सीमन्तोन्नयनं भवेत् ।
नवमे मासि वा कुर्याद्यावद्गर्भविमोचनम् ॥

इत्यात्रेयात् । *विष्णुबलिमिति ॥ अयं सूत्रानुक्तः कृता-

अरिक्तापर्वदिवसे *कुजजीवार्कवासरे ॥

कालविधाने—

सीमन्ते *तिष्यहस्तादितिहरिशशभृत्
पौष्णविध्यु त्तराख्याः
पक्षच्छिद्रं च रिक्तां *पितृतिथिमपहा-
यापराः स्युः प्रशस्ताः ॥

आदितिः पुनर्वसुः । पक्षच्छिद्रं चाह वसिष्ठः—

चतुर्दशी चतुर्थी च अष्टमी नवमी तथा ।
षष्ठी च द्वादशी चैव पक्षच्छिद्रा(१)ह्वयाः स्मृताः ।
*क्रमादेतासु तिथिषु वर्जनीयाश्च नाडिकाः ॥

कुतः । *कुजेति सोमबुधगुरुशुक्रवाराः प्रयोगरत्ने उक्ताः । कालनिर्णयप्रकाशे व्यासः—

पुरुषग्रहवाराः स्युः शुभाः सीमन्तकर्मणि ।
मध्यौ स्त्रीग्रहवारौ तु वर्जयेत्तु नपुंसकौ ॥

बृहज्जातके—

बुधसूर्यसुतौ नपुंसकाख्यौ
शशिशुक्रौ युवती नराश्च शेषाः' ॥ इति ।

*तिष्येति । पुष्यहस्तपुनर्वसु श्रवणं मृगशिररेवतीरोहिण्युत्तरात्रयमित्यर्थः । पुनर्वसु पुष्याभिजिद्धस्तप्रोष्ठपदानुराधाश्विनीमूलश्रवणरेवतीरोहिणीमृगशिरःसंज्ञकानि पूर्वोक्तानिपुन्नक्षत्राणीति जयन्तः । कारिकाऽपि—

ऋक्षस्य मध्यमे पादद्वये कर्मेदमिष्यते ।

उक्तनक्षत्रं चतुर्धा विभज्याद्यान्त्यभागौ त्याज्यौ, मध्यमौ भागौ ग्राह्यावित्यर्थः । *पितृतिथिम् अमावास्यां पितृमरण-

---

(१) छिद्राः प्रकीर्तिताः इति खपुस्तके पाठः ।

भूताष्टमनुतत्त्वाङ्कदशशेषास्तु शोभनाः ॥

कालनिर्णये—

*शुभसंस्थे निशानाथे चतुर्थीं च चतुर्दशीम् ।
पौर्णमासीं प्रशंसन्ति केचित्सीमन्तकर्मणि ॥

बृहस्पतिः—

पूर्वपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णश्चान्त्यत्रिकं विना ।
चतुर्दशी चतुर्थी च शुक्लपक्षे शुभप्रदे ॥

नारदः—

'विप्रक्षत्रिययोः कुर्याद्दिवा सीमन्तकर्म तत् ।
वैश्यशूद्रकयोरेतद्दिवा निश्यपि केचन ॥

वाराः पूर्वोक्ता एव । *एतच*सकृदेव कार्यमिति वि-

तिथिं च । *क्रमादिति अत्यावश्यकार्थम् । एवं *शुभसंस्थ इत्याद्यपि । बृहस्पतिः—

सिंहाली वर्जयेत् लग्ने ग्रहैरष्टमवर्जितैः ।
(ग्रहाः क्रूरग्रहाः, चन्द्रोऽपि बोध्यः) ।
व्रतबन्धे च सीमन्ते जन्मन्यपि शुभा ग्रहाः ।
अष्टमे चन्द्ररहितास्तदायुर्वृद्धिरीरिता ॥

इति भारद्वाजात् । अलिः वृश्चिकः, शेषं दैवज्ञोक्तं ग्राह्यम् । *एतच्चेति । एतच्च पतिरेव कुर्यान्नान्यः । एतच्च वृत्तौ स्पष्टम् । *सकृदिति । अयमत्र सिद्धान्तः—सीमन्तोन्नयनस्य सीमन्त उन्नीयतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या स्त्रीसंस्कारत्वमेव । न चैवं पुंसवनस्य दधिप्राशनस्यानवलोभनस्य हृदयालम्भस्य च स्त्रीसंस्कारत्वं स्यात् : "पत्नीं प्राशयेत्" "दक्षिणस्यां नासिकायामजितामोषधीं नस्तःकृत्वा हृदयदेशमस्या आलभेत"इति तस्या एव कर्मत्वावगमादिति वाच्यम् । वेदवित्सम्प्रदानकगोकर्मकदानस्य स्वर्गार्थत्वात् पत्नीकर्मकप्राशनादेर्गर्भसंस्कारकत्वसम्भवात् । प्राशनस्य गर्भगतपुंस्त्वोत्पत्त्यर्थकर-

ज्ञानेश्वरः ।

सकृच्च संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता ।

इति देवलोक्तेः। सकृत्प्रतिगर्भं वा कार्यमिति हेमाद्रिः ।

सकृच्च कृतसंस्काराः सीमन्तेन द्विजस्त्रियः ।
यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स सर्वः संस्कृतो भवेत् ॥

इति हारीतोक्तेः,

सीम(१)न्तोन्नयनं कर्म न स्त्रीसंस्कार इष्यते ।
केचिद्गर्भस्य संस्कारात्प्रतिगर्भं प्रयुञ्जते ॥

इति हेमाद्रौ विष्णुवचनाच्च । स एव—

स्त्री यद्यकृतसीमन्ता (२)प्रसूयेत कथञ्चन ।
गृहीतपुत्रा विधिवत् *पुनः संस्कारमर्हति ॥

सीमन्ते भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं पराशरमाधवीये धौम्येन—

ब्रह्मौदने च सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।
जातकर्मनवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

ऋग्विधाने तु—

(३)अराइवे जपेन्मन्त्रं शतवारं न संशयः ।

त्वाद । अस्यानवलोभनस्य च तदुत्पन्नपुंस्त्वलोपकारणदुरितनाशार्थत्वात् । "माद्यं(?)पौत्रमधं नियाम्" इति मन्त्रलिङ्गात् । प्रतिगर्भकरणं तु सीमन्तोन्नयनस्य गर्भसंस्कारत्वं यस्यां शाखायामुक्तं तत्परमिति । *पुनरिति । यो यःसंस्कारोऽतिक्रान्तः तं तं कुर्यादित्यर्थः ॥

---

(१) कात्यायनानां तु प्रतिगर्भमावर्तनीयमिति धर्मसिन्धुः ।

(२) 'प्रसवेत्तु' इति कखयोः ।

(३) स तु मन्त्रो यथा—"अरा इवेदचरमा अहेव प्रप्र जायन्ते अकवा महोभिः । पृश्नेः पुत्रा उपमासो रभिष्ठाः स्वया मत्या संमिमिक्षुः ॥" इति (ऋ० सं० अ० ४ अ० ३.) । अस्यार्थः—'अरा इवेत् रथशङ्कव इव अचरमा अनिकृष्टाः सर्वसमाः सहैवोत्पन्नाश्चेत्यर्थः । अहवे

सीमन्ते च यदा भुङ्क्ते मुच्यते किल्बिषात्तदा ॥ इति ।

अथ गर्भिणीतत्पतिधर्माः । वराहः—

सामिषमशनं यत्नात्प्रमदा परिवर्जयेदतः प्रभृति ।

गृह्यकारिका—

अङ्गारभस्मास्थिकपालचुल्ली-
शूर्पादिकेषूपविशेन्न नारी ॥
सोलूखलाद्ये दृषदादिके वा
यन्त्रे तुषाद्ये न तथोपविष्टा ।
नो मार्जनीगोमयपिण्डकादौ
कुर्यान्नवारिण्यवगाहनं सा
अङ्गारभूत्या न नखैर्लिखेत्क्ष्मां
कलिं वपुर्भङ्गमथो न कुर्यात् ।

गार्ग्यः—

यदि सीमन्ततः पूर्वं प्रसूता स्याच्च भामिनी ।
तदानीं पेटके बालं स्थाप्य संस्कारमाचरेत् ॥ इति ।

तथा च सीमन्तोन्नयनं कृत्वा द्वादशेऽन्हि जातकर्म कार्यम् । आशौचे सीमन्तस्य दुष्करत्वात् । यदि चाकृत एव सीमन्ते जातकर्म कृतं तदा व्यत्ययदोषपरिहारार्थं व्याहृतिहोमरूपं प्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

अहाव दिवसा यथा षष्टिघटिकात्मकाः तद्वत्सप्तसंख्योपेतसप्तगणरूपेण समा इत्यर्थः । अनेन दृष्टान्तद्वयेन वै सादृश्याभावः प्रतिपादितः । एवमुक्तलक्षणा महोभिस्तेजोभिः प्रप्रजायन्ते प्रकर्षेण प्रादुर्भवन्ति । ते चाकवाः अनल्पाः । यद्वा महोभिरित्यस्य विशेषणम् । पृश्नेर्मध्यमिकाया वाचो गोरूपाया अन्तरिक्षस्य वा (पुत्राः) पुत्रस्थानीयाः उपमासः प्रत्येकं समानाः रभिष्ठाः प्रकृष्टवेगाः । एवं महानुभावा मरुतः स्वया मत्या स्वकीययैवानुग्रहबुद्ध्या संमिमिक्षुः घृष्ट्या सम्यक् सिञ्चन्ति' इति । अस्य मन्त्रस्य मरुद्देवतात्मकत्वात्तेषामेवास्मिन्प्रकरणे शुद्धिकरणसामर्थ्यमिति गम्यते ।

नो मुक्तकेशी विवसाप वा स्याद्
*भुङ्क्ते न संध्यादपरं न शेते ॥
नामङ्गलं वाक्यमुदीरयेत्सा
शून्यालयं वृक्षतलं न यायात् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे–

कटुतीक्ष्णकषायाणि अत्युष्णलवणानि च ।
आयासं च व्यवायं च गर्भिणी वर्जयेत्सदा ॥

हेमाद्रौ कौण्डिन्यः–

मुण्डनं पिण्डदानं च प्रेतकर्म च सर्वशः ।

'आरभ्याधानमाचौलात्कालेऽतीते तु कर्मणाम् ।
व्याहृत्याऽऽज्यं सुसंस्कृत्य हुत्वा कर्म यथाक्रमम् ॥

इतिवाक्यप्रवृत्तेर्निष्प्रत्यूहत्वात् । ततः सीमन्तोन्नयनमेव कार्यं, न तु प्रायश्चित्तमात्रेण निर्वाहः । तस्य वैपरीत्यदोषपरिहारे उपक्षीणत्वात् । व्याहृतिहोमश्च गृह्याग्नेरभावे लौकिकाग्नौ कार्यः । न च सीमन्तोन्नयनं कुतः कार्यम् पादकृच्छ्राद्याचरणेन निर्वाहादिति वाच्यम् । तत्र स्त्रीसंस्कारानिर्वाहेण द्वितीयादिगर्भे गार्भिकदोषानुवृत्तिप्रसङ्गात्, प्रतिगर्भं पादकृच्छ्रादिप्रायश्चित्तापेक्षापत्तेश्च । एतदेवाभिप्रेत्य 'हुत्वा कर्म यथाक्रमम्' इति सङ्गच्छते।

कार्यमित्येक आचार्या नेत्यन्ये तु विपश्चितः ।

इति तु व्यत्ययाभावस्थलपरम् । एवं च

अकृत्वा गां द्विजे दत्त्वा कुर्यात्पुंसवनं पतिः ।

इति वाक्यस्य क्रमपरत्वाद्यत्र गोदानमप्यकृत्वा पुंसवनं कृतं तत्र व्यत्ययप्रायश्चित्तं कृत्वा गर्भाधानं गोदानं वा कार्यम् । आरभ्याधानमित्यारभ्यपदोपादानस्वारस्यात् । एवं पुंसवनादेरप्यूह्यम् । ब्रह्मौदने आधानोपनयनयोः प्रसिद्धेः ।

न जीवत्पितृकः कुर्याद्[१]गुर्विणीपतिरेव च ॥

मिताक्षरायाम्-

उदन्वतोम्भसि स्नानं नखकेशादिकर्तनम् ।
अन्तर्वत्न्याः पतिः कुर्यान्न प्रजा जायते ध्रुवम् ॥

पृथ्वीचन्द्रोदये गारुडे-

गयायां पिण्डदानस्य*न कदाचिन्निराक्रिया ॥'

अत्र कालेदाप्रत्ययस्मृतेर्निषिद्धकालस्यैवापवादो न तु जीवत्पितृकगर्भिणीपत्याशौचादि[२]निमित्तस्य । निमित्तसंयोगस्य कालसंयोगाद्भेदेनापवादाभावात् । अग्निहोत्रवद्यावज्जीवपरत्वाभावात् । अन्यथाशौचेऽपि गयायात्रा श्राद्धं च स्यात् । यत्र निमित्तसंयोगस्यापवादो यथाशौचेऽग्निहोत्रादेः, यथा वा जीवत्पितृकस्यापवादो मातुर्गयान्वष्टकादौ तदेव भवति नान्यदिति संक्षेपः ।

प्रयोगपारिजाते कश्यपः-

'गर्भिणी कुञ्जराश्वादिशैलहर्म्याधिरोहणम् ।
व्यायामं शीघ्रगमनं शकटारोहणं त्यजेत् ।

---

*भुङ्क्ते इति । संध्यावसरे न भुङ्क्ते संध्यावसरे न शेते इत्यन्वयः । न शेते इति शयालुत्वस्यापि निषेधः सामान्यतः शयननिषेधासम्भवात् । अथवा कश्यपः-

न शयालुः सदा तिष्ठेत् खट्वाछायां विवर्जयेत् ।
न शयीतोत्तरशिरा न चैवाधःशिराः क्वचित् ॥
न वस्त्रहीनानोद्विग्ना न चाद्रांवरणा सती ॥' इति ।

*न कदाचिन्निराक्रियेति । अत्र कालेदाप्रत्ययस्मृतेरित्यादिपाठः समञ्जसः । अधिकं तीर्थश्राद्धे वक्ष्यामः ।

---

(१) 'गर्भिणीपति' इति कपुस्तके ।
(२) 'निमित्तस्य । अग्निहोत्रे यावज्जीववत्कालपरत्वाभावात्' इति कं

शोकं रक्तविमोक्षं च साहसं कुक्कुटासनम् ।
व्यवसायं दिवास्वापं रात्रौ जागरणं त्यजेत् ॥

मदनरत्ने स्कान्दे—

हरिद्रां कुङ्कुमं चैव सिन्दूरं कज्जलं तथा ।
कूर्पासकं च ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं शुभम् ॥
केशसंस्कारकबरी करकर्णविभूषणम् ।
भर्तुरायुष्यमिच्छन्ती वर्जयेद्गर्भिणी नहि ॥

बृहस्पतिः—

चतुर्थे मासि *षष्ठे वाऽप्यष्टमे गर्भिणी यदा ।
यात्रा नित्यं विवर्ज्या स्यादाषाढे तु विशेषतः ॥

याज्ञवल्क्यः—

*दौर्हृदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।
वैरूप्यं मरणं वापि तस्मात्कार्यं प्रियं स्त्रियाः ॥

दौर्हृदं गर्भिणीप्रियम्) तत्रैवाश्वलायनः—

वपनं मैथुनं तीर्थं वर्जयेद्गर्भिणीपतिः ।
*श्राद्धं च सप्तमान्मासादूर्ध्वं(१)नान्यत्र वेदवित् ॥

श्राद्धं तद्भोजनमिति प्रयोगपारिजातः । कालविधाने मुहूर्तदीपिकायां च—

क्षौरं शवानुगमनं नखकृन्तनं च
युद्धादि वास्तुकरणं त्वतिदूरयानम् ।
उद्वाहमौपनयनं जलधेश्च गाह-

*षष्ठे वेति । शक्ताशक्तभेदेन विकल्पः । *दौर्हृदस्येति । गर्भस्यैकं हृत् गर्भिण्याश्चैकमिति द्विहृदा, तस्या इदं दौहृदम् । औच् आगमः, दौवारिकवत् । दर्शाब्दिकादिश्राद्धस्य निषेधायोगादाह-*श्राद्धमिति ।

(१)'ऊर्ध्वं चान्यत्र वेदवित्' इति कपुस्तके ।

आयुःक्षयार्थमिति गर्भिणिकापतीनाम् ॥

रत्नसङ्ग्रहे गालवः—

दहनं वपनं चैव चौलं वै गिरिरोहणम् ।
नाव आरोहणं चैव वर्जयेद्गर्भिणीपतिः ॥

अन्यत्रापि--

अव्यक्तगर्भपतिरब्धियानं
मृतस्य वाहं क्षुरकर्मसङ्गम् ।
तस्यां तु यत्नेन गयादितीर्थे
यागादिकं वास्तुविधिं न कुर्यात् ॥

अव्यक्तगर्भा वनिता भवेन्मासत्रयात्परम् ।
षण्मासात्परतः सूतिर्नवमेऽरिष्टवासिनी ॥

अथ सूतिकागृहप्रवेशः । गर्गः-

रोहिण्यैन्दवपौष्णेषु स्वातीवरुणयोरपि ।
पुनर्वसौ पुष्यहस्तधनिष्ठास्वुत्तरासु च ॥
मैत्रे त्वाष्ट्रे तथाश्विन्यां सूतिकागारवेशनम् ॥

एतच्च सम्भवे ।

प्रसूतिसमये काले सद्य एव प्रवेशयेत् ।

इति वसिष्ठोक्तेः । तच्च नैर्ऋत्यां कार्यम् ।

वारुण्यां भोजनगृहं नैर्ऋत्यां सूतिकागृहम् ।

इति वसिष्ठोक्तेः । विष्णुधर्मे-

दशाहं सूतिकागारमायुधैश्च विशेषतः ।

पाद्मे—

प्रविशेत् सूतिकागारं कृतरक्षं समन्ततः ।
प्राग्द्वारमुत्तरद्वारमथवा सुहृदं शुभम् ॥
देवानां ब्राह्मणानां च गवां कृत्वा च पूजनम् ।
एरण्डमूलचूर्णेन सघृतेन तथैव तु ॥

वह्निना तिन्दुकालातैः पूर्णकुम्भैः प्रदीपकैः ।
मुसलेन तथा वारिवर्णकैश्चित्रितेन च ॥ इति ।

अथ जातकर्म । पारिजाते वसिष्ठः—

*श्रुत्वा जातं पिता*पुत्रं सचैलं स्नानमाचरेत् ॥

सुखप्रसवनार्थाय पश्चात् कार्येऽनुलेपयेत् ॥ इति ।

ऋग्विधाने—

प्रसवदिने प्रसूयन्त्यां जपेद्गर्भविमोचनीम् ।
इन्द्रं च मनसा ध्यायेन्नारी गर्भं विमुञ्चति ॥

"विजिहीष्व वनस्पते" इति मन्त्रोदकं वा पाययेत् । अन्यत्रापि— महिषीदुग्धमिश्रमेरण्डतैलम्—

"हिमवत्युत्तरे पार्श्वे शबरी नाम पक्षिणी ।
तस्या नूपुरशब्देन विशल्या भवतु गर्भिणी ॥ स्वाहा"

इति मन्त्रेण पाययेदिति । रक्षा च विष्णुधर्मे—

दशाहं सूतिकागारमायुधैश्च विशेषतः ।
वह्निना तिन्दुकालातैः पूर्णकुम्भैः प्रदीपकैः ॥
मुसलेन तथा वारिवर्णकैश्चित्रितेन च ॥ इत्यादि ।

*पुत्रमिति । पुंस्त्वमविवक्षितम् । अनुवाद्यविशेषणत्वात् । श्रुत्वेति असन्निधौ श्रवणानन्तरं स्नानं, सन्निधौ तु तज्ज्ञानमात्रं विवक्षितम् ।

जातमात्रकुमारस्य मुखमस्यावलोकयेत् ।
पिता ऋणाद्विमुच्येत पुत्रस्य मुखदर्शनात् ॥

इति तु सम्भवाभिप्रायम् । कदाचित्पुत्रमुखादर्शने स्नाने विलम्बापत्तेः । इदञ्च स्नानं शीताद्भिः कार्यम् ।

कुर्यान्नैमित्तिकं स्नानं शीताद्भिः काम्यमेव च ।

इति जाबाल्युक्तेः । एवमिदं रात्रावपि कार्यम्—

ग्रहणोद्वाहसंक्रान्तियात्रार्त्तिप्रसवेषु च ।

मनुः-

*प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसो जा(१)तकर्म विधीयते ।
स्नानं नैमित्तिकं कार्यं रात्रावपि न दुष्यति ॥

इति व्यासोक्तेः । ततः पिता स्पृश्यः,

माता शुध्येद्दशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः ॥

इति संवर्त्तोक्तेः । *प्रागिति । आशौचन्तु नाडीच्छेदानन्तरम् । 'प्राक् नाडीच्छेदात्संस्कारपुण्यार्थान् कुर्वन्ति, नाड्यां छिन्नायामाशौचम्' इति हारीतोक्तेः । पुण्यार्थो दानादिः । स्मृतिपुराणसदाचारप्राप्तः स नाडीच्छेदात् प्रागेव कार्य इत्यर्थः । प्रतिग्रहोऽपि नाडीच्छेदात् । "प्रागेव कुमारप्रसवे नाड्यामच्छिन्नायां प्रतिग्रहे न दोषः" इति शङ्खोक्तेः । तत्र विशेषः—

तत्र सर्वं प्रतिग्राह्यं कृतान्नं तु न भक्षयेत् ।
भक्षयित्वा तु तन्मोहाद् द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥
सूतके तु सकुल्यानामदोषं मनुरब्रवीत् ।

इति स्मृतेः । दानं च रात्रावपि कार्यम् ।

रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः ।
नैमित्तिकं च कुर्वीत स्नानं दानं च रात्रिषु ॥

इति व्यासोक्तेः । यद्यपि सूतकं जननोत्तरमेव प्रवर्त्तते हारीतोक्तौ अशौचपदोत्तरं पूर्णमित्यध्याहारात् , तथापि वृद्धिश्राद्धजातकर्मदानादावधिकारोऽस्ति, तत्र 'सूतके तु समुत्पन्ने' इति प्रजापतिना तात्कालिकशुद्धरुक्तेः । एवं च स्नानोत्तरं संध्यादि न भवति, दानार्थं दिनमनुज्ञातमादित्यपुराणे—

देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनाम् ।

(१) अत्र विशेषमाहाश्वलायनः । यथा-'कुमारं जातं पुराऽन्यैरालम्भात्सर्पिर्मधुनी हिरण्यनिकापं हिरण्येन प्राशयेत्-'प्र ते ददामि मधुनो घृतस्य वेदं सवित्रा प्रसूतं मघोनाम् । आयुष्मान् गुप्तो देवताभिः शतं जीव शरदो लोके अस्मिन्निति ।' इति ।

वर्धनं छेदनम् । हेमाद्रौ बैजवापः—

जन्मनोऽनन्तरं कार्यं जातकर्म यथाविधि ।
दैवादतीतकालं चेदतीते सूतके भवेत् ॥

पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णुधर्मे—

अच्छिन्ननाभि कर्तव्यं*श्राद्धं वै पुत्रजन्मनि ॥

पुत्रपदेन कन्यापि गृह्यते । तदाह तत्रैव कार्ष्णाजिनिः—

प्रादुर्भावे पुत्रपुत्र्योर्ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
स्नात्वाऽनन्तरमात्मीयान् पितॄन् श्राद्धेन तर्पयेत् ॥

एतच्च रात्रावपि कार्यम् ।

पुत्रजन्मनि यात्रायां शर्वर्यां दत्तमक्षयम् ।

इति तत्रैव व्यासोक्तेः । वैजवापः—

जातमात्र*कुमारस्य जातकर्म विधीयते ।
स्तनप्राशनतः पूर्वं नाभिकर्तनतोऽपि वा ॥

एतेन नैमित्तिकमपीदं जातेष्टिवदाशौचान्ते कार्यमिति शङ्का परास्ता । 'जाते कुमारे पितॄणामामोदात्पुण्यं तदहः' इति हारीतोक्तेश्च । अत्र श्राद्धमामेन हेम्ना वा

आयान्ति तस्मात्तदहः पुण्यं पूज्यं च सर्वतः ॥
तत्र दद्यात्सुवर्णं तु भूमिं गां तुरगं रथम् ।
छत्रं छागं च माल्यं च शयनं चासनं गृहम् ॥
तिलपूर्णानि पात्राणि सहिरण्यानि पैत्रकम् । इति ।

*श्राद्धमिति । एकपुत्रोत्पत्त्यनन्तरं स्नानादौ क्रियमाणे पुत्रान्तरोत्पत्तौ जातकर्मभेदेऽपि श्राद्धं तन्त्रेणैव विशेषाग्रहणात् । निमित्तपौर्वापर्ये तु निमित्तक्रमानुरोधेन श्राद्धभेदः,

द्विबहूनि निमित्तानि जायन्ते एकवासरे ।
तत्र नैमित्तिकं कार्यं निमित्तानुक्रमोदयम् ॥

इति वचनात् । *कुमारस्येति । पुंस्त्वाविवक्षया 'तूष्णीमेताः

कार्यमित्युक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये आदित्यपुराणे—

(१)जातश्राद्धे तु पक्वान्नं*न दद्याद्ब्राह्मणेष्वपि। इति।

हेमाद्रिस्तु—

पुत्रजन्मनि कुर्वीत श्राद्धं हेम्नैव बुद्धिमान्।
न पक्वेन न चामेन कल्याणान्यभिकामयन्॥

इति संवर्तोक्तेर्हेम्नैवेत्याह। एतच्च जननाशौचे मरणाशौचे च कार्यमित्याह मिताक्षरायां प्रजापतिः—

आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत्।
कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुद्ध्यति॥
मृताशौचस्य मध्ये तु पुत्रजन्म यदा भवेत्।

केचित्तु—

आशौचापगमे कार्यं जातकर्म यथाविधि॥

इति स्मृतिसंग्रहोक्तेराशौचान्ते कार्यमित्याहुः। स्मृत्यर्थसारेऽपि विकल्प उक्तः।

क्रियाः स्त्रीणाम्' इति वाक्यान्तराद्वा कन्याया अपि जातकर्म कार्यम्, न तु नपुंसकस्येति मेधातिथिः। *न दद्यादिति। नचेदं पक्वान्ननिषेधमात्रम्,

स्त्री शूद्रः श्वपचश्चैव जातकर्माणि वाऽथवा।
आमश्राद्धं सदा कुर्याद्विधिना पार्वणेन तु॥

इति प्राचेतसात्। श्वपचः स्वयंपचः। (२)अत्रामश्राद्धं नैमित्तिकं, हेमश्राद्धं तु काम्यमित्येके। हेमश्राद्धमेव नैमित्तिकं तदसंभवे आमश्राद्धमित्यन्ये। नैमित्तिकक्रममाहाचार्यः—

जातं कुमारं दृष्ट्वा तं स्नात्वाऽऽनीय गुरून् पिता।
नान्दीश्राद्धावसानं तु जातकर्म समाचरेत्॥ इति।

---

(१) 'जातश्राद्धे न दद्यात्तु पक्वान्नं ब्राह्मणेष्वपि' इतिकपुस्तके पाठः।
(२) 'अत्रामश्राद्धमित्यन्ये। नैमित्तिक' इत्येतावानेव पाठो 'घ'पुस्तके।

*मृदुध्रुवचरक्षिप्रभेष्वेवाङ्गोदये तु च ।
गुरौ शुक्रेऽथवा केन्द्रे जातकर्म च नाम च ॥

मृद्वादिलक्षणमाह श्रीधरः—

रोहिण्युत्तरभं स्थिरं गिरिशमूलेन्द्रोरगा दारुणं

---

*मृद्वित्यादि । जन्मकालातिक्रमे । तत्र जाबालिः—

जन्मनोऽनन्तरं कार्यं जातकर्म यथाविधि ।
दैवादतीतकालं चेदतीते सूतके भवेत् ॥ इति ।

पितरि ग्रामान्तरगते संन्यस्तादौ वा पितृव्यादिर्गोत्रजो ज्येष्ठक्रमेण जातकर्म कुर्यात् ।

पत्यौ मृते वा पतिते संन्यस्ते वा विदेशगे ।
तद्गोत्रजेन ज्येष्ठेन कार्याः पुंसवनादयः ॥
दीक्षान्ते दीक्षिता भर्त्ता जातकर्मादिकं चरेत् ।
पुंसवादीनि कर्माणि त्रीणि ज्येष्ठेन कारयेत् ॥
अकृतेऽन्यकृते कर्मण्यापत्सु स्वास्थ्यमागतः ।
दाने ब्राह्मणवाक्यैश्च पुत्रकर्म समाचरेत् ॥

इत्याश्वलायनोक्तेः । ज्येष्ठेनेति ज्येष्ठ एव प्रतिनिधिरित्येतदर्थम् । दीक्षितेन तु दीक्षाकाले स्वयमपि जातकर्म न कार्यं, नापि प्रतिनिधिद्वारा, किंत्ववभृथान्ते दीक्षाविमोके स्वयमेव कार्यम् । 'ज्येष्ठः कनिष्ठद्वारा पुंसवनादीनि त्रीणि न कारयेत्' इत्युक्त्या जातकर्म तु कारयेदिति सूच्यते । स्वयमकृतं निषिद्धप्रतिनिधिना कृतमप्यकृततामापन्नं कर्मातिक्रान्तं स्वयं कर्तुमसामर्थ्येऽपि नान्येन कारयेत्, किन्तु स्वास्थ्योत्तरं दानसहितब्राह्मणाशीर्भिः सोत्कर्षं पुत्रसंस्कारं कुर्यादित्यर्थः । एवं महारोगार्त्तः सत्यपि सामर्थ्ये स्वयं जातकर्म न कुर्यात् ।

रोगार्त्तस्तु तत्कालं स्पृशन्नन्येन कारयेत् ।

क्षिप्रं चाश्विदिनेशपुष्यमनलेन्द्राग्नी तु साधारणम् ।
उग्रं पूर्वमघान्तकं मृदुगति त्वाष्ट्रान्त्यमैत्रं चरं
विष्णुस्वातिशतोडुवस्वदितयः कुर्युः स्वसंज्ञाफलम् ॥

अत्र सर्वत्र जातकर्मनामकर्मादावुक्तकालातिक्रमे नक्षत्रादिकं ज्ञेयम् ।

देशकालोपघाताद्यैः कालातिक्रमणं यदि ।
अनस्तगेऽज्येन्दुसिते तत्कार्यं चोत्तरायणे ॥

इति मदनरत्ने नारदोक्तेः । बृहस्पतिरपि—

मुख्यालाभे विधिज्ञेन विधिश्चिन्त्योऽप्रमादतः ।
नक्षत्रतिथिलग्नानां विचार्यैवं पुनः पुनः ॥

सूतके सन्ध्यादौ विशेषं वक्ष्यामः ।

*अथ जन्मनि दुष्टकालाः । तत्र गण्डान्तो ज्योतिर्निबन्धे नारदः—

*पूर्णानन्दाख्ययोस्तिथ्योः संधिर्नाडीद्वयं तथा ।
गण्डान्तं मृत्युदं जन्मयात्रोद्वाहव्रतादिषु ॥
*कुलीरसिंहयोः *कीटचापयोर्मीनमेषयोः ।

यावत्स्वास्थ्यं भवेत्तावन्नाचरेज्जातकक्रियाम् ॥

इत्याश्वलायनोक्तेः । एतत्पूर्वोक्तं चाश्वलायनवचनं शिष्टपरिग्रहादिह दर्शितम् । जातकर्मानन्तरं कर्त्तव्यमाह वसिष्ठः—

दत्त्वा गोभूहिरण्यादि ततो लग्नं निरीक्षयेत् ।
अरिक्तपाणिर्दैवज्ञात् शृणुयात् पुत्रजन्मनि ॥ इति

'देशकालोपघाताद्यैः' इत्यत्र कालोपघातस्य दुष्टकालत्वोक्तेर्दुष्टकालमाह*—अथेति । *पूर्णेति । तिथिगण्डान्तलक्षणम् ॥ पूर्णाः पञ्चमी–दशमी–पूर्णिमाः, नन्दाः षष्ठी–एकादशी–प्रतिपदः । *कुलीरेति । लग्नगण्डान्तलक्षणम् । *कुलीरः कर्काटकः । *कीटः वृश्चिकः ।

गण्डान्तमन्तरालं स्याद्घटिकार्धं मृतिप्रदम् ॥
*सार्पैन्द्रपौष्णभेष्वन्त्यषोडशांशा भसंधयः ।
तदग्रभेष्वाद्यपादा भानां गण्डान्तसंज्ञकाः ॥

रत्नमालायाम्—

पौष्णाश्विन्योः सार्पपित्र्यर्क्षयोश्च
यच्च ज्येष्ठामूलयोरन्तरालम् ।

---

*सार्पेति । नक्षत्रगण्डान्तलक्षणम् । सार्पम् आश्लेषा, ऐन्द्रं ज्येष्ठा, पौष्णं रेवतिः । प्रयोगपारिजाते गर्गः—

अश्विनीमघमूलादौ त्रिपञ्चनवनाडिकाः ।
रेवतीसार्पशाक्रान्ते मासाब्धऋतुसायकाः ॥
अश्विनीमघमूलादौ नाडिकाद्वितयं तथा ।
अश्विनीमघमूलानां पूर्वार्धे बाध्यते पिता ॥
पूषाहिशाक्रे पश्चार्धे जननी बाध्यते शिशोः ।
पितृघ्नश्च दिवाजातो रात्रिजातस्तु मातृहा ॥

(दिवाजातः दिवसगण्डान्तजातः, एवं रात्रिजात इत्यादावपि)

आत्मघ्नः सन्ध्ययोर्जातो नास्ति गण्डे निरामयः ॥ इति ।

अश्विन्यादेरादिभागे ऽयादिसंख्याका रेवत्यादेरन्त्यभागे तु द्वादशादिसंख्याका घटिका दुष्टाः । तत्तदाद्यन्तभागस्थे द्वे द्वे घटिके दुष्टतरे । अश्विन्यादिभागो दिवा रेवत्याद्यन्तभागश्च रात्रौ दुष्टतमौ, तत्रापि द्वे द्वे घटिकेऽतिदुष्टतमे इत्यत्र तात्पर्यम् । अत एव नक्षत्रगण्डान्तशान्तौ निमित्ततारतम्येन नैमित्तिकतारतम्यम्—

कांस्यपात्रं प्रकुर्वीत पलैः षोडशभिर्नवम् ।
अष्टाभिश्च चतुर्भिर्वा द्वाभ्यां वा शोभनं तथा ॥

इति कांस्यपात्रपरिमाणचतुष्टयकथनादुपपद्यते । एवं चन्द्रवागीश्वरप्रतिमादावपि कर्षादिपरिमाणतारतम्यं बोध्यम् । ग्रन्थे तु 'अन्त्यषोडशांशा' 'आद्यपादा' इत्यभिधानादल्पदुष्टो गण्डान्तः प्रतीयते,

त(१)द्गण्डान्तं स्याच्चतुर्नाडिकं हि
यात्राजन्मोद्वाहकालेष्वनिष्टम् ॥

रत्नसंग्रहे नवनीतारिष्टे—

सर्वेषां गण्डजातानां परित्यागो विधीयते।
वर्जयेद्दर्शनं श्रावं तच्च षाण्मासिकं भवेत् ॥
तिथ्यर्क्षगण्डे पितृमातृनाशो
लग्ने तु संधौ तनयस्य नाशः।
सर्वेषु नो जीवति हन्ति बन्धून्
जीवन्पुनः स्याद्बहुवारणाश्वः ॥

अथैषां दानमुत्तरगार्ग्ये—

*तिथिगण्डे त्वनड्वाहं*नक्षत्रे धनुरुच्यते।

तत्रापि दुष्टगण्डान्तशान्तिः कार्या। अत्र गोमुखप्रसवो नित्यः।

पित्ररिष्टे सुतारिष्टे मात्ररिष्टे तथैव च।
प्रायश्चित्तं ततः कुर्यात्तद्दोषस्य शान्तये ॥

इति गर्गोक्तेः। यन्नक्षत्रादावुत्पत्त्या पित्राद्यरिष्टं सूच्यते तद्दोषशान्तये गोमुखप्रसवसंज्ञं प्रायश्चित्तं कुर्यादित्यर्थः। एवं सति

पूषाश्विनोर्गुरौ सर्पमघाचित्रेन्द्रमूलभे।
एषु ऋक्षेषु जातस्य कुर्याद्गोजननं तथा ॥

इति गर्गवाक्येन 'पित्ररिष्टे' इत्यनेन प्राप्तस्य मूलादौ पुनर्विधानं यत्र मूलादेश्चतुर्थपादादौ न दोषस्तत्रापि तत्प्राप्त्यर्थम्। तथाशब्दश्च तत्तन्नक्षत्रादिशान्तिसमुच्चायकः। पुष्यनक्षत्रे तु गोप्रसवमात्रं 'गुरौ' इत्युक्तेः, न तु तदन्या काचन शान्तिरनुक्तत्वात्। "उत्तरातिष्यचित्रासु" इति वाक्ये तिष्यपदं गोमुखप्रसवमात्रार्थम्। *तिथिगण्डे त्विति।

अभुक्तेतरजातस्य सूतकान्त्यदिनेऽथवा।

---

(१) 'स्याद्गण्डान्तम्' इति खगपुस्तकयोः।

काञ्चनं लग्नगण्डे तु गण्डदोषो विनश्यति॥
*उत्तरे तिलपात्रं स्यात्पुष्ये गोदानमुच्यते।
अजाप्रदानं त्वाष्ट्रे स्यात्पूर्वाषाढे च काञ्चनम्॥
उत्तरापुष्यचित्रासु पूर्वाषाढोद्भवस्य च।
कुर्याच्छान्तिं प्रयत्नेन नक्षत्राकारजं बुधः॥

अथाश्लेषाफलम्।

मूर्धास्यनेत्रगलकांसयुगं च बाहु-
हृज्जानुगुह्यपदमित्यहिदेहभागाः।
बाणाद्रिनेत्रहुतभुक्श्रुतिनागरुद्र-
षण्नन्दपञ्चशिरसः क्रमशस्तु नाड्यः॥

शान्तिं शुभेऽह्नि वा कुर्यात्तावत्पुत्रं न लोकयेत्॥

इति श्लोकोऽस्ति। तथा चायमर्थः—यद्यप्युदाहृतोत्तरगार्ग्यस्मृतौ तिथिगण्डादावुत्तरादिचतुष्टये च दानशान्ती कर्तव्यत्वेन प्राप्ते, तथाऽपि सर्वेषामेतत्कालानामुत्तरार्धजन्मनि शान्तिरेव कार्या, न तु वह्निःप्रयोगं दानमपि, 'अभुक्तेतरजातस्य' इति वचनात्, तिथिगण्डादिरुत्तरादिश्च यः कालस्तेषां योऽभुक्तः पूर्वार्ध इति यावत्, तदितर उत्तरार्धस्तज्जातस्य शान्तिमेव कुर्यादिति ह्यर्थः। पूर्वार्धजन्मनि दोषाधिक्याद्दानमप्याह—तिथिगण्डे त्विति। *नक्षत्रे नक्षत्रगण्डे ज्येष्ठामूलादिसन्धौ। एतच्चाग्रिमं च दानं निमित्तानन्तरं नालच्छेदात्पूर्वं गण्डोत्तरार्धाद्यधिकरणकं, सप्तमीनिर्देशात्। शान्तिरपि सूतकानन्तरं कार्या उत्तरार्द्धजन्मनि तु केवलशान्तिः। *उत्तरे इति। उत्तरादेः पूर्वार्द्धजन्मनि दानानि कार्याणि उत्तरार्द्धापेक्षया पूर्वार्द्धे गण्डवद्दोषाधिक्यात्। शान्तिश्च पूर्वोत्तरार्द्धयोर्जन्मनि 'प्रयत्नेन'इत्युक्तेः। नक्षत्राकारजं 'रूपं कृत्वा' इति शेषः। एवं सति या—

'चित्राद्यर्द्धे पुष्यमध्यद्विपादे पूर्वाषाढाधिष्ण्यपादे तृतीये।

राज्यं पितृक्षयो मातृनाशः कामक्रियारतिः ।
पितृभक्तो बली स्वघ्नस्त्यागी भोगी धनी क्रमात् ॥

अथ ज्येष्ठाफलम् । ब्रह्मयामले—

ज्येष्ठादौ जननीमाता द्वितीये जननीपिता ।
तृतीये जननीभ्राता स्वयं माता चतुर्थके ॥
आत्मानं पञ्चमे हन्ति षष्ठे गोत्रक्षयो भवेत् ।
सप्तमे चोभयकुलं ज्येष्ठभ्रातरमष्टमे ॥
नवमे श्वशुरं हन्ति सर्वं हन्ति दशांशके ॥ इति ॥

अथ मूलफलम् । भल्लाटः-

अभुक्तमूलसम्भवं परित्यजेत्तु बालकम् ।
समाष्टकं पिताऽथवा न तन्मुखं विलोकयेत् ॥
तदाद्यपादके पिता द्वितीयके जनन्यथ ।
धनक्षयस्तृतीयके चतुर्थकः शुभावहः ॥
प्रतीपमन्त्यपादतः फलं तदेव सार्पभे ।

अभुक्तमूलं त्वाह वृद्धवसिष्ठः—

ज्येष्ठान्ते घटिका चैका मूलादौ घटिकाद्वयम् ।
अभुक्तमूलमित्याहुस्तत्र जातं शिशुं त्यजेत् ॥

केचिज्ज्येष्ठान्त्यं मूलाद्यं च पादमभुक्तमूलमाहुः ।

कश्यपसंहितायां त्वन्यथोक्तम्—

मूलाद्यपादजो हन्ति पितरं तु द्वितीयजः ।
मातरं स्वां तृतीयोऽर्थान् सुहृदं ततुरीयजः ॥
फलं तदेव सार्पर्क्षे प्रतीपं त्वन्त्यपादतः ॥

अथ मूलवृक्षः । जयार्णवे-

मूलं स्तम्भं त्वचा शाखा पत्रं पुष्पं फलं शिखा ।

ज्ञातःपुत्रश्चोत्तराद्ये विधत्ते पित्रोर्भ्रातुः स्वस्य चापि प्रणाशम् ॥
इति नृसिंहप्रसादे उत्तरादीनां निषिद्धपादव्यवस्था, सापि प्रतिमापरिमाणवृद्धिहोमसंख्यावृद्धयर्था ।

वेदाश्च मुनयश्चैव दिशश्च वसवस्तथा ॥
नन्दा बाणा रसा रुद्रा मूलभेदः प्रकीर्तितः ।
मूले मूलविनाशाय स्तम्भे हानिर्धनक्षयः ॥
त्वचि भ्रातृविनाशाय शाखा मातृविनाशकृत् ।
पत्रे सपरिवारः स्यात्पुष्पेषु नृपवल्लभः ॥
फलेषु लभते राज्यं शिखायामल्पजीवितम् ॥

अन्यत्र त्वन्यथोक्तम्--

'मूले सप्तघटीषु मूलहननं, स्तम्भेऽष्टसु स्वक्षयम्
त्वग्दिग्बन्धुविनाशनं, च विटपे रुद्रैर्हतो मातुलः ।
पत्रेऽर्कैः सुकृती, तु बाणकुसुमे मन्त्री, फले सागरै
राजा, वह्निशिखाल्पमायुरिति सन्मूलाङ्घ्रिपे स्यात्फलम्॥

भूपालवल्लभः--

वृषालिसिंहेषु घटे च मूले
दिवि स्थितं, युग्मतुलाङ्गनान्त्ये ।
पातालगं, मेषधनुःकुलीर-
नक्रेषु मर्त्येष्विति संस्मरन्ति ॥

स्वर्गे मूले भवेद्राज्यं पाताले चेद्धनागमः ।
मर्त्यलोके यदा मूलं तदा शून्यं समादिशेत् ॥

वसिष्ठः--

नैर्ऋत्यभोद्भूतसुतः सुता वा
क्षिप्रादवश्यं श्वशुरं निहन्ति ।
तदन्त्यपादे जनितो न हन्ति
तस्योत्क्रमेणाहिभवे कलत्रम् ॥
सुरेशताराजनिता धवाग्रजं
द्विदैवताराजनिता तु देवरम् ।

पुरन्दरर्क्षे जनितः सुतस्तथा
स्वस्याग्रजं हन्ति न पुत्रिका यदि ॥

प्रयोगपारिजाते—

मूलजा श्वशुरं हन्ति *व्यालजा च तदङ्गनाम् ।
*माहेन्द्रजाऽग्रजं हन्ति देवरं तु *द्विदैवजा ॥

नृसिंहप्रसादे—

धवाग्रजं हन्ति सुरेन्द्रजाता
तथैव पत्न्या भगिनीं पुमांश्च ।
द्विदैवजा देवरमाशु हन्या-
द्यानुजामाशु निहन्ति सुनुः ॥

पत्न्यग्रजामग्रजं वा हन्ति ज्येष्ठर्क्षजः पुमान् ।
तथा भार्यास्वसारं वा शालकं वा द्विदैवजः ॥
कन्यका देवरं हन्ति विशाखान्त्यसमुद्भवा ।
आद्यपादत्रये नैव आद्यभे तु पुमान् भवेत् ॥
न हन्याद्देवरं कन्या तुलामिश्रा द्विदैवजा ।
तद्वृत्तान्तोद्भवा वर्ज्या दुष्टा वृश्चिकपुच्छवत् ॥

चित्राद्यर्धे पुष्यमध्ये द्विपादे
पूर्वाषाढाधिष्ण्यपादे तृतीये ।
जातः पुत्रश्चोत्तराद्ये विधत्ते
मा(१)तापित्रोर्भ्रातरं वालनाशम् ॥

द्विमासं चोत्तरादोषः पुष्ये चैव त्रिमासकः ।
पूर्वाषाढाष्टमे मासि चित्रा षाण्मासिकं फलम् ।
नवमासं तथाश्लेषा मूले चाष्टाब्दवर्षकम् ।

*व्याल आश्लेषा । *माहेन्द्रं ज्येष्ठा । *द्विदैवं विशाखा ।

(१) 'पित्रोर्भ्रातुः स्वस्य चापि प्रणाशम्' इति पाठान्तरम् ।

ज्येष्ठा पञ्चदशो मासि तु न दुर्गेनवर्जिता ॥

वसिष्ठः—

*व्यतीपातेऽङ्गहानिः स्यात्परिघे मृत्युमादिशेत् ।
वैधृतौ पितृहानिः स्यान्न*ष्टेन्दावन्धतां व्रजेत् ॥
मूले समूलनाशः स्यात्कुलनाशो धृतौ भवेत् ।
विकृताङ्गश्च हीनश्च संध्ययोरुभयोरपि ॥
पर्वण्यपि प्रसूतौ च सर्वारिष्टभयप्रदः ।
तद्वत्सदन्तजातश्च पादजातस्तथैव च ॥
विपरीतप्रसूतौ तु नाभिनालेन वेष्टितः ।
राष्ट्रस्य नृपतेश्चैव स्वस्यापि च विनाशकः ॥
तस्माच्छान्तिं प्रकुर्वीत ग्रहाणां क्रूरचेतसाम् ॥

गर्गः—

*कृष्णां चतुर्दशीं पोढां कुर्यादादौ शुभं स्मृतम् ।

*व्यतीपाते इति । व्यतीपातवैधृतिसंक्रमजन्मनि गोमुखप्रसवं कृत्वा शान्तिः कार्या,

अथातः संप्रवक्ष्यामि शौनकः शान्तिमुत्तमाम् ।
कुमारजन्मकाले तु व्यतीपातश्च वैधृतिः ॥
संक्रमश्च रवेस्तत्र जातो दारिद्र्यकारकः ।
गोमुखप्रसवं कृत्वा कुर्यात् शान्तिं प्रयत्नतः ॥

इति शौनकोक्तेः । *नष्टेन्दाविति । चतुर्दशीविद्धा अमा सिनीवाली, प्रतिपद्विद्धा कुहूः, वेधद्वयरहितो दर्शः; पृथक्शान्तिनिमित्तप्रविष्टानि । तदुक्तम्—'खण्डामायां सिनीवाली–कुहू–जननशान्तिः, अखण्डायां तु दर्शजननशान्तिः' इति । ज्यौतिषे तु—

दृष्टचन्द्रा सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहूः स्मृता ।

इति वाक्ये नष्टचन्द्रेत्यस्यादृष्टचन्द्रेत्यर्थः । तथा च दर्शनयोग्यचन्द्रोपलक्षिता कुहूः । सूर्योदयोत्तरं प्रतिपद्घटीषु(?) प्रवृत्त्या दर्श इति भेद उक्तः । *कृष्णामिति । कृष्णचतुर्दशीजनने ।

द्वितीये पितरं हन्ति तृतीये हन्ति मातरम् ॥
चतुर्थे मातुलं हन्ति पञ्चमे वंशनाशनम् ।
षष्ठे तु धननाशः स्यादात्मनो वंशनाशनम् ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शान्तिं कुर्याद्विधानतः ॥

अथ पित्रोर्नक्षत्रे जन्मदोषः । तत्र देवकीर्तिः—

यद्येकस्मिन्धिष्ण्ये जायन्ते दुहितरोऽथ वा पुत्राः ।
पितुरन्तकरा ह्येते यद्यपरे प्रीतिरतुला स्यात् ॥

गर्गः—

एकस्मिन्नेव नक्षत्रे भ्रात्रोर्वा पितृपुत्रयोः ।
प्रसूतिश्चेत्तयोर्मृत्युर्भवेदेकस्य निश्चितम् ॥

शौनकः—

ग्रहणे चन्द्रसूर्यस्य प्रसूतिर्यदि जायते ।
व्याधिपीडा तदा स्त्रीणामादौ तु ऋतुदर्शनात् ॥
इत्थं संजायते यस्य तस्य मृत्युर्न संशयः ॥

शान्तिस्तु-

तदृक्षाधिपते रूपं सुवर्णेन प्रकल्पयेत् ।
सूर्यग्रहे सूर्यरूपं हैमं, चन्द्रे तु राजतम् ॥
राहुरूपं प्रकुर्वीत नागेनैव विचक्षणः ।
(नागः सीसम् ।)
त्रयाणां चैव रूपाणां स्थापनं तत्र कारयेत् ॥
'आकृष्णेन' 'आप्यायस्व' 'स्वर्भानोः' इति पूजामन्त्राः ।

नक्षत्रदेवतायास्तन्मन्त्रेण ।

संपूज्य तु यजेत्सूर्यं समिद्भिश्चार्कसंभवैः ।
चन्द्रग्रहे च पालाशैर्दूर्वाभी राहुमेव च ॥
समिद्भिर्यज्ञवृक्षस्य भेदाय जुहुयाद्बुधः ।

यदा दन्ताश्च जायन्ते मासे चैव महद्भयम् ॥
मातरं पितरं वाऽथ खादेदात्मानमेव च ।
गजपृष्ठगतं बालं नौस्थं वा स्थापयेद् द्विज ! ॥
तदभावे तु धर्मज्ञ काञ्चने वा वरासने ।
सर्वौषधैः सर्वगन्धैर्बीजैः पुष्पैः फलैस्तथा ॥
पञ्चगव्येन रत्नैश्च पताकाभिश्च भार्गव ! ।
स्थालीपाकेन धातारं पूजयेत्तदनन्तरम् ॥
सप्ताहं चात्र कर्तव्यं तथा ब्राह्मणभोजनम् ।
भद्रासने निवेश्यैनं मृद्भिर्मूलैः फलैस्तथा ॥
सर्वौषधैः सर्वगन्धैः सर्वबीजैस्तथैव च ।
स्नापयेत्पूजयेच्चात्र वह्निं सोमं समीरणम् ॥
पर्वतांश्च तथा ख्यातान् देवदेवं च केशवम् ।
एतेषामेव जुहुयाद् घृतमग्नौ यथाविधि ॥
ब्राह्मणानां तु दातव्या ततः संपूज्य दक्षिणा ॥

ब्रह्मयामले—

प्रथमं दन्तनिर्मुक्तिरूर्ध्वं बालस्य चेद्भवेत् ।
क्लेशाय मातुलस्येह तदा प्रोक्ता मनीषिभिः ॥
सौवर्णे राजतं वापि ताम्रं कांस्यमयं तु वा ।

तिथीषुनागाद्रिगिरीशवारिधि-
गजाद्रिदिक्पात्रकादिक् च भास्करः ।
मुनीभसङ्ख्या प्रथमात्तिथेः क्रमात्
परं विषाख्यं घटिकाचतुष्टयम् ॥ इति ।

अस्यार्थः—तिथि १५, इषु ५, नाग ८, अद्रि ७, गिरि ७, ईश ११, वारिधि ४, गज ८, अद्रि ७, दिक् १०, भास्कर १२, मुनि ७, इभ ८ । एवञ्च प्रतिपत्तिथौ पञ्चदशघटिकोत्तरं घटिकाचतुष्टयं विषम् । द्वितीयायां पञ्चघटिकोत्तरमित्यादि ।

अथ (१)त्रिकप्रसवशान्तिः । शान्तिसर्वस्वे—

सुतत्रये सुता चेत्स्यात् तत्त्रये वा सुतो यदि ।
मातापित्रोः कुलस्यापि तदाऽनिष्टं महद्भवेत् ॥
ज्येष्ठनाशो धने हानिर्दुःखं वा सुमहद्भवेत् ।
तत्र शान्तिं प्रकुर्वीत वित्तशाठ्यविवर्जितः
जातस्यैकादशाहे वा द्वादशाहे शुभे दिने ।
आचार्यमृत्विजो वृत्वा ग्रहयज्ञपुरःसरम् ॥
ब्रह्मविष्णुमहेशेन्द्रप्रतिमाः स्वर्णतः कृताः ।
पूजयेद्धान्यराशिस्थकलशोपरि शक्तितः ॥
पञ्चमे कलशे रुद्रं पूजयेद्रुद्रसंख्यया ।
रुद्रसूक्तानि चत्वारि शान्तिसूक्तानि सर्वशः ॥

अथातः संप्रवक्ष्यामि जन्मकाले विशेषतः ।
गण्डान्तानां च नामानि महादोषकराणि च ॥
दिनक्षये व्यतीपाते व्याघाते विष्टिवैधृतौ ।
शूले गण्डेऽतिगण्डे च परिघे यमघण्टके ॥
कामगण्डे मृत्युरोगे दग्धयोगे च दारुणे ।
तस्मिन् गण्डादिने प्राप्ते प्रसूतिर्यदि जायते ॥
अतिदोषकरी प्रोक्ता तस्मिन् पापयुते सति ।

'पापयुते सति' इत्युक्तेः विष्ट्यादौ निषिद्धांशयुक्ते जन्मनि दोषाधिक्यम्, भद्रापुच्छादौ च दोषोऽल्प इत्यर्थः। योगानां निषिद्धांशाः मलमासशेषे प्रथमे ग्रन्थ एवोक्ताः—"विरुद्धसंज्ञा इह योगा" इत्यादिः।

अथ यमघण्टकः ।

अर्कारतमसौम्यार्यमन्दा यद्येकराशिगाः ।
कण्टकाख्यो महादोषः सर्वकर्मविनाशनः ॥

आरो भौमः, तमो राहुः, आर्यो गुरुः, मन्दः शनिः । कौस्तुभे विस्तारः ।

(१) त्रिकशान्तिरिति पाठो ग पुस्तके

द्विज एको जपेद्धोमकाले ऋत्विक्समाहितः।
आचार्यो जुहुयात्तत्र समिदाज्यतिलांश्चरुम्॥
अष्टोत्तरसहस्रं वा शतं वा त्रिशतं तु वा।
देवताभ्यश्चतुर्वक्त्रादिभ्यो ग्रहपुरःसरम्।
त्र्यम्बादिमन्त्रैरिन्द्रस्य यतइन्द्रभयामहे।
ततः स्विष्टकृतं हुत्वा बलिं पूर्णाहुतिं ततः॥
अभिषेकं कुटुम्बस्य कृत्वाचार्यं प्रपूजयेत्।
हिरण्यं धेनुरेका च ऋत्विजां दक्षिणा ततः॥
आज्यस्य वीक्षणं कृत्वा शान्तिपाठं तु कारयेत्।
प्रतिमा गुरवे दत्त्वा उपस्करसमन्विताः।
ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्या दीनाऽनाथांश्च तर्पयेत्।
एवं शान्तिविधानेन सर्वारिष्टं प्रलीयते॥ इति।

अन्येषु मूलादृक्षेषु शान्त्यादि प्रयोगपारिजाते भट्टकृते शान्तिरत्ने च ज्ञेयम्॥

मिताक्षरायां मार्कण्डेयः—

रक्षणीया तथा षष्ठी निशा तत्र विशेषतः।
रात्रौ जागरणं कार्यं जन्मदानां तथा बलिः॥
पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्यगीतैश्च योषितः।
रात्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्यां चैव सूतके॥

व्यासः—

सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवता।
तासां यागनिमित्तं तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्तिता॥
प्रथमे दिवसे षष्ठे*दशमे चैव सर्वदा।

---

*दशमे चैवेति। चकारेण पञ्चमाष्टमौ ग्राह्यौ।
दद्यात्तु प्रथमे हेम षष्ठे वा सप्तमेऽपि वा।
बलिदानं च दशमे ह्यन्नदानं प्रशस्यते॥

त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत सूतकं पुत्रजन्मनि ॥

अपरार्के ब्राह्मे—

कन्याश्चतस्रो राकाद्या वासन्ती चैव पञ्चमी ।

क्रीडनार्था च बालानां षष्ठी च शिशुरक्षिणी ॥

खड्गे तु पूजनीया वै वैश्यैर्ब्राह्मैर्द्विजातिभिः ॥

राका,अनुमतिः,सिनीवाली,कुहूरिति चतस्रःकन्या इत्यर्थः।

अथ दत्तपुत्रपरिग्रहविधिः । पारिजाते शौनकः—

*अपुत्रो मृतपुत्रो वा*पुत्रार्थं समुपोष्य च।

इति वाक्याच्च ।

*अपुत्रो मृतपुत्रो वेति उद्देश्यविशेषणतया उपादेयमपि राजत्ववदधिकारिसंकोचकम् ।

वन्ध्या वा मृतपुत्रा वा पुत्रार्थं समुपोष्य च ।

इति वाक्यान्तरे वन्ध्यात्वाद्यपि तथा । *पुत्रार्थमिति । अत्र चास्मदादीनाम् अस्य पुत्रस्य च विद्यमानपितृपुत्रभावादिसम्बन्धनिमित्तककार्यनिवृत्तये अस्मै अमुकशर्मणे अमुकगोत्राय इमं पुत्रं दास्यामीति दातुरुल्लेखः । प्रतिग्रहीतुस्तु पूर्वदिने उपवासं कृत्वा परदिने बन्धूनाहूय प्रतिग्रहं राज्ञे कथयित्वा ग्रहीष्यमाणपुत्रस्य तज्जनकादीनां च पितृपुत्रभावादितत्तत्सम्बन्धनिवृत्तिद्वारा तत्प्रयुक्तकार्यनिवृत्तिपूर्वकमस्मदादीनां तस्य च परस्परं पितृपुत्रभावादितत्तत्सम्बन्धप्रवृत्तिद्वारा तत्प्रयुक्तकार्यप्रवृत्तये पुत्रं प्रतिग्रहीष्ये इति । इदं केवलदत्तके । द्व्यामुष्यायणे त्वस्मदादीनामस्य पुत्रस्य च पितृपुत्रभावादिसम्बन्धसत्त्वेऽप्यस्य पितृपुत्रभावादिसम्बन्धसिद्ध्यै इमं पुत्रं दास्यामि, इति दातुरुल्लेखः । एवम् अस्य पुत्रस्य तज्जनकादीनां च पितृपुत्रभावादिसम्बन्धसत्त्वेऽप्यस्मदादीनां पितृपुत्रभावादिसम्बन्धसिद्ध्यर्थं पुत्रं प्रतिग्रहीष्ये इत्युल्लेखः । दातृप्रतिग्रहीत्रोः स्वस्य प्रतिग्रहीतृदात्रोश्च नामगोत्राद्यु-

*वाससी कुण्डले दत्त्वा उष्णीषं चाङ्गुलीयकम् ॥
बन्धूनन्नेन संभोज्य *ब्राह्मणांश्च विशेषतः ।
*अन्वाधानादि यत्तन्त्रं कृत्वाऽऽज्योत्पवनान्तकम् ॥
*दातुः समक्षं गत्वा तु पुत्रं देहीति*याचयेत् ।
*दाने*समर्थो दाताऽस्मै ये यज्ञेनेति पञ्चभिः ॥

स्लेख उभयत्रापि द्रष्टव्यः । 'पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् बन्धूनाहूय राजनि निवेद्य' इति वासिष्ठात् । 'राजा च ग्रामपालः' इत्याहुः । गणेशार्चनादि नान्दीश्राद्धान्तं तूभयोरपि । *वाससी कुण्डले दत्त्वेति । प्रयोगपारिजाते नन्दपण्डितीये चायमेव पाठः । इदं वरणविधिना वृताचार्याय दानम् । 'दत्त्वा' इत्यस्य 'आदाय' इत्यनेन समानकर्तृकत्वात्, न तु प्रतिग्रहीष्यमाणपुत्राय दातृसमक्षमेवेदानीमगमनात् । आचार्याय तद्दानं च धृतवासोद्वयोष्णीषकुण्डलस्याचार्यस्य दातुर्गृहे नयनार्थम् , तेन प्रतिग्रहीतुरापत्तिशून्यत्वं व्यज्यत इत्यप्याहुः । पुत्रार्थमपि वाससी कुण्डले उष्णीषमङ्गुलीयकं च सम्पाद्य मूर्द्धनीत्यनन्तरम्—

वस्त्रादिभिरलङ्कृत्य पुत्रच्छायावहं सुतम् ।
नृत्यगीतैश्च वाद्यैश्च स्वस्तिशब्दैश्च संयुतम् ॥

इति ग्रन्थान्तरधृतशौनकवाक्यात् । छायावहं सदृशम् । तत्र 'वस्त्रादिभिः' इति आदिना कुण्डलादिग्रहः । दत्त्वेत्यस्याचार्याधीनं कृत्वेत्यर्थे तु आचार्याय तद्दानं लुप्यते,

वाससी कुण्डले छत्रमुष्णीषं चाङ्गुलीयकम् ।

इति पठतां मते इव । *ब्राह्मणान् त्रीन्, बहुवचनात् । *अन्वाधानादीति । आचार्यकृत्यम् । *दातुरिति । ग्रहीतृकृत्यम् । *याचयेदिति । णिजविवक्षितः । आचार्यादिरन्य एव कश्चन याचेत् । अयं तु याचयेदिति स विवक्षित इत्यन्ये । *दाने इति दातृकृत्यम् । दत्त्वेति क्त्वाप्रत्ययः, दातेति तृच्पाठे दद्यादिति

द्विज एको जपेद्धोमकाले शुचिसमाहितः।
आचार्यो जुहुयात्तत्र समिदाज्यतिलांश्चरुम्॥
अष्टोत्तरसहस्रं वा शतं वा त्रिशतं तु वा।
देवताभ्यश्चतुर्वक्त्रादिभ्यो ग्रहपुरःसरम्।
ब्रह्मादिमन्त्रैरिन्द्रस्य यतइन्द्रभयामहे।
ततः स्विष्टकृतं हुत्वा बलिं पूर्णाहुतिं ततः॥
अभिषेकं कुटुम्बस्य कृत्वाचार्यं प्रपूजयेत्।
हिरण्यं धेनुरेका च ऋत्विजां दक्षिणा ततः॥
आज्यस्य वीक्षणं कृत्वा शान्तिपाठं तु कारयेत्।
प्रतिमा गुरवे दत्त्वा उपस्करसमन्विताः।
ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्या दीनाऽनाथांश्च तर्पयेत्।
एवं शान्तिविधानेन सर्वारिष्टं प्रलीयते॥ इति।

अन्येषु मूलावृक्षेषु शान्त्यादि प्रयोगपारिजाते मत्कृते शान्तिरत्ने च ज्ञेयम्॥

मिताक्षरायां मार्कण्डेयः—

रक्षणीया तथा षष्ठी निशा तत्र विशेषतः।
रात्रौ जागरणं कार्यं जन्मदानां तथा बलिः॥
पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्यगीतैश्च योषितः।
रात्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्यां चैव सूतके॥

व्यासः—

सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवता।
तासां यागनिमित्तं तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्तिता॥
प्रथमे दिवसे षष्ठे*दशमे चैव सर्वदा।

---

*दशमे चैवेति। चकारेण पञ्चमाष्टमौ ग्राह्यौ।
दद्यात्तु प्रथमे हेम षष्ठे वा सप्तमेऽपि वा।
बलिदानं च दशमे ह्यन्नदानं प्रशस्यते॥

'ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्तव्यः पुत्रसंग्रहः ।
तदभावेऽसपिण्डो वा अन्यत्र तु न कारयेत् ॥

मिताक्षरादौ तु*व्याहृतिभिराज्येन होम उक्तः । स च होमोत्तरं जलपूर्वकं देयः, न वाचामात्रेण, "व्याहृतिभिर्हुत्वा प्रतिगृह्णीयात्" इति वसिष्ठोक्तेः ।

माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि ।
*सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्त्रिमः सुतः ॥

इति मनूक्तेः ।

दिकमित्यादिना बर्हिषि हविरासादनान्तं लभ्यते । मिताक्षरामते तु व्याहृतिहोमान्तमित्याह—*स चेति ।*व्याहृतिभिरिति । 'निवेशनस्य मध्ये'इति प्रकृतम् । केचित्तु होमोत्तरमित्यस्य होमात्पूर्वमित्यर्थः, होम उत्तरो यस्मादिति व्युत्पत्तेः । होमव्यवधानवारणार्थं "निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा" इति वासिष्ठेन व्याहृतिहोमस्य प्रतिगृहीतशिशोर्गृहानयनोत्तरभावित्वप्रतीत्याऽर्थादेव स्नार्थपूर्वकालत्वाविवक्षणादित्याहुः, तच्चिन्त्यम् । *सदृशमिति । सदृशं प्रतिग्रहीतृसवर्णम् । कौस्तुभे तु त्रयाणां वर्णानां ब्राह्मणत्वादिना तत्रापि देशभेदप्रयुक्तगुर्जरत्वादिजात्या च समानजातीयमित्युक्तम् । एतच्च प्रतिग्रहीतुरेव पुत्रत्वार्थम् । यत्तु गुणैः सदृशं, ततश्च ब्राह्मणादेः क्षत्रियादिरपि भवत्येवेति, तदशुद्धम्,

सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ।

इत्युपसंहारविरोधात् । माता पिता वेति । मातापितृभ्याम् अन्यतराभावे अन्यतरेण विधिपूर्वकं दत्त इत्यर्थः । मात्रादिग्रहणं च पालकाभ्यां पालितस्य दत्तकस्यान्यस्मै दानवारणार्थं, पितामहादेर्दातृत्वस्य वारणार्थं च । अद्भिरिति वासिष्ठाद्युक्तविध्युपलक्षणम् । प्रीतिसंयुक्तमिति देयपुत्रविशेषणम् ।

'विक्रयं चैव दानं च न नेयाः स्युरनिच्छवः ।

दाराः पुत्रश्च’इति वचनात्। स ज्ञेयो दत्त्रिम इति संज्ञासंज्ञिसंबन्धबोधकत्वेन ‘स’ इति सर्वनाम्ना मातापितृकर्तृकप्रीतिजलगुणकापन्निमित्तकदानकर्मीभूतसजातीयपुंस एव परामर्शः, यथा ‘अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत, (१)तमध्यापयीत’ इति तच्छब्देनाष्टवर्षत्वब्राह्मणत्वपुंस्त्वोपनयनसंस्कारविशिष्टस्य। तेन स्त्रियो न दत्तकत्वप्रसङ्गः। आपदीति। तथा चानापदि न देय इत्यर्थः। अयं च प्रतिषेधो दातुरेव पुरुषार्थः, न क्रत्वर्थ इति प्राञ्चः। अस्य वाक्यादृष्टार्थताऽवगमात्। कथञ्चिद् दृष्टार्थत्वेऽपि नियमादृष्टस्यावश्यकत्वान्न तदतिक्रमे कार्यविशेषप्रयोजकदत्तकत्वरूपादृष्टसिद्धिः। एतेन विवाहे रोगिण्यादिनिषेधातिक्रमे दृष्टविरोध एव, भार्यात्वं तूत्पद्यत एवेत्यपास्तमिति नव्याः। आपदीत्यस्य नाऽनापत्परिसंख्यायकत्वं त्रैदोष्यात्, किन्त्वापन्निमित्तमात्रम्। न चापदो निमित्तत्वे तस्यां तददाने प्रत्यवायापत्तिः, एतद्वचनस्य संज्ञासंज्ञिसंबन्धमात्रबोधकत्वेन दानाबोधकत्वादित्यन्ये। यदपि ‘पुत्रसंग्रहः’ इति वाक्ये पुत्रपदं[पुत्र]पुत्रीसाधारणार्थकम्, ‘पुमान् पुत्रो जायते’ इति श्रुतौ वृत्तिकारेण तथोक्तेः। तेन पुत्र्या अपि स्वीकार उक्तविधिना कार्यः। ((२) दानप्रतिग्रहविधिपूद्देश्यविशेषणपुंस्त्वाविवक्षणात्, इतिहासपुराणादौ कुन्त्या दत्तकत्वोक्तेश्च। किञ्च “क्त्रेर्मम्नित्यम्” (अष्टा० सू० ४-४-२०) इति प्रमन्तो दत्त्रिमशब्दः) दानकर्मत्वाविशेषाद्वरायान्यस्मै वा दत्तां कन्यामप्याचष्टे इति संज्ञासंज्ञिभावनिर्वाह इति; तदप्यनादेयम्,

क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान्।
पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः॥

इति मनुना दत्तकस्य क्रियालोपभयेनौरसप्रतिनिधित्वोक्तेरौरस

(१) ‘तमध्यापयीत’ नास्ति व०
(२) कंसान्तर्गतो ग्रन्थः घ पुस्तके नास्ति

तत्रैव वासिष्ठः— 'न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा, न स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा, अन्यत्रानुज्ञानाद्भ-

---

इव तत्प्रातिनिधिष्वपि पुंस्त्वविवक्षाया आवश्यकत्वात् । अन्यथौरसेऽपि पुंस्त्वाविवक्षणापत्त्या औरसकन्ययाश्च (१)प्रथमम् और्ध्वदेहिकाधिकारप्रसङ्गेन बहुव्याकोपः स्यात्, कुन्त्याश्च दत्तकत्वं विधिं विनैव[स्यात्],

आत्मीकृत्य सुवर्णेन परकीयां तु कन्यकाम् ।
धर्मेण विधिना दानमसगोत्रेऽपि युज्यते ॥

इत्यत्र सुवर्णशब्दस्य प्रलोभनोपायपरत्वात्,

ऋष्युक्तमेव कर्तव्यं न तु तत्कृतमाचरेत् ।

इति न्यायाच्च । 'पुमान्पुत्रो जायते' इति श्रुतौ च पुंशब्दवैयर्थ्यवारणाय वृत्तिकारेण तथोक्तम्, न च बुधैस्तत्र निर्भरः कार्यः । पूर्वयुगेष्वपि पुंसवनोत्तरं क्वचित्प्रथमकन्योत्पत्तिदर्शनेन ऋष्युक्तमन्त्रस्याप्यसमवेतार्थत्वात् । वृत्तावपि पुंशब्दस्य नपुंसकान्यपरत्वात् । अपत्यार्थकपुत्रशब्देन नपुंसकस्यापि प्रसयापत्तेस्तत्साधकयाच्च । किञ्च सुत इत्यनेन कन्याया अव्यावृत्तौ प्रकृते नपुंसकापत्ये लक्षणापत्तिः । मम तु पुंस्त्वविशिष्टापत्यलाभेन नपुंसकस्येव कन्याया अपि व्यावृत्तिरित्याद्यन्यतोऽवसेयम् । सुत इति । अनेकपुत्रसत्त्वेऽपि ज्येष्ठो न देयः ।

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।
पितॄणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति ॥

इति मनुना तस्यैव पैत्रर्णापाकरणादिपुत्रकार्यकरणे मुख्यत्वकथनात् । सर्वं द्रव्यम् । अत एवायमपि दातुरेव निषेधः, आदातुस्यैव ज्येष्ठप्रतिग्रहनिषेधाभावात् । मातापित्रोश्चायं (२)विशेषः—

---

(१) दत्तकादिभ्य इति शेषः ।
(२) निषेध इति घ पुस्तके पाठः

र्तुः' इति । इदं च भर्तृसत्त्वे । अन्यथा—

दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्रिमः स्मृतः ।

इति वत्सव्यासवचोविरोधः स्यात् । दानं प्रतिग्रहोपलक्षणम् । यत्तु समन्त्रकहोमस्य पुत्रप्रतिग्रहाङ्गत्वात्

उभयोर्जीविनोः पत्युरपि पत्न्यनुमत्यैव दातृत्वं ग्रहीतृत्वं च, कथञ्चिदपि तदनुमत्यभावे अत्यन्तापदि पत्युः स्वातन्त्र्यमपि । पत्न्यास्तु पत्यौ जीवति सन्निहिते प्रोषिते वा तदनुमत्यैव दातृत्वं,मृते तु स्वातन्त्र्यं, तद्वक्ष्यति–इदं च भर्तृसत्त्वे इति । 'स्त्री'इति स्त्रीग्रहणात्पत्युः पूर्वोक्त एव विषये स्वातन्त्र्यं,न तु सर्वदा,"शुक्रशोणितसम्भवः पुत्रो मातापितृनिमित्तकः, तस्य प्रदानविक्रयत्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः" इति वासिष्ठे 'मातापितरौ' इत्युक्तेः । एतदेवाभिमेत्य 'दाने समर्थं' इति दातृविशेषणम् । कदाचिदनुमतिं विनापि स्वातन्त्र्यव्यञ्जकं दद्यादिति । सधवायां मातृपदवैयर्थ्येन तस्य विधवापरत्वात्तत्रानुज्ञाया अश्रवणादिति भावः । वस्तुतस्तु "अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः" इत्येतत्सधवाया एव, दृष्टार्थत्वात् । विधवायास्तु भर्त्रनुज्ञासत्त्वे सम्यगेव, तदभावे पितुस्तदभावे ज्ञातीनां वाऽनुज्ञया दानप्रतिग्रहौ भवतः,

नारी खल्वननुज्ञाता भर्त्रा पित्रा सुतेन वा ।

विफलं तद्भवेत्तस्या यत्करोति व्रतादिकम् ॥

इति वचनात् । किञ्च 'अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः' इत्यनेनापूर्वा भर्त्रनुज्ञा न विधीयते, किन्तु

रक्षेत्कन्यां पिता, विन्नां पतिः, पुत्रास्तु वार्धके ।

अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातन्त्र्यं क्वचित् स्त्रियः ॥

इति योगीश्वरवचनेनावस्थाविशेषप्राप्ता साऽनूद्यते, लाघवात् । तथा च भर्त्राज्ञां विनापि विधवाया अधिकारः । केचित्तु 'यत्करोति व्रतादिकम्' इत्यादिपदेनादृष्टार्थकदानादौ पित्राद्यनुमत्यपेक्षा प्रतीयते, ततश्च 'मासे पुनर्वचनं नियमार्थम्' इति न्यायेनाऽनुज्ञाया

व्याहृत्यादिमन्त्रपाठे च स्त्रीशूद्रयोरनधिकारात् तयोर्दत्तकः पुत्रो न भवत्येवेति शुद्धिविवेके रुद्रधरेणोक्तम्। वाचस्पतिश्चैवमेवाह। तन्न, भर्तुरनुज्ञया स्त्रिया अपि

भर्त्रीयत्वं नियम्यते, वैयर्थ्यापरपर्यायानुवादापेक्षया सार्थक्यस्य सम्यक्त्वात्। एवं चानुज्ञादानानन्तरजाताया विधवाया एव तयोरधिकारः, न त्वतथाभूतायास्तस्याः, इत्याहुः, तदसत्, यत्र पुत्रकार्यकरणानुरोधेन विधवायाः तद्व्याघातके कर्मणि प्रवृत्तिर्मा प्रसाङ्क्षीदिति अनुज्ञा स्वाभाविकप्रवृत्तिविमुखीकरणार्थैव। किञ्च पुत्रदानं नादृष्टार्थमिति स्पष्टमेव,

पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः।

इति वाक्ये क्रियालोपभयात्मकहेतूपादानात्। नियमादृष्टन्तु दूरेऽस्ति। तस्मात् 'व्रतादिकम्' इत्यादिपदेन नैतत्प्राप्तिः। अपिचास्तु पुत्रदानाद्यधीनमादृष्टमप्यदृष्टं, तथापि तदजानानाया अनुज्ञाविरहस्थलीयदानादौ पुत्रत्वापत्तिरतो वासिष्ठे अनुज्ञा नि(१)बद्धा। न "स्वातन्त्र्यं क्वचित् स्त्रियः" इति याज्ञवल्क्येन च विधवा यदधीना सामान्यतस्तदनुज्ञाऽप्यभ्यनुज्ञातेति कथञ्चिदनुज्ञा परतन्त्राया आवश्यकी, न तु याज्ञवल्क्योक्तिमनादृत्य स्वतन्त्रायाः। अथ तत्रापि प्रशस्तब्राह्मणानुज्ञया दानादिकं भवेदित्येतावता तुष्यतु भवानिति। केचित्तु—इदं दत्तकपुत्रलक्षणम्, तथा च पितामहादिदत्तेऽतिव्याप्तिरतो माता पिता वेति। तत्र वाकारोऽव्याप्तिनिरासार्थः। विधिं विना मात्रादिदत्तेऽतिव्याप्तिः, अतोऽद्भिरिति वासिष्ठोक्तविध्यर्थकम्। एवमनापदि असवर्णे वा दत्तेऽतिव्याप्तिः, अतः आपदीति, सदृशमिति च। (२) पितृवियोगमसहमाने दत्तेऽतिव्याप्तिः, अतः प्रीतीत्यादि। प्रतिग्रहीत्रा सह प्रीतियुक्तमित्यर्थः, इत्याहुः, तन्न, ध-

(१) 'आभिबद्धा' इति घपुस्तके।

(२) 'पितृवियोगासहमाने' इति घ पुस्तके।

प्रतिग्रहोक्तेः। यद्यपि मेधातिथिना भार्यात्ववददृष्ट-रूपं दत्तकत्वं होमसाध्यमुक्तम्। स्त्रियाश्च होमासंभव-स्तथापि व्रतादिवद्विप्रद्वारा होमादि कारयेदिति हरिना-थादयः। संबन्धतत्त्वेऽप्येवम्। एवं शूद्रस्यापि, 'स्त्रीशूद्रा-

---

र्थशास्त्रे तल्लक्षणे प्रयोजनाभावात्,

क्षत्रियाणां क्षत्रजातौ गुरुगोत्रसमेऽपि वा।

इति शौनकवाक्यविरोधाच्च गुरुगोत्रसमेऽव्याप्तेः। अन्ये तु ब्राह्मणाय क्षत्रियेण दत्ते क्षत्रिये दत्तक इति लौकिकानामस्ति व्यवहारः, अतो लक्षणस्य व्यवहारफलकत्वमते नेदं लक्षणं, किन्तु दत्तकपदप्रवृत्तिनिमित्तम्, तेनानापदि असवर्णे वा दत्ते न तत्प्रसङ्गः। यथा—

अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया।
सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात्॥
आगर्भसंभवाद्गच्छेत् पतितस्त्वन्यथा भवेत्।
अनेन विधिना जातः क्षेत्रजोऽस्य भवेत्सुतः॥

इति सर्वविशेषणवत्त्वं क्षेत्रजपदप्रवृत्तिनिमित्तं,न तु नियोगाभावे, सत्यपि नियोगे घृताभ्यङ्गाभावे वा क्षेत्रोत्पत्तिमात्रेण तत्। अन्यथा—

अनियुक्तासुतश्चैव पुत्रिण्याप्तश्च देवरात्।
उभौ तौ नार्हतो भागं कामजातकतस्करौ॥
नियुक्तायामपि पुमान्नार्यां जातोऽविधानतः।
नैवार्हः पैतृके रिक्थे पतितोत्पादितो हि सः॥

इति मनुविरोधात्। (१)न चोक्तवचनवशादङ्गाभावे प्रधानमा-त्रेण क्षेत्रजत्वं नास्तीति सिद्धम्, दत्तके तु आपद्याद्यङ्गाभावेऽपि प्रधानमात्रेण दत्तकत्वं भविष्यतीति वाच्यम्।

क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान्,

---

(१) 'नचोक्तवचनवदङ्गाभावे' इति घ पुस्तके।

श्च सधर्माणः' इति स्मृतेः । अत एव शूद्रकर्तृकहोमो विप्रद्वारैव पराशरेणोक्तः ।

दक्षिणार्थं तु यो विप्रः शूद्रस्य जुहुयाद्धविः ।
ब्राह्मणस्तु भवेच्छूद्रः शूद्रस्तु ब्राह्मणो भवेत् ॥

पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः ॥

इति मनुना यथोक्तानामेव क्षेत्रजादित्वोक्तेरङ्गसाफल्यस्यावश्यकत्वात् । तस्मादनापत्त्यसवर्णे च प्रवृत्तिनिमित्तमेव नास्तीत्याहुः । परे तु अविधिदत्ते—

अविधाय विधानं यं परिपुष्णाति पुत्रकम् ।
विवाहविनिभाजं तं न कुर्याद्धनभाजनम् ॥
स्वगोत्रेण कृता ये स्युर्दत्तकक्रीतकादयः ।
विधिना गोत्रतां यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते ॥

इति वृद्धगौतमात् । असवर्णग्रहणे—

यदि स्यादन्यजातीयो गृहीतोऽपि च नन्दनः ।
अंशभाजं न कुर्वीत मन्वादीनां मतं हि तत् ॥

इति शौनकात् । अनापदि दाने—

विक्रयं चैव दानं च न नेयास्युरनिच्छवः ।
दाराः पुत्राश्च सर्वस्वं स्वात्मनैव तु योजयेत् ॥
आपद्येव तु कर्तव्यं दानं विक्रय एव च ।
अन्यथा तु न कर्तव्यमिति शास्त्रस्य निश्चयः ॥

इति माधवोदाहृतवचनाच्च । विशेषणाभावे रिक्थनिषेधमुखेन दत्तपुत्रत्वाभावो भवन् विशेषणवति विशिष्टाभावः पुत्रत्वरूपविशेष्याभावे पर्यवस्यतीत्याहुः । नन्वसन्तदोर्गत्या भरणासामर्थ्यमेवाऽऽपत्, न तु ग्रहीतुरपुत्रत्वमपीति । कुत इति चेत् ?

अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणं च यत् ।
निक्षेपः पुत्रदारं च सर्वस्वं चान्वये सति ॥

अत्र माधवाचार्यः—'यो विप्रः शूद्रदक्षिणामादाय तदीयं हविः शान्तिपुष्ट्यादिसिद्धये वैदिकैर्मन्त्रैर्जुहोति तस्य विप्रस्यैव दोषः। शूद्रस्तु होमफलं लभेतैव' इति व्याचचक्षे।

आपद्यपि च कष्टायां वर्तमानेन (१)देहिना।
अदेयान्याहुराचार्या यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम्॥

इति नारदवचनदर्शनाद् 'यमाद्भिःपुत्रमापदि'इत्यादौ विरोधो मा प्रसाङ्क्षीत् इति।

विक्रयं चैव दानं च न नेयाः स्युरनिच्छवः।

इति दानेष्वनिच्छुपरतया तत्परिहारस्यापि पर्यालोचनया पुत्रपालनासामर्थ्यस्यैवापत्तित्वरूपत्वात्। अन्यथा दातृग्रहीत्रोरापत्तिभेदेन विरोध एव न स्यात्। तस्मात् प्रतिग्रहीतुरपुत्रत्वं नापत्तिरिति। अथ 'दद्यात्' इति वत्सवचने आपन्नोपात्तैव, तथा च मातापितृभ्यां तदन्यतरेण वाऽपत्तिं विनाऽप्यपुत्राय स्नेहविशेषादिना पुत्रदानं स्यात्। न च मन्वादिभिरापदीत्युपात्तमेवेति वाच्यं, ज्येष्ठैकपुत्रयोर्दानादौ द्वयोर्दोषः, अनापदि दाने दातुर्दोष इत्यादिग्रन्थपर्यालोचनया केनचित्कारणेन दोषमङ्गीकृत्यैव दानादौ क्रियमाणे पुत्रत्वस्य दुर्निवारत्वात्। सत्यम्। अस्ति हि—

आपद्येव च कर्तव्यं दानं विक्रय एव च।
अन्यथा तु न कर्तव्यमिति शास्त्रस्य निश्चयः॥

इति कात्यायनेन स्पष्टमेवैवकारमभिधायान्यथा तु न कर्तव्यमित्यभिधानम्। तेन तदतिक्रमे तत्रादृष्टविशेषात्मकपुत्रत्वानुत्पत्तेर्ध्वननात्। अन्यथा दुष्टरत्नादे रत्नत्वाद्यपरिहारवदापत्त्यसत्त्वे दत्ते पुत्रे पुत्रत्वात्यागः शङ्क्यतेति तथाऽभिधानसाफल्यात्। एवम्—

अदेयं यश्च गृह्णाति, यश्चादेयं प्रयच्छति।

(१) 'देहिनाम्' इति घ पुस्तके।

तावुभौ चोरवच्छास्यौ दण्ड्यौ चोत्तमसाहसम् ॥

इति वचनात् प्रतिग्रहीत्रादेश्चोरतुल्यतया चोरगृहीत इव स्वत्वानुदयाच्च। किञ्च आपदीति नैमित्तिके निमित्तवत एवाधिकारः। तथा चानापदि दाने दानस्वरूपासिद्धिः, दत्ताप्रदानिके भर्त्राद्यनुमतिं विना स्त्र्यादिकृते दाने (१)दानस्वरूपासिद्धिवत्। एवमापत्तिं विना विक्रयेऽपीति तदुपादानम्। सदृशं सवर्णम्। नचैवम् असवर्णदाने दातुर्दोष इत्येव स्यादिति वाच्यम्। 'आपद्येव च कर्तव्यम्' इत्यनेनानापदि दानं निषिध्यते, न त्वसवर्णस्य तेनान्येन वा केनचित्। तस्मात्तत्र निषेधाभावेन दोषकल्पनाऽनवकाशेऽपि तस्य विशेषणतावच्छेदकत्वपर्यालोचनया विवक्षितत्वादेतादृशस्य पुत्रत्वाभावसमर्पकत्वात्। भर्त्रनुज्ञयेति निषादस्थपतिवत्स्त्रीशूद्रयोः प्रतिग्रहेऽधिकारः। तत्र 'न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद् वाऽन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः' इतिनिषेधस्थस्य 'अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः'इत्यस्य 'न प्रतिगृह्णीयात्'इत्यत्रान्वय इति भावः। केचित्तु सत्यमेव 'न प्रतिगृह्णीयाद्' इत्यनन्तरम् 'अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः'इति स्मर्यते, तथापि तस्य 'न स्त्री पुत्रं दद्यात्' इत्यत्रैव सम्बन्धः 'माता पुत्रं दद्यात्' इति विधेः सत्त्वात् 'न स्त्री पुत्रं दद्यात्' इति निषेधे च विकल्पापत्तिरतस्तदन्वयेऽनुज्ञाता माता पुत्रं दद्यादित्यर्थात्, 'स्त्री पुत्रं प्रतिगृह्णीयात्'इतिविध्यभावेन तदन्वयस्य निष्फलत्वात्। न च 'न स्त्री पुत्रं प्रतिगृह्णीयात्' इतिनिषेधवैयर्थ्यमिति वाच्यम्, 'अपुत्रः पुत्रं प्रतिगृह्णीयात्' इति विधिसत्त्वेन तत्सार्थक्यात्। न च सामान्यतः प्राप्तस्य विशेषतो निषेधेऽपि विकल्पो दुर्वार इति वाच्यम्, 'न रात्रौ श्राद्धं कुर्यात्' इत्यत्रापि विकल्पापत्तेः। यदि, वस्तुतस्ते पर्युदासा एव 'रात्रिभिन्ने श्राद्धं कुर्यात्' इति सामान्यविध्येकवाक्यतापन्नास्तदाऽयमपि 'स्त्रीभिन्नोऽपुत्रः पुत्रं गृह्णीयात्' इति सामान्यविध्येकवाक्यतापरस्यैव

(१) दानस्वरूपामितिवत् इति घ पुस्तके।

निषेधः। वस्तुतो रागप्राप्त्यैव निषेधः। न चैवं व्यवहितान्वयप्रसङ्ग इति वाच्यम्,

भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं मृते तस्मिन् स्त्रियोऽपि तत्।
सा यथाकाममश्नीयाद्दद्याद्वा स्थावरादृते॥

इति वचने 'स्थावरादृते दत्तम्' इत्यन्वये तात्पर्यसत्त्वे व्यवहित-योजनोपगमात्। न च तत्र तस्य 'तद्' इत्यत्रान्वयेन 'स्थावरादृते तदश्नीयात्' इत्यन्वयः सुकर इति वाच्यम्, तथा सति स्थावरे स्त्री-सत्त्वापत्तेः, स्थावरे प्रीतिदत्तेऽपि पुत्रस्वत्वस्यैवेष्टत्वात्। एवं च स्त्रियोऽग्निविद्याकल्पनमपि नास्ति, अन्यथा प्रतिग्रहाङ्गहोमानुरोधे-नाग्निमन्त्रपाठयोरपि रथकारवत्कल्पनापत्तेः। न च तत्र विप्रद्वारा होमः सुकर इति वाच्यम्, एवमपि

देवस्यत्वेति मन्त्रेण हस्ताभ्यां (१)परिगृह्य च।
अङ्गादङ्गेत्यृचं जप्त्वा आजिघ्रेच्छिशुमूर्धनि॥

इति प्रतिग्रहाङ्गमन्त्रपाठबाधापत्त्या विप्रद्वारा तत्कल्पनापत्तेः। न चैवं-

पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसंकीर्तनाय च।

इत्यस्य हेतोः पुरुषमिव स्त्रियं प्रत्यविशेषात् तस्याः प्रतिग्रहा-धिकारः सेत्स्यतीति वाच्यम्, "तेन हि अन्नं क्रियते" इति हेतु-र्यथा 'शूर्पेण जुहोति' इत्यनेन बाधात्स्थालीपिठरादौ न प्रवर्तते, तथोक्तहेतुरविद्यत्वादिना बाधात्स्त्रियां न प्रवर्तते इत्यस्यैव युक्त-त्वात्। न च कलावन्येषां पुत्राणां वर्जितत्वाद् अनायत्या दत्तकः स्वीकार्य एवेति वाच्यम्, भवन्मते पत्युरनुज्ञया सभर्तृकाया दत्तको वाच्यः, स व्यर्थः;

अनेकानि सहस्राणि कौमारब्रह्मचारिणाम्।
दिवं गतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम्॥

(१) 'प्रगृह्य' ख०

मृते भर्त्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्यव्रते स्थिता ।
स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥

इति मनुनाऽपुत्राया अपि स्वर्गप्राप्तेरभिधानात्,

अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।
पत्न्येव दद्यात्तं पिण्डं कृत्स्नमंशं लभेत च ॥

इति वाक्ये अपुत्रेत्यधिकारिसंकोचकविशेषणोपादानेन पुत्रप्रतिग्रहव्यावृत्तेर्गर्भीकृतत्वाच्च । ननु 'अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः' इत्यस्य 'न स्त्री पुत्रं दद्यात्' इत्येतावन्मात्रान्वयित्वे 'प्रतिगृह्णीयाद्वा'इति वाशब्दान्वयोऽनुपपन्नः, विकल्पासंभवात् । न च वाशब्द उपमार्थकः तथा सति यथा भर्त्रनुज्ञया प्रतिगृह्णीयात्तथा भर्त्रनुज्ञया दद्यादित्यर्थे स्त्रियाः प्रतिग्रहाधिकारापत्तेरिति चेत्? न, वाशब्दस्योपमानार्थकत्वात् । यथा स्त्री न प्रतिगृह्णीयात्तथाऽननुज्ञाता स्त्री न दद्यादित्यर्थसंभवात् । अथवा, वाशब्दः समुच्चये । स्त्री न प्रतिगृह्णीयादननुज्ञाता स्त्री न दद्याच्चेत्यर्थादित्याहुः । तदेतदरमणीयमेव । अस्ति हि 'न स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय पूर्वेषाम्' इति वासिष्ठे स हि सन्तानाय पूर्वेषामिति हेतुः । तत्र'तेन ह्यन्नं क्रियते' इत्यादिर्हेतुःस्थालीपिठरादिसाधारण्याच्छूर्पेण बाधान्न विवक्षार्हः । अयन्तु विवक्षितोऽसाधारण्यादिति । भर्तुः स्वस्य च संतानानुवृत्तयेऽपुत्रायाः प्रतिग्रह आवश्यकः स्मर्यते । पठन्ति च

'अपुत्रा मृतपुत्रा वा पुत्रार्थं समुपोष्य च ।'

इत्यादिप्रयोगविधिमपि । गान्धार्याः पेशीप्रसवानन्तरं व्यासवचनेन शतविभागे दौहित्रजलोकावाप्त्यर्थं तत्प्रार्थनया कन्याभागो व्यासेनानुज्ञातः । प्रकृते च संतानजन्यलोकावाप्त्यर्थं सकलपदैकवाक्यतया सधवाया विधवाया वा पुत्रप्रतिग्रहे ऽधिकारः । न हि पातिव्रत्यमात्रात्सांतानिकलोकसंभवः । यदपि तन्मात्राद्भर्त्रा सह समानलोकावाप्तिस्मरणं, तदपि भर्तुः सांतानिकलोकाप्तत्वे कथं त-

स्मापकम् ? तस्माद्भर्तुः तच्छोकार्थं स्त्रियः प्रतिग्रहविधिः । वाशब्दश्च विकल्पार्थं एवान्यतरार्थपर्यवसायी, तस्य क्रियायामेवान्वयः । तथाच यथा 'माता पिता वा दद्याताम्' इत्यत्र मातृपित्रन्यतरासत्त्वे तदन्यतरो दद्यादित्यर्थः । तथा स्त्री दानप्रतिग्रहयोरन्यतराभावे तदन्यतरद् भर्त्रनुज्ञां विना न कुर्यादित्यर्थः । तस्मादापत्तियुक्तो मातापित्रन्यतरः पुत्रदानं कुर्यादिति न एक एव विधिः, गौरवात् , न स्त्री पुत्रमिति निषेधपर्यालोचनया विकल्पापाताच्च; किन्तु 'आपत्तियुक्तः पिता पुत्रं दद्यात्' 'आपत्तियुक्ता माता पुत्रं दद्यात्' इति द्वौ दानविधी । एवम् 'अपुत्रः पुमान् ब्राह्मणादिः पुत्रं प्रतिगृह्णीयात्' 'अपुत्रा ब्राह्मण्यादिः पुत्रं प्रतिगृह्णीयात्' इति द्वौ प्रतिग्रहविधी ।

अपुत्रो ब्राह्मणः कुर्यात् पुमान् पुत्रप्रतिग्रहम् ।
सपत्नीकक्रियार्थे च न कान्ता केवला क्वचित् ॥

इति मानवे 'पुमान्' इति दर्शनात् सपत्नीकक्रिया पुत्रोत्पत्तिः। अत्र भर्तृसान्निध्ये कान्तायाः प्रतिग्रहासम्भवान्न कान्ता केवलेति यथाश्रुतनिषेधो नोपपद्यतेऽतो भर्त्रनुज्ञातैव केवला कान्ता प्रतिग्रहं कुर्यात् नाननुज्ञातेति 'न स्त्री पुत्रं प्रतिगृह्णीयाद् अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः' इति विधिलाभः । 'आपत्तियुक्ता माता पुत्रं दद्यात्' इत्येतावन्मात्रोक्तौ भर्तृसान्निध्यादावपि स्वातन्त्र्येण केवलायास्तस्या दातृत्वापत्तिरतः 'भर्त्रनुज्ञातैव केवला माता पुत्रं दद्यात्' इति तन्निष्कर्षः स्वीकार्यः, अतो न विकल्पप्रसङ्गः । अत्र एवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदोऽर्थः, स एव 'न स्त्री पुत्रं दद्यात् अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः' इत्यनेन विवृतः । उक्तं च दीधितिकृता 'चैत्रेणैव पच्यते तेमनम्' इत्यादौ चैत्रान्यकर्तृकपाककर्मत्वशून्यं तेमनं चैत्रकर्तृकपाककर्मेत्यर्थः । 'चैत्रेणैव पच्यते गगनम्' इत्यादिप्रयोगवारणाय विशेष्योपादानमिति । न त्वयोगव्यवच्छेदोऽर्थः, तथा सत्येवकारवैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।

एतेन 'न स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद् वा अन्यत्रानुज्ञानाद् भर्त्तुः' इत्यत्र नञ्द्वयं व्यर्थम्, 'अनुज्ञाता स्त्री दद्यात् प्रतिगृह्णीयाच्च' इत्यस्यैव सम्यक्त्वादिति न शङ्कनीयं, नञ्द्वयत्यागे सामान्यवाक्य-लब्धाननुज्ञातस्त्रीकर्तृकदानादेर्दुर्वारत्वात्। अन्यथा सामान्य-वाक्यस्य निर्विषयत्वापत्तेः, अननुज्ञातैवेत्येवकारासत्त्वे निषेधागर्भ-तया दोषापुत्रत्वयोरलाभाच्च। न च 'न स्त्री पुत्रं दद्यात् अन्य-त्रानुज्ञानाद्भर्त्तुः' इत्यादिवाक्येतरसामान्यवचनानुपगमे स्त्रियः दानप्रतिग्रहयोरविधानप्रसङ्गः, इष्टापत्तौ च स्त्रियस्तत्कर्मणो लौकिक-त्वापत्त्या दत्तकत्वरूपादृष्टानुत्पादप्रसङ्ग इति वाच्यम्, तर्हि अननु-ज्ञातमातृत्वाभावविशिष्टमातृपितृगतापत्तिमात्रस्यैव दानाधिकारिता-वच्छेदकत्वोपगमेनैतद्दोषस्य वारणीयत्वात्। एवं प्रतिग्रह-वाक्येऽपि ऊह्यम्। अथवा यथा 'दीक्षितो न ददाति, न जुहोति' इति सामान्यतः प्राप्तानुवादेनापि निषेधः, तथा इहापि सामान्यतः प्राप्तानुवादेनैव 'न स्त्री पुत्रं दद्यात्' इत्यादिनिषेध इति। अत्र विशेषणे निषेधसंक्रमाद्दान इव प्रतिग्रहेऽपि स्त्रिया अधिकार इत्यभिप्रेत्यैव भर्त्रनुज्ञया स्त्रिया अपीत्युक्तम्। अदृष्टरूपामिति। पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्नित्यादिके पुत्रप्रतिग्रहविधौ पुत्रमिति द्वितीया-वशात्पुत्रस्य भाव्यत्वे जन्यपुंस्त्वरूपपुत्रत्वस्य भाव्यत्वासम्भवाद-दृष्टं भाव्यमङ्गीकार्यम्। तदेव च श्राद्धादिसकलपुत्रकार्यप्रयोजक-मित्यर्थः। स्त्रियाश्चेति। तथा च तस्याः प्रतिग्रहे कथमधिकार इत्यभिमानः। अत्र च दत्तके पितृश्राद्धाधिकारितावच्छेदक-मदृष्टम्, औरसे तु जन्यपुंस्त्वमेवेति प्रसिद्धम्। अथवा औरसेऽप्य-दृष्टमेव तथा, अन्यथौरसपौनर्भवाऽविनियुक्तासुतानामविशेषापत्तेः, जन्यपुंस्त्वस्य समत्वात्, गर्भाधानस्याकरणात् 'तस्यां जातस्तु दुष्यति' इत्यादिवचनाद्गर्भाधानादिकर्माधीनादृष्टसत्त्वाच्च। एवमेव होमातिरिक्तः सर्वोऽपि ग्रहणापादानग्रहीतृगोचरो नियमः क्रीत-

स्त्वयंदत्तकृत्रिमापविद्धेष्वपि यथासम्भवं दृष्टष्योऽदृष्टार्थत्वादिति त्रिंशच्छ्लोकीटीकायां लिखद्भिर्विवेचनकारैः क्रीतादिषु अदृष्टस्य प्रापणाच्च। पुत्रिकापुत्रेऽपि अदृष्टं सुप्रसिद्धमेव। एवमेव क्षेत्रजगूढज-कानीनपौनर्भवस्वयंकृतसहोढजेष्वदृष्टं क्षेत्राद्यधीनमस्त्येव। अत एव द्वादशविधपुत्रेतरस्य लौकिकपुत्रत्वेऽपि नाधिकार इति। वस्तु-तस्तु जन्यपुंस्त्वमेव पितृश्राद्धाद्यधिकारितावच्छेदकम्। अन्यथा गर्भाधानं विना जातस्य तल्लोपापत्तेः। अत्र च क्षेत्रजत्वादिकं नैव तथेति व्रतादिवदिति। स्त्रिया व्रतादिहोमादौ ब्राह्मणेन वैदि-कमन्त्रः पठनीयः, बाधकाभावात्, स्त्रीशूद्रयोरेवाध्ययननिषेधात्। एतावता स्त्रिया दान इव प्रतिग्रहेऽधिकारं प्रसाध्य शूद्रस्यापि तदुभयत्र तमाह—एवमिति। शूद्रस्यापीति। प्रतिग्रहोक्ते-रित्यनुवर्त्तते, 'अधिकार' इति शेषः। अत एव शूद्रस्य प्रतिग्रहोक्ते-रेव। कर्तृकहोम इति समन्त्रकपदगर्भम्। पराशरेणेति।

उपवासो व्रतं होमस्तीर्थस्नानजपादिकम्।
विप्रैः संपादितं यस्य सम्पन्नं तस्य तत्फलम्॥

इति वदता इति शेषः। वाक्यान्तरमपि दर्शयति—दक्षिणा-र्थमिति। अत्र विप्रो दक्षिणार्थं शूद्रस्य होमं कुर्यात् इत्यपि लभ्यते, तत्र निन्दायामाह—अत्रेति। प्रतिग्रहादिमन्त्रोऽपि ब्राह्मणे-नैव पठनीय इत्यपि बोध्यम्। न च स्त्रीशूद्रयोर्होमस्य व्यवस्था-पनं व्यर्थं तेन विना अदृष्टरूपदत्तकत्वासम्भवात्, तयोः प्रतिग्रह-मन्त्रस्याप्यभावात्। तस्य ब्राह्मणद्वारा सम्पादने तु होमस्यापि तथा सम्पादनसम्भवात्। इत्थमेव च 'धार्मिकाणां होमसाध्यं दत्त-कत्वम्' इति घण्टाघोषः। वसिष्ठः "पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् बन्धूनाहूय राजनि चावेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा अदूरबान्धवं बन्धुसन्निकृष्टमेव प्रतिगृह्णीयात्। संदेहे चोत्पन्ने दूरे शूद्रमिव स्थाप-येत्। विज्ञायते हि एकेन बहूंस्त्रायते" इति। बंधुसन्निकृष्टं भ्रातृ-

पुत्रादिकम् अदूरवान्धवं संहितदेशवर्तिपित्रादिकं ज्ञातकुलशील-मन्यमपि । परीक्षितस्यापि कथञ्चिद्ब्राह्मण्यादिसंदेहे उत्पन्ने यावत्त-न्निवृत्ति दूरे स्थापयेत् तेन न व्यवहरेत् । अपुत्रस्य पुत्रकरणा-वश्यकत्वं द्योतयति–विज्ञायते इति । श्रूयते इत्यर्थः । एकेन अनौरसेनापि पुत्रेण वहून् पित्रादीन् नरकात् त्रायते इति श्रुत्यर्थ इति । अत्रादूरवान्धवमित्यनेन भ्रातृपुत्रादिरुक्तः । केचित्तु एक-भ्रातुः सपुत्रत्वे द्वितीयभ्रातुः पुत्रप्रतिग्रहे नाधिकारः ।

'अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा ।'

इति बौधायनेनैवकारदानात् । न चैतावताऽपुत्रत्वं कथं नास्ति इति वाच्यम् ,

वहूनामेकपुत्राणामेकश्चेत्पुत्रवान् भवेत् ।
सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥

इति मनुना भ्रातृपुत्रस्य पुत्रत्वोक्तेः,

येऽप्येकजाता वहवो भ्रातरस्तु सहोदराः ।
एकस्यापि सुते जाते सर्वे ते पुत्रिणो मताः ॥

वह्वीनामेकपत्नीनामेष एव विधिः स्मृतः ।
एका चेत् पुत्रिणी तासां सर्वासां पिण्डदस्तु सः ॥

इति वृहस्पतिवचनाच्च । अत्र यथा सपत्नीपुत्रस्याकृत-स्यापि पिण्डदानाद्यधिकारात् पुत्रत्वं निर्विवादं, तद्वद् अकृतस्यैव भ्रातृपुत्रस्यापुत्रपितृव्यपुत्रत्वमपि

अपुत्रस्य पितृव्यस्य तत्पुत्रो भ्रातृजो भवेत् ।
स एव तस्य कुर्वीत श्राद्धपिण्डोदकक्रियाः ॥

इति वृहत्पाराशरवचनाच्च । यत्तु एतन्मन्वादिवचनं भ्रा-तृपुत्रस्य सपत्नीपुत्रस्य च पुत्रीकरणसम्भवे अन्येषां तन्निषेधार्थं न त्वकृतयोस्तयोः पुत्रत्वप्रतिपादकम् । पुत्रो हि सर्वेभ्यः प्राक्

पिण्डदानरिक्थग्रहणयोरधिकारी। न च भ्रातृपुत्रस्य पत्न्यादिभ्यः प्राक् श्राद्धे रिक्थग्रहणे वाऽधिकारः।

पुत्रः कुर्यात् पितुः श्राद्धं पत्नी च तदसंनिधौ ।
धनहार्यथ दौहित्रस्ततो भ्राताऽथ तत्सुतः ॥

इत्यादिकालादर्शोक्तसङ्ग्रहवाक्येन श्राद्धे,

पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।
तत्सुता गोत्रजा बन्धुशिष्यसब्रह्मचारिणः ॥

इति याज्ञवल्क्येन रिक्थे च व्यवहिताधिकारोक्तेरिति, तन्न सम्यक् । कालिकापुराणे—

अपुत्रस्य गतिर्नास्ति श्रूयते लोकवेदयोः ।

इति ऋषीणां प्रश्ने

अपुत्रस्य गतिर्नास्ति प्रेत्य चेह च सत्तमाः ।
स्वपुत्रैर्भ्रातृपुत्रैश्च पुत्रवन्तो हि सम्मताः ॥

इति मार्कण्डेयोत्तरवाक्ये भ्रातृपुत्रेण पुत्रित्वोक्त्या तत्सत्त्वे अपुत्रत्वविरोधात् । न च पिण्डदानादौ व्यवहिताधिकारविरोध इति वाच्यम्, मनुना बृहस्पतिना च भ्रातुः पुत्रस्य सपत्नीपुत्रस्य च पुत्रत्वमतिदिश्यते, अतिदेशविषयश्चाव्यवहितोपस्थितो भवति इति भ्रातृपुत्रस्य सपत्नीपुत्रस्य च औध्वदेहिके अव्यवहिताधिकारात्,

विदध्यादौरसः पुत्रो जनन्या औध्वदेहिकम् ।
तदभावे सपत्नीजः क्षेत्रजाद्यास्तथावृता ॥
तदभावे पतिस्तस्यास्तदभावे सपिण्डकः ॥

इति कालादर्शे कात्यायनोक्तेश्च । तत्तुल्यन्यायेन भ्रातुः पुत्रस्याप्यव्यवहिताधिकारसिद्धेः तस्य व्यवहिताधिकारबोधकवाक्यं त्वनौरसभ्रातृपुत्रविषयम् । तथा च सर्वज्ञनारायणः—भ्रातृणामे-

कजातानाम्' इति मनुवचनं भ्रातृपुत्रसत्त्वेऽन्येषां पिण्डदानाधिकार-निषेधपरमित्याह। नचैवं 'पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्' इत्यादि 'निवेशनमध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा अदूरबान्धवं बन्धुसन्निकृष्टमेव गृह्णीयाद्'इति वसिष्ठेन बन्धुसन्निकृष्टं बन्धुद्वारा सपिण्डमिति भ्रातृपुत्रस्य पुत्रीकरणोक्तिविरोध इति वाच्यम् । मिताक्षरादौ 'बन्धुसन्निकृष्ट एव गृह्णीयात्' इति प्रथमान्तपाठात् तथापाठिनां च भ्रातुः समक्षं प्रतिग्रहे सति ग्रहीतृमरणानन्तरं निर्विवादमंशलाभसिद्धेः, हेमाद्र्यादौ च 'बन्धुसन्निकृष्टमेव गृह्णीयात्' इति द्वितीयान्तपाठात् । तत्रापि क्रियाविशेषणतया बन्धुसन्निकृष्टं यथा स्यात्तथा पुत्रं प्रतिगृह्णीयाद् इत्यर्थादुक्तार्थपर्यवसानात् । न हि एतावता भ्रातृपुत्रस्य पुत्रीकरणप्राप्तिः सम्भवति । वस्तुतस्तु बन्धुश्चासौ सन्निकृष्टश्च तमित्यर्थः। बन्धुत्वं गोत्रजत्वम्, तथा च गोत्रजत्वेन सन्निकृष्टो मुख्यः, तदभावेऽसगोत्र इति विवक्षितम्।

स्वगोत्रजसुतालाभे कारयेदन्यगोत्रजम् ।

इति(१)शाकलवाक्यात् । यत्तु 'अदूरबान्धवमसन्निकृष्टमेव गृह्णीयात्' इति माधवादिपाठः, तत्रासन्निकृष्टं भ्रातृपुत्रादिव्यतिरिक्तमिति तद्व्याख्यानम्, असम्बन्धिनमिति अपरार्कव्याख्यानं चेति न कश्चिद्विरोधः। न चापुत्रीकृत एव भ्रातृपुत्रश्चेत् पिण्डदस्तदा तस्य रिक्थहारित्वापत्तिः सपत्नीपुत्रवत् इति वाच्यम्, इष्टापत्तेः। अथवा 'यश्चार्थहरः स पिण्डदायी' इति प्रायिकं, राजादौ व्यभिचारात्, न तु नियमः। एवञ्च भ्रातृपुत्रस्य स्वस्थानमस्तु रिक्थहारित्वं पिण्डदत्वं चौरसाभाव एव पुत्रीकरणं विनापीति। यत्र च भ्रात्रा पुत्रग्रहणानन्तरं तद्भ्रातुः पुत्र उत्पन्नः भ्रातृपुत्रमनुरुध्य वा पुत्रग्रहणे कृते तत्र दत्तकस्यैव पिण्डदत्वमिति, तदेतन्न श्रद्दधीमहि;

(१) 'शाकल्यात्' इति घ पुस्तके।

अपुत्रस्यैव भ्रातृपुत्रस्य पुत्रत्वे(१)पुत्रत्रयोदशत्वापत्तेः,

पुत्रान् द्वादशधानाह नृणां स्वायम्भुवो मनुः ।
तेषां षड् बन्धुदायादाः षडदायादबान्धवाः ॥

इति तद्द्वादशत्वविरोधात् । 'भ्रातृणामेकजातानाम्' इति वाक्यमाळम्ब्योक्तं च विज्ञानेश्वरेणापि "इदं भ्रातृपुत्रस्य पुत्रीकरणसम्भवेऽन्येषां पुत्रत्वनिषेधार्थं न पुनः पुत्रत्वप्रतिपादनाय 'तत्सुताः' इत्यनेन विरोधाद्"इति । न च व्यवहिताधिकारबोधकवाक्यमनौरसभ्रातृपुत्रविषयमित्युक्तमिति वाच्यम्, तथा वक्तुमशक्यत्वात् । तथा हि किमौरसाभावे औरसो भ्रातृपुत्रः, ततः पुत्रिकापुत्रादिः, क्षेत्रजादिर्वा ? किं वा द्वादशविधपुत्राभावे सः, ततः पत्न्यादिः ? आद्ये—

पिण्डदोऽशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः ।

इत्यनेन विरोधः। द्वितीयेऽपि 'अविभक्तस्य भ्राता, विभक्तस्य पत्नी' इत्यनेन विरोधः । न च तर्हि भ्रातृपुत्रस्य पुत्रत्वप्रतिपादकवाक्यविरोधः 'नापुत्रस्य लोकोऽस्ति' इत्युपक्रम्य "जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते यज्ञेन देवेभ्यः, प्रजया पितृभ्यः, ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यः" इत्यादिशास्त्रबोधितस्याप्रजत्वप्रयुक्तदोषस्य भ्रातृपुत्रेणाऽपि निवर्त्तिबोधकत्वात् । युक्तं चैतत्, स्वपुत्रेणेव भ्रातृपुत्रेणाऽपि वंशविच्छेदपरिहारसम्भवात् । 'पत्न्यादिभ्यः पूर्वं कश्चित् सपिण्डदानरिक्थाधिकारी भवेत्' इति कामनया भ्रातृपुत्रस्य दत्तकविधिना स्वीकारस्यौचित्याविर्जितत्वाच्च । किञ्च सदृश एव प्रतिनिधिरिति पाष्ठप्रतिनिधिन्यायः। तेन च पुत्रसदृश एव पुत्रप्रतिनिधिः सिध्यति। तथा च न मन्वादिवाक्येनश्रुतप्रतिग्रहादिकल्पनाक्लेशः, नापि

(१) 'पुत्रत्वे' घपुस्तके नास्ति ।

मिताक्षरादिविरोधः, नापि भ्रातृपुत्रस्य याज्ञवल्क्याद्युक्तपञ्चम-स्थाननिवेशभङ्गः, पुत्रीकृतस्य प्रथमस्थाननिवेशेऽप्यतथाभूतस्य तदुक्तेः। किञ्च कालिकापुराणे एव शंकरसुतयोर्वेतालभैरवयोर्मध्ये भैरवपुत्रस्य तद्भ्रात्रा नन्दिवाक्येन पुत्रार्जने प्रवृत्तेन वेतालेन पुत्री-करणं स्मर्यते ।

ततः कदाचिदुर्वश्यां भैरवो मैथुनं गतः ।
तस्यां संजनयामास सुवेशं नाम पुत्रकम् ॥
तमेव चक्रे तनयं वेतालोऽपि स्वकं सुतम् ॥ इति ।

न चात्र पुत्रीकरणं न प्रतीयते इति वाच्यं, तस्य भ्रातृपुत्रत्व-मात्रेण स्वीयत्वसिद्धेः 'तमेव तनयं स्वकं सुतं चक्रे' इत्युपादान-विरोधात् , स्वीयसुतानुष्ठानस्यैव शब्दार्थत्वादिति । 'भ्रातॄणामेक-जातानाम्' इत्यत्र भ्रातृपदं भ्रातृभगिन्योः परस्परपुत्रवारणार्थम् । अ-ग्रिमभागिनेयनिषेधेन तुल्यन्यायेन भ्रात्रीयनिषेधस्यापि लाभादिति केचित् । एकजातपदं च भिन्नोदराणामेकपितृकाणामपि सपि-ण्डान्तरलाभसत्त्वे पुत्रवारणार्थं, न तु सर्वथा भिन्नोदरभ्रातृपुत्रस्या-ग्राह्यत्वार्थं तन्निषेधस्यानुपलम्भात् । एक इति एकोऽपीत्यर्थः, तेन द्वयोः पुत्रवत्त्वे अन्येषामपुत्राणां न भ्रातृपुत्रग्रहणासम्भवः । 'पुत्रवान्' इत्यत्र पुत्रे कापि संख्या न प्रतीयते 'राजपुरुषः' इत्यादौ राज्ञि तत्प्रतीतेरभेदैकत्वसंख्याप्रस्तावे शाब्दिकैर्निराकरणात् । एतेन पुत्रौ पुत्रा वा विद्यन्ते यस्येति विग्रहाद् द्व्यादिसंख्याप्रतीत्या 'न त्वे-व एकं पुत्रं दद्यात्' इति निषेधोऽनर्थक इति प्रत्युक्तम् । संख्यांशे उदासीनतया तन्निषेधोपपत्तेः । पुत्रपदं चौरसपरं, तेन न दत्तकादेः पुत्रीकरणापत्तिः । अत्र तेनेत्येकवचनं पुत्रिण इति बहुवचनं च न विवक्षितम् । अन्यथा तद्बलाद् बहवोऽप्येकं पुत्रं युगपत्प्रतिगृह्णीयुः इति विधिकल्पनापत्तेः, यत्र द्वौ एकपुत्रौ द्वौ च भ्रातरौ तदनुरोधेन तद्-विवक्षाया आवश्यकत्वाच्च । अन्यथा पुत्रे एकत्वस्य भ्रात्रोर्बहुत्वस्य च

बाधेन पुत्रत्वमेव न स्यात्। केचित्तु दत्तके पुत्रप्रतिनिधित्वं पालके च पितृप्रतिनिधित्वमित्याहुः। दत्तके पुत्रत्वं पालके पितृत्वमिति मिताक्षरा। मतद्वयेऽपि जनको यथा पुत्रस्य पोषणसंस्कारादिकं करोति तथा पालकोऽपि दत्तकस्य तत्कुर्यात्। यथा चौरसः पितुराज्ञादि पालयति, तच्छ्राद्धादिकं च करोति, तद्रिक्थं च गृह्णाति, तत्सपिण्डादिविवाहं न करोति, तथा दत्तकोऽपि पालकस्याज्ञां पालयेव, तच्छ्राद्धं कुर्यात्, तद्रिक्थं गृह्णीयात्, तद्गोत्रसपिण्डयोः कन्यां च वर्जयेत् इति। अयं तु विशेषः—दत्तकानन्तरम् औरसे उत्पन्ने चतुर्थांशं दत्तको गृह्णीयात्।

उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे चतुर्थांशहराः सुताः।
सवर्णा, असवर्णास्तु ग्रासाच्छादनभाजनाः॥

इति कात्यायनोक्तेः। 'सवर्णाः क्षेत्रजदत्तकादयः' इति मिताक्षरा। कौस्तुभे तु—

दत्तपुत्रे यदा जाते कदाचित्त्वौरसो भवेत्।
पितुर्वित्तस्य सर्वस्य भवेतां समभागिनौ॥
अविधानं विधानं वा यदि प्राप्नोति नन्दनः।
विवाहविधिभाजं तु न कुर्याद्धनभाजनम्॥
तस्मिन्जाते सुते दत्ते न कृते च विधानके।
तत्सर्वस्यैव वित्तस्य स स्वामी पितुरञ्जसा॥
जातेष्वन्येषु पुत्रेषु ज्येष्ठपुत्रप्रतिग्रहात्।
पिता चेद्विभजेद्वित्तं नैवासौ ज्येष्ठभाग्भवेत्॥ इति।

प्रथमश्लोको जातकर्मादिसंस्कृतदत्तकस्यौरसेन समांशलाभपरः, द्वितीयश्लोकस्य यदि प्रतिग्रहीत्रा जातकर्माद्युपनयनान्तसंस्कारो न कृतः, दत्तकविधानं तु कृतं, तदा तस्य विवाहमात्रलाभः, नत्वन्यधनलाभ इत्यर्थः। यदि प्रतिगृहीतस्यापि दत्तकविधानं न कृतं, किन्तु जातकर्माद्युपनयनान्तसंस्कारमात्रं, तदा तस्य दारक-

स्वाभावादौरसस्यैव सर्वधनलाभः न केवलसंस्कृतस्येति तृतीयश्लोकार्थः । एवञ्च यदा कतिपये संस्कारा दत्तकविधानं च कृतं तदा चतुर्थांशलाभो द्रष्टव्यः । चतुर्थश्लोकस्तु यदा समांशः क्रियते तदा तस्य ज्येष्ठत्वेऽपि ज्येष्ठांशनिषेधार्थं इत्युक्तम् । तन्मिताक्षरानादरणेनानादरणीयम् । दत्तकपुत्रीस्वीकुर्वतां तु तस्याः पत्न्यभावे धनग्रहणेऽधिकारो दुहितृत्वात् इति । शौनकः—

ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्तव्यः पुत्रसंग्रहः ।
तदभावेऽसपिण्डो वा अन्यत्र तु न कारयेत् ॥
क्षत्रियाणां स्वजातौ वा गुरुगोत्रसमोऽपि वा ।
वैश्यानां वैश्यजातौ वा शूद्राणां शूद्रजातिषु ॥
सर्वेषां चैव वर्णानां जातिष्वेव न चान्यतः ।
दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रस्यापि च दीयते ॥
नैकपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं कदाचन ।
बहुपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नतः ॥
दक्षिणां गुरवे दद्याद्यथाशक्ति द्विजोत्तमः ।
नृपो राष्ट्रार्धमेवापि वैश्यो वित्तशतत्रयम् ॥
शूद्रः सर्वस्वमेवापि अशक्तश्चेद्यथाबलम् ॥ इति ।

ब्राह्मणानामिति । सपिण्डेष्वपि भ्रातृपुत्रो मुख्यः, तदभावे सगोत्रः सन् सपिण्डो यः कश्चित् । तदभावे त्वसगोत्रः सपिण्डः, तदभावे त्वसपिण्डः सगोत्रः, तदभावेऽसपिण्डः सन्नसगोत्र इति । तत्र भ्रातृपुत्रस्य पुत्रीकरणं प्रपञ्चितम् । तदभावे सपिण्ड एव सगोत्रः,

स्वगोत्रेषु कृता ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः ।
विधिना गोत्रतां यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते ॥

इति वृद्धगौतमात् । गोत्रतां संततित्वम् । तदभावे केवलसपिण्डोऽपि, शौनकेन तदभाव एवासपिण्डोक्तेः । असपिण्डेष्वपि

सगोत्रो मुख्यः 'न सापिण्ड्यं विधीयते' इति शेषवलेनासपिण्डसगोत्रलाभात् । तदभावे असगोत्रः,

दत्ताद्या अपि तनया निजगोत्रेण संस्कृताः ।
आयान्ति पुत्रतां सम्यगन्यबीजसमुद्भवाः ॥

इति कालिकापुराणात्,

गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेद्दत्रिमः सुतः ।

इति मनुनाऽसगोत्रस्य ध्वननाच्च । प्रयत्नत इति आपदुद्धारार्थमित्यर्थः । अत्र दत्तकपुत्रीस्वीकर्तृमते भिन्नभिन्नगोत्रजातौ परस्परमसपिण्डौ कन्यापुत्रौ यत्र परस्परमसपिण्डाभ्यामेकगोत्राभ्यां प्रतिगृहीतौ तत्र तयोः कन्यापुत्रयोः परस्परं विवाहो न जायते एकगोत्रत्वादिति केचित् । अन्ये तु तयोर्विवाहो भवति । एकगोत्रसम्बन्धमात्रस्याविवाहप्रयोजकत्वाभावात्, किन्तु एकगोत्रजन्यत्वस्य 'असमानार्षगोत्रजाम्' इत्युक्तेः । अन्यथा असमानार्षगोत्राम्' इत्येव ब्रूयात् । तेन तस्या मातापितृगोत्रोद्भूतो निषिध्यते न त्वेष इति । एवं माध्यन्दिनीयानाम् 'अमातृगोत्रप्रभवाम्' इति प्रभवपदप्रयोजनमूह्यमित्याहुः । राष्ट्रार्धमिति । अर्धराज्योत्पन्नमित्यर्थः । तच्च एकवर्षायम् । यद्वर्षे पुत्रो गृहीतः तद्वर्षायमिति यावत् ।

प्रदद्यादर्धराज्योत्थमेकवर्षाहृतं धनम् ।

इति वृद्धगौतमोक्तेः । यस्य क्षत्रियस्य यत्र स्वाम्यं तत् तद्राज्यं, तेन एकग्रामाधिपक्षत्रियादिनैकग्रामाद्यर्धधनमेव देयमित्यर्थः । वित्तेति ।

शतत्रयं नाणकानां सौवर्णमथ राजतम् ।
प्रदद्यात्ताम्रमथवा उत्तमादिव्यवस्थया ॥

इति वृद्धगौतमस्मरणं द्रष्टव्यम् । सर्वस्वमिति । एकवर्षायप्रभृतिलब्धं द्रव्यम् 'एकवर्षाहृतं धनम्' इत्युक्तेः, 'सर्वस्वं चान्वये सति' इति निषेधाच्च । यथाबलमिति । एकवर्षभृतिद्रव्ये यावद्दातुं

शक्यं ततः किञ्चिदाधिकं दद्यादित्यर्थः । दत्तकपुत्रमरणे तत्प्रतिग्रहीतृतत्पत्नीतत्पुत्रान्तरादीनां सर्वेषां सापिण्ड्याद्दशाहाशौचं, पालकमरणे दत्तकादेर्दशाहं सपिण्डसगोत्रत्वात् । जनकमरणे तु न दशाहमित्याद्यग्रे बोध्यम् ।

दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रस्यापि च दीयते ।

इत्यत्रोक्तं कौस्तुभे शौनकः—

दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्राणां विहितः सुतः ।
ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः क्वचित् ॥ इति ।

पूर्वार्धे भागिनेयस्य दौहित्रसाहचर्यादुत्तरार्धे भागिनेयपदं दौहित्रोपलक्षणं, पुत्रत्वबुद्ध्यनर्हभ्रातृपितृव्यमातुलाद्युपलक्षणं चेति । अन्ये त्वाहुः—अपेः अवधारणमर्थः, तथा च जातित्वेन दौहित्रभागिनेयावुद्दिश्य शूद्रकर्तृकतानियमविधानादन्येषां तत्पुत्रनिषेधः फलति । न च तत्र चकारादन्येषामपि समुच्चयः कुतो न भवति ? एवञ्च तत्राऽपेरवधारणार्थकत्वमपि न कल्प्यते इति वाच्यं, तथा सति एतद्वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः सर्वेषामेव जातित्वेन तदुभयप्राप्तेरिति । ननु एकस्यां दानक्रियायां दौहित्रभागिनेयकर्मकत्वशूद्रकर्तृकत्वयोर्विधाने वाक्यभेदः । न च तदुभयविशिष्टैकदानविधानान्न वाक्यभेदः, विशिष्टविधाने वाक्यभेदविरहादिति वाच्यम् । "माता पिता वा" इति दर्शनादापन्निवृत्तिरूपदृष्टप्रयोजनवत्त्वेन विशिष्टदानविधानासम्भवात्, दानभावनाया भाव्यसाकाङ्क्षतया श्रुतस्य शूद्रस्यैव भाव्यत्वेनान्वयसम्भवेनाश्रुतस्य तादृशप्रयोजनस्यान्वयासम्भवाच्च । तस्मात् 'दौहित्रभागिनेयौ शूद्राय दद्यात्' इत्यर्थः । ततश्च शूद्रकर्मकदानोद्देशेन दौहित्रभागिनेयौ नियम्येते शूद्रस्य द्वावेव दत्तपुत्रौ नान्ये इति, ब्राह्मणादीनां तु सर्वेऽपीति । न च शूद्रस्य स्वतःसिद्धत्वेन कुतो दानभाव्यत्वमिति वाच्यं, 'व्रीहीनवहन्ति' इत्यत्र व्रीहीणां स्वरूपेणाभाव्यत्वेऽपि संस्कारवत्तयाऽवहननभाव्यत्ववच्छू-

द्रस्य स्वरूपेण दानाभाव्यत्वेऽपि पितृत्वरूपसंस्कारवत्तया तद्भाव्यत्वादिति चेत्? न, 'दीयते' इति हि कर्मणि यक्, कर्मत्वेन च दौहित्रभागिनेययोः प्रतीत्या तयोरेव भाव्यत्वं लभ्यते। ततश्च शूद्रसम्बन्धिदानेन दौहित्रं भागिनेयं च पुत्रं कुर्यादित्यर्थः। तथा च प्रोक्तरीत्या कर्तृनियमाद् ब्राह्मणादेः तन्निषेधे पर्यवसानम्। पठन्ति च—

ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः क्वचित्।
दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रैस्तु क्रियते सुतः॥

इति वृद्धगौतमवचनम्,

सगोत्रजसुतालाभे पालयेदन्यगोत्रजम्।
दौहित्रं भागिनेयं वा मातृष्वसृसुतं विना॥

इति शाकलसंहितावचनं चेति। अन्ये तु दौहित्रभागिनेययोः शूद्राणां पत्युरेवाधिकारः,

दौहित्रं भागिनेयं च शूद्राणां च पतिर्यदि।

इति वचनात्; शेषं प्राग्वदित्याहुः। भट्टास्तु शूद्रस्यैव दौहित्रभागिनेयौ द्वौ नेतरस्येति न नियमः यथा 'दण्डी प्रैषानन्वाह' इति दण्डित्वेन प्रैषानुवचने मैत्रावरुणस्य विनियोगात् प्रैषानुवचनकर्तृत्वेन भाव्युपयोगिनो मैत्रावरुणस्यैव 'मैत्रावरुणाय दण्डं प्रयच्छति' इत्यत्र दण्डितया भाव्यत्वं, 'यजमानः स्वदण्डदानेन मैत्रावरुणं भावयेत्' इत्यर्थात्, तथा इहाप्यनपाकृतर्णत्वेन चतुर्थ्यर्थषष्ठ्या दौहित्रभागिनेयदानेन शूद्रं भावयेदित्यर्थः। एवञ्च दौहित्रभागिनेययोर्विधेयत्वेन नियमविधिविषयत्वं युक्तं, शूद्रस्य तु शेषितया तन्नियमे परिसंख्यापत्तेः, यथा 'इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते' इति, सा च त्रिदोषेति। तस्माद्दौहित्रभागिनेयावेव शूद्रस्य मुख्यौ, तदभावे तु अन्योऽपि सजातीयः 'शूद्राणां शूद्रजातिषु' इति तैत्रै-

दत्तके विशेषः कालिकापुराणे—

*पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते ।
आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः ॥
चूडोपायनसंस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः ।
दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ॥
ऊर्ध्वं तु पञ्चमाद्वर्षान्न दत्ताद्याः सुता नृप ॥
*गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुत्रेष्टिं प्रथमं चरेत् ॥

वोक्तेः । नचेदं जातिपदं दौहित्रभागिनेययोरुपसंह्रियते इति वाच्यं, तथा सत्येकस्मृतौ सामान्यवाक्यवैयर्थ्यापत्तेः । एवञ्च ब्राह्मणादिभिरपि दौहित्रभागिनेयौ ग्राह्यौ बाधकाभावादिति वदन्ति । *पितुर्गोत्रेणेति । आचूडान्तं संस्कृत इत्यन्वयः । अभिविधावाङ् । स पुत्रोऽन्यतोऽन्यस्य ब्राह्मणादेः पुत्रतां न यातीति निषिध्यते । अत्र प्रतिग्रहीतुरेव जातकर्मादिविधानाज्जातमात्रप्रतिग्रहो मुख्यः, इहाऽपि 'आचूडान्तम्' इत्युक्तेश्च । पञ्चवर्षान्तं गौणः 'ऊर्ध्वन्तु पञ्चमाद्वर्षात्' इत्युक्तेः । *गृहीत्वेति । पुत्रेष्टिस्तस्य दासभावापनायिका । एतच्च विप्रादेरपि,

ऊर्ध्वन्तु पञ्चमाद्वर्षान्न दत्ताद्याः सुता नृप ।

इति सामान्यतो निषेधादिति यथाश्रुतानुरोधिनः । तदसत्, उक्तकालिकापुराणस्य राज्यार्हपुत्रपरत्वात् । तस्यैव च प्रतिग्रहीतृकर्तृकसंस्कार आवश्यकः । एवं हि कालिकापुराणम्—

न क्षेत्रजादितनयं राजा राज्येऽभिषेचयेत् ।
पित्रर्णशोधने नित्यमौरसे तनयेऽसति ॥ (असतीति च्छेदः)
औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च भागार्हास्तनया इमे ॥
कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।
स्वयंदत्तश्च दासश्च षडेते पुत्रपांसनाः ॥

अलाभे पूर्वपूर्वेषां परान् समभियोजयेत् ।
पौनर्भवं स्वयंदत्तं दासं राज्ये न योजयेत् ॥
दत्ताद्या अपि तनया निजगोत्रेण संस्कृताः ।
आयान्ति पुत्रतां सम्यगन्यबीजसमुद्भवाः ॥
पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते ।
आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः ॥
चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः ।
दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दासतोऽच्यते ॥
ऊर्ध्वन्तु पञ्चमाद्वर्षान्न दत्ताद्याः सुता नृप ।
गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुत्रेष्टिं प्रथमं चरेत् ॥
पौनर्भवं तु तनयं जातमात्रं समानयेत् ।
कृत्वा पौनर्भवस्तोमं जातमात्रे तु तस्य वै ॥
सर्वांस्तु कुर्यात्संस्कारान् जातकर्मादिकानथ ।
कृते पौनर्भवस्तोमे सुतः पौनर्भवस्ततः ॥
एकोद्दिष्टं पितुः कुर्यान्न श्राद्धं पार्वणादिकम् ।
क्रीता या रमिता मौल्यैः सा दासीति निगद्यते ॥ इति ।

अस्यार्थः—दत्ताद्या इति । पुत्राः प्रतिग्रहीतृकर्तृकजातकर्मादिसकलसंस्कारसंस्कृता एव राज्यार्हाः, नाऽन्ये, सम्यक् पुत्रतां राज्यार्हतामित्यर्थात् । अन्यथा 'पुत्रमायान्ति' इत्येव ब्रूयात्, न तु सम्यगित्यपि । 'अन्यथा दास उच्यते' इत्यत्रापि अन्यथा(प्रति)-ग्रहीतृकर्तृकचूडान्तसंस्काराभावे दासः तद्वद्राज्यभागानर्हः अन्यत्रान्यशब्दप्रयोगस्य "मासमग्निहोत्रं जुहोति" इति वत्तद्धर्मातिदेशार्थत्वात् । एवमेव 'दासं राज्ये न योजयेत्' इत्यभिधाय दत्तकराज्याधिकारं प्रकृत्य 'अन्यथा दासतोच्यते' इत्येतस्य संगतेरिति । पौनर्भवस्तोमः सोमयागभेदः, तस्य सुतसंस्कारार्थत्वम् । अनाहिताग्नीनां तु तादृशयागासम्भवेऽपि तद्व्रताकचरुर्द्रष्टव्यः । ब्राह्मणादेस्तु न जन्मतः प्रति-

ग्रहेऽधिकारः,

सदृशं तु प्रकुर्याद्यं गुणदोषविचक्षणम् ।
पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयः कृत्रिमः सुतः ॥

इति मनूक्तकृत्रिमपुत्रलक्षणे गुणदोषविचक्षणं प्राकृतव्यवहारं न तु बालमिति मेधातिथिविरोधात्, श्राद्धाकरणे दोषः, तत्करणे गुण इति गुणदोषावधारणकुशलमिति सर्वज्ञनारायणविरोधात् । "सदृशं तुल्यम्, 'इमं पुत्रं करोमि' इति एकस्य पुत्रचिकीर्षावदन्यस्य 'अहमस्य पुत्रो भवामि' इति तद्बुभूषया प्रतिग्रहीतृसादृश्यवन्तम्; सकामं यं कुर्यात्" इतिबौधायनसंवादात्, 'अहमस्य पुत्रो भवामि' इति मतिश्च न जातमात्रादाविति रत्नाकरविरोधाच्च । तस्मात्पञ्चाधिकवर्ष एव प्रतिग्रहार्ह इत्येके । अन्ये तु एतत्सर्वमसगोत्रदत्तकपरमित्याहुः । परे तु असगोत्रोऽपि उपनयनान्तसंस्कारोत्तरमपि परिणीतोऽपि उत्पन्नपुत्रोऽपि च दत्तको भवति बाधकाभावात्, "शुनःशेपो विश्वामित्रपुत्रः स्वयमेवाभवत्" इति बह्वृचब्राह्मणसंवादाच्च । शुनःशेपश्चोपनीतः । अनुपनीतस्य वेदाध्ययनासम्भवेन वैदिकमन्त्रैः प्रजापत्यादिस्तुतौ इन्द्रदत्तहिरण्मयरथप्रतिग्रहे च प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न च स स्वयंदत्त इति वाच्यम् 'दत्ताद्यास्तनयाः' इत्यत्राद्यपदेन कृत्रिमादीनामपि ग्रहणेन भवन्मते तस्यापि निषेधात् । न च श्रुतिवशाज्जातोपनयनः स्वयंदत्त एव स्वीकार्य इति वाच्यं, तर्हि जातोपनयनस्य दत्तकस्यापि दुर्वारत्वात्, श्रुत्या दत्ताद्या इत्यस्याप्रामाण्योन्नयनात्, 'पितुर्गोत्रेण' इत्यादेश्च प्रायशः कालिकापुराणादावदर्शनाच्च । अथवाऽस्तु 'दत्ताद्याः' इत्यस्य प्रामाण्यं, परन्तु 'अन्यबीजसमुद्भवाः' इति यथाश्रुतं व्यर्थम् दत्तादेरन्योत्पन्नत्वनैयत्यात् । अतस्तेनान्यकृतगर्भाधानादि उपनयनान्तसंस्कारयुक्तत्वं बोध्यते, बीजिनः पितुरुपनयनेऽधिकारात् । अन्यकृतोपनयनान्तसंस्कारा अपि दत्ताद्यास्तनयाः संस्कृताः कृतदत्त्रिमादि-

विधानाः निजगोत्रेणैव पुत्रतां सम्यक् यान्ति प्राप्नुवन्ति, दात्रिप-संस्कारवशेन पितृगोत्रत्यागस्य मनुनोक्तेः। एवं 'पितुर्गोत्रेण' इत्याद्यप्यस्तु, परन्तु "न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यत" इत्यस्य अन्यस्य पितृभिन्नस्य प्रतिग्रहीतुः पितृगोत्रेण पुत्रतां न याति किन्तु पितृगोत्रं विहायैव पुत्रतां यातीत्यर्थः। चूडेति। 'अन्यथा दास उच्यते' इति चतुर्थपादवशात् निजगोत्रेण प्रतिग्रहीतृगोत्रेण अन्यथा दातृगोत्रेण वा चूडादिसंस्काराः कृताश्चेत्तदा ते तनया दत्ताद्या भवन्ति, तेषामदासता दासभिन्नता उच्यते इत्यर्थः। ऊर्ध्वं त्विति। एतच्च यथाश्रुतमलग्नकम् 'गृहीत्वा पञ्चवर्षीयम्' इत्यनेन विरोधात्, किन्तु न हि निन्दान्यायेन पञ्चवर्षप्रतिग्रहस्तावकम्, तत्र प्रथमं पुत्रेष्टिः कार्या। तत्र दातृगोत्रेणोपनयन-परिणयान्तसंस्काराणां संजातत्वात् पुत्रपूतत्वार्था पुत्रेष्टिः पालकेन विहितकर्मान्तरानुष्ठानात्प्रथमं कार्या इत्यर्थः। यच्च—

अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः।
स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स स्वशाखभाक्॥

इति वाक्यं, तत्प्रतिवेदमुपनयनपरमिति।

केचित्तु 'दत्ताद्याः' इत्यादिपद्यवचनानि द्व्यामुष्यायणपराणि। तथाहि—दत्ताद्या इति अन्यबीजसमुद्भवा अपि दत्ताद्यास्तनयाः प्रतिग्रहीत्रा स्वगोत्रेण संस्कृता एव कृतजातकर्मादिसंस्कारा एव प्रतिग्रहीतुः सम्यक् पुत्रतां प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। द्व्यामुष्यायण एकगोत्रः स इति भावः। पितुर्गोत्रेणेति। आचूडान्तं जनकगोत्रेण यः संस्कृतः सोऽन्यस्यैव पुत्रतां न याति, किन्तु द्व्यामुष्यायणो द्विगोत्र इत्यर्थः। चूडेति। चूडान्ताः प्राक्तनाः संस्काराश्चेत् पितृगोत्रेण जातास्तदा चूडाप्रभृति निजगोत्रेण कृता एव चेत्तदा दत्ताद्यास्तनया भवन्ति द्व्यामुष्यायणा अप्येकगोत्रा इति भावः, चूडायां निजगोत्रानुष्ठान-

स्यैकगोत्रत्वमापकत्वात्। चूडायां तत्तद्गोत्रिणां प्रत्यार्षेयशिखाकरणोक्तेः। अन्यथाऽदासता दासवैलक्षण्यमात्रमुच्यते, एतस्य रिक्थग्राहित्वात्, न तु पुत्रत्वमित्यर्थः। ऊर्ध्वं त्रिवनि स्तावकं, संस्कारेभ्यः प्रथमं पुत्रेष्टिः कार्येत्यर्थः। यथा च प्रतिग्रहीतृगोत्रेण चूडाकर्म समानगोत्रत्वमापकं, तथा तद्गोत्रे एतच्छाखोक्तविधिनोपनयनं तत्समानशाखीयत्वमापकमित्याह 'अन्यशाखोद्भवो दत्त' इतीत्याहुः। परन्तु एतेषां द्व्यामुष्यायणपरत्वेऽपि न केवलदत्तके विरोध इति शिवम्। वस्तुतस्तु दत्तको द्विविधः केवलो द्व्यामुष्यायणश्च। तत्र संविदं विना दत्त आद्यः। आवयोरसाविति संविदा दत्तोऽन्त्यः। तत्र दत्तकत्वस्य होमसाध्यादृष्टविशेषरूपताया उपपादितत्वात् तादृशादृष्टवशादेव प्रतिग्रहीतृकुले पुत्रपित्रादिसम्बन्धविशेषप्रयुक्तानि कार्याणि भवन्ति।

गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेद्दत्रिमः सुतः।
गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा॥

इति मनुना दत्तकस्य जनकगोत्ररिक्थे निराकृत्य पुत्रं ददतो जनकस्य गोत्ररिक्थे अनुगच्छतीति गोत्ररिक्थानुगः पिण्डः सापिण्ड्यं स्वधा श्राद्धौर्ध्वदेहिकादि च व्यपैतीति गोत्रादिसत्त्वे श्राद्धादिसत्त्वं, तदसत्त्वे च श्राद्धाद्यभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां जनकश्राद्धादावधिकारनिराकरणात्। वस्तुतस्तु यथा 'जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत' इत्यादौ वयोऽवस्थाविशेषः, यथा वा 'अर्धमन्तर्वेदि मिनोति, अर्धं बहिर्वेदि मिनोति' इत्यादौ सन्धिदेशो लक्ष्यते, तद्वत् गोत्ररिक्थपिण्डस्वधाशब्दैः जनकादिसम्बन्धप्रयुक्तं (१)कार्यं लक्ष्यते। व्यपैतीत्यनेन च तन्निवृत्तेरभिधानात्सोदरपितृव्यादिसम्बन्धनिवृत्तिरपि सिध्यति। तथा च केवलदत्तकस्य प्रतिग्रहीतुरेवौर्ध्वदेहिकश्राद्धादावधिकारः। तत्पुत्रस्य पितुः सपिण्डीकरण-

१ 'कार्यमात्रं' घपुस्तके।

पार्वणश्राद्धादि प्रतिग्रहीत्रैव सह कुर्यात्, एवं तत्पुत्रोऽपि। उभयोः पुत्राभावे त्वनायत्या सपिण्डान्तरवत् पूर्वपितुरपि और्ध्वदेहिकादि कार्यम्। यत्तु केवलदत्तके मानाभावः तद्विधानादिति, तन्न, केवलदत्तकस्य कस्यचिदपि क्वचिदपि व्यवहाराभावेऽपि प्रोक्तमनुना जनकादिसम्बन्धनिवृत्तेरभिधानात्, द्व्यामुष्यायणे च तद्बाधादेव दुर्वारत्वात्, "ऊर्ध्वं सप्तमात् पितृबन्धुभ्यो बीजिनश्च मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात्"इति गौतमकृतो बीजिकुले सप्तपुरुषं विवाहनिषेधो द्व्यामुष्यायणे सापिण्ड्यसद्भावेन व्यर्थ इति तत्सिद्धेश्च, तस्य जनकसापिण्ड्यासत्त्वेन विवाहप्राप्तेस्तत्साथर्क्यात्। किञ्च-

द्व्यामुष्यायणका ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः।
गोत्रद्वयेऽप्यनुद्वाहः शौङ्गशैशिरयोर्यथा॥

इति वचनेन द्व्यामुष्यायणस्य गोत्रद्वयं मनुना च पितृगोत्रनिवृत्तिरिति विरोधस्य परिहारार्थं सोऽपि स्वीकार्यः। एवमेव शूरेण कुन्तिभोजाय केवलदत्त्रिमत्वेन दत्तायाः कुन्त्याः पुत्रस्यार्जुनस्य शूरपुत्रवसुदेवदुहित्रा सुभद्रया सापिण्ड्यनिवृत्तिरुक्ता भट्टसोमेश्वरेण, सापि च केवलदत्तकास्वीकारे कथं सङ्गच्छेदिति। अस्य च केवलदत्तकस्य पालकपितृकुले एव साप्तपौरुषं, पालयितृमातृकुले एवञ्च पाञ्चपौरुषं सापिण्ड्यम् दर्शितगौतमवचनात्, मनुना जनककुले तन्निवृत्तेरुक्तत्वाच्च। यत्तु, जनकगोत्रेणोपनयनादिसंस्कृतस्य जनककुले पितृतः साप्तपौरुषं मातृतश्च पाञ्चपौरुषं, सापिण्ड्यं प्रतिग्रहीतृकुले तु त्रिपुरुषं प्रतिग्रहीतरि गौणपितृत्वप्रयोजकस्योत्पादकत्वस्योपनेतृत्वस्य चाभावात्। जनकगोत्रेणासंस्कृतस्य तु प्रतिग्रहीत्रादिभिरेव साप्तपौरुषं पाञ्चपौरुषं च सापिण्ड्यमिति सापिण्ड्यमीमांसामतं, तद्ग्रन्थकार एवाग्रे दूषयिष्यति। द्व्यामुष्यायणस्य श्राद्धेऽधिकारो ग्रन्थ एव व्यक्तीभविष्यति। अन्ये तु दत्तको द्विविधः केवलो द्व्यामुष्यायणश्च। तत्र केवलः प्रतिग्रहीतुरेव पुत्रः संपादितप्रतिग्र-

हीतृगोत्रसापिण्ड्यादिः सन्निवृत्तजनकगोत्रसापिण्ड्यादिः । व्याप्य-पुत्रत्वविधायकवचनैरेव व्यापकगोत्रसापिण्ड्यादिसिद्धेः 'गोत्र-रिक्थे जनयितुः' इति वाक्याच्च । अत्र पिण्डः सापिण्ड्यं न तु श्राद्धं 'ददतः स्वधा' इत्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेः । न च प्रतिग्रहीतृसंस्कारेण तद्गोत्रादिसम्बन्धसिद्धावपि जनकगोत्रस्य तज्जन्यसंस्कारस्य च सत्त्वात्कथं तन्निवृत्तिरिति वाच्यं, निरुपाधिकदानादेव तन्निवृत्तेर्मनोरभिप्रेतत्वात् । अत एव तस्य प्रतिग्रहीतृगोत्रेणैव सर्वक्रियानुष्ठानं प्रतिग्रहीतृसपिण्डा एव तज्जननादौ दशाहाद्याशौचं प्रतिग्रहीतृकुल एव च तत्सपिण्डीकरणादि कुर्वन्ति । नचास्य जनकगोत्रसापिण्ड्याद्यभावे जनकसगोत्रासपिण्डाविवाहप्रसङ्ग इति वाच्यम्, 'असगोत्रा च या पितुः' इतिनिषेधात् । चकारेणासपिण्डा गृह्यते ।

ये द्व्यामुष्यायणा ये च दत्तकक्रीतकादयः ।
गोत्रद्वयेऽप्यनुद्वाह्याः शौङ्गशैशिरयोर्यथा ॥

इति सङ्ग्रहाच्च । नचैवं तत्पुत्रस्य दत्तककन्याया विवाहः स्यादिति वाच्यम्, तस्याः पितृष्वसृत्वात्,

पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानीं स्नुषामपि ।
मातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयां तथा ॥
आचार्यपत्नीं स्वसुतां गच्छंस्तु गुरुतल्पगः ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तेः । तत्पौत्रस्य च जनकपौत्र्या विवाहो भवत्येव, बाधकाभावात् । दत्तकानन्तरमौरसे जाते तु समरिक्थं गृह्णीयात,

दत्तपुत्रे यदा जाते कदाचित्त्वौरसो भवेत् ।
पितुर्वित्तस्य सर्वस्य भवेतां समभागिनौ ॥

इति वचनात् । आवयोरयमिति संविदा दत्तस्तु द्व्यामुष्यायणः, 'एकपिण्डे द्वावनुकीर्तयेत् प्रतिग्रहीतारं चोत्पादयितारं च' इति

वचनात् । न च संविदि मानाभावः,

तथैवाक्षेत्रिणो बीजं परक्षेत्रे प्रवापिणः ।
कुर्वन्ति क्षेत्रिणामर्थं न बीजी लभते फलम् ॥
क्रियाभ्युपगमात्त्वेतद् बीजार्थं यत्प्रदीयते ।
तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्री तथैव च ॥

इति मनुवाक्यस्यैव संविदि प्रमाणत्वात् । यदत्रापत्यं भावि तदाऽवयोरिति संविदा यत्क्षेत्रं क्षेत्रस्वामिना बीजवापार्थं दीयते तत्रोत्पन्नस्यापत्यस्य द्वावपि पितरौ भागिनाविसर्थात् । नचास्त्वयं क्षेत्रजादौ ह्यामुष्यायणत्वप्रयोजकोऽभिसन्धिः, दत्तके तु तत्सत्त्वे मानाभाव इति वाच्यम्, एकवस्तुनि लोके एवाभिसन्धिनोभयस्वामिकत्वसिद्धेः । न च दातुः पुत्रान्तरसत्त्वे संवादो व्यर्थः एकपुत्रस्य तु, 'न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात्'इति वसिष्ठेन निषेध एवेति वाच्यं, प्रीत्यतिशयेनानेकपुत्रस्यैव संवादसम्भवात् । एवं यः कृतोपनयनो दत्तः प्रतिग्रहीत्रा कृतविवाहादिः तत्र प्रतिग्रहीतृगोत्रसम्बन्धे जातेऽपि न जनकगोत्रसम्बन्धनिवृत्तिः,

अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः ।
स्वगोत्रेण स्वगृह्योक्तविधिना स स्वशाखभाक् ॥

इति वसिष्ठेनोपनयनोत्तरगृहीतस्य शाखाद्वयभागित्वोक्तेर्गोत्रद्वयभागित्वस्याप्यौचित्यात्, स्वगोत्रेणेति सहार्थतृतीयासत्त्वाच्च । अयमपि ह्यामुष्यायणः । ह्यामुष्यायणत्वं हि तत्तच्छाखाद्वयगोत्रभागित्वम् । एतेन चूडान्तकृतसंस्कारानन्तरं दत्ते प्रतिग्रहीत्रा चूडायां कृतायां ह्यामुष्यायणत्वं प्रत्युक्तम् वसिष्ठेन शाखाद्वयभागित्वोक्तेस्तस्य जनककृतोपनयन एव भावात् । यत्तु 'दत्ताद्या अपि तनयाः' इति कालिकापुराणं, तद्

अभावे पूर्वपूर्वेषां परान् समभिषेचयेत् ।

इति पूर्वोपक्रमादनेकदत्तकसमवाये राज्याधिकारयोग्यता-

तारतम्यबोधकम् । अन्यथा 'गृहीत्वा पञ्चवर्षीयम्' इति कृतचूड-स्यापि परिग्रहार्थकवाक्यविरोधात् । एवं यः सोपाधिकदानेन दत्तः प्रतिग्रहीत्रा जातकर्मादिभिः संस्कृतः सोऽपि द्व्यामुष्यायणः, निरुपाधिकदानाभावेन स्वगोत्रनिवृत्त्यभावात् । एवञ्च केवलदत्तकस्य जनककुले सापिण्ड्याभावेऽपि द्व्यामुष्यायणस्य सर्वस्यापि तत्सन्तते-श्च गोत्रद्वयेऽप्यविवाहः, गोत्रद्वयसम्बन्धात्, कुलद्वयेऽपि त्रिपुरुष-सापिण्ड्याच्च । द्वे श्राद्धे कुर्यात्, एकश्राद्धं वा; 'पितृनुद्दिश्य एक-पिण्डे द्वावनुकीर्तयेत् प्रतिग्रहीतारं चोत्पादयितारं चातृतीयात्' इति वचनात्,

दत्तकानां तु पुत्राणां सापिण्ड्यं स्यात्त्रिपूरुषम् ।
जनकस्य कुले तद्वद् ग्रहीतुरिति धारणा ॥

इति एतद्विषयकसङ्ग्रहोक्तेश्च । एतन्मते शुद्धदत्तपुत्रस्य जनकगो-त्रे विवाहो न कार्यः । न च

गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेद्दत्त्रिमः सुतः ।

इत्यनेन जनकगोत्रनिवृत्तिरुक्तैवेति वाच्यम्,

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

इति तदुद्वाहनिषेधादिति स्मृतिचन्द्रिकाप्यनुकूलैव, यत्तु इदम-पेशलमेव । 'संविदा तूभयोः' इति द्व्यामुष्यायणदत्तकोऽपि गौतमा-दिसम्मतः तत्र जनकगोत्रानिवृत्तेर्गोत्रद्वयेऽप्यविवाहः, न च केवल-दत्तकपुत्रस्य,

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

इति मनूक्तेः । तथा वरस्य पितुर्मातुर्वाऽसपिण्डा असगोत्रा चेति न तदर्थः, मातृपितृद्वारकसापिण्ड्यशून्या वरस्यासगोत्रा चेति 'असमानार्षगोत्रजाम्' इति याज्ञवल्क्यैकवाक्यत्वात् एकमूलकल्प-नालाघवात् । तथा च केवलदत्तकस्य जनकगोत्रेण विवाहे बाध-काभाव इति, तदशुद्धतरम्, मनुना 'असगोत्रा च याऽत्मनः' इति

विहाय 'असगोत्रा च या पितुः' इत्यभिधानविरोधात्, असपिण्डा च या मातुः पितुश्च वरस्यासगोत्रेत्यन्वयासम्भवाच्च ।

अभोज्या च महाश्वस्य अभेद्या च द्विपस्य च ।

इत्यादौ अश्वगजयोरभोज्या बालस्याभेद्या चेत्यन्वये सिद्धान्तविरोधादित्याहुः । अयन्तु विशेषः, एतन्मते पूर्वसिद्धान्तसंवादः प्रायशोऽस्त्येव । परन्तु शुद्धदत्तकस्योभयकुले साप्तपौरुषं सापिण्ड्यमिति कौस्तुभकृतां ग्रन्थकृतां च स्वरसः । शङ्करभट्टप्रभृतीनां तु ग्रहीतुः कुले साप्तपौरुषं सापिण्ड्यं जनककुले च तदभावेऽपि साप्तपौरुषमविवाह इति विशेषः । प्राञ्चस्तु भट्टसोमेश्वरादिभिरनेकैर्दत्त्रिमा पुत्री मन्यते । अङ्गराजाय लोमपादाय दशरथेन शान्ता नाम्नी कन्या दत्ता,

अयं राजा दशरथः सखा मे दयितः सुहृत् ।
अपत्यार्थे ममानेन दत्तेयं वरवर्णिनी ॥
याचमानस्य मे ब्रह्मन् शान्ता प्रियतरा मम ।
सोऽयं ते श्वशुरो वीर यथैवाहं तथा नृपः ॥

इत्यादिरामायणे ऋष्यशृङ्गं प्रति लोमपादवाक्यात् । क्रीता च स्कान्दे—

आत्मीकृत्य सुवर्णेन परकीयां तु कन्यकाम् ।
धर्म्येण विधिना दानमसगोत्रेऽपि युज्यते ॥

कृत्रिमा च हरिवंशे—

पृथां दुहितरं चक्रे कुन्तिस्तां पाण्डुरावहत् । इति ।

अत्र वसुदेवभगिनीं पृथां कुन्तिर्दुहितरं चक्रे इति चक्रेपदोक्तेः तस्याः कृत्रिमत्वम् । अपविद्धा चादिपर्वणि शकुन्तलोपाख्याने—

जनयामास स मुनिर्मेनकायां शकुन्तलाम् ।
मध्ये हिमवतो रम्ये मालिनीमभितो नदीम् ॥
जातमुत्सृज्य तं गर्भं मेनका मालिनीमनु ।
कृतकार्या ततस्तूर्णमगच्छच्छक्रसंसदम् ॥

*पञ्चमोर्ध्वं तु स्वदानेच्छोरेव दानं, नान्यथा ।
विक्रयं चैव दानं च न नेयाः स्युरनिच्छवः ।
दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्मनैव तु*योजयेत् ॥

इति हेमाद्रिमाधवधृतव्यासदक्षादिवचनात् । यच्च याज्ञवल्क्यः—

स्वकुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते । इति,

तदूर्ध्वं स्वदानानिच्छुपुत्रपरम् । तेन *सर्वस्वदाने स्वदानेच्छुदारपुत्रदानं सिद्धम् । *यत्तु विश्वजिदधिकरणं षष्ठे,तत्र *पुत्रादीनां ज्ञातित्वेन स्वशब्दवाच्यत्वात्पुत्रत्वेन

इत्याद्युक्त्वा—
उपस्प्रष्टुं गतश्चाहमपश्यं शयितामिमाम् ।
निर्जने विपिने रम्ये शकुन्तैः परिवारिताम् ॥
आनयित्वा ततश्चैनां दुहितृत्वे न्यवेशयम् ।

इत्यभिधानादित्याहुः । ग्रन्थकृतोऽप्येतत्सर्वं सम्मतमेव । अत्र 'स ज्ञेयो दत्त्रिमः सुतः' इत्यत्र सुतपदोपादानात्कन्या न दत्त्रिमा भवितुमर्हति । न च तत्र सुतशब्दस्य नपुंसकेतरापत्यमर्थः, लक्षणापत्तेः । नापि कन्यायास्तथात्वं वदतां मतेऽपि पत्नीतः प्राक् पिण्डदानरिक्थादानयोरधिकारः । तस्मादौपाख्यानिकरीत्यनुरोधेन कन्यासु विधिमदृत्त्यङ्गीकारे मानाभावः । उपाख्यानोक्तास्वेव कन्यासु शौनकवसिष्ठाद्यन्यतरोक्तविधिर्जात इत्यत्रापि मानाभावादितिभट्टानामभिप्रायः प्रीतिसंयुक्तामित्युक्तं स्पष्टयति—*पञ्चमोर्ध्वमिति । *योजयेत् सम्बध्नीयात्, दद्यादित्यर्थः । *सर्वस्वदाने "विश्वजिति सर्वस्वं ददाति" इत्यादौ । मीमांसाविरोधमाशङ्क्य निराकरोति—*यत्त्विति । *पुत्रादीनामिति । सर्वस्वशब्दे स्वशब्दो ज्ञातिवचनः,तथा च पुत्रत्वेन ज्ञातित्वात्तद्दानापत्तिरिति शङ्कार्थः ।

दानमाशङ्क्य निराकृतम् ,*जन्यपुंस्त्वस्य दानेनानिष्पत्तेः। दासत्वेन दानं भवत्येव। *तस्माद्यथेष्टविनियोगार्हत्वं स्वत्वं भवत्येव। *पुत्रे स्वत्वाभावं वदन् पुत्रक्रयविक्रयादि *शुनःशेपविक्रयादिश्रौतलिङ्गा*दासक्रयविक्रयादिव्यवहारायोगात् सर्व एव। (१)*योऽपि'न(२)हि ग्रभायाऽरणः सुशेवोऽन्योदर्यो*मनसा मन्तवा उ' इति श्रुतौ दत्तकनिषेधः, सोप्यौरसातिशयार्थः। अन्यथा शुनःशेपादिप्रतिग्रहश्रौतलिङ्गविरोधापत्तेः। 'उपेयां तव पुत्रताम्'

निराकरणहेतुमाह-*जन्येति। पुत्रत्वं जन्यपुंस्त्वं, तच्च दानेन नोत्पद्यते, तस्य प्रागेव सिद्धत्वादित्यर्थः। दासत्वेन दाने बीजमाह-*तस्मादिति। सर्वस्वशब्दे स्वपदमीदृशस्वत्वार्थकमिति भावः। पुत्रदानाभावे केनचिद्बीजान्तरमुक्तं तदुपन्यस्य दूषयति—*पुत्रे-इति। *शुनः शेपेति। बह्वृचब्राह्मणे कथाप्रसिद्धिः। तत्र शुनःशेपविक्रयोक्तिर्विश्वामित्रपुत्रत्वेन स्वत्वान्न विरुध्यते। *दासेति। दासत्वेन क्रयविक्रयव्यवहारः शुनःशेपे न युज्यते, दासत्वस्यैवाभावादित्यर्थः। दत्तकसामान्यनिषेधमाशङ्क्य निराकरोति-*योऽपीति। *अरणः अपार्णः अपगतोदकसम्बन्धः, अन्यकुलजः, यश्चान्योदर्यः अन्येनोदीरिताद्रजसो जातः, अनेन क्षेत्रजो लब्धः, अथवाऽन्यजायोदरसम्भूतः यः स्वीयायां जायायां जातः स स्वीये एवोदरे जातः 'अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी' इति श्रुतेः। सुशेवः सुष्टु शेवं सुखं यस्मात्सः हितैषी, तथापि न हि ग्रभाय ग्रहणाय योग्यः। किञ्च *मनसा न मन्तवा मनसाऽपि ममायं पुत्र इति न मन्तव्य इत्यर्थः। ननु श्रौतं लिङ्गं क्रीतं स्वयंदत्तञ्च संस्कारानन्तरमपि दत्तकं साधयेदिति, तत्राह—

---

(१)'योऽपि' नास्ति ख०

(२) ऋ० सं० पञ्चमाष्टके द्वितीयेऽध्यायेऽयं मन्त्रः।

इत्युक्तेः । *इदं च श्रौतलिङ्गं स्वयंदत्तक्रीतपरं न दत्तकपरम् । द्वादशविधपुत्रमध्ये 'दत्तात्मा तु स्वयंदत्तः, क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः' इति याज्ञवल्क्येन तयोर्दत्तकाद्भेदोक्तेः । तयोश्च 'दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः'

---

*इदश्चेति । तथाच श्रौतं लिङ्गं क्रीतं स्वयन्दत्तञ्च संस्कारानन्तरं साधयति, न तु दत्तकम्, तदंशे लिङ्गाभावादिति भावः । एतच्च यथाश्रुताभिप्रायेण । यथेष्टविनियोगयोग्यत्वमिति । अत्रनिष्कर्षानुसारिणः । "स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु, ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं, विजितं क्षत्रियस्य, निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः" इति गौतमसूत्रादेर्लोकसिद्धकारणानुवादत्वं वदतां विज्ञानेश्वरादीनामयमाशयः—स्वत्वमतिशयविशेषः, तत्कारणता क्रयप्रतिग्रहादीनां लोकव्यवहारादेव, न शास्त्रात्, तमविदुषामपि तद्दर्शनात् । अत एव संविभागेन समुदितद्रव्यगतस्यापि पूर्वस्वत्वस्य नाशः, स्वत्वान्तरोत्पत्तिश्चेति प्राञ्चः । पूर्वस्वत्वनाशस्वत्वान्तरोत्पत्तिकल्पने गौरवात् पूर्वस्वत्वमेव संविभागेन तत्तन्निष्ठतया ज्ञाप्यते इति नव्याः । अत एव क्षत्रियस्य विजयेऽपि जितस्य यत्र ग्रहादौ स्वत्वं स्थितं तत्रैव जेतुरपि स्वत्वं । जितस्य करग्राहितायान्तु जेतुरपि तन्मात्रं न तु स्वत्वं, लोके तथैव कार्यकारणभावात् । तादृशस्वत्वाभावादेव च सार्वभौमेन सम्पूर्णा पृथिवी न देया, माण्डलिकेन तु सम्पूर्णमण्डलं न देयमिति पाष्ठसिद्धान्तः सङ्गच्छते । तत्तद्ग्रामक्षेत्रादौ स्वत्वं तु तत्तद्भौमिकानामेव, राज्ञां तु करग्रहमात्रम् । अत एवेदानीन्तनक्षेत्रदानेऽपि न भू*मिदानसिद्धिः, किन्तु तत्र वृत्तिकल्पनमात्रम् । भौमिकेभ्यः क्रीते तु तत्सिद्धिः । अत एव क्रीतगवादिजातवत्सादौ स्वीयगवादिजातत्वरूपोपायस्य शास्त्रेणाबोधनेऽपि स्वत्वव्यवहारः । नन्वेवं स्वीयभार्योत्पन्नपुत्रकन्यादौ स्वत्वं स्यात् । न चेष्टापत्तिः, त-

---

* भूदान इति घ पुस्तके ।

इति कलौ निषेधात्। तेन संस्कारोत्तरं स्वयं क्रीतौ न था सति 'विश्वजिति सर्वस्वं ददाति' इति विहितसर्वस्वदाने तेषां दानापत्त्या कन्यापुत्रादि न देयमिति पाष्ठसिद्धान्तभङ्गापत्तिरितिचेत्? न, भार्यायां स्वत्वानुपगमात्। विप्रभार्यायां प्रतिग्रहेण स्वत्वमिति चेत्?तथापि क्षत्रियभार्यायां तदभावात्। एवञ्च भार्योत्पन्नेऽपत्ये न स्वत्वम्, लोके स्वत्वास्पदीभूतादुत्पत्तेरेव स्वत्वप्रयोजकत्वात्। एवं च क्षत्रियादिदत्तकप्रतिग्रहो गौण एवेति क्वापि दत्ते न स्वत्वम्। 'सजातीयेष्वयं प्रोक्तः' इति सजातीयेनैव सजातीयस्यैव प्रतिग्रहविधानात्। न चैवमपि विप्रान् प्रत्येव स मुख्योऽस्तु, तद्विधौ युगपद्वृत्तिद्वयविरोधापत्तेः। न च पुत्रप्रतिग्रहविधिर्विप्राधिकारिक एव न क्षत्रियाद्यधिकारिक इति सुवचम्।

दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रस्यापि च दीयते।

इति वचनेनेतरेषामप्यधिकारात्। तथाच न पाष्ठसिद्धान्तभङ्गः। एवं ब्राह्मविवाहविधिना विप्रस्य क्षत्रियकन्याविवाहे दानप्रतिग्रहयोर्गौणत्वादन्यत्र मुख्यत्वाच्च युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः, क्षत्रियादीन् प्रति ब्राह्मादिविवाहप्रवृत्तिस्तु सर्वसंमतैव। एवञ्च तादृशविवाहोढायां विप्रायामपि न स्वत्वमिति भार्याप्यदेयैव।

स्वकुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते।

इति याज्ञवल्क्यवचस्तु 'नान्तरिक्षे' इति वदनुवादमात्रम्। यत्तु पष्ठे गर्भदासदानमुक्तम् तत्तन्मातरि दानप्रतिग्रहक्रयविक्रयाद्यभावेन तदुत्पन्नेऽपि तत्र तदभावाच्चिन्त्यमिति। 'सजातीयेष्वयं प्रोक्तः' इति ब्राह्मादिविवाहवचांसि च विधिसमाहारमात्रम्। तथा च दत्तके भार्यायां च विप्रादिभेदाद्विधिभेदः तेन विप्रदत्तको विप्रभार्या च मुख्या, तत्पर एव 'दारसुतादृते' इति निषेधः। लोकसिद्धं स्वत्वं च गर्भदासेऽपि कार्यकारणभावान्तरमुपेत्योपे-

भवतः, तदुत्तरे दत्तको *न भवत्येवेति सिद्धम् ॥

अथ यमलयोः संस्कारक्रमार्थं ज्येष्ठकनिष्ठभाव उच्यते। मनुः—

पुत्रः कनिष्ठो ज्येष्ठायां कनिष्ठायां च पूर्वजः।
कथं तयोर्विभागः स्यादिति चेत्संशयो भवेत् ॥
सदृशः स्त्रीप्रजातानां पुत्राणामविशेषतः।
न मातृतो ज्यैष्ठ्यमस्ति जन्मतो ज्यैष्ठ्यमुच्यते ॥

तेन कनिष्ठायां पूर्वजात एव ज्येष्ठो न ज्येष्ठायां पश्चाज्जात इत्यर्थः। स एव श्राद्धाधिकारी।

जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुब्रह्मण्यास्वपि स्मृतम्।
यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता मता ॥

देवलः—

यस्य जातस्य यमयोः पश्यन्ति प्रथमं मुखम्।
संतानः पितरश्चैव तस्मिन् ज्यैष्ठ्यं प्रतिष्ठितम् ॥

भागवते तु—

द्वौ तदा भवतो गर्भौ सूतिर्वंशविपर्ययात्।

इत्युक्तेःपश्चादुत्पन्नस्य ज्यैष्ठ्यमुक्तम्। अत्र देशाचारतो व्यवस्था। पूर्वमेव तु युक्तम्। 'गर्भाष्टमे' इत्यादौ विशेषनिर्देशे एव गर्भग्रहणं नान्यत्र। अन्यथा तद्वैयर्थ्यात् ॥

अथ सूतिकास्नानम्। ज्योतिषे—

करेन्द्रभाग्यानिलवासवान्त्य-
मैत्रेन्दवाश्विध्रुवभेऽह्नि पुंसाम्।
तिथावरिक्ते शुभमामनन्ति
प्रसूतिकास्नानविधिं मुनीन्द्राः ॥

यमित्यपि केचित्। *न भवत्येवेति। संस्कारोत्तरंद्व्यामुष्यायण इति मतान्तरं स्मर्तव्यम्। केवलदत्तकश्च व्यवस्थापित एवेति शिवम्।

अथ नामकर्म। मदनरत्ने बृहस्पतिः—

*द्वादशे दशमे वाऽपि जन्मतोऽपि त्रयोदशे।
षोडशे विंशतौ चैव द्वात्रिंशे वर्णतः क्रमात्॥

याज्ञवल्क्यः-'अहन्येकादशे नाम'। हेमाद्रौ भविष्ये-

नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां मासि केचन।
अष्टादशेऽहनि तथा वदन्त्यन्ये मनीषिणः॥

*दशम्यामतीतायामिति ज्ञेयम् 'आशौचापगमे नामधेयम्' इति विष्णूक्तेः। गृह्यपरिशिष्टेपि-'जननाद्दशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे संवत्सरे वा नामकरणम्'। व्युष्टे-अतीते। ज्योतिर्निबन्धे गर्गः—

अमासंक्रान्ति विष्ट्यादौ प्राप्तकालेऽपि नाचरेत्।

---

*द्वादशे इति। ब्राह्मणस्य एकादशाहद्वादशाहौ, क्षत्रियस्य त्रयोदशाहः, वैश्यस्य षोडशाहविंशत्यहौ, 'षोडशैकोनविंशे वा' इति पाठे षोडशाहैकोनविंशत्यहौ, शूद्रस्य द्वात्रिंशे इत्यर्थः। *दशम्यामिति। एतेन—

दशमे द्वादशे वापि जन्मतो दिवसे शुभे।
षोडशे विंशतौ चैव द्वादशे वर्णतः क्रमात्॥

इति पठित्वा 'आशौचमध्ये नामकर्म'इति प्रलपन्तः परास्ताः। 'यथाचारं नियतदिने वा' इति प्रयोगरत्ने। तदुक्तं 'शतरात्रे संवत्सरे वा' इति। अत्र मुख्यकालादौ व्यतीपातादिसत्त्वे उत्तरेषु कालेषु कार्यम्, व्यतीपातादौ कर्मणो निषेधात्। तमेव निषेधमाह-*अमेति। *विष्ट्यादाविति। आदिना—

व्यतीपाते च संक्रान्तौ ग्रहणे वैधृतावपि।
श्राद्धं कुर्यात्, शुभं नैव प्राप्तकालेऽपि मानवः॥

इति गर्गोक्तवैधृतिव्यतिपातग्रहणानां ग्रहः। गुरुशुक्रास्तबाल्यवार्धक्यवक्रातिचारमलमासादिनिषेधस्तु नास्ति। उक्तकाला-

श्रीधरः—

*मित्रादित्यमघोत्तराशतभिषक्स्वातीधनिष्ठाच्युत-
प्राजेशाश्विशशाङ्कपौष्णदिनकृत्पुष्येषु राशौ स्थिरे ।
छिद्रां पञ्चदशीं विहाय नवमीं शुद्धेऽष्टमे भार्गव-
ज्ञाचार्यामृतपादभागदिवसे नामानि कुर्याच्छिशोः ॥

मनुः—

शर्मान्तं ब्राह्मणस्य स्याद्वर्मान्तं क्षत्रियस्य तु ।
वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेष्यसंयुतम् ॥

मदनरत्ने नारदीये—

सूतकान्ते नामकर्म विधेयं स्वकुलोचितम् ।
नाम पूर्वं तु मासस्य मङ्गलं सुसमाक्षरैः ॥

तत्रैव गार्ग्यः—

मासनाम गुरोर्नाम दद्याद् बालस्य वै पिता ॥

स्मृतिसङ्ग्रहे—

कृष्णोऽनन्तोऽच्युतश्चक्री वैकुण्ठोऽथ जनार्दनः ।
उपेन्द्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवस्तथा हरिः ॥
योगीशः पुण्डरीकाक्षो मासनामान्यनुक्रमात् ॥

तिक्रमे तु ज्योतिःशास्त्रोक्ते शुभे काले कार्यम्,

नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वाऽपि कारयेत् ।
पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥

इति यमोक्तेः,

देशकालोपघाताद्यैः कालातिक्रमणं यदि ।
अनस्तगे इज्यसिते तत्कार्यं चोत्तरायणे ॥

इति नारदोक्तेश्च । तमेव शुभकालमाह—*मित्रेति । बृहस्पतिः ।

पूर्वाह्णः श्रेष्ठ इत्युक्तो मध्याह्नो मध्यमः स्मृतः ।
अपराह्णं च रात्रिं च वर्जयेन्नामकर्मणि ॥

अत्र *मार्गशीर्षादिश्चैत्रादिर्वा क्रम इति मदनरत्ने।
तन्मासनाम प्रथमं दद्यात्सम्बुध्यं चैव हि।

अत्रकुलदेवतासम्बद्धं नाम प्रथमं कुर्यात्। वचनन्त्वग्रे। तच्च 'श्रीमहालक्ष्मीभक्तः' इत्यादि। ततो मासनाम 'पूर्वं तु मासस्य',इति-पूर्वशब्ददानात् 'तन्मासनाम प्रथमं दद्यात्' इति वाक्याच्च। *मार्गेति। अत्र मार्गशीर्षादिरेव क्रमो न च चैत्रादिः,

चैत्रादिमासनामानि वैकुण्ठोऽथ जनार्दनः।
उपेन्द्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवस्तथा हरिः॥
योगीशः पुण्डरीकाक्षः कृष्णोऽनन्तोऽच्युतस्तथा।
चक्रधारीति चैतानि क्रमादाहुर्मनीषिणः॥

इति गार्ग्योक्तेरित्यर्थः। यदि मलमासे जन्म तदोत्तरमासनाम 'षष्ट्या तु दिवसैर्मासः' इत्युक्तवाक्यात्। ततो नाक्षत्रं नाम कृत्वा व्यावहारिकं नाम कार्यम्। अत्र 'नामकर्म करिष्ये' इत्येव संकल्पः, कुलदेवतादिनामकरणस्यापि प्रधानत्वात्। यद्यपि तदाश्वलायनगृह्यसूत्रे नास्ति तथापि 'पारक्यमविरोधि यद्' इत्युक्तेरावश्यकम्। अन्यथा मातामहानां तत्रानुक्तेर्दर्शादौ प्राधान्यानुपपत्तेः। किञ्च तेषां करणं भवन्मतेऽङ्गम्, तथा अङ्गप्रधानेतरकर्मणोऽतिरिक्तत्वात्। तल्लोपे च प्रायश्चित्तं भवन्मतेऽपि, अन्यथा तत्ताङ्गापूर्वानुदयेन प्रधानापूर्वानुपपत्तेः। तस्मादमुकनाम्ने स्वस्तीति पुण्याहवाचनादौ प्रयोगो न युक्तः। किञ्च यत्र पूर्वं व्यावहारिकस्याप्यनामनिश्चयो नास्ति तत्र कथं स्यादिति। अत्र व्यावहारिकं नाम 'शर्मान्तं ब्राह्मणस्य' इत्यादिना दर्शितं, तच्च त्रिपुरुषवाचि वा देवतावाचि स्वेष्टं वा कार्यम्,

देवतानां विशेषेण पित्रोर्वा नाम शस्यते॥

इति कपिलसंहितावाक्यात्। पित्रोः कर्तुः पित्रोः। स्वेष्टमाह-पारस्करः 'दशम्यामुत्थाप्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा पिता ना-

*देवालयगजाश्वानां वृक्षाणां वापिकूपयोः ॥
सर्वापणानां पण्यानां चिह्नार्थं योषितां नृणाम् ।

स करोति द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं दीर्घाभिनिष्ठानं कृतं कुर्यान्न तद्धितमयुजाक्षरमीकारान्तं स्त्रियै तद्धितमिति' । घोषवदक्षराण्यादौ यस्य तद् घोषवदादि। घोषवन्ति अक्षराणि च वर्गाणां तृतीयचतुर्थपञ्चमानि हकारश्चेत्येतानि । अन्तर्मध्ये अन्तस्था यरलवा यस्य तत् । दीर्घाक्षरमभिष्ठाने समाप्तौ यस्य तत् । कृतं 'प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्' इति परिभाषया कृदन्तम् । तद्धितं तद्धितान्तम् । अयुग्माक्षरमीकारान्तं च न कुर्यात् । तदेतत्त्रयं स्त्रियै हितमित्यर्थः । आश्वलायनः 'नाम चास्मै दद्युः घोषवदाद्यन्तरन्तस्थमभिनिष्ठानान्तं द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा द्व्यक्षरं प्रतिष्ठाकामश्चतुरक्षरं ब्रह्मवर्चसकामः युग्मानि त्वेव पुंसामयुग्मानि स्त्रीणाम्' इति । घोषवदादि अन्तरन्तस्थमिति प्राग्वत् । अभिनिष्ठानो विसर्गः अन्ते यस्य तत् । अक्षरम् स्वरः । व्यञ्जनेषु न संख्यानियमः । युग्मानि त्वेवेति तदन्यलक्षणासत्त्वेऽपि न दोष इत्यर्थः। तेन देव इत्यादिवद् रुद्र इत्यादि । षडक्षरादिकं वा भवति । महाभाष्ये 'घोषवदाद्यन्तरन्तस्थमवृद्धमनरिप्रतिष्ठितं कुर्यान्न तद्धितं त्रिपुरुषानूकमिति' । अवृद्धं वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्, तद्भिन्नम् । अनरिप्रतिष्ठितमिति। एवं —

नैव कार्यं नृपादीनां नाम जीवनहेतुतः ।
पूर्वैः परस्य वर्णस्य हीनस्यापि न धारयेत् ॥

इत्यपि बोध्यम् । त्रिपुरुषाननुकायति अभिधत्ते तत् । "अन्येषामपि" इति दीर्घः। अयुग्मानीनि । विशेषमाह गोभिलः 'अयुग्दान्तं स्त्रीणाम्'इति'यशोदा''शर्मदा'इत्यादि। केचित्तु यन्नाम तद्दान्तं कार्यं यथा'पार्वतिदा'इत्यादि इत्याहुः।मन्मते'यशोदादा'इत्येव स्यात् । *देवालयेत्यादि । देवालयादीनां नाम कार्यमित्यर्थः । वासिष्ठः ।

काव्यानां च कवीनां च पर्ववादीनां च सर्वशः ॥
राजप्रासादवास्तूनां नामकर्म विशिष्यते ॥

*नाक्षत्रमपि नाम कार्यम्। 'अभिवादनीयं च समीक्षेत तन्मातापितरौ विद्यातामोपनयनात्' (१)इत्याश्वलायनोक्तेः। *'कुलदेवतानक्षत्रसम्बद्धं पिता नाम कुर्यात्' इति मदनरत्ने शङ्खोक्तेः। तच्च नक्षत्रपादाक्षराद्याक्षरं कुर्यादित्युक्तं परिशिष्टे—

तदक्षरादिकं नाम यस्मिन् धिष्ण्ये यदक्षरम्।

इति। सुदर्शनभाष्ये तु—

*रोरेमभृज्येचिषु वृद्धिरादौ

तद् द्व्यक्षरं वा चतुरक्षरं वा विवर्जयेदन्त्यलकाररेफौ।
तन्मासनामादिकमेव चिन्त्यं स्फुटं वदेद्दक्षिणकर्णरन्ध्रे ॥

नाक्षत्रं व्यावहारिकं च कार्यमित्याह-*नाक्षत्रमपीति। अभिवादनीयम् उपनयने यन्नाम्नाऽभिवादनं कर्त्तव्यं तत् व्यावहारिकम्। *कुलेति। कुलसम्बद्धं देवतासम्बद्धं नक्षत्रसम्बद्धं चेत्यर्थः। *रोरे इति। रोहिणीमघारेवतीमृगशीर्षज्ये-

---

(१) एतत्पूर्वमन्योऽपि विशेषस्तेनोक्तः-'द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा, द्व्यक्षरं प्रतिष्ठाकामश्चतुरक्षरं ब्रह्मवर्चसकामः युग्मानि त्वेव पुंसामयुजानि स्त्रीणाम्' इति। अत्र नारायणीयवृत्तिः-द्वे अक्षरे यस्य तत् द्व्यक्षरं व्यञ्जनमपरिमितं, चतुरक्षरं वा उक्तलक्षणं नाम कुर्युः। भद्रः देवः भवः भवनाथः नागदेवः रुद्रदत्तः देवदत्तः इत्येवंलक्षणानि नामानि भवन्ति। द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वेति यदुक्तं तत्काम्यमपीत्याह-(द्व्यक्षरमिति)प्रतिष्ठाब्रह्मवर्चसे च कुमारस्य, तत्संस्कारत्वात्, न कर्तुः। अथवा युग्मानि युग्माक्षराणि पुंसां नामधेयानि भवन्ति। एवकारोऽवधारणार्थः। कथं युग्ममेवाद्रियेत न पूर्वाणि लक्षणानीति। तेन शिवदत्तः नागदत्तः देवस्वामी वसुशर्मा रुद्रः जनार्दनः वेदघोषः पुरन्दरः विष्णुशर्मा इत्यादि सिद्धम्। अयुजान्ययुग्माक्षराणि स्त्रीणां नामानि भवन्ति। सुभद्रा सावित्री 'सत्यदा वसुदा इत्यादि' इति।

ठात्पे च वान्त्यश्रवशाद्वयुक्षु ।
शेषेषु नाम्र्वोः कपरः स्वरोन्त्यः
स्वाप्वोरदीर्घः सविसर्ग इष्टः ॥

इत्युक्तम् । ठात्पे इति प्रोष्ठपदेत्यत्रादौ ठात्परे च वृद्धिः प्रौष्ठपाद इति । अन्त्यमपभरणीशब्दः श्रुतावुक्तः । तत्र श्रवणादौ च धादिवृद्धिः । अपभरणः आपभरण इत्यादि* । मदनरत्ने वसिष्ठः—

जन्माह्ने द्वादशाह्ने वा दशाहे वा विशेषतः ।
उत्तरारेवतीहस्तमूलपुष्याः सवारुणाः ॥
श्रवणादितिमैत्रं च स्वाती मृगशिरस्तथा ।
प्राजापत्यं धनिष्ठा च प्रशस्ता नामकर्मणि ॥

अथ दोलारोहः । पारिजाते बृहस्पतिः—

दोलारोहस्तु कर्तव्यो दशमे द्वादशेऽपि वा ।
षोडशे दिवसे वाऽपि द्वाविंशे दिवसेऽपि वा ॥

ष्ठाचित्राशब्देषु आदिवृद्धिः । रौहिणः, रैवतः, माघः, मार्गशीर्षः, ज्यैष्ठः, चैत्रः । *ठात्पे इतीति । ठकारात्पकारे परे वृद्धिः चकारादौ च, प्रौष्ठपादः 'जे प्रोष्ठपदानाम्' इति सूत्रात् । श्रवशाद्वेति । श्रवः, शतभिषक्, अश्वयुक् एषु वा आदिवृद्धिरित्यर्थः । *इत्यादीति । आदिना श्रवणः श्रावणः, शतभिषक् शातभिषजः, अश्वयुक् आश्वयुजः । "जातार्थेऽण् द्विष्ठा वक्तव्यः" इति वार्तिकात् शतभिषज इत्यपि बोध्यम् । शेषेषु उक्तादन्येषु आदिवृद्धिर्न । कृत्तिकः, तिष्यः, आश्लेषः, पूर्वाफल्गुनः, उत्तराफल्गुनः, हस्तः, विशाखः, अनुराधः, पूर्वाषाढः, उत्तराषाढः, धनिष्ठः, पूर्वाभाद्रपदः, उत्तराभाद्रपदः, इति । आम्र्वोः आर्द्रामूलयोः अन्त्यस्वरः कपरो भवति । आर्द्रकः, मूलकः । स्वाप्वोः स्वातीपुनर्वस्वोः अन्त्यः स्वरः अदीर्घः दीर्घरहितः, ह्रस्व इति यावत् । सविसर्गश्च इष्टः, स्वातिः पुन-

ज्योतिर्निबन्धे—

करत्रये वैष्णवरेवतीष्वदितिद्वये वाऽऽश्विनकध्रुवेषु ।
कुर्याच्छिशूनां नृपतेश्च तद्वदान्दोलनं वै सुखिनो भवन्ति ॥

तत्रैव—

आन्दोलाशयने पुंसो द्वादशो दिवसः शुभः ।
त्रयोदशस्तु कन्याया न नक्षत्रविचारणा ॥
अन्यस्मिन्दिवसे चेत्स्यात्तिथिगास्ये प्रशस्यते ॥

अथ दुग्धपानम् । नृसिंहः—

एकत्रिंशद्दिने चैव पयः शङ्खेन पाययेत् ।
अन्नप्राशननक्षत्रे दिवसोदयरात्रिषु ॥

अथ कर्णवेधः । मदनरत्ने वसिष्ठश्रीधरौ—

मासे षष्ठे सप्तमे वाऽष्टमे वा वेध्यौ कर्णौ द्वादशे षोडशेऽह्नि ।
मध्येनाह्नः पूर्वभागे न रात्रौ *नक्षत्रे द्वे द्वे तिथी वर्जयित्वा ॥

अत्र *जन्ममासो वर्ज्यः । ज्योतिर्निबन्धे गर्गः—

मासे षष्ठे सप्तमे वाऽप्यष्टमे मासि वत्सरे ।
कर्णवेधं प्रशंसन्ति पुष्ट्यायुःश्रीविवृद्धये ॥

मदनरत्ने—

प्रथमे सप्तमे मासि अष्टमे दशमेऽथ वा ।
द्वादशे च तथा कुर्यात्कर्णवेधं शुभावहम् ॥

र्वसुरिति ग्राह्यम् । अधिकारिणमाह–शङ्खः 'पिता वा कुर्यादन्यो वा कुलवृद्धः' । इति नामकरणमिति ।

प्रकृतण्डो(?)लारोहणादि ज्योतिर्विदादिष्टे मुहूर्ते कार्यम् । *नक्षत्रे द्वे इत्यादि । यस्मिन् दिने नक्षत्रद्वयं तिथिद्वयं वा तद्दिनं वर्जयेदित्यर्थः ।

*जन्ममास इति । प्रथमाब्दे विहितत्वेन निषेधानवकाशादिदं द्वितीयाब्दपरम् ।

---

(१) खट्वारोहणादि इति घ पुस्तके ।

हेमाद्रौ व्यासः—

कार्तिके पौषमासे वा चैत्रे वा फाल्गुनेऽपि वा ।
कर्णवेधं प्रशंसन्ति शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥

श्रीधरः—

हरिहयकरचित्रासौम्यपौष्णोत्तरार्या-
दितिवसुषु घटालीसिंहवर्ज्ये सुलग्ने ।
शशिगुरुबुधकाव्यानां दिने पर्वरिक्त-
रहिततिथिषु शुद्धे नैधने कर्णवेधः ॥

मदनरत्ने बृहस्पतिः—

द्वितीया दशमी षष्ठी सप्तमी च त्रयोदशी ।
द्वादशी पञ्चमी शस्ता तृतीया कर्णवेधने ॥
सौवर्णी राजपुत्रस्य राजती विप्रवैश्ययोः ।
शूद्रस्य चायसी सूची मध्यमाऽष्टाङ्गुलात्मिका ॥

हेमाद्रौ देवलः—

कर्णरन्ध्रे रवेश्छाया न विशेदग्रजन्मनः ।
तं दृष्ट्वा विलयं यान्ति पुण्यौघाश्च पुरातनाः ॥

शङ्खः—

अङ्गुष्ठ(१)मात्रसुषिरौ कर्णौ न भवतो यदि ।
तस्मै श्राद्धं न दातव्यं दत्तं चेदासुरं भवेत् ॥

अथ ताम्बूलभक्षणम् । चण्डेश्वरः—

सार्धमासद्वये दद्यात्ताम्बूलं प्रथमं शिशोः ।
कर्पूरादिकसम्मिश्रं विलासाय हिताय च ॥

---

(१) इदं च वाक्यं परिसंख्याविधया । 'शिशोर्विवर्धनं कार्यं यावदाभरणक्षमम् ।' इति संस्कारकौस्तुभोक्तविष्णुधर्मोक्तवाक्यतो यथेच्छाभरणानुकूल्येनाङ्गुष्ठाधिकच्छिद्रनिरासार्थम् । न तु विधयाऽङ्गुष्ठमात्रच्छिद्रविध्यर्थम् । तथा सति सूर्यच्छायाप्रवेशानुकूलच्छिद्रनियामकदेवलवाक्यवैयर्थ्यापत्तिः ।

मूलार्कचित्रकरतिष्यहरीन्द्रभेषु
पौष्णे तथा मृगशिरोदितिवासवेषु ।
अर्केन्दुजीवभृगुबोधनवासरेषु
ताम्बूलभक्षणविधिर्मुनिभिः प्रदिष्टः ॥

अथ निष्क्रमणम् । ज्योतिर्निबन्धे—

तृतीये वा चतुर्थे वा मासि निष्क्रमणं भवेत् ॥

यमः—

ततस्तृतीये कर्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् ।
चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोश्चन्द्रस्य दर्शनम् ॥

अत्र—

सूर्येन्द्वोः कर्मणी ये च तयोः श्राद्धं न विद्यते ।

इति छन्दोगपरिशिष्टात् 'छन्दोगानां निष्क्रमणे वृद्धिश्राद्धं नास्ति' इति कल्पतरुः ।

व्यासः—

मैत्रे पुष्यपुनर्वसुप्रथमभे पौष्णेऽनुकूले विधौ
हस्ते चैव सुरेश्वरे च मृगभे तारासु शस्तासु च ।
कुर्यान्निष्क्रमणं शिशोर्बुधगुरौ शुक्रे विरिक्ते तिथौ
कन्याकुम्भतुलामृगारिभवने सौम्यग्रहालोकिते ॥

मदनरत्ने—

अन्नप्राशनकाले वा कुर्यान्निष्क्रमणक्रियाम् ।

विष्णुधर्मे—

दिगीशानां दिने तत्र तथा चन्द्रार्कयोर्द्विजः ।
पूजनं वासुदेवस्य गगनस्य च कारयेत् ॥
बहिर्निष्कासयेद्गेहात् शङ्खपुण्याहनिस्वनैः ।
चन्द्रार्कयोर्दिगीशानां दिशां च गगनस्य च ॥
निक्षेपार्थमिमं दद्मि ते मे रक्षन्तु सर्वदा ।

अप्रमत्तं प्रमत्तं वा दिवारात्रमथापि वा ॥
रक्षन्तु सततं सर्वे देवाः शक्रपुरोगमाः।

माधवीये मार्कण्डेयः—

अग्रतोऽथ प्रविन्यस्य शिल्पभाण्डानि सर्वशः।
शस्त्राणि चैव वस्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणम् ॥
प्रथमं यत्स्पृशेद्बालस्ततो भाण्डं स्वयं तदा।
जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति ॥ इति।

अथोपवेशनम्। प्रयोगपारिजाते पाद्मे विष्णुधर्मे च—

पञ्चमे च तथा मासि भूमौ तमुपवेशयेत्।
तत्र सर्वे ग्रहाः शस्ता भौमोऽप्यत्र विशेषतः ॥
उत्तरात्रितयं सौम्यं पुष्यर्क्षं शक्रदैवतम्।
प्राजापत्यं च हस्तश्च शस्तमाश्विनमित्रभम् ॥
वाराहं पूजयेद्देवं पृथिवीं च तथा द्विजः।
रक्षैनं वसुधे देवि सदा सर्वगतं शुभे ॥
आयुःप्रमाणं सकलं निक्षिपस्व हरिप्रिये।
अचिरादायुषस्त्वस्य ये केचित्परिपन्थिनः ॥
जीवितारोग्यवित्तेषु निर्दहस्वाचिरेण तान्।
वरेण्याशेषभूतानां माता त्वमसि कामधुक् ॥
अजरा चाप्रमेया च सर्वभूतनमस्कृता।
चराचराणां भूतानां प्रतिष्ठानाव्यया ह्यसि ॥
कुमारं पाहि मातस्त्वं ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥

अथान्नप्राशनम्। पारिजाते नारदः—

जन्मतो मासि षष्ठे स्यात्सौरेणान्नाशनं परम्।
संवत्सरे वा संपूर्णे केचिदिच्छन्ति पण्डिताः ॥

मदनरत्ने लौगाक्षिः 'षष्ठेऽन्नप्राशनं जातेषु दन्तेषु वा' इति। शङ्खः—'संवत्सरेऽन्नप्राशनमर्धसंवत्सरे वा' इति।

ज्योतिर्निबन्धे नारदः—

षष्ठे वाप्यष्टमे मासि पुंसां, स्त्रीणां तु पञ्चमे ।
सप्तमे मासि वा कार्यं नवान्नप्राशनं शुभम् ॥
रिक्तां दिनक्षयं नन्दां द्वादशीमष्टमीममाम् ।
त्यक्त्वाऽन्यतिथयः प्रोक्ताः सितजीवज्ञवासराः ॥
चन्द्रवारं प्रशंसन्ति कृष्णे चान्त्यत्रिकं विना ।

श्रीधरः—

आदित्यतिष्यवसुसौम्यकरानिलाश्वि-
चित्राजविष्णुवरुणोत्तरपौष्णमित्राः ।
बालान्नभोजनविधौ दशमे विशुद्धे
छिद्रां विहाय नवमीं तिथयः शुभाः स्युः ॥

वसिष्ठः—

बालान्नभुक्तौ व्रतबन्धने च
राजाभिषेके खलु जन्मधिष्ण्यम् ।
शुभं त्वनिष्टं सततं विवाहे
सीमन्तयात्रादिषु मङ्गलेषु ॥

मार्कण्डेयविष्णुधर्मयोः—

ब्रह्माणं शङ्करं विष्णुं चन्द्रार्कौ च दिगीश्वरान् ।
भुवं दिशश्च संपूज्य हुत्वा वह्नौ तथा चरुम् ॥
देवतापुरतस्तस्य धात्र्युत्सङ्गगतस्य च ।
अलङ्कृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे सकाञ्चनम् ॥
मध्वाज्यदधिसंयुक्तं प्रा(१)शयेत्पायसं तु वा ॥ इति।

अथाब्दपूर्तिः । व्यवहारनिर्णये—

नवाम्बरधरो भूत्वा पूजयेच्च चिरायुषम् ।

---

(१) प्राशनमन्त्रस्तु आश्वलायनेनोक्तः–'अन्नपतेऽन्नस्य नो देह्यनमीवस्य शुष्मिणः । प्र प्र दातारं तारिष ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥' इति ।

मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेत्प्रयतस्तथा ॥
ततो दीर्घायुषं व्यासं रामं द्रौणिं कृपं बलिम् ।
प्रह्लादं च हनूमन्तं विभीषणमथार्चयेत् ॥
स्वनक्षत्रं जन्मतिथिं प्राप्य संपूजयेन्नरः ।
षष्ठीं च दधिभक्तेन वर्षे वर्षे पुनः पुनः ॥

तिथितत्त्वे एतन्नामभिस्तिलहोमोऽप्युक्तः । आदित्यपुराणे—

सर्वैश्च जन्मदिवसे स्नातैर्मङ्गलवारिभिः ।
गुरुदेवाग्निविप्राश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥
स्वनक्षत्रं च पितरौ तथा देवः प्रजापतिः ।
प्रतिसंवत्सरं यत्नात्कर्तव्यश्च महोत्सवः ॥

कृत्यचिन्तामणौ—

गुडदुग्धतिलान्दद्याद्धस्ते ग्रन्थौ च बन्धयेत् ।
गुग्गुलं निम्बसिद्धार्थदूर्वागोरोचनादिकम् ॥
संपूज्य भानुविघ्नेशौ महर्षिं प्रार्थयेदिदम् ।
चिरंजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा मुने ॥
रूपवान् वित्तवांश्चैव श्रिया युक्तश्च सर्वदा ।
मार्कण्डेय नमस्तेऽस्तु सप्तकल्पान्तजीवन ॥
आयुरारोग्यसिद्ध्यर्थं प्रसीद भगवन्मुने ।
चिरंजीवी यथा त्वं तु मुनीनां प्रवर द्विज ॥
कुरुष्व मुनिशार्दूल तथा मां चिरजीविनम् ।
मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्पान्तजीवन ॥
सतिलं गुडसंमिश्रमञ्जल्यर्धमितं पयः ।
मार्कण्डेयाद्वरं लब्ध्वा पिबाम्यायुर्विवृद्धये ॥

इति पयः पिबेत् । तिथितत्त्वे स्कान्दे—

खण्डनं नखकेशानां मैथुनाध्वागमौ तथा ।

आमिषं कलहं हिंसां वर्षवृद्धौ विवर्जयेत् ॥
तत्रैव दीपिकायाम्—
कृतान्तकुजयोर्वारे यस्य जन्मतिथिर्भवेत् ।
अनृच्छयोगसंप्राप्तौ विघ्नस्तस्य पदे पदे ॥
(कृतान्तः शनिः)
तस्य *सर्वौषधिस्नानं गुरुदेवाग्निपूजनम् ॥
वृद्धमनुः—
मृते जन्मनि संक्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा ।
अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥
अत्र *जन्मतिथिरौदयिकी ग्राह्या ।
युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वतीप्रिया ।
रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥
इति कृत्यतत्त्वार्णवे वचनात् । विशेषो मत्कृतशूद्रधर्मे ज्ञेयः॥
अथ काटिसूत्रम् । प्रयोगपारिजाते ब्राह्मे—
प्रतिसंवत्सरान्तर्क्षे वक्ष्ये नृणां विधिं परम् ।
दत्त्वा गोभूहिरण्यादि तथा स्वर्णादिनिर्मितम् ॥

---

*सर्वौषधीति । छन्दोगपरिशिष्टे-
कुष्ठं मांसी हरिद्रे द्वे मुरा शैलेयचन्दने ।
वचाचम्पकमुस्ताश्च सर्वौषध्यो दश स्मृताः ॥
अपरार्के—
वला च शंखपुष्पी च कुष्ठं चैव वचा तथा ।
नागकेशरचूर्णं च सर्वौषधिगणो मतः ॥
महार्णवे—
मुरा मांसी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयम् ।
शटी चम्पकमुस्ता च सर्वौषधिगणो मतः ॥ इति ।
*जन्मतिथिरिति । तद्वृद्धे राजमार्त्तण्डः—

बध्नीयात्कटिसूत्रं च वासः संगृह्य नूतनम् ।
दूर्वाङ्कुरैरथाज्येन चरुणा वा पिनाकिनम् ॥
आयुष्यहोमं कृत्वा च तर्पयेत्पितृदेवताः ।

अथ चौलम् । प्रयोगपारिजाते षड्गुरुशिष्यः—

*जाताधिकाराज्जन्मादितृतीयेऽब्दे तु चौलकम् ।
आद्येऽब्दे कुर्वते केचित्पञ्चमेऽब्दे द्वितीयके ॥
*उपनीत्या सहैवेति विकल्पाः कुलधर्मतः ।

बृहस्पतिः—

तृतीयेऽब्दे शिशोर्गर्भाज्जन्मतो वा विशेषतः ।
पञ्चमे सप्तमे वापि स्त्रियाः पुंसोऽपि वा समम् ॥

तत्रैव नारदः—

जन्मतस्तु तृतीयेऽब्दे श्रेष्ठमिच्छन्ति पण्डिताः ।
पञ्चमे सप्तमे वापि जन्मतो मध्यमं भवेत् ॥
अधमं गर्भतः स्यात्तु नवमैकादशेऽपि वा ॥ इति ।

पारिजाते बृहस्पतिः—

उत्तरायणगे सूर्ये विशेषात्सौम्यगोलके ।
शुक्लपक्षे शुभं प्रोक्तं कृष्णपक्षे शुभेतरत् ॥
अशुभोऽन्त्यत्रिभागः स्यात्कृष्णपक्षे त्रिधाकृते ।

तत्रैव वसिष्ठः—

द्वित्रिपञ्चमसप्तम्यामेकादश्यां तथैव च ।

घस्रद्वये जन्मतिथिर्यदि स्यात् कुर्यात्तदा जन्मभसंयुतां च ।
असंगता तेन दिनद्वये चेत् पूज्या परा या भवतीह यत्नात् ॥ इति ।

खट्वारोहदुग्धपानकर्णवेधनिष्क्रमणजीविकापरीक्षोपवेशनवराहादिपूजान्नप्राशनाऽब्दपूर्त्तिकटिसूत्राणि मयूखादौ कौस्तुभादौ प्रयोगपारिजातादौ च विस्तृतानि बोध्यानि ।

*जातेति । तृतीयाब्दे । *उपनीत्या सहेति कालः । अथ-

दशम्यां च त्रयोदश्यां कार्यं क्षौरं विजानता ॥

नृसिंहीये—

षष्ठ्यष्टमी चतुर्थी च नवमी च चतुर्दशी ।
द्वादशी दर्शपूर्णे द्वे प्रतिपच्चैव निन्दिताः ॥

वसिष्ठः—

रवेरङ्गारकस्यैव सूर्यपुत्रस्य चैव हि ।
निन्दिता दिवसाः क्षौरे शेषाः कार्यकराः स्मृताः ॥

ज्योतिर्निबन्धे बृहस्पतिः-

*पापग्रहाणां *वारादौ विप्राणां शुभदं रवौ ।
क्षत्रियाणां क्षमासूनौ विट्शूद्राणां शनौ शुभम् ॥
हस्ताश्विविष्णुपौष्णाश्च श्रविष्ठादित्यपुष्यभम् ।
सौम्यचित्रे नवक्षौरे उत्तमा नव तारकाः ॥
त्रीण्युत्तराणि वायव्यं रोहिणी वारुणं तथा ।
क्षौरे षण्मध्यमाः प्रोक्ताः शेषा द्वादश गर्हिताः ॥
निधने जन्मनक्षत्रे वैनाशे चन्द्रमेऽष्टमे ।

माद्वितीयतृतीयपञ्चमसप्तमाः कुलधर्ममनुसृत्य कालाः, ते च जन्मतो मुख्याः, गर्भतो गौणाः । उदगयनमावश्यकं, शुक्लपक्षश्च मुख्यः, कृष्णपक्षोऽन्त्यतृतीयभागं विना गौणः, 'उदगयने आपूर्यमाणपक्षे कल्याणे नक्षत्रे चौलकर्मोपनयनगोदानविवाहाः' इत्याश्वलायनसूत्रात् । गुरुशुक्रयोर्बाल्यवार्धक्यास्तमयाः मलमासश्च वर्ज्याः ।

चण्डेश्वरः—

मार्गे मासि तथा ज्येष्ठे क्षौरं परिणयं व्रतम् ।
ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोश्च यत्नेन परिवर्जयेत् ॥

वृत्तशते-

न जन्मधिष्ण्ये न च जन्ममासे न जन्मकालीनदिने विदध्यात् ।
ज्येष्ठे न मासि प्रथमस्य सूनोस्तथा सुताया अपि मङ्गलानि ॥
जन्मदिने विशेषः ।*पापग्रहाणामिति निर्धारणे षष्ठी । *वा-

विपत्करे वधे क्षौरं प्रत्यरे च विवर्जयेत् ॥

अथ लग्नशुद्धिरन्ये च योगा ज्योतिर्विद्भ्यो ज्ञेयाः । *अन्ये च विशेषाः श्मश्रुकर्मनिर्णये वक्ष्यन्ते ।

एतच्च शिशोर्मातरि गर्भिण्यां न कार्यम् । तदाह ज्योतिर्निबन्धे मदनरत्ने च वृद्धगार्ग्यः—

पुत्रचूडाकृतौ *माता यदि सा गर्भिणी भवेत् ।
शस्त्रेण मृत्युमाप्नोति तस्मात्क्षौरं विवर्जयेत् ॥

अस्यापवादमाह तत्रैव नारदः—

सूनोर्मातरि गर्भिण्यां चूडाकर्म न कारयेत् ।
पञ्चाब्दात्प्रागथोर्ध्वं तु गर्भिण्यामपि कारयेत् ॥
यदि गर्भविपत्तिः स्याच्छिशोर्वा मरणं यदि ।
*सहोपनीत्या कुर्याच्चेत्तदा दोषो न विद्यते ॥

बृहस्पतिः—

गर्भिण्यां मातरि शिशोः क्षौरकर्म न कारयेत् ।
व्रताभिषेकेऽप्येवं स्यात्कालो वेदव्रतेष्वपि ॥

*अभिषेकः समावर्तनम् । 'गर्भिण्यामपि पञ्चममासपर्यन्तं न दोषः' इत्युक्तं मुहूर्तदीपिकायां गर्गेण—

पञ्चममासादूर्ध्वं मातुर्गर्भस्य जायते मृत्युः । इति ।

रादिः सूर्यः । रात्र्यादिनिषेधानामग्रे विस्तरं सूचयति—*अन्ये चेति ।

*मातेति जनयित्र्यर्थकम् । तेन सपत्नमातुर्गर्भेऽपि न दोषः । तदुक्तं भट्टोजिना—

भिन्नभार्यासुतस्येह न दोषश्चौलकर्मणि । इति ।

*सहोपनीत्येति । यत्तु—

सूनोर्मातरि गर्भिण्यां मौञ्जीचूडे न कारयेत् । इति,

तत् प्रत्येकं निषेधकं, न तु सहितस्येति । *अभिषेकः

मदनरत्ने बृहस्पतिः-

पुत्रचूडाकृतौ माता गर्भिणी यदि वा भवेत् ।
विपद्यते गुरुस्तत्र दम्पती शिशुरब्दतः ॥
गर्भे मातुः कुमारस्य न कुर्याच्चौलकर्म तु ।
पञ्चमासादधः कुर्यादत ऊर्ध्वं न कारयेत् ॥

गर्गः--

ज्वरस्योत्पादनं यस्य लग्नं तस्य न कारयेत् ।
दोपनिर्गमनात्पश्चात्स्वस्थो धर्मं समाचरेत् ॥

लग्नमिति मङ्गलोपलक्षणम् । ज्योतिर्गर्गः--

विवाहोत्सवयज्ञेषु माता यदि रजस्वला ।
तदा स मृत्युमाप्नोति पञ्चमं दिवसं विना ॥

वसिष्ठः--

यस्य माङ्गलिकं कार्यं तस्य माता रजस्वला ।

अर्धं तदेव । तत्रैव बृहस्पतिः--

प्राप्तमभ्युदयश्राद्धं पुत्रसंस्कारकर्माणि ।
पत्नी रजस्वला चेत्स्यान्न कुर्यात्तत्पिता तदा ॥

पितेति कर्तृमात्रोपलक्षणम् । *संकटे तु *वाक्यसारे उक्तम्--

अलाभे सुमुहूर्तस्य रजोदोषे ह्युपस्थिते ।
श्रियं संपूज्य *विधिवत्ततो मङ्गलमाचरेत् ॥

एतच्च मण्डनोत्तरं न कार्यम् ।

न मण्डनाच्चापि हि मुण्डनं च
गोत्रैकतायां यदि *नाब्दभेदः ।

स्नानं समावर्तनम् । *संकटे इति । मुहूर्तान्तराभावे नान्दीश्राद्धानन्तरं चौलप्रयोगसमाप्तेः पूर्वं चेत्यर्थः । *वाक्यसारे इति । चतुर्थदिनेऽपीति शेषः । *विधिवदिति विवाहे स्पष्टम् । *नाब्दभेद इति । अनेनाब्दभेदे न दोष इत्यर्थः

इति मदनरत्ने वसिष्ठोक्तेः । तत्रैव कात्यायनः—

*कुले ऋतुत्रयादर्वाङ् मण्डनान्न तु मुण्डनम् ।
प्रवेशान्निर्गमो नेष्टो न कुर्यान्मङ्गलत्रयम् ॥

तथा वृद्धमनुः—

एकमातृजयोरेकवत्सरे पुरुषस्त्रियोः ।
न समानक्रियां कुर्यान्मातृभेदे विधीयते ॥

आशौचे तु संग्रहे—

संकटे समनुप्राप्ते सूतके समुपागते ।
कूष्माण्डीभिर्घृतं हुत्वा गां च दद्यात्पयस्विनीम् ॥
चूडोपनयनोद्वाहप्रतिष्ठादिकमाचरेत् । इति ।

ज्योतिर्निबन्धे—

षष्ठेऽब्दे षोडशे वर्षे विवाहाब्दे तथैव च ।
अन्तर्वत्न्यां च जायायां नेष्यते मुण्डनं क्वचित् ॥

अन्योऽपि विशेषो विवाहप्रकरणे वक्ष्यते । दीपिकायाम्—

न चूडा जन्मभाग्नेयदारुणेषु शनौ कुजे ।
प्रतिपद्भद्ररिक्तासु विद्यारम्भस्तु पञ्चमे ॥

प्रयोगरत्ने—

*मध्ये शिरसि चूडा स्याद्वासिष्ठानां तु दक्षिणे ।
उभयोः पार्श्वयोरात्रिकश्यपानां शिखा मता ॥

माधवीयेऽप्येवम् । आपस्तम्बस्त्वाह-"तूष्णीं केशान्विनीय यथर्षि शिखा निदधाति" । यथर्षि प्रवरसंख्यया । तासां मध्यशिखावर्जमुपनयने वपनं कार्यम्, "प्रतिदिशं प्रवपति" इत्युपनयने तेनैवोक्तेः । "रिक्तो वा एषोऽनपिहितो यन्मुण्डस्तस्मै तदपिधानं यच्छिखा" इति श्रुतेः,

---

सूचितः. *कुलं त्रिपुरुषम्, 'पुरुषत्रयपर्यन्तम्' इत्यग्रे वचनात् । 'प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्य' इत्यपि अग्रिममिह समर्त्तव्यम् ।

*मध्ये इति । मध्यशिखायाश्चोपनयने वपनं न कार्यमिति

विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ।

इति निषेधाच्च । सत्रे तु वचनात्साशिखं वपनमिति सुदर्शनभाष्ये उक्तम् । यत्तु— "कुमारा विशिखा इव" इति लिङ्गं, त*च्छन्दोगपरम् । अपरार्के मदनरत्ने च लौगाक्षिः—"दक्षिणतः कमुञ्जा वसिष्ठानामुभयतोऽत्रिकश्यपानां मुण्डा भृगवः पञ्चचूडा आङ्गिरसो वाजिमेके मङ्गलार्थे शिखिनोऽन्ये यथाकुलधर्मं वा"इति । कमुञ्जा शिखा । वाजिः केशपङ्क्तिः । स्मृतिदर्पणे—

एका शिखा दक्षिणतो वसिष्ठ-
गोत्रस्य पञ्चाङ्गिरसो भृगोस्तु ।
नैका शिखा कश्यपगोत्रजानां
शिखोभयत्रापि यथाकुलं च ॥

एतच्छूद्रातिरिक्तविषयम् । "शूद्रस्यानियताः केशवेशाः" इति वसिष्ठोक्तेः । यत्तु पाद्मे—

न शिखी नोपवीती स्यान्नोच्चरेत्संस्कृतां गिरम् ।

इति शूद्रमुपक्रम्योक्तम्, तदसच्छूद्रस्येति केचित् । विकल्प इति तु युक्तम् । अत एव हारीतः—

स्त्रीशूद्रौ तु शिखां छित्त्वा क्रोधाद्वैराग्यतोऽपि वा ।
प्राजापत्यं प्रकुर्वीतां निष्कृतिर्नान्यथा भवेत् ॥

एतत्परिग्रहपक्षे । अत्र देशभेदाद्व्यवस्थेति दिक् । ज्योतिर्निबन्धे—

नर्मदोत्तरदेशे तु सिंहस्थे देवमन्त्रिणि ।
शुभकर्म न कुर्वीत निषेधो नास्ति दक्षिणे ॥

बोध्यम् । *छन्दोगेति । यत्तु मनुः—

मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छिखाजटः । इति,

अत्र भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं पराशरमाधवीये—

निवृत्ते चूडहोमे तु प्राङ् नामकरणात्तथा ।
चरेत्सान्तपनं भुक्त्वा जातकर्मणि चैव हि ॥
अतोऽन्येषु तु संस्कारेषूपवासेन शुद्ध्यति ।

एते संस्काराः स्त्रीणाममन्त्रकाः कार्याः । होमस्तु समन्त्रक इति प्रयोगपारिजाते । आश्वलायनोऽपि—

होमकृत्यं तु पुंवत्स्यात्स्त्रीणां चूडाकृतावपि । इति ।

मनुरपि—

अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामा*वृदशेषतः । इति ।

होमोऽप्यमन्त्रक इत्येके । 'संस्काराः स्त्रीणामहोमकास्तूष्णीं स्युः' इति स्मृत्यर्थसारे । होमो नेति वृत्तिकृत् ।

कात्यायनः—

सशिखं वपनं कार्यमास्नानाद्ब्रह्मचारिणा ।

इति [च] सर्वमुण्डत्वं, तत्सामगानामेव ।

एते लूनशिखास्तस्य दर्शनैरविरोद्धतैः ।
कुशाः काशा विराजन्ते वटवः सामगा इव ॥

इति विष्णुपुराणादित्यर्थः ।

कौथुमिः—

शिखिवच्छिखया भाव्यं ब्रह्मावर्तं निबद्धया ।
प्रदक्षिणं द्विरावृत्त्य पाशान्तः सम्प्रवेशनात् ॥
प्रथमं द्विगुणं कृत्वा ब्रह्मावर्तमितीरितम् ।
गायत्रीजपनं कार्यं शिखाया विनिबन्धने ॥ इति ।

'मण्डलोर्ध्वशिखिनः' इति पाठः । जातकर्मादीनां लोपे प्रायश्चित्तमारभ्याधानमाचौलादित्युपनयने वक्ष्यति । *आवृत्
अनुष्ठानपद्धतिः ।

अथ विद्यारम्भः । मदनरत्ने नृसिंहः--

*अक्षरस्वीकृतिं कुर्यात्प्राप्ते पञ्चमहायने ।
उत्तरायणगे सूर्ये कुम्भमासं विवर्जयेत् ॥

दीपिकायाम्--

वर्षे पर्जन्यके काले षष्ठीं रिक्तां शनिं कुजम् ।
अनध्यायान्विना नत्वा देवं ग्रन्थकृतं गुरुम् ॥

श्रीधरः--

हस्तादित्यसमीरमित्रपुरजित्पौष्णाश्विचित्राच्युते-
ष्वारार्कयशुदिनोदयादिरहिते राशौ स्थिरे चोभये ।
पक्षे पूर्णनिशाकरे प्रतिपदं रिक्तां विहायाष्टमीं
षष्ठीमष्टमशुद्धभाजि भवने प्रोक्ताक्षरस्वीकृतिः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे--

पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं तथा देवीं सरस्वतीम् ।
(१)स्ववेदं सूत्रकारांश्च स्वां विद्यां च विशेषतः ॥
एतेषामेव देवानां नाम्ना तु जुहुयाद् घृतम् ।
दक्षिणाभिर्द्विजेन्द्राणां कर्त्तव्यं चात्र पूजनम् ॥ इति ।

अथ धनुर्विद्या । दीपिकायाम्--

अदितिगुरुयमार्कस्वातिचित्राग्निपित्र्य-
ध्रुवहरिवसुमूलेष्विन्दुभागान्त्यभेषु ।
शनिशशिबुधवारे विष्णुबोधे विपौषे
सुसमयतिथियोगे चापविद्याप्रदानम् ॥

---

*अक्षरेति । विद्यारम्भश्च गुरुं पूजयित्वा कार्यः,
प्राङ्मुखो गुरुरासीत वारुण्यभिमुखः शिशुः ।
अध्यापयीत प्रथमं ज्ञातिभिश्च सुपूजितः ॥
इति वचनात् ।

---

(१) 'स्वविद्यां सूत्रकारान्' ख०

अथानुपनीतस्य विशेषः । गौतमः—

*"प्रागुपनयनात्कामचारवादभक्षाः" इति । भक्षणं लशुनादेरपि इति हरदत्तः । अपरार्के वृद्धशातातपः—

शिशोरभ्युक्षणं प्रोक्तं बालस्याचमनं स्मृतम् ।
रजस्वलादिसंस्पर्शे स्नानमेव कुमारके ॥
प्राक् चूडाकरणाद्बालः प्रागन्नप्राशनाच्छिशुः ।
कुमारकस्तु विज्ञेयो यावन्मौञ्जीनिबन्धनम् ॥

आपस्तम्बोऽपि—"अन्नप्राशनात्प्रयतो भवत्यासंवत्सरादित्येके" इति । गौतमोऽपि—"न तदुपस्पर्शनादाशौचम्" । तस्यानुपनीतस्य चाण्डालादिस्पृष्टस्यापि स्पर्शान्न स्नानम् । इदं च षष्ठवर्षात्प्राक्, ऊर्ध्वं तु स्नानं भवत्येव ।

बालस्य पञ्चमाद्वर्षाद्रक्षार्थं शौचमाचरेत् ।

गणेशं च सलक्ष्मीकं हरिं देवीं सरस्वतीम् ।
स्वविद्यासूत्रकारांश्च स्वविद्यांश्च प्रपूजयेत् ॥

धात्रीपूजनमपि केचिदिच्छन्ति । स्वविद्यांस्तु शक्तितो वस्त्रालङ्कारबहुदक्षिणाभिरिति । नृसिंहः—

ततः प्रभृत्यनध्यायान् वर्जनीयान्विवर्जयेत् ।
अष्टमीद्वितयं चैव पक्षान्ते च दिनत्रयम् ॥ इति ।

*प्रागुपनयनादिति । एतेन वृन्दावने श्रीहरेर्विहारेऽनुमतिर्लभ्यते । न हीशत्वात्तदनुमतिर्युक्ता, 'वर्त्त एव च कर्मणि' इति विरोधात् । एतेन—

कृच्छ्रत्रयं चोपनेता त्रीन्कृच्छ्रांश्च बटुश्चरेत् ।

इति प्रायश्चित्तं कामचारादिनिमित्तमिति न भ्रमः कार्यः, तस्य प्रागुपनयनादनुज्ञातत्वात् । किन्तु उपनेतृत्वाधिकारार्थम् । इदं च महापापातिरिक्तविषयम्,

स्यात्कामचारभक्षोक्तिर्महतः पातकादृते ।

इति स्मृतेः। कामचारादिकेऽप्येवम्।

*ऊनैकादशवर्षस्य पञ्चवर्षात्परस्य च।
चरेद्गुरुः सुहृच्चैव प्रायश्चित्तं विशुद्धये॥
अतो बालतरस्यास्य नापराधो न पातकम्।

इति स्मृतेरिति हरदत्तः। स्मृत्यर्थसारेऽप्येवम्।

अथोपनयनम्। आश्वलायनः—

*गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे पञ्चमे सप्तमेऽपि वा।
द्विजत्वं प्राप्नुयाद्विप्रो वर्षे त्वेकादशे नृपः॥

इति पारिजाते स्मृत्यन्तरात्। महापापन्तु पञ्चवर्षात्प्रागपि वर्ज्यम्,

अनुपेतस्तु यो विप्रो मद्यं मोहात्पिबेद्यदि।
तस्य कृच्छ्रत्रयं कार्यं पित्रा भ्रात्राऽपि चान्यतः॥

इति माधवीये जातूकर्ण्योक्तेः। गौतमः—'यथोपपादितमूत्रपुरीषो भवति न तस्याचमनकल्पो विद्यते' इति। यथोपपादितेत्युक्त्या

दिवासन्ध्यासु कर्णस्थब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः।

इत्यादिनियमाभावः, कल्पेत्युक्त्या च 'द्विरुन्मृज्य खान्यद्भिः समुपस्पृशेत्' इत्यादेर्निषेधश्च लभ्यते। एवं मातापित्रोर्ध्वदैहिकाधिकारो वक्ष्यते। *एवमिति। लशुनादिभक्षणमपि पञ्चवर्षात्प्रागेवेत्यर्थः। उत्तरं तु तत्र बालस्य प्रायश्चित्तं कार्यं, तच्च पित्रादिभिरेवेत्याह—*ऊनेति। एवं महापापेऽपि पित्रादिभिरेव प्रायश्चित्तं कार्यम्, एतद्वचनात्। पञ्चवर्षात्प्राक् महापापे तु कैमुतिकन्यायेनैव प्रायश्चित्तेऽपि पित्रादेरधिकारः। आचार्यस्य त्वयं विशेषः। विष्णुः—

सहस्रं द्वादशाख्यं च सावित्रीं प्रजपेद्बुधः।
स्वाधिकारार्थमेवास्याः प्रदानार्थं हि तत्स्मृतम्॥ इति।

*गर्भाष्टमे इति। याज्ञवल्क्यः—

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम्।

मनुः—

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।
राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्यार्थार्थिनोऽष्टमे ॥

विष्णुः—

षष्ठे तु धनकामस्य विद्याकामस्य सप्तमे ।
अष्टमे सर्वकामस्य नवमे कान्तिमिच्छतः ॥

आपस्तम्बः–"गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयीत" *बहुवचनं गर्भषष्ठगर्भसप्तमयोः प्राप्त्यर्थमिति सुदर्शनभाष्ये। केचित्तु विप्रस्य षष्ठं न मन्यन्ते। आपस्तम्बः–"अथ काम्यानि, सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टमे आयुष्कामं नवमे तेजस्कामं दशमेऽन्नाद्यकाममेकादशे इन्द्रियकामं द्वादशे पशुकाममुपनयेत्" । गौणकालमाह मनुः—

*आषोडशाद्ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते ।
आद्वाविंशात्क्षत्त्रबन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः ॥

राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम् ॥

अत्र विज्ञानेश्वरः—'अष्टमे जन्मतोऽष्टमे, एकादशे गर्भपदस्याब्दपदस्य चानुवृत्त्या गर्भादेकादशेऽब्दे जन्मतो वा एकादशेऽब्दे, सैके एकादशे द्वादशे इति यावत् , तथा च गर्भाद् द्वादशेऽब्दे जन्मतो वा द्वादशेऽब्दे क्रमेण ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानामुपनयनं कार्यमित्यर्थः ।

गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः ।

इति स्मृत्यन्तरात्। पञ्चमाब्दाद्युपनयनानि तु काम्यानि । तत्र गर्भपञ्चमादीन्यपि केचिन्मन्यन्ते, तदनुसारेणाह–*बहुवचनमिति । *आषोडशादिति मर्यादायामाङ् ,

सावित्री पतिता यस्य दशवर्षाणि पञ्च च ।
सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात् समाहितः ॥

ज्योतिर्निबन्धे—.

अग्रजा बाहुजा वैश्याः स्वावधेरूर्ध्वमब्दतः ।
अकृतोपनयाः सर्वे*वृषला एव ते स्मृताः ॥

इति मोक्तप्रायश्चित्तानुरोधात् । एवं चाऽऽद्वाविंशादाचतुर्विंशतेरिति मर्यादायामेवाङ् , समभिव्याहारात् । एवं च

आ षोडशाच्च द्वाविंशाच्चतुर्विंशाच्च वत्सरात् ।
ब्रह्मक्षत्रविशां काल औपनायनिकः परः ॥

इति याज्ञवल्क्यवाक्येऽपि मर्यादार्थकस्याङो द्वाविंशाच्चतुर्विंशादित्यत्र सम्बन्धः । यत्तु—

औपनायनिकः कालः परः षोडशवार्षिकः ।
द्वाविंशतिः परोऽन्यस्य चतुर्विंशतिमः परः ॥

इति व्यासवाक्यं तद्गर्भाधानाभिप्रायेणेति न विरोधः । यथा

अष्टादशादिनादर्वागशुचित्वं न विद्यते ।
चतुर्दशादिनादर्वागशुचित्वं न विद्यते ॥

इत्यत्र प्रथमं रजोदर्शनदिनात्प्रभृति, द्वितीयं तु स्नानादिनादिति । *वृषला एवेति । न चेत्प्रायश्चित्तमनुतिष्ठन्तीति शेषः । विप्रक्षत्रियविशां क्रमात् पञ्चदशैकविंशतित्रयोविंशतिवर्षसमाप्त्युत्तरमेव पातित्यम् ,

अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मबहिष्कृताः ।
सावित्रीपतिता व्रात्या व्रात्यस्तोमादृते क्रतोः ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनात् । पातित्ये तु असमर्थस्य मनुः—

येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि ।
तांश्चारयित्वा त्रीन्कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेत् ॥

शक्तस्य सामग्रीवैकल्येन पञ्चदशवर्षातिक्रमे तु यमः—

सावित्री पतिता यस्य दश वर्षाणि पञ्च च ।
सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात्समाहितः ॥

गर्गः—

विप्रं वसन्ते क्षितिपं निदाघे
वैश्यं घनान्ते व्रतिनं विदध्यात् ।
माघादिशुक्रान्तिकपञ्चमासाः
साधारणा वा सकलद्विजानाम् ॥

हेमाद्रौ ज्योतिषे—

माघादिषु च मासेषु मौञ्जी पञ्चसु शस्यते ।

कालादर्शे वृद्धगार्ग्यः—

माघादिमासषट्के तु मेखलाबन्धनं मतम् ।
चूडाकरणमन्नं च श्रावणादौ विवर्जयेत् ॥

मैत्रेयसूत्रेऽपि—"वसन्तो ग्रीष्मः शरदित्यृतवो वर्णानुपूर्व्येण माघादिषण्मासा वा सर्ववर्णानामेतदुदगयनमनयोर्विकल्पः" इति । अत्रेदं तत्त्वम्—नात्र वसन्तेनोत्तरायणस्य संकोचः श्राद्धे दर्शस्यापराह्णविधिनेवाधाने वसन्तादेः कृत्तिकादिनेव सायंप्रातर्विधिना यावज्जीवविधेरिव युक्तः । आद्ययोः परस्परव्यभिचारान्नियमः, अन्त्ये निमित्ते साङ्गकर्मोक्तेः कालापेक्षा; इह तूत्तरायणं विना

एकविंशतिरात्रं तु पिबेत्प्रसृतियावकम् ।
हविषा भोजयेच्चैव ब्राह्मणान् सप्त पञ्च च ॥
(द्वादशेत्यर्थः)
ततो यावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतम् ॥ इति ।

उपनेत्रादिसकलसामग्रीसत्त्वेऽपि कामतो गौणकालातिक्रमे तु उद्दालकव्रतं चरेत् "पतितसावित्री उद्दालकव्रतं चरेत्, द्वौ मासौ यावकेन वर्तयेत्, मासं पयसा, अर्द्धमासमामिक्षया, अष्टरात्रं घृतेन, षड्रात्रमयाचितं हविष्यं भुञ्जीत,

घसन्तस्याभावान्न नियमः, न वा निमित्तत्वम्। न च 'एकं वृणीते' इतिवद्(१)वयुत्यानुवादः तद्वाक्यभेदापरिहारात्। उत्तरायणविधिवैयर्थ्यात्त्वनुकल्पोऽयमिति। माघ आदिर्येषां पञ्चानाम्, एवं षट्। पारिजाते बृहस्पतिः—

झपचापकुलीरस्थो जीवोऽप्यशुभगोचरः।
अतिशोभनतां दद्याद्विवाहोपनयादिषु॥

त्रिरात्रमभक्षोऽहोरात्रमुपवसेत् व्रात्यस्तोमेन वा यजेत" इति वसिष्ठोक्तेः। तथाच याज्ञवल्क्योक्तो व्रात्यस्तोमः सकलसामग्रीसत्त्वेऽपि अकृतोपनयने बोध्यः। उद्दालकव्रताशक्तस्य तु आपस्तम्बः-'अतिक्रान्ते सावित्र्याः काले ऋतुं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं चरेदथोपनयनं ततः संवत्सरमुदकोपस्पर्शनमथाध्ययनम्' इति। ऋतुं मासद्वयं, त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यं वेदत्रयार्थं भैक्षाशनगुरुशुश्रूषादिकमिति। वस्तुतस्तु व्रात्यस्तोमं विनोपनयने नाधिकारः—

सावित्री पतिता व्रात्या व्रात्यस्तोमादृते क्रतोः।

इति वचनात्। स चानुपनीतेनानाहिताग्निनाऽविदुषाऽपि अवकीर्णिपशुवत् कार्यः। यागोपयुक्ताध्ययनमगत्या कार्यम्। ततः स्मृत्युक्तं प्रायश्चित्तं कृत्वोपनयनं कार्यमिति। केचित्तु गौणकालानन्तरे संवत्सरे यमोक्तं यावकव्रतं, तदुत्तरोत्तरोत्तरं संवत्सरेषु क्रमेण मनूक्तं कृच्छ्रत्रयं, आपस्तम्बोक्तमृतुत्रैविद्यकं ब्रह्मचर्यम्, उद्दालकव्रतं व्रात्यस्तोमो वेत्याहुः। गुरुशुक्रादिग्रहबलासत्त्वे मासिकादेरपकर्षाभावादाचार्योपनेत्रभावाद्वा गौणकाले उपनयनं कार्यम्। बुद्ध्या मुख्यकालत्यागे तु "त्रीन् कृच्छ्रान् चरेत्" इति वटुप्रायश्चित्तं द्विगुणमिति विशेषः।

---

(१) अवयुत्य पृथक्कृत्य

वृत्तशते—

न जन्मधिष्ण्ये न च *जन्ममासे
न जन्मकालीनदिने विदध्यात् ।
ज्येष्ठे न मासि प्रथमस्य सूनोः
तथा सुताया अपि मङ्गलानि ॥

राजमार्तण्डः—

*जातं दिनं दूषयते वसिष्ठो
ह्यष्टौ च गर्गो नियतं दशात्रिः ।
जातस्य पक्षं किल भागुरिश्च
शेषाः प्रशस्ताः खलु जन्ममासि ॥

जन्ममासे *तिथौ भे च *विपरीतदले सति ।
कार्यं मङ्गलमित्याहुर्गर्गभार्गवशौनकाः ॥
जन्ममासनिषेधेऽपि दिनानि दश वर्जयेत् ।
आरभ्य जन्मदिवसाच्छुभाः स्युस्तिथयोऽपरे ॥

ग्रन्थान्तरे—

व्रते जन्मत्रिखारिस्थो जीवोऽपीष्टोऽर्चनात्सकृत् ।
शुभांतिकाले तुर्याष्टव्ययस्थो द्विगुणार्चनात् ॥
*शुद्धिर्नैव गुरोर्यस्य वर्षे प्राप्तेऽष्टमे यदि ।

*जन्ममासे इति । जन्ममासश्च—

आरभ्य जन्मदिवसं यावत्त्रिंशद्दिनं भवेत् ।
जन्ममासः स विज्ञेयो गर्हितः सर्वकर्मसु ॥

इति द्रष्टव्यः । यदि जन्ममासस्त्यक्तुं न शक्यते तदाऽऽह —*जातमिति । *तिथौ जन्मतिथौ, भे जन्मनक्षत्रे । *विपरीतदले उत्तरभागे । *शुद्धिरिति । शुद्धिर्गोचराष्टकवर्गाभ्याम् । वसन्तः प्रशस्तः,

मृगकुम्भगते भानौ मध्यमं, मीनमेषयोः ।
उत्तमं, गोयुगस्थेऽर्के ह्यधमं चोपनायनम् ॥

चैत्रे मीनगते भानौ तस्योपनयनं शुभम् ॥
जन्मभादष्टमे सिंहे नीचे वा शत्रुभे गुरौ।
मौञ्जीबन्धः शुभः प्रोक्तश्चैत्रे मीनगते रवौ ॥

नारदः-

बालस्य बलहीनोपि शान्त्या जीवो बलप्रदः।
यथोक्तवत्सरे कार्यमनुक्ते चोपनायनम् ॥

शान्तिश्चाग्रे वक्ष्यते। ज्योतिर्निबन्धे नृसिंहः-

तृतीया पञ्चमी षष्ठी द्वितीया चापि सप्तमी।
पक्षयोरुभयोश्चैव विशेषेण सुपूजिताः ॥
*धर्मकामौ सिते पक्षे कृष्णे च प्रथमा तथा।
शुक्लत्रयोदशीं केचिदिच्छन्ति मुनयस्तथा ॥

टोडरानन्दे वसिष्ठः-

नैमित्तिकमनध्यायं कृष्णे च प्रतिपद्दिनम्।
मेखलाबन्धने शस्तं चौले वेदव्रतेऽप्यपि ॥
प्रशस्ता प्रतिपत्कृष्णे न पूर्वा परसंयुता ॥
*एतदतीतकालस्यार्तस्य बटोरुपनयनविषयम्।

इति बृहस्पत्युक्तेः। तत्रापि मीनार्कयुक्तश्चैत्रः प्रशस्ततमः, अनेकनिषेधापवादकत्वात्। अत्र—

शुक्रे नष्टे तथा जीवे दुर्बले चन्द्रभास्करे।
तदोपनयनं कार्यं चैत्रे मीनगते रवौ ॥
जीवभार्गवयोरस्ते सिंहस्थे देवतागुरौ।
मेखलाबन्धनं शस्तं चैत्रे मीनगते रवौ ॥

इत्यादयोऽपि द्रष्टव्याः। *धर्मकामौ दशमीत्रयोदश्यौ,

कृष्णे पञ्च प्रशंसन्ति तिथयश्चोपनायने।

इति वचनात् पञ्चमीपर्यन्ताः प्रशस्ताः, षष्ठ्यादयोऽप्रशस्ता इत्यर्थः।
*एतदिति। इदमुपलक्षणम्, प्रायश्चित्तार्थोपनयनविषयताया

प्रशस्ता प्रतिपत्कृष्णे कदाचिच्छुभगे विधौ ।
चन्द्रे बलयुते लग्ने वर्णानामपि लङ्घने ॥

इति व्यासोक्तेरित्याहुः । *एवं सप्तम्यपि, तस्य गलग्रहत्वोक्तेः । वृहस्पतिः—

शुक्लपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णश्चान्त्यत्रिकं विना ।

तथा—

मिथुने संस्थिते भानौ ज्येष्ठमासो न दोषकृत् ।

अपि "स्वाध्यायवियुजो घस्राः" इत्यत्र वक्तव्यत्वात् । प्रतिपत्पदं सप्तम्यादेरुपलक्षणमित्याह—*एवमिति ।*सप्तम्यपीति । अपिना त्रयोदशीसमुच्चयः, तस्यापि गलग्रहत्वात् । अतीतकालस्येत्यादि वर्त्तते । एवं "माघादिमासषट्केषु" इति "षष्ठ आषाढो माघादिशुक्लान्तकपञ्चमासाः" इत्यनेन विरोधात्, पञ्चम्यन्तकृष्णपक्षश्च "आपूर्यमाणपक्षे" इत्यनेन विरोधादधार्यविषयकः । एवं 'सार्वकालमेके विवाहम्' इति चाधार्यकन्याविषयकमिति बोध्यम् । यत्तु—

चैत्रे कृष्णद्वितीयायां तिसृष्वेवाष्टकासु च ।
मार्गे च फाल्गुने चैव आषाढे कार्तिके तथा ॥

इति अनध्यायवचनं, तत्र कृष्णद्वितीयायामित्यनुषङ्गाच्चैत्रादिपञ्चकृष्णद्वितीयालाभात्तदन्यकार्तिकमार्गशीर्षयोरुपनयनाभ्यनुज्ञा वैश्यपरा,

विप्रस्य क्षत्रियस्यापि मौञ्जी स्यादुत्तरायणे ।
दक्षिणे च विशां कार्या नानध्यायेऽपि संक्रमे ॥

इति वचनात् । विप्रक्षत्रिययोः प्रायश्चित्तार्थोपनयनपरा च,

अनध्यायेऽपि कुर्वीत यस्य नैमित्तिकं भवेत् ।

इति वचनात् । अनध्यायेऽपीत्यपिना वैश्योपनयनसंग्रहात् । एवंच

रात्रिभागः समाख्यातः खरांशोर्दक्षिणायने ।
व्रतबन्धादिकं तस्मिंश्चूडाकर्म च वर्जयेत् ॥

मदनरत्ने नारदः—

*विनर्तुना *वसन्तेन कृष्णपक्षे गलग्रहे ।
अपराह्णे चोपनीतः पुनःसंस्कारमर्हति ॥

अपराह्णस्त्रेधाविभक्तदिनतृतीयांश इत्युक्तं तत्रैव ।
*वसन्ते गलग्रहो न दोषायेत्यर्थः । नारदः-

कृष्णपक्षे चतुर्थी च सप्तम्यादिदिनत्रयम् ।
त्रयोदशीचतुष्कं च अष्टावेते गलग्रहाः ॥

इति दक्षिणायननिषेधो न तत्र प्रवर्त्तते । एवं—

चन्द्रे बलयुते लग्नाच्छुभभावे शुभे स्थिते ।
चतुर्दशीं प्रशंसन्ति कुमारे वयसाऽधिके ॥

इति च अथार्यविषयं प्रायश्चित्तोपनयनविषयं चेति रामचन्द्रः ।

*विनर्त्तुनेति । वसन्तेन वर्णभेदेन विहितेन तत्तदृतुना विना कृष्णपक्षे गलग्रहे उपनीत इति अन्वयफलमाह—*वसन्ते इति । वसन्ते गलग्रहो न दोषायेत्येकोऽन्वयः। वसन्तपदं च तत्तद्वर्णविहिततत्तदृतुपरम् । ऋत्वन्तरीयशुक्लपक्षे च गलग्रहो न दोषायेत्यपरः । अपराह्ण इति ।

ऊर्ध्वं सूर्योदयात्पूर्वं मुहूर्तानां तु पञ्चकम् ।
पूर्वाह्णः प्रथमः प्रोक्तो मध्यान्हस्तु ततः परम् ॥
अपराह्णस्ततः प्रोक्तो मुहूर्तानां तु पञ्चकम् ॥

इति स्कान्दात् । तत्र पूर्वाह्णो मुख्यः, मध्याह्नोऽनुकल्पः ।

सर्वदेशेषु पूर्वाह्णे मुख्यं स्यादुपनायनम् ।
मध्याह्ने मध्यमं प्रोक्तमपराह्णे तु गर्हितम् ॥

इति ज्योतिर्निबन्धात् । एवं च मध्याह्नोऽनुकल्पतयाऽथार्योपनये नवाब्दाद्युपनये चोपादेयः । गौणाब्दमपेक्ष्य मुख्याब्दस्य न्याय्यतया व्रात्यस्तोमादिगुरुप्रायश्चित्तभयेन च तत्र गौणदिनभागस्योपादानात् । केचित्तु अष्टमाब्दादावपि गौणतया मध्याह्न-

वसिष्ठः—

पापांशकगते चन्द्रे अरिनीचस्थितेऽपि च ।
*अनध्याये चोपनीतः पुनःसंस्कारमर्हति ॥
*अनध्यायस्य पूर्वेद्युस्तस्य चैवापरेऽहनि ।
व्रतबन्धं विसर्गं च विद्यारम्भं न कारयेत् ॥

मङ्गीकुर्वन्ति । यत्र पूर्वाह्णादौ गुरुशिष्यविरोधनिवारकं निरीक्षणं जातम्, उपनयनं तु तदुत्तरमुहूर्तादिव्यवधानेन मध्याह्ने, तत्र पूर्वाह्णोपनयनभ्रमो न कार्यः । एवं क्रमेण यद्यपराह्णं जातं तदा पुनः संस्कारः कार्य इति । *अनध्याये चेति । इदमनध्यायपदं नित्यनैमित्तिकानध्यायपरम् । अनध्यायपदस्य नित्यानध्यायपरत्वे नैमित्तिकानध्याये, नैमित्तिकानध्यायपरत्वे च नित्यानध्यायेऽपूर्वोपनयापत्तेः ।

नैमित्तिकमनध्यायं कृष्णे च प्रतिपद्दिनम् ।

इति नैमित्तिकानध्यायानां कृष्णप्रतिपदादिनित्यानध्यायानां चाधार्योपनयनपरतेत्र 'स्वाध्यायवियुजो यस्माः' इति वाक्यात् प्रायश्चित्तोपनयनपरताऽपि, न त्वपूर्वोपनयनपरता । अन्यथा नैमित्तिकानध्याये प्रतिपदि चापूर्वोपनयनापत्तेः । एतेन पुनःसंस्कारविधिगतानध्यायपदं नित्यानध्यायमात्रपरं, न त्वनित्यानध्यायपरमित्यपास्तम् । पुनःसंस्कारः पुनरुपनयनमेव न जातकर्मादि उपेतपूर्वस्य विशेषेणोपनयनस्यैवाचार्येण विधानात् । *अनध्यायस्येति । इदमनध्यायपदं नित्यानध्यायपरं न त्वनित्यानध्यायपरम्, तेषामनित्यत्वेन नित्यानित्यसंयोगविरोधात् । अत्रानध्यायात्परं दिनं द्वितीयाभिन्नं ग्राह्यम्, द्वितीयाया विहितत्वात् । ननु गलग्रहेषु नवमीगणनाद् अनध्यायोत्तरदिननिषेधो व्यर्थः । मैवं, निषेधद्वयेन दोषाधिक्यकल्पनात् । यद्वा नवमी यत्र पञ्चमुहूर्त्ता ततो न्यूना वा, तत्र गलग्रहनिषेधो नवम्यनन्तरं न प्रवर्त्तते, "निषेधः कालमात्रके"

राजमार्तण्डः—

*आरम्भानन्तरं यत्र प्रत्यारम्भो न सिध्यति ।
गर्गादिमुनयः सर्वे तमेवाहुर्गलग्रहम् ॥

ज्योतिर्निबन्धे-

अष्टकासु च सर्वासु *युगमन्वन्तरादिषु ।
अनध्यायं प्रकुर्वीत तथा सोपपदास्वपि ॥

सोपपदास्तु स्मृत्यर्थसारे—

सिता ज्येष्ठे द्वितीया च आश्विने दशमी सिता ।
चतुर्थी द्वादशी माघे एताः सोपपदाः स्मृताः ॥

एवं प्रदोषदिनं वर्ज्यम् । प्रदोषस्वरूपमाह गोभिलः-

*षष्ठी च द्वादशी चैव अर्धरात्रोननाडिका ।
प्रदोषमिह कुर्वीत तृतीया तूनयामिका ॥

इत्युक्तेः । तत्रायं निषेधः सार्थकः । *आरम्भेति । वह्वृचभिन्नानामुपनयनादिने वेदारम्भः । तदनन्तरदिनेऽनध्यायवशात्प्रत्यारम्भो न जायते इत्यर्थः । अनेन छलेन सप्तमीत्रयोदश्यावुक्तौ । *युगेति ।

"वैशाखमासस्य तु या तृतीया नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥
एता युगाद्याः कथिताः पुराणे" ॥ इति ।

"आश्वयुक्शुक्लनवमी द्वादशी कार्तिके तथा ।
तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥
फाल्गुनस्याप्यमावास्या पौषस्यैकादशी तथा ।
आषाढस्यापि दशमी तथा माघस्य सप्तमी ।
श्रावणे चाष्टमी कृष्णा तथाऽऽषाढे च पूर्णिमा ।
कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी तथा ॥
मन्वन्तरादयश्चैताः ॥" इति ।

*षष्ठी चेति ।

ज्योतिर्निबन्धे व्यासः—

*या चैत्रवैशाखसिता तृतीया
माघस्य सप्तम्यथ फाल्गुनस्य ।
कृष्णे (१)द्वितीयोपनये प्रशस्ता
प्रोक्ता भरद्वाजमुनीन्द्रमुख्यैः ॥

*अत्रापि कृष्णप्रतिपद्वज्ज्ञेयम् । यत्तु बृहद्गार्ग्यः—

आदित्यास्तमयादूर्ध्वमर्द्धरात्रात्त्रयोदशी ।
सप्तमी च चतुर्थी च नवनाडीषु चेद्विशेत् ॥
तत्र किञ्चन नाध्येयं प्रदोषे पारिभाषिके ॥

इति निष्कर्षातुरोधेन षष्ठ्यादिः सायंकालान्तं ग्राह्यः । तथा च बृहन्मनुः—

चतुर्थ्यां च त्रयोदश्यां सप्तम्यामर्द्धरात्रतः ।
अर्वाक् नाध्ययनं कुर्याद्यदीच्छेत्तस्य धारणम् ॥

स्मृत्यर्थसारे—

चतुर्थ्याः पूर्वरात्रे तु नवनाडीषु दर्शने ।
नाध्येयं पूर्वरात्रे स्यात्सप्तमी च त्रयोदशी ॥
अर्द्धरात्रात्पुरा चेत्स्यान्नाध्येयं पूर्वरात्रके ॥ इति ।

वक्ष्यति चाग्रे 'रात्रौ यामत्रयादर्वाक्' इति । *येति । चैत्रशुक्लतृतीयाया रथसप्तम्याश्च मन्वादित्वेन वैशाखशुक्लतृतीयाया युगादित्वेन फाल्गुनकृष्णद्वितीयायाश्चातुर्मास्यद्वितीयात्वेन निषेधे प्राप्तेऽयं प्रतिप्रसवः । नन्वस्याऽप्रशस्ता इति च्छेदान्निषेधपरता युक्तेति-चेत् ? न,

चातुर्मास्यद्वितीया या तृतीया चाक्षया तथा ।
उपनीतो यतः श्रीमान् विद्यावान् धनवान् भवेत् ॥

इति वासिष्ठात् । *अत्रापीति । वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तार्थोपन-

(१) 'तृतीयो' इति पाठान्तरम् ।

अनध्याये प्रकुर्वीत यस्तु नैमित्तिको भवेत्।
सप्तमी माघशुक्ले तु तृतीया चाक्षया तथा॥
बुधत्रयेन्दुवाराश्च शस्तानि व्रतबन्धने॥ इति,
तत्तु प्रायश्चित्तार्थोपनयनविषयम्।
*स्वाध्यायावियुजो घस्राः कृष्णप्रतिपदादयः।
प्रायश्चित्तनिमित्ते तु मेखलाबन्धने मताः॥
इति तेनैवोक्तेरिति निर्णयामृतकालादर्शौ। यद्यपि 'अथोपेतपूर्वस्य' इत्युक्त्वा 'अनिरुक्तं परिदानं कालश्च' इत्याश्वलायनेन पुनरुपनयने कालनियम उक्तस्तथापि निमित्तान्तरमेव सः। तदानीमकरणे तु पूर्वोक्तकालो ज्ञेयः। प्रतिवेदमुपनयने कालानियम इति तु युक्तम्। गर्गः-
ग्रहे रवीन्द्वोरवनिप्रकम्पे
केतूद्गमोल्कापतनादिदोषे।
व्रते *दशाहानि वदन्ति तज्ज्ञा-
स्त्रयोदशाहानि वदन्ति केचित्॥
संकटे तु चण्डेश्वरः—
दाहे दिशां चैव धराप्रकम्पे वज्रप्रपातेऽथ विदारणे च।
केतौ तथोल्कांशुकणप्रपाते त्र्यहं न कुर्याद्व्रतमङ्गलानि॥
तत्रैव—
वेदव्रतोपनयने स्वाध्यायाध्ययने तथा।

यनेऽपीत्यर्थः। *स्वाध्यायवियुजो घस्राः स्वाध्यायवर्जितदिनानि। *दशाहानीति। तानि च—
चन्द्रसूर्योपरागे तु त्र्यहं प्रागशुभं भवेत्।
सप्ताहमशुभं पश्चात्स्मृतं ग्रहणसूतकम्॥
इति गर्गोक्तानि। स्मृत्यन्तरे—
सर्वग्रासे तु सप्ताहमर्द्धग्रासे दिनत्रयम्।

न दोषो यजुषां सोपपदास्वध्ययनेऽपि च ॥

हेमाद्रौ ज्योतिषे—

हस्तत्रये पुष्यधनिष्ठयोश्च
पौष्णाश्विसौम्यादितिविष्णुभेषु ।
शस्ते तिथौ चन्द्रबलेन युक्ते
कार्यौ द्विजानां व्रतबन्धमोक्षौ ॥

ज्योतिर्निबन्धे नारदः—

श्रेष्ठान्यर्कत्रयान्त्येज्यचन्द्रादित्युत्तराणि च ।
विष्णुत्रयाश्विमित्राब्जयोनिभान्युपनायने ॥

बृहस्पतिः—

त्रिषूत्तरेषु रोहिण्यां हस्ते मैत्रे च वासवे ।
त्वाष्ट्रे सौम्यपुनर्वस्वोरुत्तमं ह्युपनायनम् ॥

ज्योतिर्निबन्धे—

*पूर्वाहस्तत्रये सार्पश्रुतिमूलेषु बह्वृचाम् ।
यजुषां पौष्णमैत्रार्कादित्यपुष्यमृदुध्रुवैः ॥
सामगानां हरीशार्कवसुपुष्योत्तराश्विभैः ।
धनिष्ठादितिमैत्रार्केष्विन्दुपौष्णेष्वथर्वणाम् ॥

त्र्यङ्गुलतो ग्रासे दिनमेकं तु वर्जयेत् ॥
पञ्च दिनानि वसिष्ठस्त्रिदिनं गर्गस्तु कौशिकस्त्वेकम् ।
च्यवनाचार्यस्य मते पञ्चमुहूर्त्तं दूषयति राहुः ॥ इति ।

*पूर्वाहस्तत्रये पूर्वाहस्तयोस्त्रये—

मूले हस्तत्रये सार्पे शैवे पूर्वात्रये तथा ।
ऋग्वेदाध्यायिनां कार्यं मेखलाबन्धनं बुधैः ॥

(शैवम् आर्द्रा ।)

पुष्ये पुनर्वसौ पौष्णे हस्ते मैत्रे शशाङ्कभे ।
ध्रुवेषु च प्रशस्तं स्याद् यजुषां मौञ्जिबन्धनम् ॥

राजमार्तण्डस्तु *ब्राह्मणस्य पुनर्वसुं निषेधति।

ताराचन्द्रानुकूलेषु ग्रहाब्देषु शुभेष्वपि।
पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनःसंस्कारमर्हति॥

ज्योतिर्निबन्धे नारदः—

सर्वेषां जीवशुक्रज्ञवाराः प्रोक्ता व्रते शुभाः।
चन्द्रार्कौ मध्यमौ ज्ञेयौ सामबाहुजयोः कुजः॥
शाखाधिपतिवारश्च शाखाधिपबलं तथा।
शाखाधिपतिलग्नं च दुर्लभं त्रितयं व्रते॥

शाखाधिपाश्च रत्नसंग्रहे—

ऋगथर्वसामयजुषामधिपा गुरुसौम्यभौमसिताः।
*जीवसितौ विप्राणां, क्षत्रस्यारोष्णगू, विशां चन्द्रः॥

पुष्यवासवहस्ताश्विशिवविष्णूत्तरात्रयम्।
प्रशस्तं मेखलाबन्धं वटूनां सामगायिनाम्॥
मृगनेत्राश्विनीहस्तरेवत्यदितिवासवम्।
अथर्वशाखिनां शस्तो भगणोऽयं व्रतार्पणे॥ इति।

*ब्राह्मणस्येति। अत्र हेमाद्र्यादिधृतानां पुनर्वसूपनयविधायकसामान्यवाक्यानां व्यवस्थावाक्यानां च द्विजपदस्वारस्येन याजुषादिपदस्वारस्येन च याजुषाथर्वणक्षत्रियवैश्यपरतैव। राजमार्तण्डवाक्यगतविप्रपदवशात्तु सर्वेषां ब्राह्मणानामुपनयने पुनर्वसुनिषेध इति भावः। तुना चारुचिः, सा च विप्राणामपि पुनर्वसूपनयनाचारात्पुनर्वसुः पुनरुपनयनकाल इत्यर्थोपगमादिति। न च तादृशक्षत्रियादौ मानाभावः, उपनीतानां क्षत्रियादीनामपि ब्राह्मणवत् 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति विधिना परम्पराप्राप्तस्वस्वशाखाध्ययनविधानात्।

*जीवेति। वर्णाधिपाः।

इति । पारिजाते बृहस्पतिः—

बह्वृचानां गुरोर्वारे यजुर्वेदजुषां बुधे ।
सामगानां धरासूनोरथर्वविदुषां रवेः ॥

अत्र लग्नशुद्ध्यादि दैवज्ञेभ्यो ज्ञेयम् । विस्तरभयान्नोच्यते ।

लल्लः—

व्रतेऽह्नि पूर्वसन्ध्यायां वारिदो यदि गर्जति ।
तद्दिने स्यादनध्यायो व्रतं तत्र *विवर्जयेत् ॥

ज्योतिर्निबन्धे—

*नान्दीश्राद्धं कृतं चेत्स्यादनध्यायस्त्वकालिकः ।
तदोपनयनं कार्यं वेदारम्भं न कारयेत् ॥

एतद् बह्वृचातिरिक्तानाम्, *तेषां तद्दिने वेदारम्भाभावात् । अतस्तेषामुपनयनं *न भवत्येव । ऐतरेयोपनिषदि—"मृगादिज्येष्ठान्तं वर्षर्तुः, तं विना वर्षादौ त्रिरात्रमनध्यायः" इति वेदभाष्ये उक्तम् । एतच्च प्रातः स्तनिते, सायं स्तनिते तु दिवैव चरुं श्रपयित्वा सायंसन्ध्योत्तरं

---

*विवर्जयेदिति । विशेषेण वर्जयेदित्यर्थः । पूर्वसन्ध्यागर्जने दोषोऽधिक इति भावः । *नान्दीश्राद्धमिति । बह्वृचातिरिक्तानां यजुर्वेदिनाम् । *तेषां बह्वृचानाम् । एवमग्रेऽपि । *न भवत्येवेति । लल्लेन निषेधात् । कौस्तुभे तु कार्यमित्यन्तं सावधारणं, "वेदारम्भं न कारयेत्"इति निषेधस्तु संभवत्प्राप्तिकविशेषविषय इत्युक्तं, तत्तु नूतनोपनयानुष्ठानप्रचारलाभाय एवकारपूरणं, न तु तज्जन्यवाटवसंस्कारलाभायेति वदन्ति । आश्वलायनानां तु तद्दिन उपनयनाकरणेऽपि वृद्धिश्राद्धदिनाद्दिनषट्कमध्ये मुहूर्तान्तरसत्त्वे तेनैव; ऊर्ध्वं मुहूर्ते च वृद्धिश्राद्धान्तरेणैवोपनयनं यथाकालं कार्यमिति प्रयोगरत्ने । प्रातःस्तनिते उपनयनकरणे तु पुनरुपनयनं कार्यम् । अनध्याये कृतो विप्रः पुनःसंस्कारमर्हति ।

होमं कुर्यात् ।

न सन्ध्यागर्जिते काले न वृष्ट्युत्पातदूषिते ।
ब्रह्मौदनं पचेदग्नौ पक्कं चेन्न निवर्तते ॥
ब्रह्मौदनं पचेदग्नौ पक्वमन्नं न दुष्यति ॥

इति संग्रहोक्तेः इति प्रयोगरत्ने भट्टचरणाः ॥

अत्र शान्तिरप्युक्ता नृसिंहप्रसादे—

*ब्रह्मौदनविधेः पूर्वं प्रदोषे गर्जितं यदि ।
तदा विघ्नकरं ज्ञेयं वटोरध्ययनस्य तत् ॥
तस्य शान्तिप्रकारं तु वक्ष्ये शास्त्रानुसारतः ।
प्रधानं पायसं साज्यं द्रव्यं शान्तियजौ भवेत् ॥
सूक्तं बृहस्पतेर्विद्वान्पठेत्प्रज्ञाभिवृद्धये ।
गायत्री चैव मन्त्रः स्यात्प्रायश्चित्तं तु सर्पिषा ॥
धेनुं सवत्सकां दद्यादाचार्याय पयस्विनीम् ।
ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चात्ततो ब्रह्मौदनं चरेत् ॥

उपनयने चाधिकारिणो माधवीये वृद्धमनुनोक्ताः—

इति वाक्यात् । उपनयनचरुश्रपणयोरन्तरानध्याये पुनरुपनयनम् इति प्रयोगरत्ने भट्टाः । ते त्वग्रिमां शान्तिं न मन्यन्ते ।

*ब्रह्मौदनेति । अथैतत्प्रयोगः—अस्योपनीतस्यामुकशर्मणो ब्रह्मौदनविधेः प्राग्गर्जितादिसूचिताध्ययनविघ्ननिरसनद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं शान्तिं करिष्ये इति संकल्प्य गणेशार्चनस्वस्तिवाचने कृत्वा आचार्यवरणादि, स्थण्डिलेऽग्निं प्रतिष्ठाप्य चक्षुषी आज्येनेत्यन्ते अत्र प्रधानं सवितारम् अष्टोत्तरशतमाज्यपायसाहुतिभिः शेषेणेत्यादिहस्तेन गायत्रीमन्त्रेण १०८ प्रधानहोमः । तत आचार्यो यस्तस्तम्भेति बृहस्पतिसूक्तं पठेत् । ततः स्विष्टकृदादिकर्मशेषं समापयेत् । ततो यजमान आचार्याय सवत्सां धेनुं दद्यात् । अष्टोत्तरशतं ब्रा-

पिता पितामहो*भ्राता *ज्ञातयो *गोत्रजा *ऽग्रजाः ।
उपायनेऽधिकारी स्यात्पूर्वाभावे परः परः ॥

प्रयोगरत्ने—

पितैवोपनयेत्पुत्रं तदभावे पितुः पिता ।
तदभावे पितुर्भ्राता तदभावे तु सोदरः ॥

पितेति विप्रपरं न क्षत्रियादेः । तेषां पुरोहित एव उपनयनस्य दृष्टार्थत्वात, तेषां चाध्यापनेऽनधिकारात् । *अत्र पितृव्यस्य ज्येष्ठभ्रात्रभावेऽधिकारः ।

असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।

ह्मणभोजनं सङ्कल्प्य ब्रह्मौदनं पचेदिति । *भ्राता पितुरेव अग्रिमवाक्यात् न तु सोदरः, तस्याग्रिमवाक्येऽन्ते निवेशात् । *ज्ञातयः असगोत्रसपिण्डाः मातामहादयः । *गोत्रजाः सगोत्रसपिण्डाः पितृव्यपुत्राद्याः। गोत्रजाऽग्रजा इति सन्धिरार्षः। *अग्रजाः वटोरधिकवयसः । एतच्च पितृव्यमारभ्य सर्वत्र विशेषणम् । पितृव्याभावे एव ज्येष्ठभ्रातुरधिकारः "तदभावे तु सोदरः" इत्युक्तेः। मतान्तरमाह—*अत्रेति । इदं हि मतं कौस्तुभकृतामपि विमतम् । याज्ञवल्क्यवचनेऽपि पितृव्यात्पूर्वत्वाप्रतीतेश्च । मयूखकृद्भिस्तु तद्वचनस्य भगिनीविवाहविषयकत्वमुक्तम् । केचित्तु अविभक्तस्य भ्राता, विभक्तस्य सोदर इत्याहुः । तन्न, "तदभावे तु सोदरः" इत्यनेन विरोधात् । तदभावेपीति पाठं कल्पयित्वा अपिशब्दात्तत्सत्त्वसमुच्चय इति तु केचित् । उक्ताऽधिकार्यभावे तु व्यासः—

वेदैकनिष्ठं धर्मज्ञं कुलीनं श्रोत्रियं शुचिम् ।
स्वशाखीयमनालस्यं विप्रं कर्तारमीप्सितम् ॥

शौनकः—

कुमारस्योपनयनं श्रुताभिजनवृत्तवान् ।
तपसा धूतनिःशेषपाप्मा कुर्याद् द्विजोत्तमः ॥ इति ।

इति याज्ञवल्क्योक्तेः । तेनेदमविभक्तपरम्, पूर्वं तु विभक्तपरम् । मातृ रजोदोषे तु प्रागुक्तम् ।

अथ पण्ढमूकादीनां विशेषः । प्रयोगपारिजाते ब्राह्मे—

ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स इति श्रुतिः ।
*तस्माच *पण्ढवधिरकुब्जवामनपङ्गुषु ॥
जडगद्गदरोगार्तशुष्काङ्गविकलाङ्गिषु ।
मत्तोन्मत्तेषु मूकेषु शयनस्थे निरिन्द्रिये ॥
ध्वस्तपुंस्त्वेषु चैतेषु संस्काराः स्यु*र्यथोचितम् ।
मत्तोन्मत्तौ न संस्कार्याविति केचित्प्रचक्षते ॥
कर्मस्वनधिकाराच्च पातित्यं नास्ति चैतयोः ।
तदपत्यं च संस्कार्यमपरे त्वाहुरन्यथा ॥
संस्कारमन्त्रहोमादीन्करोत्याचार्य एव तु ।
उपनेयांश्च विधिवदाचार्यस्य समीपतः ॥
आनीयाग्निसमीपं वा सावित्रीं स्पृश्य वा जपेत् ।
कन्यास्वीकरणादन्यत्सर्वं विप्रेण कारयेत् ॥

---

*तस्माच्चेति । अस्य 'तदपत्यं च संस्कार्यम्'इत्यन्तं सम्बन्धः । तस्मादुक्तश्रुत्या ब्राह्मणत्वात् । *पण्ढेति । अन्धादीनामुपलक्षणम् । *यथोचितम् । अशक्याङ्गं विहाय । अन्यथा मत्तोन्मत्तौ संस्कार्यौ । संस्कारमन्त्रा उपनयस्य वासःपरिधानादौ ये मन्त्रास्तानाचार्य एव पठेत् । होमादीनाचार्य एव कुर्यात् । आचार्यसमीपम् अग्निसमीपं वा नयनं सावित्रीवाचनं वा,एषां पक्षाणामन्यतमेन प्रधानसिद्धिरित्यर्थः । मूकवधिरादेः सावित्रीवाचनासम्भवात् स्पृष्ट्वा सावित्रीजपः कार्यः । वस्तुतस्तु आचार्यः स्वसमीपमग्निसमीपं वा वटुमानीय सावित्रीं वाचयेत्, अथवा वटुं संस्पृश्य सावित्रीं जपेदित्यर्थः । तथाचाचार्यसमीपनयनाङ्गको गायत्र्युपदेशः प्रधानम्, मूकादेस्तु तादृशो गायत्रीजप इति । एतेषां विवाहाभावावदनुजस्य न परिवेद-

एवमेव द्विजैर्जातौ संस्कार्यौ कुण्डगोलकौ ॥ इति ।
स्मृत्यर्थसारेऽप्येवम् । *कुण्डगोलकयोः संस्कार्यत्वं श्राद्धे निषेधश्च *क्षेत्रजपुत्रविषयः । *अन्यस्य "विप्रास्वेष विधिः स्मृतः" इति वचनात् अब्राह्मण्येनोपनयनाद्यप्राप्तेरित्यपरार्कः ।

उपनयनं च कुमारं भोजयित्वा कार्यम् "प्रागेवैनं तदहर्भोजयन्ति" इति मदनपारिजाते गोभिलोक्तेः । गायत्र्युपदेशश्चोत्तरतोऽग्नेः कार्यः "उत्तरेणाग्निमुपविशतः प्राङ्मुख आचार्यः प्रत्यङ्मुख इतरोऽधीहि भोः" इति शाङ्खायनसूत्रोक्तेः । यद्यपि कात्यायनेन "अथास्मै सावित्रीमन्वाहोत्तरतोऽग्नेः प्रत्यङ्मुखाय" इत्युक्त्वा "दक्षिणत-

नदोष इति भावः । *कुण्डेति ।

सवर्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः ।
अनिन्द्येषु विवाहेषु पुत्राः सन्तानवर्धनाः ॥

इत्यस्य वेत्तृभ्यः सवर्णेभ्यः अनिन्द्यविवाहोढायां सवर्णायां जातः तत्समानजातीय इत्यर्थः "विप्रास्वेष विधिः स्मृतः" इत्युपसंहारे विप्रपदोपादानात् । *क्षेत्रजेति । सवर्णजेत्यर्थः । *अन्यस्येति । तेषां शूद्रधर्मेषु द्विजशुश्रूषादिषु साधारणधर्मेष्वहिंसादिषु चाधिकारः । वस्तुतस्तु कुण्डगोलककानीनादीनां विज्ञानेश्वरमते असवर्णत्वमेव । नन्वेवं कुण्डगोलकयोरब्राह्मण्ये श्राद्धे प्रतिषेधो व्यर्थः, किञ्च ब्राह्मण्यां ब्राह्मणादुत्पन्नस्याब्राह्मण्यमपि विरुद्धम् 'तज्जातीयात्तज्जातीयायामुत्पन्नस्य तज्जातीयत्वम्' इति न्यायात्; यथा गवि गोरुत्पन्नो गौरिति । मैवम्, विप्रास्वित्युपसंहारेण तस्याब्राह्मणत्वात् 'अत्यन्ताप्राप्तपतितनिषेधवच्छ्राद्धे तन्निषेधः । उक्तन्यायश्च प्रत्यक्षगम्यमनुष्यत्वगोत्वादिष्वेव न तु ब्राह्मणत्वादौ तस्य स्मृतिगम्यत्वादिति ।

स्तिष्ठत आसीनाय वैके" इति विकल्प उक्तः, तथापि कातीयानामेव सः। बह्वृचानां तूत्तर एव *वेदैक्यात्। उपनयनं च कुमारं भोजयित्वा कार्यं "प्रागेवैनं तदहर्भोजयन्ति" इति गोभिलोक्तेः। उत्तरतोऽग्नेः प्रत्यङ्मुखायोपविष्टायेत्येकः पक्षः। दक्षिणतोऽग्नेस्तिष्ठत आसीनाय वेत्यपरः पक्षः। एके इति पूजार्थम्।

*वेदैक्यादिति। वस्तुतस्तु गायत्र्युपदेशोऽग्नेरुत्तरत इत्येतच्छाखान्तरीयाणामेव, न त्वाश्वलायनानां, तेषां नारायणवृत्तौ प्रयोगपारिजाते जीर्णप्रयोगरत्नपुस्तके च गायत्र्युपदेशार्थमग्नेरुत्तरतो गमनस्यानुक्तेः। तथाहि प्रथमतः अवक्षरणार्थं बटुनाऽग्नेरुत्तरदेशे गन्तव्यम् "समन्वारब्धे हुत्वोत्तरतोऽग्नेः प्राङ्मुख आचार्योऽवतिष्ठते पुरस्तात्प्रत्यङ्मुख इतरः" इत्याश्वलायनोक्तेः। अवक्षारणानन्तरम् अग्निकार्यं गुरुदक्षिणत एव स्वस्थाने उपविश्य कार्यम्।

ततः पूर्ववदासीत गुरुः शिष्योऽपि चात्मना।
व्यवधानं परिहरन्नग्नेर्गत्वाऽन्तिकं गुरोः॥
आसित्वा दक्षिणे तस्य वह्निं परिसमुह्य च॥

इति शौनकोक्तेः। आश्वलायनः—'अग्नये समिधम्' इत्यादि 'हरस्वी भूयासम्' इत्यन्तमग्निकार्यमुक्त्वाऽऽह "जान्वाच्योपसंगृह्य ब्रूयादधीहि भोः सावित्रीं भोः अनुब्रूहि" इति। शौनकोऽपि—

मयि मेधां मयीत्याद्यैः षड्भिर्मन्त्रैर्विभावसुम्।
उपतिष्ठेद् गुरुरपि अग्नेः पश्चिमभूतले॥
आसीत प्राङ्मुखः शिष्योऽप्याचार्याभिमुखो भवेत्।
भूतले दक्षिणं जानुं पातयित्वाऽभिवादयेत्॥ इति।

जयन्तोऽप्याह—"अथोभयोरप्यग्नेः पश्चाद्यथोपदेष्टुं शक्यते तथोपविशत्याचार्यः" इति। जीर्णप्रयोगरत्नेऽपि "मयिमेधामित्यादिषण्मन्त्रैरग्न्युपस्थानमुक्त्वा दक्षिणं जान्वाच्य विधि-

भिक्षायां विशेषमाह कात्यायनः *"मातरमेवाग्रे भिक्षेत"। पराशरमाधवीये—

मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम्।
भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं न विमानयेत्॥

अथ संस्कारलोपे शौनकः—

*आरभ्याधानमाचौलात्कालेऽतीते तु कर्मणाम्।
व्याहृत्याग्निं तु संस्कृत्य हुत्वा कर्म यथाक्रमम्॥

वटुपसंगृह्याचार्यं ब्रूयात्—अधीहि भोः"इत्याद्युक्तम्। तस्मादाश्वलायनस्योत्तरतो गायत्र्युपदेशार्थं गमनं प्रमाद एवेति। *मातरमेवेति। यद्यपि 'अप्रत्याख्यायिनमग्रे भिक्षेत' इति सूत्रे पुंभिक्षाया एव प्राथम्यं प्रतीयते तथापि एतत्कात्यायनवाक्याद्वाक्यान्तराच्च मातृभिक्षाया एव प्राथम्यम् अविशेषप्रवृत्तस्य सूत्रस्य स्त्रीभिक्षाप्राथम्येऽपि अविरोधात्। यद्यपि "भिक्षां भवान् ददातु अनुप्रवचनीयमिति वा"इति सूत्रे भिक्षाया भवन्मध्यतोक्ता तथापि "भवत्पूर्वां ब्राह्मणो भिक्षेत, भवन्मध्यां राजन्यः, भवदन्त्यां वैश्यः" इति वचनात्

आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता।
ब्राह्मणक्षत्रियविशां भिक्षा चर्या यथाक्रमम्॥

इति याज्ञवल्क्योक्तेश्च, "भवत्पूर्वामिति शास्त्रान्तरोक्तो विधिर्द्रष्टव्यः" इति वृत्तिग्रन्थाच्च भवत्पूर्वकतैव। एवं च सूत्रे कारिकायां यद् भवन्मध्यत्ववचनं, तत् क्षत्रियपरम्। अथवा, 'अनुप्रवचनीयभिक्षायाम् अप्रत्याख्यायिनम्' इत्यादिसूत्रोक्तायां भवन्मध्यतैव, अनुप्रवचनीयं भवान्ददात्विति पक्षान्तरे तथैवोक्तेः। अन्यथा वैरूप्यं स्यात्। भवत्पूर्वामित्यादिवृत्तिग्रन्थस्य याज्ञवल्क्यवचसां च सायंप्रातर्भिक्षापरत्वेनोपपत्तेरिति।

*आरभ्येति। गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनविष्णुबलि-

एतेष्वेकैकलोपे तु पादकृच्छ्रं समाचरेत् ।
चूडायामर्धकृच्छ्रं स्यादापदि त्वेवमीरितम् ॥
अनापदि तु सर्वत्र द्विगुणं द्विगुणं चरेत् ॥

पारिजाते कात्यायनः—

लुप्ते कर्मणि सर्वत्र प्रायश्चित्तं विधीयते ।
प्रायश्चित्ते कृते पश्चाल्लुप्तं कर्म समाचरेत् ॥

स्मृत्यर्थसारे चैवम् । कारिकायां तु—

प्रायश्चित्ते कृतेऽतीतं लुप्तं कर्म कृताकृतम् ।

इत्युक्तम् ।

प्रायश्चित्ते कृते पश्चादतीतमपि कर्म वै ।
कार्यमित्येक आचार्या नेत्यन्ये तु विपश्चितः ॥ इति ।

*त्रिकाण्डमण्डने तु—

कालातीतेषु कार्येषु प्रासवत्स्वपरेषु च ।
कालातीतानि कृत्वैव विदध्यादुत्तराणि तु ॥

तत्र सर्वेषां तन्त्रेण नान्दीश्राद्धं कुर्यात्, देशकालकर्त्रैक्यात् ।

जातकर्मनामकर्मनिष्क्रमणान्नप्राशनचौलकर्मान्तनवसंस्काराणां प्रतिसंस्कारं समस्ताभिर्व्याहृतिभिरेकैकाज्याहुतिरूपं कालात्ययनिमित्तकप्रायश्चित्तं कुर्यात् । चौलातिरिक्तानां संस्काराणां प्रमादादकरणे प्रत्येकं पादकृच्छ्रं, चौलाकरणेऽर्द्धकृच्छ्रं, बुद्धिपूर्वकं चौलातिरिक्ताकरणे प्रत्येकमर्द्धकृच्छ्रं, चौलाकरणे कृच्छ्रं बटुना कारयेत् , ततश्चौलहोमः कार्य इत्यर्थः । लुप्तसंस्कारकरणपक्षं दर्शयति-*त्रिकाण्डेति । प्रायश्चित्तमात्रेण स्त्रीसंस्कारोत्पत्तौ मानाभावात्, शिश्वभ्युदयार्थत्वाच्चेति भावः । एते च संस्कारा ज्येष्ठस्य कृत्वैव कनिष्ठस्य कार्याः, त्रिकाण्डमण्डनवचसस्तादृशविषयेऽपि कालातीतेषु ज्येष्ठसंस्काररूपकार्येष्वित्यादिक्रमेण योजनासंभवात् ।

गणशः क्रियमाणानां मातॄणां पूजनं सकृत् ।
सकृदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिषु ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टात् । *एतद्बहूनामपत्यानां युगपत्संस्कारकरणविषयमिति वोपदेवः । अतीतसंस्काराणां युगपत्करण इत्यन्ये । तत्रापि चौलस्योपनीत्या सहेति पक्षे उपनीतिदिन एवानुष्ठानं न पूर्वदिने, सहत्वस्य दिवसैक्ये सन्निकृष्टतरत्वात् । वृद्धाचारोऽप्येवम् ।

उपनीतिदिने मध्याह्नसन्ध्यामाह पारिजाते जैमिनिः—

यावद्ब्रह्मोपदेशस्तु तावत्संध्यादिकं च न ।
ततो मध्याह्नसन्ध्यादि सर्वं कर्म समाचरेत् ॥ इति ।

ब्रह्म गायत्री । यत्तु वचनम्—

उपायने तु कर्तव्यं सायंसन्ध्ये उपासनम् ।
आरभेद्ब्रह्मयज्ञं तु मध्याह्ने तु परेऽहनि ॥ इति,

तत् शाखान्तरविषयमिति पारिजातः । विकल्प इति युक्तं पश्यामः । उपनयनाग्निस्त्रिरात्रं *धार्यः 'त्र्यहमेतमग्निं धारयन्ति' इत्यापस्तम्बोक्तेः । बौधायनसूत्रे तु सदा धारणमप्युक्तम्—'उपनयनादिरग्निस्तमौपासनमित्याच-

---

ज्येष्ठे त्वकृतसंस्कारे गर्भाधानादिभिः क्वचित् ।
कनिष्ठो नैव संस्कार्य इति शातातपोऽब्रवीत् ॥

इति धर्मसारसिंधौ वचनाच्च । ज्येष्ठकनिष्ठपुत्रयोरुपनयने ज्येष्ठदुहितृकनिष्ठपुत्रयोश्च विवाहोपनयनयोः तपोग्निहोत्रमन्त्रेष्वित्यत्र वक्ष्यामः । पारिजाते—

एकमातृप्रसूतेषु कन्ये वा पुत्रकौ तयोः ।
सहोद्वाहं न कुर्वीत तथैव व्रतबन्धनम् ॥

*एतदिति । मतद्वयं नान्दीश्राद्धे निराकरिष्यामः ।

*धार्य इति । तदग्रे लक्षणे मेधाजननात्पूर्वकालीनाग्निकार्यस्य

क्षने, पाणिग्रहणादित्येके, नित्यो धार्योऽनुगतो निर्म-न्थ्यः' इति । इदं जातारणिपक्षे । अन्यथा मन्थनास-म्भवात् । ब्रह्मयज्ञे विशेषमाह तत्रैव जैमिनिः—

अनुपाकृतवेदस्य कर्तव्यो ब्रह्मयज्ञकः ।
वेदस्थाने तु सावित्री गृह्यते तत्समा यतः ॥ इति ।

*येषां तद्दिन एव वेदारम्भस्तेषां नेदमिति दिक् ॥

अथ ब्रह्मचारिधर्माः । याज्ञवल्क्यः—

*मधुमांसाञ्जनोच्छिष्टशुक्तस्त्रीप्राणिहिंसनम् ।
*भास्करालोकनाश्लीलपरिवादादि वर्जयेत् ॥

तत्रैवोक्तेः, अग्न्यन्तरे तस्य कर्तुमशक्यत्वात् । उपनेतोपनयनाज्याहुतिभिः पुनरग्निमुत्पाद्य तस्मिन्मेधाजननात्प्राक्कालीनमाग्निकार्यं कारयित्वा मेधाजननं कुर्यात् । कटिसूत्रवस्त्राजिनोपवीतावक्षारणाग्निकार्यगायत्र्युपदेशादि तु पुनर्न भवति, बटुसंस्कारत्वात् । नाप्यनुप्रवचनीयः तस्योपनयनाङ्गत्वात् अग्निकार्यस्यानुप्रवचनीयात् भूतपूर्वत्वात् ।

सायं सन्ध्याविधिं कृत्वा अथोपनयनानले ।
आधाय समिधं पूर्वं ततोऽन्वाधानपूर्वकम् ॥

इति शौनकोक्तेः । एवं च यत्र सायमग्निकार्यात्प्रागुत्तरं वा तदग्निनाशः तत्र तमुत्पाद्यैवानुप्रवचनीयहोम इति । अथ तत्प्रयोगः— प्रमादान्नष्टस्योपनयनाग्नेः पुनरुत्पत्तिविधिं करिष्ये । अन्वाधाने चक्षुषीवर्जमुक्त्वा पूर्ववदाज्यं संस्कृत्य 'अग्न आयूंषि' इति तिसृणामृषिदेवतच्छन्दांसि उक्त्वा नष्टस्योपनयनाग्नेः पुनरुत्पत्तिहोमे विनियोगः । अग्नआयूंषि इति तिसृभिः प्रजापते इति च हुत्वा स्विष्टकृदादि कुर्यादिति । *येषामिति । अनुपाकृतवेदस्येत्यस्य फलम् । *मधु क्षौद्रम् । शुक्तं निष्ठुरवाक्यम् ।

*भास्करेति । ब्रह्मचारिणः सदा सूर्यदर्शननिषेधः, स्नातक-

मनुः—

अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम् ।

वर्जयेदिति प्रकृतम् । पारिजाते कौर्मे—

नादर्शं चैव वीक्षेत नाचरेद्दन्तधावनम् ।
गुरूच्छिष्टं भेषजार्थं प्रयुञ्जीत, न कामतः ॥

एतन्निषिद्ध*मध्वादिविषयम् , अन्यस्य गुरूच्छिष्टस्य सर्वदा प्राप्तेः । 'स चेद्व्याधीयीत कामं गुरोरुच्छिष्टं भेषजार्थं सर्वं प्राश्नीयात्' इति वसिष्ठोक्तेः । ज्येष्ठभ्रातुरित्यपि ज्ञेयम् 'पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोज्यम्' इत्यापस्तम्बोक्तेः । गुरुपुत्रे तु स्मृत्यन्तरे उक्तम्—

गुरुवद् गुरुपुत्रः स्यादन्यत्रोच्छिष्टभोजनात् ।

प्रचेताः—

ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव *कांस्यपात्रे च भोजनम् ।
यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत् ॥

यमः—

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं च नित्यशः ।
कौपीनं कटिसूत्रं च ब्रह्मचारी तु धारयेत् ॥

स्य 'नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्' इत्यादिरुदितास्तमयगोचरो निषेध इति भेदः । ब्रह्मचारिणोऽप्युदितास्तमयगोचरो निषेध इत्यन्ये ।

*मध्वादीति । मधु क्षौद्रम् । *व्याधीयीत व्याधिमान् स्यात् । एतच्च तदेकापनोद्ये व्याधौ ।

*कांस्यपात्रे इति । लोहमृन्मययोरपि "लोहे मृन्मये वा न भुञ्जीत" इति हारीतात् ।

स्त्रीणां तु प्रेक्षणालम्भात्ताभिः संकथनादपि ।

विपद्यते ब्रह्मचर्यमिति वर्त्तते । तत्र "प्रेक्षणालम्भने मैथुनशङ्कायाम्" इति गौतमोक्तेः पतिव्रतानां न निषेधः । आल-

अग्नीन्धनं भैक्ष्यचर्यामधःशय्यां गुरोर्हितम् ॥

*कुर्यादिति शेषः ।

मेखलामाह आश्वलायनः "तेषां मेखला मौञ्जी ब्राह्मण-

म्भः स्पर्शः । भाषणोपलक्षणमेतत् । *कुर्यादितीति ।

आसमालम्भनात् कुर्यात् कृतोपनयनो द्विजः ।
भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यं नैकादी तु भवेद्व्रती ॥
भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता ।
न भैक्षं परपाकः स्यान्न च भैक्षं प्रतिग्रहः ॥
सोमपानसमं भैक्षं तस्माद् भैक्षेण वर्त्तयेत् ।
नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम् ॥
देवताभ्यर्चनं चैव संध्योपासनमेव च ।

इत्यर्थः । व्यासः—

जघन्यशायी पूर्वं स्यादुत्थायी गुरुवेश्मनि । इति ।

मनुः—

गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वाऽपि प्रवर्त्तते ।
कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥

मनुः—

गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ।
गुरुपुत्रेषु पत्नीषु गुरोश्च(१)वास्य बन्धुषु ॥
उन्मर्दनं तु गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने ।
न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् ॥
अभ्यञ्जनं स्नापनं च गात्रोद्वर्तनमेव च ।
गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानां च प्रसाधनम् ॥
मनसाऽपि न चोल्लङ्घ्या गुरोराज्ञा कथंचन ।
गुरुवद्गुरुपत्नीषु तत्पुत्रादिषु सर्वदा ॥

(१) 'गुरोश्चैव स्वबन्धुषु' इत्यपि पाठान्तरम् ।

स्य धनुर्ज्या क्षत्रियस्याक्षी वैश्यस्य" इति । आचार्यः—

त्रिवृत्ता मेखला कार्या त्रिवारं स्यात्समावृता ।
तद्ग्रन्थयस्त्रयः कार्याः पञ्च वा सप्त वा पुनः ॥

मनुः—

मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला ।
त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ॥
मौञ्ज्यभावे तु कर्तव्या कुशाश्मन्तकबल्वजैः ॥

अत्र*प्रवरसंख्यानियम इति वृद्धाः ।

प्रत्यक्षे वा परोक्षे वा चरेत प्रथमाश्रमी ।
वेदोदितव्रतैरन्यव्रतानन्यांश्च सञ्चरेत् ॥
न स्नायात्सर्वतीर्थेषु न भुञ्जीयादितस्ततः ।

तीर्थयात्रां न कुर्यात्,

भैक्षादन्यत्र भुञ्जीयादित्यर्थः ।

न भक्षयेच्च ताम्बूलं श्राद्धान्नं न च भक्षयेत् ॥

याज्ञवल्क्यः—

ब्रह्मचर्ये स्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि ।
ब्राह्मणः काममश्नीयाच्छ्राद्धे व्रतमपीडयन् ॥

एकमिति । एकसम्बन्धि अन्नम् । एकस्यान्नं न भक्षयेत्, किन्तु बहूनाम् । श्राद्धे त्वेकस्यापीत्यर्थः । अन्ये च ब्रह्मचारिधर्मा अन्यतो बोध्याः । *आवी अव्यूर्णाकृता । मनुः—

मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला ।
क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी ॥
त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ।
मौञ्ज्यभावे तु कर्तव्या कुशाश्मन्तकबल्वजैः ॥

चर्ममयज्यावारणाय-मौर्वीति । मूर्वा तृणभेदः । ज्यायां त्रिवृत्त्वमस्ति, नास्ति, इति मतद्वयं बोध्यम् । मौञ्ज्यलाभे उक्तमेखलानामभावे क्रमेण कुशाश्मन्तकबल्वजा ग्राह्येत्यर्थः । *प्रवरेति ।

अथ दण्डाः। मनुः-

ब्राह्मणो बैल्वपालाशौ क्षत्रियो वाटखादिरौ।
पैप्पलौदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मतः॥

एषामभावे गौतमः-"यज्ञियो वा सर्वेषां मूर्धललाट*नासा[ग्र]प्रमाणः" इति। अजिनमाहाश्वलायनः*"अहतेन वाससा संवीतमैणेयेन वाऽजिनेन ब्राह्मणं रौरवेण क्षत्रियमाजेन वैश्यम्" इति। यद्यप्यै*णेयशब्देन मृगीचर्मैवोच्यते "एण्या ढञ्" इति पाणिनिस्मृतेः;

ऐणेयमेण्याश्चर्माद्यमैणस्यैणमुभे त्रिषु।

इति अमरकोशाच; तथापि*"कृष्णरुरुवस्तान्यजिनानि" इति शङ्खोक्तेः, "सर्वेषां वा रौरवम्" इति यमोक्तेश्च मृगचर्मणा सह विकल्पो ज्ञेयः। *वस्त्राजिनयोस्तु विक-

---

एकप्रवरस्य एको ग्रन्थिः, त्रिप्रवरस्य त्रयः, पञ्चप्रवरस्य पञ्च, सप्त-देत्यर्थः। *बैल्वपालाशौ इत्यादिर्विकल्पः 'दण्डं प्रदाय' इत्येकत्वोक्तेः। *नासाग्रम् भ्रूमध्यम्।

*अहतेनेति।

ईषद्धौतं नवं श्वेतं सदशं यन्न धारितम्।
अहतं तद्विजानीयात्सर्वकर्मसु पावनम्॥

*एणी सबिन्दुर्मृगी। विकल्प इति। प्रावरणे वासः साधारणं, यदि तु न प्रावरणं तदा ब्राह्मणादीनामजिनानीत्यर्थः। *कृष्णेति। मनुः—

कार्ष्णरौरववास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः।
वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमाविकानि वा॥

वस्तः अजः। शाणेत्याद्यन्तरीयाणि। पारस्करः-'गव्यं वा वैश्यस्य सर्वेषां वा गव्यम्' इति। *वस्त्रेति। सर्वेषां वासोऽथवा ब्राह्मणादीनां यथायथमजिनानीत्यर्थः। गौतमः-"शाणक्षौमचीर-

ल्पः "कार्पासं *वाऽविकृतम्" इति*गौतमोक्तेः ।

अथ यज्ञोपवीतम् । मनुः–

कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृतं*त्रिवृत् ॥

पारिजाते देवलः—

*कार्पासक्षौमगोवालशणवल्व*तृणोद्भवम् ।
यथासम्भवतो धार्यमुपवीतं द्विजातिभिः ॥
शुचौ देशे शुचिः सूत्रं संहताङ्गुलिमूलके ।
आवर्त्य षण्णवत्या तत्त्रिगुणीकृत्य यत्नतः ॥
अब्लिङ्गकैस्त्रिभिः सम्यक् प्रक्षाल्योर्ध्ववृतं *त्रिवृत् ।

कुतपाः सर्वेषां वासांसि अन्तरीयाणि" । शणविकारं शाणम् । अतसीविकारं क्षौमम् । श्वेतप(१)दं इत्यन्ये । पश्चिमदिशि तृणभेदः क्षुमेति स्मार्त्ताः । दर्भादिनिर्मितं चीरम् । ऊर्णानिर्मितः कम्बलः कुतपः । चत्वार्येतानि सर्वेषां वासांसीत्यर्थः । स एव-"काषायमप्येके वार्क्षं ब्राह्मणस्य माञ्जिष्ठहारीते इतरयोः" इति । वार्क्षमिति निर्गम्यते । वृक्षकषायेण रक्तं वार्क्षम् । इतरयोः क्षत्रवैश्ययोरित्यर्थः । *अविकृतम् अहतम् । *गौतमोक्तेरिति । ऐणेयेन वेति वाशब्दाच्च ।

*त्रिवृदिति ।

शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकमुच्यते ॥

इत्युत्तरार्द्धम् । शणसूत्रमयं क्षौमम् । पैठीनसिः-*"कार्पासमुपवीतं ब्राह्मणस्य, क्षौमं राजन्यस्य, आविकं वैश्यस्य" इति । क्षौममिति । क्षुमा अतसी, पश्चिमस्यां दिशि तृणभेदो वा, तदुत्थमित्युक्तम् । तदसम्भवे त्वाह-*कार्पासेति । *तृणोद्भवमिति । तृणादिकमिति पाठे आदिना दर्भग्रहः । असम्भवतः असम्भवे । *त्रिवृदिति । वामावर्त्तवलितं त्रिगुणं कृत्वा दक्षिणावर्त्तवलितं

---

(१) श्वेत सदृशा इति च पुस्तके पाठः ।

अप्रदक्षिणमावृत्य सावित्र्या त्रिगुणीकृतम् ॥
ततः प्रदक्षिणावर्तं समं स्यान्नवसूत्रकम् ।
त्रिरावेष्ट्य दृढं बद्धा ब्रह्मविष्ण्वीश्वरान्नमेत् ॥

तन्नवतन्तु कार्यम्

सावित्र्या त्रिगुणं कुर्यान्नवसूत्रं तु तद्भवेत् ।

इति तेनैवोक्तेः । छन्दोगपरिशिष्टे—

त्रिवृदूर्ध्ववृतं कार्यं तन्तुत्रयमधोवृतम् ।
त्रिवृतं चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते ॥

*ऊर्ध्ववृतं दक्षिणं करमूर्ध्वं कृत्वा वलितम् । भृगुः—वामावर्तवलितं त्रिगुणं कृत्वा दक्षिणावर्तवलितं त्रिगुणं कार्यम् । स एकस्तन्तुरेवं त्रितन्तुकमित्यर्थः । कात्यायनः—

*पृष्ठदेशे च नाभ्यां च धृतं यद्विन्दते कटिम् ।
तद्धार्यमुपवीतं स्यान्नातिलम्बं न चोच्छ्रितम् ॥

वसिष्ठः—

*नाभेरूर्ध्वमनायुष्यमधो नाभेस्तपःक्षयः ।

त्रिगुणं कार्यं, स एकस्तन्तुः, एवं त्रितन्तुकमित्यर्थः । *ऊर्ध्ववृतमिति । दक्षिणेन करेणोर्ध्ववृतेन त्रिगुणीकृतम्,

वलितं मानवे शास्त्रे सूत्रमूर्ध्ववृतं स्मृतम् ।

इति संग्रहोक्तेः । स्मृत्यन्तरे—

शुचौ देशे शुचिः सूत्रं संहताङ्गुलिमूलके ।
आवर्त्य षण्णवत्या तत्त्रिगुणीकृत्य धारयेत् ॥
अब्लिङ्गकैश्च मन्त्रैस्तत्प्रक्षाल्योर्ध्ववृतं त्रिवृत् ।
अप्रदक्षिणमावर्त्य सावित्र्या त्रिगुणीकृतम् ॥
ततः प्रदक्षिणावर्त्तं समं स्यान्नवसूत्रकम् ।
त्रिरावेष्ट्य दृढं बध्वा ब्रह्मविष्ण्वीश्वरान्न्यसेत् ॥ इति ।

*पृष्ठदेशे चेति प्रमाणम् । *नाभेरिति धारणम् ।

तस्मान्नाभिसमं कुर्यादुपवीतं विचक्षणः ॥

पारिजाते देवलः—

उपवीतं बटोरेकं द्वे तथेतरयोः स्मृते ।

एकमेव*यतीनां स्यादिति शास्त्रस्य निश्चयः ॥

स एव–*'बहूनि वाऽऽयुष्कामस्य'। तत्र मन्त्रमाह स एव–

यज्ञोपवीतमिति वा व्याहृत्या वापि धारयेत् ॥

हेमाद्रौ—

यज्ञोपवीते द्वे धार्ये श्रौते स्मार्ते च कर्मणि ।

तृतीयमु*त्तरीयार्थे वस्त्राभावे तदिष्यते ॥(१)

---

*यतीनां त्रिदण्डिनाम् । *बहूनीति । कश्यपः—

त्रीणि चत्वारि पञ्चाष्ट गृहिणः स्याद्दशापि वा ।

अथ चत्वारिंशदपि क्वचित् । मनुः—

उद्धृते दक्षिणे हस्ते उपवीत्युच्यते द्विजः ।

सव्ये च प्राचीनावीती निवीती कण्ठसज्जने ॥

*उत्तरीयार्थेइति। उत्तरीयं च जातूकर्ण्येनोक्तम्-"सग्रन्थि परिमण्डलमुत्तरीयं कुर्यात्, वस्त्रोत्तरीयाभावे त्र्येकाङ्गुलं द्व्यङ्गुलं वा सूत्रैरेव कृतं परिमण्डलमुत्तरीयं कुर्यात्"इति। जीवत्पितृकस्य तु उत्तरीयं निषिद्धम्.

पादुके चोत्तरीयं च तर्जन्यां रौप्यधारणम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्याज्ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति ॥

इति स्मृतेः । तस्य इदमपि निषिद्धं, तत्स्थानापन्नत्वात् । उपरिवस्त्रमात्रं तु भवत्येवेत्यन्यत्र विस्तरः। भृगुः—

सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च ।

विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥

---

(१) 'सूत्रं सलोमकं चेत्स्यात्ततः कृत्वा विलोमकम् । इत्यधिकं कस्मिंश्चित्पुस्तके ।

देवलः—

सावित्र्या दशकृत्वोऽद्भिर्मन्त्रिताभिस्तदुक्षयेत् ।
विच्छिन्नं चाप्यधो यातं भुक्त्वा निर्मितमुत्सृजेत् ॥

अत्र पूर्वार्द्धेन पुरुषार्थत्वम् उत्तरार्द्धेन क्रत्वर्थत्वं चेति । अलाभे तु स्मृतिसारे—

छेदे विनाशे वा स्नातः कन्यया निर्मितं शुभम् ।
विधवाद्याभिरथवा सूत्रं गृह्णीत वै शुचिः ॥ इति ।

ब्रह्मग्रन्थ्यादि अन्यतो बोध्यम् । वटुर्यज्ञोपवीतं धृत्वाऽऽचमनं कुर्यात् "यज्ञोपवीतिनं कृत्वा यथाशास्त्रमाचामयति" इति स्मृतेः । आचमने देशश्च कारिकायाम्—

आचान्तमुत्तरेणेति यज्ञपात्राणि चानयेत् ।
अन्तरेणाग्निमात्मानं दक्षिणे चोपवेशयेत् ॥ इति ।

आचमनोत्तरं दक्षिणे उपवेशनं कार्यमित्यर्थः । एवं होमोत्तरमुत्तरदेशे अवक्षारणं कृत्वा दक्षिणदेशे अग्निकार्यं कार्यम् । एतच्चाग्निकार्यं तदनन्तरं प्रत्यहं सायंप्रातः कुर्यात् "सायंप्रातरसमिधमादध्यात्" इति गृह्यात्,

अग्निकार्यं ततः कुर्यात्सन्ध्ययोरुभयोरपि ।

इति याज्ञवल्क्याच्च । ततः सन्ध्योत्तरम् । सायमेवाग्निकार्यं कुर्यात् 'सायमेवाग्निमिन्धीतेत्येके' इति लौगाक्षिवाक्यात् । गौणकालमाह स एव—

कृताग्निकार्यो भुञ्जीत वाग्यतो गुर्वनुज्ञया । इति ।

समिदाहरणं मनुः—

दूरादाहृत्य समिधः सन्निदध्याद्विहायसि ।
(विहायसि मण्डपादौ) ।
सायं प्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमतन्द्रितः ॥

आपस्तम्बः—"नास्तमिते समिधमाहरेत्" । तत्परिमाणं का-

मनुः—

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।
अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि*मन्त्रतः ॥

अथैतल्लोपे प्रायश्चित्तम् । मनुः—

अकृत्वा भैक्ष्यचरणम*समिध्य च पावकम् ।
अनातुरः सप्तरात्रम*वकीर्णिव्रतं चरेत् ॥

अमत्या *आपदि त्यागे तु याज्ञवल्क्यः—

भैक्ष्याग्निकार्ये त्यक्त्वा तु सप्तरात्रमनातुरः ।
कामावकीर्ण इत्याभ्यां जुहुयादाहुतिद्वयम् ॥
उपस्थानं ततः कुर्यात्स(१)मासिञ्चन्त्वनेन तु ।

मन्त्रास्तु मिताक्षरायां ज्ञेयाः । सक्रुल्लोपे तु कर्मविधाने—

त्यायनः—

नाङ्गुष्ठादधिका कार्या समित्स्थूलतया क्वचित् ।
न विहीना त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥
प्रादेशान्नाधिका नोना तथा न स्याद् द्विशाखिका ।
विशीर्णा विदला ह्रस्वा वक्रा ससुषिरा कृशा ॥
दीर्घा स्थूला च समिधो वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ इति ।

*मन्त्रत इति । मन्त्राश्चोपनयनोक्ताः ।

*असमिध्येति । समिदाधानमकृत्वेत्यर्थः ।

*अवकीर्णिव्रतमिति । व्रतानि चाह बौधायनः—

"अथ व्रतानि अहिंसासत्यमस्तेयं मैथुनवर्जनम्, अक्रोधा गुरुशुश्रूषा, अप्रमादः, शौचमाहारशुद्धिः" इति ।

*आपदीति । 'कार्यव्यासङ्गेन' इति मयूखः । गुरुशुश्रूषा-

---

(१) समा सिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः सं बृहस्पतिः । समायमग्निः सिञ्चतां यशसा ब्रह्मवर्चसा ॥ इति मन्त्रः ।

मानस्तोके जपेन्मन्त्रं शतसंख्यं शिवालये ।
अग्निकार्यं विना भुक्तौ न पापं ब्रह्मचारिणः ॥

स्मृत्यर्थसारे तु संध्याग्निकार्यलोपे स्नात्वाऽष्टसहस्रं जपः । भिक्षालोपे*ऽष्टशतम् । अभ्यासे द्विगुणं पुनःसंस्कारश्चेत्युक्तम् । अपरार्के संवर्तः—

यः सन्ध्यां चैव नोपास्ते अग्निकार्यं यथाविधि ।
गायत्र्यष्टसहस्रं तु जपेत्स्नात्वा समाहितः ॥
अग्निकार्यं सन्ध्याद्वये कार्यम्
अग्निकार्यं ततः कुर्यात्सन्ध्ययोरुभयोरपि ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तेः । सायमेव वा 'सायमेव वाग्निमिन्धीतेत्येके' इति लौगाक्षिणोक्तेः । पारिजाते वृद्धशातातपः—

ब्रह्मचारी तु योऽश्नीयान्मधु मांसं तथैव च ।
प्राजापत्यं चरेत्कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत् ॥

ऋग्विधाने—

*तं वो धिया जपेन्मन्त्रं लक्षं चैव शिवालये ।
ब्रह्मचारी स्वधर्मेषु न्यूनं चेत्पूर्णमेति तत् ॥

दिनेति मुक्तावली । *अष्टशतं अष्टोत्तरशतम् । एवमष्टसहस्रमित्यत्र । अत्र ब्रह्मचारिणोऽल्पधर्मलोपे प्रायश्चित्तं समावर्त्तने वक्ष्यति । बहुधर्मलोपे तु प्रायश्चित्तमाह ऋग्विधाने-*तं वो धियेति। स्थालीपाकविधानम् 'अथ पशुकल्प' इ. आश्वलायनोक्तं गर्दभयागश्चामावास्यायां कार्यः 'यो ब्रह्मचारी अवकिरेदमावास्यायां रात्र्याम्' इति तैत्तिरीयकश्रुतेः । 'पश्वभावे चरुः' इति विज्ञानेश्वरः। 'श्रोत्रियस्य चरुः' इति माधवः । इदमवकीर्णिप्रायश्चित्तं ब्राह्मणक्षत्रियविशां समानमेव ।

अवकीर्णी द्विजो राजा वैश्यश्चापि खरेण तु ।
इष्ट्वा भैक्षाशिनो नित्यं शुद्ध्यन्त्यब्दात्समाहिताः ॥

इति शाण्डिल्येन त्रयाणामपि तुल्यप्रायश्चित्तोक्तेः। मिताक्षरायाम्—

यद्युच्छिष्टत्वनाचान्तो भुक्तवानासनात्ततः ।
सद्यः स्नानं प्रकुर्वीत सोऽन्यथा ऽयतो भवेत् ॥

जमदग्निः—

संध्याकाले त्वतिक्रान्ते स्नात्वाचम्य यथाविधि ।
जपेदष्टशतं देवीं ततः सन्ध्यां समारभेत् ॥

अकामतस्तु गौतमः—

सन्ध्याकाले त्वतिक्रान्ते त्रिसन्ध्यमपि सर्वदा ।
चतुर्थार्घ्यं प्रकुर्वीत शिखाव्याहृतिसंपुटम् ॥

यमः—

प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शकृत् ।
दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेत गामग्निं ब्राह्मणं तथा ॥
मौनव्रतं समाश्रित्य आसीनो न वदेद्द्विजः ।
भुञ्जानो हि वदेद्यस्तु तदन्नं परिवर्जयेत् ॥

मिताक्षरायाम्—

विना यज्ञोपवीतेन यस्तूच्छिष्टो भवेद् द्विजः ।
प्रायश्चित्तमहोरात्रं गायत्र्यष्टशतं तु वा ॥

ऊर्ध्वोच्छिष्टे उपवासः, अधरोच्छिष्टे गायत्रीजपः । अज्ञाने आपदि च तत्रैव ।

पिबतो मेहतश्चैव भुञ्जतोऽनुपवीतिनः ।
प्राणायामत्रयं षट्कं नक्तं च त्रितयं क्रमात् ॥

उपवीतं विना पाने त्रयः, मेहने षट्, भोजने नक्तमित्यर्थः ।

स्त्रीसङ्गे तु मनुः—

अवकीर्णी तु काणेन गर्दभेन चतुष्पथे ।
स्थालीपाकविधानेन यजेद्वै निर्ऋतिं निशि ॥

विस्तरस्तु मिताक्षरादौ ज्ञेयः । उपवीतनाशे तु हा-

अङ्गिराः—

कृते मूत्रपुरीषे तु यदा नैवोदकं भवेत् ।
स्नात्वा लब्ध्वोदकं पश्चात्सचैलस्तु विशुध्यति ॥

शातातपः—"अनुदकमूत्रपुरीषकरणे सचैलं स्नानं महाव्याहृति-होमश्च" इति । कामतस्तु यमः—

आपद्गतो विना तोयं शारीरं सन्निषेव्य तु ।
एकाहं क्षपणं कृत्वा सचैलं स्नानमाचरेत् ॥

जले मूत्रादिकरणे—

विनाऽद्भिरप्सु वाप्यार्त्तः शारीरं सन्निषेव्य च ।
सचैलो बहिराप्लुत्य गामालभ्य विशुध्यति ॥

शूलपाणिः—

विना यज्ञोपवीतेन भुङ्क्ते च ब्राह्मणो यदि ।
स्नानं कृत्वा जपं कृत्वा उपवासेन शुध्यति ॥

भरद्वाजः—

मलमूत्रे त्यजेद्विप्रो विस्मृत्यैवोपवीतधृक् ।
उपवीतं तदुत्सृज्य दध्यादन्यन्नवं तदा ॥

मण्डनः—

यज्ञोपवीतस्याभावे वस्त्रोपव्यानमाचरेत् ।
तदभावे तु सूत्रेण त्रिवृतोपव्ययीत सः ॥

तीतः—*मनोव्रतपतीभिश्चतस्र आज्याहुतीर्हुत्वा पुनः प्रतीयात् । तत्रैव मरीचिः—

ब्रह्मसूत्रं विना भुङ्क्ते विण्मूत्रे कुरुतेऽथवा ।
गायत्र्यष्टसहस्रेण प्राणायामेन शुध्यति ॥

मनुः—

भोःशब्दं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने ।
आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने ॥
अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः ॥

नाम्नोऽन्ते इति नकारात्पूर्व इत्यर्थः । अभिवादनप्रत्यभिवा-

---

*मन इति । मनोज्योतिरित्येका, 'त्वमग्ने व्रतपा असि' इति तिस्र इत्यर्थः, यथार्ह समन्त्रा इत्यर्थः । उपनयनानन्तरमनुप्रवचनीयपर्यन्तं ब्रह्मचारी तिष्ठेत् 'तिष्ठेदहःशेषमस्तमिते ब्रह्मौदनम्' इति आश्वलायनोक्तेः । अतिष्ठतस्तु—

विहितं वा निषिद्धं वा पालयन्त्रिदिवं व्रजेत् ।
अपालयन्पुनर्मोहादपवित्रं पदं व्रजेत् ॥

इति व्यासेन दोषोक्तेः तत्र प्रायश्चित्तमुपवासः,

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।
स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥

इति मनूक्तेः । तत्र सद्यःकालं तस्य दुष्करत्वात्तत्प्रत्याम्नायरूपमेकब्राह्मणभोजनं कार्यम् ।

उपवासस्तु गायत्र्याः सहस्रं विप्रभोजनम् ।
प्राणायामा दशाष्टौ च सममेतच्चतुष्टयम् ॥

इति षट्त्रिंशन्मतात् । तत्प्रयोगः—मम उपनयनोत्तरमनुप्रवचनीयार्वाक् विहितस्थितिलोपजनितप्रत्यवायपरिहारार्थमुपवासप्रत्या-

दनादौ विशेषः स्मृत्यर्थसारे पारिजातादौ *ज्ञेयः। यमः—

स्नायविप्रभोजनं करिष्ये । *ज्ञेय इति । किंचिदुच्यते, अत्रिः—

दक्षिणं पाणिमुद्धृत्य प्रकाममभिवादयेत् ।
श्रोत्रिये त्वञ्जलिः कार्यः पादोपग्रहणं गुरोः ॥

उपग्रहणं स्पर्शः। मनुः—

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।
सव्येन सव्यः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥

गुरुपाद इति शेषः, बौधायनः—श्रोत्रे संस्पृशेदिति । अथ प्रत्यभिवादने मनुः—

भोःशब्दं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने ।
आयुष्मान्भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने ॥
अकारश्चास्य नाम्नोन्ते वाच्यः सर्वाक्षरः प्लुतः ॥

अत्र नामान्ते अकारो न विधीयते, किन्तु नामान्ते योऽकारः तस्य प्लुतमात्रं, ततः शर्मशब्दः 'शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तम्'इति वचनात् । तेन आयुष्मान् भव राम ३ शर्मन् इत्येव प्रयोगः । न तु राम शर्मा३न्निति शर्मन्शब्दस्य नामानन्तर्गतत्वात् । क्षत्रियादीनामभिवादने प्रायश्चित्तमाह शातातपः—

क्षत्रं वैश्यं चाभिवाद्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।
ब्राह्मणानां दशाष्टौ वा अभिवाद्य विशुध्यति ॥
अभिवाद्य द्विजः शूद्रं सचैलं स्नानमाचरेत् ।
ब्राह्मणानां शतं सम्यगभिवाद्य विशुध्यति ॥ इति ।

स्मृत्यर्थसारे —

मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं धावन्तमशुचिन्तरम् ।
वमन्तं जृम्भमाणं च कुर्वन्तं दन्तधावनम् ॥

*ज्यायानपि कनीयांसं संध्यायामभिवादयेत्।
विना शिष्यं च पुत्रं च दौहित्रं दुहितुः पतिम् ॥

अथ पुनरुपनयनम्। पारिजाते शातातपः—

अभ्यक्तशिरसं स्नानं कुर्वन्तं नाभिवादयेत्।
जपयज्ञगणस्थं च समित्पुष्पकुशानलान् ॥
उदपात्राग्निभिक्षान्नं वहन्तं नाभिवादयेत्।
अभिवाद्य द्विजश्चैतानहोरात्रेण शुध्यति ॥
देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिं चैव त्रिदण्डिनम्।
नमस्कारं न कुर्याच्चेदुपवासेन शुध्यति ॥

भट्टोजी—

सर्वेऽपि वा नमस्कार्याः सर्वावस्थासु सर्वदा।

विष्णुः—

सभासु चैव सर्वासु यज्ञे राजगृहेषु च।
नमस्कारं प्रकुर्वीत ब्राह्मणान्नाभिवादयेत् ॥

एतेन नमस्काराभिवादनयोर्भेद उक्तः। शातातपः—

उदक्यां सूतिकां नारीं भर्तृघ्नीं गर्भघातिनीम्।
अभिवाद्य द्विजो मोहादहोरात्रेण शुध्यति ॥

मनुः—

यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम्।
नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः ॥

'ज्यायांसमभिवादयेत्'इति स्मृतेरपवादमाह—*ज्यायानपीति। तेन कनीयांसः पितृव्यादयः संबन्धिनः अन्नदाः केवलं प्रत्युत्थेया एव नाभिवाद्या इत्यर्थः।

लशुनं *गृञ्जनं जग्ध्वा पलाण्डुं च तथा शुनः ।
उष्ट्रमानुषकेभाश्वरासभक्षीरभोजनात् ॥
उपायनं पुनः कुर्यात्तप्तकृच्छ्रं चरेन्मुहुः ॥ इति ।

हेमाद्रौ वृद्धमनुः—

जीवन्यदि समागच्छेद् घृतकुम्भे निमज्य च ।
उद्धृत्य स्नापयित्वाऽस्य जातकर्मादि कारयेत् ॥

तत्रैव पाद्मे—

प्रेतशय्याप्रतिग्राही पुनः संस्कारमर्हति ।

चन्द्रिकायां बौधायनः—

*सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रांस्तथा प्रत्यन्तवासिनः ।
अङ्गवङ्गकलिङ्गान्ध्रान् गत्वा संस्कारमर्हति ॥

हेमाद्रौ प्रायश्चित्तकाण्डे वृद्धगौतमः—

खरमुष्ट्रं च महिषमनड्वाहमजं तथा ।
वस्तमारुह्य मुखजः क्रोशे चान्द्रं विनिर्दिशेत् ॥

---

*गृञ्जनं लशुनानुकारी कन्दभेदः, पलाण्डुर्वा । अथवा गृञ्जनं पत्रविशेषः यदीयं चूर्णं गायकाः कण्ठशुद्ध्यर्थं भक्षयन्ति, 'तमाखू' इति प्रसिद्धमित्यादि अग्रे विस्तरः । अत्र क्वचित्केवलं पुनरुपनयनं, क्वचित्तु जातकर्मादिसहितं तत् । तत्र आद्यन्तावत् विनर्त्तुना वसन्तेन पापांशकगते अनध्याये चोपनीतः, "कर्मनाशाजलस्पर्शात् अपराह्णे चोपनीतः । *सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रान्

सौराष्ट्रसिन्धुसौवीरानावन्त्यं दक्षिणापथम् ।
एतान्देशान् द्विजो गत्वा पुनःसंस्कारमर्हति ॥

अत्र तीर्थयात्रार्थं गमने तु न दोषः—

अङ्गवङ्गकलिङ्गांश्च सौराष्ट्रान्मगधांस्तथा ।
तीर्थयात्रां विना गच्छन् पुनःसंस्कारमर्हति ॥

मार्कण्डेयः—

खरमारुह्य विप्रस्तु योजनं यदि गच्छति ।
तप्तकृच्छ्रत्रयं प्रोक्तं शरीरस्य विशोधनम् ॥
पुनर्जन्म प्रकुर्वीत घृतगर्भविधानतः ॥

मदनरत्ने मिताक्षरायां च स्नानमात्रमुक्तम् । मनुः—

*अज्ञानात्प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंसृष्टमेव च ।
पुनःसंस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥

मिताक्षरायां पराशरः—

यः प्रत्यवसितो विप्रः प्रव्रज्यातो विनिर्गतः ।
अनाशकानिवृत्तश्च गार्हस्थ्यं चेच्चिकीर्षति ॥

इति श्लोकगौतमात् । यद्यप्येषु प्रायश्चित्तं नोक्तं तथापि कृच्छ्रं कृच्छ्रार्द्धं वा कार्यं 'चीर्णान्ते' इति अग्रिमवाक्यात् । 'लशुनं गृञ्जनं जग्ध्वा' शुनमिति पाठे जग्ध्वा इत्यत्रान्वयः, शुनः इति पाठे क्षीरभोजनादित्यत्र। एषु तप्तकृच्छ्रमत्रैवोक्तम्।*अज्ञानात्प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंसृष्टं न तु सुराभिश्रम् । अत्र स्मृत्युक्तं मलभक्षणादेः सुरासंसृष्टभक्षणादेश्च प्रायश्चित्तं कार्यम्। मिताक्षरायाम्—

अज्ञानात्तु सुरां पीत्वा रेतो विण्मूत्रमेव च ।
पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥

अत्रापि स्मृत्युक्तं रेतोभक्षणादिप्रायश्चित्तम् । पैठीनसिः—अविखरोष्ट्रमानुषीक्षीरप्राशने तप्तकृच्छ्रं पुनरुपनयनं च कुर्यात् । विष्णुः—विड्वराहग्रामकुक्कुटनरगोमांसभक्षणेषु द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते पुनःसंस्कारं कुर्यात् । प्रजापतिः—

मांसं भुक्त्वा ब्रह्मचारी पुनःसंस्कारमर्हति ।

अत्र स्मृत्युक्तं मांसभोजनप्रायश्चित्तं कुर्यात् । संवर्त्तः—

ब्रह्मचारी तु योऽश्नीयान्मधु मांसं कथंचन ।

स चरेत्त्रीणि कृच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि च ।
जातकर्मादिभिः सर्वैः संस्कृतः शुद्धिमाप्नुयात् ॥

बौधायनसूत्रे-अथोपनीतस्य व्रतानि भवन्ति-नान्यस्योच्छिष्टं भुञ्जीतान्यत्र पितृज्येष्ठाभ्यां, न स्त्रिया सह भुञ्जीत, मधुमांसश्राद्धसूतकान्नानि, दशाहसन्धिनीक्षीरं, छत्राकनिर्यासौ,विलापनं, गणान्नं,गणिकान्नमिति। एतेषु पुनःसंस्कारः । प्रतिषिद्धदेशगमनमित्येके। अथाप्युदाहरन्ति—

सुराष्ट्रसिन्धुसौवीरमवन्तीं दक्षिणापथम् ।
एतानि ब्राह्मणो गत्वा पुनःसंस्कारमर्हति ॥

अथ पुनःसंस्कारं व्याख्यास्यामो देवयजनप्रभृत्याग्निमुखात्कृत्वा पालाशीं समिधमाज्येनाक्त्वाऽभ्याधाय

प्राजापत्यं च कृत्वाऽसौ मौञ्जीहोमेन शुध्यति ॥

मधु क्षौद्रं, मौञ्जीहोमः पुनरुपनयनं मांससाहचर्यात्। कौर्मे—

चण्डालान्नं द्विजो भुक्त्वा सम्यक् चान्द्रायणं चरेत् ।
बुद्धिपूर्वं तु कृच्छ्रार्द्धं पुनःसंस्कारमेव च ॥

हेमाद्रिः—एकादशाहे चान्द्रं पुनःसंस्कारश्चेति । देवलः—

ब्रह्मचारी न कुर्वीत शववाहादिकाः क्रियाः ।
यदि कुर्याच्चरेत्कृच्छ्रं पुनःसंस्कारमेव च ॥

एतत्पित्रादिभिन्नविषयम्। "प्रेतशय्याप्रतिग्राही" अत्र शय्याग्रहणं घोरप्रतिग्रहोपलक्षणम्। एवमादिषु तत्तद्विहितप्रायश्चित्तं कृत्वा केवलं पुनरुपनयनं कुर्यात् । द्वितीयं तावत् 'खरमुष्ट्रं च माहिषम्' 'खरमारुह्य विप्रस्तु' 'यः प्रव्रजितो विप्रः' । वसिष्ठः—

संन्यस्य दुर्मतिः कश्चित्प्रत्यापत्तिं व्रजेद्यदि ।
स कुर्यात्कृच्छ्रमश्रान्तः षण्मासात्प्रत्यनन्तरम् ॥

हरदत्तस्तु–य एकं वेदमधीत्यान्यं वेदमध्येतुमिच्छति तस्य पुनरुपनयनम्, तेन प्रतिवेदमुपनयनं कर्तव्यम् इत्याह । अन्ये नैतन्मन्यन्ते । *"सर्वेभ्यो वै वेदेभ्यः सावित्र्यनूच्यते" इत्यापस्तम्बोक्तेः । तद्विधिः कारिकायाम्—

*वेदान्तरमधीत्यैव ऋग्वेदं ये त्वधीयते ।

अत्र षाण्मासिकं विप्रस्य, चांद्रायणत्रयं क्षत्रियस्य, कृच्छ्रत्रयं वैश्यस्येति विज्ञानेश्वरः । देशान्तरगतस्यौर्ध्वदेहिककरणानन्तरं पुनरागमने जीवन् यदि समागच्छेत् । एवमादिषु उक्तप्रायश्चित्तानन्तरं जातकर्मादिकं कृत्वा पुनरुपनयनं कुर्यात् इति प्रघट्टकार्थः । *सर्वेभ्य इति—

त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत् ।
तदित्यृचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥

इति स्मृतेश्च । तथाचोपनयने सावित्र्या अनुवचने सर्वे वेदा अनूक्ता भवन्तीत्यर्थः । अथर्वणवेदाध्ययनार्थं तु पृथगुपनयनं कार्यं, नान्यत्र 'संस्कृतोभृग्वङ्गिरसमधीयीत' इति श्रुतेः । भृग्वङ्गिरसम् आथर्वणम् । *वेदान्तरमिति । तथा च शौनकः—

यो वेदान्तरमध्येत तत्सूत्रविधिना ततः ।
कृतोपनयनोऽधीत्य तं वेदं सकलं द्विजः ॥
द्वितीयमिममृग्वेदमध्येतुमभिवाञ्छया ।
एतद्गृह्योक्तविधिना पुनरप्युपनीयते ॥
केशानां वपनं तत्र न क्रियेत क्रियेत वा ।
मेधाजननकर्मापि विज्ञेयं च कृताकृतम् ॥
कर्तव्यपक्षाश्रयणे मेधाजननकर्मणः ।
ब्रह्मौदनस्य होमस्य त्रिरात्रादिव्रतं तथा ॥
कस्य ब्रह्मादिमन्त्रेण परिदानं च नेष्यते ।

उपनीतिरियं तेषामलंकरणवर्जिता ॥
*यद्वैतदुपनीतस्य प्रायश्चित्तं यदा भवेत् ।
कृताकृतं च वपनं मेखलाजिनमेव च ॥

तत्रोदगयनादिश्च कालो नापेक्ष्यते । तत्र तु—

तत्सवितुर्वृणीमहे वयमित्येवमादिका ।
ऋक् सावित्री परिग्राह्या यद्यदन्यत्समीरितम् ॥
अन्योपनयने तत्तदलंकारविवर्जितम् ।
इहापि सर्वं कुर्वीत उपनीतं पुनर्भवेत् ॥ इति ।

वसिष्ठः—

एकवेदस्य शाखानां मध्ये योऽन्यां समाश्रयेत् ।
स्वशाखां संपरित्यज्य शाखारण्डः स उच्यते ॥
अधीत्य शाखामात्मीयां परशाखां ततः पठेत् ।

इति शाखारण्डस्य पुनरुपनयनमित्यर्थः ।

*यद्वेति । पुनरुपनयनात्मकप्रायश्चित्तं स्मृत्युक्तप्रायश्चित्तं कृत्वैव कार्यम् । "चीर्णान्ते प्राच्यामुदीच्यां वा दिशि गत्वा ग्राम्यपशूनां शब्दो न श्रूयते तस्मिन् देशेऽग्निं प्रज्वाल्य ब्रह्मासनमास्तीर्य प्राक्प्रणीतेन विधिना पुनः संस्कारमर्हति" इति ।

अथाश्वलायनानां पुनरुपनयनप्रयोगः—विष्ट्यादिरहिते काले पूर्वाह्णे प्राचीमुदीचीं वा दिशं गत्वा यत्र ग्राम्यपशूनां शब्दो न श्रूयते तस्मिन्देशे कर्त्ता प्राङ्मुखः ममामुकदेशगमनसूचितैनोनिर्हरणार्थं पुनरुपनयनं कारिष्ये इति संकल्प्य गणेशपूजनाद्याचार्यवरणान्तं कुर्यात् । तत आचार्योऽस्य पुनरुपनयनं कारिष्ये इति संकल्प्य पुनरुपनयनं कर्तुं स्थण्डिलादि करिष्ये इति संकल्प्याग्निप्रतिष्ठापनान्तं कृत्वा देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानं करिष्ये इति संकल्प्यास्मिन्नन्वाहितेऽग्नावित्यादि आज्यभागवर्जमुक्त्वा अत्र प्रधानं त्रिरग्निं पवमानं प्रजापतिं चाज्येन शेषेणेत्यादि आज्यसंस्कारान्तं

मेधाजननसद्भावे ब्रह्मचर्या भवेदिह ।
अनुप्रवचनीयश्च तदभावे द्वयं न हि ॥
*परिदानं न कार्यं स्यात्समिध्दानान्तरं त्विदम् ।
*पूर्वस्या वाचयेत्स्थाने तत्सवितुर्वृणीमहे ॥ इति ।

कुर्यात् । ततः पञ्चाशता कुशैर्निर्मिते आसने संस्कार्यमुपवेश्य समन्त्रं वासः परिधाप्यापरं प्रावारयेत् । नात्राजिनम् । ततः समन्त्रं यज्ञोपवीतं धारयित्वा तीर्थप्रवेशेनोत्तरं भागं गमयित्वा तत्र त्रिधिवदाचमय्य पुनः स्वस्थानं नीत्वा बर्हिरास्तरणादि आज्यभागवर्जम् 'अग्न आयूंषि'इति तिसृभिः "प्रजापते न त्वद्" इत्यनया च हुत्वा उत्तरभागे उपनयनवदवक्षारणं कृत्वादित्यमीक्षयेत् । 'कस्य ब्रह्मचार्यसि' इति तु न भवति "मेधाजननं चानिरुक्तं परिदानं कालश्च" इत्याश्वलायनोक्तेः । ततो 'युवा सुवासा' इत्यर्द्धर्चेन संस्कार्यं प्रदक्षिणमावर्त्योत्तरेण तस्यांसयोः पाणी गमयित्वा एवं दक्षिणं भागं निनयेत् । ततः संस्कार्योऽग्निकार्यमुपनयनवत्कुर्यात् । ततोऽग्नेः पश्चिमतः प्रत्यङ्मुख आचार्यपादावुपसंगृह्याधीहि भोः सावित्रीं भो अनुब्रूहीति वदेत् । आचार्यः तत्सवितुरित्यस्य श्यावाश्वः सवितानुष्टुप् पुनरुपनयने विनियोगः । प्रथमं स्वयं पादश उक्त्वा वाचयेत् । ततोऽर्धर्चशः, ततः सर्वाम् । अनन्तरं 'मम व्रते' इत्यनेन संस्कार्यं हृदये ऊर्ध्वाङ्गुलिं पाणिं निधाय स्विष्टकृदादिहोमशेषं समापयेत् । संस्कार्य आचार्याय गोनिष्क्रयं दत्त्वा त्र्यवरान्ब्राह्मणान् भोजयेत् । नात्र मेखलादण्डभिक्षाः "अजिनं मेखला दण्डः" इत्युक्तवचनात् । अत्र स्वस्तिवाचनादिकं न कार्यं प्रायश्चित्तार्थमेतद्विधानात् । दृष्टश्च प्रायश्चित्तान्तरे नान्दीश्राद्धाद्यभावः । *परिदानं कस्य ब्रह्मचार्यसीत्यादेः परिददामीत्यन्तमन्त्रस्योच्चारणम् । *पूर्वस्या इति । पुनरुपनयन एव गायत्रीस्थाने एषा ऋक् भवति, न तु तदनन्तरभाविषु सन्ध्याब्रह्मयज्ञादिषु पूर्वविहि-

यत्तु हारीतः—द्विविधाः स्त्रियः ब्रह्मवादिन्यः सद्योवध्वश्च । तत्र ब्रह्मवादिनीनामुपनयनमग्नीन्धनं वेदाध्ययनं स्वगृहे च भैक्ष्यचर्या इति, 'सद्योवधूनामुपनयनं कृत्वा विवाहः कार्यः'—इति, तद् युगान्तरविषयम् ।

पुराकल्पेषु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते ।
अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवाचनं तथा ॥

इति यमोक्तेः ।

अथानध्यायाः । पारिजाते (१)बृहस्पतिः—

प्रतिपत्सु चतुर्दश्यामष्टम्यां पर्वणोर्द्वयोः ।
श्वोऽनध्यायेऽद्यशर्वर्यां नाधीयीत कदाचन ॥

नारदः—

अयने विषुवे चैव शयने बोधने हरेः ।
अनध्यायस्तु कर्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु ॥

निर्णयामृते—

चातुर्मास्यद्वितीयासु मन्वादिषु युगादिषु ।
अनध्यायस्तु कर्तव्यो या च सोपपदा तिथिः ॥

गर्गः—

शुचावूर्जे तपस्ये च या द्वितीया विधुक्षये ।
चातुर्मास्यद्वितीयास्ताः प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

तगायत्रीवाधे मानाभावात् । केचित्तु स्त्रीणां कर्मनाशा जलस्पर्शादौ उपनयनाभावे न पापकल्पनाया असम्भवात् न पुनरुपनयनस्थानिकप्रायश्चित्तकल्पना सम्भवतीत्याहुः । अन्ये तु उपनयनस्थानिकाविवाहसत्त्वाद्धिरण्यगर्भदानवत्पुनर्विवाहः कार्यः । विवाहासम्भवे तु संस्कारकारणीभूतविवाहमन्त्रपाठमात्रं कार्यमित्याहुः । वस्तुतस्तत्रानादिष्टप्रायश्चित्तं कार्यम् ।

(१) 'हारीतः' क०

स्मृत्यर्थसारेऽपि-'आषाढीकार्तिकीफाल्गुनीसमीपस्थद्वि(१)तीयासु च' इति । मनुः—

उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रि(२)रात्रं क्षपणं स्मृतम् ।
अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु ॥ इति ।

उत्सर्गे तु-*'मनूक्तपक्षिण्यहोरात्राभ्यां त्र्यहस्य विकल्पः' इति विज्ञानेश्वरः ।*अष्टकाशब्देन सप्तम्यादि त्रयं ज्ञेयम् । 'तिस्रोऽष्टकास्त्रिरात्रम*न्त्यामेके'(३) (इति गौतमोक्तेः । 'ऋत्वन्तास्विति सौरऋत्वन्तासु, चान्द्रान्तस्य पर्वत्वेनैव निषेधसिद्धेः') इति सर्वज्ञनारायणः । एते नित्याः ।

'प्राणयामशतं कृत्वा सर्वपापापनुत्तये ।
उपपातकजातानामनादिष्टस्य चैव हि ॥'

इति योगीश्वरवचनादिति । शुचिः आषाढः, ऊर्जः कार्तिकः, तपस्यः फाल्गुनः, एता द्वितीयाश्चतुर्षु चतुर्मासेषु भवन्तीति (४)चातुर्मास्य द्वितीया इत्युच्यन्ते ।

*मनूक्तेति ।

'यथाशास्त्रं तु कृत्वैवमुत्सर्गं छन्दसां बहिः ।
विरमेत् पक्षिणीं रात्रीं यद्वाप्येकमहर्निशम्' ॥ इति ।

मनुः—

'उत्सर्गे प्रथमेऽध्याये त्वनध्यायस्त्र्यहं भवेत् ।
धारणाध्ययनादौ तु पक्षिणी दिनमेव वा ॥'

इति तु कालादर्शः । नन्वष्टकापदं व्यर्थमष्टमीत्वादित्यत्राह—*अष्टकेति । त्रिरात्रशब्देन पूर्वोत्तरदिनलाभः। अष्टकास्विति बहुत्वात्सर्वा ग्राह्याः । *अन्त्यामिति । अन्त्यामपीत्यर्थः । नाधी-

---

(१) 'द्वितीया च' क० (२) 'त्रिरात्रलक्षणं' क०
(३) कंसान्तर्गतं नास्ति क०
(४) 'चातुर्मास्यद्वितीया' क० ख० ।

नैमित्तिकानप्याह याज्ञवल्क्यः—

त्र्यहं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यर्त्विग्गुरुबन्धुषु ।
*उपाकर्मणि चोत्सर्गे*स्वशाखाश्रोत्रिये तथा ॥
सन्ध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपातने ।
*समाप्य वेदं*द्युनिशामारण्यकमधीत्य च ॥
पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां*राहुसूतके ।
ऋतुसंधिषु भुक्त्वा वा श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥
पशुमण्डूकनकुलश्वाहिमार्जारमूषकैः ।
कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं*शक्रपाते तथोच्छ्रये ॥

यीतेति शेषः 'एकस्यामेव' इति सूत्रात् । *उपाकर्मणि चेति । मनूक्तत्र्यहेण विकल्पः । गौतमः—'प्राधीतस्य निशायां चतुर्मुहूर्त्तम्' इति । उपाकृत्याध्येतुं प्रवृत्तः प्राधीतः । आदिकर्मणि क्तः । तस्य प्रदोषेऽष्टघटीरनध्यायः 'मासं प्रदोषे नाधीयीत' इत्युक्तेः । *स्वशाखेति । प्रेते इति विपरिणतं वर्त्तते । संध्या गर्जितेति च्छेदः । विशेषोग्रोनिर्घातः आकाशे उत्पातध्वनिः। *समाप्येति ।

'समाप्य वेदं त्रिदिनं (न)वेदाध्ययनं भवेत् ।'

इति विश्वामित्रोक्तत्रिदिनेन विकल्पः । *द्युनिशम् अहोरात्रम् । *राहुसूतके ग्रहणे । अत्र द्युनिशेति प्रकृते पुनरहोरात्रग्रहणं संध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोल्कापतनेषु अनध्यायस्याऽऽ(१)कालिकत्वार्थम् । *शक्रपाते शक्रध्वजस्यावरोपणादिने तस्योच्छ्रयदिने च । तत्पातकाल आग्नेये ।

मासि भाद्रपदे राजन् शक्रयष्टिनिपातनम् ।
पौर्णमास्यां तु कर्त्तव्यम् ॥

इति शङ्खः । शक्रध्वजपतने त्रिरात्रम् । तदुच्छ्रयदिनमाह गार्ग्यः—

द्वादश्यां तु सिते पक्षे मासि प्रौष्ठपदे तथा ।

(१) तावन्मात्रकालपर्यन्तमित्यर्थः ।

ग्रहणे द्युनिशोक्तावपि ग्रस्तास्ते*त्र्यहमित्युक्तं प्राक्। स्मृत्यर्थसारे तु-'रात्रौ तु(१)*ग्रहे तिस्रो रात्रीः,दिवा च त्र्यहम्' इत्युक्तम्। ऋतुः सौरः। भुक्त्वेत्युत्सवविषयम् 'ऊर्ध्वं भोजनादु*त्सवे' इति गौतमोक्तेः। *श्राद्धिकं महैकोद्दिष्टभिन्नम्। तत्र तु त्र्यहमिति मनुः। स्मृत्यर्थसारे चैवम्। यत्तु-*'पश्वाद्यन्तराये त्र्यहमुपवासो विप्रवासश्च' इति गौतमोक्तं, तत् प्रथमाध्ययने।

शक्रमुत्थापयेद्राजा विश्वश्रवणवासवैः॥

विश्वमुत्तराषाढा, वासवं धनिष्ठा। *त्र्यहमिति।

त्र्यहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके।

इति मनूक्तेः।

राजा चन्द्रः, चकारात्सूर्यः। सूतकं बहुच्छायाभिभवः, न तु राज्ञः सूतकं मरणं, लक्षणापत्तेः। तत्र सज्योतिरनध्यायः 'सज्योतिः प्रेते विपर्यस्थे राजनि' इति गौतमोक्तेः। अहोरात्रं वा, अहोरात्रानुवृत्तौ 'सब्रह्मचारिणि प्रेते भूमिपतावपि' इति गोभिलोक्तेः। इदं च ग्रस्तास्ते। खण्डग्रहे तु द्युनिशम्, आकालिकमित्यर्थः। *ग्रहे सम्पूर्णग्रहे। दिनं नान्तरीयकम्। एवमग्रे रात्रिर्नान्तरीयका बोध्या। 'सम्पूर्णग्रहे त्रिरात्रं, खण्डग्रहे आकालिकः' इति मयूखः। *उत्सवे विवाहोपनयनादौ। अत्र प्राधीतस्येति वाक्यशेषात् प्रथमाध्ययनेऽनुत्सवेऽपि भोजनोत्तरमनध्यायः। *श्राद्धिकं पार्वणश्राद्धसम्बन्धि महत्पदं संपातायातम्।

प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम्।

त्र्यहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके॥

इति एकोद्दिष्टस्य मनूक्तेः। नवश्राद्धेऽन्नजरणपर्यन्तमनध्याय इति केचित्। एकोद्दिष्टपदेन नवश्राद्धमपि ग्राह्यमित्यन्ये। *पश्वा-

(१) 'ग्रहणे तिस्रो' ख०

याज्ञवल्क्यः—

श्वक्रोष्टृगर्दभोलूक*सामबाणार्तनिःस्वने ।
अमेध्यशवशूद्रान्त्यश्मशानपतितान्तिके ॥
देशेऽशुचावात्मनि च विद्युत्स्तनितसंप्लवे ।
*भुक्त्वार्द्रपाणिर*म्भोन्तरर्धरात्रे*ऽतिमारुते ॥
पांसुप्रवर्षे *दिग्दाहे* सन्ध्यानीहारभीतिषु ।

दीति । त्र्यहम् अनध्याय इति प्रकृतम् । श्वादीनां सप्तानां निःस्वनेऽन्वयः । *सामेति । सामवेदपठनकाले वेदान्तरानध्यायः ।

सामध्वनावृग्यजुषी नाधीयीत कदाचन ।

इति वचनात्,

ऋग्वेदो देवदेवत्यो यजुर्वेदस्तु मानुषः ।
सामवेदः स्मृतः पित्र्यस्तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वनिः ॥

इति निन्दार्थवादाच्च । आपस्तम्बः—'शाखान्तरध्वनौ साम्नामनध्यायः' इति । अमेध्यादिसप्तानामन्तिके इत्यनेनान्वयः । पतितेत्युपलक्षणं "पतितचण्डालशवसूतिकाश्रावणे त्रिरात्रं वाग्यता आसीरन्" इति वासिष्ठेन प्रायश्चित्ताम्नानात् । अशुचौ देशेऽशुचावात्मनि च । *भुक्त्वार्द्रपाणिरित्येकम् । *अम्भोन्तः जलमध्ये । *अतिमारुते विशेषमाह गौतमः—'नाधीयीत वायौ पांसुहरे कर्णस्राविणि नक्तम्' इति । *दिग्दाहे अग्न्युत्पाते तु आपस्तम्बः—'उल्कायामग्न्युत्पाते सर्वासां विद्यानामाकालिकोऽनध्यायः' । अग्न्युत्पातश्चं समानप्रायभावः । *सन्ध्येति । बौधायनः—

प्रातः सन्ध्या त्रिनाडी स्यात्सायंसन्ध्या तथाविधा ।
सायंप्रातःसन्ध्ययोश्च नाधीयीत कदाचन ॥

*पूतिगन्धे मनुः—

नित्यानध्याय एव स्याद्ग्रामेषु नगरेषु च ।
धर्मनैपुणकामानां पूतिगन्धे च सर्वतः ॥

धावतः *पूतिगन्धे च*शिष्टे च गृहमागते ॥
खरोष्ट्रयानहस्त्यश्वनौवृक्षगिरिरोहणे ।
सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकान्विदुः ॥

घाणो वंशः । *शततन्तुर्वीणेति हरदत्तः । अमेध्याः सूतिकादयः । स्तनितं गर्जः ।*वर्षातोऽन्यत्र गर्ज-

---

नैपुणं पूर्णता । वसिष्ठः-'नगरेषु कामं गोमयपर्युक्षिते परिलिखिते वा' इति । तेन पूतिगन्धहानेर्नानध्याय इत्यर्थः । *शिष्टे चेति । शिष्टाज्ञायां तु नानध्यायः ।

स्वागतं चातिथिं दृष्ट्वा नाधीयीतैव बुद्धिमान् ।
अप्यनुज्ञापिते तस्मिन्नध्येतव्यं प्रयत्नतः ॥

इति यमोक्तेः । खराद्यष्टानां रोहणेऽन्वयः । यानं रथादि, खरोष्ट्राभ्यां युक्तं यानं शकटादीत्यन्ये । ईरिणमूखरं मरुभूमिर्वा । *तात्कालिकान् निमित्तसमकालिकान् । वीणेति पठतां मतमाह-*शतेति । एतच्च नृत्यगीतवादित्राद्युपलक्षणं "नृत्यगीतवादित्ररुदितशब्देषु तावत्कालम्" इति बौधायनात् । "वाणभेरीमृदंग (१)गर्दाभ्रशब्देषु" इति गौतमात् । गर्दः शकटः । गर्तेति पाठे रथः । "आरोहथोवरुणमित्रगर्त्तम्" इति श्रुतेः 'गर्त्तो हि रथ उच्यते' इति यास्कात् । *वर्षात इति । मनुः—

विद्युत्स्तनितगर्जेषु महोल्कानां च संप्लवे ।
आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत् ॥ इति ।

अनध्यायहेतुर्यत्र काले जातः परेद्युस्तत्पर्यन्तकाल आकालः, तत्र भव आकालिकः विद्युदादित्रयसाहित्यं विवक्षितं द्वन्द्वनिर्देशात् । विद्युदादीनां निमित्तत्वं सन्ध्यायामेव ।

एतांस्त्वभ्युदितान्विद्याद्यदा प्रादुष्कृताग्निषु ।
तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्रदर्शने ॥

---

(१) 'गर्ताभ्र' ख०

वृष्टिविद्युतां यौगपद्ये आकालिकः वर्षासु तात्कालिक इति*नारायणः । (१ऐतरेयोपनिषदि अपर्त्तौ वर्षे त्रिरात्रमिति मृगादिज्येष्ठान्तं वर्षर्तुः तं विना वर्षादौ त्रिरात्रमनध्याय इति वेदभाष्ये उक्तम् ।) संध्यागर्जे तु हारीतः *सायंसंध्यास्तनिते रात्रिः, प्रातःसंध्यास्तनितेऽहोरात्रं, रात्रौ विद्युत्यप(२)रराज्यवधिः, 'विद्युति नक्तं चापररात्रात्' इति गौतमोक्तेः । 'तृतीयदिनांशोत्तरं तु विद्युति सर्वरात्रम्' इत्याह स एव । त्रिभागादिप्रवृत्तौ सर्वमिति, अर्धरात्रे *मध्यया(३)मद्वयमिति विज्ञाने·

इति मनूक्तेः । अभ्रदर्शनेऽपि प्रादुष्कृताद्यन्वयः । अनृतौ प्रादुर्भिन्नर्त्तौ । *नारायण इति । वस्तुतस्तु 'अयमाकालिको वर्षासु । वर्षातोऽन्यत्र तु त्र्यहम् "विद्युत्स्तनयित्नुवृष्टिषु अपर्त्तौ त्र्यहम्" इति आपस्तम्बोक्तेः । स्तनयित्नुः तद्गर्जितम् । अपर्त्तुमाह गार्ग्यः—

अनूराधर्क्षमारभ्य षोडशर्क्षेषु भास्करः ।
यावत्प्रवर्त्तते तावदृकालं मुनयो विदुः ॥ इति ।

एवं चार्द्रादिविशाखान्तः कालः । एतेन माघादिषु वृष्टेर्नियतत्वान्नासावपर्त्तुरिति प्रत्युक्तम् । *सायमिति । यत्तु मनुः—

प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिःस्वने ।
सज्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥ इति ।

तत्रायमर्थः—विद्युत्स्तनितवर्षाणि प्रक्रान्तानि, तत्र विद्युत्स्तनितनिःस्वने अग्निषु प्रादुष्कृतेषु सत्सु, सायंसन्ध्यायां जाते सज्योतिः रात्रावनध्यायः, शेषे वर्षे सायं जाते यथा दिवा तथा रात्रौ, अहोरात्रमित्यर्थः । एतत्सर्वं वर्षास्वेव । 'यदा वर्षासु विद्युत्स्तनितं वा तदा सज्योतिः' इति पैठीनस्युक्तेः । अपर्त्तौ त्र्यहमुक्तं

---

(१) कंसान्तर्गतं नास्ति ख० (२) 'पररात्रावधिः' क० (३) 'यामद्वये' क०

इपरः । *मध्यदण्डचतुष्टय इति निर्णयामृते । मनुः—

न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्गरे ।
न*भुक्तमात्रे ना*जीर्णे न*वमित्वा न*सूतके ॥
रुधिरे च स्रुते गात्राच्छस्त्रेण च परिक्षते ॥

कौर्मे—

श्लेष्मातकस्य छायायां शाल्मलेर्मधुकस्य च ।
कदाचिदपि नाध्येयं कोविदारकपित्थयोः ॥

प्राक् । *मध्येति ।

महानिशा तु विज्ञेया मध्यं मध्यमयामयोः ।
तस्यां स्नानं न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ॥

इति स्मृतेः । दक्षः—

प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् ।
यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

(१)*मध्येति ।

महानिशा तु विज्ञेया चतस्रो घटिकास्तथा ।

इति वचनात् । अत्र दोषाधिक्यं कल्प्यम् । *भुक्तमात्रे भुक्त्वार्द्रपाणिरित्येतत्समानार्थम् । *अजीर्णे जरणोचितकालेऽपि अन्नस्याजरणे । *वमित्वेति । गौतमः–"संकलोपाहितवेदसमाप्तिछर्दिश्राद्धमनुष्ययज्ञभोजनेषु अहोरात्रम्" इति । संकलोपाहितोऽन्युत्पातः । छर्दौ विशेषमाहापस्तम्बः–"छर्दयित्वा स्वप्नान्ते घृतं वा प्राश्य" अधीयीतेत्यर्थः । स्वप्नान्तमोदयादनध्यायः । *सूतके 'मुक्तके' इति पाठे अम्लोद्गारे इत्यर्थः । हेमाद्रौ—

सर्वकुत्सितगन्धे च परिस्राते सभासु च ।
गोविप्ररोधने सर्वराष्ट्रेषु श्राद्धपङ्क्तिषु ॥

---

(१) 'मध्यमिति' ख०

मनुः—

शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवा*व(१)सक्थिकाम् ।
नाधीयीतामिषं जग्ध्वा*सूतकान्नाद्यमेव च ॥

प्रौढपादः*पादोपरि पाददाता आसनारूढपादो वेति हरदत्तः । सोपपदास्वपि प्रागुक्तम् । स्मृत्यर्थसारे—श्रवणद्वादशी*महाभरण्योः प्रेतद्वितीयायां रथसप्तम्या-माकाशे शवदर्शने चाहोरात्रम् । असपिण्डे *गुरौ (२)मृते त्रिरात्रम् । आचार्ये उपाध्याये च पक्षिणी । आ-चार्यस्यार्यपुत्रशिष्येष्वहोरात्रम् । अग्न्युत्पातेन गोवि-पन्नतौ त्रिरात्रम् । अयने विषुवे च पक्षिणी*अकालवृष्टौ

श्राद्धपङ्क्तिषु विहितमन्त्रभिन्नेषु वेदभागेषु इत्यर्थः । विहितम-न्त्रा 'उपह्वये' इत्यादयः । *आवसक्थिका वस्त्रादिना जानुनोः पृष्ठेन सह वन्धः । *सूतकेति । आप्रायश्चित्तमेतत् । *पादेति । प्रसारितपादोऽपि बोध्य इत्यर्थः । *महेति । स्मृतिचन्द्रि-कायाम्—

महानवम्यां द्वादश्यां भरण्यां वा महाश्रुते ।
तथाऽक्षयतृतीयायां शिष्यान्नाध्यापयेद्बुधः ॥
माघमासस्य सप्तम्यां रथाख्यायां विवर्जयेत् ॥

महच्छब्दस्य द्वादश्यादिष्वपि सम्बन्धः । महानवमी आश्विनशुक्लनवमी । महाद्वादशी कार्तिकशुक्लद्वादशी । महाभरणी प्रौष्ठपद्यनन्तरा भरणी । *गुराविति । महागुरुमृ-तौ द्वादशरात्रं बोध्यम् । *अकालेति । पक्षिणीति वर्तते । 'वि-द्युत्स्तनयित्नुवृष्टिष्वपर्त्तौ एकेन द्वाभ्यां वा आकालम्' इत्यापस्त-म्बः । हेमाद्रौ—'गजगण्डसारससिंहव्याघ्रमहापापिकृतग्रावेक्षणमन-

---

(१) 'वसक्थिका' क० (२) 'मृते' नास्ति क०

च । आरण्यमार्जारसर्पनकुलपञ्चनखादेरन्तरागमने त्रिरात्रम् । आरण्य*श्वशृगालादिवानररजकादौ द्वादशरात्रम् । खरवराहोष्ट्रचाण्डालसूतिको*दक्याशवादौ मासम् । *गोगवयाजानास्तिकादौ त्रिमासम् । *शशश्वपश्वपाकादौ षण्मासम् । गजगण्डसारससिंहव्याघ्रम-(१)हापापिकृतघ्नादावब्दमनध्यायः । शोभन*दिने चान-

ध्यायः' । एतेषां यावदवेक्षणं तावदनध्याय इत्यर्थः । प्रचेताः—'चतुष्पथमहापथराजोद्यानेषु नाधीयीत' । शङ्खः—

नाधीयीताभियुक्तोऽपि यानगो न च गोगतः ।
देवायतनवल्मीकश्मशानवनसन्निधौ ॥

गौतमः—'ग्रामान्तमहापथाशौचेष्वनध्यायः'। स्मृत्यर्थसारे—'काकोलूकमूषककुक्कुटमण्डूकादेरन्तरागमने दिने चेद्दिनान्तं रात्रौ चेद्रात्र्यन्तमनध्यायः ।

*श्व[शृगाल]दीरिति । आदिना वनमूषकादिग्रहः । एवं रजकादावित्यादिना तत्समानधर्मचर्मकारादिग्रहः । एवमग्रेऽपि आद्यर्थो बोध्यः । अन्तरागमने इति च वाक्यपञ्चके वर्त्तते । *उदक्या आपस्तम्बस्तु'—ब्रह्माध्येष्यमाणो मलवद्वाससेच्छन्सम्भाषितुं ब्राह्मणेन सम्भाष्य तया सम्भाषेत, ब्राह्मणेनैव सम्भाष्याधीयीत' इतिब्राह्मणसम्भाषणपर्यन्तमनध्यायमाह । *गवेति । अविगवयाजव्याघ्रनास्तिकादाविति पाठान्तरम् । *शशेति उपलक्षणम् ।

गुर्वन्तेवासिनां चैवमध्येतॄणां च मध्यतः ।
यद्युः शशश्वपाकाजा नाधीयीताद्धवत्सरम् ॥ इति ।

एतच्च प्रथमारम्भेऽजगमने । व्याघ्रेऽपि प्रथमारम्भ एवाब्दम् । अन्यदा तु उभयत्रापि त्रिमासमुक्तम् । *दिनं तिथिः । अनध्याय-

(१) 'महापातकी' क०

ध्यायः। विवाहप्रतिष्ठोद्यापनादिष्वासमाप्तेः सगोत्राणामनध्यायः।

उदयेऽस्तमये (१)वापि मुहूर्तत्रयगामि यत्।
तद्दिनं तदहोरात्रं चानध्यायविदो विदुः॥
केचिदाहुः क्वचिद्देशे यावत्तद्दिननाडिकाः।
तावदेव त्वनध्यायो न तन्मिश्रे दिनान्तरे॥

प्रदोषं त्वाह प्रजापतिः—

*षष्ठी च द्वादशी चैव अर्धरात्रोननाडिका।
प्रदोषे न त्वधीयीत तृतीया नवनाडिका॥

निर्णयामृते गर्गः—

रात्रौ यामद्वयादर्वाक् सप्तमी वा त्रयोदशी।
प्रदोषः स तु विज्ञेयः (२)सर्वविद्याविगर्हितः॥

तिथेः प्रातः सायं वा द्विमुहूर्तत्वेऽपि अनध्यायः 'यद्यनध्यायतिथिर्द्विमुहूर्ताऽपि दृश्येत तमप्यनध्यायं कुर्वीत' इतिबौधायनात्। स्मृत्यन्तरे—

प्रतिपल्लेशमात्रेण कलामात्रेण चाष्टमी।
दिनं दूषयते सर्वं सुरा गव्यघटं यथा॥

लेशादिमत्त्वं सूर्योदयोत्तरं न तु प्राक्। दिनम् अस्तात्पूर्वमाचारात्। हेमाद्रौ—

प्रदोषेषु त्रयोदश्यां नाध्येयं प्रतिपत्सु च।

त्रयोदश्यनध्यायं शाब्दिका मन्यन्ते। *षष्ठी चेति। व्याख्यातम्। बृहन्मनुः—

चतुर्थ्यां च त्रयोदश्यां सप्तम्यामर्द्धरात्रतः।
अर्वाग् नाध्ययनं कुर्याद्यदीच्छेत्तस्य धारणम्॥

---

(१) 'चापि' क० (२) 'वेदाध्ययनगर्हितः' क०

रात्रौ नवसु नाडीषु चतुर्थी यदि दृश्यते ।
प्रदोषः स तु विज्ञेयः सर्वविद्याविगर्हितः ॥

कौर्मे-

*अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः ।
न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्वण्येतानि वर्जयेत् ॥

शौनकः-

*नित्ये जपे च काम्ये च क्रतौ पारायणेऽपि च ।
नानध्यायोऽस्ति वेदानां ग्रहणे ग्राहणे स्मृतः ॥

इत्यनध्यायाः ॥

स्मृत्यर्थसारे—

चतुर्थ्याः पूर्वरात्रे तु नवनाडीषु दर्शने ।
नाध्येयं पूर्वरात्रे स्यात्सप्तमी च त्रयोदशी ॥
अर्द्धरात्रात्पुरा चेत्स्यान्नाध्येयं पूर्वरात्रके ।

यामद्वयादर्वागिति पाठः, यामत्रयादर्वागिति त्वशुद्धः।
*अनध्यायस्त्विति ।

चतुर्दश्यष्टमीपर्वप्रतिपद्वर्जितेषु च ।
वेदाङ्गन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि चाभ्यसेत् ॥

*नित्ये इति ।

नित्ये नैमित्तिके काम्ये व्रते यज्ञे क्रतौ तथा ।
प्रवृत्ते काम्यकार्ये च नानध्यायाः स्मृतास्तथा ॥
देवतार्चनमन्त्राणां नानध्यायः कदाचन ॥

क्रतुः अहर्गणसाध्यः । ग्रहणग्राहणयोरेवानध्यायः, 'सर्वं वाक्यं सावधारणम्' इतिन्यायात् । ग्रहणं गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणं, ग्राहणं धारणम् । शौनकः—

नानध्याये जपेद्वेदान् रुद्रांश्चैव विशेषतः ।
पौरुषं पावमानं च गृहीतनियमादृते ॥

अथ महानाम्न्यादिव्रतानि ।

श्रीधरः—

तिथिनक्षत्रवारांशवर्गोदयनिरीक्षणम् ।
चौलवत्सर्वमाख्यातं सगोदानव्रतेषु च ॥

स्मृत्यर्थसारे—

चतुर्दश्यष्टमीपर्वप्रतिपत्स्वेव सर्वदा ।
दुर्मेधसामनध्यायस्त्वन्तरागमनेषु च ॥
तथा विस्मृतिशीलानां बहुवेदप्रपाठिनाम् ॥

एतेषामन्यत्र नानध्यायः । मनुः—

तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च श्रुतिचोदितैः ।
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना ॥ इति ।

आपस्तम्बः—'ब्राह्मणेन निष्कारणो वेदः षडङ्गोऽध्येयो ज्ञेयश्च' ।
स्वशाखामपरित्यजन् परशाखां पठेत् ।

यः स्वशाखां परित्यज्य परशाखां समाश्रयेत् ।
अप्रमाणमृषिं कृत्वा सोऽन्धे तमसि मज्जति ॥

इति वचनात् । मनुः—

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।

स्ववेदमधीत्य वेदान्तराध्ययनं कुर्यात्, शाखावचनस्येहापि-प्रवृत्तेः । व्यासः—

अनध्यायेष्वधीतं यद् यच्च शूद्रस्य सन्निधौ ।
प्रतिग्रहनिमित्तं यन्नरकार्थं तदुच्यते ॥

यमः—

योऽर्थार्थीमां द्विजे दद्यात्पठेच्चैवाविधानतः ।
अनध्याये च तं प्राहुर्वेदविप्लावकं द्विजम् ॥

ए(१)षां लोपे शौनकः—

*व्रतानि विधिना कृत्वा स्वशाखाध्ययनं चरेत् ।
अकृत्वाभ्यस्यते येन स पापी विधिघातकः ॥

नारदः—

द्यूतं पुस्तकशुश्रूषा नाटकासक्तिरेव च ।
स्त्रियस्तन्द्रा च निद्रा च विद्याविघ्नकराणि षट् ॥

पुस्तकस्य पुराणादेः शुश्रूषा श्रोतुमिच्छा । ब्रह्मचारी द्विविधः—उपकुर्वाणो नैष्ठिकश्च । आद्यः द्वादशाब्दानि पञ्च वा वेदग्रहणान्तं गुरुसन्निधौ वसेद । नैष्ठिकस्तु देहान्तम् । तत्समये समावर्त्तनं कुर्यादित्याद्यन्यत्र विस्तरः ।

*व्रतानीति । स्मृतिः—

प्रथमं स्यान्महानाम्नी द्वितीयं स्यान्महाव्रतम् ।
तृतीयं स्यादुपनिषद्गोदानाख्यं ततः परम् ॥ इति ।

उद्द्योते—यजुर्वेदिनां प्राजापत्यैन्द्राग्नेयसौम्यानि, सामवेदिनां केशान्तगोदानमाहानाम्नीजेष्ठसामव्रतानि, अथर्वणानां गोदानसावित्रीव्रतवेदव्रतविसर्जनव्रतानि, इमानि व्रतानि त्रयोदशवर्षमारभ्य ब्राह्मणेन, एकोनविंशमारभ्य क्षत्रियेण, एकाविंशमारभ्य वैश्येन कार्याणि ।

केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।
राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य ह्यधिके ततः ॥

इति मनुना षोडशादिवर्षस्य केशान्तकालत्वेनोक्तेः तदनुरोधेन वर्षग्रहणात् । केशान्तो गोदानम् । एषां कालातिक्रमे देवलः—

कृच्छ्रं द्वादशरात्रं (वै) चरित्वाऽऽज्याहुतीः शतम् ।
अष्टाविंशतिरष्टौ वा क्रमात्कुर्याद्व्रतानि च ॥ इति ॥

---

(१) 'एतेषां' क०

*प्रत्येकं कृच्छ्रमेकैकं चरित्वाऽऽज्याहुतीः शतम् ।
हुत्वा चैव तु गायत्र्या स्नायादित्याह शौनकः ॥

स्मृत्यर्थसारे तु–'त्रीन्षड् वा(१)दश वा कृच्छ्रान्कृत्वा पुनर्व्रतं चरेत्' इत्युक्तम् ।

अथ समावर्तनम् । सुरेश्वरः—

भौमभानुजयोर्वारे *नक्षत्रे च व्रतोदिते ।
ताराचन्द्रविशुद्धौ च स्यात्समावर्तनक्रिया ॥

बौधायनसूत्रे तु–'रोहिण्यां तिष्ये उत्तरयोः (२)फल्गुन्योर्हस्ते चित्रायामैन्द्रे वि(३)शाखायां वा स्नायात्'

एषां लोपे त्वाह–*प्रत्येकमिति । इदं तु बोध्यं–द्वादशवर्षाणि अध्ययनव्रतचर्ये विधाय यः स्नाति स विद्याव्रतोभयस्नातकः । व्रतमात्रं चेद्व्रतस्नातकः ।

गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया ।
वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ॥

इति याज्ञवल्क्यात् । वरमभिलषितार्थम् । "विद्यान्ते स्नायात्" इति वचनं तु विद्यामध्ये स्नानं न कार्यमित्येतदर्थं, विद्याया अन्तमारण्यकमिति वार्थः । अत्र चोपनयनान्तानां संस्काराणामावश्यकत्वं, न स्नानादीनाम् । तेन "यमिच्छेत् तमावसेत्" "ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्" इत्यादि सङ्गच्छते ।

*नक्षत्रे चेति । बौधायनः—'रोहिण्यां तिष्ये उत्तरयोः फल्गुन्योर्हस्ते चित्रायामैन्द्रे विशाखयोर्वा स्नायात्' इति । समावर्तनं च स्वयमेव कुर्यात् "समावर्त्यमानः" इति सूत्रात् । एवं च वृद्धिश्राद्धमपि स्वयमेव कुर्यात् ,

कुर्वीत स्वयमेवेदं कर्माचार्यानपेक्षकः ।

---

(१) 'दश' क०
(२) 'फाल्गुन्योर्ह' ख० (३) 'विशाखयोर्वा' ख०

इत्युक्तम्। वसिष्ठः-

स्नानं मध्याह्नकाले तु होरायां कारयेच्छुभम्।
पूर्वाह्ने तदभावे तु कुर्यात्स्नानं यथाविधि॥

'सर्वऋतवो विवाहस्य' इति सूत्रात् यदा दक्षिणायने विवाहस्तदा समावर्तनमपि तत्रैव। अन्यथोदगयने समावर्तने 'अनाश्रमी न तिष्ठेत' इति विरोधः स्यादित्युक्तं सुदर्शनभाष्ये। *एतच्च ब्रह्मचारिव्रतलोपप्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यम्। तदाह-बौधायनः-'शौचसंध्याद(१)र्भभिक्षाग्निकार्यराहित्यकौपीनोपवीत(२)मेखलादण्डाजिनाधारणदिवास्वापच्छत्रपादुकास्रग्विधारणाङ्गोद्वर्तनानुलेपनाञ्जनद्यूतनृत्यगीतवाद्याभिरतौ ब्रह्मचारी कृच्छ्रत्रयं चरेत्, महा(३)व्याहृतिहोमं च कुर्यात्। समावर्तनोत्तरं पूर्वमृतानां त्रिरात्रमाशौचं कार्यम्।

विधायाऽभ्युदयश्राद्धं पूर्वेद्युरपरेऽहनि॥

इति शौनकोक्तेः। हारावल्यां तु विवाहात्प्राचीनसुतसंस्कारत्वान्नान्दीश्राद्धं पितैव कुर्यात्, तदभावे भ्रात्रादिः, तदभावे स्वयं कुर्यादित्युक्तं, तच्चिन्त्यं शौनकविरोधात्। व्रतचतुष्टयलोपे प्रायश्चित्तमुक्त्वाऽऽह-*एतच्चेति। 'पाहीति दशहोमम्' इति पाठः। प्रयोगरत्ने प्रयोगः। यदि ब्रह्मचारिण आतुरदशाया मुक्तप्रयोगो न सम्भवति तदाऽऽपस्तम्बोक्तः समावर्तनानुकल्पः कार्यः। ब्रह्मचारी संकल्प्य स्वचिन्हानि मेखलादीनि त्यक्त्वा केशश्मश्रुवपनादि नखकृन्तनं च कृत्वा तीर्थे तूष्णीं स्नात्वा वासोन्तरपरिधानद्विराचमनतिलकधारणानि कृत्वा श्रोत्रियागारादग्निमाहृत्योपसमाधाय तत्र प्रजापतिं मनसा ध्यायन् तूष्णीमेव समि-

---

(१) 'दर्भा' क० (२) 'मेखलाजिनाधारण' क०
(३) 'व्याहृतिहोमं पाहित्रयोदशहोमं च कुर्यात्' ख० ग०

आदिष्टी नोदकं कुर्यादा व्रतस्य समापनात् ।
समाप्ते तूदकं दत्त्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥

इति मनूक्तेः । आदिष्टी ब्रह्मचारीति विज्ञानेश्वरः । ब्रह्मचर्ये यदि कश्चिन्न मृतस्तदा त्रिरात्रमध्ये विवाहः कार्योऽन्यथा नेति सिध्यति । जनने तु सत्यपि न त्रिरात्रम्, तत्रातिक्रान्ताशौचाभावादुदकं दत्त्वेति वचनाश्चेति दिक् । तत्रापि विकल्पः ।

पितर्यपि मृते नैषां दोषो भवति कर्हिचित् ।
आशौचं कर्मणोऽन्ते स्यात्त्र्यहं वा ब्रह्मचारिणाम् ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टात् ।

स्नातकव्रतान्याह व्यासः—

यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकं च कमण्डलुम् ।
छत्रं चोष्णीषममलं पादुके चाप्युपानहौ ॥
रौक्मे च कुण्डले वेदः कृत्तकेशनखः शुचिः ॥

वेदो दर्भवटुः । मनुः—

उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।
उपवीतमलंकारं स्रजं करकमेव च ॥

अन्यान्यपि बह्वृचगृह्यस्मृत्यादिभ्यो ज्ञेयानि ।

अथ छुरिकाबन्धः । ज्योतिर्निबन्धे नारदः—

छुरिकाबन्धनं वक्ष्ये नृपाणां प्राक्करग्रहात् ।
विवाहोक्तेषु मासेषु शुक्लपक्षेष्यनस्तगे ॥

धमादधातीति कौस्तुभादौ बोध्यम् । उपाकर्मस्नानविवाहानां क्रमिकत्वादुपाकर्माकृत्वा विवाहो न कार्यः,

अनारभ्योक्तकाले तु वेदान्कन्यां य उद्वहेत् ।
नूतनो ब्रह्मचारी स्यात्सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥

इत्याश्वलायनोक्तेश्च,

जीवे शुक्रे च भूपुत्रे चन्द्रताराबलान्विते ।
मौञ्जीबन्धर्क्षतिथिषु कुजवर्जितवासरे ॥

वङ्गे —

शूद्राणां राजपुत्राणां मौञ्ज्यभावेऽस्त्रबन्धनम् ।
मौञ्जीबन्धोक्ततिथ्यादौ कार्यं भौमदिनं विना ॥

अथ विवाहः । याज्ञवल्क्यः—

*अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां *स्त्रियमुद्वहेत् ।
*अनन्यपूर्विकां *कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥
अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम् ॥

ग्रहदोषादुपाकर्म प्रथमं न भवेद्यदि ।
उक्तकालेऽथवाषाढे कुर्याच्छरदि वाऽपि च ॥
अकाले नैव तत्कुर्यादुपाकर्म कथञ्चन ॥
अकृत्वा नोद्वहेत्कन्यां मोहाच्चेत्पतितो भवेत् ॥

इति स्मृत्यन्तराच्च ।

*अविप्लुतेति । खण्डितब्रह्मचर्यस्तु प्रायश्चित्तं कृत्वोद्वहेदिति स्मृत्यर्थसारः । *स्त्रियमिति । सिद्धाया एव स्त्रियः कर्मत्वोक्त्या भार्यात्वलक्षणसाध्यरूपेण तद्वाच्यतयोद्वाहः स्त्रीसंस्कारार्थत्वेन विधेयः । न च तस्य पुरुषसंस्कारार्थत्वं प्रतिग्रहमात्रेण संस्कारोपगमे गोकाञ्चनादिप्रतिग्रहेऽपि पुंसः संस्कारप्रसङ्गात् । पुंसस्तु नैष्ठिकब्रह्मचर्यादिनाप्यायुःक्षपणस्य सुकरत्वादुद्वाहस्य संवेशार्थिनो रागप्राप्तत्वेऽपि तदाश्रितं स्वस्तिवाचनादिकं वैधमेव, भोजनाद्याश्रयेण प्राङ्मुखत्वादिवत् । एवञ्च वरपितुः पुत्रविवाहं करिष्ये इति संकल्पोऽशुद्ध एव । *अनन्येति । या दानेनोपभोगेन वा पुरुषान्तरपूर्विका न भवति तामित्यर्थः । एतेन मनोदत्ता वाग्दत्ता अग्निं परिगता सप्तमं पदं नीता भुक्ता गृहीतगर्भा प्रसूता चेति सप्त पुनर्भुवो व्यावर्त्यन्ते । *कान्तां वोढुर्मनोनय-

लक्षण्यां (१)बाह्याभ्यन्तरलक्षणैर्युक्ताम् । बाह्यानि *काशीखण्डादौ प्रसिद्धानि । आन्तराण्याश्वलायनोक्तानि*'अष्टौ पिण्डान्कृत्वा' इत्यादीनि ।

मनुः—

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।
सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥

दत्रिममातुर्गृहीता (२)असपिण्डा सगोत्रा । तत्कुलनिवृत्तये चकारान्मा(३)तुरसगोत्रा दत्तस्य पितुर्जनककुले पितुरसगोत्रापि सपिण्डत्वान्निषिद्धेत्यन्यश्चकारः । असपिण्डां सापिण्ड्यरहिताम् ।

नानन्दकारिणीम् । *काशीखण्डादाविति । काशीखण्डं प्रसिद्धम् । आदिना—

अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम् ।
तनुलोमकेशदशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत्स्त्रियम् ॥

इत्यादिग्रहः । विष्णुपुराणे—

नोद्वहेत्कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।
नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीं नान्यपर्वतनामिकाम् ॥

इत्यादयो निषेधा अपि द्रष्टव्याः । प्रयोगपारिजातादौ तद्विस्तरः। *अष्टौ पिण्डानिति । "अष्टौ पिण्डान्कृत्वा ऋतमग्रे प्रथमं जज्ञे ऋतं सत्ये प्रतिष्ठितं यदि यं कुमार्यभिजाता तदियमिह प्रतिपद्यतां यत्सत्यं तद्दृश्यतामिति पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयादेषामेकं गृहाणेति । क्षेत्राच्चेदुभयतः सस्यादगृह्णीयादन्नवत्यस्याः प्रजा(४)भविष्यतीति विद्यात् , गोष्ठात् पशुमती, वेदिपुरीषाद्ब्रह्मवर्चस्विनी, अविदासिनो ह्रदात्सर्वसंपन्ना, देवनात्कितवी, चतुष्पथाद्विप्रव्रा-

---

(१) 'बाह्यान्तरलक्षणैर्यु' क० (२) 'असपिण्डोऽपि सगोत्रः' क० ख०
(३) 'मातुरगोत्रा दत्तकस्य' क० (४) 'भविष्यामि' ख०

*तच्चै*कशरीरावयवान्वयेन भवति । *एकस्य हि पितुर्मातुर्वा शरीरस्यावयवाः पुत्रपौत्रादिषु साक्षात्परम्परया वा शुक्रशोणितादिरूपेणानुस्यूताः । यद्यपि पत्न्याः पत्या सह भ्रातृपत्नीनां च परस्परं नैतत्सम्भवति तथापि *आधारत्वेनैक(१)शरीरावयवान्वयोस्त्येव 'अस्थिभिरस्थीनि' इति मन्त्रलिङ्गात् । एकस्य हि पितृशरीरस्यावयवाः पुत्रद्वारा तास्वाहिता इति मदनरत्नपारिजातविज्ञानेश्वरादयः । वाचस्पतिशुद्धिविवेक-

जिनी, ईरिणादधन्या, श्मशानात्पतिघ्नी" इत्याश्वलायनसूत्रम् । अविदासिनः अनुपक्षयवतः । नारायणवृत्तौ प्रयोगो बोध्यः । इयं च परीक्षा कन्यावरयोः कुलपरीक्षोत्तरं कार्या 'कुलमग्रे परीक्षेत' इत्याश्वलायनोक्तेः ।

*तच्च सापिण्ड्यं च । *एकेति । समानः एकः पिण्डो देहो देहावयवो यस्याः सा सपिण्डा, न सपिण्डा असपिण्डेति विग्रहात् । *एकस्येति । पुत्रस्य साक्षाज्जनकशरीरावयवान्वयः पुत्रशरीरे पितुरवयवानामस्थिमज्जादीनां मातुरवयवानां रक्तमांसादीनां साक्षात्प्रवेशात् । "एतत् पाट्कौशिकं शरीरं त्रीणि पितृतस्त्रीणि मातृतः, अस्थिस्नायुमज्जानः पितृतः, त्वङ्मांसरुधिराणि मातृतः" इति श्रुतेः । पितामहादिभिः साकं तु पितृद्वारा पितामहादिशरीरावयवान्वयात् "प्रजामनु प्रजायसे" इति श्रुतेः । एवं पितृव्यपितृष्वसृमातृष्वस्रादिभिरपीति । *आधारत्वेनेति । आरभ्यारम्भकभावेन हि एकशरीरावयवान्वयो विवक्षितः । तथाच भ्रात्रोरारम्भकैकपितृ(२)शरीरावयवान्वयः । भर्तृभार्ययोरपि आरभ्यैकपुत्रशरीरावयवद्वारा तत्पितामहशरीरावयवान्वयः । क्वचिच्चैकावयवाधारत्वेनापि, यथा

(१) 'शरीरान्वयोऽस्त्येव' क०' (२) 'शरीरान्वयः' ख०

शूलपाण्यादिगौडमैथिलादयोऽप्येवम्। (१)श्रुतावपि-एतस्मात्कौशिकं शरीरं त्रीणि पितृतस्त्रीणि मातृतोऽस्थिस्नायुमज्जानः पितृतस्त्वङ्मांसरुधिराणि मातृतः इति, 'प्रजामनु प्रजायसे' इति च।

चन्द्रिकापरार्कमेधातिथिमाधवादयस्तु एकपिण्डदानक्रियान्वयित्वं सापिण्ड्यम्।

लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः।
पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्॥

इति मात्स्योक्तेः। नच पितृव्यादिष्वेतन्नास्तीति वाच्यं, तत्कर्तृकश्राद्धे दैवतैक्येन तत्सत्त्वात्। देवदत्तकर्तृकश्राद्धे हि ये देवताभूतास्तेषां मध्ये यः कश्चिदन्यकर्तृकश्राद्धेऽनुप्रविशति तेषां सापिण्ड्यम्। तद्भार्याणामपि भर्तृकर्तृकश्राद्धे सहाधिकारित्वेन तदन्वयात्।

एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके।

इति स्मृतेश्च। श्रुतीनां च वैराग्यार्थत्वात्त(२)स्याः सापिण्ड्यनिमित्तत्वे मानाभावात्। नच मातुलादिष्वेतन्नास्तीति वाच्यं, मातामहरूपदैवतैक्यात्। ननु गुरुशिष्यादेरपि श्राद्धदेवतात्वात्सापिण्ड्यत्वं स्यात्। किं बहुना?

सर्वाभावे तु नृपतिः-कारयेत्तस्य रिक्थतः।

इति मार्कण्डेयपुराणाद्राज्ञोऽपि श्राद्धकर्तृत्वात्सापिण्ड्यप्रसङ्गः। सत्यम्,

---

मात्रोर्भर्तृद्वारा श्वशुरावयवाधारत्वमित्यादि अन्यत्राप्यूह्यम्। नन्वेवमगम्यागमनेऽपि गन्तृगम्ययोरेकशरीरारम्भकत्वात्सापिण्ड्यापत्तिः। न चानिषिद्धत्वं विशेषणं रजस्वलानाम्भार्याणामपि नि-

(१) 'श्रुतिरपि' क० (२) 'तस्य' ख० ग०

*पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ।

इति याज्ञवल्क्यवचनेन मातापितृसंबन्ध एव लक्षणत्वात्। ऊर्ध्वं 'सापिण्ड्यं निवर्तते' इति शेषः। ननु पञ्चमत्वाद्यत्र नियम्यते, *न मातृत इत्यादि, वाक्यभेदात्। मैवम्, *मातृकुले पञ्चमत्वस्य पितृकुले सप्तमत्वस्य च बोधने*तुल्यत्वात्। *पौरुषेयत्वाददोष इति चेत् तुल्यम*न्यत्रापि, अन्यकर्तृके राज्ञस्तत्पितॄणां वा देवतात्वाभावाच्च । किञ्च अवयवान्वयपक्षे*यथा योग-

पेधात्; इति चेत् ? न, निषिद्धव्यभिचारकान्यत्वेन विशेषणात्। व्यभिचारश्च भार्यान्यस्त्रीगमनम्। तथाच यः शरीरावयवान्वयो विवक्षितः स निषिद्धभार्याभिन्नस्त्रीगमनक इति न दोषः। निषिद्धत्वं च वेदप्रमाणभावप्रतियोगिकृतिसाध्यत्वं, तादृशानिवर्त्तनागोचरत्वं वेत्यन्यदेतत्। मातापितृसम्बन्ध एवेत्यर्थः। राजादेर्निर्वाप्यपिण्डान्वयस्य सापिण्ड्यप्रयोजकत्वानुपगमादिति भावः। तत्कृत इत्यत्र वक्ष्यति-(१)किञ्चेति। *पञ्चमादिति। मातृतः पञ्चमादेवोर्ध्वं सापिण्ड्यं निवर्त्तते न चतुर्थादपीत्यर्थः। *न मातृत इत्यादि। नियम्यते इति वर्त्तते। मातृत एव पञ्चमादूर्ध्वं सापिण्ड्यं निवर्त्तते इति नेत्यर्थः, *मातृकुले इति। मातरमादाय कुले समुदाये इत्यर्थः, एवं पितृकुले इत्यत्रापि, ल्यब्लोपपञ्चम्याः पञ्चम्याद्यन्वयस्वीकारात्। *तुल्यत्वादिति। वाक्यभेदाभावेत्यादि, उभयत्राप्यर्थभेदाभावात। अन्यथा घटमानय कलशमानयेत्यत्रापि वाक्यभेदापत्तेरित्यर्थः। वाक्यभेदोद्धारवैयर्थ्यं शङ्कते-*पौरुषेयत्वादिति। *अन्यत्रापीति। तन्मूलभूतश्रुतावपीत्यर्थः। याज्ञवल्क्यवाक्याच्छ्रुतावपौरुषेयत्वमेव विशेषः। वाक्यभेदतदुद्धारौ तूभयत्रापि समावेवेत्यर्थः। *यथेति। साक्षात्प-

(१) किञ्चेति नास्ति ख० ङ०

रूढ्या परिहारस्तथे*हापि। तेन मातृकुले पितृकुले चैकपिण्डदानक्रियान्वयित्वं सापिण्ड्यमित्याहुः। तेनैकस्य पित्रादयः षड् पुत्रादयश्च षड् सपिण्डा भवन्ति।

अत्र केचिदुभयतः सापिण्ड्यनिवृत्तावेवोद्वाहो नान्यथेत्याहुः। शुद्धचिन्तामणिवाचस्पतिहरदत्तादयस्तु सगोत्रत्ववत्सापिण्ड्यस्य सप्रतियोगिकत्वेन संयोगवदु*भयनिरूप्यत्वात् एकतो निवृत्तावन्यतो निवृत्तेरावश्यकत्वान्मूलपुरुषमारभ्या(१)ष्टमो वरो मूलपुरुषमारभ्य द्वितीयतृतीयादिकां (२)कन्यामुद्वहेदित्याहुः। शिष्टास्तु न वधूवरयो*स्स्वतः सापिण्ड्यं, किंतु कूटस्थसंततित्वात्तत्सापिण्ड्येनैव। अतोऽष्टमवरं प्रति कन्याया असापिण्ड्येऽपि कन्यायाः कूटस्थेन सापिण्ड्यात्तत्संततिस्थत्वाद्वरस्तां प्रति सपिण्ड एवेत्यविवाहः। सापिण्ड्यासापिण्ड्ययोः प्रतियोगिभेदेनाविरोधादित्याहुः। *इदमेव च युक्तम्। आशौचेप्ये*वं सापिण्ड्यं ज्ञेयम्।

रम्परयाऽन्वयवानुवृत्तेर्निर्मर्यादत्वाद्याज्ञवल्क्येन दर्शितायां मर्यादायां रूढिः। *इहापीति। तादृशमर्यादायां रूढिरित्यर्थः। अत्र मूलपुरुषादेकतः कन्या तत्कन्या तत्कन्या तत्कन्येत्येवं पञ्चम्यां कन्यायामव्याप्तेररुचिर्बोध्या। *उभयनिरूप्यत्वात् उभयान्यतरप्रतियोग्यनुयोगित्वात्।

*स्वत इति। वधूप्रतियोगिकं वरे, वध्वां च वरप्रतियोगिकमित्यर्थः, तथा सति दीर्घत्वादिवत्तत्प्रत्यक्षापत्तेः। तत्सापिण्ड्येनैवेति तृतीयार्थो भेदः। तथाचं स्व(३)(सपिण्डकूटस्थ) संततित्वं सापिण्ड्यमिति भावः। *इदमेव चेति। पञ्चमादूर्ध्वं वधूवरा-

(१) 'अष्टमो वरो मूलपुरुषमारभ्य' नास्ति क०

(२) 'कन्यां' नास्ति क०   (३) कंसान्तर्गतं नास्ति घ०

न्यतरमातृतः तत्सापिण्डकूटस्थसन्ततित्वात्मकं विवाहप्रतिबन्धकं सापिण्ड्यं वधूवरयोर्निवर्त्तते इत्यर्थः। एवं पितृतः सप्तमादित्यत्रापि। यत्र च वरोऽष्टमादिः कन्या तु द्वितीयादिका, तत्र (१)कूटस्थस्य वधूपित्रादिसप्तमादूर्ध्वत्वाभावेन विवाहप्रतिबन्धकसापिण्ड्यसद्भाव इति भावः। अन्ये त्वाहुः-यत्र वृक्षे प्रथमतो मूलाग्रयोः कपिसंयोगः, ततो मूले तदभावः, तत्र तदानीं मूलस्य नावच्छेदकत्वं कालानवच्छिन्नदेशादेरवच्छेदकत्वानुपगमात्। यथाऽवान्तरकालावच्छिन्न एव स्थूलकालोऽवच्छेदकः, तथा तत्कालावच्छिन्नदेश एव तथेति। इदानीं मूले वृक्षः कपिसंयोगीति प्रत्ययो न प्रमा किन्तु मूले वृक्षः कपिसंयोगीत्यादिरेव तथा तद्वत् अयं वंशो वरावच्छेदेन सापिण्ड्यवानिति प्रत्ययो न प्रमा किन्तु कन्यावच्छेदेन सापिण्ड्यवानिति प्रत्यय एव तथा। तादृशप्रमाविषयकन्यायाश्च शुद्धवरेणापि न विवाहः।

पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया।
क्रियापरा अपि हि ते पतिताः शूद्रतां गताः॥

इति प्रयोगपारिजाते मरीचिना दोषोक्तेः। पञ्चमे सप्तमे इत्येतत्कैमुतिकन्यायेन द्वितीयातृतीयादिकन्याग्रहणाहकम्। क्रियापराः स्वतः शुद्धाः, असपिण्डा इति यावदित्याहुः। वस्तुतस्तु यथाऽसपिण्डामिति कन्याविशेषणं तथाऽसपिण्ड इति वरविशेषणम्।

एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो वरः।
यत्नात्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमान् जनप्रियः॥

इति वचनेनानन्यपूर्वकत्व-यवीयस्त्व-भ्रातृमत्त्व-रूपगुणत्रयभिन्नसर्वगुणान्तर्गतासपिण्डत्वलाभात्। तच्च सापिण्ड्यं कन्यायां वरनिरूपितं वरे च कन्यानिरूपितं पृथगेव, न तूभयनिरूपितं वरे

(१) 'कूटस्थवधू' ख०

यत्र तु मध्ये विच्छिन्नमपि सापिण्ड्यं मण्डूकप्लुतिव-त्पुनरनुवर्तते । यथा कूटस्थात्पञ्चम्योः कन्ययोः *पुत्रौ तत्र निवृत्तिः, तदपत्ययोस्तत्रानुवृत्तिस्तत्रापि न सापि-ण्ड्यासापिण्ड्ययोर्दोषः; *संबन्धिभेदात् । तेन तत्र न विवाहः ।

तदतिदेशवैयर्थ्यात् । एवञ्चोक्तस्थले वरवध्वोरुभयत्र सापिण्ड्य-शून्यत्वाभावान्न विवाहः । न च सपिण्डशब्दस्य ससम्बन्धिकत्वादे-व तल्लाभे अन्यत्र तदतिदेशे मानाभाव इति वाच्यं बाधाभाव-स्यैव तदतिदेशे मानत्वादिति । अधिकमन्यतोऽवगन्तव्यम् । *एवं सापिण्ड्यमिति । एकतः सप्तमपर्यन्तानामन्यतोऽष्टमादिजनना-दौ दशरात्रम्, अष्टमादीनां च सप्तमपर्यन्तजननादौ त्रिरात्रमा-शौचमित्यर्थः । एकतो निवृत्तौ निवृत्तिमते चोभयत्रापि त्रिरात्रमेव । *पुत्राविति । पुत्रश्च पुत्री चेति विग्रहः । ननु कूटस्थात्पञ्चमी-सन्तानभूते निवृत्तस्यापि तन्मातृकुलसापिण्ड्यस्य सप्तमेऽनुवृत्त्या प्र-वृत्तिः पितुः सप्तमत्व एव सापिण्ड्यनिवृत्तेरिति न युक्तं,यद् गतं तद्गत-मेवेति न्यायात् । किञ्च तर्हि याज्ञवल्क्येन पञ्चम्या मातुरित्येवो-क्तं भवेदित्यत्राह—*सम्बन्धीति । पञ्चमादूर्ध्वमित्याद्यन्वयार्थमेव हि पञ्चमादिसभिहितम् । तथा च मातृतः सापिण्ड्यं पञ्चमादूर्ध्वं निव-र्त्तते पितृतः सापिण्ड्यं सप्तमादूर्ध्वं निवर्त्तते इत्यर्थः । तत्र मातृद्वारकं सापिण्ड्यं षष्ठे निवृत्तं पितृद्वारकं सापिण्ड्यं च सप्तमेऽस्ति । सम्ब-न्धिनोर्मातापित्रोर्भेदात्सापिण्ड्यभेदात् । तत्र मण्डूकप्लुतिवदिति दृष्टा-न्तः । प्लुतिघटकौ पूर्वोत्तरसंयोगौ द्वौ, अत्र सापिण्ड्ये द्वे एता-वन्मात्रे बोध्यः । दृष्टान्ते सम्बन्धी मण्डूक एकः दार्ष्टान्तिके तु स-म्बन्धिनौ मातापितरौ भिन्नौ इति विशेषः । नहि दृष्टान्ते सर्वसा-म्यमिति न्यायात् ।

केचित्तु सोदकत्ववत्सापिण्ड्यमखण्डमेव तत्र दीर्घत्वादिवत्

*अत्र कूटस्थमारभ्य गणना कार्या। तदुक्तम्—

बध्वा वरस्य वा तातः कूटस्थाद्यदि सप्तमः।
पञ्चमी चेत्तयोर्माता तत्सापिण्ड्यं निवर्तते॥ इति।

कूटस्थो *मूलपुरुषः।

समतियोगिकं। तच्चैकगोत्रे सप्तमपर्यन्तं, भिन्नगोत्रे पञ्चमपर्यन्तमिति वदन्ति। तदसत्, भिन्नगोत्रे सप्तमपर्यन्तं साापिण्ड्यासत्त्वप्रसङ्गात्। इष्टापत्तिस्तु धार्मिकाणामनुचितेति।

पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा।

इति याज्ञवल्क्यवाक्ये कस्मात्पञ्चमादिति सप्तमादिति वेत्यत्राह—*अत्रेति।*मूलपुरुष इति। यतः सन्तानभेद इति यावत्। तदाह—संतानो भिद्यते यस्मात्पूर्वजादिति। तथाच मातृद्वारकं साापिण्ड्यं कूटस्थात्पञ्चमादूर्ध्वं, पितृद्वारकं साापिण्ड्यं कूटस्थात्सप्तमादूर्ध्वं निवर्त्तते इत्यर्थः। कूटस्थात्पञ्चम्या मातुरनुपादाने साापिण्ड्यस्य मातृद्वारकत्वभङ्गः स्यात्। मातृद्वारकत्वं च स्वाश्रयीभूतान्त्यमातृघटितसन्तानवृत्तित्वमित्यर्थतो मातृलाभः। एवं कूटस्थात्सप्तमस्य पितुः प्रवेशो बोध्यः। पञ्चमादित्यत्र पूरणप्रत्ययात् पञ्चानां पूरणोन्त्यो लभ्यते। न च पञ्चम्या मातृत इत्येव कुतो नोक्तमिति वाच्यम, तथा सति कूटस्थात्पञ्चम्या मातुरूर्ध्वं साापिण्ड्यं नास्तीत्यर्थः स्यात्। तथाच कूटस्थात् षष्ठ्यां साापिण्ड्यसामान्यनिवृत्त्यापत्त्या अष्टमवराविवाह्यत्वप्रसङ्गः। अतः पञ्चमादित्युक्तं, ततश्चोक्त एवार्थः। तथाच तत्र मातृद्वारकं साापिण्ड्यं नास्ति पितृद्वारकं तु वर्त्तते, अतो ज्ञापते एकतो निवृत्तावुद्वाहो न भवतीति। अथवा मातृतः पितृत इति सप्तम्यां, वृत्तित्वं तदर्थः, साापिण्ड्ये तदन्वयः। तथाच मातृनिष्ठं साापिण्ड्यं कूटस्थाद्गणनायां सन्तानघटकात्पञ्चमादूर्ध्वमित्यर्थः। अथवा मातृतो यः सन्तानभेदप्रतियोगी प्रथमस्तस्मात्पञ्चमादित्यादिरर्थः।

विश्वरूपनिबन्धे—

*एवमुक्तप्रकारेण पितृबन्धुषु सप्तमात् ।
ऊर्ध्वमेव विवाह्यत्वं पञ्चमान्मातृबन्धुतः ॥
संतानो भिद्यते यस्मात्पूर्वजाद्गुभयत्र च ।
तमादाय गणेद्धीमान्वरं यावच्च कन्यकाम् ॥

*एवमिति। पितृबन्धुषु बन्धुत्वं ज्ञातित्वं,तच्च कूटस्थतदपत्यषट्कान्यतमत्वम्। पितरमादाय तादृशज्ञातित्वाश्रयेषु पितृकुले पितृपक्षे इत्यादावप्ययमेवार्थः।वृत्तित्वं सप्तमत्वान्वितं सप्तम्यर्थः। तथाच तादृशज्ञातित्वाश्रयवृत्तिकूटस्थावधिकसप्तमत्ववत ऊर्ध्वमित्यर्थः । एवं मातृबन्धुषु पञ्चमादित्यत्र कूटस्थतदपत्यचतुष्टयान्यतमत्वाश्रयवृत्तितादृशपञ्चमत्ववत ऊर्ध्वमित्यर्थः । माता च जननी । केचित्तु मातृपदं कूटस्थतदपत्यचतुष्टयरूपपञ्चके पारिभाषिकम्

तिस्रः पूज्याः पितुः पक्षे, तिस्रो मातामहे तथा ।
इत्येता मातरः प्रोक्ताः पितुर्मातुः स्वसाऽष्टमी ॥

इति चतुर्विंशतिमते मातामह्यादौ मातृशब्दप्रयोगात् । एवं पितृशब्दोऽपि सप्तसाधारणपितृत्वेन बोधकः । ताभ्यां सप्तम्यन्तात्तसिः । एवञ्च मातृघटितसंताने सापिण्ड्यं संतानभेदावधि कूटस्थमारभ्य गणनायां संतानघटकान्त्यपञ्चमादूर्ध्वं निवर्त्तते इत्यर्थः । एवं पितृत इत्यत्रापि बोध्यम् । पितृबन्धुष्वित्यादौ सन्तानभेदारम्भकप्रथमादिसप्तमान्तः समुदायो बन्धुः । उद्भूतावयवभेदविवक्षया बहुवचनम् । सप्तमत्वादौ वृत्तित्वरूपसप्तम्यर्थान्वयः । अर्थ ऊह्यः । एवं पितृबन्धुभ्यः सप्तमीं मातृबन्धुभ्यः पञ्चमीमिति वासिष्ठे बन्धवन्तं भाग्यत् । तादर्थ्ये चतुर्थी । तथाच तादृशसप्तमान्तसमुदायार्थां सप्तमीं कूटस्थादष्टमीमिति तादृशपञ्चमान्तसमुदायार्थां पञ्चमीं कूटस्थात् षष्ठीमिति चार्थ इत्याहुः ।

पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातृतः पितृतस्तथा ।

*स्मृतितत्त्वे नारदः—

आ सप्तमात्पञ्चमाच्च बन्धुभ्यः पितृमातृतः ।
अविवाह्या सगोत्रा च समानप्रवरा तथा ॥

अत्र बन्धुभ्य इति पञ्चमीनिर्देशात्पितुः पितृष्वसृपुत्रात्सप्तमीं, मातुः म(१)ातृष्वसृपुत्राच्च पञ्चमीमपि त्यजेत् । एवमन्यबन्धुषु ज्ञेयम् । तत्रापि त्रिगोत्रात्ययेऽर्वागपि विवाहं कुर्यात् वक्ष्यमाणवचनात् । त्रिगोत्रगणना च मातामहगोत्रापेक्षया, नतु स्वापेक्षया । अन्यथा पितुः *पितामहदुहितुर्दौहित्री(२)पुत्री परिणेया स्यात् ।

इत्यत्र मातृतो यः सन्तानभेदप्रतियोगी प्रथमः ततः पञ्चमीमित्यर्थः ।

पञ्चमीं मातृपक्षात्तु पितृपक्षात्तु सप्तमीम् ।

इत्यादावप्येवमेव । 'सप्त पितृतः परिहरेत् पञ्च मातृतः' इत्यत्र पितृसंताने कूटस्थात्सप्त मातृघटितसन्ताने कूटस्थात् पञ्च परिहरेदित्यर्थः । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । गौडमतमाह—*स्मृतितत्त्वे इत्यादि । एतन्मतेऽपि बन्धुपदमाशौचप्रकरणस्थबन्धुत्रयान्तर्गतबन्धुपरं, तत्रात्मबन्धुर्न ग्राह्यः 'पितृमातृतः' इत्येवोक्तेः । तस्य बन्ध्वन्वयः पञ्चम्यर्थ ऊह्यः । तेन पितृबन्धुमातृबन्ध्वोर्लाभः । पितृबन्धुर्मातृबन्धुश्च त्रेधा—

पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः ।
पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥
मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः ।
मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबन्धवः ॥

इत्युक्तेः । तेनान्यबन्धुष्विसस्य सङ्गतिः । *पितामहदुहितुर्दौहित्रीपुत्रीति । पितामहकन्या तत्कन्या तत्कन्या तत्कन्येत्यर्थः, स्वगोत्रापेक्षया गणनायां पितामहस्य स्वगोत्रत्वात् । तद्दु-

(१) 'पितृष्वसृ' ख० ग० (२) 'पुत्राः' क०

*वध्वाः मातामहगोत्रापेक्षया तु त्रिगोत्रान्तर्गतेन वि-वाहप्रसङ्ग इति संबन्धतत्त्वादयो गौडग्रन्थाः। संबन्ध-विवेके शूलपाणिरप्याह—*पञ्चमात्सप्तमाद्वार्वागपि त्रिगोत्रान्तरिता विवाह्या।

*असंबद्धा भवेन्मातुः पिण्डेनैवोदकेन वा।
सा विवाह्या द्विजातीनां* त्रिगोत्रान्तरिता च या॥

इति बृहन्मनूक्तेः,

सन्निकर्षेऽपि कर्तव्यं त्रिगोत्रात्परतो यदि।

इति देवलोक्तेश्चेति। *एतच्च दाक्षिणात्या न मन्यन्ते।

हितुर्द्वितीयं गोत्रं तद्दौहित्र्यां तच्चतुर्थमिति तत्पुत्र्याः त्रिगोत्रान-न्तर्गतत्वापत्तिः। विवक्षयोक्तापत्तिं वारयति—*वध्वा इति। मातामहगोत्रापेक्षया त्रिगोत्रात्यये इत्यस्य गोत्रवृत्तित्रित्वाना-श्रयमातामहगोत्रका वधूर्विवाह्येत्यर्थः। प्रकृते च पितामहदौ-हित्र्या गोत्रं तृतीयं तदेव च वधूमातामहगोत्रमिति न तद्विवा-हप्रसङ्गः। याज्ञवल्क्यवचनेऽप्याह-*पञ्चमादिति। गोत्रै-क्ये सप्तपुरुषपर्यन्तं सापिण्ड्यं, तद्भेदे तु त्रिगोत्रं, तस्य सापि-ण्ड्यसङ्कोचकत्वात्। तच्चाशौचोपयोगि,

सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः साप्तपौरुषी।

इति शङ्खोक्तेः। विवाहप्रतिबन्धके पितृसापिण्ड्ये त्रिगोत्रान्त-रितत्वं तदनन्तरितत्वं च स्फुटम्। मातृसापिण्ड्ये त्वाह—*असं-बद्धेति। मातुः पिण्डेनासम्बद्धेत्यन्वयः। पिण्डो देहः, मातृदेह-सम्बन्धशून्या। मातुरुदकेनेति मातृबन्धुनेत्यर्थः, असम्बद्धेत्यत्रा-न्वयः। *त्रिगोत्रेति। पितृमातृसापिण्ड्यद्वयसंकोचकं, स्वगोत्र-साधारणत्रित्वानाश्रयेत्यर्थः। अयमनुकल्पः, कूटस्थमारभ्य स-प्तमीत्वाद्यनाश्रयाविवाहो मुख्यकल्पः, सन्निकर्षेपीत्यपिशब्दात्। *एतच्चेति। सम्बन्धतत्त्वमते पितृतोऽष्टमीं मातृतश्च षष्ठीमु-

यत्तु वसिष्ठः—

*पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातृतः पितृतस्तथा । इति,

यच्च विष्णुपुराणम्—

पञ्चमीं मातृपक्षाच्च पितृपक्षाच्च सप्तमीम् ।
गृहस्थ उद्वहेत्कन्यां न्याय्येन विधिना नृप ॥ इति,

तत्पञ्चमीं सप्तमीमतीत्येति व्याख्येयम् ।

पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया ।
क्रियापरा अपि हि ते पतिताः शूद्रतां गताः ॥

इत्यपरार्के मरीचिवचनात् । हारलतायां शङ्खलिखितौ—

*सपिण्डता तु सर्वेषां गोत्रतः साप्तपौरुषी ।
पिण्डश्चोदकदानं च आशौचं च तदानुगम् ॥

गोत्रं संतानम् । आशौचं तानभिव्याप्य गच्छतीत्यर्थः ।

द्वहेत्, पितृष्वसुर्नवमीं मातुः पितृष्वसुः सप्तमीं च त्यजेदित्यनौचित्यापत्तेः। तस्मान्नारदवाक्ये मर्यादायामाङ्, सन्तानादिति शेषः । सन्तानं मर्यादीकृत्येत्यर्थः । तथाच पितृमातृसन्तानभेदारम्भकप्रथमादिसमुदायात् तत्समुदायमादाय सप्तमत्वपञ्चमत्वाक्रान्तसन्तानपर्यन्तमविवाहेत्येवार्थः । शूलपाणिमते कैमुतिकन्यायेन पञ्चमे सप्तमे चैवेति वाक्यविरोध इति । *पञ्चमीमिति । उद्वहेदिति वर्त्तते । पञ्चमे इत्यादेः कूटस्थात्पञ्चमे इत्यादिरर्थः, कूटस्थाच्चतुर्थी माता षष्ठश्च पिता भवतीत्यभिप्रायः । नन्वत्र पञ्चमे इति कूटस्थभिन्नगोत्रघटितपञ्चान्तर्गतविवाहनिन्दा, सप्तमे इति च कूटस्थसमानगोत्रसप्तान्तर्गतविवाहनिन्दा चेति वाग्मिनः परिष्कुर्वन्तीत्यत्राह—*सपिण्डतेति । सर्वेषां ब्राह्मणादीनां, गोत्रतः कूटस्थसमानगोत्रगर्भं, पिण्डश्चेत्यादि और्ध्वदेहिकोपलक्षणं, तदानुगं ता-

शुद्धिविवेके शुद्धिचिन्तामणौ च ब्राह्मे—

सर्वेषामेव वर्णानां विज्ञेया साप्तपौरुषी ।
सपिण्डता ततः पश्चात्समानोदकधर्मता ॥
ततः कालवशात्तत्र विस्मृतौ नामगोत्रतः ।
समानोदकसंज्ञा तु तावन्मात्रापि नश्यति ।

सप्तोर्ध्वं त्रयः सोदकाः, ततो गोत्रजाः । तत्रैव ब्राह्मे—

अविभक्तधनास्त्वेते सपिण्डाः परिकीर्तिताः ।

तेनाविभक्तधनाभावे विभक्तः सपिण्डो धनहारी, नान्यथेत्यर्थः । तेन विवाहे आशौचे धनग्रहणे च त्रिधा सापिण्ड्यं सिद्धम् । यत्तु—'पञ्चमीं मातृतः परिहरेत्सप्तमीं पितृतस्त्रीन्*मातृतः, *पञ्च पितृतो वा' इति पैठीनसिस्मृतौ 'त्रीनित्यनुकल्पः' इति माधवोक्तेः,

---

दशपिण्डतानुसारि । तथाच कूटस्थसमानगोत्रसप्तपुरुषनिष्ठसापिण्ड्यमौर्ध्वदेहिकादावनुकूलमित्यर्थः । सापिण्ड्यमौर्ध्वदेहिकादावनुकूलं विवाहप्रतिबन्धकं च । तत्र एतस्यैव विवाहप्रतिबन्धकत्वे यत्र कूटस्थात्षष्ठी पञ्चममातृककन्या, षष्ठः पञ्चमपितृकवरः, तौ च भिन्नगोत्रान्तर्गतौ तत्र तयोर्विवाहप्रसङ्ग इत्यर्थः । यदि च गोत्रतः सन्तानात् । एवञ्च कूटस्थसन्ताने साप्तपौरुषी सपिण्डता इत्यर्थ आद्रियते तदा कूटस्थकन्यातत्कन्यादिक्रमेण षष्ठी कन्यैव सप्तमश्च पुरुषः, तत्राप्येतत्सत्त्वेन कूटस्थकन्यान्तरमादाय पञ्चम्यां कन्यायां च तत्सत्त्वेन न तयोर्विवाहः । शङ्खादिवचनवशात्तु समानगोत्रसप्तपुरुषव्याप्तित्वेनाशौचाद्यानुकूल्यमिति बोध्यम् ।

*त्रीनिति । चतुर्थी कन्यामुद्वहेदित्यत्र तात्पर्यम् । *पञ्चेति । षष्ठीमुद्वहेदित्यर्थः । यद्यपि त्रीन् परिहरेत् पञ्च परिहरेत् इत्युक्त्या तदत्यागे दोष गौरवमिति लभ्यते तथापि अनुकल्पत्वेन

पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातृतः पितृतस्तथा ।
*दशभिः पुरुषैः ख्याताच्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् ॥
उद्वहेत्सप्तमादूर्ध्वं तदभावे तु सप्तमीम् ।
*पञ्चमीं तदभावे तु पितृपक्षेऽप्ययं विधिः ॥
सप्तमीं च तथा षष्ठीं पञ्चमीं च तथैव च ।
एवमुद्वाहयेत्कन्यां न दोषः शाकटायनः ॥
तृतीयां वा चतुर्थीं वा पक्षयोरुभयोरपि ।
विवाहयेन्मनुः प्राह पाराशर्योऽङ्गिरा यमः ॥
यस्तु देशानुरूपेण कुलमार्गेण चोद्वहेत् ।
नित्यं स व्यवहार्यः स्याद्वेदाचैतत्प्रदृश्यते ॥

इति चतुर्विंशतिमतात्,

चतुर्थीमुद्वहेत्कन्यां चतुर्थः पञ्चमोऽपि वा ।
पराशरमते षष्ठीं पञ्चमो* न तु पञ्चमीम् ॥

इति पराशरोक्तेश्चानुकल्पत्वेनापदि*पञ्चम्यादिपरिणयनं कार्यमिति प्रतीयते । *अत्र हि तदभावे इति स्पष्टमेवानुकल्पत्वमुक्तम्, तन्न यथाश्रुतं ज्ञेयं, *पूर्वोक्त-

---

केषांचित्समाधानमुत्थापयति-*दशभिरिति । 'कुलमग्रे परीक्षेत' इति कुलस्यैव गौरवात्तदनुसारेण सापिण्ड्यसंकोचः, न तु तद्भियाऽधमकुलकन्यास्वीकार इत्याशयः। *पञ्चमीं तदभावे त्विति मातृपक्षे। अयं क इत्यत्राह-पञ्चमीमिति । *न तु पञ्चमीमिति । पञ्चमः पञ्चमीं नोद्वहेदित्यर्थः । *पञ्चम्यादीति । यद्यपि तृतीयादिपरिणयनमिति वाच्यं 'तृतीयां च' इत्युक्तेः, तथापि 'वेदाचैव' इत्यनेन तस्य दृढीकारात्तस्य स्वातन्त्र्येण निराकरणीयतया न तथोक्तम् । अनुकल्पत्वं कुत इत्यत्राह-*अत्र हीति । *पूर्वोक्तेति । पञ्चमे सप्तमे चैवेत्यादि । अत्रानुकल्पोऽपि विकल्प

मरीचिवचोविरोधात् । *वस्तुनि विकल्पासम्भवात् ।

*पञ्चमात्सप्तमाद्र्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ।

> *पञ्चमात्सप्तमाद्धीमान्यः कन्यामुद्वहेद्द्विजः ।
> गुरुतल्पी स विज्ञेयः सगोत्रां चैवमुद्वहन् ॥

इति विष्णूक्तेः, पराशरस्य (१)मूलाभावाच्च । तस्मान्मदनपारिजाताद्युक्तदिशा *दत्तकसापत्नसम्बन्धाद्यनुप्रवेशे *ब्राह्मणादीनां क्षत्त्रियादिसपिण्डविषये वा पूर्वोक्तानि *नेयानि, *न त्वनुकल्प इति भ्रमितव्यम् । *यत्तु

एव सप्तमोर्ध्वां सप्तमीं चोद्वहेदित्यर्थादित्याशयेन दूषयति-*वस्तुनीति । क्रियाभिन्ने इत्यर्थः । नन्वेवं चेत्तदा सप्तमोर्ध्वोद्वाहं वा कुर्यादित्यस्तु क्रियाविकल्प इत्यत्राह-*पञ्चमादिति । कुलहीनतायां तादात्म्येन पञ्चमादिर्हेतुः कुललक्षण एव पञ्चमाद्यन्यत्वं विवाहप्रयोजकविशेषणमिति पञ्चमत्वादिना कुलहीनेत्यर्थः । एतद्वचन एव निर्भरः न तु मरीचिवाक्येऽपि, क्रियापराः विप्रसेवादिरूपविहितपरा अपि शूद्राः पतिता इति शूद्रमात्रपरत्वसम्भवात् । *दत्तकेति । द्व्यामुष्यायणदत्तकस्य मातृकुले सपत्नमातामहकुले च त्रिपुरुषं सापिण्ड्यम् । आदिना—

> पुरुषत्रयपर्यन्तं भ्रात्रादेर्नैतदिष्यते ।

इत्यस्य परिग्रहः । तथाविधसापिण्ड्यशून्यायाः पञ्चम्यादेः परिणयनकार्यतावोधकानीत्यर्थः । *ब्राह्मणादीनामिति । तत्रापि त्रिपुरुषमेव सापिण्ड्यादिति भावः । *नेयानीति । एतेन मदनपारिजाताद्युक्तदिक् क्षोदक्षमाऽस्तु वा, मा वा, तदनुसरणे भवतां न दोष इति सूचितम् । *न त्विति । अयमभिप्रायः—दशभिरित्यादिना वस्तुतो महापापातिपापोपपापादिरहितत्वश्रोत्रियत्व-

---

[१] 'मूलाभावश्च' क०

स्मृतिचन्द्रिकामाधवादय आहुः—*"तृतीये सङ्गच्छावहै, चतुर्थे सङ्गच्छावहै" इति शतपथश्रुतेः, *'तृसां जुहुर्मातुलस्येव योपा भागस्ते पैतृष्वसेयी वपामिव' इति, 'ग-

---

दानादिकर्मत्रयकर्तृत्वसपरिहारयागाद्यकर्तृत्वादियुक्तमहाकुलीनानां सप्तमीमुद्वहेदित्यभिधानेन तादृशगुणाधिक्ये एव न दोषः, अन्यथा तु दोष इति रीत्या सप्तमोद्वाहनिन्दनात् शाकटायन इत्यभिधानेन च स्वरूपव्याक्रियैव पराक्रियेति न्यायात् जर्त्तिलयवाग्वा वा जुहुयादित्यादेः पयोहोमस्तुत्यर्थत्ववत्कैमुतिकन्यायेनाष्टमोद्वाहविधिस्तुत्यर्थत्वमेव पञ्चम्याद्युद्वाहविधीनामुपेयं, न तु अनुकल्पतयापि तत्कर्तव्यतार्थकत्वं सगोत्रां चैवमुद्वहन्निति दृष्टान्तेन बलवदनिष्टसाधनत्वावेदनादिति ।

इदानीं तृतीयोद्वाहमुत्थापयति—*यत्त्विति । *तृतीये इति । दर्शपूर्णमासप्रकरणे स्रुग्व्यूहनार्थवादः एकस्मात् मिथुनाद्वावुत्पन्नौ मिथः सङ्कल्पयतः—तृतीये वा चतुर्थे वा विवहावहै इति तदर्थः । अत्र प्रमाणान्तराविरोधादर्थवादाद्विधिः कल्प्यः । *तृसामिति । "आयाहीन्द्र पथिभिरीळितेभिर्यज्ञमिमं नो भागधेयं जुषस्व" इति पूर्वार्धम् । ततश्चायमर्थः—हे इन्द्र त्वमीळितैः प्रशस्तैः पथिभिः मार्गैः नोऽस्माकं यज्ञमायाहि आगच्छ । आगत्य च तृप्ताम् आज्यप्लुतां वपां भागधेयं जुषस्व सेवस्व, तत्र द्वौ दृष्टान्तौ । मातुलस्य जुहुः अपत्यं योपा स्त्री भागिनेयस्य भाग इव, पैतृष्वसेयी च मातुलपुत्रस्य भाग इव चेति । गर्भे तु नौ जनिता दम्पतीकर्देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूप इति । अयमर्थः—यमी यमं स्वभ्रातरं मैथुनार्थं याचितवती ततो यमेन प्रत्याख्याता वदति—कः प्रजापतिः विश्वरूपो विश्वात्मा सविता त्वष्टा नौ आवयोर्गर्भे दम्पती

र्भे तु नौ (१)जनिता दम्पतीकः' इति च मन्त्रवर्णात्,

*मातृष्वसृसुतां केचित्पितृष्वसृसुतां तथा ।
विवहन्ति क्वचिद्देशे सङ्कोच्यापि सपिण्डताम् ॥

इति शातातपोक्तेश्च मातुलकन्योद्वाहः कार्यः । यद्यपि पितृष्वसृकन्योद्वाहोऽपि प्राप्तस्तथापि ।

अस्वर्ग्यं*लोकविद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न तु ।

इति निषेधाद्वचनान्तरेण तदुद्वाहस्याविधानाच्च न कार्यः । अयं तु*दाक्षिणात्यशिष्टाचारात्कार्य इति । नच पूर्वोक्तश्रुतीनामर्थवादमात्रता मानान्तरेणा*सिद्धौ*'उपरि हि देवेभ्यो धारयति' इतिवदनुवादानुपपत्त्या विधिकल्पनात् । यत्तु शातातपः—

जनिता । तथाचावयोरपत्ययो(२)(र्भाविदम्पत्यनिश्चयाचद्वरमावामेव दम्पतीभावाय इति । *मातृष्वसृसुतामिति । माता स्वसा यस्य स मातृष्वसा मातुलस्तत्सुतामित्यर्थः) मातुलस्य सुतामिति पाठान्तरात् । *लोकविदिति । लोचृ दर्शने । लोक्यते इति लोकम् इष्टानिष्टसाधनतया ज्ञायमानं सदसत्कर्म, तद्वेदिभिर्द्विष्टं द्वेषविषयीकृतं विहितमपि नाचरेदित्यर्थः, द्विष्टसाधनतया द्वेषोदयादिति भावः । *दाक्षिणात्येति ।

उद्वहेद्दक्षिणे विद्वान्मातुलस्य च वै सुताम् ।
उत्तरे नोद्वहेद्विप्रो ह्येष धर्मः सनातनः ॥
मातुलस्य सुतां विप्रो दक्षिणे तां समुद्वहेत् ।
वर्जनीया प्रयत्नेन सैव वाजसनेयिभिः ॥

इति आचारानुरोधिवाक्यात् । *असिद्धाविति । अप्राप्तार्थस्य स्तावकत्वासम्भवात् । *उपरि हीति । "अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेत्" इत्यस्योपरि हीति न स्तावकम्, अप्रसिद्धत्वात् । अतो यथा

[१] 'जनिता' ग० (२) कसान्तर्गतं नास्ति ख० ।

मातुलस्य सुतामूढ्वा मातृगोत्रां तथैव च ।
समानप्रवरां चैव त्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

यच्च मनुः—

पैतृ(१)ष्वसेयीभगिनीं स्वस्रीयां (२)मातुरेव च ।
मातुश्च भ्रातुरा*प्तस्य गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
एतास्तिस्रस्तु भार्यार्थे नोपयच्छेत् बुद्धिमान् ॥

यच्च व्यासः—

मातुः सपिण्डा यत्नेन वर्जनीया द्विजातिभिः । इति,
तद्*गान्धर्वादिविवाहोढमातृविषयम् । तत्र*पितृगोत्रानिवृत्तेः । अत एव मार्कण्डेयपुराणम्—
गान्धर्वादिविवाहेषु पितृगोत्रेण (३)धर्मवित् । इति ।

उपरि समिधं धारयन्ननुद्रवेदिति विधिः कल्प्यते, तथा मातुलसुतामुद्वहेदिति विधिः कल्प्य इत्यर्थः । *आप्तस्य सन्निकृष्टस्य सपिण्डस्य मातुलस्येति यावत् । *गान्धर्वादीति ।

ब्राह्मादिषु विवाहेषु ऊढा कन्या यदा भवेत् ।
भर्तृगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥

इति प्रकृत्येत्यादि ।

गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेद्दत्रिमः सुतः ।

इति मनुवाक्ये उद्देश्यविशेषणस्य पुंस्त्वस्याविवक्षितत्वेन कर्मणो जनककुले सम्बन्धनिवृत्तेः सापिण्ड्यस्यापि निवृत्तिरुक्ता। एवञ्च ब्राह्मादिविवाहे कन्याया दानसत्त्वेन सापिण्ड्यनिवृत्तेस्तत्परं मातुलकन्यापरिणयनवचनम् । आसुरादिषु तदभावान्न सापिण्ड्यनिवृत्तिरिति तत्पराणि प्रायश्चित्तवचांसीत्यर्थः । *पितृगो-

---

(१) 'पितृष्वसेयीं' क०
(२) 'मातुलस्य' क०　　　(३)'धर्मवत्' क०

*ब्राह्मादिविवाहे तु परिणेयैवेति । भट्टसोमे(१)श्वरोऽपि तृतीयेऽध्याये वाक्यपादे मातुलकन्योद्वाहमुदाहृत्य स्मृतिविरोधेनाचारप्राप्तस्यास्य वार्तिके बाधोक्तावपि पूर्वोक्तश्रौतलिङ्गबलीयस्त्वादस्य कर्तव्यतामाह । तदेतद्दत्तकस्य पालकद*त्रिममातृसोदरकन्याविषयत्वेनासवर्णमातुलकन्याविषयत्वेन युगान्तर(२)परत्वेन चोपपन्नमपि*अविचारितरमणीयं यथा, तथास्तु; तथा(३)पि कलौ तावन्निषिद्धमेव ।

---

*अति । पितृसापिण्ड्येत्यर्थः । यथाश्रुते ब्राह्मादिविवाहे पितृसापिण्ड्यानिवृत्त्यनभिधानेन हेतुन्यूनताप्रसङ्गात् । वस्तुतस्तु प्रागुक्तरीत्या दत्रिमवाक्ये पुंस्त्वाविवक्षाया आवश्यकतया 'स्वगोत्राद्भ्रश्यते नारी' इत्येव गोत्रनिवृत्तिरिति सगोत्रत्वाविशिष्टसापिण्ड्याभावान्मातुलकन्याविवाहो भवत्येवेत्याह-*ब्राह्मादीति । दत्तकस्य पालकेऽन्वयः । संबन्धिकतया देवदत्तस्य गुरुकुलमितिवत् दत्तकस्येति षष्ठीमतः (४)*दत्रिमेति । तत्र पालिके ये दत्तकृत्रिमे मातरौ तयोः सोदरस्यर्थः । दत्तकस्य पालकमातृकुले त्रिपुरुषं पाञ्चपुरुषं वा सापिण्ड्यं, परन्तु माता दत्तेति तत्प्रतिगृहीतृकुले एव तत् न तु तस्या जनककुले, एवं कृत्रिमाया मातुर्जनककुले तन्नास्तीति भावः । *अविचारितरमणीयमिति । विचार्यमाणे तु न रमणीयम् । तथाहि "गर्भे तु नौ" इति मन्त्रो मातुलकन्या परिणयवि-

---

(१) 'सोमश्वरेणापि' ख० ।

(२) 'युगान्तरत्वेन' ख० ।

(३) संस्कारकौस्तुभे तु-'कलावपि येषां कुले देशे अनुकल्पत्वेन सापिण्ड्यसंकोचः परंपरया समागतः, तेषां तादृशसंकोचेन विवाहे न दोषः । अस्ति च भार्यात्वोपपत्तिः । अन्येषां तैः सह व्यवहारे नैव दोषः । हेमाद्र्यादौ श्राद्धनिषेधोऽपि स्वकुलदेशे परंपरयाऽनागतसापिण्ड्यसंकोचेन कृतविवाहविषय एवेति बोध्यम् ।' इत्युक्तम् ।

(४) 'षष्ठीमतो कृत्रिमेति' ख० घ०ङ० ।

धिं कल्पयितुं नालं, तथा सति "प्रजापतिरुपस्यभ्यैत् स्वां दुहितरम्" इत्यादावपि अन्योऽपि स्वदुहितरं गच्छेदिति विधिकल्पनापत्तेः। प्रत्यक्षस्मृत्यन्तरानुमितश्रुतिविरोधान्न तत्कल्पनमिति चेन्मातुलकन्यापरिणये किमयं पाणिपिहितः? तस्मात् पूर्वाचरितमत्र कीर्तितमित्येतावन्मात्रं ((१)विधिं कल्पयितुं नालम्।) वस्तुतस्तु नौ आवां जनिता जनकः गर्भे तु गर्भ एव कः कृतवान् इत्येवार्थः। करिति रेफान्तदर्शनात्, जनितेत्यस्य अन्तोदात्तत्वेन तृजन्तत्वाच्च। लुडन्तत्वे तु "तिङ्ङतिङः"(अष्टा०सू०८-१-२८) इति निघातापत्तेः तस्मात् जनितेत्यस्य जनयिष्यतीति व्याख्यानमयुक्तम्। अत एव "नवा उ ते तन्वा तन्वं संपपृच्यां पापमाहुर्यः स्वसारं निगच्छत्। अन्येन मत् प्रमुदः कल्पयस्व न ते भ्राता सुभगे वष्ट्येतत्"इति यमोक्तमत्याख्यानं संगच्छते। अस्या अर्थः–हे सुभगे ते तव तन्वा शरीरेण तन्वं स्वां तनुं नवा उ नैव संपपृच्यां संपर्कयिष्यामि। कुतः? यः स्वसारं निगच्छत् गच्छति तं लोका देवाश्च पापिष्ठमाहुः। तर्हि मत्संतोषः कथं स्यात्तत्राह–मत् मत्तः जायमानः प्रमुदः त्वम् अन्येन पुंसा कल्पयस्व अर्जयस्व। ते भ्राता यमः एतत्कर्म न वष्टि न काङ्क्षति इति। 'आयाहीन्द्र' इत्यपि च रागप्राप्तानुवादः। अप्राप्तार्थस्य हि "उपरि हि"इत्यादिवद्विधिकल्पकत्वं,न तु रागप्राप्तार्थकस्येति। यत्तु दानेन सापिण्ड्यं निवर्तते इत्युक्तं,तन्न, "दद्यान्माता पिता वा"इति हि पुंस्त्वविशिष्टमनूद्यैव संज्ञा कन्याया दत्रिमसंज्ञाविरहात्। दत्रिममनूद्य च साषिण्ड्यनिवृत्तिर्विधीयमाना न कन्याया भवति। नन्वेवं दत्रिमस्य साषिण्ड्यनिवृत्तौ जनककन्यादिपरिणयनं स्यात् "ऊर्ध्वं सप्तमात् पितृबन्धुभ्यो मातृबन्धुभ्यश्च पञ्चमाद्बीजिनश्च सप्तमात्" इति वचनेन जनककुलेऽपि आसप्तमं विवाहनिषेधात्।

---

(१) कंसान्तर्गतं नास्ति घ०।

गोत्रान्मातुः सपिण्डाच्च विवाहो गोवधस्तथा ।

इत्या(१)दिपुराणात् । *माधवीये बौधायनोऽप्यस्य निन्दामाह—'पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतस्तथो(२)त्तरत ऊर्णाविक्रयोऽनुपेतेन स्त्रिया च सह भोजनं पर्युषितभोजनं मातुलपितृष्वसृदुहितृपरिणयनम्' इति । 'अथोत्तरतः (३)सीधुपानादिकमुक्त्वा इतर इतरस्मिन्कुर्वन्दुष्यति इतर इतरस्मिन्' इति । *भट्टसोमेश्वरेणापि स्मृतिविरुद्धानां मातुलकन्योद्वाहादीनामस्माद्वचनादप्रामाण्यमि-

स्वगोत्राद् भ्रश्यते नारी विवाहात्सप्तमे पदे ।

इति वचनात्तु गोत्रनिवृत्तिरिति । (४)(नचासुरादिविवाहेऽपि सप्तपद्यादेः सत्त्वाद्गोत्रनिवृत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यं पूर्वोत्तराङ्गसहितदानमेव तन्निवर्त्तकम् । असुरादिषु) दानाभावान्न तन्निवृत्तिरिति(५) (माधवाचार्याणामपि मातुलकन्यापरिणये निर्भरो नास्तीत्याह—*माधवीये[ऽपि]इति। दक्षिणतः तथोत्तरतः यानि दक्षिणतस्तान्यनुव्याख्यास्यामः । यथाऽनुपेतेन स्त्रिया च सहभोजनं पर्युषितभोजनं मातुलपितृष्वसृदुहितृगमनमिति । अथोत्तरत ऊर्णाविक्रयः, शीधुपानं, उभयतोदद्भिर्व्यवहारः, आयुधीयकं समुद्रयानमिति पाठः। मातुलदुहितृगमनमित्यन्वयः । शीधु मद्यम् उभयतो दन्ता येषां तैः व्यवहारः क्रयविक्रयादिः, आयुधीयकम् आयुधेन जीवनम् । न च तदनन्तरम् 'इतरस्मिन्कुर्वन् दुष्यति' इति बौधायनवाक्याद्दाक्षिणे मातुलकन्यापरिणये कथं दोष इति वाच्यम् । विप्रतिपत्तिपदेनाचारत्वोक्तेः दुष्यतीत्यनेनापाङ्क्तत्वाविशिष्टपातकोक्तेः । *भट्टसोमेश्व-

(१) 'इत्यादित्यपु' क० ।

(२) 'तथोत्तरतः यानि दक्षितसस्तान्यनुव्याख्यास्यामः यथैतदनुपेतेन स्त्रिया च' क० । (३) 'सिधु' क० ।

(४) कंसान्तर्गतं नास्ति घ० ।

(५) कंसान्तर्गतं नास्ति घ०।

स्युक्तम् । बृहस्पतिरपि—

उद्वह्यते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः ।
मत्स्यादाश्च नराः पूर्वे, व्यभिचाररताः स्त्रियः ॥
उत्तरे मद्यपाश्चैव स्पृश्या नृणां*रजस्वलाः ॥

इत्यनाचारत्वमाह । अत एव हेमाद्रौ मात्स्ये कर्नाटकादीनां तत्कारिणां श्राद्धे निषेधः । बोपदेवेनापि लिखितं ब्राह्मम्—

यत्र मातुलजोद्वाही यत्र वै वृषलीपतिः ।
श्राद्धं न गच्छेत्तद्विप्राः कृतं यच्च निरामिषम् ॥ इति ।

तस्मान्मातृतः पञ्च पितृतः सप्त त्यक्त्वोद्वहेदिति

रेणापीति । प्रागभट्टसोमेश्वरेण (१) (कर्तव्यत्वोक्तिविरोधस्तु न)

वसुदेवाङ्गजाता च कौन्तेयस्य विरुध्यते ।

इति भट्टपादैस्तदकर्तव्यत्वोक्तेस्तट्टीकायां भट्टसोमेश्वरेणापि तथोक्तेः । (नच सकललोकादर्शभूतस्य भगवतोऽर्जुनप्रद्युम्नादेर्मातुलकन्योद्वाहकृद्दुराचारप्रवर्तकत्वं कथमिति वाच्यं युगान्तरीयत्वेनादोषात् । वस्तुतस्तु भगवतो नारायणत्वादर्जुनस्य नरत्वेन नारायणांशत्वाद्रुक्मिण्यंशभूतसुभद्राविवाहो न मानुषः । शास्त्रस्य मनुष्याधिकारत्वाच्च तत्र न प्रवृत्तिः । किञ्च देवादिभिः कृतं मनुष्यैर्न कार्यम् ।

अनुष्ठितं च यद्देवैर्मुनिभिर्यदनुष्ठितम् ।
नानुष्ठेयं मनुष्यैस्तत्तदुक्तं धर्ममाचरेत ॥

इति बौधायनोक्तेः । *रजस्वला इति ।

स्नाताश्चापि गृह्णन्ति भ्रातृभार्यामभर्तृकाम् ।
सर्वेदेशेष्वनाचारा रथ्यानाम्बूलचर्वणम् ॥

इत्युत्तरश्लोकेनानाचारत्वं प्रतिपाद्यते । तस्य ईदृशकर्माणि प-

(१) कंसान्तर्गतं नास्ति घ० ।

*सिद्धम् ।

संबन्धविवेके सुमन्तुः–'ब्राह्मणानामेकपिण्डस्वधा-नामादशमात्कर्मविच्छित्तिर्भवति, आसप्तमाद्रिक्थविच्छित्तिर्भवति, आतृतीयात्पिण्डविच्छित्तिः, अन्यथा (१)पिण्डशौचक्रियाविच्छेदाद्ब्र(२)ह्महतुल्यो भवति ।' अस्यार्थमाह शूलपाणिः–'जीवत्पित्रादित्रिकस्य वृद्धप्रपितामहादयस्त्रयः श्रा(३)द्धदेवतात्वात्पिण्डभाजो भवन्ति, तदूर्ध्वं त्रयो नवपुरुषपर्यन्ता लेपभाजः, श्राद्धकर्ता च दशम इति दशमादूर्ध्वं*साषिण्ड्यनिवृत्तिः । दशमादित्युपलक्षणम् । तेन पितृपि(४)तामहजीवने नवपुरुषपर्यन्तं, पितृजीवने चाष्टपुरुषपर्यन्तं साषिण्ड्यमिति ज्ञेयम् । अपुत्रधनग्रहणे संनिहिताभावे सप्तपुरुषपर्यन्तमधिकारः धनग्राहिणमारभ्य तृतीयः पौत्रः तदूर्ध्वं श्राद्धविच्छेदः । अन्यथा धनहारित्वेऽपुत्रश्राद्धाद्यकरणे ब्रह्म-

---

रलोकभयमात्रं न त्वैहिकभयमिति तात्पर्यम् ।*सिद्धमिति ।(५)(नन्वसपिण्डापर्युदासेन सपिण्डोद्वाहनिवृत्तिर्न लभ्यते) इति चेत् ? न, सपिण्डोद्वाहे प्रायश्चित्ताम्नायेन सपिण्डोद्वाहनिषेधे पर्युदासपर्यवसानात्, प्रायश्चित्तस्य वा पर्युदासातिक्रमनिमित्तकत्वात् ।

"दशभिः पुरुषैः ख्याताच्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् ।

उद्वहेत्सप्तमादूर्ध्वम्" इत्यत्र तादृशमहाकुलादूर्ध्वं तदभावे सप्तमादूर्ध्वमुद्वहेदिति मतमाह–सम्बन्धेति । धर्मविच्छित्तिपदार्थमाह–*साषिण्ड्यनिवृत्तिरिति । इत्यर्थ इत्यन्तः शूलपा-

---

(१) 'पिण्डाशौच' क० ।
(२) 'ब्रह्महत्यातुल्या भवन्ति' क० ।
(३) 'श्राद्धदेवता' क० ।
(४) 'पितृमातामह' क० । (५) कंसान्तर्गतं नास्ति घ० ।

भागिनेयानि' इति पृथङ्निषेधाच्च । अन्यथा सपिण्ड-त्वेन निषेधात्सापत्नमातुलत्वादिनिर्देशो व्यर्थः । अत एव तेन स्मृतिकौमुद्यां सवर्णसापत्नमातामहकुलपरत्वेन तथैव शङ्खवचनं व्याख्यातम् । तेन वासिष्ठं 'पञ्चमीं स-प्तमीमतीत्य' इति व्याख्येयम् । तस्मात्प्राच्यैव व्याख्या युक्ता । *प्रयोगरत्ने भट्टैः स्मृतितत्त्वादिगौडग्रन्थेषु च सपत्नमातामहकुले यावदुक्तं वाचनिकमेव सापिण्ड्य-मुक्तम् । यथाह सुमन्तुः—*'मातृपितृसं(१)बन्धा आ सप्त-मादविवाह्या भवन्ति, *आ पञ्चमादन्येषां, पितृपत्न्यः सर्वा मातरस्तद्भ्रातरो मातुलास्तद्भगिन्यो मातृष्वसा-रस्त*द्दुहितरश्च भगिन्यस्तदपत्यानि भागिनेयानि; अ-न्यथा संकरकारिणः स्युस्तथाध्यापयितुरप्येतदेव' इति ।

मातृष्वसृत्वस्यार्थसिद्धत्वेन वसिष्ठवाक्यस्य विवाहसापिण्ड्यपरत्व-मेव, पञ्चमीत्यादिस्त्रीलिङ्गनिर्देशात् । तस्याशौचसापिण्ड्यपरत्वं तु कल्पितमित्यर्थः । ग्रन्थान्तरमिति । तत्र त्रिपुरुषं सापिण्ड्योक्त्या चतुःपुरुषे तद्विरोधः । अत्र पाठान्तरं फलगुत्वान्नादृतम् । तत् मातामहसंततौ कियद्दूरमविवाह्य इत्यत्राह-*प्रयोगेति । *मा-त्रिति । पिता च माता च इति विग्रहः । अन्येषां मातृसंबन्धात् आप-ञ्चमादविवाह्याः । मातरमारभ्य पञ्चमं विना चतुर्थपर्यन्तं ये संब-न्धास्ते विवाहप्रतिकूला इत्यर्थः । तत्र वरकन्यान्यतरस्य वैमातृ-काणां त्वाह-*आपञ्चमादिति । एवमन्येषां पितृसंबन्धा आस-प्तमादविवाह्या इत्यत्रापि भ्रातृणां मातुलत्वे भगिनीनां मातृष्वसृ-त्वस्यार्थसिद्धत्वेन 'तद्भगिन्यो मातृष्वसारः' इत्यस्य पाठाभावेऽपि न कश्चिद्दोषः । *तद्दुहितर इति । तयोः तद्भ्रातृतद्भगिन्यो-

---

(१) 'सम्बन्धा' क० ।

त्,नादृशीमपि वैधीं प्राप्तिमुपजीव्य निषेधप्रवृत्तौ विकल्पाप्रवृत्तेः, किन्त्वातिदेशिक एव। तत्र कस्यचिदुद्वाहविधेरभावाद्रागप्राप्तस्यैवायं निषेध इति न कस्यापि बाधः। अन्ये तु एवंविधलक्षणाङ्गीकारो व्यर्थः। यत्रैकरूपेण बुबोधयिषा 'काकेभ्यो दधि'इत्यादौ तत्रैव हि लक्षणा, न तु प्रकृते, सपत्नमातरि विवाहप्रसक्त्यभावेनेदृशसापिण्ड्यातिदेशवैयर्थ्यात्। तस्मात् पितृपत्नीत्वावच्छेदेन मातृत्वमतिदिश्यत इत्येक एवायमतिदेशविधिः। तद्वशाच्च तद्भ्रात्रादिसन्ताने भगिनीत्वादिकथनं मुख्यभ्रात्रादिसंतानवद्विवाहवत्प्रतिबन्धकतापरम्। एवञ्च तदपत्यानां भागिनेयत्वातिदेशेऽपि तत्कन्यानां न भागिनेयकन्यात्वापत्तिः मातुलकन्यानां भगिनीत्वातिदेशेऽपि तत्सुतानां न भ्रातृत्वातिदेश इति परिगणितेष्वेव सापिण्ड्यमिति पक्षं समर्थयन्ते। तदेतदपेशलम्। एवं हि लोभेन विवाह्यानां कन्यानां बहुतरत्वं संपादयसि, सपत्नमातुलदौहित्र्या अविवाह्यत्वे सपत्नमातुलपौत्र्या विवाह्यत्वे इष्टापत्तिं च करिष्यसि, तदेतत्सर्वमनुचितमिति। तस्मात्पितृपत्न्यां मातृत्वोक्तिः तद्भ्रातरि मातुलोक्तिश्च तत्पितुः कूटस्थत्वप्रकाशार्था। मातुलाद्युपादानं च द्वितीयतृतीयगणनार्थम्। मातृष्वसार इति च सन्तानभेदप्रदर्शनं कूटस्थत्वदृढीकाराय। तत्पाठाभावे तु मातृमातुलाभ्यामेव तदुक्तिः। भगिनीत्वादिकथनं च तदुद्वाहस्यात्यन्तनिन्द्यत्वार्थम्। व्यक्तिचतुष्टयगणनञ्च तदग्रे उद्वाहप्रतिबन्धवारणाय। किञ्च मातृत्वातिदेशोऽपि तत्पुत्रादौ भ्रातृत्वाद्यतिदेशाभावे तत्पौत्रीदौहित्र्योर्विवाहः प्रसज्येत। लोकविद्विष्टत्वात्तद्वारणमिति चेत्? तर्हि (मा(१)तुलपुत्र्यादिविवाहस्यापि तथैव सुवारत्वाद्भगिनीत्वाद्यतिदेशमपि त्यजेः। तस्मात्तादृश) कूटस्थात्पञ्चमीमुद्वहेदित्यर्थः। आतिदेशिकसापिण्ड्यमिति च विवाहप्रतिबन्धकतायां परिभाषामात्रम्, तादृशपरिभाषा च "अस-

[१] कंसान्तर्गतं नास्ति ब०

ओ पञ्चमादिति मातृकुले त्रिगोत्रान्तरिताविषयं वेति *प्राच्याः। मात्स्ये—

समानप्रवरा चैव*शिष्यसन्ततिरेव च।
*ब्रह्मदातुर्गुरोश्चैव सन्ततिः प्रतिषिध्यते॥

तद्भगिन्यो मातृष्वसार इति तु आकरे न पठितम्। क्वचिद्वचनादविवाहः। (१)यथा गृह्यपरिशिष्टे–'आविरुद्ध-सम्बन्धामुप(२)गच्छेत इत्युक्त्वा विरुद्धसम्बन्धः स्वयमेवोक्तः। यथा*'भार्यास्वसुर्दुहिता पितृव्यपत्नी स्वसा च' इति। बौधायनः—

मातुः सपत्न्या भगिनीं तत्सुतां च विवर्जयेत्।
((३)पितृव्यपत्न्या भगिनीं तत्सुतां च विवर्जयेत्)॥

अतो मातृष्वसुः*सापत्नपुत्रकन्याप्यविवाह्या। 'सापिण्डा च या मातुः'' इत्यादावुपयोगिनी। अन्यथा वरकन्यान्यतरस्य पितृमातृसम्बन्धिसप्तमपञ्चमान्तर्गतस्य सपत्नमातृसम्बन्धिचतुर्थान्तर्गतस्य च विवाहे इत्यर्थोपगमान्न कोपि विरोध इति। *प्राच्या इत्यरुचिः स्पष्टैव। अध्यापयितुरेतदेवेत्युक्तं स्पष्टयति–*शिष्येति। *ब्रह्म गायत्री। केचित्तु पुरुषत्रयमित्यग्रेऽनुपदं स्पष्टम्। *भार्येति। अत्र वध्वा वरो भ्रातृस्थानीयः। अत्र भार्यास्वसानिषेध आर्थिकः। एतदर्थकमेव''मातुः सपत्न्या'' इति बौधायनवाक्यं, मातुः सपत्न्या अपि भार्यात्वेन सङ्ग्रहात् पितृव्यपत्नीस्वसुः सुताया वारणार्थं तत्। अतो विरुद्धसम्बन्धस्य हेयत्वात्। *सापत्नेति। मातृष्वसुः सपत्नी सापत्नमातृस्थानीयेत्यर्थः। पितृव्येति। अत्र वरस्य वधूर्मातृस्थानीयेति (स(४)म्बन्धविशेषः।)

---

(१) 'तथा च' क० (२) 'मुपयच्छेत' क० ख०
(३) कंसान्तर्गतं नास्ति क० (४) कंसान्तर्गतं नास्ति ख०

पत्नमातृकुलजाम्' इति मदनपारिजातोक्तेरिति केचित् ।

केचित्तु 'ज्येष्ठो भ्राता पितुः समः' इति मनूक्तेस्तत्पत्न्याः मातृत्वात्तत्पितुर्मातामहत्वाज्ज्येष्ठभ्रातृपत्नीभगिनी न विवाह्या । तथा—

उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान्ब्रह्मदः पिता ।

इति मनूक्तेः*गुरूणा त्रिपुरुषं साविण्ड्यम्, सखापि निर्वाप्यः, अतस्तेषां कन्या नोद्वाह्याः,

गायत्र्या उपदेष्टुश्च कन्यां नैवोद्वहेद्द्विजः ।
*गुरोश्च कन्यां शिष्यो वा तत्सन्तत्यापि नेष्यते ॥
पुरुषत्रयपर्यन्तं*भ्रात्रादेर्नैतदिष्यते ।

---

*गुरुणेति । गुरुणा त्रिपुरुषं सखापि निर्वाप्य इति पाठः । *गुरोरिति । गायत्र्युपदेशाकरणेऽपि चतुर्दशविद्यान्यतमस्य चतुःषष्टिकलान्यतमकलाशास्त्रस्य वाऽध्यापकस्य चेत्यर्थः । ततः तस्मात् तेन गुरुणापि पुरुषत्रयपर्यन्तमित्यन्वयः, तत्सन्तत्या चेति पाठान्तरं सुगमम् । एवञ्च शिष्यसन्ततिरपि पुरुषत्रयपर्यन्तं ग्राह्या । *भ्रात्रादेः गुर्वादिभ्रात्रादेः सन्ततौ उद्वाहनिषेधो नेत्यर्थः । (गु(१)रुणा साविण्ड्यं सखापि निर्वाप्यः । निर्वाप्यपिण्डान्वयरूपसापिण्ड्यमित्यर्थः । गुरोः सख्युश्च त्रिपुरुषं न विवाह इति यावत्) सर्वोपि निर्वाप्य इति पाठः सुगमः । केचित्तु गायत्रीदातृमात्रस्य कन्या त्याज्या, न तु गोत्रं कुलं च,

सावित्रीं यस्य यो दद्यात्तत्कन्यां न विवाहयेत् ।
तद्गोत्रे तत्कुले वापि विवाहो नैव दोषकृत् ॥

इति वचनादित्याहुः । एतत्स्वगोत्राज्ञानविषयमिति नारायणः ।

गुरोः सगोत्रप्रवरा नोद्वा या क्षत्रवैश्ययोः ।
स्वगोत्राद्यनभिज्ञैस्तु विप्रैराचार्यगोत्रजाः ॥

---

(१) कंसान्तर्गतं घ पुस्तके नास्ति ।

वाक्सम्बन्धकृतानां तु स्नेहसम्बन्धभागिनाम्॥
विवाहोऽत्र न कर्तव्यो लोकगर्हा प्रसज्यते॥

इति वचनाच्चेत्याहुः। *तत्र मूलं चिन्त्यम्।

दत्तकविषये तूच्यते। तत्र गौतमः—'ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यो बीजिनश्च मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात्' इति। बन्धुग्रहणान्न दत्तकमात्रपरमिदं, किन्तु सन्तानेपि। एतत्क्षेत्रजादि*सर्वद्व्यामुष्यायणपरमिति हरदत्तः। अत्र

इति विशेष इत्याहुराचार्याः। *तत्रेति। शाखान्तरे सखित्वदीक्षोक्तेस्तत्परमेव वाक्सम्बन्धकृतानामिति। (१)यथाश्रुतार्थे मूलमित्यर्थः।

बन्ध्विति तादर्थ्ये चतुर्थी। तथाच पालकपितृघटितसन्तानभेदारम्भककूटस्थादिसमुदायार्थः पालकपितृप्रभृतिसन्तानार्थश्च यः सप्तमस्तस्मादूर्ध्वमित्यर्थः।) *सर्वेति। यदा क्षेत्री रुग्णो बन्धुभ्यः प्रार्थयते मम (२)क्षेत्रे पुत्रमुत्पादयेति; यदा वा सन्तानक्षये गुरवो विधवां नियुञ्जते, यथा विचित्रवीर्यक्षेत्रे सत्यवती व्यासं, तत्र जातः पुत्रः क्षेत्रिणो बीजिनश्चेति द्व्यामुष्यायणः।

अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः।
उभयोरप्यसौ (३)रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः॥

इति याज्ञवल्क्यात्। अत्रोभयत्रापि संवित्करणं द्व्यामुष्यायणत्वबीजम्।

तथैवाक्षेत्रिणो बीजं परक्षेत्रे प्रवापिणः।
कुर्वन्ति क्षेत्रिणामर्थं न बीजी लभते फलम्॥
क्रियाभ्युपगमात्त्वेतद्बीजार्थं यत्प्रदीयते।
तस्येह स्वामिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च॥

(१) गुरुणा सापिण्ड्यं सखापिनिर्वाप्यः घ०, कंसान्तर्गतंनास्ति।
(२) क्षेत्रमुत्पादयेति घ० (३) सौरिक्थापिण्ड घ०।

स्मृतिचन्द्रिका-'नियोगात् य उत्पादयति तस्माद्वी*जि-नोप्यूर्ध्वं सप्तमादित्यर्थः' इति । *दत्तकस्य*जनकविषयमेतदिति साविण्ड्यमीमांसायाम् । *तेन दत्तकस्य जनककुले साप्तपौरुषं, जननीकुले पा(१)ञ्चपौरुषं सापिण्ड्यम्,

दत्तक्रीतादिपुत्राणां वीजवप्तुः सपिण्डता ।
सप्तमी पञ्चमी चैव गोत्रित्वं पालकस्य च ॥

इति बृहन्मनूक्तेः, 'बीजिनश्च' इति गौतमोक्तेश्च । पालकपितृकुले तु पञ्चपुरुषम्, पालकमातृकुले त्रिपुरुषम् । तथा चापरार्के पैठीनसिः-'त्रीन्मातृतः पञ्च पितृतः पुरुषानतीत्योद्वहेत्' इति । एतत्स एव व्याचख्यौ-'दत्तका-

---

इति मनूक्तेः । व्याख्यातं चैतत् । (२)यत्तु—

य एतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादन्यवीजजाः ।
यस्य ते वीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य तु ॥ इति,

तत्तु सत्यौरसपुत्रे पुत्रिकायां च न ते कार्या इत्येवंपरम् । एवं स्वयंदत्ते द्व्यामुष्यायणः । यथा बह्वृचब्राह्मणे 'देवरातः यथैवाङ्गिरसः सन्नुपेयां तव पुत्रताम्' इत्यादिना 'अधीयत देवरातो रिक्थयोरुभयोर्ऋषिः' इत्याद्यन्तेन जातोपनयनो द्व्यामुष्यायण उक्तः, "दत्तक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहेणार्षेण जातास्ते असम्मतकुलीना द्व्यामुष्यायणाः" इति पैठीनस्युक्तेः । नचेदं दत्तकमात्रविषयं 'गोत्ररिक्थे जनयितुः' इत्यनेन विरोधात् । एवम् अन्येतुमते प्राक् द्व्यामुष्यायणा उक्तास्ते चेह धर्तव्याः । *बीजिनोपि अपिना सैत्री समुच्चीयते । एतन्मते द्व्यामुष्यायणान्तरानुक्तेर्न्यूनता । *दत्तकस्येति । अयं ग्रन्थो द्व्यामुष्यायण एव दत्तकः संस्कारानन्तरं च स नास्तीति मतेन । *जनकेति । न तु पालकविषयम् ।

---

(१) 'पञ्चपौरुषं' प्र० (२) यत्तु मनुः प्रजातेऽपि प्र०

दीन्पुत्रान् पितृपक्षतो निवृत्त *पिण्डगोत्रार्षेयान्प्रत्येत-दुच्यते पञ्च पितॄन इति, ना(१)न्यान्प्रति' इति । यत्तु वृद्धगौतमः—

स्वगोत्रेषु कृता ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः ।
विधिना गोत्रमायान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते ॥

यच्च वसिष्ठः—

अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः ।
स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स्यात्स्वशाखभाक् ॥

इति । यच्च नारदः—

धर्मार्थं वर्धिताः पुत्रास्तत्तद्गोत्रेण पुत्रवत् ।
*अंशपिण्डविभागित्वं तेषु केवलमीरितम् ॥

तत् पालककुले साप्तपौरुषं सापिण्ड्यं नेत्येवंपरं, न(२)तु सर्वथा सापिण्ड्यनिषेधपरमिति सापिण्ड्यमीमांसायाम् । *मदनपारिजाता(३)दपि दत्तकानुप्रवेशोऽल्पं सापिण्ड्यं प्रतिभाति । तथाहि, तेन त्रीनतीत्येत्युदाहृत्य *यस्य माता दत्तपुत्री प्रतिग्रहीत्रा पुत्रीकृता तस्याः प्रतिग्रहीतृकुले त्रीनतीत्येति, पञ्च पितॄन इति

तत्र (४)न्यूनसापिण्ड्यादित्याह—*तेनेति । *पिण्डः सापिण्ड्यम्, आर्षेयं प्रवरः । अयं ग्रन्थः केवलदत्तकाभावात्केवलासगोत्रदत्तकपरः । स्वगोत्रेणोपनायित इत्यन्वयः । गोत्रपदात्सापिण्ड्यनिवृत्तिरित्यभिमानः ? *अंशपिण्डविभागित्वम् अंशपिण्डशून्यत्वमित्यभिमानः । *मदनेति । एतन्मते जनकपरमेव पालकस्य गोत्रित्वमात्रं, तत्कथम् ? पञ्च मातृतः सप्त पितृतोतीत्येत्यनेन विरोधात् । अतो दत्तकानुप्रवेशोऽङ्गीकृतः । *यस्येति । दत्तस्य

(१) 'नान्यत्प्रतीतिः' क० (२) 'ननु' क०
(३) 'जातादावपि' क० (४) न्यूनतासापि घ०

यस्य दत्तपुत्रः पिता तस्य दत्तस्य यज्जनककुलं तत्रिपर्य-मित्युक्तम् । वस्तुतस्तु पूर्ववचसां महानिबन्धेषु क्वाप्य-नुपलम्भादपरार्कादिलिखनाभावात् पूर्वोक्तव्यवस्थाया-श्च प्रातिभज्ञानतुल्यत्वाच्चैरेतल्लिखितं तेषामेव शोभते ।

मम तु पालककुले एकपिण्डदानक्रियान्वयित्व-रूपं साप्तपौरुषमेव सापिण्ड्यम् । 'बीजिनश्च' इति गौत-मोक्तेर्जनककुलेपि तावदेव । 'त्रीन् मातृतः' इत्यादि तु सवर्णसापत्नमातृकुलपरं, 'यद्येकजाता बहवः' इति शाङ्ख-कथाक्यत्वादिति युक्तं प्रतिभाति । अत एवास्य द्व्यामुष्या-यणत्वं हेमाद्रिप्रवरमञ्जरीवृत्तिकृन्नारायणादिभिरुक्तम् । भट्टसोमेश्वरेणापि-'पृथायाः कुन्तिभोजस्य पालककन्या-त्वेपि ऊर्ध्वं सप्तमात् पितृबन्धुभ्यो बीजिनश्च' इति गौत-मोक्तेर्दत्तिमायाः पृथायाः जनकस्य शूरसेनस्य कुलेपि साप्तपौरुषं, पालककुलेपि तावदेव सापिण्ड्यमुक्तम "अपि वा कारणाग्रहणे" (जै० सू० ४-१-३-५) इत्यत्र । सा-पिण्ड्यदीपिकायां तु दत्तक्रीतादीनां जनकगोत्रेणोपनय-ने कृते जनककुले साप्तपौरुषं सापिण्ड्यम्, पालकमाता-पितृकुले त्रिपुरुषम्, पिण्डनिर्वापान्निर्वाप्यलक्षणं त्रिपु-रुषं सापिण्ड्यम्, पालकगोत्रेणोपनयने तत्कुले साप्तपौ-रुषमित्युक्तम् । तन्न,

चूडोपायनसंस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः ।
दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ॥

इति कालिकापुराणादुपनयनोत्तरं दत्तकनिषेधात् । त्रिपुरुषमित्यत्रापि मूलं मृग्यमित्यलं बहुना ।

मातापितृद्वारकसापिण्ड्यवतीनां कन्यानामियं संज्ञा

रामवाजपेयिनोक्ता—

*उद्वोढुः पितरौ पितुश्च पितरौ तज्जन्मकृद्दम्पति-
द्वन्द्वं तस्य चतुष्कमष्ट च ततोऽप्यस्य क्रमात्षोडश।
वंशारम्भकदम्पतीप्रमितिरित्यासप्तकक्षं रदा
*एकैकान्वयकन्यकाः पितृकुले त्वासप्तकक्षं ब्रुवे॥
*यद्यप्येकस्य बहवः सुताः स्युस्तदपीह तु।
सम्बन्धसाम्यादेकैव गणितेत्यवधार्यताम्॥
*एकस्मान्मिथुनात्सुतोथ दुहिता द्वन्द्वद्वयं तद्द्वयात्
तस्माद्द्वन्द्वचतुष्कमष्ट च ततोऽतः षोडशाऽतो रदाः।
यावत्सप्तमकक्षमग्निऋतवः कन्या इहैकान्वये
ता दन्तैर्गुणिता रसैकखदृशो वंशे सपिण्डाः पितुः॥

पुत्री दत्ता तत्र प्रतिग्रहीतृकुले प्रतिग्रहीता ततोदत्ततदत्तेति त्रि-पुरुषस्य प्रतिग्रहीतुरित्य(१)र्थः।

*उद्वोढुरिति। वरः प्रथमः, ततो द्वितीयस्थाने स्थितं वरपितरौ द्वन्द्वं, तृतीयस्थाने पितुः पितरौ द्वन्द्वं, चतुर्थस्थाने तयोः प्रत्येकं जनके द्वन्द्वे पञ्चमस्थाने द्वन्द्वद्वयघटकपुंद्वयस्त्रीद्वययोः जनकद्वन्द्वानि चत्वारि, षष्ठस्थाने तद्घटकाष्टसङ्ख्यस्त्रीपुंव्यक्तिजनकानि द्वन्द्वानि अष्टौ, सप्तमस्थाने तद्घटकषोडशव्यक्तिजनकानि द्वन्द्वानि षोडश इति। रदाः दन्ताः द्वात्रिंशत् द्वन्द्वानि। आसप्तकक्षं वंशारम्भकदम्पतिप्रमितिरित्यन्वयः। इतः परं तत्कन्याः प्रतिजानीते—*एकैकेति। पितृकुले आसप्तकक्षम् एकैकान्वयकन्यकाः ब्रुवे इत्यन्वयः। एकैकस्य द्वन्द्वस्यान्वये यदि कन्याद्वयादि तत्र संख्यावृद्धिमाशङ्क्य समाधत्ते-*यद्यपीति। सुगमम्। उक्तद्वात्रिंशद्द्वन्द्वानां मध्ये एकद्वन्द्वं कुले उद्वोढुः सपिण्डकन्यानां (२)त्रिषष्टिरूपामत्रान्तरसंख्यामाह—*एकस्मादिति॥ प्रथममेकं मिथुनं,

(१) 'रित्यर्थः। दत्तकः' ख० ङ०। (२) 'त्रिषष्टिरूपा' घ०।

*मातुर्जन्मददम्पती च मिथुनद्वन्द्वं तयोः सागराः
तस्याः पञ्चमकक्षमश्वमितिरित्येकान्वयः पुंसुते ।
द्वन्द्वाद्द्वन्द्वयुगं ततोऽब्धय इतोऽष्टौ पञ्चकक्षं शर-
क्षोण्यः सप्तगुणाः शराभ्रविधवो मातुः सपिण्डाः कुले
*कुलद्वयस्य कन्यकायुता मिथः सपिण्डकाः ।
हिमांशुदृग्धराद्दशो विवाहकर्मवर्जिताः ॥ इति ।
एतच्च सर्ववर्णसाधारणं, सर्वत्र सापिण्ड्यसद्भावादिति

ततः पुत्रः कन्या चेति द्वन्द्वं द्वितीये स्थाने, ततः प्रत्येकं ताभ्यां पुत्रः कन्या चेति द्वन्द्वद्वयं तृतीये, ततो द्वन्द्वद्वयात्तद्रीत्यैव द्वन्द्वचतुष्टयं चतुर्थे, ततः तच्चतुष्टयात्तद्रीत्यैव द्वन्द्वाष्टकं पञ्चमे, ततः तदष्टकात्तथैवं रीत्या षोडश द्वन्द्वानि षष्ठे, तेभ्यो द्वन्द्वेभ्यो द्वात्रिंशद्द्वन्द्वानि सप्तमे, इति रीत्या एकैकस्यान्वये सप्तमकक्षं यावत् (१)अग्निरूनवः त्रिषष्टिः कन्या इत्यर्थः । ता दन्तैर्द्वात्रिंशद्भिर्गुणिताः रसैकखदृशः रसाः षट्, एक, खं शून्यं, दृक् द्विः, अङ्कानां वामतो गतिः २०१६ षोडशाधिकसहस्रद्वयम् उद्वोढुः पितुः वंशे उद्वोढुः सपिण्डा इत्यर्थः । *मातुरिति । उद्वोढुरिति वर्त्तते । वरपितरौ द्वितीयस्थानस्थं द्वन्द्वं, तृतीयस्थाने मातुः पितरौ द्वन्द्वं, चतुर्थस्थाने द्वे द्वन्द्वे, पञ्चमस्थाने सागराः चत्वारि द्वन्द्वानि इति तस्याः मातुः आपञ्चमकक्षम् अश्वमितिः सप्तसंख्या । प्रथमद्वन्द्वस्य प्रागगणनात् तत्र एक द्वन्द्वस्यान्वयः पुत्रकन्ये इति एकं द्वन्द्वम् । तस्मात् द्वन्द्वात् द्वन्द्वयुगं द्वन्द्वद्वयं, ततः अब्धयश्चत्वारि द्वन्द्वानि, ततोऽष्ट द्वन्द्वानि इति आपञ्चकक्षं शरक्षोण्यः शराः पञ्च, क्षोणी एकः, वामगत्या १५ पञ्चदश । ते सप्तगुणाः शराभ्रविधवः पञ्चाधिकशतम्, उद्वोढुर्मातुः कुले उद्वोढुः सपिण्डा इत्यर्थः । *कुलेति । मिथोयुताः संकलिताः हिमांशुदृग्धराद्दशः, स्प-

---

(१) 'अग्निक्षणयः त्रिषष्टिः' ग० ।

विज्ञानेश्वरोक्तेः,

पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतः क्रमात् ।
सपिण्डता निवर्तेत सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥

इति हरनाथधृतदेवलवचनाच्च । सम्बन्धतत्त्वे सुमन्तुः—'पितृष्वसृसुतां मातृष्वसृसुतां मातुलसुतां *मातृसगोत्रां समानार्षेयीं विवाह्य चान्द्रायणं चरेत्परित्यज्यैनां मातृवद् बिभृयात्' इति दिक् ।

एमेकविंशत्यधिकमेकविंशतिशतम् उद्वोढुर्विवाहकर्मणि वर्जिता इत्यर्थः । मातुलकन्यादिविवाहे तु ईदृशधार्मिकोक्तसंख्याभङ्गः स्यादिति अभिप्रायः । *मातृसगोत्रां मातुलसगोत्राम् । अधिकमग्रे । विवाहमात्रे इदं, मैथुनादौ तु सपिण्डापत्यदारेष्वित्यादि स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम् । अत एव मातृवदिति दृष्टान्तः । दिगर्थस्तु सपिण्डादिषु भार्यात्वं नोत्पद्यते । रोगिण्यादौ तदुत्पद्यते इति मिताक्षरा । रोगिण्यादौ ऋक्षादिनाम्नीषु च भार्यात्वानुत्पत्तौ तज्जन्यपुत्रादेर्वर्णत्वानापत्तिभये भार्याभिन्नागमने प्रायश्चित्तापत्त्या च तत्र तदुत्पत्तिस्वीकारे सपिण्डादिष्वपि प्रत्युद्विवाहितादिवत् भार्यात्वं स्वीकार्यम् । तत्परिणेतुरिव सपिण्डादिपरिणेतुरपि निषेधबलाव पापमात्रमित्यन्ये ।

परे तु यस्या गमने मरणान्तं नैमित्तिकं तदुत्पन्नस्य 'पतितोत्पन्नः पतितो भवति' इति वचनेन पातित्याद् 'अनिन्द्येषु विवाहेषु' इत्यादौ राक्षसादीनामिव पातित्यप्रयोजकनरकप्रयोजकानामपि विवाहानां ग्रहणान्न वर्णत्वम् । प्रत्युद्वाहादिजन्ये रोहिण्यादिजन्ये च पातित्याभावाद्विवाहस्य तादृशनरकाप्रयोजकत्वाच्च वर्णत्वम् ! अतः प्रथमे वैयर्थ्याद्भार्यात्वं नोपेयते, द्वितीये तदुपेयते इत्याहुः ।

भ्रातृमतीमिति पुत्रिकाकरणशङ्कानिरासाय,

यस्यास्तु न भवेद् भ्राता न विज्ञायेत वा पिता ।

*ऋषेरिदमार्षं प्रवरः, गोत्रं*प्रसिद्धम्, समाने आर्षगोत्रे यस्य तस्माज्जाता या न भवति ताम् ॥

अथ संक्षेपेण गोत्रप्रवरनिर्णयः। तौ च भिन्नौ निषेधे निमित्तं, *'सगोत्राय दुहितरं न प्रयच्छेत्' इति आपस्त-

नोपयच्छेत्तु तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥

इति मनूक्तेः । यस्याः पिता पुत्रिकाकरणाभिप्रायवान्न वेति न विज्ञायेतेत्यर्थः । अनेनापरिभाषिताऽपि पितुरभिप्रायमात्रेण पुत्रिका भवतीति गम्यते । अभिसंधेराकारमाह मनुः—

अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।

यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधाकरम् ॥ इति ।

वरेण सह संप्रतिपत्तौ तु पुत्रिकाकरणं स्पष्टमेव । सा च संप्रतिपत्तिर्द्विधा—केवलमातामहसम्बन्धित्वेन उभयसम्बन्धित्वेन चेति । आद्ये दानमन्त्रमाह मनुः—

अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम् ।

अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भविष्यति ॥ इति ।

अन्त्ये चाह कात्यायनः—

अपुत्रोऽहं प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यां, भवानपि ।

पुत्रार्थी चेदिहोत्पन्नः स नौ पुत्रो भवेदिति ॥

यत्र च नैतादृशशङ्का तामभ्रातृकामपि उद्वहेदिति । असमानार्षगोत्रजामिति स्त्रीविशेषणं व्याचष्टे-*ऋषेरिति । *प्रसिद्धमिति । यद्यपि पाणिनिना "अपत्यं पौत्रप्रभृतिगोत्रम्" (अष्टा० सू०४-१-१६२) इति पारिभाषितं तथापि सा परिभाषा शब्दशास्त्र एव, इह तु पुत्रपौत्रादिपरम्परैव । सा च वक्ष्यमाणविश्वामित्रादिऋषिवंश इत्यर्थः । *सगोत्रायेति । आमुष्यायणादीनां संततीनां वसिष्ठैः सह प्रवरभेदेन विवाहे प्रसक्ते प्रथमो निषेधः, एवं वत्सार्ष्टिषेणयोर्गोत्रभेदेऽपि विवाहे प्राप्ते

स्योक्तेः, 'असमानप्रवरैर्विवाहः' इति गौतमोक्तेश्च । तत्र गोत्रलक्षणमाह प्रवरमञ्जर्यां बौधायनः—

विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजोऽथ गौतमः ।
अत्रिर्वसिष्ठः कश्यप इत्येते सप्त ऋषयः ॥

सप्तानामृ*षीणामगस्त्याष्टमानां यदपत्यं त*द्गोत्रम् । इति । यद्यपि केवलभार्गवेष्वार्ष्टिषेणादिषु केवलाङ्गिरसेषु हरितादिषु च *नैतत्, भृग्वङ्गिरसोरु*क्तेष्वनन्तर्गतेः; तथाप्यत्रे*ष्टापत्तिरेवेति केचित् *अ-

द्वितीयश्च निषेध आवश्यकः । तथाच प्रथमे सगोत्रत्वाद्द्वितीये सप्रवरत्वाच्च विवाह इत्यर्थः । *ऋषीणामिति । ऋषित्वं मन्त्रद्रष्टृत्वम् 'ऋषिर्दर्शनात्' इति यास्कोक्तेः । सप्तर्षिशब्दश्च रूढः पञ्चजनशब्दवत् । *गोत्रमिति । अगस्त्याष्टमानामित्यस्यानुवृत्तिः । तेन अगस्त्याष्टमसप्तर्ष्यपत्यम् ऋषिभूतं यत्तदेतेषां गोत्रमित्यर्थः । यथा जमदग्नेर्गोत्रं वत्सादयः । तथा गौतमस्य आयास्यादयः, भरद्वाजस्य दक्षगर्गादय इत्यादि । ऋषित्वोपादानादस्मदादौ तदपत्यत्वेऽपि नातिव्याप्तिः । *नैतदिति । तेषां सप्तर्ष्यपत्यत्वाभावात् । *उक्तेषु सप्तर्षिषु । *इष्टापत्तिरेवेति । न चैवम्—"अन्यत्र भृग्वाङ्गिरो गणात्" इति बौधायनोक्ताग्रिमपर्युदासानुपपत्तिः, भृग्वङ्गिरोगणेषु समानगोत्रत्वस्यैवाप्राप्तेः;—इति वाच्यं, तेषां हि गोत्रत्वं दुरुपपादमेव । गोत्रसंदर्शपाठात्तु जामदग्न्यभृगुगणस्य गौतमभरद्वाजाङ्गिरोगणयोश्च गोत्रत्वाचत्सादृश्येन गोत्रत्वभ्रान्त्या प्रसक्तिमपेक्ष्य पर्युदासः, श्राद्धे कुण्डगोलकवत् । एवं सति आर्ष्टिषेणगोत्रोऽयं हरितगोत्रोऽयमिति व्यवहारो गोत्रभूतभृग्वङ्गिरोगणसादृश्याद्भ्रान्त्यैव । नन्वेवं तत्र केवलानामगोत्रत्वे किमन्निवाहप्रयोजकमित्यत्राह—*अत एवेति । केचिदित्यरुचिः । सा च यद्यपि 'सगोत्राय दुहितरं न प्रयच्छेत्' इत्यत्र सप्तर्ष्यपत्यत्वमेव गो-

त एव स्मृत्यर्थसारे प्रवरैक्यादेवात्राविवाह उक्तः । यद्यपि वसिष्ठादीनां न गोत्रत्वं युक्तम्, तेषां सप्तर्षित्वेन तदपत्यत्वाभावात्; तथापि *तत्पूर्वभाविवासिष्ठाद्यपत्यत्वेन गोत्रत्वं युक्तम् । *अत एव*पूर्वेषां परेषां चैत-

---

त्रत्वम् 'असमानप्रवरैर्विवाहः' इति पृथक् निषेधात् ; तथाऽपि तावत्समानगोत्रत्वमित्यत्र प्रवरवत्त्वं गोत्रत्वम् 'प्रवराण्युक्तानि गोत्राणि' इति सत्याषाढोक्तेः । इहापि 'प्रवरेष्वनुवर्त्तते' इत्युक्तेश्च । तस्य च भृग्वाङ्गिरोगणेऽपि एकप्रवरत्वेन प्राप्तेः पर्युदासोपपत्तिरिति ।

अन्ये तु प्रवरवत्त्वं गोत्रत्वम् 'असमानप्रवरैः' इति पृथक्निषेधवैयर्थ्यात् । किन्तु 'गोत्रं वंशपरम्पराप्रसिद्धम्' इति विज्ञानेश्वराद्युक्तेः, सगोत्रत्वेन ये पठितास्तेषां यमुपक्रम्य प्रवराम्नानं स गोत्रम् । बौधायनोक्तिस्तूपलक्षणम् । तेन भृग्वाङ्गिरोगणेषु सप्तर्षिभिन्नत्वेऽपि अधिकाराद्गोत्रत्वम् । एवञ्च भृग्वादेरनुवृत्त्या च वत्सार्ष्टिषेणाद्योः सगोत्रत्वे प्रसक्ते पर्युदासोपपत्तिरित्याहुः ।

ननु—

भृग्वाङ्गिरोऽन्यं यत्किञ्चिदृषेर्यावत्सुवर्त्तनम् ।
तावत्समानगोत्रत्वमिति केचित्समूचिरे ॥
तन्नैवं सति सर्वत्र सगोत्रत्वनिबन्धने ।
अनुद्वाहे तु कुत्र स्यात्प्रवरैक्यं प्रयोजकम् ? ॥

वत्सत्वादिना सगोत्रत्वस्यैव सत्त्वादिति चेत् ? वत्सार्ष्टिषेणयोर्गोत्रभेदेपि प्रवरैक्यादेवाविवाहादिति । *तत्पूर्वेति । वसिष्ठादीनामिति वर्त्तते । *अत एव । पुत्रवसिष्ठस्य प्राचीनवसिष्ठापत्यत्वादेव । *पूर्वेषामिति । तथाचागस्त्याष्टमप्रोक्तसप्तर्षीणां यदपिभूतं पुत्रपौत्रादि अपत्यं तत्पूर्वभाविनामुत्तरभाविनां च गोत्रमित्यर्थः । तेन वत्सो जमदग्निगोत्रमिति तत्पुरुषेण, वयं वत्सगोत्रा इति बहुव्रीहिणा च क्रमेण व्यवहारः । वसिष्ठस्य प्राची-

द् गोत्रम् । अत्र *विशेषोऽस्मत्कृतप्रवरदर्पणे ज्ञेयः ॥

प्रवरास्तु प्रवरणानि प्रवराः । *कल्पकारा हि 'वानवसिष्ठापत्यत्वाभावे तस्य गोत्रत्वाभावापत्तिरित्युपष्टंभसङ्गतिः । अगस्त्याष्टमसप्तर्षीणां तु न गोत्रत्वं, तदपत्येषु गोत्रत्वव्यवहारानुपपत्तेः । केचित्तु वसिष्ठादेर्गोत्रत्वमौपचारिकं कुण्डिनादेः स्वगोत्रे एकगोत्रत्वेनाविवाहप्रयोजकत्ववद्वासिष्ठादेः सर्वस्वगणेषु सदृशगोत्रत्वप्रयोजकत्वेनाविवाहप्रयोजकतया सा(१)दृश्यमित्याहुः, तदसत् । न ह्यघमर्षणकौशिकविश्वामित्रेति गोत्रभूतो विश्वामित्रो निर्दिश्यते, तथा सति तस्य द्विप्रवरत्वापत्त्या विश्वामित्राणां त्र्या(२)र्षेय इत्यादिनिर्देशानुपपत्तेः । नचैकस्यैव गोत्रत्वं प्रवरत्वं च(३)सम्भवति अभेदे पष्ठ्यनुपपत्तेः । तस्माद् ऋष्यपत्यभूता एव तुल्यनामानो गौतमादय ऋषयः गोत्रत्वेन प्रवरत्वेन च स्वीकार्या इति । *विशेषः गोत्रस्य व्रियमाणतयानुवृत्तिखण्डनम् ।

वरणानि ऋषिसम्बन्धेनाग्निप्रार्थनानि, तान्युपपादयति—*कल्पकारा हीति । कल्पसूत्रेषु आश्वलायनानां मन्त्रः (४) 'अग्ने महाँ असि ब्राह्मणभारत' इत्यादिः । अग्निर्देवो होता देवानित्या(दि(५)श्च । तत्र प्रथमो होतृमन्त्रः । तत्र हे अग्ने त्वं महाँ असीति प्रार्थ्य वासिष्ठ इति पुनः प्रार्थ्यते । यथाऽयं यजमानो वासिष्ठः वसिष्ठवंशोत्पन्नत्वात् , तथा त्वमपि वासिष्ठः, तेनोत्पादितत्वात् । एतेन प्रसिद्धब्राह्मण्यानां वसिष्ठानां यथा हविस्त्वया देवान्प्रति नीयते, तथा तद्वंश्यस्यास्य यजमानस्य प्रसिद्धब्राह्मण्यस्य हविर्देवान्प्रति त्वया नेयमिति प्रार्थना ध्वन्यते । द्वितीयश्चाध्वर्युमन्त्रः ।

(१) 'सादृशमि' ख० घ० (२) 'त्र्यार्षेय इ' ङ०
(३) 'सम्भवति अभवति अभेदे' घ० ङ
(४) 'अग्ने महाँ अ' घ० ङ (५) कंसान्तर्गतं नास्ति । घ० ङ

ष्ठिति होता' 'वासिष्ठवदित्यध्वर्युः, इत्यादिना॥ येषां प्र॰ ॥वरणमभनन्ति ते प्रवराः। तच्च वरणं यद्यपि ॥गोत्र॰ भूतस्यापि क्वचिद्दृश्यते तथापि पूर्ववदृ॥षिभेदो द्रष्ट॰ व्यः। ॥अन्यथा ॥तेषां त्र्यार्षेय 'एकार्षे' इत्यादिनिर्देशा॰ नुपपत्तेः। अन्येतु तद्गोत्राणां त्र्यार्षेय इति भेदमाहुरिति ॥दिक्। तत्त्वं तु गोत्रभूतस्य पितृपितामहप्रपितामहा एव प्रवराः, 'पितैवाग्रेऽथ पुत्रोऽथ पौत्रः' इति शतपथश्रुतेः,

---

तत्र मन्त्रे वसिष्ठवदित्यग्निः प्रार्थ्यत इत्यर्थः। आदिपदात् भार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति अण्णन्तादिना होता, तद्वैप॰ रीत्येन जमदग्निवदूर्ववदप्नवानवच्च्यवनवद्भृगुवदित्यध्वर्युरित्य॰ स्य ग्रहः। एवं कात्यायनादिमन्त्रा ऊह्याः। ॥येषाम्। ऋषीणाम्।) ॥वरणम् अग्निप्रार्थनम्। सम्बन्धः षष्ठ्यर्थः ॥गोत्रभूतस्यापीति। यथा वासिष्ठेति होता वसिष्ठवदित्यध्व॰ र्युरित्यादौ। ॥ऋषिभेदः वृद्धवसिष्ठोऽन्यः, युववसिष्ठो ऽन्यः। ॥अन्यथा ऋषिभेदानुपगमेन गोत्रभूतस्य प्रवरत्वासम्भवेन ॥ते॰ षां वसिष्ठादीनाम्। वासिष्ठेन्द्रप्रमदाभरद्वाजास्वित्यत्र वासिष्ठेत्यत्र च गोत्रभूतवसिष्ठत्यागे त्र्यार्षेयत्व एकार्षेयत्वयोर्लोपापत्तेरित्यर्थः। नन्वेवम(?)ग्नेर्वरणकर्मत्वे "मन्त्रकृतो वृणीते" इत्यृषीणां कर्मता॰ भङ्गापत्तिरित्यत आह-॥दिगिति। ऋषीणां वरणकर्मत्वं ना॰ स्त्येव। तदुपगमे वासिष्ठेति वसिष्ठवदिति प्रत्ययवैयर्थ्यापत्तेः। वसिष्ठादेः प्रार्थनाकर्मत्वे सम्बुध्यन्तशब्दापेक्षणात्। तस्मादग्निरे॰ व प्रार्थनाकर्म। मन्त्रकृत इति षष्ठी। मन्त्रकृतश्च ऋषयः तत्सम्ब॰ न्धेन होत्रादयः प्रार्थनाकर्तार इति सर्वं सुस्थम्। माधवस्तु गोत्रप्रवर्तकस्य व्यावर्तको मुनिगणः प्रवरः। यथा गोत्रप्रव॰ र्त्तकस्य भरद्वाजस्य व्यावर्त्तकावङ्गिरोबृहस्पती। आङ्गिरसबार्हस्प॰ त्यभारद्वाजेति त्रिप्रवरान्वितभारद्वाजगोत्रोऽहमिति प्रयोगादि-

'परं परं प्रथमम्' इत्याश्वलायनोक्तेश्च। *अत्र विशेषमाह बौधायनः—

एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्तते।
तावत्समानगोत्रत्वमन्यत्र भृग्वङ्गिरसां गणात्॥ इति

स्मृत्यर्थसारे—

*म्रिय(१)माणतया वापि सत्तया वाऽनुवर्तनम्।

इत्याह। तन्न, वासिष्ठेत्येकप्रवरान्वितवासिष्ठगोत्रोऽहमित्यादौ वसिष्ठभेदं(२) विनाऽगतेः। दिगर्थस्तु—गोत्रभूत(३)स्यर्षेः पितृपितामहप्रपितामहादय एव प्रवराः, तेषां च पितृपुत्रपौत्रक्रमेण(४)वरणे प्रवेशः 'पितैवाग्रेऽथ पुत्रोऽथ पौत्रः' इति शतपथ श्रुतेः 'परं परं प्रथमम्' इत्याश्वलायनसूत्रे तथोक्तेश्च। अत एवाऽऽङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेत्यादौ तथैव दृश्यते। आङ्गिरसेत्यादि तद्धितस्तु यजमानस्य ऋषिसम्बन्धद्योतनार्थः। गोत्रात्पूर्वेषां मन्त्रकृतामेव प्रवरत्वं- 'मन्त्रकृतो वृणीते' इति सूत्रादिति। तद्गोत्राणामिति। तथाच (५)'तेषां त्र्यार्षेय' इति न निर्देशः, किन्तु तद्गोत्राणां तदपत्यानां त्र्यार्षेय इत्येव। तथाच 'वसिष्ठेन्द्रप्रमदाभरद्वाजस्विति वसिष्ठानाम्' इत्यत्र वसिष्ठापत्यानां त्रयः प्रवरा इति (५॥)अत्र वसिष्ठस्य प्रवरत्वे बाधकाभाव इत्यर्थः।(६)वयं वसिष्ठगोत्रा इत्यादि प्रयोगः। *अत्रेति। सगोत्रायेति (७)निषेधे। अविवाहप्रयोजकसमानगोत्रत्वे इत्यर्थः। भृग्वङ्गिरोभिन्नैकऋष्यनुवृत्त्यैव सगोत्रत्वं नान्यथेत्यर्थः। ननु सा कुतो ज्ञायते इत्यत आह—*म्रियमा-

---

(१) 'म्रीयमाणा तथा' ग०।
(२) 'विनाश्रयगतेः' ख० घ०।
(३) 'तस्यर्षे' ख०।
(४) 'वरणं प्र' घ०।
(५) 'ते त्र्यार्षेय' घ०।
(५॥) एकप्रवरस्थले।
(६) 'वयं वासिष्ठगोत्रा' घ० ङ०।
(७) 'निषेधः वि' घ० ङ०।

*एकस्य दृश्यते यत्र तद्गोत्रं तस्य कथ्यते ॥

भृग्वाङ्गिरोगणेषु तु माधवीये स्मृत्यन्तरे—

पञ्चार्षे त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु द्वयोः ।
(१)भृग्वाङ्गिरोगणेष्वेव शेषेष्वे*कोऽपि वारयेत् ॥

शेषगोत्रेषु एकोऽपि समानः प्रवरो विवाहं वारयेदित्यर्थः । बौधायनोऽपि भृग्वङ्गिरसावधिकृत्य "द्व्यार्षेयसन्निपातेऽविवाहस्त्र्यार्षेयाणां, त्र्यार्षेयसन्निपातेऽविवाहः पञ्चार्षेयाणाम्" इति । *भृग्वङ्गिरोगणेष्वपि

पातयेति । *एकस्य अष्टान्यतमस्य । यस्य अनुवर्त्तनं यत्र दृश्यते तस्यर्षेः अपत्यं गोत्रमुच्यते इत्यर्थः । तयोः सगोत्रत्वमिति यावत् । सगोत्रत्वमेकप्रवर्ष्यपत्यत्वं च तदनुवृत्त्या ज्ञायते । तदनुवृत्तिश्च द्वेधा—ध्रियमाणतया, सत्तया च । तत्राद्या वत्सादिषु जमदग्न्यादेः तत्प्रवरेषु जामदग्न्यादिपदसंकीर्त्तनात् । द्वितीया च कपिषु भारद्वाजस्य । तत्प्रवरेषु आङ्गिरसामहैय्योरुक्ष(२)यसेषु भारद्वाजपदसङ्कीर्तनाभावेऽपि केवलं सूत्रादिगततदनुक्रमणेषु भारद्वाजगोत्र(३)संदंशपाठेन तदनुवृत्तिप्रतीतेः । ध्रियमाणत्वं पदेन प्रार्थनाकर्म संम्बन्धितया प्रार्थनाकर्मत्वम् । ध्रियमाणतया वाऽनुवृत्तिर्न सार्वत्रिकीत्यतः सत्तयेत्युक्तम् । अधिकारेण क्वचिदुत्पादकतया च । अत एव भरद्वाजस्य कप्युत्पादकत्वमपि वदन्ति । *एकोपीति । शेषेष्वित्यनुवर्त्तते । भृग्वङ्गिरोगणभिन्नेषु इति तदर्थः । भृग्वङ्गिरोगणेषु त्वेकप्रवरसाम्ये विवाहो भवत्येवेति भावः । एतच्च केवलभृग्वङ्गिरोगणविषयम् । भृग्वङ्गिरोगणान्तर्गतगणेषु त्वाह—*भृगवन्ति । सप्तमीनिर्देशाज्जमदग्न्यादिगणत्रयेऽन्तर्गतत्वलाभः । एकेति जमदग्निषु भार्गवच्यावनाप्नवानेति, भार्गवौर्वजामदग्न्येति, गौतमेषु

---

(१) 'भृग्वङ्गिरोगणेष्वेवं' क० ।

(२) 'यसेसु' ख० । (३) 'सदंशपाठेन' ख० ।

जमदग्निगौतमभरद्वाजेष्वेकप्रवरसाम्ये*सर्वेषामप्यसाम्ये वा*सगोत्रत्वादेवाविवाह इति *दिक् ।

अथ गोत्राणि प्रवराश्चोच्यन्ते । तत्र बौधायनः—

गोत्राणां तु सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।

आङ्गिरसौ(१)शिजकाक्षीवतेति, आङ्गिरसौतथ्यदैर्घतमसेति, भ(२)रद्वाजेषु आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेति आङ्गिरसतैत्तिरिकापिभुवेति त्रिप्रवरेषु । *सर्वेषामिति । भरद्वाजेषु भारद्वाजगार्ग्यसैन्येति, आङ्गिरसतैत्तिरिकापिभुवेति । *सगोत्रत्वादेवेति । अविवाहप्रयोजकं सगोत्रत्वं तावद्द्वेधा—एकगोत्रत्वं सदृशगोत्रत्वं च। तत्राद्यमेकैकगणान्तः पातिषु, तत्र मूलभूतस्य वत्सादेरेकस्यैव गोत्रत्वात् । यत्रापि गणावान्तरऋषीणामेव गोत्रत्वं, तत्रापि तदपत्यानि प्रति तस्यैकत्वमेव । द्वितीयं तु भिन्नभिन्नगणान्तःपातिषु, वत्सविदयोर्भिन्नयोरपि गोत्रयोरेकसमृष्यपत्यत्वेन सादृश्यात् । [*दिगिति ।] दिगर्थस्तु—समानप्रवरत्वं द्वेधा—एकप्रवरसाम्यं द्वि(३)प्रवरसाम्यं च । आद्यं भृग्वङ्गिरोगणव्यतिरिक्तेषु शेषेषु इति वचनात् । (४)द्वितीयं भृग्वङ्गिरोगणेषु । तच्चासङ्कीर्णं तत्राविवाहप्रयोजकं, तेषां गोत्रत्वाभावेन समानगोत्रत्वाप्रसक्तेः । अत एव च तेषु द्वित्रिप्रवरसाम्याभावे विवाह एव भवति । समानगोत्रत्वं चासङ्कीर्णं कपीनां भरद्वाजगणैः सहाविवाहप्रयोजकम् । तेषां भरद्वाजगणस्थत्वेनाङ्गिरोगणस्थत्वादेकप्रवरसाम्येऽपि अपेक्षितद्वि-

---

(१) 'क्षितकाक्षीवेति' ख० ।
(२) 'भरद्वाजेषु आङ्गिरसतैत्तिरिकापिभुवेत्यादि सगोत्रत्वादेवेति' ख० घ० ।
(३) 'द्वित्रिप्रवरसाम्यं आ' घ० ङ० ।
(४) 'द्वितीये भृ' । ङ० घ० ।

*ऊनपञ्चाशदेवैषां प्रवरा ऋषिदर्शनात् ॥

तत्र*सप्त भृगवः । वत्सा विदा आर्ष्टिषेणा (१)या-स्का मित्रयुवो वैन्याः शुनका इति । *वत्सानां भार्गव-च्यावनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति, भार्गवौर्वजामदग्न्येति वा, भार्गवच्यावनाप्नवानेति वा । *विदानां पञ्च-भार्ग-वच्यावनाप्नवानौर्ववैदेति, भार्गवौर्वजामदग्न्येति वा । एतौ

त्रिप्रवरसाम्याभावादिति । अन्यत्र सर्वत्र प्रायश एते सङ्कीर्णे इति बोध्यम् ।

*ऊनपञ्चाशदिति । तथाच बौधायनमते कारिका—

सप्तेह भृगवः, सप्तदशाङ्गिरस एवच ।
ततोऽत्रयश्च चत्वारो, बोद्धव्याः (२)कश्यपास्त्रयः ॥
चत्वारोत्र वसिष्ठाः स्युर्विश्वामित्रास्ततो दश ।
अगस्तयश्च चत्वार इति संग्रहकृद्वचः ॥ इति ।

*सप्तेति । भृगवो द्विविधाः—जामदग्न्याः, केवलाश्च । तत्र द्वौ वत्सविदौ जामदग्न्यौ । वत्सादयः षट् केवला एव । विदा अपि केवला इति केचित् । इह तु वत्सत्वादिना एकीकृत्य दर्शिताः । *वत्सानामिति । जामदग्न्यवत्सानामाद्यद्वयं, तत्र और्वजा-मदग्न्यशब्दयोः सत्त्वात् । (३)तृतीयं तु अजामदग्न्यवत्सानाम् । तत्र और्वजामदग्न्यशब्दयोरसत्त्वादिति विवेकः । 'तृतीयं केवल-जामदग्न्यगोत्रस्येत्याश्वलायनः' इति दर्पणः । *विदानामिति । तत्र त्रिप्रवरेषु विदेषु और्वजामदग्न्यशब्दयोः । सत्त्वाज्जमदग्नेर्वि-प्रमाणतयाऽप्यनुवृत्तिः । पञ्चप्रवरेषु विदेषु जामदग्न्यशब्दाभावेऽपि

---

(१) 'यस्का' ग० । (२) 'कश्यपास्त्रयः' ख० ।
(३) 'तृतीयं तु तत्र' ख० ।

द्वौ जामदग्न्यसंज्ञौ । आर्ष्टिषेणानां भार्गवच्यावनाप्न-वानार्ष्टिषेणानूपेति, भार्गवार्ष्टिषेणानूपेति वा । *एषां त्रयाणां परस्परमविवाहः । *वात्स्यानां भार्गवच्याव-नाप्नवानेति । वत्सपुरोधसयोः पञ्च । भार्गवच्यावना-प्नवानवात्सपौरोधसेति । वैजवनिमतिथयोः पञ्च । भा-र्गवच्यावनाप्नवानवैजमतिथेति । एते त्रयः क्वचित् । एषामपि *पूर्वैरविवाहः । अत्र तत्तद्गणस्था ऋषयोऽन्य-श्च विशेषे मत्कृते प्रवरदर्पणे ज्ञेयः । यस्कानां भार्गववै-

जामदग्न्यत्वप्रयुक्तौर्वशब्दमस्त्वाज्जमदग्नेः सत्तयाऽनुवृत्तिः, आश्व-लायनसूत्रवृत्तौ "और्वजामदग्न्यशब्दौ जामदग्न्यत्वप्रयुक्तौ" इत्यु-क्तेः । ये तु जामदग्न्यविदानामिदम्, "अजामदग्न्यविदानां भा-र्गवौर्ववैदेति त्रय इति कात्यायनः" इति अजामदग्न्यविदानामाहुः, तेषामौर्वशब्दसत्त्वेऽपि कात्यायनोक्त्याऽजामदग्न्यत्वमभिमतम् । आर्ष्टिषेणप्रभृतिपञ्चानां न जामदग्न्यत्वं जमदग्न्येः सत्तयाऽप्य-नुवृत्त्यभावात् । *एषामिति । आर्ष्टिषेणानां वत्सविदाभ्यां सहाविवाहः, त्रिप्रवरसाम्यात् । यद्यपि त्रिप्रवरार्ष्टिषेणानां ना-न्याभ्यां सह द्विप्रवरसाम्यं, तथापि पञ्चार्षेयपक्षसंमतत्वमपि प्रवर-साम्येष्वविवाहप्रयोजकं, (१)"वत्सा विदा आर्ष्टिषेणा इत्येतेषा-मविवाहः" इति बौधायनात् । एवञ्च जामदग्न्यवत्सविदयोः सगोत्रत्वसप्रवरत्वाभ्यामविवाहः, अजामदग्न्यवत्सार्ष्टिषेणाभ्यां त-योः सप्रवरत्वादेवेति । तदुक्तम्—

जामदग्न्यौ वत्सविदावार्ष्टिषेणाः परस्परम् ।
नान्वियुः प्रवरैक्येन, सगोत्रत्वेन चादिमौ ॥ इति ।

*वात्स्यानामिति । अत्राच्यानां भार्गवच्यावनावाच्येति दर्पणः । *पूर्वैरिति । परस्परं चेति शेषः । त्रिप्रवरत्वसाम्यादिति

(१) 'वत्साविष्टदा आ' ङ० च० ।

तहव्यसावेतसेति । (१)*मित्रयुवां भार्गव*वाध्र्यश्वदैवो(२)दासेति, भार्गवच्यावनदैवो(३)दासेति वा, वाध्र्यश्वेत्येको वा । वैन्यानां भार्गववैन्यपार्थेति । एत एव रूपेताः । शुनकानां शुनकेति वा गार्त्समदेति वा भार्गवगार्त्समदेति द्वौ वा । भार्गवशौनहोत्रगार्त्समदेति त्रयो वा (४)वेदविश्वज्योतिषां भार्गव(५)वेदवैश्वज्योतिषेति । शाठरमाठराणां भार्गवशाठरमाठरेति । एतौ द्वौ क्वचित् । यस्कादीनां स्वगणं त्यक्त्वा(६)सर्वैर्विवाहः । तदुक्तं स्मृत्यर्थसारे—

(७)यस्का मित्रयवो वैन्याः शुनकाः प्रवरैक्यतः ।
स्वं स्वं हित्वा गणं *सर्वे विवहेयुः परावरैः ॥ इति॥

भावः।(८)यास्कानां वैतहव्येति नामान्तरम्। [*(९)मित्रयूनामिति पाठः ।] एषां दिवोदासा इति नामान्तरम् । *वाध्र्यश्वेति । अन्त्योपान्त्ययोर्व्यत्ययो वा । शौनहोत्रस्थाने शौनकेति केचित् । *सर्वे विवहेयुः परावरैरिति । वक्ष्यमाणैः सर्वैः प्रागुक्तवत्सविदार्ष्टिषेणैश्च त्रिभिः परस्परं यास्कादीनां चतुर्णां स्वस्वगणं हित्वा विवाहो भवति, व्रियमाणतया सत्तया वा एकस्यानुवृत्त्यभावेन सगोत्रत्वाभावात् प्रवरैक्याच्च द्वित्रिप्रवरसाम्याभावाच्चेत्यर्थः । मित्रयूनां पाक्षिक(१०)द्विप्रवरसाम्यात् (११)द्विप्रवरव-

(१) 'मित्रयुवानां' क० ।
(२) 'दिवोदासेति' क० । (३) 'दिवोदासेति वा' क० ख० ।
(४) 'वेदानां' क० । (५) 'वेदवैश्व' क० ।
(६) 'सर्वे विवाहः' क० ।
(७) 'यस्का मित्रयुवो वैन्याः' क० । 'यस्का मित्रयुवा वैन्याः' ख० ।
(८) 'यस्कानां वैतहव्येति' ङ० घ० ।
(९) कोष्ठान्तर्गतं नास्ति ।
(१०) 'द्वित्रिप्रवर' ख० । (११) 'त्रिप्रवरैर्य' ङ० घ० ।

अथाङ्गिरसः । ते गौतमाः, भरद्वाजाः, केवलाङ्गिरसश्चेति त्रिधा । (१) अत्र गौतमा *दश—आयास्याः,

---

त्सादिभिस्सहाविवाह इति केचित् । तत्पक्षग्राहिणामविवाहः, पक्षान्तरग्राहिणां मित्रयूनां विवाह एवेत्यन्ये । चतुर्विधशौनकानामेकगणस्थत्वाद्गोत्रत्वाभावेऽपि अविवाह एव, "एतेषामविवाहः" इति कात्यायनादिभिः सर्वेषामविवाहाभिधानात् । अधिकगणद्वयस्यापि परस्परं पूर्वोक्तैश्च विवाहः, द्वित्रिप्रवरसाम्याभावात् । हारावर्त्यां तु शुनकानां गार्त्समदेति, मित्रयूनां वाध्र्यश्वेति च नामान्तरम् ।

कात्यायनेन तु गणा भृग्वोर्द्वादश कीर्तिताः ।
जामदग्न्याश्चतुर्भेदास्तथैवाजामदग्न्यकाः ॥
वात्स्यायना अवाच्याश्च वैजवाः (२)शावरादिकाः ।
विदार्ष्टिषेणा वत्सादि वेदविश्वादयस्तथा ।
पार्थश्येता आपिशला वीतहव्याद्यगृत्समाः ॥

(३) विदादयोऽष्टावजामदग्न्याः । वात्स्यायना जामदग्न्यवत्सा एवेति । तत्प्रवराः—अवाच्यानां भार्गवच्यावनावाच्येति त्रयः । (४)वैजवमैमथितयोः शावरमाठराणां चोक्ता एव । विदानां भार्गवच्यावनाप्नवानेति त्रय एव । वत्सपुरोधसां प्रोक्ता एव, भार्गववत्सपुरोधसेति त्रयो वा । मित्रयूनामपि शालायनेति । वन्यानां पार्थश्यैनेति, यस्कादीनां वीतहव्येति, शुनकानां गृत्समदेति नामान्तरं, मित्रयूनां शालायनेति नामान्तरमिति लौगाक्षिरित्युक्तम् ।

*दशेति । "सप्तदशाङ्गिरस एव" इति संग्रहवचने सप्तैव गौतमा

---

(१) 'तत्र' क० ।
(२) 'शाठरादिकाः' घ० ङ० ।
(३) 'विवादयोऽष्टा' ख० । (४) 'वैजवनेम' ङ० ग० ।

शारद्वन्ताः, कौमण्डाः, दीर्घतमसः, (१)औशनसाः, कारेणुपालेयाः, राहूगणाः, सोमराजकाः, वामदेवाः, बृहदुक्थाश्चेति । तत्रायास्यानामाङ्गिरसायास्यगौतमेति । (२)शारद्वतानामाङ्गिरसगौतमशा(३)रद्वतेति । कौमण्डानामाङ्गिरसौतथ्यकाक्षीवतगौतमकौमाण्डेति वा, *आङ्गिरसायास्यौशिजगौतमकाक्षीवतेति वा, आङ्गिरसौत-

---

ग्राह्याः, राहूगणानां सोमराजकानां बृहदुक्थानां च बौधायनेनानुक्तेः । चत्वारो भरद्वाजाः षट् केवलाङ्गिरस इति सप्तदशेत्यर्थः । आयास्यानां गौतमेति नामान्तरम् । शरद्वन्तेत्यकारान्तं, शरद्वदिति तान्तं वा नाम पुष्पवन्तपदवत् । वर्णादिविपर्यासे च न प्रवरादिभेदो यथौतथ्य औ(४)चथ्येत्यादि । *आङ्गिरसायास्येति । पञ्च प्रवराः । आयास्यौशिजानामित्यन्ये । "आङ्गिरसौतथ्यगौतमौशिजकाक्षीवतेति पञ्चकाक्षीवतानाम्" इत्याश्वलायनः । आङ्गिरसौशिजेति (५)त्रयः औशिजानामित्यन्ये । *वामदेव्येति । गौतमवामदेवेति वा । अत्र राहूगणादित्रयस्याश्वलायनोक्तत्वादिहोक्तिः । अयास्यबृहदुक्थकाक्षीवद्दीर्घतमऋक्षपृषदश्वौतथ्याः सप्तान्ये आश्वलायनोक्ताः तत्रा(६)द्याश्चत्वारः सङ्ग्रहोक्त(७)सप्ता-

---

(१) 'औशनसः' क० ख० ।
(२) 'शारद्वन्तानां' क० ख० ।
(३) 'शारद्वन्तेति' क० ख० ।
(४) 'औचथ्येत्यादि' ख० ।
(५) 'त्रयः प्रवराः औशिजानां' ङ० घ० ।
(६) तत्राद्यास्त्रयः सप्तमश्चेति चत्वार इत्यर्थः ।
(७) 'सप्तान्तर्भाविना पञ्च' घ० ङ० ।

थ्यगौतमौशिजकाक्षीवतेति वा, आङ्गिरसौशिजकाक्षीवतेति त्रयो वा। दीर्घतमसामाङ्गिरसौतथ्यकाक्षीवतगौतमदैर्घत(१)मसेति, आङ्गिरसौतथ्यदैर्घतमसेति त्रयो वा। औशनसानामाङ्गिरसगौतमौशनसेति त्रयः। (२)कारेणुपालेयानामाङ्गिरसगौतमकारेणुपालेति त्रयः। राहूगणानामाङ्गिरसराहूगणगौतमेति। सोमराजकानामाङ्गिरससोमराजकगौतमेति। वामदेवानामाङ्गिरस*वामदेव्यगौतमेति। बृहदुक्थानामाङ्गिरसबार्हदुक्थगौतमेति, आङ्गिरसवामदेवबार्हदुक्थेति वा। *उतथ्यानामाङ्गिरसौतथ्यगौतमेति। औशिजानाम्—'आङ्गिरसौशिजकाक्षीवत' इत्यापस्तम्बः, "आङ्गिरसायास्यौशिजगौतमकाक्षीवत" इति कात्यायनः। एतौ द्वौ क्वचित्। *रा(३)घुवानामाङ्गिरसराघुवगौतमेति के(४)चित्। तत्र मूलं चिन्त्यम्। एषां*सर्वेषां गौतमानामविवाहः॥

अथ भरद्वाजाः। ते चत्वारः—भरद्वाजाः, गर्गाः,

न्तर्भाविता एव। ऋक्षपृषदश्वा अग्रे वाच्यौ। उतथ्यमाह-*उतथ्यानामिति। ग्रन्थान्तरे औतथ्यआयास्यौशिजराहूगणसोमराजकबृहदुक्थकक्षीवद्राघुवा उक्ताः। तत्र सप्तानामन्तर्भूतत्वाद्राघुवानाह-*राघुवानामिति। *सर्वेषामिति। गौतमस्य व्रियमाणतया सत्तया वाऽनुवृत्तेर्गोत्रैक्यात्, प्रायेण द्वित्रिप्रवरसाम्याच्च। तदुक्तम्—

गौतमाः सप्त चायस्याः शारद्वन्तस्तथापरे।
कौमण्डा दैर्घतमसस्तथा कारेणुपालयः॥
वामदेवा औशनसा गोत्रैक्यान्नाग्नियुर्मिथः॥ इति।

---

(१) 'तमसेति वा आङ्गि' क०। (२) 'कारेणुपालानामाङ्गिरस' क० ख०।
(३) 'रघुवाना' ख०। (४) 'क्वचित्' क०।

*ऋक्षाः, कपय इति । भरद्वाजानामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेति त्रयः । गर्गाणामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजसैन्यगार्ग्येति पञ्च, आङ्गिरससैन्यगार्ग्येति त्रयो वा *अन्त्ययोर्व्यत्ययो वा, भारद्वाजगार्ग्यसैन्येति वा । *गर्गभेदानामाङ्गिरसतैत्तिरिकापिभुवेति । ऋक्षाणां कपिलानां चाङ्गिरसबार्हस्पत्यभरद्वाजवान्दनमातवचसेति पञ्च, आङ्गिरसवान्दनमातवचसेति त्रयो वा । कपीनामाङ्गिरसामहीयवौरुक्षयसेति । आत्मभुवामाङ्गिरस*भारद्वाजबार्हस्पत्यमन्त्रवरात्मभुवेति पञ्च । अयं क्वाचित् । *भरद्वाजानां सर्वेषामविवाहः ॥

---

*ऋक्षाः आश्वलायनोक्ता एव । रौक्षायणा इति बौधायनोक्ताः । *अन्त्ययोरिति । उभयत्रापीति शेषः । शैन्येति तालव्यादिः क्वचित् । *गर्गभेदानामिति । तित्तिरयः कपिभूमयः खण्डिना इतिगर्गभेदास्त्रयः । कापिभुवेत्यस्यानन्तरम् आङ्गिरससैन्यगार्ग्येति वेति पाठः । 'आमहीयवा' इत्याश्वलायनः । आमहय्येति बौधायनः । "प्रागृक्षाणां कपीनां च" इति लिखनात्पञ्चप्रवरः कपिः ऋक्षान्तर्भूतः । गर्गान्तर्भूत इत्यन्ये । तस्यानेन कपिना सगोत्रत्वान्न विवाहः । तदुक्तम्—

भरद्वाजगणस्यापि तथा कपिगणस्य च ।
विवाहो न विधेयः स्यादन्योऽन्यं तु कदाचन ॥ इति ।

यद्यपि चाश्वलायनेन गौतमेषु ऋक्षाः पृषदश्वाश्च पठितास्तथापि आपस्तम्बादिभिः ऋक्षाणां भरद्वाजेषु पाठात् ब्रियमाणतया सत्तया वा भारद्वाजानुवृत्तेः सगोत्रत्वात्प्रायेण द्वित्रिप्रवरसाम्याच्च । केचित्तु आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेति, आङ्गिरसभारद्वाजकार्पेयेति पक्षद्वयमाहुः । *भारद्वाजेति । भारद्वाजबार्हस्पत्ययोर्व्यत्ययो वा । *भरद्वा-

अथ केवलाङ्गिरसः । (ते(१)च षट्-हारिताः, कुत्साः, कण्वाः, रथीतराः, मुद्गलाः, विष्णुवृद्धाश्चेति) हारीतानाम् आङ्गिरसाम्बरीषयौवनाश्वेति । आद्यो*मान्धाता वा । कुत्सानामाङ्गिरसमान्धातृकौत्सेति । कण्वानामाङ्गिरसाजमीढकाण्वेति, आङ्गिरसघोरकाण्वेति वा । रथीतराणामाङ्गिरसवैरूपराथीतरेति, आङ्गिरसवैरूपपार्षदश्वेति वा, *अष्टादंष्ट्रपार्षदश्ववैरूपेति वा, अन्त्ययोर्व्यत्ययो वा । मुद्गलानामाङ्गिरस (भा(२)र्म्यार्श्वमौद्गल्येति, आद्यस्तार्क्ष्यो वा, आङ्गिरसतार्क्ष्यमौद्गल्येति वा । विष्णुवृद्धानामाङ्गिरस)पौरुकुत्स्यत्रासदस्यवेति । एषां*स्वगणं विहाय*सर्वैर्विवाहो भवति । *हारितकुत्सयोस्तु

जानामिति । भारद्वाजाङ्गिरसामित्यर्थः । पृषदश्वानां केवलाङ्गिरोगणे रथीतरेषु पाठाच्चैतैरेव सहाविवाहः, गौतमैस्तु सह भवत्येव विवाह इति । तदुक्तम्—

भरद्वाजाः सकपयो गर्गा रौक्षायणा इति ।
चत्वारोऽपि भरद्वाजगोत्रैक्यान्नान्वियुर्मिथः ॥ इति ।

*मान्धातेति । मान्धात्राम्बरीषयौवनाश्वेतीत्यर्थः [*अष्टादंष्ट्रेति] । "अष्टादंष्ट्रेत्यष्टादंष्ट्राणाम्" इत्याश्वलायनः । *स्वगणामिति । *सर्वैरिति । परस्परं पूर्वैरङ्गिरोभिश्चेत्यर्थः सगोत्रत्वाभावात्, द्वित्रिप्रवरसाम्याभावाच । स्वस्वगणे तु न विवाहः । तदुक्तम्—

केवलाङ्गिरसश्चैके विष्णुवृद्धाः सकण्वजाः ।
हरिता रथीतराश्च मुद्गलाः प्रवरैक्यतः ॥
स्वं स्वं हित्वा गणं सर्वे विवहेयुः परावरैः ॥ इति ।

*हारितेति । आर्षेयाणां पाक्षिकव्यार्षेयसान्निपातात् । "हरित-

(१) 'कंसान्तर्गतं नास्ति क० । (२) कंसान्तर्गतं नास्ति ।

न भवति ॥

अथा(१)त्रयः । ते चत्वारः-अत्रयः, वाद्भुतकाः,गविष्ठिराः, मुद्गला इति । *आत्रानामात्रेयार्चनानसश्यावाश्वेति । वाद्भुतकानाम्-आत्रेयार्चनानसवाद्भुतकेति । धनंजयानामात्रेयार्चनानसधानञ्जयेति क्वचित् । गविष्ठिराणामात्रेयार्चनानसगाविष्ठिरेति, आत्रेयगाविष्ठिरपौर्वातिथेति वा । मुद्गलानामात्रेयार्चनानसपौर्वातिथेति । वामरथ्यसुमङ्गलबैजवापानामात्रेयार्चनानसातिथेति, आत्रेयार्चनानसगाविष्ठिरेति वा । सुमङ्गलानामात्रिसुमङ्गलश्यावाश्वेति केचित् । *अत्रेः पुत्रिकापुत्राणामात्रेयवामरथ्यपौत्रिकेति । अत्रीणां*सर्वेषामविवाहः ।

कुत्सपिङ्गशंखदर्भभैमगवानाम्" इत्याश्वलायनेन सर्वप्रवरसाम्योक्तेश्च ।

*आत्रानामिति । अत्रीणामाद्यात्रीति नामान्तरम् । *अत्रेरिति । वामरथ्याः वालेयाः हालेयाः कौद्रेयाः शौभ्रेयाः गोपवना इत्यत्रेः पुत्रिकापुत्राः । एषामत्रिवसिष्ठाभ्यां न विवाहः । अत्रिविश्वामित्राभ्यामित्यन्ये । तदुक्तम्—

विश्वामित्रात्रिगोत्रेण नोद्वहेयुर्धनञ्जयाः ।
अत्रेस्तु पुत्रिकापुत्रा वामरथ्यादयस्तथा ॥
तथैव जातूकर्ण्याश्च वासिष्ठैरात्रिभिः सह ॥ इति ।

उक्तश्लोकस्यैवैकान्वय इति प्रथमं मतम् । प्रथमश्लोकस्यैवैकान्वय इत्युत्तरं मतम् । *सर्वेषामिति । सगोत्रत्वात्सप्रवरत्वाच्च । तदुक्तम्—

---

(१) 'अथात्रेयः' क० ख० ।

अथ विश्वामित्राः। ते दश - कुशिकाः, लोहिताः (१)रौक्षकाः, का(२)मकायनाः, अजाः, कताः, धनंजयाः, अघमर्षणाः, पूरणाः, इन्द्रकौशिका इति। कुशिकानां वैश्वामित्रदेवरातौदलेति। लोहितानां वैश्वामित्राष्टकलौहितेति, अन्त्ययोर्व्यत्ययो वा, वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसाष्टकेति वा, (वैश्वा(३)मित्राष्टकेति द्वौ वा)। रौक्षकाणां वैश्वामित्रगाथिनरैवणेति, वैश्वामित्ररौक्षकरैवणेति वा। कामकायनानां वै(४)श्वामित्रदेवश्रवसदे(५)वतरसेति। अजानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसाजेति, वैश्वामित्राश्मरथ्यवाधूलेति वा। (ध(६)नंजयानां विश्वामित्रमाधुच्छन्दसधानंजयेति, वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसाघमर्षणेति वा। कतानां वैश्वामित्रकात्यात्कीलेति।) अघमर्षणानां वैश्वामित्राघमर्षणकौशिकेति। पूरणानां वैश्वामित्रपौरणेति द्वौ, वैश्वामित्रदेवरातपौरणेति वा। इन्द्रकौशिकानां वैश्वामित्रेन्द्रकौशिकेति द्वौ। एते बौधायनोक्ताः। रौहिणानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसरौहिणेति। रेणूनां वैश्वामित्र(७)गाथिनरैणवेति। वेणूनां वैश्वामित्रगाथि-

चत्वारोऽत्रय आ(८)श्रित्य भूनकगविष्ठिराः।
मुद्गलाश्चेति गोत्रेष्वपात्मवरैश्चाप्य नान्वियुः॥ इति।

लोहितानामष्टकेति, रौक्षकाणां रैवणेति, कामकायनानां श्रौतमसेति, अघमर्षणानां विश्वामित्रेति, रेणूनां हर्यश्वेति(९)गाथिनेति च, जन्हूनां कौशिकेति शालङ्कायनेति च, आश्मरथ्यानाम् अजेति कुशि-

(१) 'रौक्षाकाः' क०। (२) 'कामायनाः' ख०।
(३) कंसान्तर्गतं नास्ति क०। (४) 'वैश्वामित्रदेवश्रवस' क०।
(५) 'देवतरसेति वा' ग०। (६) कंसान्तर्गतं नास्ति क०।
(७) 'गाथिनरैणवेति' क०।
(८) 'आश्रिता' घ० ङ०। (९) 'गाथिनेति' घ० ङ०।

नत्रैणवेति । जह्नूनां वैश्वामित्रशालङ्कायनकौशिकेति । आश्मरथ्यानां वैश्वामित्राश्मरथ्यवाधूलेति । उदवेणूनां वैश्वामित्रगाधिनत्रैणवेति । एते आश्वलायनमात्स्योक्ताः । अन्यैस्त्वन्येपि*पङ्गणा उक्ताः । तेऽन्यत्र मत्कृतौ ज्ञेयाः । *एषां विश्वामित्राणामविवाहः ॥

अथ कश्यपाः । ते पञ्च—निध्रुवाः (१)कश्यपाः, रेभाः, शाण्डिलाः, लौगाक्षयश्च । निध्रुवाणां काश्यपावत्सारनैध्रुवेति । कश्यपानां काश्यपावत्सारासितेति । रेभाणां काश्यपावत्साररैभ्येति । (२)शाण्डिलानां काश्यपावत्सारशाण्डिल्येति । *अन्त्यस्थाने देवलो वा, सितो वा,

---

षेति च नामान्तरम् । उदवेणूनां वेणूनां च प्रवरैक्यम् । *षडिति । (३)"साहुलानां वैश्वामित्रसा(४)हुलमाहुलेति, हिरण्यरेतसां वैश्वामित्रहैरण्यरेतसेति द्वौ, सुवर्णरेतसां वैश्वामित्रसौवर्णरेतसेति द्वौ, कपोतरेतसां वैश्वामित्रकापोतरेतसेति द्वौ, घृतकौशिकानां वैश्वामित्रघृतकौशिकेति द्वौ, कथकानां वैश्वामित्रकाथककाथकेति त्रय इत्यर्थः । "अष्टकरोहितानां विश्वामित्राष्टकेति द्वौ" इति आपस्तम्बः । *एषामिति । परस्परमिति शेषः सगोत्रत्वात् सप्रवरत्वाच्च । तदुक्तम्—

कुशिका लोहिताश्चैव रौक्षकाः कामकायनाः ।
(५)कता धनञ्जया अजा अघमर्षणपूरणाः ।
इन्द्रकौशिकजाश्चेति विश्वामित्रगणा दश ।
नोद्वहेयुः सगोत्रत्वात्कचिच्च प्रवरैक्यतः ॥ इति ।

[*अन्त्यस्थाने इत्यादि ।] आसितो वेति च्छेदः । ऋष्य-

---

(१) 'कश्यपाः शाण्डिलाः रेभाः' क० । (२) 'शाण्डिलानां' ग० ।
(३) 'सौहुलानां' ख० । (४) 'साहुलामा' ख० ।
(५) 'कता धनञ्जया अजाघमर्षणपूरणाः' ख० ।

*शाण्डिलासितदेवलेति वा, काश्यपासितदेवलेति वा, अन्त्ययोर्व्यत्ययो वा, देवलासितेति द्वौ वा । लौगाक्षीन् वक्ष्यामः । एषां कश्यपानामविवाहः ।

अथ वसिष्ठाः । ते पञ्च—वसिष्ठाः, कुण्डिनाः, उपमन्यवः, पराशराः, जातूकर्ण्याश्चेति । वासिष्ठानां वासिष्ठेन्द्रप्रमदाभरद्वस्विति, वासिष्ठेत्येको वा । कुण्डिनानां वासिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति । उपमन्यूनां वासिष्ठेन्द्रप्रमदाभ(१)रद्वस्विति, वासिष्ठभरद्वस्विन्द्रप्रमदेति वा, आद्ययोर्व्यत्ययो वा । पराशराणां वासिष्ठशाक्त्यपाराशर्येति । जातूकर्ण्यानां व(२)सिष्ठात्रिजातूकर्ण्येति । *वसिष्ठानां

न्तरमते काश्यपानामयं (३)प्रवरः । *शाण्डिलेति । शाण्डलेति च ऋष्यन्तरमते । आसितदैवलशाण्डिल्येति भवदेवः । शाण्डिलासितदेवलेति प्रवरपक्षे सत्त्वैव कश्यपस्यानुवृत्तिः । शाण्डिलानां निध्रुवै रेभैश्चाविवाहः, काश्यपावत्सारशाण्डिल्येति पाक्षिकप्रवरमादाय सप्रवरत्वात्सगोत्रत्वाच्च । अन्येषां तु कश्यपस्य म्रियमाणतया सत्त्वया चानुवृत्तेः सगोत्रत्वात्सप्रवरत्वाच्च । तदुक्तम्—

त्रयश्च कश्यपगणा निध्रुवारैभशाण्डिलाः ।
गोत्रैक्यात्प्रवरैक्याच्च नोद्वहेयुः परस्परम् ॥ इति ।

(४)आभरद्वसव्येति अभरद्वस्विति वा । पराशराणां प्रवरा आद्यवासिष्ठानां केचिदाहुः । *वसिष्ठानामिति । गोत्रैक्यात्प्रवरैक्याच्च । तदुक्तम्—

वसिष्ठाः कुण्डिनाश्चैव उपमन्यु पराशराः ।
वसिष्ठा इति चत्वारो गोत्रैक्यान्नान्वियुर्मिथः ॥ इति ।

---

(१) 'भरद्वासव्येति वसिष्ठाभर' क० ख० ।
(२) 'वासिष्ठात्रि जातू' ख० ग० ।
(३) 'प्रवरः शाण्डिल्येति शाण्डिलेति' घ० ङ० ।
(४) 'अभरद्वसव्येति' ख० ।

सर्वेषामविवाहः, *अन्त्यस्यात्रिभिश्च ।

अथागस्तयः । ते चत्वारः-इध्मवाहाः, साम्भवाहाः, सोमवाहाः, यज्ञवाहाश्चेति । आद्यानामागस्त्यदा(१)र्ढ्यच्युतैध्मवाहेति, आग(२)स्त्येत्येको वा । सोमवाहानामागस्त्यदा(३)र्ढ्यच्युतसोमवाहेति । सा(४)म्भवाहानां साम्भवाहोऽन्त्यः, यज्ञवाहानां यज्ञवाहोऽन्त्यः, आद्यौ पूर्वोक्तावेव । सारवाहानां तदन्तास्त्रयः । दर्भवाहानां तदन्तास्त्रयः । अगस्तीनामागस्त्यमाहेन्द्रमायोभुवेति । पूर्णमासानामागस्त्यपौर्णमासपारणेति । हिमोदकानामागस्त्यहै(५)मवर्चिहैमोदकेति । पाणिकानामागस्त्यपैनायकपाणिकेति । एते षट् क्वचित् । *अगस्तीनां सर्वेषामविवाहः ।

अथ *द्विगोत्राः । शौङ्गशैशिरीणामाङ्गिरसबार्हस्प-

---

*अन्त्यस्येति । द्विगोत्रत्वादिति वक्ष्यति ।

*अगस्तीनामिति । सगोत्रत्वात्समप्रवरत्वाच्च । तदुक्तम्—

अगस्तयः साम्भवाहाः सोमवाहा इति त्रयः ।
गोत्रैक्यात्प्रवरैक्याच्च नोद्वहेयुः परस्परम् ॥

*द्विगोत्रा इति । ते च भरद्वाजानां केवलाङ्गिरसाप्रवरीणां कश्यपानां वसिष्ठानां च, नान्येषाम् । तेषां त्रयो भेदाः-शौङ्गशैशिरयः, संकृतयः, लौगाक्षयश्च । तत्र भारद्वाजात् शुङ्गाद्विश्वामित्रस्य (६)शैशिरक्षेत्रे जातः शौङ्गशैशिरिः । तदुक्तम्—

भारद्वाजेन शुङ्गेन विश्वामित्रस्य शैशिरे ।
क्षेत्रे जातो द्विगोत्रीशः प्रोच्यते शौङ्गशैशिरिः ॥

---

(१) 'दार्ढच्युत' क० । (२) 'अगस्त्येको वा' ख० ।
(३) 'दार्ढच्युत' क० । (४) 'साम्भवानां' क० ।
(५) 'हैमवर्चि' ग० । (६) 'शैशरे' ख० ङ० ।

त्यभारद्वाजका(१)त्याक्षीलेति पञ्च, कात्याक्षीलयोः स्थाने शौङ्गशैशिरिर्वा, । *आङ्गिरसका(२)त्याक्षीलेति त्रयो वा । एषां भरद्वाजैर्विश्वामित्रैश्चाविवाहः । *एवं कपिलानां कतानां च । *संकृति*पूतिमापादीनां आङ्गिरसगौरि(३)वीतिसांकृत्येति, शाक्त्यगौरि(४)वीतिसांकृत्येति वा, ((५)अन्त्ययोर्व्यत्ययो वा)। एषां स्वगणस्थैर्वासि-

विश्वामित्रभरद्वाजैस्तज्जानां तेन नान्वयः ॥ इति ॥

*आङ्गिरसकात्येति । आद्यो भारद्वाजो वा । *एवमिति । भरद्वाजैर्विश्वामित्रैश्चाविवाह इति सम्बध्यते । तत्र कपिलानाम् आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजवान्दनमातवचसेति पञ्चोक्ताः । न चात्र विश्वामित्रसम्बन्धे मानाभावः । विश्वामित्रं देवरातं प्रकृत्य "तस्यैते कापिलेयबाभ्रवाः" इत्यैतरेयब्राह्मणे कापिलेयोक्त्या लिङ्गविधया मानत्वात् । कपिलानां वैश्वामित्रत्वाभावे एषां वैश्वामित्रत्वानुपपत्तेः । कतानां वैश्वामित्र(६)कात्यात्कीलेति त्रय उक्ताः । न चैषां भरद्वाजसम्बन्धे मानाभावः, शौङ्गशैशिरीणां भारद्वाजकात्येति प्रवरपक्षे कतस्य भरद्वाजसम्बन्धलाभात् । अतएव कतः 'शौङ्गशैशिरिः' इत्युच्यते। *संकृतीति । संकृतीनां निर्भेदत्ववारणाय।*पूतिमापादीति। उभयत्रापि गौरिवीतसांकृत्ययोर्व्यत्ययो वा बोध्यः । एषां सर्वेषां वासिष्ठत्वमप्यस्ति आपस्तम्बादिभिर्वसिष्ठगणे पाठात्, वासिष्ठशक्तेः पाक्षिकवरणाच्च । एते आङ्गिरसमु(७)ताः वासिष्ठैः क्रयक्रीता इति केचित् । वसिष्ठपुत्रस्य शक्तेर्दत्तपुत्रा इत्यन्ये । अत एव वासिष्ठैर्लौगाक्षिभिश्च सगोत्रत्वा-

(१) 'कात्यात्कीलेति पञ्च, कात्यात्कीलयोः' क० ।
(२) 'कात्यात्कीलेति' क० । (३) 'गौरिवीत' क० ।
(४) 'वीतसांकृत्येति' क० । (५) 'कंसान्तर्गतं नास्ति क० ।
(६) 'कात्कात्कीलेति' ख० । (७) 'सुताः' ख० ।

ष्ठैः *शौङ्गशैशिरैर्लौगाक्षिभिश्चाविवाहः । *कश्यपैरपीति प्रयोगपारिजाते । लौगाक्षिणां काश्यपावत्सारवासिष्ठेति, काश्यपावत्सारासितेति वा । एतेऽह्वर्वसिष्ठा नक्तंकश्यपाः । *एषां वसिष्ठैः कश्यपैः (१)संकृतिभिस्समप्रवरत्वाच्चाविवाहः । (२)स्वगणस्थैरिति च सर्वेऽपि वासिष्ठा इत्येवमर्थम् । यद्यपि एषां केवलाङ्गिरसत्वमस्ति बौधायनेन केवलाङ्गिरोगणमध्ये पाठात्तथापि तैः सह न विवाहप्रतिबन्धः सगोत्रत्वाभावात्, द्वित्रिप्रवरसाम्याभावाच्च । *शौंगशैशिरैरिति । एषां भारद्वाजाङ्गिरसत्वमाश्रित्य भारद्वाजाङ्गिरोभिः शौङ्गशैशिरैश्च सह विवाहो न भवतीत्यभिप्रायेण । अन्ये तु केवलाङ्गिरोगणमध्ये एवैषां पाठः । भरद्वाजस्य सत्तयाऽनुवृत्तौ कपिवत् ज्ञापकाभावान्न भरद्वाजाङ्गिरसत्वं, नापि शौङ्गशै(३)शिरत्वमिति मन्यन्ते । परेतु आङ्गिरसशब्दादाङ्गिरसत्वं, शक्तिगौरिवीतशब्दाच्च वासिष्ठत्वं वासिष्ठस्य व्रियमाणतयाऽनुवृत्त्यभावेऽपि सत्तयाऽनुवृत्तेः । तदुक्तम्—

संकृतीनां द्विवंश्यत्वाद्वसिष्ठैश्च चतुर्विधैः ।
स्ववर्गीयैः सगोत्रत्वात्प्रवरैक्याच्च नान्वयः ॥ इति ।

अतः शौङ्गशैशिरैर्वसिष्ठैश्चाविवाहो युक्त एवेति प्राहुः । *कश्यपैरिति ।

काश्यपेयगणस्यापि वासिष्ठस्य गणस्य च ।
संकृतिपूतिमाषाभ्यां विवाहो न परस्परम् ॥ इति ।

केचित्तु तत्र एतत्कारिकामात्रं मूलं, तन्नाश्रयणीयं कश्यपगणे पाठाभावादित्याहुः । *एषामिति । सगोत्रत्वात् क्वचित्समप्रवरत्वाच्च । तदुक्तम्—

(१) 'संकृत्याश्चैश्चा' क० ख० । (२) 'अन्ये तु स्वगणस्थै' घ० ङ० ।
(३) 'शिशिरत्वमिति' ख० ।

श्चाविवाहः । *देवरातस्य जामदग्न्यैर्विश्वामित्रैश्चाविवाह इति प्रयोगपारिजाते। तदयुक्तम् । य(१)ह्वच श्रुतौ—

यथैवाङ्गिरसरसः सन्नुपेयां तव पुत्रताम् ।
आङ्गिरसो जन्मनास्याजी(२)गर्तिः श्रुतः कविः ॥

इत्यङ्गिरोगणस्थत्वेन भार्गवजामदग्न्यत्वस्मृतेर्हरिवंशादिस्मृतेश्च बाधात् । (३)तेन द्वौ देवरातौ एक आङ्गिरसः श्रुत्युक्तः, अन्यो भार्गवः । तयोः कल्पभेदेऽप्याङ्गिरसेन देवरातेन जामदग्न्यैर्भवत्येव विवाहः, भार्गवे-

---

वासिष्ठैः काश्यपैर्नित्यं लौगाक्षीणामनन्वयः ।
अहर्वसिष्ठतोक्तिस्तु प्रयाजाद्यादि गोचर ॥ इति ।

*देवरातस्येति । देवरातानां वैश्वामित्रदेवरातौदलेति त्रयः प्रवराः । तदुक्तम्—

जमदग्निगणस्यापि विश्वामित्रगणस्य च ।
न देवरातगोत्रेण विवाहः स्यात् परस्परम् ॥ इति ।

न च देवरातस्य वौधायनादिभिर्जामदग्न्येष्वकथनात् जामदग्न्यत्वे मानाभावः, तत्र जमदग्न्यनुजत्वप्रसिद्धेः । तथा च हरिवंशे—

और्वस्यैव मृचीकस्य सत्यवत्यां महायशाः ।
जमदग्निस्तपोवीर्यो जज्ञे ब्रह्मविदां वरः ॥
मध्यमस्तु शुनःशेपः शुनःपुच्छः कनिष्ठकः ।
देवैर्दत्तः शुनः शेपो विश्वामित्राय भार्गवः ॥
देवैर्दत्तः स वै यस्माद्देवरातस्ततोऽभ(४)वत् ॥

इतिजमदग्निसम्बन्धकथनात् । न चैतावता देवरातस्य भार्ग-

---

(१) 'बह्वृच' नास्ति क० । (२) 'जीगर्तः' क० ।
(३) 'तेन प्रत्यक्षश्रुत्या हरिवंशादि द्वौ' ख० ।
(४) 'भवेत्' घ० ङ० ।

ण तु नेति तत्त्वम् । *धनंजयानां विश्वामित्रैरात्रिभि-श्चाविवाहः । *जातूकर्ण्यानां वसिष्ठैरात्रिभिश्चाविवा-

वत्वं भविष्यति न जामदग्न्यत्वमिति वाच्यं, मत्स्यपुराणे जमद-ग्नेर्जामदग्न्यविदेषु पाठाज्जामदग्न्यत्वे तद्भ्रातुर्देवरातस्यापि तथा-त्वात् । एकर्ष्युत्पन्नयोर्भिन्नगोत्रप्रवरत्वासम्भवात् । न च विदान्तर्ग-तस्य जमदग्नेर्देवरातज्येष्ठत्वे किं मानमिति वाच्यं, भार्गवत्वस्यैव तन्मानत्वात् । यत्तु देवरातौ द्वौ एको भार्गवः, अन्य आङ्गिरसः । यथैवाङ्गिरसः सन्नुपेयां तव पुत्रताम् । आङ्गिरसो जन्मना(१)स्या-जीगार्त्तिः श्रुतः कविः इति श्रुतेः । तत्र हरिवंशे न प्रवर्त्तते तस्य भार्गवदेवरातत्वात् । तथाचाभार्गवेण देवरातेन जामदग्न्यै-र्विवाहो भवत्येवेति । तदपि न, कल्पभेदेन तादृशश्रुत्युपपत्तेराङ्गि-रसदेवरातस्यैव भार्गवत्वात्, भृग्वङ्गिरसोः पञ्चप्रवरत्वादिनाऽति-साम्येन भार्गवेणैवाङ्गिरसेत्यभिधानसम्भवाच्च । *धनञ्जयाना-मिति । वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसधानञ्जयेति त्रयः प्रवराः । आत्रे-यार्चना(२)नासधानञ्जयेति पक्षान्तरे प्रवरसाम्यात् सगोत्रत्वात् वि-श्वामित्रानुवृत्तेश्च । तदुक्तम्—

आत्रेयस्य गणस्यापि विश्वामित्रगणस्य च ।
धनञ्जयाख्यगोत्रेण नान्योऽन्यं पाणिपीडनम् ॥ इति ।
अत्रेस्तु पुत्रिकापुत्रा वामरथ्यादयस्तथा ।
विश्वामित्रात्रिगोत्राभ्यां नोद्वहेयुर्धनञ्जयाः ॥ इति ।

वामरथ्या धनञ्जयाश्च विश्वामित्रात्रिभ्यां नोद्वहेयुरित्यर्थः । *जातूकर्ण्यानामिति । वासिष्ठयात्रेयजातूकर्ण्येति त्रयः प्रवराः, वासिष्ठात्र्योरनुवृत्तेः । तदुक्तम्—

तथैव जातूकर्ण्याश्च वसिष्ठैरत्रिभिस्सह । इति

(१) 'स्याजीगर्त्तिः' ख० ड० ।
(२) 'नानस' ख० ड० ।

ह्यः । एवं(१)दत्तक्रीतकृत्रिमस्वयंदत्तपुत्रिका *पुत्रादीनाम् उत्पादकपालकयोः पित्रोर्गोत्रप्रवरा वर्ज्या इति प्रवरमञ्जरीनारायणवृत्तिप्रयोगपारिजातादयः । अत्र सर्वत्रो*पपत्तयः मूलं च मत्कृते प्रवरदर्पणे ज्ञेयमिति दिक् ॥

नोद्वहेयुरितिवर्त्तते *पुत्रादीनामिति । आदिना क्षेत्रजग्रहः *उपपत्तय इति । तुल्यन्यायात् ।

द्व्यामुष्यायणका ये च दत्तकक्रीतकादयः ।
गोत्रद्वयेऽप्यनुद्वाह्याः शौङ्गशैशिरयोर्यथा ॥

इति संग्रहोक्तेश्च, "अथ ये दत्तक्रयक्रीतकृत्रिमाः पुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहेणार्षेया जातास्ते द्व्यामुष्यायणा भवन्ति । यथैते शौङ्गशैशिरिणो यानि चान्यानि एवं समुत्पन्नानि कुलानि भवन्ति" इति कात्यायनवचनाच्च । नारायणवृत्तौ जनकपालकयोर्दत्तादीनां गोत्रनिषेधः, शौङ्गशैशिरिग्रहणस्य प्रदर्शनार्थत्वादित्युक्तेश्च । यत्तु—

गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेद्दत्रिमः सुतः ।
गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ॥ इति

मानवेन जीवद्दशायाम् अर्पिणवर्णाभिवादेषु, मृते श्राद्धदेवतात्वे, ज(२)नकगोत्रसम्बन्धनिवृत्त्यर्थम् , उत्तरार्द्धे तथैवोक्तेः । अतएव—

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

इत्यत्र पितृशब्देन दत्तकस्य जनक एवोक्तः । अन्यथा पितृशब्दवैयर्थ्यात् । अत्र चावयोरयमिति संविदं निराकृत्य केवलदत्तकनिराकरणं दिगर्थः श्राद्धे विस्तरः । वस्तुतस्तु मनुवचनमपि द्व्यामुष्यायणदत्तकपरमेव । तस्यापि च विवाहो जनकगोत्राया निषिद्ध एव । स्वस्वजनकगोत्रसम्बन्धाभावेन तस्याः स्वगोत्रत्वाभावेऽपि पितृसगोत्रत्वात् । एतदर्थमेव 'असगोत्रा च या पितुः' इ-

(१) 'दत्तकक्रीत' ख० ।
(२) 'जनकागोत्रसम्बन्धनिवृत्त्यर्थम् उत्तरार्द्धे' घ० ङ० ।

क्षत्रियवैश्ययोस्तु पुरोहितगोत्रप्रवरावेवेति *सर्वसिद्धान्तः। यद्यपि बह्वृचपरिशिष्टे कपि(१)भरद्वाजयोर्वित्युक्तं मनुनेति प्रपञ्चितं प्राक्। द्व्यामुष्यायणानां सर्वेषां गोत्रद्वयसम्बन्धिवरणे प्राप्ते व्यवस्थामाहाश्वलायनः-"तेषामुभयतः प्रवरान् प्रवृणीते एकमितरतो द्वावितरतः द्वौ वा इतरतः त्रीनितरतः न हि चतुर्णां प्रवरोऽस्ति न पञ्चानाम्" इति । तत्रापि कात्यायनो लौगाक्षिश्च-'पू(२)र्वः प्रवर उत्पादयितुः उत्तरः प्रतिग्रहीतुः' इति विशेषमाहेति ।

*सर्वेति । क्षत्रियाणां मनुगोत्रम् । मानवैलपौरूरवसेति त्रयः प्रवराः । वैश्यानां भलन्दनं गोत्रम् । भालन्दनवात्सप्रमाङ्किलेति त्रयः प्रवराः ।

मनुर्वैवस्वतश्चैव इडो राजा पुरूरवाः ।
क्षत्रियाणां वरा ह्येते विज्ञेया मन्त्रवादिनः ॥
भलन्दनश्च वत्सश्च मङ्किलश्चेति ते त्रयः ।
एते मन्त्रकृतो ज्ञेया वैश्यानां प्रवराः सदा ॥

इति मात्स्यात् । यद्वा पुरोहितगोत्रप्रवरा एव तेषामिति । तत्रान्त्यपक्ष एव सर्वसम्मतः । मन्वादेरगस्त्याष्टमसप्तर्षित्वाभावेन गोत्वत्वाभावादिति हि विज्ञानेश्वरः । तयोरेकरूपगोत्रप्रवरत्वे सर्वेषां परस्परमविवाहप्रसङ्ग इति प्रवरमञ्जरीकारादयः । तथाच क्षत्रियवैश्ययोः विवाहे पुरोहितगोत्रप्रवरावेव वर्ज्यौ ।

गुरोः सगोत्रप्रवरा नोद्वाह्या क्षत्रविट्जनैः ।

इति स्मृत्यर्थसारात् । एतेन क्षत्रवैश्ययोः सजातीयैरविवाहप्रसङ्ग इति न शङ्क्यम् । तेषां प्रवराणां विवाहनिषेधाप्रयोजकत्वात् । तदुक्तम्—

समानप्रवरोद्वाहनिषेधः क्षत्रवैश्ययोः ।

(१) 'भारद्वाजयो' क० । (२) 'पूर्वप्रवर' ख० ।

वाह उक्तस्त*थापि—

भरद्वाजाश्च कपयो गर्गा रौक्षायणा इति ।
चत्वारोपि भरद्वाजगोत्रैक्यान्नान्वयुर्मिथः ॥
कपिगर्गभरद्वाजा मिथो रौक्षयणा द्विजाः ।
नोद्वहेयुः सगोत्रत्वात्प्रवरैक्याच्च कुत्रचित् ॥

इति स्मृत्यर्थसाराद्युक्तेरविवाह एव तयोरिति(१) ॥

स्वगोत्राद्यज्ञाने तु सत्यापाढः—'अथाज्ञानबन्धोः पुरोहितप्रवरेणा*चार्यप्रवरेण वेति' ।

आचार्यगोत्रप्रवरानभिज्ञस्तु द्विजः स्वयम् ।
दत्त्वात्मानं तु कस्मैचित्तद्गोत्रप्रवरो भवेत् ॥
यद्वा स्वगोत्रप्रवरविधुरो जामदग्निजः ।
विवाहं च न तेनैव गोत्रेण तु समाचरेत ॥

प्रवरान्मानवेत्यस्मात्प्रवराचान्यगोचरः ॥ इति ।

अस्मात् भालेन्दनेत्यादितः । कर्मणि वरणादौ वैच्छिको विकल्प इति बहवः । *तथापीति । पञ्चप्रवरोऽपि कपिर्गर्गान्तर्भूतः त्रिप्रवरकापिना सगोत्रश्चेति कपिना कपेर्न विवाह इत्युक्तप्रायम् ।

*आचार्येति । उपनेता आचार्यः, तद्गोत्रप्रवरेणेत्यर्थः । एत-

---

(१) प्रवरमञ्जर्यां यद्यपीदमुक्तं, तथापि भृग्वङ्गिरोगणेषु मन्त्रत्येव । तथा बह्वृचपरिशिष्टे बौधायनः–एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्तते । तावत्समानगोत्रत्वमृते भृग्वङ्गिरोगणात् ॥ माधवीये स्मृत्यन्तरे–पञ्चानां तु त्रिसामान्यादविवाहस्त्रिषु द्वयोः । भृग्वङ्गिरोगणेष्वेवं शेषेष्वेकोपि वारयेत् ॥ इति देशाचाराच्च । सोप्याभीरदेशे प्रसिद्धः । चतुर्विंशतिमते–यस्तु देशानुरूपेण कुलमार्गेण चोद्वहेत् । नित्यं स व्यवहार्यः स्याद्वेदाच्चैतत्प्रदृश्यते॥ इति दिक् । तथाच भृगुः–यस्मिन् देशे पुरे ग्रामे त्रैविद्ये नगरेपि वा । यो यत्र विहितो धर्मस्तं धर्मं न विचालयेत् ॥ इति । पुनश्चतुर्विंशतिमते–यस्मिन् देशे य आचारः पारंपर्यक्रमागतः । वर्णानां किल सर्वेषां सदाचारः स उच्यते ॥ ख०

इति कश्चित् । दिवोदासीयेऽपि—

स्वगोत्रप्रवराज्ञाने जमदग्निमुपाश्रयेत् ।

अथ मातृगोत्रवर्जननिर्णयः । शातातपः—

मातुलस्य सुतामूढ्वा *मातृगोत्रां तथैव च ।
समानप्रवरां चैव गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

यद्यपि—

सगोत्रां मातुरप्येके नेच्छन्त्युद्वाहकर्मणि ।
जन्मनाम्नोरविज्ञानेप्युद्वहेदविशङ्कितः ॥

इति व्यासोक्तेरज्ञातनामत्वे न सगोत्रत्वदोषस्तथापि नेदं कलौ प्रवर्तते ।

च विवाहादौ ।'अथाज्ञातबन्धुमाचार्यामुष्यायणमनुब्रवीताचार्यप्रवरं वृणीत' इति बौधायनवचनात् । यत्तु—

स्वगोत्रस्यापरिज्ञाने काश्यपं गोत्रमुच्यते । इति,

तदाचार्यगोत्राज्ञाने एव विवाहातिरिक्तश्राद्धादि परम् ।

*मातृगोत्रामिति । सगोत्रानिषेधेनैव मातृगोत्रानिषेधे सिद्धे मातुर्विवाहात् पूर्वं गोत्रमित्यर्थात् मातामहगोत्रमित्यर्थः । 'मातुलस्य सुतामूढ्वा' इति पृथङ्निर्देशस्तु दोषाधिक्यार्थम् । मातुः सगोत्रामपीति सम्बन्धः । अग्रे मातुरित्यनुवृत्त्या मातुः सगोत्रत्वदोष इति सम्बन्धः । मातुः सगोत्रामित्यस्य कन्यात्वसमये यन्मातुर्गोत्रं न तु भार्यात्वसमये, तदुत्पन्नाम् । अयं च यावदस्मन्मातृकुले जातादस्मा(१)द्देतन्नाम्नोऽस्या जन्मेति विशिष्य ज्ञायते तावत्पर्यन्तमेव निषेधो न तदूर्ध्वमित्यर्थः । पूर्वार्धेन सामान्यतस्तदविवाह्यत्वं मतान्तरीयत्वेनाभिधायोत्तरार्द्धेन तन्निष्कर्ष इति ।

---

(१) 'देतन्नाशेस्याजन्मेति' ख० पु० ।

*गोत्रान्मातुः सपिण्डाच्च विवाहो गोवधस्तथा।
इति कलिवर्ज्यत्वोक्तेः। इदंमातृगोत्रवर्जनं माध्यन्दिनीयानामेव। 'मातृगोत्रं माध्यन्दिनीयानाम*पुत्रायाश्च' इति सत्याषाढोक्तेरिति क(१)श्चित्, तन्निर्मूलम्। *अत एवाह प्रवरमञ्जरीकारः—*'दोषस्यातिगुरुत्वात्सर्वेषां मातृगोत्रं वर्ज्यम्' इति। (२)यत्तु—

एकस्मिन्प्रवरे तुल्ये मातृगोत्रे वरस्य च।
तमुद्वाहं न कुर्वीत सा कन्या भगिनी स्मृता॥

इति मातृकुले प्रवरचिन्तनमुक्तं, तदा*सुरादिविवाहोढापरमिति दिक्। विस्तरस्तु ग्रन्थान्तरेभ्यो ज्ञेयः।
सगोत्रादिविवाहे प्रायश्चित्तं स्मृत्यर्थसारे—

इत्थं सगोत्रसम्बन्धविवाहविषये स्थिते।
यदि कश्चिज्ज्ञानतस्तां कन्यामूढ्वोपगच्छति॥

---

*गोत्रादिति। मातुर्गोत्रात् मातुः सपिण्डाचेति सम्बन्धः। तत्र मातुर्गोत्रमेव गोत्रं यस्य तस्मादित्यर्थः। मातृपदं च मातामहार्थकं प्राग्वत्। *अपुत्रायाश्चेति। भर्तृगोत्राज्ञाने इत्यन्यत्र विस्तरः। निर्मूलत्वे हेतुमाह—*अतएवेति। *दोषस्येति। चण्डालत्वादिदोषस्येत्यर्थः। *आसुरादीनि। पुत्रिकापुत्रोपलक्षणमिदम्। पुत्रिकापुत्राणाम् आसुरादिविवाहजानां च मातुर्दानाभावेन पितृगोत्रसम्बन्धो न निवर्त्तते, अतस्तत्सुतेन मातृगोत्रा न विवाह्या।

प्रवरान् पितृगोत्रेषु मातृगोत्रे न चिन्तयेत्।
गोत्रमेव त्यजेन्मातुरिति कात्यायनोऽब्रवीत्॥

---

(१)—'कश्चिन्महाराष्ट्रकल्पितम् तन्निर्मूलम्। अन्यथा गुर्जरादेः ज्ञातीयस्य कुतो न निषेधः' क०।
(२) 'यत्तु गुर्जरादीनां माध्यन्दिनीयानामप्याचरणाच्च एकस्मिन्प्रवरे' क०।

सपिण्डापत्यदारेषु *प्राणत्यागो विधीयते ।
इति बृहद्यमोक्तेः । तिथितत्त्वे बौधायनः—'सपिण्डां सगोत्रां चेदमत्योपयच्छेन्मातृवदेनां बिभृयात् ॥'
कन्याविवाहकाल उक्तो ज्योतिर्निबन्धे—

*प्राणत्याग इति । गुरुतल्पव्रतमित्यर्थः । सगोत्रसमप्रवरोद्वाहे प्रायश्चित्तमाह शातातपः—

परिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरां तथा ।
त्यागं कृत्वा द्विजस्तस्यास्ततश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

सगोत्रा पितृसगोत्रा "पितृगोत्रं कुमारीणाम्" इत्युक्तेः । एवं समानप्रवरा इत्यत्रापि । सपिण्डाऽपीह बोध्या । एतच्च प्रमादेन सगोत्रादिपरिणयमात्रे । कामतः परिणये प्रजोत्पत्तौ च (स(१)गोत्रां) समानप्रवरां च कामतः परिणीय प्रजामुत्पाद्य गुरुत(२)ल्पव्रतं चरेत्, प्रजां चण्डालेषु निक्षिपेत् । अकामतस्तु संभोगे अद्धकृच्छ्रं, कामतो गर्भाभावे गुरुतल्पव्रतार्द्धमिति हारावली । अकामतः प्रजोत्पादने चान्द्रायणम् । प्रजाया भरद्वाजगोत्रान्तर्भावः । विवाहमात्रे कृच्छ्रम् । सर्वत्र व्रतान्ते ऽष्टोत्तरशतं समिद्धोमः । तां परित्यजेदिति दैवज्ञशंकरः । मातुलसुतादिविवाहमात्रे चान्द्रं,'मातुलस्य सुता(३)मूढ्वा'इति वचनात् । एवं सगोत्रादिरपि ग्राह्या । 'परिणीय सगोत्रां तु' इति वचनात् । अत्र प्रतिगमनं चान्द्रायणावृत्तिरित्येके । अज्ञानात्सकृद्गमने चान्द्रद्वयं, ज्ञानात्तु कृच्छ्राब्दः । अज्ञानादेकदिने अभ्यासे त्रैवार्षिकं, ज्ञानतस्तु षड्वार्षिकम् । एकरात्रादूर्ध्वमकामतो ऽभ्यासे च वार्षिकं, तत्रैव कामतोऽग्निप्रवेशरूपं मरणान्तम् । एतद्बहुकालमविच्छिन्नाभ्यासे । अल्पकालाभ्यासे तु द्वादशाब्दम् । रेतःसे-

(१) 'सगोत्रां' नास्ति घ० ङ० ।
(२) 'तल्पं' ख० ।
(३) 'मुद्वेति' घ० ङ० ।

ज्ञानान्निवृत्तौ मासोपवासः, चान्द्रायणद्वयं चेति दर्पणः। अत्र त्यागं (१)कृत्वैतएव भोगत इति चन्द्रिका।

समानप्रवरां कन्यामेकगोत्रामथापि वा।
विवाहयति यो मूढस्तस्य वक्ष्यामि निष्कृतिम्।
उत्सृज्यतां ततो भार्यां मातृवत् परिपालयेत्॥

इति शातातपेन मातृवदित्युक्तेः, "ब्राह्मणीं त्यजेन्मातृव(द्व(२)गिनीवत्) इति बौधायनोक्तेश्च।

भोगतस्तां परित्यज्य पालयेज्जननीमिव।

इति दृष्टान्तविवरणात्। धर्मकार्येऽपीत्यन्ये, 'व्रतपरिनिष्ठिते ब्राह्मणीं त्यजेत्' इति बोधायनोक्तेः। मूढपदादज्ञानतो विवाहे एतत्। ज्ञाने द्विगुणं,

विहितं यदकामानां कामात्तद्द्विगुणं भवेत्।

इति स्मृतेः। ऊढ्वोपगमने तु सगोत्रागमनप्रायश्चित्तेन समुच्चयः। निमित्तयोः परस्परं व्यभिचारात्।

समानगोत्रप्रवरां कन्यामूढ्वोपगम्य च।
तस्यामुत्पाद्य चण्डालं ब्राह्मण्यादेव हीयते॥

इति बौधायनात्। "अकामतः परिणयने कृच्छ्रं, प्रजोत्पादने चांद्रायणम्" इति बौधायनोक्तेः। गमनप्रायश्चित्ते एकत्वमविवक्षितं, विज्ञानेश्वरेण अज्ञानतः सकृत्सगोत्रागमने चान्द्रद्वयोक्तेः। यद्वा चान्द्रं विवाहपरं गमनफलकस्य विवाहस्य गमनपदेनाभिधानात्। गमनप्रायश्चित्तं तु गुरुतल्प(३)समत्वप्रयुक्तं पठद्भिः सगोत्रागमनयोगचाण्डाल्यादिगमने विहितम्।

बहूनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते।
सर्वेषां तद्भवेत्कार्यमेकरूपा हि ते स्मृताः॥

---

(१) 'कृत्वैव भोगतः' ख० पु०।
(२) कोष्ठान्तर्गतं नास्ति घ० पु०। (३) 'समपतय' ख०

इति वचनात् । सगोत्रागमने तु (१)अर्द्धं चान्द्रद्वयादि च विज्ञानेश्वरोक्तविधया माधवाद्युक्तविधया व्यवस्थितं बोध्यम् । अधिकविस्तरे ग्रन्थान्तरतो ज्ञेयः । सगोत्राद्यपत्यानामज्ञानत उत्पत्तौ जन्यजनकभावस्य यौ न संसर्गस्य सद्यः पातित्यापादकत्वात् तत्प्रयुक्तं प्रायश्चित्तं कारयित्वा कश्यपगोत्रेण व्यवहारः कार्यः, "गर्भस्तु काश्यपः" इत्युक्तेः, "भोगेन दुष्यति (२)काश्यप इति विज्ञायते" इति बौधायनोक्तेश्च । ज्ञानत उत्पत्तौ तु चण्डालत्वमेव ।

आरूढपतितापत्यं ब्राह्मण्यां यश्च शूद्रतः ।
सगोत्रोढासुतश्चैवं चण्डालास्त्रय ईरिताः ॥

इति वचनादिति प्रवररत्नः । विश्वादर्शे—

अज्ञानाद्यदि वोद्वाहः प्रायश्चित्तं तथैव च ।
सगोत्रप्रवरायाश्च ततः संग्रहणे विधिः ॥

षट्त्रिंशन्मते—

समानप्रवरां मातृसगोत्रां मातृनामिकाम् ।
परिणीय सपिण्डां वा प्रायश्चित्तीयते द्विजः ॥
प्रायश्चित्तं वदन्त्यत्र युगधर्मव्यवस्थया ।
मोहोद्वाहे तु दम्पत्योरेकं चान्द्रायणं स्मृतम् ॥
द्वैगुण्यं ज्ञानतस्तत्र परिणीतौ विधीयते ।
कन्यादातुर्भवेत्कृच्छ्रं ज्ञानतो द्विगुणं भवेत् ॥
व्रतस्यकरणाशक्तौ प्रत्याम्नायं समाचरेत् ।
चीर्णव्रतां दुहितरं पिताचीर्णव्रतः शुचिः ॥
भारद्वाजेषु विप्रेषु कश्यपेष्वथवा क्षिपेत् ।
दुहितृत्वेन संगृह्य भारद्वाजोऽथ कश्यपः ॥
घृतकुम्भस्य गर्भे तु वामादध्याद्विधानतः ।

(१) 'त्र्यब्दं' घ० ङ० । (२) 'कश्यप' घ० ङ० ।

जातकर्मादि यावदन्नप्राशनं चौलमेव च ॥
विधाय मधुपर्कं च मन्त्रमात्रेण मन्त्रवित् ।
मुहूर्ते विप्रकथिते शुचि तामप्यलङ्कृताम् ॥
संस्कारार्थाय मानाय पत्येतु प्रतिपादयेत् ।
वैवाहिकानथो मन्त्रानशेषानप्यतन्द्रितः ॥
स्वगृह्योक्तक्रमेणैव पठेद्धृतवधूकरः ।
चतुर्थीकर्मपर्यन्तं विधिमेवं समाप्य तु ॥
कृताशीर्वचनो विप्रैर्दक्षिणाभिः सुतोषयेत् ।
प्रणम्य विसृजेद्देवान् पश्चाद्भोजयते तथा ॥
कु(१)र्वेत्थं पुनरुद्वाहं न किल्बिषमवाप्नुयात् ।
अन्यथा कुरुते यस्तु संग्रहं स नराधमः ॥
व्रजेत्स पितृभिः सार्द्धं नरकानेकविंशतिम् ।
मातृनाम्नीविवाहे तु विशेषोऽत्राभिधीयते ॥
परिवर्त्यैव नामास्याः पुनरुद्वाहमाचरेत् ।
नैवं विवोढुरेनः स्यादित्येवं मुनयो विदुः ॥
त्रिरात्रं ब्रह्मचर्यं स्यात्पुनरुद्वाहकर्मणि ।
सगोत्रापरिणीतौ तु परित्यागो विधीयते ॥

सगोत्राशब्दः समानप्रवराया अप्युपलक्षकः, 'समानप्रवराम्' इत्युपक्रमबलात् । एवञ्च मातृनाम्नीविवाहे पुनरुद्वाहमात्रं, नतु तत्परित्याग इति गम्यते। तत्र-

ज्ञानाज्जातमपत्यं तु काश्यपत्वं प्रपद्यते ।
ऐन्द्रवह्न्यतः शुध्येन्निमन्दाहुत्या च तत्पिता ॥ इति ।

दुहितृत्वेनेति । भारद्वाजाय (२)कश्यपाय वा इमां कन्यां दुहितृत्वेन संप्रददे इत्युक्त्वा दद्यादित्यर्थः । घृतकुम्भस्य गर्भे इति

(१) 'कुर्वेत्थं' ख०
(२) 'कश्यपाय इमां' ख० ।

सामीप्ये षष्ठी, तादृशघृतकुम्भसम्भवे त्वधिकरणत्वमेव। प्रत्याम्नायमिति।

कृच्छ्रे गामेकिकां दद्यात्तिस्रश्चान्द्रायणे तु ताः।

इति स्मृत्युक्तम्। ऐन्दवद्वयं चान्द्रायणद्वयम्। मिन्दाहुत्येति जात्यैकवचनम्। तथाच "यन्म आत्मनो मिन्दाऽभूत्" "पुनराग्निश्चक्षुरदात्" इति द्वयलाभः। (१)पाठान्तरे "निन्दा च मेऽनिन्दा च मे" "तन्म उभयव्रतम्" इत्याहुतिद्वयम्। तथाच त्रिकाण्डमण्डनः—

परिणीतसगोत्रायामज्ञानाज्जनितः शिशुः।
काश्यपो न तु चण्डालः पितुः कृच्छ्रद्वयं स्मृतम्॥
निन्दाहुती द्वे जुहुयाद्व्रन्तान्ते दीप्तपावके॥ इति।

पुनरुद्वाहे नोत्तरायणादिकालनियमः, "सार्वकालिकमेके विवाहम्" इत्याश्वलायनोक्तेः। ईदृशवचनस्येदृशस्थल एव चारितार्थ्यात्। विधान(२)परिधाने—

वसिष्ठौ द्वौ च विज्ञेयौ ब्रह्मपुत्रो ऽथ शापतः।
मैत्रावरुणिरित्येव वसिष्ठो विग्रहान्तरात्॥
ब्रह्मात्मजाच्छक्तिपराशरव्यासशुकादयः।
ज्ञेया, विवेकस्त्वनयोर्द्वितीयात्कुण्डिनादयः॥

अतएव भिन्नगोत्रत्वाद्भिन्नशरीरत्वाच्च वसिष्ठवा(३)सिष्ठगणयोर्विवाहो भवति।

वासिष्ठ इन्द्रप्रमदो भरद्वाजस्तु (४)संकृतिः।
कौण्डिन्यः प्रतिभापश्च गौरिवीतः पराशरः॥
मैत्रावरुणिशक्तीद्वावुपमन्युगणः स्मृतः।
एकादश वसिष्ठस्य गोत्राण्यस्मिन्नदोग्रहः॥

---

(१) निन्दाहुत्येति पाठान्तरे इत्यर्थः। (२) 'पारिधाने' घ० ङ०।
(३) 'वासिष्ठ' नास्तिः घ० ङ०। (४) 'संक्रमिः' घ० ङ०।

*षडब्दमध्ये नोद्वाह्या कन्या वर्षद्वयं यतः ।
सोमो भुङ्क्ते ततस्तद्वद्गन्धर्वश्च तथाऽनलः ॥

राजमार्तण्डः—

अयुग्मे दुर्भगा नारी युग्मे तु विधवा भवेत् ।
तस्माद्गर्भान्विते युग्मे विवाहे सा पतिव्रता ॥
मासत्रयादूर्ध्वमयुग्मवर्षे युग्मेपि मासत्रयमेवयावत् ।
विवाहशुद्धिंप्रवदन्तिसन्तोवात्स्यादयःस्त्रीजनिजन्ममासात्

पराशरमाधवीये तु—

जन्मतो गर्भाधानाद्वा पञ्चमाब्दात्परं शुभम् ।
कुमारीवरणं दानं मेखलाबन्धनं तथा ॥

इत्युक्तम् । सम्बन्धतत्त्वे यमः—

कन्या द्वादशवर्षाणि याऽप्रदत्ता वसेद् गृहे ।
ब्रह्महत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वरयेत्स्वयम् ॥

भारते—

मा(१)त्स्ये—मैत्रावरुणयोर्वद्र्याश्रमे तपस्यतोः उर्वशीं दृष्ट्वा रेतः स्कन्नम् । तच्च ताभ्यां पापभयाज्ज(२)लकुम्भे निक्षिप्तम् । ततो वसिष्ठ अगस्तिश्चाभूत् । ततो वसिष्ठादरुन्धत्यां शक्तिरुत्पन्नः, ततः पराशरस्ततो व्यास इत्युक्तम् । निमिमुख्यवसिष्ठयो(३)र्याजनप्रसङ्गे मिथः शप्तयोर्विदेहयोर्ब्रह्मवाक्यादेव कुम्भे जन्म जातं, निमिस्तु निमेषरूपेण नेत्रयोर्जातः । एतौ द्वौ भिन्नपितृकौ पृथग्भूतावपानुजौ भिन्नजात्योरेकगृहोत्पत्तिवत् एककुम्भे जातावित्यनयोर्विवाहो भवतीति ।

*षडब्देति ।

---

(१) 'मात्स्ये तु' न० पु० ।

(२) 'जलपूर्णकुम्भे' न० पु० ।

(३) 'याजप्रसङ्गेन मिथः शप्तयोर्विदेहयोर्ब्रह्मणोर्ब्रह्म' न० पु० ।

त्रिंशद्वर्षः षोडशाब्दां भार्यां विन्देत (१)नग्निकाम्।
अष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मे सीदति सत्वरः॥
अतोऽप्रवृत्ते रजसि कन्यां दद्यात्पिता सकृत्।

तत्रैव—

सप्तसंवत्सरादूर्ध्वं विवाहः सार्ववर्णिकः।
कन्यायाः शस्यते राजन्नन्यथा धर्मगर्हितः॥

राजमार्तण्डः—

राहुग्रस्ते तथा युद्धे पितॄणां प्राणसंशये।
*अतिप्रौढा च या कन्या चन्द्रलग्नबलेन तु॥

भविष्ये—

उभयस्यापि पक्षस्य मनोऽभ्युदयपूर्वकम्।
कुमार्यास्त्वष्टवर्षायाः शस्यते पाणिपीडनम्॥

गर्भाष्टमोऽपि बोध्यः।

वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः परः।

इत्युक्तेर्ये गर्भाष्टमपञ्चमवर्षादयः कालास्ते कन्याविवाहेऽपि ग्राह्याः। अत एव मनुरपि—

उत्कृष्टायानुरूपाय सदृशाय वराय च।
अप्राप्तामपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्विचक्षणः॥ इति।

अप्राप्तपञ्चवर्षादिकालामप्याह। *अतिप्रौढा चेति। चकारादतिबालाऽपि, अस्याः पित्रोः प्राणसंशयानुरोधेन विवाह्यत्वात्।

(१) नग्निकालक्षणं तूक्तं गृह्यसंग्रहे—'नग्निकां तु वदेत् कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत्। ऋतुमती त्वनग्निका तां प्रयच्छेत्तु नग्निकाम्॥ अप्राप्ता रजसो गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी। अव्यञ्जिता भवेत् कन्या कुचहीना च नग्निका॥' इति। तथा रजोदर्शनात्प्रागेव विवाहकारणमुक्तं तत्रैव। यथा—'व्यञ्जनैस्तु समुत्पन्नैः सोमो भुञ्जीत कन्यकाम्। पयोधरैस्तु गन्धर्वा रजसाऽग्निः प्रकीर्तितः॥ तस्माद्व्यञ्जनोपेतामरजामपयोधराम्। अभुक्तां चैव सोमाद्यैः कन्यकां तु प्रशस्यते॥' इति।

मनुः—

त्रिंशद्वर्षो वहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम् ।
त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मे सीदति सत्वरः ॥

यद्यपि—

विवाहस्त्वष्टवर्षायाः कन्यायाः शस्यते बुधैः ।

इति संवर्तोक्तेः, 'अत ऊर्ध्वं रजस्वला' इत्यादेश्च दशवर्षादूर्ध्वं विवाहो निषिद्धः, तथापि दातुरभावे द्वादशषोडशाब्दे ज्ञेये ।

त्रीणि वर्षाण्यृतुमती काङ्क्षेत पितृशासनम् ।

इति पराशरमाधवीये बौधायनोक्तेश्च । मनुः—

स्त्रीसंबन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत् ।
हीनक्रियं निःपुरुषं निश्छन्दोरोमशार्शसम् ॥
क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलानि च ।
नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीं नान्त्यपर्वतनामिकाम् ॥
न पक्ष्यहिप्रेष्यनाम्नीं(१)न विभीषणनामिकाम् ।

यमः—

तस्मादुद्वाहयेत्कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ।

तथा मूलजादीनां फलं प्रागुक्तम् । तथा*वर्णवश्यग्रहमैत्र्यादिघटितविचारो ज्योतिर्विद्भ्यो ज्ञेयः । विस्तरात्तु नोच्यते ।

अथ गुर्वर्कबलम् । ज्योतिर्निबन्धे गर्गः—

स्त्रीणां गुरुबलं श्रेष्ठं पुरुषाणां रवेर्बलम् ।
तयोश्चन्द्रबलं श्रेष्ठमिति गर्गेण भाषितम् ॥
जन्मत्रिदशमारिस्थः पूजया शुभदो गुरुः ।
विवाहेऽथ चतुर्थाष्टद्वादशस्थो मृतिप्रदः ॥

*वर्गेति ।

(१) 'न च भीषणनामिकाम्' क० ।

देवलः—

नष्टात्मजा धनवती विधवा कुशीला
पुत्रान्विता हतधवा सुभगा विपुत्रा ।
स्वामिप्रिया विगतपुत्रधवा धनाढ्या
वन्ध्या भवेत्सुरगुरौ क्रमशोऽभिजन्मा ॥

बृहस्पतिः—

झषचापकुलीरस्थो जीवोऽप्यशुभगोचरः ।
अतिशोभनतां दद्याद्विवाहोपनयादिषु ॥

लल्लः—

द्वादशदशमचतुर्थे जन्मनि षष्ठाष्टमे तृतीये च ।
प्राप्ते पाणिग्रहणे जीवे वैधव्यमाप्नोति ॥

गर्गः—

सर्वत्रापि शुभं दद्याद्द्वादशाब्दात्परं गुरुः ।
पञ्चषष्ठाब्दयोरेव शुभगोचरता मता ॥
सप्तमात्पञ्चवर्षेषु स्वोच्चस्वर्क्षगतो यदि ।
अशुभोऽपि शुभं दद्याच्छुभर्क्षेषु किं पुनः ॥
रजस्वलायाः कन्यायां गुरुशुद्धिं न चिन्तयेत् ।
अष्टमेऽपि प्रकर्तव्यो विवाहस्त्रिगुणार्चनात् ॥
अर्कगुर्वोर्बलं गौर्या रोहिण्यर्कब(१)ला स्मृता ।
कन्या चन्द्रबला प्रोक्ता वृषली लग्नतो बला ॥
अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी ।
दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

विलोक्य जन्मनक्षत्रे राशिकूटादिकं शुभम् ।
सुलग्ने सुमुहूर्ते च दद्याच्चैव यथाविधि ॥

---

(१) 'बलान्विता' क० ।

अथ बृहस्पतिशान्तिः । शौनकः—

*कन्यकोद्वाहकाले तु आ(१)नुकूल्यं न विद्यते ।
ब्राह्मणस्योपनयने गुरोर्विधिरुदाहृतः ॥
सुवर्णेन गुरुं कृत्वा पीतवस्त्रेण वेष्टयेत् ।
ईशान्यां धवलं कुम्भं धान्योपरि निधाय च ॥

इति भविष्यात् ।

*कन्यकोद्वाहकाले इति । प्रकारान्तरं स्कान्दे—

कन्याविवाहकाले तु शुद्धिर्यस्या न विद्यते ।
ब्राह्मणस्योपनयने गुरोर्विधिरुदाहृतः ॥
एभिः पूजा गुरोः कार्या विधिवद्भक्तिभावितैः ।
मदन्तीकामपुष्पाणि पत्रपालाशसर्षपाः ॥

मदन्ती पूतिका, कामो मदनः ।

गु(२)डूचीवान्यपामार्गविडङ्गं शङ्(३)खिनी वचा ।
सहदेवी विष्णुक्रान्ता सर्वौषध्यः शतावरी ॥
तथैवाश्वत्थभङ्गाश्च पञ्चगव्यं जलं तथा ।
नूतनं सोदकु(४)म्भं च पीतवस्त्रसमन्वितम् ॥
पञ्चरत्नैः समायुक्तमीशान्यां स्थापितानलात् ।
या ओषधीति मन्त्रेण सर्वास्तस्मिन्विनिक्षिपेत् ॥
कुम्भस्योपरिभागे तु स्थापयित्वा बृहस्पतिम् ।
सुवर्णपात्रे सौवर्ण्यां प्रतिमायां युधिष्ठिर ॥
कारयेत्तु यथाशक्त्या वित्तशाठ्यविवर्जितः ।
पीतवस्त्रयुगच्छन्नां पीतयज्ञोपवीतिकाम् ॥
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैस्ततो होमं समाचरेत् ।
समिधोऽश्वत्थवृक्षस्य होम्या अष्टोत्तरं शतम् ॥

---

(१) 'अनुकूल्यं' क० । (२) 'गडूची' ख० ।
(३) 'शङ्खनी' क० । (४) 'कुम्भे' घ० क० ।

दमनं मधुपुष्पं च पलाशं चैव सर्षपान्।
मांसी गुडूच्यपामार्गो विडङ्गी शङ्खिनी वचा ॥
सहदेवी हरिक्रान्ता सर्वौषधिशतावरी।
बला च सहदेवी च निशाद्वितयमेव च ॥
कृत्वाज्यभागपर्यन्तं स्वशाखोक्तविधानतः।
ग्रहोक्तमण्डलेऽभ्यर्च्य पीतपुष्पाक्षतादिभिः ॥

ततो होमावसाने तु पूजयेच्च बृहस्पतिम्।
पीतगन्धैस्तथा पुष्पैर्धूपैर्दीपैश्च शक्तितः ॥
दध्योदनं च नैवेद्यं फलताम्बूलसंयुतम्।
मंत्रेणानेन कौन्तेय समभ्यर्च्य पुनः पुनः ॥
नमस्तेऽङ्गिरसां नाथ वाक्पतेऽथ बृह(१)स्पते।
क्रूरग्रहैः पीडितानाममृताय नमो नमः ॥
पूजयित्वा सुराचार्यं पश्चादर्घ्यं निवेदयेत्।
गम्भीरदृढरूपाङ्ग देवेज्य सुमते प्रभो ॥
नमस्ते वाक्पते शान्त गृहाणार्घ्यं नमोऽस्तु ते।
अर्घ्यं दत्त्वा सुरेशाय जपहोमं समापयेत् ॥
भक्त्या यचे सुराचार्य होमपूजादि (२)यत्कृतम्।
तत्त्वं गृहाण शान्त्यर्थं बृहस्पते नमो नमः ॥
मन्त्रेणानेन सङ्कल्प्य पश्चात्सम्प्रार्थयेन्नृ(३)प।
"जीवो बृहस्पतिः सूरिराचार्यो गुरुरङ्गिराः ॥
वाचस्पतिर्देवमन्त्री शुभं कुर्यात्सदा मम" ॥
प्रार्थनामन्त्रः।
एवं तं प्रार्थयेद्देवमाचार्यं च प्रपूजयेत्।
सर्वोपस्करसंयुक्तां प्रतिमां तां युधिष्ठिर ॥

---

(१) 'बृहस्पतेः' घ० ङ०।
(२) 'मत्कृतं' घ० ङ०। (३) 'नृपः' घ० ङ०।

देवपूजोत्तरे काले ततः कुम्भानुमन्त्रणम् ।
अश्वत्थसमिधश्चाज्यं पायसं सर्पिषा युतम् ॥
यवव्रीहितिलाः साज्या मन्त्रेणैव बृहस्पतेः ।
अष्टोत्तरशतं सर्वं होमशेषं समापयेत् ॥
पुत्रदारसमेतस्य अभिषेकं समाचरेत् ।
कुम्भाभिमन्त्रणोक्तैश्च समुद्रज्येष्ठमन्त्रतः ॥
प्रतिमां कुम्भवस्त्रं च आचार्याय निवेदयेत् ।
ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चाच्छुभदः स्यान्न संशयः ॥

इति बृहस्पतिशान्तिः ।

प्रणम्य च गवा युक्तामाचार्याय निवेदयेत् ।
अथाचार्यस्तु नियतो वेदवेदाङ्गपारगः ॥
यजमानं सपत्नीकं शान्तचित्तं जितेन्द्रियम् ।
कुम्भोदकं गृहीत्वा तु मन्त्रैरेतैः प्रसिञ्चयेत् ॥
(१)इदमापोऽथ मन्त्रेण तामग्निमित्यृचा तथा ।
या ओषधीरश्वावतीः कूष्माण्डैश्चा(२)भिषेचयेत् ॥
पश्चात्सम्भोजयेद्विप्रान् यथाशक्त्या युधिष्ठिर ।
एवं पूजां गुरोः कृत्वा सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ इति ।

अथ

वरस्य भास्करं लग्नं कन्यायाश्च गुरोर्बलम् ।

इतिवचनाद्वरस्य रविबलाभावे कुमारस्योपनयने च दुष्टरवौ रविशान्तिमाह शौनकः—

ब्राह्मणस्योपनयने नानुकूलो भवेद्रविः ।
तस्य शान्तिं प्रवक्ष्यामि मन्त्रौषधिविधानतः ॥
उपायनात्तु पूर्वेद्युः कृत्वा पुण्याहवाचनम् ।
गृहस्येशानदिग्भागे गोमयेनोपलेपयेत् ॥

---

(१) 'इममा' प० कु० । (२) 'आभिषिञ्चयेत्' प० कु० ।

शौनकः—

गुर्वादित्ये व्यतीपाते वक्रातीचारगे गुरौ ।
नष्टे शशिनि शुक्रे वा बाले वृद्धेऽथवा गुरौ ॥
पौषे चैत्रेऽथ वर्षासु शरद्यधिकमासके ।
केतूद्गमे*निरंशेऽर्के सिंहस्थेऽमरमन्त्रिणि ॥
विवाहव्रतयात्रादिपुरहर्म्यगृहादिकम् ।
क्षौरं विद्योपविद्यां च यत्नतः परिवर्जयेत् ॥

मदनपारिजाते ज्योतिःसागरे—

बाले शुक्रे वृद्धे शुक्रे वृद्धे जीवे नष्टे जीवे ।
बाले जीवे जीवे सिंहे सिंहादित्ये जीवादित्ये ॥
तथा मलिम्लुचे मासि सुराचार्येऽतिचारगे ।
वापीकूपविवाहादिक्रियाः प्रागुदितास्त्यजेत् ॥

कुङ्कुमेनोल्लिखेत्पद्ममष्टपत्रं सकेसरम् ।
सुवर्णेन रविं कृत्वा द्विभुजं पद्मधारिणम् ॥
कृत्वाज्यभागपर्यन्तं तन्त्रं कृत्वा तु पूर्ववत् ।
स्वशाखोक्तविधानेन आचार्यो होममाचरेत् ॥
आकृष्णेनेति मन्त्रेण समिदाज्यचरून्हुनेत् ।
अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरं तु वा ॥
तिलव्रीहींश्च हुत्वाऽथ होमशेषं समापयेत् ।
दारपुत्रसमेतस्य ऋत्विग्भिरभिषेचयेत् ॥
कुम्भाभिमन्त्रणोक्तैश्च समुद्रज्येष्ठमन्त्रकैः ।
ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दत्त्वा आचार्याय च शक्तितः ॥
प्रतिमां वस्त्रयुग्मं च आचार्याय प्रदापयेत् ।
एवं यः कुरुते शान्तिं सर्वदोषो विनश्यति ॥ इति ।

त्रिषडायस्थो रविरुत्तमः, तद्भिन्नो ऽशुभः तत्राष्टमोऽधिकाशुभः ।

सिंहस्थं मकरस्थं च गुरुं*यत्नेन वर्जयेत् ।

लल्लः—

अतिचारगतो जीवस्तं राशिं नैव चेत्पुनः ।
लुप्तः संवत्सरो ज्ञेयः सर्वकर्मबहिष्कृतः ॥

सिंहस्थगुरोर*पवादमाह पराशरः—

*गोदाभागीरथीमध्ये नोद्वाहः सिंहगे गुरौ ।
*मघास्थे सर्वदेशेषु तथा मीनगते रवौ ॥

वसिष्ठोऽपि—

विवाहो दक्षिणे कूले गौतम्यां, नेतरत्र तु ।
भागीरथ्युत्तरे कूले गौतम्या दक्षिणे तथा ॥
विवाहो व्रतबन्धश्च सिंहस्थेऽज्ये न दुष्यति ।

*निरंशे । राशिप्रथमभागस्थे । *यत्नेनेति । प्रागुदितासु क्रियासु इति विपरिणतमनुवर्तते । विशेषतोऽपि स्कान्दे—

सिंहस्थिते गुरौ राजन् विवाहं नैव कारयेत् ।
मकरस्थे न कर्तव्यं यदीच्छेदात्मनः शुभम् ॥
व्रतबन्धं प्रतिष्ठां विवाहं मन्दिरप्रवेशं च ।
यात्रां च याम्यदेशे कुर्यादार्यो न सिंहांशे ॥

इत्यादि सिंहस्थे गुरौ सर्वदेशेषु विवाहादि सर्वमपि कर्म न कार्यमित्यर्थः । *अपवादमिति । आवश्यके कर्मणीत्यादि । *गोदेति । गङ्गागोदान्तरालं हित्वा सिंहांशोत्तीर्णे गुरौ कार्यमित्यर्थः,

नीचराशिगतो जीवः प्रशस्तः सर्वकर्मसु ।
नीचांशकगतस्त्याज्यो यस्मादंशेषु नीचता ॥

इति वसिष्ठोक्तेः । *मघास्थे इति । मघास्थे गुरौ सर्वदेशेषु नोद्वाह इत्यन्वयः ।

माघ्यां यदि मघा न स्यात्सिंहे गुरुरकारणम् ।
सिंहस्थेऽपि मघासंस्थं गुरुं यत्नेन वर्जयेत् ॥

क(१)न्यादातृक्रममाह याज्ञवल्क्यः—

*पिता पितामहो भ्राता*सकुल्यो जननी तथा।
कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः॥
अप्रयच्छन्समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ।
(२)गम्यं त्वभावे दातॄणां कन्या कुर्यात्स्वयंवरम्॥

भ्रातॄणां संस्कृतानामेवाधिकारमाह (३)स एव याज्ञवल्क्यः—

असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः।
भगिन्यश्च निजादंशाद्दत्त्वांशं तु तुरीयकम्॥

*अत्र चकारेण पूर्वसंस्कृतैरित्यस्यानुवृत्तेर्विवाहपर्याप्तद्रव्यदाने (४)स्वांशचतुर्थभागदाने वा संस्कृतग्रहणं *व्यर्थं स्यात्, अतः कर्तृनियमोऽयम्। तेनानुपनीतभ्रातृमात्रादिसत्त्वे मात्रादेरेवाधिकारो न भ्रातुरित्युक्तं सं-

---

अन्यत्र सिंहभागे तु विवाहादिकमाचरेत्।

इति केचित्। मीनगते रवौ चैत्रे सर्वदेशेषु नोद्वाह इत्यन्वयः।

*पितेति। प्रकृतिस्थः। उन्मादादि दोषहीनः। *सकुल्यः पितृव्यतत्पुत्रादिः। नाशोऽसान्निध्याद्यपि। अतएव 'पिता दद्यात्स्वयं कन्याम्' इत्यादि क्रमान्तरमनुपदं वक्ष्यति। गम्यं स्वयं वरं कुर्यादित्यन्वयः। गम्यं गमनार्हं सावर्ण्यादिगुणयुक्तम्। नन्वसंस्कृता भ्रातरः पूर्वसंस्कृतैर्भ्रातृभिः संस्कार्याः, असंस्कृता भगिन्यश्च भ्रातृभिः संस्कार्या इत्यर्थे अनुपनीतभ्रातॄणां भगिनीविवाहेऽधिकारापत्तिरित्यत्राह—*अत्रेति। तुरीयांशस्यात्याधिक्येऽतिन्यूनत्वे वा दोष इति विवाहपर्याप्तपरं तुरीयपदमिति भावः। *व्यर्थं

---

(१) 'कन्यावाग्दातृक्रम' ख०। (२) 'गम्यत्वभावे' ख०।
(३) 'सएव'-नास्ति क०। (४) 'स्वांशसमांशे च' क० ख०।

नन्यतरत्वादौ। कन्यास्वयंवरे मातुर्दातृत्वे च ताभ्यामेव नान्दीश्राद्धं कार्यम्। *तत्र च स्वयं प्रधानसंकल्पमात्रं कृत्वाऽन्यब्राह्मणद्वारा कारयेदिति प्रयोगपारिजाते। *वरस्तु संस्कृतभ्रात्राद्यभावे स्वयमेव नान्दीश्राद्धं कुर्यात् न माता,

पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यं वै कारयेत्स्वधाम्।

इति निषेधात्, उपनयनेन कर्माधिकारस्य जातत्वाच्चेति पृथ्वीचन्द्रोदयः। माधवीयेऽपरार्के च नारदः--

*पिता दद्यात्स्वयं कन्यां भ्राता वाऽनुमते पितुः।
मातामहो मातुलश्च सकुल्यो बान्धवस्तथा॥
माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्तते।
तस्यामप्रकृतिस्थायां कन्यां दद्युः स्वजातयः॥
सकुल्यः पितृपक्षीयो बान्धवो मातृवंशजः।

मदनपारिजाते कात्यायनः--

*स्वयमेवौरसीं दद्यात्पि(१)त्रभावे स्वबान्धवाः।
मातामहस्ततोऽन्यां (२)हि माता वा धर्मजां सुताम्॥

स्यादिति। तावद्द्रव्यदातृत्वेनैवार्थतः संस्कृतत्वलाभादिति भावः। अनुकल्पमाह-*तत्र च स्वयमिति। *वरस्तु इति।

नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे बुधः।

इत्यत्राधिकं स्फुटी करिष्यामः। *पितेति। पितामहादीनां कन्यादानेऽधिकारः पूर्वनाशे एव, 'पूर्वनाशे' इत्युक्तेः। प्रतिनिधित्वं च 'पितुरनुमते' इत्युक्तेः। पितृपक्षीय उक्तः। मातृवंश्यः मातुलपुत्रादिः। मातामहमातुलयोरभावे सकुल्यस्याधिकारे प्राप्ते आह-*स्वयमिति। स्वयं पिता, स्वबान्धवाः पितुर्भ्रातृपितामहा-

---

(१) 'पित्रभावे' ग०। (२) 'धं' क०।

ततोऽन्यामौरसीभिन्नां धर्मजां नियोगात्क्षेत्रजां मातामहो (१) माता मातुलो वा दद्यात् । तेनौरसीदाने पितृबन्धुषु सत्सु मातामहादीनां नाधिकारः अनुमतिं विना । अस्यापवादस्तत्रैव—

दीर्घप्रवासयुक्तेषु*पौगण्डेषु च बन्धुषु ।
माता तु समये दद्यादौरसीमपि कन्यकाम् ॥

मनुः—

यदा तु नैव कश्चित्स्यात्कन्या राजानमाव्रजेत् ।

परकीयकन्यादाने विशेषो मदनरत्ने स्कान्दे—

*आत्मीकृत्य सुवर्णेन परकीयां तु कन्यकाम् ।
धर्मेण विधिना दानम*सगोत्रेऽपि युज्यते ॥

अत्र प्रकृतिस्थग्रहणादप्रकृतिस्थेन कृतमकृतमेव,

स्वतन्त्रो यदि तत्कार्यं कुर्यादप्रकृतिं गतः ।
तदप्यकृतमेव स्यादस्वातन्त्र्यस्य हेतुतः ॥

इत्यपरार्के नारदोक्तेः । यदि तु सप्तपदीविवाहहोमादि प्रधानं जातं तदाङ्गवैकल्येऽपि नावृत्तिर्विवाहस्य ।

दपः । *पौगण्डेषु पञ्चाब्दात्किञ्चिदधिकेषु ।

*आत्मीकृत्येति । इयं च कन्या क्रीतेति नन्दपण्डितोक्तं न युक्तम्,

अनाथां (२)कन्यकां दत्त्वा सदृशाभ्यधिके वरे ।
द्विगुणं फलमाप्नोति कन्यादाने यदीरितम् ॥

इति स्कान्दे एवमन्यकन्याया धर्मार्थमन्येन दानव्यञ्जनात् । आत्मीकृत्येत्यस्यात्मन इव कृत्वेत्यर्थः । *असगोत्रेऽपीति । असपिण्डोऽप्यर्थः । कन्याया एव सगोत्रसपिण्डादि वर्ज्य-

---

(१) 'माता' नास्ति क० । (२) 'कन्यकां दृष्ट्वा' ख० ।

गौडा अप्येवमाहुः। तत्रैव मरीचिः—

*गौरीं ददन्नाकपृष्ठं, वैकुण्ठं रोहिणीं ददत्।
कन्यां ददद्ब्रह्मलोकं रौरवं तु रजस्वलाम्॥

अथ मासनिर्णयः। तत्र जन्ममासे विशेषः प्रागुक्तः। ज्योतिःप्रकाशे व्यासः—

माघफाल्गुनवैशाखे यवूढा मार्गशीर्षके।
ज्येष्ठे वाऽऽषाढमासे च सुभगा वित्तसंयुता॥
श्रावणे वापि पौषे वा कन्या भाद्रपदे तथा।
चैत्राश्वयुक्कार्त्तिकेषु याति वैधव्यतां*लघु॥

नारदः—

माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठ*मासाः (१)शुभप्रदाः।
कार्तिको मार्गशीर्षश्च मध्यमौ,*निन्दिताः परे॥

म्। *गौरीमिति। मनुः—

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी।
दशवर्षा भवेत्कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला॥

*लघु शीघ्रम्। आषाढस्त्वार्द्राप्रवेशात्प्राक् ग्राह्यः,

न कदाचिद्दशर्क्षेषु भानोरार्द्राप्रवेशनात्॥

इत्युक्तेः। *मासाः सौराः 'सौरो मासो विवाहादौ' इत्युक्तेः। चान्द्रोऽपि कश्यपेनोक्तः—

उपवासव्रतोद्वाहयात्राक्षौरोपनायनम्।
तिथिवर्षादिनिखिलं चान्द्रमानेन गृह्यते॥ इति।

*निन्दिता इति। यत्तु—

चान्द्रयो वर्षम(२)नूनमिच्छति, तथा रैभ्योऽग्रजं चोत्तरम्।
श्रीनामोऽन्य(३)मृतुं विहाय मुनयो माण्डव्यशिष्या जगुः॥

---

(१) 'शुभावहाः' क०।
(२) 'मनूनमि' घ० ङ०। (३) 'मृतुं विषादसु' ख०।

वसिष्ठः—

*पौषेऽपि कुर्यान्मकरस्थितेऽर्के
चैत्रे भवेन्मेषगतो यदा स्यात् ।
प्रशस्तमाषाढकृतं विवाहं
वदन्ति गर्गा मिथुनस्थितेऽर्के ॥

आचार्यचूडामणौ ज्योतिर्गर्गराजमार्तण्डौ—

माङ्गल्येषु विवाहेषु कन्यासंवरणेषु च ।
दश मासाः प्रशस्यन्ते चैत्रपौषविवर्जिताः ॥

आपस्तम्बः—'सर्वे ऋतवो विवाहस्य शैशिरौ मासौ परिहाप्योत्तमं च नैदाघम् ।' 'अत्र माघफाल्गुनाषाढवर्जं नव मासा मुख्यः कालः' इति सुदर्शनभाष्ये इडविलायां ब्रह्मविद्यातीर्थैश्चोक्तम् । बौधायनसूत्रेऽपि—'स-

---

चैत्रं प्रोज्झ्य, पराशरः परिणये पौषं च दौर्भाग्यदम् ।
आषाढादि च तुष्टयं न हि तथा कैश्चित्प्रदिष्टं बुधैः ॥ इति ।
माङ्गल्येषु विवाहेषु कन्यासंवरणेषु च ।
दश मासाः प्रशस्यन्ते चैत्रपौषविवर्जिताः ॥

इत्यादि, तत्सर्वं प्रत्यासन्नऋतुकालाया विवाहविषयम् ।

ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यां दोषः पितरमृच्छति ॥

इति वाक्यात् । पाठान्तरं काल्पनिकम् । *पौषेपीति । अपवादः ।

(१)झषो न निन्द्यो यदि फाल्गुने स्यात्
मेषस्तु वैशाखगतो न निन्द्यः ।

इत्यादिरपि द्रष्टव्यः । कृत्तिकास्थमिति, अज्येष्ठेति चात्यावश्यकविषयम् ।

---

(१) 'झक्षो न' ख० ।

र्वे मासा विवाहस्य, शुचिनपस्तपस्यवर्जमित्येके'। तेन 'पूर्वोत्तरौ शिशिरसंबंधिनौ मासौ पौषचैत्रौ विहाय' इति निर्णयामृतव्याख्यानं मौर्ख्यकृतमित्युपेक्ष्यम्। निशि चेत्सर्वेषु द्वादशस्वपि मासेषूद्वहेदिति कालादर्शः। ये(१) तु ज्योतिषे माघादिविषयस्ते गृह्यसूत्राणां द्विजपरत्वेन प्राबल्याच्छूद्रादिपराः। ज्योतिषे—

वात्स्यो वर्षमनूनमिच्छति तथा रैभ्योऽयनं चोत्तरम्।
श्रीवासोऽन्तमृतुं विहाय मुनयो माण्डव्यशिष्या जगुः॥
चैत्रं प्रोज्झ्य पराशरः परिणये पौषं च दौर्भाग्यदम्।
आषाढादि चतुष्टयं न हितदं कैश्चित्प्रदिष्टं बुधैः॥

चण्डेश्वरः—

मार्गे मासि तथा ज्येष्ठे क्षौरं परिणयं व्रतम्।
ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोस्तु यत्नेन परिवर्जयेत्॥
कृत्तिकास्थं रविं त्यक्त्वा ज्येष्ठपुत्रस्य कारयेत्।
उत्सवादिषु कार्येषु दिनानि दश वर्जयेत्॥

रत्नकोशे—

जन्मर्क्षे जन्मदिवसे जन्ममासे शुभं त्यजेत्।
ज्येष्ठे मास्याद्यगर्भस्य शुभं वर्ज्यं स्त्रिया अपि॥

पराशरः—

अज्येष्ठा कन्यका यत्र ज्येष्ठपुत्रो वरो यदि।
व्यत्ययो वा तयोस्तत्र (२)ज्येष्ठमासः शुभप्रदः॥

मिहिरः—

ज्येष्ठस्य ज्येष्ठकन्याया विवाहो न प्रशस्यते।
तयोरन्यतरे ज्येष्ठे ज्येष्ठो मासः प्रशस्यते॥
द्वौ ज्येष्ठौ मध्यमौ प्रोक्तावेकं ज्येष्ठं शुभावहम्।

---

(१) 'यत्तु ज्योतिषे' ख०। (२) 'ज्येष्ठो मासः' क०।

ज्ये(१)ष्ठत्रयं न कुर्वीत विवाहे सर्वसंमतम् ॥

यत्तु-'सार्वकालमेके विवाहम्' इति, तदासुरादिविवाहविषयम्, 'धर्म्येषु विवाहेषु कालपरीक्षणं, नाधर्म्येषु' इति गृह्यपरिशिष्टात् । रत्नमालायामप्येवम् । तेनासुरादयो माघचैत्रादिनिषिद्धकालेष्वपि भवन्ति । मासाः सौराः 'सौरो मासो विवाहादौ' इत्युक्तेः ।

झषो न निन्द्यो यदि फाल्गुने स्यात्
अजस्तु वैशाखगतो न निन्द्यः ।

इति त्वपवादः ॥

अथ दश दोषाः । व्यवहारोच्चये—

वेधश्च लत्ता च तथैव पातः खर्जूरवेधो दशयोगचक्रम् ।
युतिश्च जामित्रमुपग्रहश्च बाणाख्यवज्रे च दशैव दोषाः ॥

एषां लक्षणं ज्योतिषे ज्ञेयम् ।

अतिचारगे गुरौ तु वसिष्ठः—

अतिचारगते जीवे वर्जयेत्तदनन्तरम् ।
विवाहादिषु कार्येषु अष्टाविंशतिवासरान् ॥

रत्नमालायाम्—

एकपञ्चनवयुग्मषड्दशत्रीणि सप्तचतुरष्ट(२)लाभगः ।
द्वादशाजवृषभादिराशितोघातचन्द्रइतिकीर्तितो बुधैः ॥

नारदः—

भूबाणनन्दहस्ताश्च रसादिग्वह्निशैलजाः ।
वेदा वसुशिवादित्या घातचन्द्रो(३) यथाक्रमम् ॥
यात्रायां युद्धकार्येषु घातचन्द्रं विवर्जयेत् ।
विवाहे सर्वमाङ्गल्ये चौलादौ व्रतबन्धने ॥
घातचन्द्रो नैव चिन्त्य इति पाराशरोऽब्रवीत् ।

(१) 'ज्येष्ठत्रये' ख० । (२) 'लाभदः' क० ।(३) 'घातचन्द्रा' क० ।

ज्योतिर्निबन्धे—

विवाहचौलव्रतबन्धयज्ञे पट्टाभिषेके च तथैव राज्ञाम् ।
सीमन्तयात्रासु तथैव जाते नो चिन्तनीयः खलु घातचन्द्रः ॥

नारदः—

अकालजा भवेयुश्चेद्विद्युन्नीहारवृष्टयः ।
प्रत्यर्कपरिवेषेन्द्रचापाभ्रध्वनयो यदि ॥
दोषाय मङ्गले नूनं न दोषायैव (१)कालजाः ॥

अकालवृष्टिस्वरूपमाह लल्लः—

पौषादिचतुरो मासाः प्रोक्ता वृष्टिरकालजा । इति ।

शार्ङ्गधरः—

निर्घाते क्षितिचलने ग्रहयुद्धे राहुदर्शने चैव ।
आ पञ्चदिनात्कन्या परिणीता नाशमुपयाति ॥
उल्कापातेन्द्रचापप्रबलघनरजोधूमनिर्घातविद्युद्-
वृष्टिप्रत्यर्कदोषादिषु सकलबुधैस्त्याज्यमेवैकरात्रम् ।
दुःस्वप्ने दुर्निमित्ते ह्यशुभफलदृशो दुर्मनोभ्रान्तबुद्धौ
चौले मौञ्जीनिबन्धे परिणयनविधौ सर्वदा त्याज्यमेव ॥

ज्योतिः प्रकाशे—

अर्वाक् षोडश नाड्यः संक्रान्तेः पुण्यदाःपरतः ।
उपनयनव्रतयात्रापरिणयनादौ विवर्ज्यास्ताः ॥

गर्गः—

दिग्दाहे दिनमेकं च (२)ग्रहे सप्तदिनानि तु ।
भूकम्पे च समुत्पन्ने त्र्यहमेव तु वर्जयेत् ॥
उल्कापाते त्रिदिवसं धूमे पञ्च दिनानि च ।
वज्रपाते चैकदिनं वर्जयेत्सर्वकर्मसु ॥
दर्शनादर्शनाद्राहुकेत्वोः सप्तदिनं त्यजेत् ।

(१) 'कालजः' ग० । (२) 'गृहे' ख० ।

यावत्केतूद्गमस्तावदशुभः समयो भवेत् ॥
अस्यापवादोऽद्भुतसागरे—
अथ दिवसत्रयमध्ये मृदु पानीयं यदा भवति।
उत्पातदोपशमनं तदैव संप्राहुराचार्याः ॥
संबन्धतत्त्वे—
भूकम्पादेर्न दोषोऽस्ति वृद्धिश्राद्धे कृते सति ॥
अथापरिहार्ये (१)कन्यावैधव्ययोगे विशेष उच्यते।
मार्कण्डेयपुराणे—
बालवैधव्ययोगे तु कुम्भद्रुप्रतिमादिभिः।
कृत्वा लग्नं (२)रहः पश्चात्कन्योद्वाह्येति चापरे ॥
अत्र पुनर्भूदोषाभाव उक्तो विधानखण्डे—
स्वर्णाम्बुपिप्पलानां च प्रतिमा विष्णुरूपिणी।
तया सह विवाहे तु पुनर्भूत्वं न जायते ॥
सूर्यारुणसंवादे—
*विवाहात्पूर्वकाले च चन्द्रतारावलान्विते।
विवाहोक्ते च तां कन्यां कुम्भेन सह चोद्वहेत् ॥

*विवाहादिति। विवाहात्पूर्वकाले चन्द्रतारानुकूले नवीनं पूर्णकुम्भं सूत्रं गन्धपुष्पादिसामग्रीं च संपाद्यास्याः कुमार्या जन्मलग्नात्सप्तमादिस्थानगतभौममूचितदोपपरिहारार्थमस्याः पत्युर्दीर्घकालजीवनार्थं च कुम्भविवाहं करिष्ये इति संकल्प्य कुम्भं संपूज्य 'वरुणाङ्गस्वरूपाय कुम्भाय नमः' इति मन्त्रेण हरिद्राकुङ्कुमाभ्यां लिप्त्वा कुमारीमपि लिप्त्वा इमां कन्यां (३)काश्यपगोत्रां वरुणाङ्गस्वरूपाय कुम्भाय तुभ्यमहं सम्प्रददे इति दत्त्वा पश्चाद्दशतन्तुसूत्रेणोभौ संवेष्ट्य "परित्वा" इति मन्त्रेण ततः सूत्रमुद्वास्य

(१) 'कन्याया वैधव्य'क०। (२) 'ततः'क० ख०।
(३) 'काश्यपसगोत्रां' ग० ङ०।

सूत्रेण वेष्टयेत्पश्चाद्दशतन्तुविधानतः ।
कुङ्कुमालंकृतं देहं तयोरेकान्तमन्दिरे ॥
ततः कुम्भं च निःसार्य प्रभज्य सलिलाशये ।
ततोऽभिषेचनं कुर्यात्पंचपल्लववारिभिः ॥

कुम्भप्रार्थना तत्रैव—

वरुणाङ्गस्वरूपाय जीवनानां समाश्रय ।
पतिं जीवय कन्यायाश्चिरं पुत्रसुखं कुरु ॥
देहि विष्णो वरं देव कन्यां पालय दुःखतः ।
ततोऽलंकारवस्त्राढ्यां वराय प्रतिपादयेत् ॥

इति कुम्भविवाहः ॥

कुम्भकण्ठे बध्वा कुंम्भं प्रार्थयेत् । तत्र मंत्रः—

वरुणाङ्गस्वरूपाय जीवनानां समाश्रय ।
पतिं जीवय कन्यायाश्चिरं पुत्रसुखं कुरु ॥
देहि विष्णो वरं देव कन्यां पालय दुःखतः ॥

इति सम्प्रार्थ्य कुम्भं निःसार्य नद्यादौ भङ्क्त्वाऽऽचम्य गृहमेत्य पञ्चपल्लवैः कन्यायाः पुण्यजलैः 'शान्तिरस्तु' इति (१)पञ्चवाक्यैरभिषेकः कार्य इति कौस्तुभे । अथ प्रयोगः—विवाहकर्त्ता पित्रादिः देशकालौ संकीर्त्य कन्यावैधव्यहरं कुम्भविवाहं करिष्ये इति संकल्प्य गणेशपूजनादि नान्दीश्राद्धान्तं कृत्वा वरुणविष्णुप्रतिमयोरग्न्युत्तारणं कृत्वा महीद्यौरित्यादिक्रमेण कुम्भं संस्थाप्य तत्र वरुणं पूजयित्वा तत्र विष्णुप्रतिमां संस्थाप्य आवाहनादिषोडशोपचारैः सम्पूज्य प्रार्थयेत्—

वरुणाङ्गस्वरूपाय जीवनानां समाश्रय ।
पतिं जीवय कन्यायाश्चिरं पुत्रसुखं कुरु ॥
देहि विष्णो वरं देव कन्यां पालय दुःखतः ॥ इति ।

---

(१) 'पञ्चसुवाक्यैः' पा० ।

मूर्तिदानमपि तत्रैवोक्तम्—

ब्राह्मणं साधुमामन्त्र्य संपूज्य विविधार्हणैः ।
तस्मै दद्याद्विधानेन विष्णोर्मूर्तिं चतुर्भुजाम् ॥
शुद्धवर्णसुवर्णेन *वित्तशक्त्याथ वा पुनः ।
निर्मितां रुचिरां शङ्खगदाचक्राब्जसंयुताम् ॥
दधानां वाससी पीते (१)कुमुदोत्पलमालिनीम् ।
सदक्षिणां च तां दद्यान्मन्त्रमेत (२)मुदीरयेत् ॥
यन्मया (३)प्राचि जनुषि घ्नन्त्या पतिसमागमम् ।
विषोपविषशस्त्राद्यैर्हतो वातिविरक्तया ॥
प्राप्यमानं महाघोरं यशः सौख्यधनापहम् ।
वैधव्याद्यतिदुःखौघनाशाय शुभलब्धये ॥
बहुसौभाग्यलब्ध्यै च महाविष्णोरिमां तनुम् ।
सौवर्णीं निर्मितां शक्त्या तुभ्यं संप्रददे द्विज ॥

ततो विष्णुरूपिणे कुम्भायेमां कन्यां श्रीरूपिणीं समर्पयामीति समर्प्य "परित्वा" इत्यादिमन्त्रैर्मन्त्रावृत्त्याऽधस्तादुपरिष्टाच्च कुम्भं कन्यां च परिवेष्ट्य ततः कुम्भं निस्सार्य सलिलाशये प्रभञ्जयित्वा 'समुद्रज्येष्ठा' इत्यादि मन्त्रैः शुद्धजलेन पञ्चपल्लवैः कन्यामभिषिच्य ब्राह्मणान् भोजयेदिति । *वित्तशक्त्येति । (४)रचितम् पलत-दर्द्धतदर्धान्यतरमध्ये इति बोध्यम्, दानपरिभाषायां तथा दर्शनात् । अथ प्रयोगः—कन्या स्नानाचमने कृत्वा देशकालौ संकीर्त्य मम वैधव्यहरं महाविष्णुप्रतिमादानमहं करिष्ये इति संकल्प्य गणेशपूजां कृत्वा स्वस्तिवाचनं च कृत्वाऽकृत्वा वाऽऽचार्यं कृत्वा यथाशक्ति संपूज्य विष्णुप्रतिमायाःस्वहस्तेनाग्न्युत्तारणं षोडशोप-

---

(१) 'कमलोत्पल' क० । (२) 'मुदीरयेत्' क० ।
(३) 'प्राक्षजनुषि' ग० । (४) अस्यांशे 'इतिशेषः'-इत्यपेक्षितम् ।

अनघाघ्याहमस्मीति त्रिवारं प्रजपेदिति ।
एवमस्त्विति तस्याशीर्गृहीत्वा स्वगृहं विशेत् ॥
ततो वैवाहिकं कुर्याद्विधिं दाता मृगीदृशः ।

अन्येऽप्यश्वत्थविवाहवृक्षसेचनादयस्तत्रैव ज्ञेयाः । विस्तरभयान्नोच्यन्ते ॥

अथ (१)प्रतिकूलादि । ज्योतिर्निबन्धे गर्गः—

*कृते तु निश्चये पश्चान्मृत्युर्भवति कस्यचित् ।
तदा न मङ्गलं कुर्यात्कृते वैधव्यमाप्नुयात् ॥

ज्योतिर्मेधातिथिः—

वधूवरार्थे घटिते सुनिश्चिते वरस्य गेहेऽप्यथ कन्यकायाः ।
मृत्युर्यदि स्यान्मनुजस्य कस्यचित्तदा न कार्यं खलु मङ्गलं बुधैः॥

मङ्गलं विवाहः । स्मृतिचन्द्रिकायाम्—

कृते वाङ्निश्चये पश्चान्मृत्युर्भवति गोत्रिणः ।
तदा न मङ्गलं कार्यं नारीवैधव्यदं ध्रुवम् ॥

भृगुः—

वाग्दानानन्तरं यत्र कुलयोः कस्यचिन्मृतिः ।
तदोद्वाहो नैव कार्यः स्ववंशक्षयदो यतः ॥

शौनकः—

वरवध्वोः पिता माता पितृव्यश्च सहोदरः ।

चारपूजनं [च] कार्यम् । तत्र पीते वाससी कुमुदोत्पलमाला च दापनीया । ततो देवं कन्या प्रणम्य यन्मपेत्यादि मन्त्रान् पठित्वा ब्राह्मणाय दद्यात् । ततः सुवर्णार्पितं यथाशक्ति वा हेमदक्षिणां दद्यात् । ततः "अनघाघ्याहमस्मि" इति त्रिर्वदेत् । 'एवमस्तु' इति ब्राह्मणोऽपि त्रिः। ततो यथाशक्तिब्राह्मणान् भोजयित्वा विवाहयोग्या भवेत् इति । *कृते त्विति । एतेन "वाग्दानादि चरेत्

(१) 'प्रतिकूलादिः' क० ।

एतेषां प्रतिकूलं च महाविघ्नप्रदं भवेत् ॥
पिता पितामहश्चैव माता चैव पितामही ।
पितृव्यः*स्त्रीसुतौ भ्राता भगिनी चाविवाहिता ॥
एभिरत्र विपन्नैश्च प्रतिकूलं बुधैः स्मृतम् ।
अन्यैरपि विपन्नैस्तु केचिदूचुः*र्नेतद्भवेत् ॥

माण्डव्यः—

वाग्दानानन्तरं माता पिता भ्राता विपद्यते ।

पुनः" इत्यभिधानेन च मन्त्रवद्वाङ्निश्चयोत्तरमेव प्रतिकूलदोष इति । घटितनिश्चयोत्तरं प्रतिकूलदोष इति ज्योतिषमतम् । घटितनिश्चयश्च ज्योतिर्विदादेशेन वरपित्रादिकं प्रति फलदानादिरूपः । *स्त्रीसुताविति । एतौ न वध्वाः असम्भवात् । अतः द्वितीयादिविवाहे वरस्य पूर्वोढा स्त्री तस्यामुत्पन्नश्च सुतः । एतत्पौत्रस्योपलक्षणम्, पितृव्यपदं च तत्पुत्रस्य । एवञ्च वरमारभ्य जनकत्रिपुरुषी, जन्यत्रिपुरुषी, कूटस्थमारभ्य सन्तानभेदेन त्रिपुरुषी चात्र बोद्धव्या । *न तद्भवेदिति । तत् तादृशं महाविघ्नकरं न भवेदित्यर्थः । प्रतिकूलं चेदं विवाह एव वैधव्यपदानुरोधात् । अत्र यद्यपि "मृत्युर्भवति कस्यचित् (मनुजस्य(१) कस्यचिदित्यविशेषेणाप्युक्तम्, तथापि पितामह्यादीनामिव मातामह्यादीनामपि मरणस्य प्रतिकूलदोषनिमित्तत्वेन क्वचिद्प्यकीर्त्तं) नादविवाहितभगिन्या इव विवाहितभगिन्या मरणस्य तथात्वानुक्तेश्च अग्रिममेधातिथिवाक्ये "स्वगोत्रि(२)णाम्" इति, चन्द्रिकावाक्ये "गोत्रिणः" इति च कीर्त्तनाद्वध्वा वरस्य वा सगोत्रसपिण्डेषु त्रिपुरुषान्तर्गते(३)मृते प्रतिकूलदोष इत्यत्र तात्पर्यम् । सङ्कटे तु किञ्चित्कालप्रतीक्षा कार्या, "तदा न मङ्गलं कार्यम्" इति तदाशब्दात् । वरवध्वोरित्यत्र पि-

---

(१) कंसान्तर्गतं नास्ति घ० ङ० । (२) 'गोत्रीणामिति' ख० ।
(३) 'मृते' नास्ति घ० ङ० ।

षिवाहो नैव कर्त्तव्यः (१)स्ववंशस्थितिमिच्छता ॥

*संकटे तु मेधातिथिः—

वाग्दानानन्तरं यत्र कुलयोः कस्यचिन्मृतिः ।

तदा संवत्सरादूर्ध्वं विवाहः शुभदो भवेत् ॥

स्मृतिरत्नावल्याम्—

*पितुरब्दमशौचं स्यात्तदर्धं मातुरेव च ।

मासत्रयं तु भार्यायास्तदर्धं भ्रातृपुत्रयोः ॥

आदिचतुष्टयमुपादाय 'महाविघ्नपदम्' इति विघ्नपदस्त्वोक्तेः । तत्र वक्ष्यमाणवत्सराद्यन्यतमकालं प्रतीक्ष्य विनायकशान्तिः कार्या । उभयत्रापि च तयोरेव पश्चाद्विवाहः,

विवाहस्तु ततः पश्चात्तयोरेव विधीयते ।

इति वचनात् । एतच्च मातापित्रोरेकैकमरणे, तद्वाक्ये तयोः पृथगुपादानात् । तयोर्युगन्मरणे तु कालप्रतीक्षाशान्तिभ्यामपि तद्वधूवरयोर्नैव विवाहः

कृते वाङ्निश्चये पश्चात्पितरौ निधनं गतौ ।

तयोस्तत्प्रतिकूलं स्यान्नान्येषां तु कदाचन ॥

इति कृष्णभट्टीयवाक्ये "नान्येषां तु कदाचन" इति कदाचनशब्दात् । अन्येषां सपिण्डानाम् । "एभिरत्र विपर्ययैश्च" इत्यत्रापि मातापितरौ विहाय वक्ष्यमाणमासत्रयादिकालप्रतीक्षासहिता विनायकशान्तिरेव । *सङ्कटे इति । वरान्तरासत्त्वादिना तद्वरायैव तत्कन्याया देयत्वे । * पितुरिति । अत्र पूर्वं प्रतिकूलस्यैवोक्तेः मरणमात्रहेतुकप्रतिकूलत्वे वर्षाद्याशौचावधिव्यवस्थानर्थक्यम् । अत (उ(२)भयत्रापि च तयोरेव पश्चाद्विवाहः) इदमाशौचं तत्तद्वर्षाद्यवधिकं यथा प्रतिकूलवैधव्यादिसूचकं तथाऽगतौ शान्तिकादिप्रयोजकं न । एवमन्यदपि यत्सांगतिकं काम्यं पञ्चवर्षाद्युपनयादि

(१) 'स्ववंशादिनमिच्छता' क० । (२) कंसान्तर्गतं नास्ति ग० ङ० ।

अन्येषां तु सपिण्डानामाशौचं मासमीरितम् ।
*तदन्ते शान्तिकं कृत्वा ततो लग्नं विधीयते ॥

ज्योतिः प्रकाशे—

*प्रातिकूलेऽपि कर्तव्यो विवाहो मासतः परः ।
शान्तिं विधाय गां दत्त्वा वाग्दानादि चरेत्पुनः ॥

शान्तिं विनायकशान्तिम् । तथा च मेधातिथिः—

संकटे समनुप्राप्ते *याज्ञवल्क्येन योगिना ।
शान्तिरुक्ता गणेशस्य कृत्वा तां शुभमाचरेत् ॥इति।

चौलादि च तत्राप्यधिकारप्रतिबन्धकम् । एवञ्च पित्रादिमरणोत्तरं वर्षाद्यन्तमपूर्वाधानादौ नाधिकारः । न हि तत्र विवाहवच्छान्तिरुक्ता, येन तां कृत्वा तत्राधिकारः स्यात् । एवञ्च जन्मतोऽष्टवर्षोपनयनादावपि अनधिकारान्मासिकाद्यनपकर्षस्थलवन्नवमवर्ष एवाधिकार इति । *तदन्ते वर्षान्ते । *प्रतिकूले इत्यादि । प्रतिकूले सति संवत्सरोर्ध्वं शान्तिपूर्वकं विवाहः कार्य इति मुख्यः कल्पः । षण्मासोत्तरं मासोत्तरं वेति त्वनुकल्पाविति । केचित्तु एतत् पितृमरणे एव । मातृमरणे तु षण्मासं मुख्यः पक्षः, तदर्द्धं मासमात्रं वेति अनुकल्पौ, पितृमरणे मातृमरणस्थलीयषण्मासोपादानेनेह तदर्धलाभात् । एवं भार्यामरणे मासत्रयं सार्द्धमासं मासमात्रं वेति त्रयः कल्पाः । भ्रातृमरणे पुत्रमरणे च सार्द्धं मासं मासं वेति द्वौ । पितामहादिसपिण्डमरणे तु मासमेव,

प्रतिकूले सपिण्डस्य मासमेकं विवर्जयेत् ।

इतिवाक्यादिति युक्तमुत्प्रेक्षन्ते । *याज्ञवल्क्येनेति ।

विनायकः कर्मविघ्नसिद्ध्यर्थं विनियोजितः ।
गणानामाधिपत्ये च रुद्रेण ब्रह्मणा तथा ॥

इत्यादिनोपक्रम्य शान्तिविधानं प्रदर्श्य,

प्रतिकूले न कर्तव्यो गच्छेद्यावदृतुत्रयम् ।
प्रतिकूलेपि कर्तव्यमित्याहुर्बहुविप्लवे ॥
प्रतिकूले सपिण्डस्य मासमेकं विवर्जयेत् ॥

एवं विनायकं पूज्य ग्रहांश्चैव विधानतः ।
कर्मणां फलमाप्नोति श्रियं प्राप्नोत्यनुत्तमाम् ॥

इतिसर्वकर्माङ्गत्वेनोपसंहारात् । तत्कालो यद्यपि—

स्नपनं तस्य कर्त्तव्यं पुण्येऽह्नि विधिपूर्वकम् ।

इतिसामान्यतस्तत्र पुण्याह उक्तः, तथापि विष्णुधर्मे—

हस्तपुष्याश्वयुक्सौम्यवैष्णवान्यतमे शुभे ।
नक्षत्रे च मुहूर्त्ते च मैत्रे वा ब्रह्मदैवते ॥

भविष्ये—

शुक्लपक्षे चतुर्थ्यां तु वासरे धिषणस्य च ।
तिष्ये च वीरनक्षत्रे तस्यैव पुरतो नृप ॥

बृहत्पराशरः—

चतुर्थ्यां शुक्लपक्षे तु अयने चोत्तरे तथा ।
पुण्यार्थं सर्वसिद्ध्यर्थं कुर्याच्छान्तिं विनायकीम् ॥

तद्व्यभावश्छान्दस इति पुण्यार्थं विवाहादिकर्माङ्गतया । देवनक्षत्रं कृत्तिकादिविशाखान्तं किञ्चिद्ग्राह्यं, "यत्पुण्यं नक्षत्रम्" इति श्रुतेः । अत्र सर्वेषामधिकारः,

ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैर्वा सिद्धिकामुकैः ।
कर्मनिर्विघ्नसिद्ध्यर्थं संपूज्यश्च गजाननः ॥

इति लैङ्गात्—

यजमानस्तु शूद्रश्चेद्द्विजैस्तान्नियोजयेत् ।

इति महार्णवाच्च । कुमार्यादिस्त्रीणामपि—

कुमारी स च भर्त्तारमपत्यं गर्भमङ्गना ।

इति याज्ञवल्क्यात् । अङ्गना (१)चापत्यं न लभते, नापि गर्भिणी, गर्भो न जीवतीति यावत्,

तेनोपहतपुंसां च कर्म स्यान्निष्फलं कृतम् ।
स्त्रीणामपि तथा सर्वं क्रियमाणं तु निष्फलम् ॥

इति बृहत्पराशराच्च । एवं गणेशशान्तिरप्यस्ति भविष्ये-

चतुर्थ्यां वारणं हैमं पलादूर्ध्वं सुशोभनम् ।
कारयित्वाङ्कुशयुतं तिलद्रोणोपरि न्यसेत् ॥
वस्त्रैः पुष्पैः पूजयित्वा नैवेद्यान्तान् पृथक् पृथक् ।
ततस्तु ब्राह्मणे दद्याद्गणेशः प्रीयतामिति ॥
कार्यारम्भेषु सर्वेषु तस्य विघ्नं न जायते ।
वारणाः सप्त जन्मानि भवन्ति मदविह्वलाः । इति ।

'चैत्रे श्रावणे वा कार्या विनायकशान्तिर्विकल्पिता चैव' इति हेमाद्रिः ।

"ग्रहांश्चैव विधानतः" इत्याद्यभिधानादुपनयनविवाहयोर्ग्रहशान्तिरपि कार्या । सा च याज्ञवल्क्योक्ता, गृह्यपरिशिष्टाद्युक्ता वा । तत्र स्थण्डिलं कुण्डं वा कार्यम् । तत्र एकाग्निब्रह्माचार्यपक्ष एकः । तेषां नवसंख्यां कुण्डेषु तत्तद्ग्रहाकारांश्चाह प्रयोगपारिजाते भगवान्—

मनोरमे शुचौ देशे होमशालामलंकृताम् ।
कृत्वा तु संवृतां प्राज्ञो ग्रहस्थानं प्रकल्पयेत् ॥
तन्मध्ये भास्करस्थानं भवेत्पूर्वोत्तरे बुधः ।
पूर्वस्मिन् भार्गवस्थानं सोमो दक्षिणपूर्वके ॥
दक्षिणस्यां कुजस्थानं राहोर्दक्षिणपश्चिमे ।
शनेस्तु पश्चिमे स्थानं केतोरुत्तरपश्चिमे ॥
उत्तरस्यां गुरोः स्थानमेवं च स्थण्डिलं भवेत् ॥

(१) 'चापत्यं लभते' ख० ।

स्थण्डिलमग्न्यर्थम् ।

भास्करस्य तु वृत्तं स्याच्चन्द्रस्य चतुरस्रकम् ।
कुजस्य तु त्रिकोणं स्याद्बाणाकारं बुधस्य तु ॥
गुरोर्दीर्घचतुष्कोणं पञ्चकोणं सितस्य तु ।
चापाकारं शने राहोः शूर्पं केतोर्ध्वजाकृतिम् ॥
एकस्थानप्रणीतेऽग्नौ सर्वतः परिभाविते ।
होमं कुर्युर्द्विजाः सर्वे कुण्डे कुण्डे यथोदितम् ॥
नवधा विभजेदग्निं श्रौतकर्मविधानतः ।
ऋत्विजश्च यथायोग्यं कुण्डेषु ब्राह्मणाः पृथक् ॥
अथ स्रुवेण जुहुयात्सूर्यपावकरुद्रकान् ।
ऋत्विजो जुहुयुः सर्वे स्रुवेणैव पृथक् पृथक् ॥
(१)अग्नौ च शकलान् गृह्य समारोपणमग्निषु ।
प्रधानेऽग्नौ विश्राय्येमानित्थं (२)होमं चरेदिति ॥

भास्करस्य तु वृत्तं स्यादित्यादेः स्थाने ऽन्वयः । एवं स्थण्डिलं चेति स्थण्डिलानां कुण्डानां च तत्तदाकारः तत्तद्दिङ्निवेशश्चोक्तः । ब्राह्मणाः पृथगिति नवाचार्या नवब्राह्मणाश्चोक्ताः । आचार्यः मध्यकुण्डेऽग्निं संस्थापयेत् । ततोऽष्टावाचार्या (३)अष्टकुण्डेष्वग्निं प्रणयेयुः । ततो नवाचार्या आज्यभागान्तेऽर्कादिसमिच्चरुतिलाज्यादिहविर्भिराज्येन च ग्रहादिमन्त्रैर्हुत्वा व्यस्तसमस्ताभिर्व्याहृतिभिस्तिलान् हुत्वा स्विष्टकृदादिहोमान्ते पूर्णाहुतीर्जुहुयुः । ततोऽष्टाचार्याः प्रधानाग्नौ समिधा स्वस्वाग्निसमारोपणं कुर्युरित्यग्निस्थापनानन्तरमेवाचार्यकुण्डादग्निप्रणयनमुक्तम् । परंतु तत्राचार्यकुण्डे अग्निस्थापनाद्याज्यभागान्तं कृत्वा अन्यकुण्डेष्वग्निप्रणयनं कार्यम् ।

---

(१) 'अग्नौ च शकलान्गृह्य समारोहणमग्निषु' ख० पु० ।
(२) 'होमं समाचरेत् इति' घ० पु० ।
(३) 'अष्टसु कुण्डेषु अग्नि' घ० पु० ।

तेनाऽधभागान्तं पूर्वाङ्गं स्विष्टकृदाद्युत्तराङ्गं च तन्त्रेण भवतीति वदन्ति । पीठस्य वृत्ताद्याकारो लघुपीठमालायाम्–

सूर्यस्यार्काङ्गुलं वृत्तमेकाद्रीषुचतुः कृतम् ।
तद्व्यासार्धं तेन सम्यक् जायते नेत्रसुन्दरम् ॥

एक १ अद्रि ७ इषु ५ चतु ४ र्भिः क्रमेण अङ्गुलयवयूकालिक्षाभिर्व्यासार्द्धम् । तद्द्विगुणो व्यासः । ३ । ७ । ३ ।

व्यासस्य वर्गे भनवाग्निनिघ्ने सूक्ष्मं फलं पञ्चसहस्रभक्ते ।

इति सूत्रेण फलं द्वादशाङ्गुलम् । यथा व्यासवर्गः १९ । ३ । ० । अयं भनवाग्नि ३९२७ निघ्न७०६८६ । पञ्चसहस्र५००० भक्तक्षेत्रफलं १२ जातं द्वादशाङ्गुलमिदं सूत्रस्य वर्तुलं पीठम् ।

चान्द्रं सिद्धाङ्गुलं वेदकोणं वेदाद्रिपक्षयुक् ।

वेद ४ अद्रि ७ पक्ष २ क्रमेणाङ्गुलादिभिः इदं कोटिमानं भुजमानं च । तदुभयघाते (१)क्षेत्रफले २४०० ४ । ६ । सिद्धाङ्गुलं चतुर्विंशत्यङ्गुलम् । इदं चन्द्रस्य चतुरस्रं पीठम् ।

भौमस्याब्धिफलं त्र्यस्रं त्रिखाम्बुधिभिरावृतम् ॥

त्रि ३ ख० शून्य अम्बुधय ४ श्चत्वारोङ्गुलाद्याः, तैः आवृतं भौमस्य चतुरङ्गुलं फलं त्रिकोणं पीठं त्रिकोणे त्रयोभुजाःसमप्रमाणाः । तत्राधस्तना भूमिः । उपरितनौ भुजौ । तन्मानं (२) ३० । ४ । तत्र सूत्रम्–

(३)आबाधाभुजकृत्योरन्तरमूलं प्रजायते लम्बः ।
लम्बगुणं भूम्यर्द्धं स्पष्टं त्रिभुजे फलं भवति ॥ इति ।

भूम्यर्द्धमाबाधा १ । ४ । २ । २ । ६ । (४)भुजः । ३ । ४ । ४ । अस्य कृतिः समद्विघातः । ९ । ३ । ० । अनयोरन्तरं (५)७ ।

(१) 'क्षेत्रफलं २४० ४६ सि' घ० ङ० ।
(२) '३ । ० । ४ ।' ङ । (३) 'स्वबाधा' ख० ।
(४) 'भुजः' ३० । ० । ४ । घ० ङ० । (५) '७ । ० । २' घ० ङ ।

२।०। अस्य मूलं २।५।१ अनेन भूम्यर्द्धं १।४।२। गुणितं ४।०।२।७। स्पष्टं भौमत्र्यस्रक्षेत्रफलम्।

चतुर्यवान्तरं वेदाङ्गुलं स्यात्तु भुजद्वयम्।
ऊर्ध्वाधस्तद्द्वयर्द्धिश्च प्रत्येकं स्याच्चतुर्यवा।
भूमिः पड्यववेदाभ्यां भुजाभ्यां पट्त्रिकोणकम्॥
तद्युक्तं बाणसमयं बुधपीठं प्रचक्षते॥

दीर्घचतुरस्रौ भुजौ चतुरङ्गुलौ चतुर्यवा तत्र कोटिः तत्फलं भुजकोटिघातः फलं २।०।०। त्रिकोणभूमिमानं १।४।०। भुजमानं २।६।०। भूम्यर्द्धमाबाधा ०।६।०। स्वाबाधाभुजकृत्योरिति क्रमेण लम्बः २।५।२।७। भूम्यर्द्धगुणितः त्र्यस्रे क्षेत्रफलं २।०।०। जातं। उभयोरैक्ये ४।०।०। बुधबाणक्षेत्रफलम्।

तर्काङ्गुलं गुरोः पीठं दस्रानलभुजद्वयम्।

दस्रौ द्व्यङ्गुलौ द्वौ भुजौ अनलौ त्र्यङ्गुलौ द्वौ भुजौ कोटिसंज्ञौ, तत्रैकभुजैककोट्योर्घातः फलं षडङ्गुलं गुरुपीठम्।

शुक्रस्य पीठं पञ्चास्रं व्यासार्द्धं कुनगेषुभिः।
व्यासेन वृत्ते पूर्वादिसमाज्याः पञ्चमन्यगाः॥
प्रोञ्छिते बाह्यतो वृत्ते नवाङ्गुलफलं मतम्।

कुर्भूमिः १, नगाः सप्त, इषुः पञ्च, तैः तस्य वृत्तस्य व्यासार्द्धं, तद्द्विगुणो व्यासः। तन्मध्ये पूर्वादिक्रमेण पञ्च समानि चिह्नानि कृत्वा पञ्च ज्याः (१)कार्याः। बाह्यवृत्तप्रोञ्छनेन पञ्चास्रं नवाङ्गुलक्षेत्रफलं भृगुपीठम्। तत्र पञ्च त्रिकोणानि तत्र एकस्य फलं। ज्यामिता भूमिः २।२।३। भूम्यर्द्धमा(२)बाधा १।१।४। व्यासार्द्धमितो भुजः १।७।५। आभ्यां स्वाबाधाभुजकृत्योरित्युक्तरीत्या लम्बः १।५।५। अनेन (३)भूम्यर्द्धं १।१।४। लम्बेन गुणितम्।

---

(१) 'कार्याः' नास्ति क०। (२) 'माबाधा १।१।१।४। व्यासा' क०।
(३) 'म्यर्धं १।१।१४। लम्बेन' क०।

एकत्रिकोणफलं १ । ६ । ४ । एतत्पञ्च(१)गुणं ९ । ० । ४ । प-श्चात्त्र (२)शुक्रपीठक्षेत्रफलम् ।

वेदाब्धिवेदाब्धिभूमिर्धनुः पीठं शनेर्भ्रमात् ।
मध्यस्थचतुरस्रस्य मानहीनात् षडङ्गुलम् ॥
चतुरस्रे त्वपगते चतुर्दिक्षु चतुर्धनुः ।
एकं धनुः फलं तत्र ग्राह्यं हात्वा धनुस्त्रिकम् ॥

वेद ४ आब्धि ४ वेद ४ आब्धि ४ भू १ एतन्मितं व्यासार्द्धं, तद्द्विगुणो व्यासः । तेन भ्रमात् वृत्तं तस्य व्यासस्य वर्गे इति क्रमेण फलं ६ । ५ । ९ । ० । तत्र वृत्तमध्ये एकं चतुरस्रमस्ति तस्य(३)भुजः ६ । ३ । ९ । कोटिरपि सैव ६ । ३ । ५ । उभयोर्घातात् चतुरस्रफलं ४१ । ९ । ० । तेन फलेनोनं कार्यम् । ततोऽवशिष्टं २४ । ० । ० । अस्य चतुर्थांशः ६ । ० । ० । षडङ्गुल(४)धनुः फलम् । चतुरस्रेऽपगते चतुर्दिक्षु चतुर्धनुरवशेषस्तत्र धनुस्त्रयं त्यक्त्वा-एकंधनुर्ग्रहात् । शनेर्ध्यङ्गुलपीठपक्षे गुरुपीठमालाऽतस्तत्प्रकारो बोध्यः ।

वेदाङ्गुलैर्वेदकोणे पूर्वतो रेखयोरिह ।
तिर्यग्घ्र्यग्न्यम्भोधिवृद्धिरधोवाग्व्हर्धमानतः ॥
वृत्तेर्द्धे राहुपीठं स्याच्छूर्पं सिद्धाङ्गुलं शुभम् ॥

प्रथमत एकं चतुरस्रं तत्र भुजमानं ४ । ० । ० । तदेव कोटिमानं ४ । ० । ० । तत्र पूर्वयो रेखयोः तिर्यग्दक्षिणोत्तरद्वि २ अग्नयः त्रयः, अम्भोधयः ४, दक्षिणे अर्द्धं १ । १ । ६ । उत्तरे अर्द्धं १ । १ । ६ । अङ्गुलयवयूकानां वृद्धिः । अधो भूमेरर्द्धं कृत्वा वृत्तद्वयं कार्यम् । एवञ्चोपरि भूमिः ६ । ३ । ४ । अधो भूमिः ४ । ० । ० । लम्बः ४ । ० । ० । लम्बेन निघ्नं कुमुखैक्यखण्डमिति रीत्या

---

(१) 'गुणं ९ । ० । ४ । पश्चात्त्र' ङ० । (२) 'शुक्रपीठं पीठक्षेत्र' ख० ।
(३) 'भुजः ६ । ३ । ५ । तत्र' ङ० । (४) 'धनुः २ । चतुरस्रे' ङ० ।

फलं । तत्र कुमुखैक्यखण्डं ५ । १ । ६ । लम्बेन ४ निघ्नं तत्फलं २० । ७ । ० । अधोवृत्तव्यासार्धं १ । ० । ० । तद्द्विगुणो व्यासः २ । ० । ० । व्यासस्य वर्गो भनवाग्निनिघ्न इति क्रमेण फलं ३ । १ । १ । उभयैक्ये २४ । ० । १ । १ । राहुपीठशूर्पफलम् ।

> पूर्वापरौ गतौ बाहू कोटिरर्द्धाङ्गुला भवेत् ।
> ऊर्ध्वमेकाङ्गुलं हित्वा हित्वा चाधः शराङ्गुलम् ॥
> चतुरेकाङ्गुलयवं लग्नास्यं त्र्यस्रमारभ ।
> केतोर्ध्वजाभं कुण्डं स्याद्गजाङ्गुलमितं शुभम् ॥

पूर्वापरौ भुजौ अष्टाङ्गुलौ कोटिरर्द्धाङ्गुला । तत्फलं ४ । ० । ० । उपरिभागे एकाङ्गुलम् अधोभागे च पञ्चाङ्गुलं त्यक्त्वा एकं त्र्यस्रं ४ । १ । ० । चतुः एक १ अङ्गुलयवं लग्नास्यं त्र्यस्रं कुरु । तत्र भू २ । ० । ० मानं । तदर्धमाबाधा १ । ० । ० । भुजः ४ । ० । १ । स्वाबाधाभुजकृत्योरिति क्रमेण लम्बः ४ । ० । ० । अनेनाबाधायां गुणितायां त्रिभुजफलं ४ । ० । ० । फलद्वयै(१)क्यं ८ । एतत्केतुपीठं ध्वजाकारम् । सर्वत्रापि ग्रहमखे ग्रहपूजार्थम्, एवंक्रमेण पीठानि कार्याणि ।

अथ होमार्थं ग्रहपीठाकारकुण्डानि यथा—

> मध्ये वृत्तं पूर्वतः पञ्चकोण माम्नायास्रं त्र्यस्रशूर्पं धनुश्च ।
> केतुर्दीर्घाम्नायकोणं सबाण माग्नेयीतः कुण्डसंस्था क्रमेण ॥
> भानुः शुक्रश्चन्द्रमाश्चापि भौमो राहुर्मन्दः केतवो गीष्पतिश्च ।
> सौम्यश्चैषां स्वामिनः स्युः क्रमेण तत्रात्र्यस्रं माकृतं कुण्डजातम् ॥

अत्र त्र्यस्रं त्र्यस्रमित्यादि प्राकृतं पञ्चास्रं चतुरस्रं त्र्यस्रं च कुण्डार्कोक्तरीत्या कार्यम् ।

(१) 'द्वयैक्यम् एत' ज० ।

याबा भूमिः सप्तविंशाङ्गुलाऽथ
याबा वृत्तार्द्धावृताऽन्या तिथेः स्यात् ।
त्रयोविंशस्तत्र लम्बाङ्गुलश्च
राहोः शूर्पं कुण्डमेतद्विचित्रम् ॥

यत्र एव यावः । पूर्वा भूमिः २७ स(१)प्तविंशाङ्गुली चतुर्यवा, अन्या इतरा पश्चिमा भूमिः तिथेः पञ्चदशात् स्यात् । सा च वृत्तावृत्तार्द्धेनावृता युक्ता । त्रयोविंशत्यङ्गुलश्च लम्ब इत्यर्थः । अथ फलं । पूर्वभूमिः २७ । ४ । पश्चिमभूमिः १५ । तयोरैक्यं ४२ । ४ । तदर्धं २१ । २ । लम्बः २३ । लम्बेन निघ्नं कुमखैक्यखण्डमिति क्रमेण ४ । ८८ । पश्चाद्भूमेर्व्यासः ५९ ।

व्यासस्य वर्गे भनवाग्नि निघ्ने सूक्ष्मं फलं पञ्चसहस्रभक्ते ।

इति सूत्रेण फलं १७६ । तदर्धं ८८ । तयोरैक्यं ५७६ । अथवा—

सिद्धाऽङ्गुलो भवेल्लम्बः पश्चाद्भूमिर्नखाङ्गुला ।
पूर्वाऽष्टाविंशतिः प्रोक्ता शूर्पं स्यादृजुकोणके ॥

इत्यनेन पश्चाद्वृत्तं नास्तीति ध्वनितम् । चतुर्विंशत्यङ्गुलो लम्बः २४ । नखानि विंशतिः । तथाच कुमुखद्वयं २० । २८ । तयोरैक्यं ४८ तदर्धं २४ अनयोर्घातः तस्य फलं ५७६ ।

संग्राहोऽर्द्धे सार्धरामेण चापेन्तर्ज्यार्हैः स्याद्वृत्तपादोदिगंकात् ।
सूत्राद्रुद्राङ्गुलैर्ज्यर्हमेवं वृत्तं दद्याज्ज्यास्पृगेवं परार्द्धम् ॥

चापे यदर्द्धं तत्र सार्द्धत्र्यङ्गुलेन संग्राहः भागः कार्यः । ततः दशाङ्गुलात्सूत्रादन्तर्ज्यार्हैः वृत्तपादः कर्तव्यः । तथा तत्र एकादशाङ्गुलेन सूत्रेण चापज्यास्पृक् बाह्यज्यार्हं वृत्तं दद्यात् । तथाच व्यासं(२)ग्राहचिह्नयोरन्तरं २१ । एकविंशत्यङ्गुलं भवति । एवमेव द्वितीयार्द्धं भवति । अन्तर्बहिर्ज्यार्हत्वं तदसत्त्वार्थम् । अत्र फलं संग्राहार्द्धफलं ७३ । ४ । वृत्तपादफलं ७८४ ज्यास्पृक् सूत्रान्त-

(१) 'सप्तविंशाङ्गुलि' घ० ङ० । (२) 'संग्राहकचिह्नयो' घ० ङ० ।

अनुपन्नफलं तत्र एका कोटिः ११ परा कोटिः ११ कोणांशफलं तत्रागन्तुके चतुरस्रे कोटिः २१ । भु(१)जः २१ अनयोर्घातः ४८ । ४ तत्र तद्वृत्तफलस्य हानिः शेषे १० । ४ । अंशत्रयं ७८ सक्त्या शेषांशो ग्राह्यः २६ । तथाच ७३ । ४ एवं ७८ । ४ एवं ११० एकत्र २८८ एवं परार्द्धस्य २८८ मिलितं ५७६ ।

इषुवेदमितेन दीर्घदोष्णा गजदोष्णा लघुतापि च त्रिपष्टिः ।
जिनलम्बगुणेन वार्द्धपट्त्रिभुविचार्धात्मवदन्तिकेतुकुण्डम् ॥

इषुवेदैः ४५ । गज ८ भुजकोटिघातः ३६० । जिन २४ लम्बं । पट्त्रि ३६ तदर्धं १८ भूमिस्तदर्धं ९ लम्बगुणं २१६ । एकत्र ५७६ फलम् ।

एकेनयुग्मत्रिभिरङ्गुलीभिः परेण घृत्या च मितेन दोष्णा ।
सुदीर्घवेदास्त्रमुशन्तिकुण्डं निगद्यतेऽथो द्विविधं शराभम् ॥

फाले लम्बो भूश्च सिद्धाङ्गुलैस्त-
ल्लम्बा यष्टिः पार्श्वयोरङ्गुलीभिः ।
वेदैर्वेदेषुभिश्चात्र भूः स्या-
द्धत्योभदग्ध्यायता पट्त्रिपर्वैः ॥

(२)फाले लम्बः भूश्चतुर्विंशत्यङ्गुला तल्लम्बादुभयतः पार्श्वयो-श्चतुर्भिश्चतुर्भिरङ्गुलिभिरुपलक्षिता यष्टिः । अथवा पञ्चभिः, अत्र पक्षे भूरष्टादशाङ्गुला । उभय्यपि यष्टिः षट्त्रिंशदङ्गुलायता । अथ फलं फाले लम्बः २४ । भूमिः २४ अर्द्धं १२ लंब-गुणं २८८ तथा दीर्घो भुजः ह्रस्वो भुजः ८ । अनयोर्घातः २८८ । एकत्र ५७६ । अथवा फाले लम्बः २२ भूः १८ अर्द्धं ९ लम्ब-गुणं भूम्यर्द्धं २१६ । तथा भुजः ३६ ह्रस्वो भुजः १० अनयोर्घा-तः ३६० । एकत्र ५७६ ।

यष्टिर्वाणः सौम्यदिङ्मग्र एव व्यस्तं तादृक् शूर्पकं पश्चिमास्यम् ।

---

(१) 'भुजः २२' ख० । (२) 'फाले लम्बः' नास्ति क० ।

बार्हस्पत्यं सौम्यदीर्घं धनुस्तत् पश्चाद्दिगुज्यं शुक्रियं सौम्यकोणम् ॥
सौम्यं सौर्यं प्राकृतं चात्रमौलं कण्ठो नाभिःखातको मेखलाश्च ।
आदित्यादेर्होमकुण्डान्यवादीत् श्रीकृष्णस्य प्रीतये राङ्गनाथिः ॥
आदित्यादेः पीठमालां निरुच्य पीठान्येवं दिग्गतानि प्रयोगात् ।
पीठे पूजां कुण्डमालासु होमं कृत्वा देवं श्रीहरिं भावयाशु ॥

श्रीकामादेस्तु अयुतहोमलक्षहोमकोटिहोमाः ग्रहमखाः । तत्र कोटिहोमः शतमुखदशमुखद्विमुखैकमुखभेदैश्चतुर्धा संवरणेन पृष्टः सनत्कुमार उवाच—

शताननो दशमुखो द्विमुखैकमुखौ तथा ।
चतुर्विधो महाराज ! कोटिहोमो विधीयते ॥
कृत्वा कुण्डशतं दिव्यं यथोक्तं हस्तसंमितम् ।
एकैकस्मिंस्ततः कुण्डे दशविप्रान्निमन्त्रयेत् ॥
सद्यः पक्षे तु विप्राणां सहस्रं परिकीर्तितम् ।
अल्पैरहोभिः कार्यः स्याद्वर्षाकालादिकेऽपि वा ॥
तदा दशमुखः कार्यः कोटिहोमो महामते ।
विप्राणां द्वे शते तत्र सुविभज्य नियोजयेत् ॥
(अथ (१)कुण्डद्वयं कृत्वा विभज्य च त्रिभावसुम् ।
शतं तत्र नियोज्यं स्याद् विप्राणां प्रविभज्य वै ॥
यदा तु स्वेच्छया यज्ञं यजमानः समापयेत् ।)
कालेन महता राजन् तदा चैकमुखो भवेत् ॥
न संख्यानियमश्चात्र ब्राह्मणानां नरोत्तम ॥

इत्यादिना भविष्योत्तरे उक्तः । तत्र एकमुखः प्रकृतिः तत्र सकलधर्माम्नानात् । अन्ये विकृतयः । अतस्तेषु एकमुखविहितकुण्डादयः कार्याः । तत्र मण्डपस्त्रिविधः—

"उत्तमं (२)शतहस्तं तु तदर्द्धेन तु मध्यमम् ।

---

(१) कंसान्तर्गतं नास्ति ङ० । (२) 'शतमुखं' ङ० ।

जघन्यं तु तदर्द्धेन" ।

इत्यादि: । तेषां यथा(१)सम्भवं शतमुखादौ विनियोगः । तत्र द्विमुखे—

अष्टहस्तप्रमाणेनायामेन [च] तथैव च ।
मेखला(२) त्रितयं तस्य द्वादशाङ्गुलविस्तृतम् ॥
मध्ये तु मण्डपस्यापि कुण्डं कुर्याद्विचक्षणः ॥

इति कुण्डं मध्यदेशश्च प्राप्तः । तत्र एकं दक्षिणतः अपरमुत्तरत इति कुण्डद्वयं कार्यम् तत्र—

दशलक्षमिते होमे षट्करं सम्प्रचक्षते ।

यद्वा,

कुण्डं पञ्चकरं प्रोक्तं दशलक्षाहुतौ क्रमात् ।

इति पक्षद्वयम् । तयोश्च शतपञ्चाशद्धस्तमण्डपयोः मध्यगनवमांशे सुखेन निवेशः । पञ्चविंशतिहस्ते मण्डपे तु मध्यमनवमांशे यद्यप्यष्टाङ्गुलाष्टहस्ते विनिवेशो न सम्भवति, तथापि पूर्वपश्चिमनवमभागयोः किञ्चिदंशं गृहीत्वा निवेशः कार्यः । एवं दशमुखेऽपि मध्यमनवमभागे कुण्डद्वयं कार्यम्, अवशिष्टान्यष्ट कुण्डानि पूर्वादिक्रमेण (३)एकैकाष्टनवमांशे कार्याणि । पूर्वदिक्नवमांशे प्राक्तनी समचतुरस्रा चतुर्हस्ता देवपूजार्था वेदिः कार्या । तत्र शतहस्ततदर्द्धमण्डपपक्षे षट्कराणि पञ्चकराणि वा यावन्ति मध्यनवमभागे भवन्ति तावन्ति तत्र कृत्वाऽवशिष्टान्यवशिष्टभागेषु यथासम्भवं कार्याणि, पूर्वदिगगनवम(४)भागे वेदिश्चेति । शतमुखे तु सद्यःपक्ष एव ।

कृत्वा कुण्डशतं दिव्यं यथोक्तं हस्तसंमितम् ।

इत्याद्युक्तेः । नन्वत्र एकहस्ते कथं लक्षाहुतयः ? न च शीघ्र-

(१) 'सम्भव' नास्ति क० ।
(२) 'त्रितयं' ग० ।
(३) 'एकैकनवमांशे' क० ।
(४) 'भागे वेदिः' ग० ।

दाहिघृतेन कार्या इति वाच्यं, तस्याविधानात् तिलानां प्रकृतत्वेन तद्बाधापत्तेश्च । अत्र केचित्—

द्विहस्तमयुते तच्च लक्षहोमे चतुःकरम् ।
अयुते त्वथ होतव्ये कुण्डं स्याद्धस्तमात्रकम् ॥
द्विगुणं लक्षहोमे तु कोटिहोमे चतुर्गुणम् ॥

इति वाक्याद्विहस्तं कार्यम् । हस्तसंमितमित्यत्र द्विवचनान्तो बहुवचनान्तो वा विग्रह इति । अन्येतु व्याससमखातमेकहस्तमेककुण्डपद्मपञ्चचतुस्त्र्यङ्गुलाभिः पञ्चभिर्मेखलाभिर्युतं कार्यम् । तच्च तिललक्षहोमोपयोगीत्याहुः । तत्र एकहस्ते पञ्चदशांशः खातः तत्फलं चतुर्विंशत्यधिकसप्ताशीतिः । एकाङ्गुलः कण्ठः । तयोः क्षेत्रफलं चतुर्विंशत्यधिकसप्तशतसहितचतुर्दशसहस्राङ्गुलानि १४७२४ एतद्द्विगुणं २९४४८ एतस्मादधिकक्षेत्रफलं पूर्वोक्ते हस्तकुण्डे इति तदेव युक्तम् । मेखलारहितसमखाते त्र्यङ्गुलसहितकण्ठेऽङ्गुलानि चतुरधिकपञ्चशतीसहितैकोनत्रिंशत्सहस्राणि । अस्मिन् पक्षे आहुतिपरिमाणं स्वल्पं कार्यं "शतं चतुःषष्टिर्वा व्रीहितुल्यानां तदर्द्धेन तिलानाम्" इति गृह्यपरिशिष्टात् । एवञ्च द्वात्रिंशत्तिलानामिति परिमाणमुपेत्य एकहस्तेऽपि द्विहस्तवदेव लक्षहोम इति । एषां च शतकुण्डानां पञ्चविंशतिहस्ते मण्डपे बाधान्न निवेशः । पञ्चाशद्धस्ते निवेशेऽपि न ब्राह्मणानां निवेशः सम्भवति । अतः शतहस्त एव मण्डपः कार्यः । अत्र केचित्—सर्वमण्डपस्य समांशेन शतं भागा कल्प्याः । तत्रैकैकभागे एकैकं कुण्डं कार्यमिति ।

तत्र बहूनां कुण्डानां प्रकृतिप्राप्तमध्यदेशबाधः स्यात्, अतः मध्यमनवमभागे विंशतिः कुण्डानि कार्याणि । यथा पञ्चकुण्डानामेका दक्षिणोत्तरा पङ्क्तिः । एवमन्यास्तिस्रः । तत्र मध्यमनवमांशस्यषष्ठाङ्गुलाधिकत्रयस्त्रिंशद्धस्तमितत्वाद्दक्षिणोत्तरयोर्द्वयोः सप्ताङ्गुलाधिकसार्द्धचतुर्हस्तात्मकमन्तरं तुल्यं भवति । प्राक्पश्चात्कुण्डमालयो-

रष्टाङ्गुलाधिकसप्तहस्तमन्तरमिति तत्रान्तरे सावकाशतया प्रतिकु-कुण्डाभिमुखपङ्क्तिद्वयेन होतृब्राह्मणोपवेशनं सुखतो भवति । एवमवशिष्टान्यशीतिकुण्डानि, अवशिष्टेष्वष्टनवमांशेषु निवेश्यानि । तत्रापि मध्ये द्वे अष्टसु दिक्ष्वष्टेति रीत्या दशेति ।

अथवा मध्यमे नवमांशेऽष्टाविंशतिकुण्डानि निवेश्यानि । तथा सप्तानां कुण्डानां दक्षिणोत्तरा प्रथमा पङ्क्तिः । एवमेव तिस्रः पङ्क्तयः कार्याः । तत्र द्वयोर्द्वयोर्दक्षिणोत्तरयोः षडङ्गुलाधिकद्विहस्तमन्तरं समम् । अवशिष्टानि द्वासप्ततिकुण्डानि अवशिष्टेष्वष्टसु नवमांशेषु निवेश्यानि । तत्रैकैकनवमांशे नव कुण्डानि । तत्र मध्यमनवमांशस्थानामष्टाविंशतिकुण्डानां बहिः परिधिरूपेण षोडश, तद्बहिः परिधिरूपेण चतुर्विंशतिः, तद्बहिः परिधिरूपेण द्वात्रिंशदिति । न चात्र पक्षे मध्यमनवमांशे दक्षिणोत्तरयोः कुण्डयोः षडङ्गुलाधिकद्विहस्तमेवान्तरालं, तत्र स्वस्वकुण्डाभिमुख्येन ब्राह्मणपङ्क्त्युपवेशने कुण्डद्वयज्वालाक्लेशप्रसङ्ग इति वाच्यं, यदा दक्षिणामुखोपवेश्या यजुर्वेदिनो नोपलभ्यन्ते, यदा वोत्तरदिगभिमुखोपवेश्या अथर्वणा नोपलभ्यन्ते, उभयं वा नोपलभ्यन्ते, तदा एतत्पक्षसौकर्यात् । चतुर्णामुपलम्भे तु प्राक्तन एव पक्षः कार्य इति । समित्तिलचर्वाज्यद्रव्येषु आदित्यादिनवग्रहा एव प्रधानदेवताः । व्यस्तसमस्तव्याहृतिभिरयुतादिहोमे तु त एव प्रधानदेवता इति तदुद्देशेनैव त्याग इत्येके । अयुतादिव्याहृतिहोमे त्वग्निवायुसूर्यप्रजापतय इति भट्टाः । इन्द्रादिलोकपालादयस्त्वङ्गदेवताः, इत्ययन्तु प्रासङ्गिकम् । अधिकं शान्तिकमलाकरादिग्रन्थेभ्यो द्रष्टव्यम् ।

अथ नवग्रहदानानि । तत्र सूर्यस्य—

कौसुम्भवस्त्रं गुडहेमताम्रं माणिक्यगोधूमसुवर्णपद्मम् ।
सवत्सगोदानमिति प्रणीतं दुष्टाय सूर्याय मसूरिकाश्च ॥
आरक्तकं चन्दनमम्बुजं च वदन्ति दानं हि दिवाकराय ॥

अथ चन्द्रस्य—

घृतकलशसितवस्त्रं दधिशङ्खमौक्तिकं सुवर्णं च ।
रजतं च सम्प्रदद्याच्चन्द्रारिष्टोपशमनाय ॥

सद्वंशपात्रस्थिततण्डुलाश्च कर्पूरमुक्ताफलशुभ्रवस्त्रम् ।
युगोपयुक्तं वृषभं च रौप्यं चन्द्राय दद्याद्घृतपूर्णकुम्भम् ॥

अथ भौमस्य—

प्रवालगोधूममसूरिकाश्च वृषश्च ताम्रः करवीरपुष्पम् ।
आरक्तवस्त्रं गुडहेमताम्रं दुष्टाय भौमाय सचन्दनं हि ॥

अथ बुधस्य—

नीलं वस्त्रं मुद्गदानं बुधाय रत्नं पाचीदासिकाहेमसर्पिः ।
कांस्यं दन्तः कुञ्जरश्चाथ मेषो रौप्यं सर्वं पुष्पजात्यादिकं च ॥

अथ गुरोः—

रथः सुवर्णं शुभपीतवस्त्रं सपीतधान्यं लवणं सुपुष्पम् ।
सशर्करं सद्रजनीप्रयुक्तं दुष्टाय शान्त्यै गुरवे प्रणीतम् ॥

अथ भृगोः—

चित्रवस्त्रमपि दानवर्धिते दुष्टगे मुनिगणैः परिणीतम् ।
तण्डुलं घृतसुवर्णरूपकं वज्रकं परिमलो धवला गौः ॥

चित्राम्बरं शुभ्रतरस्तुरङ्गो धनुश्च वज्रं रजतं सुवर्णम् ।
सतण्डुलाज्योत्तमगन्धयुक्तं वदन्ति दानं भृगुनन्दनाय ॥

अथ शनेः—

नीलकं महिषं वस्त्रं कृष्णं लोहं सदक्षिणम् ।
दद्याच्च दक्षिणायुक्तं शनिदोषप्रशान्तये ॥

माषाश्च तैलं विमलेन्द्रनीलः तिला कुलित्था महिषी च लोहम् ।
सदक्षिणं चेदमुशान्ति नूनं दुष्टाय दानं रविनन्दनाय ॥

अथ राहोः—

गोमेदरत्नं च तुरङ्गमश्च सुनीलचैलानि च कम्बलाश्च ।

तिलाश्च तैलं खलु लोहमिश्रं स्वर्भानवे दानमिदं वदन्ति ॥
राहोर्दानं बुधैर्प्रोक्तं गोमेदो लोहकम्बलौ ।
सुवर्णं नागरूपं च सतिलं ताम्रभाजनम् ॥

अथ केतोः—

वैडूर्यरत्नं सतिलं सतैलं सकम्बलश्चापि मदो मृगस्य ।
शस्त्रं च केतोः परितोषहेतोरुदीरितं दानमिदं मुनीन्द्रैः ॥
केतोर्वैडूर्यममलं तैलं मृगमदस्तथा ।
ऊर्णां तिलैश्च संयुक्तां दद्यात्क्लेशापनुत्तये ॥

संहिताप्रदीपे—

भानुस्ताम्बूलदानादपहरति नृणां वैकृतं वासरोत्थं
सोमः श्रीखण्डदानादवनितनुभुवो भोजनात्, पुष्पदानात् ।
सौम्यः, शक्रस्य मन्त्री हरिहरनमनाद्, भार्गवः शुभ्रवस्त्रै-
स्तैलस्नानात्प्रभाते दिनकरतनयो ब्रह्मनत्यापरौ च ॥ इति ।

अथ नवरत्नमुद्रिकाघट्टनम्—

माणिक्यं तरणेर्मध्ये प्राच्यां वज्रं भृगोर्विधोः ।
आग्नेय्यां मौक्तिकं याम्यां प्रवालं मङ्गलस्य तु ॥
गोमेदं राक्षसे राहोः पश्चिमे नीलकं शनेः ।
वायौ वैडूर्यकं केतोरुदीच्यां पुष्पकं गुरोः ॥

हारीतः—

स्पर्शिता स्याद्यदा कन्या वाचा वाप्युदकेन वा ।
अन्तरा मातिकूल्यं चेत्पूर्वोढा विधवा भवेत् ॥

एतच्च विवाहानन्तरचतुर्थीकर्ममध्ये बोध्यम् ।

कार्ष्णाजिनिः—

पिता वा यदि वा भ्राता ज्येष्ठो वा म्रियते यदि ।
अतीतेऽब्देऽपि वाग्दत्तां नोद्वहेत्पुनर्वरः पुमान् ॥

दक्षः—

(१)ज्योतिः सागरे—

*दुर्भिक्षे राष्ट्रभङ्गे च पित्रोर्वा प्राणसंशये ।
प्रौढायामपि कन्यायां नानुकूल्यं प्रतीक्ष्यते ॥

मेधातिथिः—

*पुरुषत्रयपर्यन्तं प्रतिकूलं स्वगोत्रिणाम् ।
प्रवेशान्निर्गमस्तद्वत्तथा मण्डनमुण्डने ॥
*प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियाम् ।
*आचतुर्थं ततः पुंसि पञ्चमे शुभदं भवेत् ॥

अथ रजोदोषे निर्णयः । माधवीये—

प्रारम्भात्प्राग्विवाहस्य माता यदि रजस्वला ।
निवृत्तिस्तस्य कर्तव्या सहत्वश्रुतिचोदनात् ॥

दंपत्योः पितरौ भ्राता सोपनीतः सहोदरः ।
पितृव्यस्तादृशश्चैव पितामहपितामही ॥
एषामन्यतमे नष्टे नोद्वहेत्तां वधूं वरः ॥

दम्पत्योरिति सर्वत्र सम्बध्यते । अत्र विनायकशान्त्या क्वचिद्विवाह इत्युक्तं प्राक् ।

*दुर्भिक्षे इति ।

दीर्घरोगाभिभूतस्य दूरदेशस्थितस्य च ।
उदासीनस्थितस्यापि प्रातिकूल्यं न विद्यते ॥

इतिवाक्यं प्रातिकूल्यं मरणप्रयुक्तदोष इत्येके । प्रातिकूल्ये च पुरुषत्रयावधिदोषकरमित्याह—*पुरुषत्रयेति । यथा सगोत्रसपिण्डयोः पुरुषत्रयपर्यन्तं प्रतिकूलस्य निषेधनिमित्तत्वम्, एवं प्रवेशमण्डनयोर्निर्गममुण्डनन्निषेधनिमित्तत्वमपि तावत्पर्यन्तमेवेत्यर्थः । *प्रेतकर्माणीति । पूर्ववाक्यात्स्वगोत्रिणामित्यनुवर्तते । *आचतुर्थमिति । संख्यान्तरोपादानात्प्रेतकर्मानिवृत्तेर्निमित्तस्या-

---

(१) 'ज्योतिः सारे' क० ख० ।

प्रारम्भात् नान्दीश्राद्धात्, 'नान्दीमुखं विवाहादौ' इत्यादिना तस्यैव प्रारम्भोक्तेः। मेधातिथिः—

चौले च व्रतबन्धे च विवाहे यज्ञकर्मणि।
भार्या रजस्वला यस्य प्रायस्तस्य न शोभनम्॥
वधूवरान्यतमयोर्जननी चेद्रजस्वला।
तस्याः शुद्धेः परं कार्यं माङ्गल्यं मनुरब्रवीत्॥

वृद्धमनुः—

विवाहव्रतचूडासु माता यदि रजस्वला।
तदा न मङ्गलं कार्यं शुद्धौ कार्यं शुभेप्सुभिः॥

गर्गः—

यस्योद्वाहादिमाङ्गल्ये माता यदि रजस्वला।
तदा न तत्प्रकर्तव्यमायुःक्षयकरं यतः॥

नान्दीश्राद्धोत्तरं रजोदोषे तु कपर्दिकारिकासु—

सूतिकोदक्ययोः शुद्ध्यै गां दद्याद्धोमपूर्वकम्।
*प्राप्ते कर्मणि शुद्धिः स्यादितरस्मिन्न शुद्ध्यति॥
अलाभे सुमुहूर्तस्य रजोदोषे च सङ्कटे।

भ्युदयिकनिषेधस्य नैमित्तिकस्योपादानाच्च तेन स्वगोत्रिणामाचतुर्थं सपिण्डीकरणान्तप्रेतकर्मसमाप्तिं विना आभ्युदयिकं न कुर्यादित्यर्थः। तेन परगोत्रिणां (चतुःपुरुष(१)पर्यन्तं न प्रेतकर्मसमाप्त्यपेक्षाप्रसङ्गः। अत्रापि वरवध्वोः पितृचतुर्थपुरुषात्मककूटस्थमारभ्य चतुःपुरुषी) ग्राह्या। द्वादशाहादि सपिण्डीकरणपक्षे तु तदुपरानुमासिकान्यपि प्रेतकर्मशब्देन ग्राह्याणि उत्पत्तिवेलायां प्रेतोद्देश्यकानामेव प्रेतशब्दोल्लेखमन्तरेण पुनरावृत्तिविधानात् "नरः संवत्सरात्परं प्रेतदेहं परित्यज्य" इत्यग्रिमवाक्याच्च।

*प्राप्ते इति। नान्दीश्राद्धरूपप्रारम्भवति कर्मणि शु-

(१) कंसान्तर्गतं नास्ति। प्र० उ०।

श्रियं संपूज्य तत्कुर्यात्पाणिग्रहणमङ्गलम् ॥
हैमीं माषमितां पद्मां श्रीसूक्तविधिनार्चयेत् ।
प्रत्यृचं पायसं हुत्वा अभिषेकं समाचरेत् ॥ इति ।
सूतकादिसंकटे तु कूष्माण्डीभिर्घृतं हुत्वा पयस्विनीं गां च दत्त्वा विवाहादि कुर्यादिति (१)च वक्ष्यते ॥
अथैकक्रियानिर्णयः । ज्योतिर्निबन्धे वृद्धमनुः—
एकमातृजयोरेक(२)वासरे पुरुषस्त्रियोः ।
न समानक्रियां कुर्यान्मातृभेदे विधीयते ॥

द्धिः । इतरस्मिन् नान्दीश्राद्धरूपमारम्भाभावे तु नेत्यर्थः, 'अलाभे सुमुहूर्तस्य' इत्युक्त्या प्राप्तेः आरम्भात्मकत्वात् । यद्वा, नान्दीश्राद्धमारम्भोत्तरमित्यर्थः । प्राप्ते आरब्धे, इतरस्मिन्ननारब्धे । होमश्च परिभाषाप्राप्ताज्यद्रव्येण समस्तव्याहृतिभिरष्टोत्तरशतसं(३)ख्यः॥ शुद्धिश्चानिष्टनिरहः । अ(४)निष्टं चाह बृहस्पतिः—
वैधव्यं च विवाहे स्याज्जडत्वं व्रतबन्धने ।
चूडायां च शिशोर्मृत्युर्विघ्नं यात्राप्रवेशयोः ॥ इति ।
न त्वन्यारम्भयोग्यताः स्पर्शानधिकारात् । केचित्तु विभिन्नवाक्योपात्तयोरारम्भमुहूर्तालाभयोर्न परस्परसापेक्षत्वम् । तेनारम्भात्प्रागपि रजोदोषे लग्नान्तराभावे शान्तिं कृत्वा विवाहादि कुर्यादित्याहुः । अन्येतु 'अलाभे सुमुहूर्तस्य'इत्यपि आरब्धपरमेव कारिकावाक्यैकवाक्यत्वादित्याहुः ।
*एकेति । वत्सरभेदेन करणे तु न दोष इति सूचितम् । अत्र पुरुषस्त्रियोरित्यत्र पुरुषयोः स्त्रियोः पुरुषस्त्रियोश्चेति विवक्षितम् ,
एकः कर्त्ता शुभं कुर्यान्न पुत्र्योः पुत्रयोरपि ।
षण्मासे वाऽष्टमासे वा पूर्णे त्वब्दे शुभावहम् ॥

---

(१) 'च प्रागुक्तं' क० ख० । (२) 'वत्सरे' ख० ।
(३) 'सङ्ख्यया' घ० ङ० । (४) 'अरिष्टं' घ० ङ० ।

*एतेन एकस्य पुंसो विवाहद्वयमेकदिने निषिद्धं, मातृभेदाभावात् । नारदः—

पुत्रोद्वाहात्परं पुत्रीविवाहो न ऋतुत्रये ।
*न तयोर्व्रतमुद्वाहान्मण्डनादपि मुण्डनम् ॥

वराहः—

*विवाहस्त्वेकजातानां षण्मासाभ्यन्तरे यदि ।
असंशयं त्रिभिर्वर्षैस्तत्रैका विधवा भवेत् ॥

मदनरत्ने वसिष्ठः—

न पुंविवाहोर्ध्वमृतुत्रयेऽपि
विवाहकार्यं दुहितुः प्रकुर्यात् ।
न मण्डनाच्चापि हि मुण्डनं च
गोत्रैकतायां यदि नाब्दभेदः ॥
एकोदरभ्रातृवि(१)वाहकृत्यं
स्वसुर्न पाणिग्रहणं विधेयम् ।

इति वचनात् । *एतेनेति । 'द्विशोभनं त्वेकगृहेऽपि नेष्टम्' इत्याद्यग्रिमवाक्येष्वपि मातृभेदे विधीयते इत्ययमपवादः प्रवर्त्तते इति भावः । *न तयोर्व्रतमुद्वाहादिति । तयोः पुत्रपुत्र्योर्मध्ये एकस्योद्वाहानन्तरमन्यस्योपनयनं नेत्यर्थः । तथाच मिहिरः—

पुत्रोपनयनादूर्ध्वं षण्मासाभ्यन्तरे तथा ।
पुत्र्युद्वाहं न कुर्वीत विवाहाद्व्रतबंधनम् ॥ इति ।

*विवाहस्त्विति । तुशब्द एवकारार्थे अन्ययोगव्यवच्छेदस्तदर्थः । तथाचान्याब्दप्रवेशेऽपि षण्मासमध्ये एकोदरस्य विवाहभिन्नं मङ्गलं नेत्यर्थः । नारदस्तु—

मातृपदाक्रियापूर्वं ज्येष्ठं कृत्वा तु मंगलम् ।
ऋतुत्रयं पुनर्योवन्न कुर्यात्प्रथमङ्गलम् ॥

(१) 'विवाहदन्यान्स्वसुर्न' क० ।

षण्मासमध्ये मुनयः समूचु-
र्न मुण्डनं मण्डनतोपि कार्यम् ॥

एतदपवादस्तत्रैव—

ऋतुत्रयस्य मध्ये चेदन्याब्दस्य प्रवेशनम्।
तदा ह्येकोदरस्यापि विवाहस्तु प्रशस्यते ॥

सारावल्याम्—

फाल्गुने चैत्रमासे तु पुत्रोद्वाहोपनायने।
भेदादब्दस्य कुर्वीत नर्तुत्रयविलङ्घनम् ॥

संहिताप्रदीपे—

ऊर्ध्वं विवाहात्तनयस्य नैव
कार्यो विवाहो दुहितुः समार्धम्।
अप्राप्य कन्यां श्वशुरालयं च
वधूः प्रवेश्या स्वगृहं च नादौ ॥

मदनरत्ने वसिष्ठः—

द्विशोभनं त्वेकगृहेपि नेष्टं
शुभं तु पश्चान्नवभिर्दिनैस्तु।
आवश्यकं शोभनमुत्सवो वा
द्वारेथवाचार्यविभेदतो वा ॥

*एकोदरप्रसूतानां नाग्निकार्यत्रयं भवेत्।
भिन्नोदरप्रसूतानां नेति शातातपोऽब्रवीत् ॥

ज्योतिर्निबन्धे कात्यायनः—

कुले ऋतुत्रयादर्वाङ् मण्डनान्न तु मुण्डनम्।
प्रवेशान्निर्गमो नेष्टो न कुर्यान्मङ्गलत्रयम् ॥

इत्याह-*एकोदरेति। 'एकोदरप्रसूतानाम्' इति निर्देशाद्भिन्नोदरप्रसूतानां शोभनत्रयं भवति, भिन्नोदरप्रसूतानामपि नेति शातातप इति विकल्पः।

कुर्वन्ति मुनयः केचिदन्यस्मिन्वत्सरे लघु।
लघु वा गुरु वा कार्यं प्राप्तं नैमित्तिकं तु यत् ॥
पुत्रोद्वाहः प्रवेशाख्यः कन्योद्वाहस्तु निर्गमः।
मुण्डनं चौलमित्युक्तं व्रतोद्वाहौ तु मङ्गलम् ॥
चौलं मुण्डनमेवोक्तं वर्जयेन्मण्डनात्परम्।
मौञ्जी चो*भयतः कार्या यतो मौञ्जी न मुण्डनम् ॥
*अभिन्नवत्सरेपि स्यात्तदहस्तत्र भेदयेत्।
अभेदे तु विनाशः स्यान्न कुर्यादेकमण्डपे ॥

संकटे तु कपर्दिकारिकासु वराहमिहिरश्च—

उद्वाह्य*पुत्रीं न पिता विदध्यात्
पुत्र्यन्तरस्योद्वहनं क(१)दाचित्।
यावच्चतुर्थं दिनमत्र पूर्वं
समाप्य चान्योद्वहनं विदध्यात् ॥

कश्यपः—

*मौञ्जीबन्धस्तथोद्वाहः षण्मासाभ्यन्तरेपि वा।
पुत्र्युद्वाहं न कुर्वीत विभक्तानां न दोषकृत् ॥

*उभयतः चौलात्प्राक् परतश्च। समानक्रियानिषेधमपवदति-*अभिन्नेति। यद्यपि मौञ्जितो मौञ्जी विवाहाद्वा विवाहोऽप्यनुज्ञातस्तथापि दिनभेदो मण्डपभेदश्चावश्यक इत्यर्थः।

*पुत्रीमिति। इदं पुत्रस्याप्युपलक्षणं 'यावच्चतुर्थं दिनम्' इति दर्शनादेकपुत्रोद्वाहानन्तरमपरपुत्रोद्वाहश्चतुर्थीकर्मोत्तरमेव। अत एव रामायणादौ श्रीरामविवाहानन्तरमेव लक्ष्मणादीनामुद्वाहो न समवायिपि। *मौञ्जीबन्ध इति। उद्वाह्य पुत्रीमित्येतत्प्रकरणे एतल्लिखनात्,

पुत्रोद्वाहात् परं पुत्री विवाहो न ऋतुत्रये।

(१) 'कदापि' क०।

ज्योतिर्निबन्धे—

विवाहमारभ्य चतुर्थिमध्ये
*श्राद्धं दिनं *दर्शदिनं यदि स्यात्।
वैधव्यमाप्नोति तदाशु कन्या
जीवेत्पतिश्चेदनपत्यता स्यात्॥

तथा—

विवाहमध्ये यदि चेत्क्षयाह-
स्तत्र स्वमुख्याः पितरो न यान्ति।
*वृत्ते विवाहे परतस्तु कुर्या-
च्छ्राद्धं स्वधाभिर्न तु दूषयेत्तम्॥

"ये वा भद्रं दूषयन्ति स्वधाभिः" इति श्रुतेश्च। मासिकविषये कालहेमाद्रौ शाट्यायनिः—

न कार्यं त्र्यमुद्वाहान्मङ्गलेनाप्यमंगलम्॥

इति मयूखे सामान्यतो विवाहानन्तरमुपनयननिषेधाच्च। पुत्रीविवाहोत्तरं मौञ्जीबन्धः एकविवाहानन्तरमपरविवाहश्च, षण्मासाभ्यन्तरे तं न कुर्यादित्यर्थः। 'मौञ्जीबन्धमथोद्वाहम्' इति द्वितीयान्तपाठोऽयुक्तः। पुत्रीविवाहानन्तरं मौञ्जीबन्धम् एकविवाहोत्तरमपरविवाहं च न कुर्यात्। पुत्रोद्वाहानन्तरं पुत्र्युद्वाहं च न कुर्यात्। एते त्रयो निषेधा अविभक्तपराः न तु विभक्तपरा इत्यर्थः। "कुले ऋतुत्रयाद्" इत्यपि अविभक्तपरमिति केचित्। अत्र 'विवाहस्त्वेकजातानाम्' इति निषेधो मुख्यः। "उद्वाह्य पुत्रीम्" इति निषेधो मध्यमः, "न कुर्यादेकमण्डपे" इति त्वधम इति। *श्राद्धं दिनं क्षयाहः। *दर्शदिनं स्वरूपतः। यद्यपि तत्र श्राद्धस्याकरणाच्छ्राद्धोपलक्षितदिनलाभेन दर्शदिनमित्यनर्थकं तथापि 'विवाहमारभ्य चतुर्थीमध्ये श्राद्धाधिकारिणां श्राद्धदिनं तदनधिकारिणां दर्शदिनमित्यर्थान्न वैयर्थ्यम्। *वृत्ते विवाहे इति। क्षयाहपरं, दर्श-

प्रेतश्राद्धानि सर्वाणि सपिण्डीकरणं तथा ।
अपकृष्यापि कुर्वीत कर्तुं नान्दीमुखं द्विजः ॥

वृद्धिं विनापकर्षे दोषमाह तत्रैवोशनाः—

वृद्धिश्राद्धविहीनस्तु प्रेतश्राद्धानि यश्चरेत् ।
स श्राद्धी नरके घोरे पितृभिः सह मज्जति ॥ इति ।

मेधातिथिः—

प्रेतकर्माण्यनिर्वर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियाम् ।
आ(१)चतुर्थं ततः पुंसि पञ्चमे शुभदं भवेत् ॥

स्मृत्यन्तरे—

*सपिण्डीकरणादर्वागपकृष्य कृतान्यपि ।
पुनरप्यपकृष्यन्ते *वृद्ध्युत्तरनिषेधनात् ॥

स्मृतिसारावल्याम्—

भ्रातृयुगे स्वसृयुगे भ्रातृस्वसृयुगे तथा ।
एकस्मिन्मण्डपे चैव न कुर्यान्मण्डनद्वयम् ॥

*सहोदरविषयमेतत् । यमः—

एकोदरप्रसूतानामेकस्मिन्वासरे पुनः ।
वि(२)वाहो नैव कुर्वीत मण्डनोपरि मुण्डनम् ॥

श्राद्धं तु लुप्यत एव । अनुमासिकानामप्यपकर्षमाह—*सपिण्डीकरणादिति । अत्रानुमासिकापकर्षस्य कालादर्शादिभिः मृततिथावेवाभिधानाच्चौलोपनयनविवाहाधानेष्टापूर्तेषु अपकर्षः, तत्कालत्वाभावात्, न तु गर्भाधानाद्यन्नप्राशनान्तेष्विति निपुणतरमुपपादयिष्यामः । *वृद्ध्युत्तरेति । वृद्ध्युत्तरं तु प्रेतकर्माणि लुप्यन्ते । मनः समाधानाय तु रुद्रैकादशिनीपूजादिकमाचरन्ति । *सहोदरेति । तत्रैव "ज्येष्ठो भ्राता यदा तिष्ठेत्" इत्यादौ सोदरस्यैव

---

(१) 'आचतुर्थं' ख० । (२) 'विवाहं' ख० ।

गार्ग्यः —

*भ्रातृयुगे स्वसृयुगे भ्रातृस्वसृयुगे तथा ।
न कुर्यान्मङ्गलं किंचिदेकस्मिन्मण्डपेऽहनि ॥
एकस्मिन्वासरे प्राप्ते कुर्याद्यमलजातयोः ।
क्षौरं चैव विवाहं च मौञ्जीबन्धनमेव च ॥

ज्योतिर्विवरणे—

एकोदरयोरेकदिनोद्वहने भवेन्नाशः ।
*नद्यन्तर एकदिने केप्याहुः*संकटे च शुभम् ॥
ऊर्ध्वं विवाहात्छुभदो नरस्य
नारीविवाहो न ऋतुत्रयं स्यात् ।
नारीविवाहात्तदहेऽपि शस्तं
नरस्य पाणिग्रहमाहुरार्याः ॥

भिन्नमातृजयोस्तु एकवासरे विवाहमाह मेधातिथिः—

पृथङ्मातृजयोः कार्यो*विवाहस्त्वेकवासरे ।
एकस्मिन्मण्डपे कार्यः पृथग्वेदिकयोस्तथा ॥
*पुष्पपट्टिकयोः कार्यं दर्शनं न शिरःस्थयोः ।

भ्रातृपदेन व्यवहारात् । *भ्रातृयुगे इति । भ्रातृयुग्मस्य स्वसृयुग्मस्य च एकस्मिन्नहनि एकस्मिन्मण्डपे वा मङ्गलं न कुर्यात् । पृथगयं निषेधः, समुच्चये मानाभावात् । यत्तु भ्रातृयुगं स्वसृयुगं च भिन्नमातृकं ग्राह्यमिति, तदसत् । भ्रात्रोर्युगमित्यत्र भ्रात्रोरित्यादि सरूपैकशेषो न स्यात् । समानार्थत्वाभावेन साङ्कप्याभावात् । *नद्यन्तर इति । नद्यादिव्यवधाने इत्यर्थः । आदिपदाद्देशादिव्यवधानं ग्राह्यम् । *संकटे चेति । विनायकशान्तेः संकटापहारकतया सा कार्या । *विवाहस्तु इति । पृथङ्मातृजयोरपि एकस्योपनयनमपरस्य विवाह इत्येवं जातीयास्तु संस्कारा एकस्मिन्नहनि न भवन्तीत्यर्थः । *पुष्पेति । उभाभ्यां भगिनी-

भगिनीभ्यामुभाभ्यां च यावत्सप्तपदी भवेत् ॥

यमयोस्तु विशेषो भट्टकारिकायाम्—

एकस्मिन्वत्सरे चैकवासरे मण्डपे तथा ।
कर्तव्यं मङ्गलं स्वस्रोर्भ्रात्रोर्यमलजातयोः ॥

ज्योतिर्निबन्धे नारदः—

*प्रत्युद्वाहो नैव कार्यो *नैकस्मै दुहितृद्वयम् ।
न चैकजन्ययोः पुंसोरेकजन्ये तु *कन्यके ॥
*नैवं कदाचिदुद्वाहो नैकदा मुण्डनद्वयम् ।
नैकजन्ये तु कन्ये द्वे पुत्रयोरेकजन्ययोः ॥
न पुत्रीद्वयमेकस्मै प्रदद्यात्तु कदाचन ॥ इति ॥

भ्यां शिरस्थयोः पुष्पपट्टिकयोर्दर्शनं न कार्यमिति सम्बन्धः । एतावता परस्परवराशिरःस्थपुष्पपट्टिकदर्शनं परस्परकन्ययोर्निषिद्धमिति लभ्यते ।

*प्रत्युद्वाह इति । जामातुर्भगिन्याः स्वपुत्रविवाह इत्यर्थः । *नैकस्मै इति (१)देयमिति शेषः । यद्यपि यथाश्रुते दुहितृद्वयमित्युपादानान्मृतायां प्रथमदुहितरि द्वितीयदुहितृदानेऽनुपपत्तिर्लभ्यते । तथापि द्वयस्य दुहितृनिष्ठस्य दानकर्मत्वबाधात् द्वे दुहितरौ न दद्यादित्यर्थो वाच्यः । तत्र यदि साहित्यं समासार्थो विवक्षितः तदा सहिते दुहितरौ न दद्यादित्यर्थः स्यात् । तत्र जीवन्त्यां प्रथमायामसाहित्येन द्वितीयादाने विरोधो न स्यात् । अथ साहित्यमतन्त्रम् । तदा कथं मृतायां दुहितरि द्वितीया दीयेत जीवनस्यानुपादानात् । तस्मादेकदुहितृकाय दुहितरं न दद्यादित्यर्थ इति । *कन्यके न देये इत्यर्थः । *नैवमिति सापत्नपरम् । मुण्डनद्वयं सपत्न्योरपि न भवतीत्यर्थः ।

---

(१) 'देये इति' पा० ।

*कन्याया रजोदर्शने तु अपरार्के संवर्तः—

माता चैव पिता चैव ज्येष्ठभ्राता तथैव च ।
त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥

हारीतः—

पितुर्गेहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
सा कन्या *वृषली ज्ञेया तत्पतिर्वृषलीपतिः ॥

देवलात्रिकश्यपाः—पूर्वार्धं तदेव ।

भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ।
यस्तां समुद्वहेत्कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ॥
अश्राद्धेयमपाङ्क्तेयं तं विद्याद्वृषलीपतिम् ।

यत्तु "द्वादशे वृषली भवेत्" इत्युक्तं तद्रजस्वला चेत्, 'रौरवं तु रजस्वलाम्' इत्युक्तेः । तदेव प्रपञ्चयति—*कन्याया इति । *वृषलीति । त्रिधावृषलीदेवलोक्ता—

वन्ध्या च वृषली ज्ञेया वृषली च मृतप्रजा ।
अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी या रजस्वला ॥ इति ।

तत्र रजस्वलापरिणये दोषः । रजोदर्शनाभावे तु द्वादशाब्द्धाया अपि विवाहे न दोषः । यतः 'द्वादशे वृषली भवेत्' इत्यादौ वृषलीपदं रजस्वलार्थकम् । तथाच विवाहात्पूर्वं रजोदर्शनं यथा न भवति तथाकार्यमिति, न तु द्वादशे वर्षे तस्या वृषली संज्ञा, अन्यथा—

त्रिंशद्वर्षोद्वहेत्कन्यां यद्वा द्वादशवार्षिकीम् ।
त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मे सीदति सत्वरः ॥

त्र्यष्टवर्षश्चतुर्विंशतिवर्षः ।

त्रिंशद्वर्षो दशाब्दां तु भार्यां विन्देत नग्निकाम् ।
एकविंशति वर्षो वा सप्तवर्षामवाप्नुयात् ॥

इति मनुवचनाविरोधात् । तस्याश्चोद्वाहो "यस्तां समुद्वहेत्"

माधवीये बौधायनः—

*त्रीणि वर्षाण्यृतुमती काङ्क्षेत पितृशासनम् ॥

विष्णुः—

*ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्यात्स्वयंवरम् ॥

अत्र वरस्य दोषाभावमाह यमः—

कन्या द्वादश वर्षाणि याऽप्रदत्ता वसेद् गृहे ।

भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वरयेत्स्वयम् ॥

इत्यादिना निषिध्यते । यत्तु मनुः—

काममामरणात्तिष्ठेद् गृहे कन्यर्तुमत्यपि ।

न त्वेवैनां प्रयच्छेत गुणहीनाय कर्हिचित् ॥ इति ।

तत् सगुणप्रशंसार्थम् ,

दद्याद् गुणवते कन्यां नग्निकां ब्रह्मचारिणे ।

अपि गुणविहीनाय नोपरुन्ध्याद्रजस्वलाम् ॥

इति बौधायनेनोपरोधनेन रजस्वलात्वप्रयोजको न भवेदित्युक्तेः । यदि ऋतुदर्शनेऽपि पित्रादिर्न ददाति तदा—*त्रीणि वर्षाणि ।

ततश्चतुर्थे वर्षे तु विन्देत सदृशं पतिम् ।

इति वाक्यशेषात् । *ऋतुत्रयमुपास्यैवेति गुणवद्वरपरम् । इयं च प्रतीक्षा दातृसद्भावे । तदभावे तु—

यदा तु कश्चिन्नैव स्यात्कन्या राजानमा(१)व्रजेत् । इति ।

तदभावे तु "(२)गम्यं त्वभावे" इति वचनात्स्वयं गम्यं गमनार्हं नरः कार्यः कन्ययैव इति । गुणानाह यमः—

कुलं च शीलं च वयश्च रूपं विद्यां च वित्तं च सनाथतां च ।

एतान्गुणान्सप्त परीक्ष्य देया कन्या बुधैः शेषमचिन्तनीयम् ॥

सनाथता पोषकादियुक्तता । शेषम् उदारत्वमहाभाग्यत्वादि ।

---

(१) 'व्रजेत्' ख० ग० । (२) 'गम्यंत्वभावे' ख० ग० ।

*एवञ्चोपनतां पत्नीं नावमन्येत्कदाचन ।
न तु तां*वन्धकीं विद्यान्मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥

मनुः—

अलंकारं नाददीत पितृदत्तं स्वयंवरे ।
पितृदत्तं मातृदत्तं स्तेयी स्याद्यदि*तं हरेत् ॥

वरं प्रत्याह—

पित्रे न दद्याच्छुल्कं तु कन्यामृतुमतीं हरन् ।
स हि स्वाम्यादतिक्रामेदृतूनां प्रतिरोधनात् ॥

कात्यायनः—

दूरस्थानामविद्यानां मोक्षमार्गानुसारिणाम् ।
शूद्राणां निर्धनानां च न देया कन्यका बुधैः ॥

अयं च न शाकं भुञ्जीतेतिवद् दृष्टार्थो निषेधः । तत्रापि निर्धनानां निषेधः कलिपुरुषाणामसन्तोत्साहहेतुः । किञ्च—

स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत् ।
हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दो रोमशार्शसम् ॥
क्षय्यामयाव्यपस्मारि श्वित्रिकुष्ठिकुलानि च ॥

इत्यादि । निष्पुरुषः षण्ढः,

यस्याप्सु प्लवते बीजं ह्रादि मूत्रं च फेनिलम् ।
पुमान्स्याल्लक्षणैरेतैर्विपरीतस्तु षण्ढकः ॥

निश्छन्दो वेदाध्ययनहीनः । *एवञ्च स्वयंवरे च । *बन्धकीं सपापां व्यभिचारिणीं च,

त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुर्यादृतुमती सती ।
ऊर्ध्वं तु कालादेतस्माद्विन्देत सदृशं पतिम् ॥
अदीयमाना भर्त्तारं यदि गच्छेत्स्वयं पतिम् ।
नैनः किञ्चिदवाप्नोति न च पुंसाऽधिगच्छति ॥

इति मानवात् । अदीयमाना दात्रपेक्षणात् तदभावाद्वा । पुंसा परेणेति शेषात्, न च व्यभिचारिणीत्यर्थः । *तम् अलङ्कारम् ।

अत्र प्रायश्चित्तमुक्तमाश्वलायनेन—

कन्यामृतुमतीं शुद्धां कृत्वा निष्कृतिमात्मनः ।
शुचिं च कारयित्वा तामुद्वहेदानृशंस्यधीः ॥
पिता ऋतून्स्वपुत्र्यास्तु गणयेदादितः सुधीः ।
दानावधि गृहे यत्नात्पालयंश्च रजोवतीम् ॥
दद्यात्तदृतुसंख्या गाः शक्तः कन्यापिता यदि ।
दातव्यैकापि निःस्वेन दाने तस्या यथाविधि ॥
दद्याद्वा *ब्राह्मणेष्वन्नमतिनिःस्वः सदक्षिणम् ।
तस्यातीतर्तुसंख्येषु वराय प्रतिपादयेत् ॥
*उपोष्य त्रिदिनं कन्या रात्रौ पीत्वा गवां पयः ।
अदृष्टरजसे दद्यात्कन्यायै रत्नभूषणम् ॥
*तामुद्वहन्वरश्चापि कूष्माण्डैर्जुहुयाद्द्विजः ॥ इति ॥

मदनपारिजाते यज्ञपार्श्वः—

*विवाहे वितते तन्त्रे *होमकाल उपस्थिते ।
कन्यामृतुमतीं दृष्ट्वा कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥
स्नापयित्वा तु तां कन्यामर्चयित्वा यथाविधि ।
*युञ्जानामाहुतिं हुत्वा तत*स्तन्त्रं प्रवर्तयेत् ॥

---

*ब्राह्मणेषु अतीत ऋतुसंख्येष्वित्यन्वयः । अयमर्थः-उक्तप्रकाराणामन्यतमाश्रयणेन दाता कन्यादाने योग्यः । *उपोष्येति । दृष्टरजस्काया: कन्याया उपवासत्रयान्ते गोपयःपानेन अदृष्टरजस्कत्वं कृत्वार्थं रत्नभूषणदानेन च विवाहयोग्यता । *तामुद्वहन्निति । वरस्य कूष्माण्डहोमेन तदुद्वाहयोग्यतेति । होमकाले रजोदर्शनमाह-*विवाहे इति । *होमकाले विवाहहोमकाले । *युञ्जानामाहुतिं हुत्वेति । प्रयोगरत्ने युञ्जानो मन्त्रः तैत्तिरीयप्रसिद्धः । *तन्त्रं होमतंत्रम् । यद्वा, भट्टोजी —

विवाहहोमे सङ्क्रान्ते यदि कन्या रजस्वला।
त्रिरात्रं दम्पती स्यातां पृथक्शय्याशनासनौ॥
चतुर्थेऽहनि संस्नातौ तस्मिन्नग्नौ यथाविधि।
विवाहहोमं कुर्यातामित्यादि स्मृतिसंग्रहे॥ इति॥

बौधायनसूत्रे—"अथ यदि कन्योपसाद्यमाना उह्यमाना वा रजस्वला स्यात्तामनुमंत्रयीत।

पुमांसौ मित्रावरुणौ पुमांसावश्विनावुभौ।
पुमानिन्द्रश्च सूर्यश्च पुमांसं च दधात्वियम्॥" इति॥

अ(१)थवा दशरात्रमलंकृत्य प्राशयेत् पञ्चगव्यम्। अथ शुद्धां कृत्वा विवहेदिति क्वचित्पाठः। एवम् अग्रेदिधिषूरपि न परिणेया, तत्परिणये प्रायश्चित्तस्मरणात्। तथाच वसिष्ठः—'अग्रे दिधिषूपतिः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्निर्विशेत्' इति। अथवा प्रायश्चित्तान्तरं—'परिवित्ति—परिवेतृ—पर्याहित—पर्याधातृ—अग्रेदिधिषूपतीनां संवत्सरं प्राकृतं ब्रह्मचर्यम्' इति। अधिकमन्यत्र बोध्यम्। तयोः स्वरूपमाह देवलः—

ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामूह्यतेऽनुजा।
या, साऽग्रेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषूः स्मृता॥ इति॥

अत्रापरार्कानुयायिनः—ज्येष्ठायामविरूपायामिति पूरणीयम्। विरूपायां तु शातातपः—

नाग्नयः परिविन्दंति न वेदा न त(२)पांसि च।
न च श्राद्धं कनिष्ठस्य या च कन्या विरूपिका॥ इति॥

ज्येष्ठेऽधिकारिणि श्राद्धमकुर्वत्यपि कनिष्ठः कुर्वन्न परिविद्यते, एवं विरूपायां ज्येष्ठायामनूढायामपि कनिष्ठाविवाहो न दोषायेत्यर्थः। ज्येष्ठा चेत्कुत्सितदीर्घकुत्सितरोगार्ता केनापि नोह्यते तदा रजस्वलाभयात्तत्प्रागेव ज्येष्ठायामनूढायामपि कनिष्ठां ददन् गृह्णंश्च

(१) 'अथ द्वादशरात्रमलं' घ० ङ०। (२) 'तपेऽपि च' घ० ङ०।

बौधायन(१)सूत्रम्—'अथ यदि कन्योपसाद्यमाना चोह्यमाना वा रजस्वला स्यात्तामनुमन्त्रयेत् ।

पुमांसौ मित्रावरुणौ पुमांसावश्विनावुभौ ।
पुमानिन्द्रश्च सूर्यश्च पुमांसं च दधात्वियम् ॥'इति ॥

अथ द्वादशरात्रमलंकृत्य प्राशयेत्पञ्चगव्यमथ शुद्धां कृत्वा विवहेत् ॥

अत्र*गान्धर्वाद्यष्टौ विवाहाः, *तद्व्यवस्था चाकरे ज्ञेया । मनुः(२)—

न दोषभागिति भाव इत्याहुः ।

एवं पातित्यानन्तरोत्पन्नकन्याग्रहणे न दोषः,

कन्यां समुद्वहेदेषां सोपवासामकिञ्चनाम् ।

इति याज्ञवल्क्यात् । एषां पतितानां पातित्यानन्तरोत्पन्नां रिक्तां कन्यां स्वयमेवोद्वहेत्, न पतितहस्तादिति विज्ञानेश्वरः । "पतितोत्पन्नः पतितो भवति अन्यत्र स्त्रियाः" इति वसिष्ठेन तस्याः पातित्यनिषेधाच्च ।

*गान्धर्वादीति । तथाच मनुः—

ब्राह्मो दैवस्तथाचार्षः प्राजापत्यस्तथाऽसुरः ।
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमो मतः ॥ इति ॥

तल्लक्षणानि सफलान्याहाश्वलायनः—"अलंकृत्य कन्यामुदकपूर्वां दद्यादेष ब्राह्मो विवाहः, तस्यां जातो द्वादशावरान् द्वादश परान् पुनात्युभयतः । ऋत्विजे वितते कर्मणि दद्यादलंकृत्य स दैवो, दशावरान्दश परान् पुनात्युभयतः । सहधर्मं चरतामिति प्राजापत्यः, अष्टावरानष्ट परान् पुनात्युभयतः । गोमिथुनं दत्त्वो-

---

(१) 'सूत्रे' क० ख० ।

(२) इत आरभ्य 'गर्हितः' इत्यन्तो ग्रन्थः क्वचिन्न दृश्यते । टीकायां तु व्याख्यातः परं स्वग्र न तस्याग्रदंपकतेति भाति । 'तद्व्यवस्था चाकरे ज्ञेया' इत्युक्तेः ।

*षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान्।
विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्म्यानराक्षसान्॥

चतुर *आसुरगान्धर्वराक्षसपैशाचान्। *तान् राक्ष-

पयच्छेत स आर्षः, सप्तावरान्सप्तपरान् पुनात्युभयतः। मिथः समयं कृत्वोपयच्छेत स गान्धर्वः। धनेनोपतोष्योपयच्छेत स आसुरः। सुप्तानां प्रमत्तानां वाऽपहरेत्स पैशाचः। हत्वा भित्वा च शीर्षाणि रुदतीं रुदद्भ्यो हरेत्स राक्षसः" इति। सहधर्ममिति सहचरणस्य सिद्धत्वात्पुनर्विधानं यावज्जीवं तदर्थं, न तु मध्ये आश्रमान्तरस्य परिग्रह इत्यर्थः।

सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य तु।
कन्याप्रदानमुद्दिश्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः॥

इति मनुवचनेऽप्येवमेव। अत्र पुनात्युक्त्यनुक्तिभ्यां गुणदोषौ सूचितौ। तावाह मनुः—

ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्षे वाऽनुपूर्वशः।
ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसंमताः॥
इतरेष्वेव शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः।
जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः॥

नृशंसा हिंस्राः। ब्रह्मद्विषः वेदद्विषः। *तद्व्यवस्थेति। तथाच मनुः—

चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान्प्रशस्तान्कवयो विदुः।
राक्षसं क्षत्रियस्यैवमासुरं वैश्यशूद्रयोः॥ इति।

राक्षसः क्षत्रियस्य मुख्यः। आसुरो वैश्यशूद्रयोर्मुख्यः। अनुकल्पमाह—*षडिति। ब्राह्मणस्यानुपूर्व्या क्रमेण ब्राह्मादिआसुरान्ताः षड् धर्म्याः। क्षत्रियस्य चत्वारो अवरा धर्म्याः। अवरानाह—*आसुरेति। *तानिति। अवरानित्यर्थः। तथा-च वैश्यशूद्रयोरासुरगान्धर्वपैशाचास्त्रयो धर्म्या इति फलितम्।

लत्वत्र्यान्वैश्यशूद्रयोः। स एव—*'आसुरं वैश्यशूद्रयोः' । हेमाद्रौ पैठीनसिः—*'राक्षसो वैश्यस्य, पैशाचः शूद्रस्य ।' प्रचेताः—'पैशाचोऽसंस्कृतप्रसूतानां प्रतिलोमजानां च' । मनुः—

राक्षसस्तथासुरो वैश्ये शूद्रे चाऽन्त्यस्तु गर्हितः ।
*क्षत्रियादेः संकटे पैशाचमाह माधवीये वत्सः—

मयूखकृतस्तु पडेव विप्रस्य धर्म्या नेतरौ । एवञ्च क्षत्रियादेर्ब्राह्माद्यनुज्ञा भवति । आसुरादयश्चत्वारः क्षत्रियस्य धर्म्या इति सर्वे । वैश्यशूद्रयोः(१) राक्षस वर्जमेत एव एवञ्च राक्षसः क्षत्रियस्यैवेति फलितमित्याहुः ।

प्राजापत्यादिं पञ्चविवाहानवधीकृत्याह मनुः—

पञ्चानां च त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ स्थिताविह ।
पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कथञ्चन ॥
पृथक् पृथग्विमिश्रौ वा विवाहौ पूर्वचोदितौ ॥ इति ।

*आसुरमिति मुख्यः कल्पः । *राक्षस इति अनुकल्पः ।

अन्येतु आसुरं वैश्यशूद्रयोरिति मानवान्मुख्यासुरधर्मेणायं कार्यः । "आसुरो द्रविणादानात्" इति वराद्द्रविणमादाय पित्रादिभिर्यद्दानरहितं कन्यार्पणं क्रियते स आसुरो विवाह इत्यर्थमाहुः ।

(पैशाच(२) इति मुख्यः आसुरो गर्हित इति सम्बन्धः ।)
*अन्त्यः पैशाचः । अत्र कश्चिद्विकल्पोऽप्युक्तः। *क्षत्रियादेरिति ।

---

(१) 'राक्षसवर्जमेव तत्' म० छ० ।
(२) कोष्ठान्तर्गतं नास्ति म० छ० ।

सर्वोपायैरसाध्या स्यात्सुकन्या पुरुषस्य या ।
*चौर्येणापि विवाहेन सा विवाह्या रहः स्थिता ॥
गन्धर्वादिविवाहेष्वप्युदकपूर्वकं दानमाह तत्रैव यमः—
(१)नोदकेन न वा वाचा कन्यायाः पतिरुच्यते ।
पाणिग्रहणसंस्कारात्पतित्वं सप्तमे पदे ॥
पराशरमाधवीये देवलोऽपि—
गन्धर्वादिविवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः ।
कर्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समर्थेनाग्निसाक्षिकः ॥
((२)त्रैवर्णोक्तेर्गान्धर्वादौ विप्रवर्जमधिकार उक्तः ।)
तत्रैव परिशिष्टे—
*गान्धर्वासुरपैशाचा विवाहो राक्षसश्च यः ।
पूर्वं(३) परिग्रहस्तेषु पश्चाद्धोमो विधीयते ॥
अतो होमादावकृते भार्यात्वाभावाद्वरान्तराय दे-
या । तथाच तत्रैव वसिष्ठबौधायनौ—
*बलादपहृता कन्या मन्त्रैर्यदि न संस्कृता ।
अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा ॥ इति ।

विप्रादीनां सर्वेषामित्यन्ये । सङ्कटे उक्तविवाहासम्भवे । *चौर्ये-
णापीति । पैशाचेनापीति तात्पर्यम् । आसुरं निन्दति कश्यपः—
क्रीता द्रव्येण या नारी न सा पत्न्यभिधीयते ।
न सा दैवे न सा पित्र्ये दासीं तां कवयो विदुः ॥ इति ।
एतच्चात्मार्थे धनग्रहणे इत्युपरिष्टात् । *गान्धर्वादीति ।
गान्धर्वादिविवाहचतुष्टये स्वीकारानन्तरं विवाहहोम इत्यर्थः । *ब-
लादिति । गान्धर्वाद्युपलक्षणम् । नन्वत्र सर्वविवाहेष्वेव संस्का-
राभावेऽन्यस्मै दानस्य साम्याद्बलादपहारे राक्षसपैशाचयोरिति
विशेष्योपादानं व्यर्थमिति चेत् ? मैवम् । मन्त्रैर्यदि न संस्कृता सं-

---

(१) 'नोदके न वाचा वा' क० । (२) कंसान्तर्गतं नास्ति क० ।
(३) 'परिश्रयस्तेषु' ग० ।

अत्र मन्त्रसंस्काराभावेऽन्यस्मै दानस्य सर्वविवाहेषु साम्याद्बलादपहारे राक्षसपैशाचयोर्विशेषवचनं व्यर्थम् । तेन तयोर्यदि न संस्कृता संस्कृता चेत्याावृत्य कन्यानुमत्यभावेऽन्यस्मै देयेति व्याख्येयम् । मदनपारिजाते नारदः—

पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ।
तेषां च निष्ठा विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे ॥

स्मृतिचन्द्रिकायामपरार्के चैवम् ।

आशौचे तु याज्ञवल्क्यः—

*दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे देशविप्लवे ।
आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते ॥

केषामित्यपेक्षिते ब्रह्मपुराणे उक्तम्—

दातुः प्रतिग्रहीतुश्च कन्यादाने च नो भवेत् ।
विवाहाग्निर्णोः कन्याया लाजहोमादिकर्मणि ॥ इति ।
व्रतयज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जपे ।
आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥

इति विष्णुवचनाच्च । प्रारम्भस्तेनैवोक्तः—

प्रारम्भो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतसत्रयोः ।
नान्दीमुखं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥ इति ।

स्कृता चेति तन्त्रावृत्त्यादिनार्थोपगमात्कन्यानुमत्यभावेऽन्यस्मै दातव्येति व्याख्यानात् ।

*दाने इति । दाने तथाच क्रतुः—

पूर्वसंकल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति । इति ।

विवाहे पूर्वसम्भृतसम्भारे । विवाहपदं चौलोपनयनादिसंस्कारोपलक्षणम् । यज्ञे वृषोत्सर्गादौ । यज्ञपदं पूर्वमष्टत्तमतिष्ठारामायुत्सवमात्रोपलक्षणम् । संग्रामे "संग्रामे समुपोढे राजा-

वरणमिति*मधुपर्कपरम्।

गृहीतमधुपर्कस्य यजमानाच्च ऋत्विजः।
पश्चादशौचे पतिते न भवेदिति निश्चयः॥

इति ब्राह्मोक्तेः। मधुपर्कात्पूर्वं तु भवत्येवाशौचमिति शुद्धिविवेकः। रामाण्डारभाष्येऽप्येवम्। नान्दीमुखावधिश्च स्मृत्यन्तरे—

*एकविंशत्यहर्यज्ञे विवाहे दश वासराः।
त्रिषट्चौलोपनयने नान्दीश्राद्धं विधीयते॥

आरम्भाभावेऽपि लग्नान्तराभावे गरुडविष्णुः—

*न देवप्रतिष्ठा*विवाहयोः पूर्वसंभृतयोरपि। इति।

*अत्र प्रायश्चित्तमाह मदनपारिजाते विष्णुः—

अनारब्धविशुद्ध्यर्थं कूष्माण्डैर्जुहुयात् घृतम्।
गां दद्यात्पञ्चगव्याशी ततः शुद्ध्यति सूतकी॥

संग्रहेऽपि—

संकटे समनुप्राप्ते सूतके समुपागते।
कूष्माण्डीभिर्घृतं हुत्वा गां च दद्यात्पयस्विनीम्॥
चूडोपनयनोद्वाहप्रतिष्ठादिकमाचरेत्।
यदैव सूतकप्राप्तिस्तदैवाभ्युदयक्रिया॥

नं संन्नाहयेत्" इति सन्नहने (१)प्रास्थानिकहोमादौ च। देशविप्लवे देशोपप्लवशमनार्थे शान्तिकर्मणि। आपदि देशपलायनादौ। *मधुपर्केति। वरणवत्सु कर्मसु तच्छून्येषु तदीयाग्रपदार्थ इत्यग्रे स्पष्टम्। आवश्यके त्वाह—*एकविंशतीति। सूतकादिसम्भावनायां पूर्वमप्येतावति काले नान्दीश्राद्धं कार्यमित्यर्थः। *न देवेति। आशौचं नेत्यर्थः। *विवाहयोरिति। "यज्ञे सम्भृतसम्भारे विवाहे श्राद्धकर्मणि। सद्यः शौचम्" इतिस्मृत्यन्तराच्च। *अत्रेति। आरम्भाभावेऽप्य(२)ग्रे कालान्तरा-

(१) 'प्रास्थानिक शान्तिहोमादौ' घ० ङ०। (२) 'प्यत्र' घ० ङ०।

अपरार्कादिषु विशेषः षट्त्रिंशन्मते—

विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।
परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यं च द्विजोत्तमैः ॥

परैरसगोत्रैः ।

भुञ्जानेषु तु विप्रेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।
अन्यगेहोदकाचान्ताः सर्वे ते शुचयः स्मृताः ॥

एतदाशौचात्पूर्वमपृथक्कृतान्नविषयम् । तत्र शेषमन्नं त्याज्यमित्यर्थः । पृथक्कृतेषु तु बृहस्पतिराह—

विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।
पूर्वसंकल्पितान्नेषु न दोषः परिकीर्तितः ॥ इति ॥

धर्मार्थं विवाहकरणे फलमुक्तं महाभारते—

ज्ञात्वा स्ववित्तसामर्थ्यमेकं चोद्वाहयेद्द्विजम् ।
तेनाप्याप्नोति तत्स्थानं शिवभक्तो नरो ध्रुवम् ॥

अपरार्के दक्षः—

मातापितृविहीनं तु संस्कारोद्वाहनादिभिः ।
यः स्थापयति तस्येह पुण्यसंख्या न विद्यते ॥

मदनरत्ने भविष्ये—

विवाहादिक्रियाकाले तत्क्रियासिद्धिकारणम् ।
यः प्रयच्छति धर्मज्ञः सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥

कन्यागृहे भोजननिषेधोऽपि तत्रैव—

अप्रजायां तु कन्यायां न भुञ्जीत कदाचन ।
दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचति ॥

अपरार्के आदित्यपुराणे—

विष्णुं जामातरं मन्ये तस्य कोपं न कारयेत् ।
अप्रजायां तु कन्यायां नाश्नीयात्तस्य वै गृहे ॥
प्रभदेयां न वै कन्यां दत्त्वाऽश्नीयात्कदाचन ।
अथ भुञ्जीत मोहाद्यत्पूयाशी नरके वसेत् ॥

तत्रैव कश्यपः—

*अहतं यन्त्रनिर्मुक्तं वासः प्रोक्तं स्वयंभुवा ।
शस्तं तन्माङ्गलिक्येषु तावत्कालं न सर्वदा ॥

यन्त्रनिर्मुक्तं नूतनम् ॥

विवाहमध्ये स्त्रिया सह भोजनेपि*न दोष इत्याह हेमाद्रौ प्रायश्चित्तकाण्डे गालवः—

विवाहकाले यात्रायां पथि चौरसमाकुले ।
असहायो भवेद्विप्रस्तदा कार्यं द्विजन्मभिः ॥
एकयानसमारोह एकपात्रे च भोजनम् ।
विवाहे पथि यात्रायां कृत्वा विप्रो न दोषभाक् ॥
अन्यथा दोषमाप्नोति पश्चाच्चान्द्रायणं चरेत् ॥

भावे इत्यर्थः । एतच्च जननाशौचे एव, न तु मरणाशौचे एतत्प्रायश्चित्तस्यास्पृश्यत्वावगमेऽसामर्थ्यात् । एवञ्च बहूनां सम्भाराणां सम्पादितानां साधारणशक्तावेव "नदेव" इत्यादि वाक्यमिति बोध्यम् ।

*अहतमिति । तच्च प्रोक्षणेन शुद्धमिति वक्ष्यते ।*न दोष इति । अन्यदा तु दोष एव । "ना(१)श्नीयाद्भार्यया सार्द्धम्" इति मनुवचनात् । तत्र सार्द्धम् (२)एकपात्रे इत्यर्थः । (३)एककाले इत्यन्ये । यत्तु—

ब्राह्मण्या सह योऽश्नीयादुच्छिष्टं वा कदाचन ।
न तस्य दोषमिच्छन्ति नित्यमेव मनीषिणः ॥

इत्यङ्गिरोवाक्यं तद्विवाहपरम् । एतेन—

ब्राह्मण्या भार्यया सार्द्धं क्वचिद्भुञ्जीत वाऽध्वनि ।
अधोवर्ण्या स्त्रिया सार्द्धं भुक्त्वा पतति तत्क्षणात् ॥

---

(१) नाश्नीयाद् भार्यया सार्धं नैनामीक्षेत चाश्नतीम् । क्षुवतीं जृम्भमाणां वा न चासीनां यथासुखम् ॥ इति ।

(२) 'एकरात्रे' घ० ङ० । (३) 'एककाल' घ० ङ० ।

मिताक्षरायामप्येवम् । रत्नमालायाम्—

मूलमैत्रमृगरोहिणीकरैः पौष्णमारुतमघोत्तरान्वितैः ।
भौमसौररविवारवर्जिते*पाणिपीडनविधिर्विधीयते ॥

अत्रानिष्टनक्षत्रादौ दानमुक्तं ज्योतिषे—

विपत्तारे गुडं दद्यान्निधने तिलकाञ्चनम् ।
प्रत्यरे लवणं दद्याच्छागं दद्यात्त्रिजन्मसु ॥

चन्द्रे च शङ्खं (१)लवणं च तारे
तिथौ विरुद्धे त्वथ तन्दुलांश्च ।
धान्यं च दद्यात्करणे च वारे
योगे विरुद्धे कनकं (२)प्रदेयम् ॥

विवाहमण्डपमाह वसिष्ठः—

षोडशारत्निकं कुर्याच्चतुर्द्वारोपशोभितम् ।
मण्डपं तोरणैर्युक्तं तत्र*वेदीं प्रकल्पयेत् ॥
अष्टहस्तं तु रचयेन्मण्डपं वा त्रिपट्टकरम् ॥

दैवज्ञमनोहरः—

चित्रा विशाखा शततारकाश्विनी
ज्येष्ठाभरण्यौ शिवभाचतुष्टयम् ।
हित्वा प्रशस्तं फलतैलवेदिका
प्रदानकं कण्डनमण्डपादिकम् ॥

इति व्याख्यातम् । क्वचिद्विवाहेऽध्वनि चेत्यर्थात् । इदमपि न सर्वथा दोषाभावपरं किन्तु दोषाल्पत्वपरमिति माधवः । *पाणिपीडनेति ।

मुख्यो विवाहः पूर्वाह्णे मध्याह्ने चोत्तमोत्तमः ।
निशायां मध्यमः प्रोक्तः अपराह्णे तु गर्हितः ॥

इत्यात्रेयवाक्यं स्मर्तव्यम् ।

*वेदीमिति । ग्रन्थान्तरे तु—

---

(१) 'लवणं च' क० । (२) 'प्रदद्यात्' क० ।

हेमाद्रौ व्यासः—

कण्डनदलनयवारकमण्डपमृद्वेदिवर्णकाद्यखिलम् ।
तत्संबन्धिगतागतमृक्षे वैवाहिके कुर्यात् ॥

यवारकं 'चिकसा' इति प्रसिद्धम् ।

वैवाहिके तु दिवसे शुभे (१)वाथ तिथौ शुभे ।
चतुर्थिकं प्रकुर्वीत विधिदृष्टेन कर्मणा ॥

वेदिमाह नारदः—

हस्तोच्छ्रितां चतुर्हस्तैश्चतुरस्रां समन्ततः ।
स्तम्भैश्चतुर्भिः सुश्लक्ष्णां वामभागे तु सद्मनि ॥
समां तथा चतुर्दिक्षु सोपानैरतिशोभिताम् ।
प्रागुदक्प्रवणारम्भां (२)स्तम्भैर्हंसशुकादिभिः ॥
एवंविधामारुहेन्मिथुनं साग्निवेदिकाम् ॥ इति ।

सप्तर्षिमते—

मङ्गलेषु च सर्वेषु मण्डपो गृहमानतः ।
कार्यः षोडशहस्तो वा द्वि(३)षट्हस्तो दशावधि ॥
स्तम्भैश्चतुर्भिरेवात्र वेदी मध्ये प्रतिष्ठिता ।

हस्तो बध्वाः । सोपानं पश्चिमतः उपरिभागे उक्तपरिमाणाद्भिन्नम् ॥

अथ मृदाहरणम् । ज्योतिर्निबन्धे नारदः—

कर्तव्यं मङ्गलेष्वादौ मङ्गलायाङ्कुरार्पणम् ।
नवमे सप्तमे वापि पञ्चमे दिवसेऽपि वा ॥
तृतीये बीजनक्षत्रे शुभवारे शुभोदये ।
सम्यग्गृहाण्यलंकृत्य वितानध्वजतोरणैः ॥
सह वादित्रनृत्याद्यैर्गत्वा प्रागुत्तरां दिशम् ।
तत्र मृत्सिकतां श्लक्ष्णां गृहीत्वा पुनरागतः ॥

---

(१) 'चाथ' क० । (२) 'स्तम्भं हंसशुकादिभिः' क० ख० ।
(३) 'न्यूनहस्तो दशावधि' क० ख० ।

मृन्मयेष्वथवा वैणवेषु पात्रेषु योजयेत् ।
अनेकबीजसंयुक्तां तोयपुष्पोपशोभिताम् ॥

शौनकः—
आधानं गर्भसंस्कारं जातकर्म च नाम च ।
हित्वान्यत्र विधातव्यं मङ्गलेऽङ्कुरवापनम् ॥

बृहस्पतिः—
आत्यन्तिकेषु कार्येषु कार्यं सद्योऽङ्कुरार्पणम् ॥

तत्रैव वाग्दानं हरिद्राचन्दनं च कार्यम् ।

ज्योतिःप्रकाशे—
*चतुर्थो मण्डपः श्रेष्ठः सप्तमः पञ्चमस्तथा ।
नवमैकादशौ श्रेष्ठौ नेष्टौ षष्ठतृतीयकौ ॥
विवाहभे स्वोदये वा कन्यावरणमाचरेत् ॥

वरस्यापि वरणमाह चण्डेश्वरः—
उपवीतं फलं पुष्पं वासांसि विविधानि च ।
देयं वराय वरणे कन्याभ्रात्रा द्विजेन वा ॥ इति ।

वाग्दानोत्तरं वरमरणेऽपरार्कस्मृतिचन्द्रिकायां वसिष्ठः—
अद्भिर्वाचा च दत्तायां म्रियेतोर्ध्वं वरो यदि ।
*न च मन्त्रोपनीता स्यात् कुमारी पितुरेव सा ॥

विवाहे श्रीधरी वेदी विंशत्यस्रसमन्विता ।
इत्युक्तम् । विंशतिकोणं इत्यर्थः । तत्संस्कारमग्रे वक्ष्यामः ।

*चतुर्थ इति । अष्टहस्तमारभ्य विंशतिहस्तान्ताः सप्त, पञ्चविंशतिहस्तः, पञ्चाशद्धस्तः, शतहस्तः, सहस्रहस्तश्चेत्येकादश मण्डपाः । चतुर्थः चतुर्दशहस्तः । आद्यौ द्वौ अष्टमश्च न विहिता न निषिद्धाः । *न च मन्त्रोपनीता स्यादिति । मन्त्रोपनयनं पाणिग्रहणादिकं विना वाचा दानमित्राद्भिर्दानमपि न भार्यात्वोत्पादकमित्यर्थः ।

नोदकेन न वा वाचा कन्यायाः पतिरिष्यते ।
पाणिग्रहणसंस्कारात्पतित्वं सप्तमे पदे ॥

इति वाक्यान्तराच्च। तथाच सप्तपदीपरिक्रमणात्प्राक् वरमरणे विधवात्वं नास्तीति भावः। किन्तु मनुः—

यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः।
तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः॥

एतद्वचनेन पतिः पूर्व एव, पश्चाद्विवाहितो देवरस्तु तदीयधनान्तरवदस्या अपि भोक्तेति प्रतीयते। *कुमारी इति। सा चान्यस्मै देयेत्यभिप्रायः। तथाच पराशरः—

नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पतौ।
पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते॥ इति।

वाग्दानानन्तरं पाणिग्रहणात्प्राक् पतौ (१)सम्भावितोत्पत्तिकपतित्वके नष्टे दूरदेशगमनेनापरिज्ञातवृत्तान्ते। शेषं सुगमम्।

स्त्रीपुंसयोस्तु सम्बन्धाद्वरणं प्राग्विधीयते।
वरणाद्ग्रहणं पाणेः स संस्कारो विलक्षणः॥
तयोरनियतं प्रोक्तं वरणं दोषदर्शनात्॥

इति नारदवाक्याच्च। स्त्रीपुंसयोः संसर्गात्प्राक् त्रयं क्रियते वरणं पाणिग्रहणं सप्तपदीप्रक्रमश्चेति। तत्र वरणं वरस्य सम्प्रदानत्वार्थं प्रार्थनं वाग्दानम्। तत्र तयोर्वरणपाणिग्रहणयोर्मध्ये वरणमनियतं यतस्तद्दोषदर्शनात्परावर्त्तते इत्यर्थः। अत्र वरणमनियतमित्युपादानाद्यदि पाणिग्रहणसप्तपदीक्रमणान्तं क्रियते, तदा दुष्टोढापि न परावर्त्तते इति सिद्धम्। अत एव बलादपहारप्रसङ्गे "पाणिग्रहणिका मन्त्रा" इत्युक्तम्। तथाच तत्रापि पाणिग्रहणादौ जातेन परावृत्तिः। एवं 'विक्रमेस्थ' इत्यत्रापि। एवञ्च—

न एतत्तु परे चक्रुर्नापरे जातु साधवः।
यदन्यस्याभ्यनुज्ञाता नरस्यान्यस्य दीयते॥
सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते॥

इति निर्दोषविषयं सदोषजातपरिग्रहणादिविषयं च। दोषदर्शः

(१) 'सम्भावितान्तिकपातित्वके' ग०।

यत्तु नारदः—

उद्वाहितापि सा कन्या न चेत्संप्राप्तमैथुना ।
पुनःसंस्कारमर्हेत यथा कन्या तथैव सा ॥ इति ।

यच्च कात्यायनः—

वरो यद्यन्यजातीयः पतितः क्लीब एव च (१) ।
विकर्मस्थः सगोत्रो वा दासो दीर्घामयोपि वा ॥
*ऊढापि देया सान्यस्मै सहावरणभूषणा ॥ इति ।

*इदं कलौ निषिद्धम् ।

*देवरेण सुतोत्पत्तिर्दत्ता कन्या न दीयते ।

(२)इत्यादिपुराणे कलौ निषेधात् । *दत्ताशब्द ऊढापरः 'ऊढायाः पुनरुद्वाहम्' इति हेमाद्राबुक्तेः । अत एव सगोत्रासपिण्डादिविवाहेपि—

भोगतस्तां परित्यज्य पालयेज्जननीमिव ।

इत्युक्तम् ।

देशान्तरगमने तु कात्यायनः—

*वरयित्वा तु यः कश्चित् *प्रणश्येत्पुरुषो यदा ।
ऋत्वागमांस्त्रीनतीत्य कन्यान्यं वरयेद्वरम् ॥

नादिति वरणस्य नियामकत्वमपि पूर्ववरस्य दोषेऽसतीति भावः । *ऊढापीति । वस्तुतस्तु ऊढापीत्यपिकाराद्वाग्दत्ताया एवान्यस्मै दानमनेनोच्यते । अन्यथा (३)सगोत्रोढाया अपि विवाहप्रसक्तौ "पालयेज्जनऽनीमिव" इत्यनेन विरोधः स्यादिति । *इदमिति । उद्वाहितादानम् । *देवरेणेति । "अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवर" इति विषयो वक्ष्यते । तर्हि वाग्दत्तायाः कथं कलौ दानं स्यादित्यत आह-*दत्ताशब्द इति । *वरयित्वेति कन्याया अर्थार्थत्वे, विवक्षितुपदान् । *प्रणश्येत् देशान्तरं गच्छेत् अन्यथा मनीषावैय-

---

(१) 'वा' क० । (२) 'इत्यादित्यपुराणे' क० ख० ।
(३) 'सगोत्राया अपि' ग० ङ० ।

अपरार्के नारदोपि—

*प्रतिगृह्य तु यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत् ।
त्रीनृतून्समतिक्रम्य कन्यान्यं वरयेद्वरम् ॥

शुल्कदाने तु मनुवसिष्ठौ—

*कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रियते यदि शुल्कदः ।
देवराय प्रदातव्या*यदि कन्यानुमन्यते ॥

चन्द्रिकायां कात्यायनः—

प्रदाय शुल्कं गच्छेद्यः क(१)न्यायाः स्त्रीधनं तथा ।
धार्या सा वर्षमेकं तु देयाऽन्यस्मै विधानतः ॥
*अनेकेभ्यो हि दत्तायामनूढायां तु तत्र वै ।
*पूर्वागतश्च सर्वेषां लभेताद्यवरस्तु ताम् ॥
पश्चाद्वरेण यद्दत्तं तस्याः प्रतिलभेत सः ।
अथागच्छे*न्नवोढायां दत्तं पूर्ववरो हरेत् ॥

थ्यर्थात् । ऋतुः रजोदर्शनम् । *प्रतिगृह्य वाग्दत्तामङ्गीकृत्य शुल्कं दत्त्वा मरणं देशांतरगमनं वा, तत्राद्ये *कन्यायामिति । *यदीति । कन्याचेद्देवरमनुमन्यते तदा तस्मै देया, यदि तं नानुमन्यते तदाऽन्यस्मै देया इत्यर्थः । यद्यन्यस्मै दत्तायां कन्यायां पूर्ववर आयाति तदाह—*अनेकेभ्यो हीति । एतच्च निर्दोषैर्बहुभिर्वरणे कृते । आद्यवरः प्रथमप्रवृत्तः । *पुरागत इति । पूर्वागत इति वा पाठः । अन्येन पाणिग्रहणात्पूर्वमागत इत्यर्थः । परागत इति पाठेऽप्ययमेवार्थः । *नवोढायाम् । नवेन नूतनेन द्वितीयादिना विवाहितायां स्वदत्तं शुल्कमात्रं लभेत न तु (२)कन्याम् । अनेनैव न्यायेन यदि काचित् कश्चित्समन्त्रमुढ्वा तां त्यक्त्वा जीवनोपायार्थं देशान्परिभ्रमन्कानिचिद्दिनानि नागतः ततः सा कन्या तत्पित्रादिभिरन्यस्मै विवाहिता तदा सा द्वितीयवोढुर्न भार्या किन्तु पूर्ववोढुरेव, यद्यदूषिता चेत् । इत्थाचेष्टायाः फलाज-

---

(१) 'कन्यायां स्त्री' क० । (२) 'कन्यामित्यर्थः' ङ० ।

याज्ञवल्क्यः--

*सकृत्प्रदीयते कन्या हरंस्तां चौरदण्डभाक्।
दत्तामपि हरेत्पूर्वाच्छ्रेयांश्चेद्वर आव्रजेत्॥

पूर्वस्य दोषसत्त्वे इदमिति विज्ञानेश्वरः। सम्बन्धतत्त्वे वसिष्ठः--

कुलशीलविहीनस्य पण्ढादि पतितस्य च।
अपस्मारिविधर्मस्य रोगिणां वेषधारिणाम्॥
दत्तामपि हरेत्कन्यां सगोत्रोढां तथैव च॥

मनुः-

पण्ढान्धबधिरादीनां विवाहोस्ति यथोचितम्।
विवाहासम्भवे तेषां कनिष्ठो विवहेत्तदा॥
पितृव्यपुत्रे सापत्ने परदारसुतेषु च।
विवाहाधानयज्ञादौ परिवेदो न दूषणम्॥

नक्तत्वादिति बोध्यम्। *सकृदिति। पूर्वार्द्धमदोषविषयम्, उत्तरार्धं सदोषविषयम्। एवञ्च "वाग्दत्ता मनोदत्ताऽग्निं परिगता सप्तमं पदं नीता भुक्ता गृहीतगर्भा चेति सप्तपुनर्भुवस्तां गृहीत्वा धर्मं न विन्देत्" इति बौधायनवाक्यमपि पूर्ववरस्यादोषत्वे एवेति भावः। यदि दत्तशुल्कामपि पिता न ददाति सा च ऋतुमती तदा तां शुल्कं च हरेदित्याह मनुः--

पित्रे न दद्याच्छुल्कं तु कन्यामृतुमतीं हरन्।
स हि स्वाम्यादतिक्रामेदृतूनां प्रतिरोधनात्॥ इति।

स पिता ऋतुकार्यापत्योत्पत्तिरोधात्। इदं च कन्यापूजार्थं शुल्कग्रहणे,

यासां नाददते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः।
अर्हणं तत्कुमारीणामानृशंस्यं तु केवलम्॥

इति मनूक्तेः। आत्मार्थग्रहणे तु--

क्रीता द्रव्येण या नारी न सा पत्न्यभिधीयते।

*अन्यदप्युक्तव्यं विस्तरभीतेर्नोच्यते इति दिक्।
अत्र नान्दीश्राद्धे विशेषं तदधिकारिविशेषं चाग्रे

न सा दैवे न सा पित्र्ये दासीं तां मु(१)नयो विदुः॥
कन्याविक्रयिणो मूर्खा रहः किल्बिषकारिणः।
पतन्ति नरके घोरे दहन्त्यासप्तमं कुलम्॥

इति यमोक्तेः। *अन्यदिति। वाग्दानोत्तरं कन्यायां दोषोपलम्भे वरस्त्यजेदित्याह मनुः,

विधिवत्प्रतिगृह्यापि त्यजेत्कन्यां विगर्हिताम्। इति।

दोषास्तु—

दीर्घकुत्सितरोगार्त्ता व्यङ्गा संसृष्टमैथुना।
धृष्टाऽन्याहितभावा च कन्या दुष्टा प्रकीर्त्तिता॥

इति नारदोक्ताः। अन्यस्मिन्नाहितो भावो यया साऽन्याहितभावा। कन्यादोषमनाख्यातुः पितुर्दण्डमाह याज्ञवल्क्यः—

अनाख्याय ददद्दोषं दण्ड्य उत्तमसाहसम्॥ इति।

अदुष्टात्यागे वरस्य दण्डमाह स एव—

अदुष्टां तु त्यजन्दण्ड्यो दूषयंस्तु मृषा शतम्। इति।

दिगर्थस्तु याज्ञवल्क्यः—

पाणिर्ग्राह्यः सवर्णासु गृह्णीयात्क्षत्रिया शरम्।
वैश्या प्रतोदमादद्याद्वेदने त्वग्रजन्मनः॥ इति।

वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रस्योत्कृष्टवेदने।

इति च। अग्रजन्मपदात्क्षत्रियेण वैश्याविवाहे प्रतोद एवेति।

मनुः—

नाग्निहोत्रादिभिस्तत् स्याद्ब्रह्मातो ब्राह्मणस्य वा।
यत्कन्या विधिवद्दत्वा फलमाप्नोति मानवः॥

सालङ्कृतकन्यादाने तु संवर्त्तः—

कुकुदश्चाश्वमेधी च प्राणदाता भयेषु च।

---

(१) 'कवयो' ङ।

वक्ष्यामः । इदं चाऽऽद्यविवाहे पिता कुर्याद्द्वितीयादौ वर एव,

नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यादाद्ये पाणिग्रहे पुनः ।
अत ऊर्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकम् ॥

इति स्मृतेः । त्रिकाण्डमण्डनोपि--

पित्रोस्तु जीवतोः कुर्यात्पुनः पाणिग्रहं यदा ।
पितुर्नान्दीमुखश्राद्धं नोक्तं तस्य मनीषिभिः ॥

रेणुकाकारिका--

(१)उक्तकाले विवाहाङ्गं कुर्यान्नान्दीमुखं पिता ।
देशान्तरे विवाहश्चेत्तत्र गत्वा भवेदिदम् ॥

लग्नघटीस्थापनमाह नारदः--

षडङ्गुलमितोत्सेधं द्वादशाङ्गुलमायतम् ।
कुर्यात्पातालवत्ताम्रपात्रं तद्दशभिः फलैः ॥
ताम्रपात्रे जलैः पूर्णे मृत्पात्रे वाथवा शुभे ।
मण्डलार्धोदयं वीक्ष्य रवेस्तत्र विनिक्षिपेत् ॥

तत्र मन्त्रः--

मुख्यं त्वमसि यन्त्राणां ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ।
भव भावाय दम्पत्योः कालसाधनकारणम् ॥ इति ॥

वरस्य मधुपर्कमाह याज्ञवल्क्यः--

सर्वं यान्ति रथैरेते त्रयो वै नात्र संशयः ॥ इति ।

एवम् 'अलङ्कृत्य कन्यामुदकपूर्वां दद्यादेष ब्राह्मो विवाहः' इत्युक्तेः कन्यादानं विवाहः, दानविवाहपदयोः सामानाधिकरण्यात् । 'चौलकर्मोपनयनगोदानविवाहाः' 'सार्वकालमेके विवाहम्' इत्यत्र तु पाणिग्रहणादि । अन्यथा (२)"एषां पुरस्ताच्चतस्र आज्याहुतीर्जुहुयात्" इति विवाहात्प्रागुक्तहोमासङ्गत्यापत्तेः कन्यादानात्प्राग्होमानारम्भयादित्यादि ।

*आद्यविवाहे इति । विशेषो वक्ष्यते । *स्वगृह्यादे-

---

(१) 'उक्ते काले' क० द० । (२) 'एषां' नास्ति ङ ।

प्रतिसंवत्सरं त्वर्च्याः स्नातकाचार्यपार्थिवाः।
प्रियो विवाह्यश्च तथा यज्ञं प्रत्यृत्विजः पुनः॥

अत्र विशेषो गृह्यपरिशिष्टे—

वरस्य या भवेच्छाखा तच्छाखागृह्यचोदितः।
मधुपर्कः प्रदातव्यो ह्यन्यशाखेपि दातरि॥

अत्र (१)वरदातृशब्दौ ऋत्विगाद्युपलक्षणम्। तदाहुः—'अर्घ्यशाखया मधुपर्कः' इति। 'अर्घ्यस्य यच्छाखीयं कर्म तच्छाखया मधुपर्कः' इति याज्ञिकाः। जयन्तस्तु 'वरणवत्सर्वत्र यजमानशाखयैव मधुपर्कः' इत्याह। (२)तत्तु नाद्रियन्ते वृद्धाः। अत्र—

पञ्चाशता भवेद्ब्रह्मा तदर्धेन तु विष्टरः।

इत्यादिगृह्यपरिशिष्टादेर्विष्टरादिलक्षणं मधुपर्कादिविधिश्च *स्वगृह्यादेर्ज्ञेयः॥

कन्यादाने प्रपितामहपूर्वकमित्युक्तं स्मृत्यर्थसारे—

नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम्।
नाम संकीर्तयेद्विद्वानन्यत्र पितृपूर्वकम्॥

नान्दीमुखे इति बह्वृचाद्यतिरिक्तविषयम्, गृह्यपरिशिष्टे पित्राद्यानुलोम्याम्नानात्। व्यासः—

भुक्त्वा समुद्वहेत्कन्यां सावित्रीग्रहणं तथा।
उपोषितः सुतां दद्यादर्चिताय द्विजाय तु॥

भुक्त्वेति *मधुपर्के वैधभोजनपरम्। गृह्यपरिशिष्टे—

रिति। वरस्य पादप्रक्षालने प्रथमतः सव्यपादो ग्राह्यः 'दक्षिणमग्रे ब्राह्मणाय प्रयच्छेत्सव्यं शूद्राय' इति सूत्रात्। यजमानपत्नी तु वामतः,

सर्वेषु धर्मकार्येषु पत्नी दक्षिणतः स्थिता।
विप्रपादक्षालने च अभिषेके च वामतः॥

इतिवचनात्। इत्यादि गृह्ये द्रष्टव्यः। *मधुपर्के वैधेति।

(१) 'वरदातृशब्दो' ख०। (२) 'यत्तु' ख०।

कन्यां वरयमाणानामेष धर्मो विधीयते ।
प्रत्यङ्मुखा वरयन्ति प्रतिगृह्णन्ति प्राङ्मुखाः ॥

(१)मदनरत्ने कल्पवृक्षः—

वरगोत्रं स(२)मुच्चार्य प्रपितामहपूर्वकम् ।
नाम संकीर्तयेद्विद्वान्कन्यायाश्चैवमेव हि ॥
तिष्ठेत्पूर्वमुखो दाता वरः प्रत्यङ्मुखो भवेत् ।
मधुपर्कार्चितायैनां तस्मै दद्यात्सदक्षिणाम् ॥
(३)उदपात्रं ततो गृह्य मन्त्रेणानेन दापयेत् ॥
गौरीं कन्यामिमां विप्र यथाशक्ति विभूषिताम् ॥
गोत्राय शर्मणे तुभ्यं दत्तां विप्र समाश्रय ।
भूमिं (४)गां चैव दासीं च वासांसि च स्वशक्तितः ॥
महिषीं वाजिनश्चैव दद्यात्स्वर्णमणीनपि ।
ततः स्वगृह्यविधिना होमाद्यं कर्म *कारयेत् ॥
यथाचारं विधेयानि माङ्गल्यकुतुकानि च ॥

एतत्कन्यादानं*त्रिः कार्यमिति शौनकः ।

गृहप्रवेशनीयहोमे विशेषमाहाश्वलायनः—

अर्धरात्रे व्यतीते तु परेद्युः प्रातरेव हि ।

भोजनान्तरकल्पने मानाभावात् । वस्तुतस्तु भुक्त्वापीत्यर्थः । तेन लौकिकभोजनस्याभोजनस्य च लाभः । एतेन प्रतिग्रहान्तरस्य मध्याह्नस्नानारम्भकालीनत्वं नियतमिति सूचितम् । उपोषित इति । निशीथोत्तरं कन्यादाने तु दात्रा भोजनं कार्यं, तस्य परदिनत्वात् । एवमेवेति । दृष्टान्तात्कन्यायां गोत्रप्रपितामहादिनामकीर्तनं च लभ्यते । *कारयेदिति । तत्र कुशाज्यादिसामग्री कन्यादात्रा देया । गृहप्रवेशनीयहोमश्च स्वगृहे कार्यः । दातृप्रार्थनया तद्गृहे वा । *त्रिःकार्यमिति । कन्यादानमभिधाय

---

(१) 'मदनरत्ने हेमाद्रौ च कः' क० । (२) 'समुच्चार्य' ग० ।
(३) 'उदपात्रं' क० । (४) 'गाश्चैव' क० ।

मिन्वा परिसमूहनादि कृत्वाऽऽज्यं संस्कृत्य 'अयाश्च' इत्येकामाहुतिं हुत्वा नित्यहोमं कुर्यात् । द्वादशरात्रोत्तरमाज्याहुतयो लाजाहुतयश्च(१)ऽऽवर्तनीया इति । नारायणवृत्तौ तु 'यदि विवाहाग्निर्नष्टः स्यान्नष्टाहरणप्रायश्चित्तं कृत्वा परिचरेत्' इत्युक्त्वा 'तच्च शास्त्रान्तरदर्शनात्' इत्युक्तम् । शास्त्रान्तरं च 'उपवासश्चान्यतरस्य भार्यायाः पत्युर्वा अनुगतेऽपि वोत्तरया जुहुयान्नोपवसेत्' इत्यापस्तम्बवचनम् । अन्यतरस्य कालस्याह्नोरात्रेर्वा सम्बन्धी भार्यायाः पत्युर्वा उपवासोऽनशनम् । (२)अपिवा अथवा उत्तरया 'अयाश्च' इत्येतयाऽऽज्येन जुहुयात्,नतूपवसेदित्यर्थः। (३)गृहप्रवेशनीयहोमोत्तरं द्वादशरात्रमध्ये अनुगमने उक्तप्रायश्चित्तमेव । तदूर्ध्वं तु विवाहहोमस्य गृहप्रवेशनीयहोमस्य चावृत्तिरिति । 'विवाहाग्निमुपसमाधाय' इति सूत्रे विवाहाग्निग्रहणान्न विवाहहोममात्रेणाग्नेर्गृह्यत्वसिद्धिः, किन्तर्हि विवाहहोमगृहप्रवेशनीयहोमाभ्याम् । तेनाग्निनाशे होमद्वयं कार्यमिति नारायणवृत्तिदर्शनात्, पाणिग्रहणसूत्रे नष्टाहरणप्रायश्चित्तमुक्त्वा "यदि वा वैवाहे दायविभागकाले गृह्यते गृहीतो वा नष्टो द्वादशरात्रमतिक्रान्तः तत उक्तया क्रियया पश्चाद्गृहीतो भवति । विवाहाज्याहुतयो गृहप्रवेशनीयाहुतयश्च हृदयाञ्जनं च भवति, न्यायात् । होमद्वयं चात्र समानतन्त्रं स्यात्" इति द्वादशरात्रपदगर्भनारायणवृत्त्युक्तेश्च । अत्र प्रमाणं गृह्यपरिशिष्टम् ।

अथ पुनराधानम् । "अनुगतेऽग्नौ शिष्टागारादग्निमानीयोक्तवदुपसमाधाय परिसमुह्य परिस्तीर्य पर्युक्ष्याज्यमुत्पूय 'अयाश्चाग्ने' इत्येकामाज्याहुतिं हुत्वा यथापूर्वं परिचरेदेवमाद्वादशरात्रादत ऊर्ध्वं विवाहगृहप्रवेशहोमाभ्यामेकतन्त्राभ्यामादध्यात्"इत्यादि । गृह्यकारिका च—

औपासनोऽनुगच्छेच्चेदुपलेपादि पूर्ववत् ।
आहृत्य श्रोत्रियागारात्प्रतिष्ठाप्य हविर्भुजम् ॥

(१) 'आवर्तनीया' ख०। (२) 'अपि वा' नास्ति ख०। (३) 'गृहप्रवेशनीय' ख०।

अन्यस्माद्धोमकालात्स्त्री नाश्नीयाद्यदि वा गृही ।
पर्युक्षणादिकं कृत्वा संस्कृत्याज्यं च पूर्ववत् ॥
अथाश्वेत्येतया हुत्वा यथापूर्वं जुहोत्यथ ॥

सर्वप्रायश्चित्तं च जुहुयादिति केचित् । तथा—

उपलेपादिकं कुर्यादाघारान्तं विवाहवत् ।
विवाहाज्याहुतीर्हुत्वा लाजाहोमो भवेदथ ॥
गृहप्रवेशनीयांश्च हुत्वा स्याद्धृदयाञ्जनम् ।
परिणीत्यादि नास्त्यत्र लाजानावपते स्वयम् ॥
समानतन्त्रकं वेदं होमद्वयमिदं भवेत् ॥ इति ।

अग्नेर्नाशापहारयोरिदमेव प्रायश्चित्तम्, "यदि तूपसाम्येत्" इति सूत्रेऽस्य नाशापहारयोः प्रदर्शनार्थत्वात् । यत्तु प्रयोगपारिजाते—'एवं रक्षितोऽग्निर्गृहप्रवेशनीयहोमादर्वागेव वाऽनुगमनश्चेत्तदा विवाहहोमः पुनः कार्यः । गृहप्रवेशनीयहोमानन्तरमनुगतश्चेत्तर्हि होमद्वयमपि पुनः कार्यमिति वृत्तिकारेणोक्तत्वाच्चद्वत्' इति । तत्र विवाहहोमोत्तरं गृहप्रवेशनीयहोमात्पूर्वं द्वादशरात्रमध्येऽप्यग्नेरनुगमने विवाहहोमावृत्तिः कर्त्तव्येति नार्थः, किन्तु यथा दृष्टान्ते द्वादशरात्रोत्तरमेव विवाहहोमः । तद्वद्दार्ष्टान्तिकेऽपि द्वादशरात्रोत्तरमेव सः न तु ततः प्रागित्युक्तम् । दानहीरावल्यां तु—

उद्वाहौपासनात्पूर्वमनले शान्तिमागते ।
पुनर्लाजातरं हुत्वा कर्मशेषं समापयेत् ॥

इति वचनाद्विवाहोत्तरमौपासनारम्भात्प्रागग्निनाशे विवाहहोमावृत्तिः कार्या ।

अथ तत्प्रयोगः—ममौपासनहोमारम्भा(१)त्पूर्वं नष्टस्य विवाहाग्नेः पुनरुत्पत्तिं करिष्ये इति सङ्कल्प्य विवाहहोमं कृत्वा शक्त्या ब्राह्मणान् भोजयेदिति ।

लाजाहोमप्रकारमाह भगवान्—

वधूः स्वाञ्जलिविच्छेदमकुर्वाणा तु (२)चैव तान् ।

(१) 'पूर्वमकृष्टस्य' क० । (२) 'वैतान्' क० ।

लाजानञ्जलिपार्श्वेन जुहुयादवधानतः ॥ इति ।

कारिकायाम्—

वरः शूर्पगताँल्लाजानवत्तांश्चाभिघारयेत् ।
पठेच्चार्यमणं मन्त्रमथ पत्नी स्थिता सती ॥
कुर्वन्त्यञ्जल्यवच्छेदमङ्गुल्यग्रैर्जुहोति तान् ॥ इति ।

पाणिग्रहणादिसप्तपदीक्रमणादि तु न भवति, वचनाभावात्; कन्यासंस्कारत्वाच्च । अन्यत्रापि शाकलः—

आचतुर्थ्याद्विवाहाग्निरनुगच्छेत्प्रमादतः ।
स्थण्डिले श्रोत्रियागारादाहृत्याग्निं निधाय च ॥
आज्येन जुहुयात्तत्र स्वयमेव विवाहवत् ॥

इत्युक्तम् ।

तत्सर्वमप्रामाणिकमिति मयूखे । एतेन—

चतुर्थीमध्ये त्वनले विनष्टे सन्धानपक्षे त्वथ लौकिकाग्नौ ।
औपासनात्पूर्वमथापि नष्टे विवाहहोमं विधिवच्च कुर्यात् ॥ इति ।
अर्वाक्त्रिरात्राज्जुहुयादपश्च आसप्तरात्रात्तु मनस्वतीं च ।
एकादशाहेऽपि भवोच्चतंतुना द्वादशाहे भवदग्निनाशे ॥

इति च प्रत्युक्तम्, अप्रामाणिकत्वात् । शाकलवचनं तु येषां चतुर्थ्यामहूयमानोऽग्निर्लौकिको भवति तत्परमिति केचित् । एवं "यद्यग्निरत्र चतुर्थ्यां नश्येत्तदोद्वाहार्थं तस्य 'अपहता' इति भस्माभ्युक्ष्य 'यत्ते योनिः' इति क्षिप्तं भस्म समारोप्य 'आजुह्वान' 'उद्बुध्यस्व' इति द्वाभ्यां समिधमाधाय सम्परिस्तीर्य जुहुयात् । आयाश्चाग्ने पञ्चहोता 'ब्राह्मण' एकहोतेति दश स्रुवाहुतीर्महाव्याहृतीः सर्वप्रायश्चित्तानि जुहोति" इति बौधायनोक्तं, तत्सर्वमपि याजुषपरं, बौधायनसूत्रेऽदर्शनादप्रामाणिकं वा । यत्तु औपासनात्पूर्वं यदि विवाहाग्निः नश्येत्तदा प्रायश्चित्तं विद्वदादर्शे—

उद्वाहौपासनात्पूर्वमनले शान्तिमागते ।

स्थालीपाकं ततः कृत्वा औपासनमथाचरेत् ॥
न च नाडीभ्य ऊर्ध्वं चेत्स्थालीपाको भवेन्न वा।
औपासनं तदा कुर्यात्परेद्युः सायमेव च ॥

इति, तदाश्वलायनान्यपरम्। आश्वलायनानां प्रायश्चित्तार्थं स्थालीपाकाभावात्। वस्तुतस्त्वेतदपि निर्मूलमेव। केचित्तु अत्रोपनयने विवाहे वा त्रिरात्रात्पूर्वं तदग्नावुपशान्ते प्रायश्चित्तं देशकालौ संकीर्त्य चतुर्थीमध्ये अग्निनाशे प्रायश्चित्ताहुतीर्होष्यामीति सङ्कल्प्य आज्यं संस्कृत्य 'अयाश्च'इत्येकामाहुतिं हुत्वा अग्निर्होता अश्विनाध्वर्यू त्वष्टाग्नीत् मित्र उपवक्ता सोमः सोमस्य पुरोगाः शुक्रः शुक्रस्य पुरोगाःश्रातास्त इन्द्रसोमाः वातापेर्हवनश्रुतः स्वाहा, वाचस्पतये ब्रह्मण इदम्। अग्न्यश्वित्वष्टृमित्रसोमशुक्रेन्द्रवाह्निभ्य इदमित्यन्ये। अग्नये पञ्चहोत्रमिदमिति विश्वप्रकाशे। यन्म आत्मनो मिन्दाभूत् पुनरग्निश्चक्षुरदात् २ मनो ज्योतिर्जुषतां ३ त्रयस्त्रिंशत्तन्तवो येवितत्निरे ४ भूरग्नये च पृथिव्यै च ५ भुवो वायवे चान्तरिक्षाय च ६ सुवरादित्याय च (१)दिवे च ७ भूर्भुवः सुवश्चन्द्रमसे च ८ सप्त ते अग्ने समिधः ९ प्रजापते न त्वदेतान् १० इति दशाहुतीर्जुहुयादिति वदन्ति तदपि न आश्वलायनानाम्, अन्येतु—

कामान्ते दशहोमः स्यात्सान्धिताग्नावथोद्धृते।
अयाश्च पञ्चहोता च यन्मे मिन्दाहुतीद्वयम् ॥
पुनर्मनस्वतीं चैव महाव्याहृतयस्तथा।
आविवाहाच्च ब्रह्मोदनाच्चोपनयनेतथा॥ इति।

(२)कार्यान्ते 'अवस्यते स्तुवते कृष्णियाय' इतिमन्त्रं पठित्वा 'अयाश्च' इत्यादि दशाहुतीर्जुहुयादिति।

आचतुर्थाद्विवाहाग्निर्नश्येद्ब्रह्मोदनावधि।
कार्यान्ते दशभिर्मन्त्रैः प्रत्यृचं जुहुयाद् घृतम् ॥

(१) 'दिवे च' नास्ति ङ०। (२) 'कार्यान्ते' नास्ति ङ०।

*यदि रात्रौ विवाहाग्निरुत्पन्नः स्यात्तथा सति ।
उपक्रम्योत्तरस्याह्नः सायं परिचरेदमुम् ॥

यदि रात्रौ*नवनाडीमध्येऽग्न्युत्पत्तिस्तदा तदैव होमारम्भः, तदुत्तरं चेत्परदिने सायमारम्भ इति सुदर्शनभाष्ये उक्तम् ॥

इति वचनाच्चेति; तदपि नाश्वलायनानामिति दिक् । *यदीति । शौनकः—

यस्मिन्नह्नि विवाहः स्यात्सायमारभ्य तस्य तु ।
परिचर्या विवाहाग्नेर्विदधीत स्वयं द्विजः ॥

"पाणिग्रहणादिगृह्यं परिचरेत्" इति सूत्राच्च विवाहहोमोत्तरं सायं नित्यहोमः कार्यः । पाणिग्रहणादिति कथञ्चन गृहप्रवेशनीयहोमानामावश्यकार्थम् । तेन नित्यहोमः गृहप्रवेशनीयात्प्रागपि भवतीति । स्वयंपदोपादानादनवकाशेऽपूर्वारम्भः पत्न्यादिना न भवति, दम्पत्योर्मध्ये पुंस एव मुख्याधिकारात् । तस्मात्सायंप्रातरपूर्वहोमः स्वयं च वर एवं कुर्यात् । यानि तु—

पत्नी कुमारी पुत्रो वा शिष्यो वाऽपि यथाक्रमम् ।
पूर्वपूर्वस्य चाभावे विदध्यादुत्तरोत्तरः ॥
स्वयं पत्न्यपि वा पुत्रः कुमार्यन्तेवासिनी वा ।
ऋत्विक्पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः ।
एतैरेव हुतं यत्तु तद्धुतं स्वयमेव हि ॥

इत्यादीनि, तानि द्वितीयादिहोमपराणि । नात्र भट्टाग्न्यतीपातादिनिषेधः, तस्य नित्यत्वात् । *न चेति ।

प्रातर्होमे सङ्गवान्तः काले त्वनुदितेऽथ वा ।
सायमस्तमिते होमः कालस्तु नवनाडिकाः ॥

इति वचनात् । इदं तु बोध्यम् । सायं नित्यहोमकालौ द्वावेव यावन्नक्षिमा नार्पनीतिमुख्यः, प्रदोषान्तो गौणः । नवनाडिकाशब्देनापि कथञ्चित्प्रदोषान्ताभिधानात् । घटीत्रयस्य संध्यात्वात् ।

अथ देवकोत्थापनम् ।

समे च दिवसे कुर्याद्देवकोत्थापनं बुधः ।
(१)षष्ठं च विषमं नेष्टं मुक्त्वा पञ्चमसप्तमौ ॥

एवं प्रातरपि द्वौ-उद्दिसः समवान्तश्च । तत्रोभयत्रापि कथञ्चिन्मुख्यकालात्यये नित्यहोमस्य नापूर्वप्रारम्भः, गौणकाले तदयोगात् । यथा कृष्णद्वितीयादौ नक्षत्राधानेऽतीतपौर्णमासस्य न प्रारम्भः । मुख्यकाले पौर्णमास्यामनाहिताग्नित्वेनानधिकारात्तथेहापीति । वस्तुतस्तु पुनराधाने पुनः सन्धाने गौणकाले न होमप्रारम्भः । नच "आधानप्रभृति यजमान एवाग्नयः" इति श्रुतिविरोधः, आधानोत्पन्नानामग्नीनां नाशेऽपि अदृष्टस्य यजमाने सत्त्वात्पुनराधानादिनाश्रमसंपादनमात्रमिति तत्र होमस्याधानपूर्वत्वादिति वाच्यं, तच्छ्रुतेरर्थवादत्वादिति । अधिकमन्यतोऽनुसंधेयम् । यत्तु बौधायनः—

आसायं कर्मणः प्रातराप्रातः सायकर्मणः ।
आहुतिर्नातिपद्येत पार्वणं पार्वणान्तरात् ॥ इति ।

तच्छाखान्तरपरमिति प्रयोगपारिजातः ।

अत्र कुण्डसिद्धिटीका ।

वेदी चतुर्विधा प्रोक्ता चतुरस्रा च पद्मिनी ।
श्रीधरी सर्वतोभद्रा दीक्षासु स्थापनादिषु ॥
चतुरस्रा चतुष्कोणा वेदी सर्वफलप्रदा ।
तडागादिप्रतिष्ठायां पद्मिनी पद्मसन्निभा ॥
राज्ञां स्यात्सर्वतोभद्रा चतुर्भद्राऽभिषेचने ।
विवाहे श्रीधरी वेदी त्रिंशास्त्रसमन्विता ।
दर्पणोदरसंकाशा निम्नोन्नतविवर्जिता ॥ इति ।

अन्यत्रापि—

कन्याहस्तैः सप्तभिः पञ्चभिर्वा कार्या वेदी श्रीधरी नित्यमेव ।

(१) 'षष्ठे च विषमे' क० ।

तत्र सप्तहस्ता त्रिविधा-एकाशीतिकोष्ठा,षष्टिकोष्ठा,एकचत्वारिंशत्कोष्ठा च ।

तत्र प्रथमा यथा–संलग्नकोष्ठत्रया प्रथमा पङ्क्तिः, तदधः उभयतोनिःसृतकोष्ठाभ्यां युक्ता संलग्नकोष्ठपञ्चका द्वितीया । तदधः उभयतोनिःसृतकोष्ठा संलग्नकोष्ठसप्तका तृतीया । तदधः उभयतोनिःसृतकोष्ठाभ्यां संलग्नकोष्ठनवका चतुर्थी । तदधः उभयतोनिःसृतकोष्ठाभ्यां संलग्नैकादशकोष्ठका पञ्चमी । तथैव षष्ठी, सप्तमी चेति । तदधोन्तर्गतकोष्ठनवकाऽष्टमी । तदधोन्तर्गतकोष्ठसप्तका नवमी । तदधोन्तर्गतकोष्ठपञ्चका दशमी । तदधोन्तःकोष्ठत्रया एकादशीति एकाशीतिकोष्ठानि । तत्र फलं कोष्ठेषु सर्वेषु भुजः कोटिश्च सम एव । तत्र भुजोऽष्टादशाङ्गुलानि पञ्च यवाः तिस्रो यूकाः १८–५–३, तावती कोटिः १८–५–३ इति । तयोर्घातः ३४८–३–४ कोष्ठैः ८१ रेकाशीतिभिर्घातः । तथाच फलं २२४ अष्टाविंशतिसहस्रशतद्वयचतुर्विंशत्यङ्गुलानि ।

द्वितीया यथा द्विकोष्ठा प्रथमा पङ्क्तिः तदधः उभयतोनिःसृतकोष्ठाभ्यां चतुः कोष्ठा तदधस्तादृशी षट्कोष्ठा तदधस्तादृशी अष्टकोष्ठा तदधस्तादृशी दशकोष्ठा (१)तदधो दशकोष्ठा तदधः अन्तरष्टकोष्ठा (२)तदधोऽन्तः षट्कोष्ठा तदधोन्तश्चतुःकोष्ठा । तदधोन्तो द्विकोष्ठेति । तत्र भुजः एकविंशत्यङ्गुलानि, त्रयो यवाः, षट् यूकाः २१–३–६ कोटिः २१ । ३ । ६ भुजः कोटिघातः. तत्फलं ४७० । ३ । ६ षष्टि कोष्ठघातः फलं २८२२४ तदेव ।

तृतीया यथा–एककोष्ठा, तदधः उभयतो निःसृतकोष्ठाभ्यां त्रिकोष्ठा, तदधस्तादृशी पञ्चकोष्ठा तदधस्तादृशी सप्तकोष्ठा, तदधस्तादृशी नवकोष्ठा, तदधः उभयतोन्तः सप्तकोष्ठा, तदधः प-

(१) 'तदधो दशकोष्ठा' नास्ति स्व० ।
(२) 'तदधः षट् कोष्ठा, तदधश्चतुः कोष्ठा तदधोद्वि' ख० ।

निर्णयदीपे गार्ग्यः—

*नान्दीश्राद्धे कृते पश्चा*द्यावन्मातृविसर्जनम् ।
दर्शश्राद्धं क्षयश्राद्धं स्नानं शीतोदकेन च ॥

ञ्चकोष्ठा, तदधस्त्रिकोष्ठा, तदध एककोष्ठेति एकचत्वारिंशत्कोष्ठेति । तत्र भुजः २६ । १ । ३ । कोटिः २६ । १ । ३ । भुजकोटिघातः ६८८ । १ । ७ । कोष्ठ४१घातः फलं तदेव २८२२४ ।

पञ्चभिर्हस्तैर्यथा—तत्र क्षेत्रफलं १४४०० । भुजः १५ । ४ । कोटिः १५ । ४ । तदुभयघातः फलं २५ । ३ । ३२ । षष्टिभिर्गुणने फलं १४४०० चतुःशताधिकचतुर्दशसहस्रीति दिक् । तद्वहिस्सोपानं कार्यम् ।

अथ विवाहोपनयनयोः स्वस्तिवाचनपीठं यथा—

श्रीमत्स्वस्तिकमादितो भुवि शुभं कुर्यात्सितैस्तण्डुलै-
र्द्वात्रिंशत्परितोङ्गुलानि सततं तावच्च कोष्ठैर्युतम् ।
प्राक् पश्चोत्तरतस्तु पञ्च वितता मध्ये तु रेखाद्वयं
कोणेष्वायतनेषु वाऽप्युभयतास्तिर्यक् तथैकैकिका ॥
एवं यच्चतुरस्रकं विरचयेत्कुक्ष्योः पदाकारवत् ।
प्राच्यां स्याद्गजशुण्डवत्कलशवत्कुर्यात्प्रतीच्यां तथा ॥
मध्ये स्थाप्य च तण्डुलोपरि शुभौ कुम्भौ लसत्पल्लवौ
पूर्णौ स्वजलैस्ततो ह्युपविशेद्भद्रासने प्राङ्मुखः ॥ इति ।

नान्दीश्राद्धानन्तरं मण्डपोद्वासनावधि केषाञ्चिन्निषेधमाह—

*नान्दीश्राद्धे इति । स्वधाकारः पितृयज्ञः । न च नित्यश्राद्धनिषेधेनैव तन्निषेधः सिध्यतीति वाच्यम्,

श्राद्धं च पितृयज्ञः स्यात्पित्र्यो बलिरथापि वा ॥

इति पितृबलिवैकल्पिकपितृयज्ञनिषेधासिद्धेः । तेन तत्सहचरितवैश्वदेवस्यापि निषेधः । नियतमण्डपकमहादानादिव्यावृत्तये—*यावन्मातृविसर्जनमिति । तत्र मातृविसर्जनस्य मण्डपोद्वा-

अपसव्यं स्वधाकारं नित्यश्राद्धं तथैव च ।
ब्रह्मयज्ञं चाध्ययनं नदीसीमातिलङ्घनम् ॥
(१)उपवासं व्रतं चैव श्राद्धभोजनमेव च ।
नैव कुर्युः सपिण्डाश्च मण्डपोद्वासनावधि ॥

बृहस्पतिः—

तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे ।
नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति ॥

योगियाज्ञवल्क्यः—

न स्नायादुत्सवेऽतीते मङ्गलं विनिवर्त्य च ।
अनुव्रज्य सुहृद्बन्धूनर्चयित्वेष्टदेवताम् ॥

ज्योतिषे—

स्नानं सचैलं तिलमिश्रकर्म प्रेतानुयानं*कलशप्रदानम् ।
अपूर्वतीर्थामरदर्शनं च विवर्जयेन्मङ्गलतोऽब्दमेकम् ॥
मासषट्कं विवाहादौ (२)व्रतप्रारम्भणेऽपि च ।
जीर्णभाण्डादि न त्याज्यं गृहसम्मार्जनं तथा ॥
ऊर्ध्वं विवाहात्पुत्रस्य तथा च व्रतबन्धनात् ।
आत्मनो मुण्डनं नैव वर्षं वर्षार्धमेव च ॥
अभ्यङ्गे सूतके चैव विवाहे पुत्रजन्मनि ।
माङ्गल्येषु च सर्वेषु न धार्यं गोपिचन्दनम् ॥

ज्योतिर्निबन्धे—

उद्वाहात्प्रथमे शुचौ यदि वसेद्भर्तुर्गृहे कन्यका

समानाधिकरणं विशेषणम् । तादृशं च तद्विवाहोपनयनयोरेव नान्यत्र । न चेदं महादानादौ मातृविसर्जनविलम्बं विधातुं समर्थं, तथाविधवचनाभावात् । विवाहोपनयनयोरेव मातृविसर्जनमण्डपोद्वासनयोः क्रमस्य सिद्धेः । *कलशप्रदानं श्राद्धीयमुदकुम्भा-

---

(१) 'उपवासनं' क० । (२) 'व्रतप्रारम्भणे न' ग० क० ।

हन्यात्तज्जननीं क्षये निजतनुं ज्येष्ठे पतिर्ज्येष्ठकम् ।
पौषे च श्वशुरं पतिं च मलिने चैत्रे स्वपित्रालये
तिष्ठन्ती पितरं निहन्ति न भयं तेषामभावे भवेत् ॥

निबन्धे—

विवाहात्प्रथमे पौषे आषाढे चाधिमासके ।
न सा भर्तुर्गृहे तिष्ठेच्चैत्रे पितृगृहे तथा ॥

हेमाद्रौ स्मृत्यन्तरे—

*विवाहव्रतचूडासु वर्षमर्धं तदर्धकम् ।
पिण्डदानं मृदा स्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥
(१)(तथा अर्धं पूर्ववत् ।
सपिण्डा नैव कुर्वीरन्नद्भिः स्नानमृतुत्रये ।
तीर्थे संवत्सरे प्रेते पितृयज्ञे महालये ॥
कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सदा ॥)

अथ वधूप्रवेशः । जयतुङ्गे—

मार्गशीर्षे तथा माघे माधवे ज्येष्ठसंज्ञके ।
सुप्रशस्ते भवेद्वेश्मप्रवेशो नवयोषिताम् ॥

नारदः—

आरभ्योद्वाहदिवसात्षष्ठे वाऽप्यष्टमे दिने ।
वधूप्रवेशः संपत्त्यै दशमेऽथ समे दिने ॥

सङ्ग्रहे—

विवाहमारभ्य वधूप्रवेशो

दि । एतद्वचनबलादेवोदकुम्भश्राद्धान्यपकृष्याचरन्ति । *विवाहेति ।

उपरागे पितुःश्राद्धे पातेऽमायां च सङ्क्रमे ।
निषेधेऽपि हि सर्वत्र तिलैस्तर्पणमाचरेत् ॥

इति अपवादवाक्ये पितृपदं मात्रादेः पातपदं च वैधृतेरुपलक्षणम् ।

---

(१) फंसान्तर्गतं नास्ति क० ।

युग्मे तिथौ षोडशवासरान्तात् ।
ऊर्ध्वं ततोऽब्दे युजि पञ्चमान्ता-
दतः परस्तान्नियमो न चास्ति ॥

नारदः-

समे वर्षे समे (१)मासि यदि नारी गृहं व्रजेत् ।
आयुष्यं हरते भर्तुः सा नारी मरणं व्रजेत् ॥

प्रयोगरत्ने तु-

वधूप्रवेशः प्रथमे तृतीये शुभप्रदः पञ्चमकेऽथ वाब्दे ।
द्वितीयके वाथ चतुर्थके वा षष्ठे वियोगामयदुःखदः स्यात् ॥

इत्युक्तं, तत्र मूलं चिन्त्यम् । वृद्धवसिष्ठोऽपि-
षष्ठाष्टमे वा दशमे दिने वा विवाहमारभ्य वधूप्रवेशः ।
पञ्चाङ्गसंशुद्धदिनं विनापि विभावसङ्कोचरगेऽपि कार्यः ॥

लल्लः—

*स्वभवनपुरप्रवेशे देशानां विप्लवे तथोद्वाहे ।
नववध्वा गृहगमने प्रतिशुक्रविचारणा नास्ति ॥

तीर्थे तिथिविशेषे च गयायां प्रेतपक्षके ।
निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तिलैस्तर्पणमेव च ॥

इत्यपवादान्तरमपि द्रष्टव्यम् । *स्वभवनेति ।

पित्र्ये गृहे चेत्कुचपुष्पसम्भव-
स्तदा न दोषः प्रतिशुक्रसम्भवः ।
यावच्चन्द्रः पूषभात्कृत्तिकाद्ये
तावच्छुक्रोऽन्धो न दुष्टोऽग्रदक्ष ॥ इति ।

शुक्रदोषशान्त्यै कुर्याच्छान्तिं वसिष्ठोक्तां दद्याद्वै सितमश्वं सितातपत्रं सुवर्णं च । शान्तिस्तु भृगुवारे भृगूदये उपोष्य शुद्ध-रजतनिर्मितां कांस्यपात्रस्थतण्डुलोपरिस्थां शुक्रप्रतिमां सम्पूज्य

---

(१) 'मासे' क.ख. ।

माण्डव्यः—

नित्ययाने गृहे जीर्णे प्राशनान्तेषु सप्तसु ।
वधूप्रवेशे माङ्गल्ये न मौढ्यं गुरुशुक्रयोः ॥

ज्योतिः प्रकाशे—

वामे शुक्रे नवोढायाः सुखं हानिश्च दक्षिणे ।
धनं धान्यं च पृष्ठस्थे सर्वनाशः पुरः स्थिते ॥
नवोढायास्तु वैधव्यं यदुक्तं संमुखे भृगौ ।
तदेव विबुधैर्ज्ञेयं केवलं तु द्विरागमे ॥
पूर्वतोऽभ्युदिते शुक्रे (१)प्रयायाद्दक्षिणापरे ।
पश्चादभ्युदिते चैव यायात्पूर्वोत्तरे दिशौ ॥

व्यवहारतत्त्वे—

पौष्णात्कराच्च श्रवणाच्च युग्मे
हस्तत्रये मूलमघोत्तरासु ।
पुष्ये च मैत्रे च वधूप्रवेशो
रिक्तेतरे व्यर्ककुजे च शस्तः ॥

सेऽश्वतवस्त्रं विप्राय दद्यात् । 'शुक्रं ते अन्यत्'इत्यृचमष्टोत्तरशतं जपेत् । अथवाश्विनीनक्षत्रे यात्रामुहूर्त्तं दृष्ट्वा गच्छेत् ।

स्वामिनीनीयमानायाः प्रतिशुक्रो न विद्यते ।
प्रतिशुक्रकृतो दोषो नूतने गमने नृणाम् ॥
राज्ञां विजययात्रायां नान्यदा दोषमावहेत् ।
यात्रोक्ते ऋक्षलग्नादौ राहौ दक्षिणपृष्ठगे ।
विवाहोक्तदिने मासे यायात्पतिनिकेतनम् ॥
राहुः पूर्वादिकाष्ठासु मासैर्मार्गादिभिस्त्रिभिः ।
यात्ययं दक्षिणावृत्त्या नेष्टः सम्मुखवामतः ॥
कश्यपेषु वसिष्ठेषु भृग्वत्र्यङ्गिरसेषु वा ।
भारद्वाजेषु वत्सेषु प्रतिशुक्रो न विद्यते ॥

(१) 'प्रयायाद्दक्षिणे परे' क० ।

गर्गः—

व्यतीपाते च संक्रान्तौ ग्रहणे वैधृतावपि ।
श्राद्धं विना शुभं नैव प्राप्तकालेऽपि मानवः ॥

तथा—

अमासङ्क्रान्तिविष्ट्यादौ प्राप्तकालेऽपि नाचरेत् । इति ।

अथ द्विरागमनम् । ऋक्षोच्चये—

माघफाल्गुनवैशाखे शुक्लपक्षे शुभे दिने ।
गुर्वादित्यविशुद्धौ स्यान्नित्यं पत्नीद्विरागमः ॥

बादरायणः—

नीहारांशुदिनोत्तरादितिगुरुब्रह्मानुराधाश्विनी-
शुक्रे भास्करवायुविष्णुवरुणत्वाष्ट्रे प्रशस्ते तिथौ ।
कुम्भाजालिगते रवौ शुभकरे प्राप्तोदये भार्गवे
(१)जीवज्ञास्फुजितां दिने नववधूवेश्मप्रवेशः शुभः॥

अथ *पुनर्विवाहः । श्रीधरीये—

पुनर्विवाहं वक्ष्यामि दम्पत्योः शुभवृद्धिदम् ।
लग्नेन्दुलग्नयोर्दोषे ग्रहताराद्दिसम्भवे ॥
अन्येष्वशुभकालेषु (२)दुष्टरोगादिसम्भवे ।

इति गुरुचरणाः । चतुर्थदिवसे हस्तिपूजामाह यज्ञपार्श्वः—

चतुर्थे दिवसे रात्रौ लिखेन्मानःसरोवरम् ।
हिरण्यगर्भं तन्मध्ये गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥
सम्पूज्याप्सरसश्चैव सोमगन्धर्वपावकान् ।
सम्पूज्य चाश्वहस्त्यादीनारोप्य स्वगृहं प्रति ॥
प्रवेशनादिकं कर्म अन्यथा तु भवेद्भयम् ॥ इति ।

*पुनरिति । विवाहे कृते पश्चादशुद्ध्यादिरित्ये ज्ञाते

---

(१) 'जीववज्ञां' क० ।
(२) 'दुष्टयोगादि' क० ।

विवाहे चापि दम्पत्योराशौचादिसमुद्भवे ॥
तस्य दोषस्य शान्त्यर्थं पुनर्वैवाह्यमिष्यते ॥

याज्ञवल्क्यः—

*सुरापी व्याधिता धूर्ता वन्ध्यार्थघ्न्यप्रियंवदा।
स्त्रीप्रसूश्चाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा ॥

मनुः—

वन्ध्याष्टमेऽधिवेत्तव्या दशमे तु मृतप्रजा।
एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥

सङ्ग्रहे तु—

अप्रजां दशमे वर्षे स्त्रीप्रजां द्वादशे त्यजेत्।
मृतप्रजां पञ्चदशे सद्यस्त्वप्रियवादिनीम् ॥

(१)याज्ञवल्क्यः—

एकामुत्क्रम्य कामार्थमन्यां लब्धुं य इच्छति।
समर्थस्तोषयित्वार्थैः पूर्वोढामपरां(२)व्रजेत् ॥
*आज्ञासम्पादिनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम्।
त्यजन्दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो *भरणं स्त्रियाः ॥

मनुः—

अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्रोषिता गृहात्।
सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ॥ इति।

तयोरेव वधूवरयोः पुनर्विवाहः कार्य इत्यर्थः। तत्कालः प्रयोगरत्ने ज्योतिषग्रन्थे च ज्ञेयः॥ द्वितीयविवाहमाह—*सुरापीति। सुरापी शूद्रापि—

पतत्यर्द्धं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत्।

इति स्मरणात्। धूर्ता वञ्चिका, विसंवादिनी वा। अधिवेदना भार्यान्तरपरिग्रहः। *आज्ञेति। अधिवेदनकारणाभावेप्यधिवेत्तारमधिकृत्य। *भरणम् अन्नवस्त्रादिः।

(१) 'याज्ञवल्क्यः' नास्ति क०। (२) 'वहेत्। याज्ञवल्क्यः' क०।

अरोगामुद्वहेत्कन्यां धर्मलोपभयात्स्वयम् ।
कृते तत्र विवाहे च व्रतान्ते तु परेऽहनि ॥
पृथक्स्थण्डिलयोरग्नी समाधाय यथाविधि ।
(१)तन्त्रं कृत्वाज्यभागान्तमन्वाधानादिकं ततः ॥
जुहुयात्पूर्वपत्न्यग्नौ तयान्वारब्ध आहुतीः ।
अग्निमीळे पुरोहितं सूक्तेन नवर्चेन तु ॥
समिध्येनं समारोप्य अयं ते योनिरित्यृचा ।
प्रत्यवरोहेत्यनया कनिष्ठाग्नौ निधाय तम् ॥
आज्यभागान्ततन्त्रादि कृत्वारभ्य तदादितः ।
समन्वारब्ध एताभ्यां पत्नीभ्यां जुहुयाद् घृतम् ॥
चतुर्गृहीतमेताभिर्ऋग्भिः षड्भिर्यथाक्रमम् ।
अग्नावग्निश्चरतीत्यग्निनाग्निः समिध्यते ॥
अस्तीदमिति तिसृभिः पाहिनो अग्न एकया ।
ततः स्विष्टकृदारभ्य होमशेषं समापयेत् ॥
गोयुगं दक्षिणा देया श्रोत्रियायाहिताग्नये ।
पत्न्योरेका यदि मृता दग्ध्वा तेनैव तां पुनः ॥
आदधीतान्यया सार्धमाधानविधिना गृही ॥ इति ।

बौधायनसूत्रे तु—

"अथ यदि गृहस्थो द्वे भार्ये विन्देत कथं तत्र कुर्यादिति, यस्मिन् काले विन्देतोभावग्नी परिचरेदपराग्निमुपसमाधाय परिस्तीर्याज्यं विलाप्य स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वाऽन्वारब्धायां जुहोति नमस्त ऋषेरादाव्यधायै त्वा स्वधायै त्वा मान इन्द्राभिमतस्त्वदृश्चाऽरिष्टां स एव ब्रह्मन्न वेद स्वाहेत्यथाऽयं ते योनिर्ऋत्विय इति समिधि समारोपयेत् । पूर्वाग्निमुपसमाधायाजुह्वान उद्बुध्यस्वाग्न इति समिधमाधाय परिस्तीर्य स्रुचि चतुर्गृहीत्वा द्वयोर्भार्ययोरन्वारब्ध-

(१) 'तत्र' ख० ग० ।

तद्विधिस्तु—'रविशन्योर्हस्ते वा*वरः संकल्प्य स्वस्तिवाचनं नान्दीश्राद्धं कृत्वाऽऽचार्यं धृत्वा आकृष्णेनेति छायायुतं सूर्यम(१)र्कं संपूज्य गुडौदनं दत्त्वा वस्त्रेण तन्तुभिरावेष्ट्य—

त्रिलोकवासिन्सप्ताश्व छायया सहितो रवे।
तृतीयोद्वाहजं दोषं निवारय सुखं कुरु॥

इति संप्रार्थ्य जलेन त्रिः सिञ्चेत्।

मम प्रीतिकरा येयं मया सृष्टा पुरातनी।
अर्कजा ब्रह्मणा सृष्टा अस्माकं प्रति रक्षतु॥
नमस्ते मङ्गले देवि नमः सवितुरात्मजे।
त्राहि मां कृपया देवि पत्नीत्वं म इहागता॥
अर्क त्वं ब्रह्मणा सृष्टः सर्वप्राणिहिताय च।
वृक्षाणामादिभूतस्त्वं देवानां प्रीतिवर्धनः॥
तृतीयोद्वाहजं पापं मृत्युं चाशु विनाशय॥ इति।

तत आचार्यः 'काश्यपगोत्रामादित्यस्य प्रपौत्रीं सवितुः पौत्रीमर्कस्य पुत्रीमर्ककन्याममुकगोत्राय वराय दास्ये' इति वाग्दानं कृत्वा वरस्य मधुपर्कं कृत्वाऽन्तःपटं धृत्वा 'स्वस्तिन' इति सूक्तं जप्त्वा पूर्ववत्कन्यां दत्त्वा 'अर्ककन्यामिमां०' इत्यूहेन कन्यादानमन्त्रमुक्त्वा दक्षिणां दद्यात्। ततो गायत्र्या वेष्टितसूत्रेण बृहत्सामेति मन्त्रेण कङ्कणं बद्ध्वाऽर्कस्य चतुर्दिक्षु कुम्भेषु विष्णुं संपूज्याग्निं प्रतिष्ठाप्याधारान्ते सङ्गोभिरिति बृहस्पतये, यस्मै त्वा

सपुत्रायां तु भार्यायां मृतायां ब्राह्मणस्य तु।
प्रथमे न तु कर्तव्यो विवाहोऽशुभदो यतः॥

जीवन्त्यां प्रथमायां स्वस्य द्वितीयादिविवाहे नायं कालनियमः। *वर इत्यादि। अनावश्यकतया वरमधुपर्कादि नोक्तम्।

---

(१) 'सूर्यमर्कं' क०।

दानकामायेत्यृचाऽग्नये व्यस्तसमस्तव्याहृतिभिराज्यं हु
त्वाचार्याय गोयुगं दत्वा—

मया कृतमिदं कर्म स्थावरेषु जरायुणा ।
अर्काऽपत्यानि नो देहि तत्सर्वं क्षन्तुमर्हसि ॥

इति नमेत' इति*दिक् ॥

इति निर्णयसिन्धौ विवाहप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथाधानम् । रत्नमालायाम्—

प्राजापत्ये पूषभे सद्विदेवे
पुष्ये ज्येष्ठास्वैन्दवे कृत्तिकासु ।
अग्न्याधानं त्युत्तराणां त्रयेऽपि
चित्रादित्ये कीर्तितं गर्गमुख्यैः ॥

आश्वलायनः—"अग्न्याधेयं कृत्तिकासु रोहिण्यां मृगशिरसि फल्गुनीषु विशाखयोरुत्तरयोः प्रोष्ठपदयोरेतेषां कस्मिंश्चिद्वसन्ते पर्वणि ब्राह्मण आदधीत ग्रीष्मवर्षाशरत्सु क्षत्रियवैश्योपकृष्टा यस्मिन्कस्मिंश्चिद्दृतावादधीत सोमेन यक्ष्यमाणो नर्तुं पृच्छेन्न न(१)क्षत्रम्" । सोमाधानं कृत्वाध्यनालोचनमार्तपरम्, 'अथो खलु य- देवैनं श्रद्धोपनमेदथादधीत सैवास्यर्द्धिरिति, (सो(२) मेन यक्ष्यमाणो नर्तुं पृच्छेन्न नक्षत्रं) तदेतदार्तस्याहिताग्नेः वा श्रद्धायुक्तस्य भवति' इति बौधायनोक्तेरिति । मदनरत्ने वृद्धगार्ग्यः—

*दिगर्थस्तु—

चतुर्थे दिवसेऽतीते पूर्ववत्तां प्रपूज्य च ।
विसृज्य होममग्निं च विधिना मानुषीं पराम् ॥

इत्यादि प्रयोगरत्ने ।

(१) 'कात्यायनसूत्रे श्रीकामादीनामपि वर्गासूक्तम्' इत्यधिकपाठतया निर्दिष्टं गाढ्याण्याम् । (२) कंसान्तर्गतं नास्ति क०

पुष्याग्नेयत्र्युत्तरादित्यपौष्ण-
ज्येष्ठाचित्रार्कद्विदैवन्दुभेषु।
कुर्युर्वह्न्याधानमाद्यं वसन्त-
ग्रीष्मोष्मान्तेष्वेव विप्रादिवर्णाः।

कालादर्शे—

*अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावप्युत्तरायणे।
उपक्रम्य यथाकालमुपासीरन्द्विजातयः॥
*सोमं च पशुबन्धं च सर्वाश्च विकृतीरपि।
सौम्यायने यथाकालं विदध्युर्गृहमेधिनः॥
अत्र विशेषः पूर्वमुक्तः।

अग्निहोत्रकाल उक्तश्छन्दोगपरिशिष्टे—

उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा।
सर्वथा वर्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः॥

ए(१)तेषां स्वरूपं तत्रैव—

रात्रेस्तु षोडशे भागे ग्र(२)हनक्षत्रभूषिते।
(का(३)लं त्वनुदितं ज्ञात्वा होमं कुर्याद्विचक्षणः॥
तथा प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमण्डले।)
रविर्यावन्न दृश्येत समयाध्युषितं च तत्॥
रेखामात्रं प्रदृश्येत रश्मिभिश्च समन्वितः।
उदितं तद्विजानीयात्तत्र होमं प्रकल्पयेत्॥

आश्वलायनः—*'उपोदये व्युषिते उदिते वा'। सायं

---

*अग्निहोत्रमिति। एतेऽग्निहोत्रादय उत्तरायणे एव कार्या इति नियमः। एवञ्चाधानेऽप्युत्तरायण एव सिध्यति। *सोमं चेति। पशुर्निरूढपशुभिन्नः, तस्य "पश्विन्या संवत्सरे माऽपि"इति कात्यायनेन वर्षासु विधानात्। *उपोदय इति।

---

(१) 'एषां' क०
(२) 'ग्रहनक्षत्रमंडले'. क०
(३) कंसांतर्गतं नास्ति क०

तु स एव 'अस्तमिते होमः' इति । *गौणकालमाह स एव-*'प्रदोषान्तो होमकालः *सङ्गवान्तः प्रातः' इति । छन्दोगपरिशिष्टे—

प्रातर्होमे त्रयः प्रधानकालाः—उपोदये आदित्योदयसमीपे, व्युषिते उषसि, उदिते आदित्यमण्डले कृत्स्ने उदिते । अत्र उपोदये उदिते' इति नोक्तम् । उदिते आदित्ये सत्युदयसमीपे इत्याभ्यां पदाभ्यामेक एव कालो विहित इति भ्रमः स्यादतो मध्ये व्युषित इत्युक्तम् । तत्र रेखामात्रस्तूदितस्य पूर्वावधिः । उत्तरावधिमाह—कात्यायनः—

हस्तादूर्ध्वं रविर्यावद्गिरिं भित्त्वा न गच्छति ।
तावद्धोमविधिः पुण्यो नान्योऽस्त्युदयहोमिनाम् ॥ इति ।

एवं यावद्रक्तिमा नापैति तावत्सायमिति । तत्रापि मुख्यकालावधिरुक्तो ग्राह्यः । *गौणकालमिति । 'तमतिनीय चतुर्गृहीतमाज्यं जुहुयात्' इति प्रायश्चित्तोक्तेः । *प्रदोषान्त इति । प्रदोषः प्रदोषान्तो यस्येति व्युत्पत्तेः । प्रदोषस्त्रिमुहूर्त्तः,

त्रिमुहूर्त्तं प्रदोषः स्याद्भानावस्तङ्गते सति ।

*सङ्गवान्त इति । सङ्गवः सङ्गवादिरन्ते यस्येति स इति । प्रातरपि त्रिमुहूर्त एव गौणकालः, न तु सङ्गवान्तावधिः,

पश्चादस्तमयात्कालो यो भवेत् त्रिमुहूर्तकः ।
स सायं होमकालश्च प्रदोषान्त उदाहृतः ॥
यस्तु षड्नाडिकः कालः पश्चादेवोदयाद्रवेः ।
स होमकालो विप्राणां सङ्गवान्त इति स्मृतः ॥

इति वाक्यात् । स्मृत्यर्थसारे तु—

प्रातर्होमे सङ्गवान्तः कालस्त्वनुदिते तथा ।
सायमस्तमिते होमकालस्तु नवनाडिकः ॥

इत्युक्तम् । प्रादुष्करणकालमाह कात्यायनः—

सूर्ये त्वस्तमनुप्राप्ते षट्त्रिंशद्भिरिहाङ्गुलैः ।
प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातर्भासामदर्शने ॥

*यावत्सम्यङ् न भाव्यन्ते नभस्यृक्षाणि सर्वतः।
न च लोहितिमापैति तावत्सायं तु हूयते ॥

औपासनेऽप्येवम् 'तस्याग्निहोत्रेण प्रादुष्करणहोमकालौ व्याख्यातौ' इत्याश्वलायनोक्तेः ॥

आश्वलायनः—'पाणिग्रहणाद्धि गृह्यं परिचरेत् स्वयं पत्न्यपि वा पुत्रः कुमार्यन्तेवासी वा दत्तः'।

ऋत्विक्पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः।
एतैरेव हुतं यच्च तद्धुतं स्वयमेव तु ॥ इति ।

एतैश्च यजमानस्य पत्न्या वा तत्सन्निधौ च होतव्यम्। पर्वणि स्वयमेव होमः कार्यो नान्येन। प्रादुष्करणकालातिक्रमे व्याहृतिभिरेकाव्याहुतिः कार्या। अस्तमितावधिमाह-*यावदिति। [*एवमिति।] अग्निहोत्रधर्माणामयमतिदेशो न तु पाकयज्ञस्य, नापि प्राशनादीनाम्, प्रादुष्करणेत्यादिद्वयोरेव नियमात्।

"होम्यं च मांसवर्ज्यं कामं तु व्रीहियवतिलैः" इति गृह्यम्।

पयोदधियवागूश्च सर्पिरोदनतण्डुलाः।
सोमो मांसं तथा तैलमापस्तानि दशैव तु ॥

इति होम्यानि, तत्र मांसं वर्ज्यम्। कामपदं पयोदध्याद्यलाभे व्रीह्यादिप्राप्त्यर्थम्। 'पयसा नित्यहोमः' इति सूत्रात् तदलाभे च दध्यादि। पर्वणि च पयो नित्यम्। अत्र परिसमूहनपरिस्तरणपर्युक्षणानि कृत्वा होमद्रव्यस्य तूष्णीमग्निहोत्रवत्संस्कारं कुर्यात्। तत्र दधितण्डुलसोमतैलव्रीहियवतिलादेर्नाधिश्रयणम् 'अधिश्रयणं स्मृतिसामर्थ्याभ्याम्' इतिकात्तीयसूत्रात्। अतस्तदर्थं नाङ्गारपृथक्करणम्। तेन तत्र पर्यग्निकरणं प्रोक्षणं च द्वयमेव। सर्पिःपयोयवाग्वोदनादीनां तु श्रपणमितिविशेषः। सङ्ग्रहे—

द्रवं हविः स्रुवेणैव पाणिना कठिनं हविः।
अङ्गुल्यग्रैर्न होतव्यं न कराङ्गुलिभेदनम् ॥

अधिकमन्यतोऽवगन्तव्यम्।

अथावसथ्याधानम् । पारस्करः-*'आवसथ्याधानं दारकाले, *दायाद्यकाल एकेषाम्' इति । दायाद्यकालो विभागकालः । मदनरत्ने व्यासः—

अग्निर्वैवाहिको येन न गृहीतः प्रमादिना ।
पितर्युपरते तेन ग्रहीतव्यः प्रयत्नतः ॥
योऽगृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते ।
अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स(१)स्मृतः ॥

ज्येष्ठभ्रातरि पितरि वा साग्नौ कनिष्ठस्य पुत्रस्य वाग्न्यभावेऽपि न दोषः । तदाह तत्रैव गार्ग्यः—

पितृपाकोपजीवी वा भ्रातृपाकोपजीविकः ।
ज्ञानाध्ययननिष्ठो वा न दुष्येताग्निना विना ॥

गृहस्थस्याप्यध्ययनमाह सत्यव्रतः—

अनधीत्य द्विजो वेदं स्नात्वोद्वाह्य यथा तथा ।
अधीते ब्रह्मचर्येण साङ्गं वेदं गुरोर्गृहे ॥

इदं चाऽऽधानं ज्येष्ठेऽकृताधाने न कार्यम् ।

---

*आवसथ्याधानं स्मार्त्तविशेषः । *दायाद्यकाले इति ।

कर्म स्मार्त्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही ।
दायकालाहृते वापि, श्रौतं वैतानिकाग्निषु ॥

इति विनियोगवचने अपिशब्दात्प्रेते वा गृहपतावाहृते इत्युक्तम् । तेन स्मार्त्तकालत्रयम् । एतत्कालत्रयातिक्रमे प्रायश्चित्तं भवति । *आधानम् श्रौताधानम् । *स्मार्त्तोऽपीति । औपासनाग्निग्रहणेऽपीत्यर्थः । *आधानं गार्हपत्याधानम् । एतच्चाग्निहोत्रसंयोगः, अग्निहोत्रं संयुज्यतेऽनेनेतिव्युत्पत्तेः । 'अग्रजे सोदर्ये' इत्येतत् पितृपितामहयोरुपलक्षणम् ,

ज्येष्ठो भ्राता यदा निष्ठ्रितः पिता वाऽपि पितामहः ।
अनिष्टपुत्रपौत्राणामाधानं नैव कारयेत् ॥

---

(१) 'संस्मृतः' ग०

दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।
परिवेत्ता स विज्ञेयः, परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥

इति मनुशातातपोक्तेः । *स्मार्तेऽप्येवम् ।

सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्याद्दारसङ्ग्रहम् ।
आवसथ्यं तथाऽऽधानं (१)पतितस्तु तथा भवेत् ॥

इति सौमन्तवात् । अकृताधाने इति शेषः । कनिष्ठादिर्न कुर्यादित्यर्थः; आर्त्विज्यरूपकारणस्य रागप्राप्तत्वात् । एवं सति तदुपादानं तत्कर्तुः प्रायश्चित्तलाभार्थम् । पितृमरणे पितामहे जीवति पौत्रस्याधिकारवारणार्थं पितामहपदम् । एवञ्च यत्र ज्येष्ठभ्रातृपितृपितामहानामन्यतमस्य न विवाहहोमः तत्र कनिष्ठपुत्रपौत्राणां न विवाहहोमः । गृहप्रवेशनीयहोमे तु न दोषः, तस्य गृह्यत्वार्थत्वात् । गृह्यं परिचरेदिति परिचर्यायामेव तदुपयोगः । परिवेत्तेतिसंज्ञा पर्याधातृपरिग्रष्ट्रोः समानप्रायश्चित्तार्था,

परिवेत्ता परिवित्तिर्यया च परिविद्यते ।
सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥

इति दोषस्मरणात् । याजकः विवाहहोमकारकः, आधानकारकः, यज्ञकारकादिश्च,

परीष्टिदोषसम्प्राप्तौ न यष्टव्यं कदाचन ।
दर्शेष्टिं पौर्णमासेष्टिं सोमेज्यामग्निसङ्ग्रहम् ॥
अग्निहोत्रं विवाहं च प्रयोगे प्रथमे स्थितम् ।
न कुर्याज्जनके ज्येष्ठे सोदरे वाऽप्यकुर्वति ॥

इति त्रिकाण्डमण्डनाभिधानात् । कृतपौर्णमासेष्टेर्भ्रात्रादेः कृतश्चिरप्रतिबन्धेनाकृतदर्शेष्टौ पित्रादौ जीवति पुत्रादेर्न दर्शेष्टिः । एवं कृताधानेऽकृताग्निहोत्रे च तत्र जीवति नाग्निहोत्रमित्युभयोपादानम् । एवमग्निहोत्रं सायंप्रातर्होमात्मकम्, तत्र सायंहोमोत्तरं

(१) 'पतितस्त्वन्यथा भवेत्' क० ।

पितृव्यपुत्रान्सापत्नान्परनारीसुतांस्तथा।
दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने॥

परनारीसुताः दत्तकादयः। देशान्तरे विशेषमाह स एव—'*अष्टौ दश द्वादश वर्षाणि (१)वा ज्येष्ठभ्रातरमनिविष्टमप्रतीक्षमाणः *प्रायश्चित्ती भवति' इति।

क्लीबादावप्यदोषमाह कात्यायनः—

देशान्तरस्थक्लीबैकवृषणानसहोदरान्।
वेश्यानिष्ठांश्च पतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः॥
जडमूकान्धबधिरकुब्जवा(२)मन*खञ्जकान्।
अतिवृद्धान*भार्यांश्च कृषिसक्तान्नृपस्य च॥
धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतोऽकारिणस्तथा।
कुटिलोन्मत्तचोरांश्च परिविन्दन्न दुष्यति॥

आश्वार्केऽपि—

उन्मत्तः किल्बिषी कुष्ठी पतितः क्लीब एव वा।
राजयक्ष्मामयावी च न न्याय्यः स्यात्प्रतीक्षितुम्॥

के गृहीतः तदा तस्य तज्जीवनावधि विवाहादौ नाधिकारः, एवं क्रमेण दत्तकत्रयस्थले मध्यमे मृतेऽपि दत्तके पितामहेऽनिविष्टे जीवति पौत्रस्यापीति पितुरपेक्षा। *अष्टाविति। धर्मार्थमर्थार्थे च द्वादशवर्षप्रतीक्षा। कार्यान्तरार्थे तु अष्ट वा दश वा।

द्वादशैव तु वर्षाणि न्यायाद्धर्मार्थयोगतः।
न्याय्यः प्रतीक्षितुं भ्राता श्रूयमाणः पुनः पुनः॥

इति स्मृतेः। *प्रायश्चित्तीति। इदं तु बोध्यम्। कनिष्ठेन विवाहे आधानादौ वा कृते प्रायश्चित्तानन्तरं ज्येष्ठस्य विवाहे आधानादौ वा न दोष इति। *षण्डकानिति। (३)खञ्ज-

---

(१) 'वा' नास्ति क०।
(२) 'कुब्जवामनसंज्ञकान्' क०।
(३) 'खोडकान्' ङ०।

संन्यस्ते छिन्नहस्तादौ यद्वा षण्ढादिदूषणे।
जनके सोदरे ज्येष्ठे कुर्यादेवेतरः क्रियाम्॥ इति,
'आरोहतं दशतं शक्करीर्मम' इत्याधाने मन्त्रवर्णाच्च।

न्तेषु सर्वेष्वपि न दोष इत्यर्थः। यत्तु—
भिन्नोदरे दत्तके च पितृव्यतनयेऽग्रजे।
दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने॥

इति प्रयोगपारिजाते गौतमवाक्यम्, तस्य दत्तकेऽग्रजे प्रतिग्रहीतुरौरसस्य न परिवेत्तृत्वमित्यर्थः। तत्रैव ज्येष्ठे सोदरेऽकृतविवाहाधाने तदनुजस्य दत्तकस्य विवाहाधानयोः परिवेत्तृत्वमेव। नन्विदं कथं, दानेन परपुत्रतां प्राप्तौ हि दातुः पुत्रत्वप्रयुक्तकार्यव्यावृत्तौ तत्पुत्राणामपि भ्रातृत्वप्रयुक्तविधिनिषेधयोरविषयत्वादिति चेत्? न,

"सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्याद्दारसङ्ग्रहम्।
आवसथ्यं तथाधानम्" इति निषेधात्॥

नचेदं दत्तकातिरिक्तपरम्, दर्शितत्रिकाण्डमण्डनादिति वाच्यम्, सोदरो हि त्रिविधः—एकमातृपित्रुभयजः, एकमातृमात्रजश्च, एकपितृमात्रजश्चेति। तत्र आद्य औरसः, द्वितीयः क्षेत्रजः, तृतीयो भिन्नोदर्यः। तत्रान्त्ययोः त्रिकाण्डमण्डनेनाधिकाराविघात उक्तः। 'क्षेत्रजादौ' इति 'भिन्नोदर्ये' इति चोक्तः। न तु प्रथमे, 'सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे' इति वचने हि समानमुदरं यस्येति सोदरः, स एव सोदर्य इति व्युत्पत्तेरभिन्नोदरोत्पन्नत्वलाभात्। उदरं च मातापित्रोः, मातापित्रुभयमेव वा। एवञ्च तादृशो निषेधस्य विषयः। अन्यादृशो मण्डनकारिकाविषयः। तथाच यथा दत्तककनिष्ठस्य दत्तकविवाहाधाने विना न तत्राधिकारः, एवं दत्तकस्य कनिष्ठस्य सोदरज्येष्ठेऽकृतविवाहाधाने न तत्राधिकार इति भावः। यत्तु महाभारतादावविविष्टे युधिष्ठिरेऽर्जुनस्य द्रौपदीविवाहविलम्बनम्, तदर्जुनस्यानौरसत्वात्। सजातीयेष्वेव लाघवेन निषेधप्रवृत्तेः।

शार्यान्तुरन्वीः । तन्त्ररत्नेऽप्युक्तम्—'अङ्गवैकल्यात्पूर्वमाहिताग्निरन्तेऽधिक्रियतैव निर्लेपु । आधानं तु न कुर्यात्तस्य नैमित्तिकत्वात्' इति । एवं चतुरङ्गुलेऽपि (१)ज्येष्ठेऽनधिकारात्कनिष्ठस्य न दोषः पङ्गुलकाणविकर्णादेस्त्वस्त्येवाधिकार इति (२)कनिष्ठस्य दोष एव, एकादशास्तु दशान्तर्गतेः । 'शरीरकार्श्यं वा विप्रतिपिद्धम्' इति हिरण्यकेशिसूत्रे कर्माशक्तिहेतोरेवाङ्गवैकल्यस्य निषेधात् । अत एव कात्यायनसूत्रे 'याज्यश्च प्रथमैस्त्रिभिर्गुणैः' इति न्यूनाङ्गस्याप्यधिकार उक्तः । अपरार्के उशनाः—

पिता *पितामहो यस्य अग्रजो वाथ कस्यचित् ।
तपोऽग्निहोत्रमन्त्रेषु *न दोषः परिवेदने ॥

---

*पितामह इति । तपः वानप्रस्थतासंन्यासौ आश्रमसमुच्चयपक्षे, पक्षान्तरे वानप्रस्थतैव । अग्निहोत्रं तदुपकारकमाधानं विवाहाग्निर्विवाहश्च । मन्त्रः वेदाध्ययनम्, तदुपकारकमुपनयनञ्च, एतत्रयानुरोधादनग्निमानिति त्रितयोपलक्षणम् । *न दोष इति । एतदनुज्ञापरम्, अकारणदोषाभावकथनविरोधात्पूर्वन्तुवाक्यैकवाक्यत्वाच्च । तथाच पित्रादिकेऽनग्निमत्यवानप्रस्थेऽनुपनीते वा जीवति पुत्रादित्रिकस्याधाने वानप्रस्थतायामुपनयने वाऽनुज्ञायां न दोष इत्यर्थः । तत्र वानप्रस्थता कलिवर्ज्यैव । पितृपितामहयोरनुपनयने व्रात्यस्तोमादिना तयोरुपनयनोत्तरं पुत्रादेरुपनयनं तद्योग्यतामापाद्य चित्तं कृत्वा कार्यम् । उपनयने नानुज्ञायाः कथमपि न सम्बन्धः, वाक्यान्तरे विवाहाधानयोरेव तत्सम्बन्धदर्शनात्तदेकवाक्यतयैव प्रकृते तयोरेव तल्लाभात् । यथा—अग्रजेऽनुपनीते कनिष्ठस्य नोपनयनं, तथा ज्येष्ठायां भगिन्यामनूढायां कनिष्ठस्य नोपनयनं कनिष्ठाया अनुद्वाहवत्, अन्यथाऽनौचित्यापत्तेः, विवाहस्यापि मन्त्रसाध्यत्वात् ।

---

(१) 'ज्येष्ठेऽनधिकारात्कनिष्ठस्य न दोषः' नास्ति ख० ग० ।
(२) 'इति कनिष्ठस्य दोष एव' नास्ति ख० ग० ।

पितुराज्ञायामप्यदोषमाह मदनरत्ने सुमन्तुः—

पित्रा यस्य तु नाधानं कथं पुत्रस्तु कारयेत्।
अग्निहोत्रेऽधिकारोऽस्ति शङ्खस्य वचनं यथा॥ इति।

नाधानं नाधानं कृतमित्यर्थः। एतदाज्ञायामेवेति हेमाद्रिः। यत्तु—

*पितुः सत्यप्यनुज्ञाने नादधीत कदाचन। इति,

त*त्सत्यधिकारे ज्ञेयम्॥

वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः परः।

इति वाक्याच्चेति। अनुज्ञायामाधाने विशेषमाह पितुरित्यादिना। *पितुरिति।

ज्येष्ठे श्रद्धाविहीने सत्याधानं तदनुज्ञया।

इति पूर्वार्द्धम्। *सत्यधिकारे इति। पितुरधिकारे सत्यनुज्ञयाऽपि नाधिकारः, किन्त्वनधिकार एवेत्यर्थः। अत्राहुः—पित्रादिर्द्वेधा, अधिकारी अनधिकारी चेति। तत्र निषेधोऽविशेषात्सकलविषयः। प्रतिप्रसवस्तु अधिकारिणि पित्रादौ विशेषतो नास्त्येव। अनधिकारिण्यपि कादाचित्कनास्तिकत्वकादाचित्कान्धत्वादिके तत्र पुनःकरणसम्भावनायां पुत्रादेरनधिकार एव, अल्पबाधेनोपपत्तौ बहुबाधस्यान्याय्यत्वात्। जात्यन्धपतितादौ तु पित्रादावनधिकारिण्यपि तदाज्ञयैवाधानादावधिकारः। न्यायवचनसिद्धानधिकारोपजीवनेन तन्मनोनुकूलमात्रार्थतयाऽऽज्ञावाक्यस्यातिलाघवात्। अतिनास्तिकादौ तु पित्रादौ अत्यन्तनास्तिक्यादिना पुनः करणसम्भावनानिवृत्तावप्यग्रजाद्यनुमत्यैवाधिकारः। पितुस्त्वनुमत्यापि न, निषेधबाधकाज्ञावाक्यबाधकतया निषेधप्रतिप्रसवार्थत्वे लाघवात्। अत एव श्रद्धया विशेषेण हीने इत्युक्तम्। अत एव—

दारैस्तु परिविद्यन्ते नाग्निहोत्रेण नेज्यया।

इति हारीतमपि एतद्विषयमेव। अथवाऽनुमत्या कनिष्ठे कु-

यजुषां बहुशाखात्वात्सन्देहे समुपस्थिते ।
कां शाखामवलम्बेरन् तादृशीं बह्वृचादयः ॥
आध्वर्यवं याजमानं ग्राह्यं बौधायनीयकम् ।
अन्यथा पतितो ज्ञेय इति बौधायनोऽब्रवीत् ॥ इति ।
आध्वर्यवं याजमानमाग्नीध्रं यच्च नोदितम् ।
तत्र बौधायनं ग्राह्यं बह्वृचादिभिरादरात् ॥

इति च यज्ञकाण्डाभिधानात् । आग्नीध्रस्य ऋग्वेदमिश्रत्वात्तत्र याजुषभागत्यागशङ्कावारणाय तदुपादानम् ।

श्रौतं स्मार्त्तं च यत्कर्म स्वशाखायां न विद्यते ।
बौधायनोक्तं तद्ग्राह्यं बह्वृचादिभिरादरात् ॥

इति त्रिकाण्डमण्डनाच्च । स्मृतिसङ्ग्रहे—

वैतानिकाग्निकार्यं यत्स्वशाखायां न विद्यते ।
आपस्तम्बोदितं ग्राह्यं बह्वृचादिभिरादरात् ॥
बह्वृचस्सामगश्चापि कुर्यादाध्वर्यवादिकम् ।
आपस्तम्बेन वा प्रोक्तं तथा बौधायनेन वा ॥

यज्ञकाण्डे—

बह्वृचः सामगश्चापि स्वसूत्राभावतस्तथा ।
आपस्तम्बेन वा प्रोक्तमिति शातातपोऽब्रवीत् ॥

तत्र—

शाखिनामपि सर्वेषामभावे स्वप्रयोगिणाम् ।
आपस्तम्बोक्तमार्गेण कर्त्तव्यं पुनरब्रवीत् ॥

इति वचनाद्बौधायनाभावे आपस्तम्बं ग्राह्यम् । अभावे सान्निध्याभावे इत्यर्थात्, अनिच्छायामित्यर्थाद्वा समविकल्पः । एतच्चोच्छिन्नपरम्परिकस्य नूतनपरिग्रहे एव

यद्यापस्तम्बशाखीयो भवेन्मातामहस्तदा ।
तत्र बौधायनाभावे तत्सूत्राधानमिष्यते ॥

इति च तादृशपरिग्रह एव । यस्यापस्तम्बीयपरम्पराऽस्ति,

परन्तु यदि तत्प्रयोक्ता न विद्यते, तदोक्तम्—

आपस्तम्बस्य चाभावे बौधायनमथापि वा ।

अन्यत्रापि—

आपस्तम्बादिभिरपि स्वसूत्राभावतस्तथा ।
बौधायनेन कर्त्तव्यमन्यथा पतितो भवेत् ॥ इति ।

एतेन—

पितृशाखां परित्यज्य पारक्यामधिगच्छति ।
स शूद्रवद् बहिष्कार्यः सर्वकर्मसु साधुभिः ॥
पारम्पर्यागतो येषां वेदः सपरिबृंहणः ।
तच्छाखाकर्म कुर्वीरन् तच्छाखाध्ययनं तथा ॥
न जातु परशाखोक्तं शाखारण्डादिकारणम् ।
येषां केषां च मर्त्यानां नान्यदध्वर्युरादिशेत् ॥
तेषां पुत्राश्च नप्तारः पतिताः स्युर्न संशयः ।

इति व्याख्यातम् । एतस्योक्तविषयत्वादनुक्तस्यान्यतो ग्रहे बाधकाभावात् । यस्य बह्वृचादेरापस्तम्बं पूर्वं परिगृहीतं तेन तत्प्रयोक्तृसत्त्वे बौधायनं न कार्यम्,

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
तेन यायात्सतां मार्गं तेन गच्छन्न दुष्यति ॥

इति मानवात् "यजनीयकल्पपरिग्रहे पूर्वपरिग्रहः प्रमाणं, तत्त्यागे दोषः, तदज्ञाने स्वेच्छया परिग्रहः" इति भरद्वाजसूत्रे पूर्वकल्पं परित्यज्य कल्पान्तरपरिग्रहे दोषोक्तेश्च । अस्यार्थः श्रौतसर्वस्वे त्र्यम्बकमिश्रार्तार्थकृता दर्शितः—पूर्वयोः पितृपितामहयोः पूर्वेषां त्रयाणां पित्रादीनां परिग्रहः पुत्रादेः परिग्रहे प्रमाणम् । एवं पूर्वस्य भ्रातुः पूर्वयोर्भ्रात्रोः पूर्वेषां वा भ्रातृणामिति कनीयसः पूर्वो वा स्वस्यैव परिग्रहः, माथपिकस्त्वपरिग्रह इति यावदिति । एषां च विग्रहक्रमेणानुक्रान्तानां विरोधे सर्वेषां सम्भूय प्रामाण्यं, विरोधे तु पूर्वं पूर्वं बलीयः । तथाच ज्ञायमानप्रपितामहपरिग्रहमा-

रभ्य ज्येष्ठपरिग्रहान्तानां मध्ये प्रपितामहपरिग्रहोऽवलम्बनीयः। प्रपितामहपरिग्रहोऽपि पूर्वाविरुद्धो ग्राह्यः। एवं क्रमेण स्वपरिग्रहपर्यन्तम्,

कल्पमेकं समाश्रित्य प्रवृत्तेऽपि च कर्मणि।
न मिश्रयेत्प्रयोगांस्तान्कल्पयोरव्यवस्थयोः॥

इतिविष्णुस्वामिकारिकादर्शनात्।

स्वेन पित्रादिभिर्वाऽपि कल्पादिः पूर्वमादृतः।
स तु नैव परित्याज्य इति वेदानुशासनम्॥

इति छन्दोगपरिशिष्टात्। स्वेनेति पित्रादिभिरिति च पूर्वविरुद्धपित्रादिपरिग्रहाज्ञानविषयम्। तथाच पूर्वविरुद्धः पित्रादिपरिग्रहस्त्याज्यः। एवं तद्विरुद्धो ज्येष्ठपरिग्रहस्तदुभयाविरुद्धश्च स्वपरिग्रहोऽप्येवम्। तत्त्यागे दोष इति। तयोस्तस्य वा त्यागे त्यागपूर्वकान्यपरिग्रहे दोष इत्यर्थः,

स्वशाखां यः परित्यज्य परशाखां सुवर्त्तते।
आच्छेत्ता तस्य वंशस्य पतते रौरवं महत्॥

इति यज्ञपार्श्ववचनात्,

स्वशाखायाः परित्यागात्तथा शाखान्तरग्रहात्।
यो दोषः कथितस्तद्वत्कल्पान्तरपरिग्रहे॥

इति त्रिकाण्डमण्डनाच्च, शाखारण्डकल्परण्डयोः—

यः स्वशास्त्रं परित्यज्य परशास्त्रेण वर्त्तते।
भ्रूणहत्याकृतो दोषस्तस्य स्यान्नात्र संशयः॥

इति बौधायनेन तृतीयप्रश्ने भ्रूणहत्याप्रायश्चित्तोक्तेश्च। एवमेव यश्छन्दोगादिः कातीयकल्पेन वर्त्तते तस्य तत्त्यागे दोषो बोध्यः,

गुरुणाऽनुष्ठितं तन्त्रं तत्सूत्रेण समाचरेत्।
अन्यथा कर्महानिः स्यात्प्रायश्चित्ती भवेत्तु सः॥

इति यज्ञपार्श्ववचनाच्च। एवं सोमयागादावपि,

आधानं येन सूत्रेण तेनैवेत्यादिकाः क्रियाः।
अन्यथा यत्कृतं कर्म तत्फलं न प्रयच्छति॥

अथ शूद्रसंस्काराः। यमः—

शूद्रोऽप्येवंविधः कार्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः।
न केनचित्समसृजच्छन्दसा तं प्रजापतिः॥

छन्दसा मन्त्रेण। व्यासोऽपि—

गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो जातकर्म च।
नामक्रिया निष्क्रमोऽन्नप्राशनं*वपनक्रिया॥
कर्णवेधो व्रतादेशो वेदारम्भक्रियाविधिः।
केशान्तः स्नानमुद्वाहो विवाहाग्निपरिग्रहः॥
त्रेताग्निसङ्ग्रहश्चैव संस्काराः षोडश स्मृताः।

इत्युक्त्वाह—

नवैताः कर्णवेधान्ता मन्त्रवर्जं स्त्रि(१)याः क्रियाः।
विवाहो मन्त्रतस्तस्याः शूद्रस्यामन्त्रतो दश॥ इति।

मदनरत्ने–हिरण्यगर्भदाने तु—

गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं तथा।
कुर्युर्हिरण्यगर्भस्य ततस्ते द्विजपुङ्गवाः॥

इत्युक्त्वा—

जातकर्मादिकाः कुर्यात्क्रियाः षोडश चापराः।

इत्यत्र 'स्त्रियाः जातकर्मनामकरणनिष्क्रमणान्नप्राशनचूडाविवाहाः षट्, शूद्राणां तु षडेते पञ्चमहायज्ञाश्चेत्येकादश' इत्युक्तम्। रूपनारायणहरिहरभाष्ययोरप्येवम्। शार्ङ्गधरस्तु—

---

*वपनक्रिया। चौलम्, 'संस्कारा नाममन्त्रतः' इत्युक्तं, तत्र स्वधास्वाहयोर्निषेधः। दिगर्थस्तु

गार्भैर्होमैर्जातकर्मचूडामौञ्जीनिबन्धनैः।
वैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते॥

इति मनुवाक्ये द्विजग्रहणाद्धोमो द्विजानामेव न शूद्राणामित्या-

---

(१) 'क्रियाः स्त्रियाः' क०।

रिक्तां छिद्रातिथिं विहाय वृषभे नक्रे कुलीरे घटे
मीने कूपतडागकर्म मुनयः शंसन्ति शुद्धेऽष्टमे ॥
हस्तो मृ(१)गानुराधापुष्यधनिष्ठोत्तराणि रोहिण्यः।
शतभिषगित्यारम्भे कूपानां शस्यते भगणः ॥

हेमाद्रौ भविष्ये—

तस्मिन्सलिलसंपूर्णे कार्तिके तु विशेषतः।
मुनयः केचिदिच्छन्ति व्यतीते चो*त्तरायणे ॥
न कालनियमस्तत्र सलिलं तत्र कारणम् ॥

दीपिकापि—

*मार्तण्डेन्दुशुद्धौ सुरजिदशयने माघषट्कस्य शुक्ले
मूलाषाढोत्तराशिवश्रवण *गुरुकरे पौष्णशाक्रा(२)जचान्द्रे।
मैत्रे ब्राह्मे च पूर्णा*मदनरवितिथौ सद्वितीयातृतीये
कार्या तोयप्रतिष्ठा ज्ञगुरुसितदिने कालशुद्धे सुलग्ने ॥

वराहः—

आग्नेये यदि कोणे ग्रामस्य पुर(३)स्य वा भवति कूपः।
नित्यं स करोति भयं दाहं च स मानसं प्रायः ॥
नैर्ऋत्ये बालभयं वनिताक्षयं च वायव्ये।
दिक्त्रयमेतत्त्यक्त्वा शेषास्तु शुभावहाः कूपाः ॥

दि। 'एनः पापं शुक्रशोणितोभयसंसर्गादशुचित्वम्' इति मेधातिथिः। 'गोत्रव्याधिसङ्क्रान्तिनिमित्तमेनः, न पतितोत्पन्नत्वादि' इति विज्ञानेश्वरः।

*उत्तरायणे मकरसङ्क्रान्तौ। *मार्तण्डेति। सूर्यचन्द्रनक्षत्राणां बले, विष्णोः प्रबोधे। गुरुः पुष्यः, करो हस्तः, पौष्णं रेवती, शाक्रं ज्येष्ठा, आजं श्रवणम्, चान्द्रं मृगः, मैत्रम् अनुराधा, ब्राह्मं रोहिणी, पूर्णा पञ्चमी दशमी पूर्णिमा। *मदनेति। त्रयोदशीसप्तम्यौ।

---

(१) 'मघा' ख०। (२) 'शक्राप्य' ग०। (३) 'गृहस्य' क०।

इति यज्ञपार्श्ववचनात् । एतच्च न केवलं बौधायनमात्रविषयं किन्तु यत्राश्वलायनशाङ्खायनादीनां द्राह्यायणकौथुम्यादीनां च मध्ये येन सूत्रेणाऽऽधानं तेनैव सूत्रेण सोमयाग इत्यपि । तेनाश्वलायनाद्यन्यतमानामेकतरसूत्रेणाधानानन्तरमपरसूत्रेण यागे दोषः । आध्वर्यवादि हौत्रादि औद्गात्रादि वाऽऽधानमारभ्य यज्ञान्तमेककल्पमालम्ब्य कार्यम् । यत्र तु तावत्पर्यन्तमेककल्पो नास्ति तत्र यावत्पर्यन्तमेव तत्कार्यं नाधिकमिति । तदज्ञाने स्वेच्छया परिग्रह इति, "वैकल्पिकेष्वात्मतुष्टिः" इति गौतमवचनात् । आद्याज्ञाने पूर्वपूर्वाविरुद्धप्रमाणभूतोत्तरोत्तराज्ञाने च स्वेच्छया बौधायनापस्तम्बकल्पयोरन्यतरो ग्राह्य इत्यर्थः । "ऊनो वाऽप्यतिरिक्तो वा" इति वचनं,

यः स्वशाखां परित्यज्य परशाखां समाश्रयेत् ।
अप्रमाणमृषिं कृत्वा सोऽन्धे तमसि मज्जति ॥

इति वचनं च विरुद्धानुष्ठाननिषेधार्थम् । अथवाऽयं भावः—कस्यांचिच्छाखायां बहुवित्तव्ययायाससाध्यत्वेन निर्णीतं यत्कर्म तदेव चेदन्यस्यां शाखायामल्पवित्तव्ययायाससाध्यत्वेन प्रसिद्धं, तत्र महाकर्मणः फलाधिक्यं मत्वा शाखान्तरदृष्टे तत्कर्मणि कश्चित्प्रवर्त्तेत, अलसस्तु पुनरल्पकर्मणि, तयोश्च स्वशाखोक्तकर्मपरित्यागः परोक्ताविहितकर्मनिष्पत्तिश्च स्यात् , तद्वारणाय 'ऊनो वा' इति, 'यः स्वशाखाम्' इति च । अत एव बैजवापः—

बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रचोदितम् ।
तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् ॥ इति ।

अत एव वसुधारादिकं बह्वृचैर्न क्रियते । तर्हि 'यन्नाम्नातं स्वशाखायाम्' इत्यस्य को विषयः ? यत्र प्रधानादिमात्रं किञ्चिदुक्तं तत्रावश्यकोऽङ्गकलापश्चेदविरुद्धस्तदा ग्राह्य इति । एवम्—

इष्टापूर्त्तादिकं कर्म स्वशाखोक्तं न विद्यते ।
तत्र बौधायनं ग्राह्यं बह्वृचादिभिरादरात् ॥

इत्युक्तेः रुद्रानुष्ठानादि बौधायनोक्तं कार्यं न कात्यायनाद्युक्तमिति ।

सदा जलं पवित्रं स्यादपवित्रमसंस्कृतम् ।
कुशाग्रेणापि राजेन्द्र न स्प्रष्टव्यमसंस्कृतम् ॥

तथा—

वापीकूपतडागादौ यज्जलं स्यादसंस्कृतम् ।
अपेयं तद्भवेत्सर्वं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

अथ वृक्षारोपणम् । चण्डेश्वरः—

आदित्यचान्द्रपितृतिष्यविशाखपौष्ण-
मूलोत्तरात्रयतुरङ्गमवारुणाश्च ।
एतेषु तारकगणेषु हितं नराणां
वृक्षादिरोपणमिहोपदिशन्ति धीराः ॥

अथ मूर्तिप्रतिष्ठा । वसिष्ठः—

हस्तत्रये मित्रहरित्रये च
पौष्णद्वयादित्यसुरेज्यभेषु ।
तिस्रोत्तराधातृशशाङ्कभेषु
सर्वामरस्थापनमुत्तमं स्यात् ॥

मात्स्ये—

चैत्रे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माधवे तथा ।
माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥

नारदस्तु चैत्रं निषेधति—

विचैत्रेष्वेव मासेषु माघादिषु च पञ्चसु ॥ इति ।

तेनात्र विकल्पः(१) । अत्र माघमासो विष्णुप्रतिष्ठा-व्यतिरिक्तविषयः,

माघे कर्तुर्विनाशाय फाल्गुने शुभदा भवेत् ।

इति विष्णुधर्मोक्तेरिति हेमाद्रिः । मा(२)त्स्ये—

हृष्टा धनकरी स्फीता तथा प्रतिपदि स्मृता ।

---

(१) इतोऽग्रे 'कालादर्शेऽपि केचिच्चैत्रं न मन्यन्ते । कारणतन्त्रेऽपि-विना चैत्रं तु माघादौ प्रतिष्ठा मासपञ्चके' इत्यधिकं क० ।

(२) 'विष्णुधर्मोत्तरे' क० ।

द्वितीयायां धनोपेता तृतीयायां धनप्रदा ॥
चतुर्थ्यां नाशमाप्नोति यमस्य स्यात्सुखावहा ।
विनायकस्य देवस्य तथा तत्र हितप्रदा ॥
पञ्चम्यां श्रियुता कर्तुर्वरदा च तथा भवेत् ।
षष्ठ्यां लक्ष्मीयुता नित्यं सप्तम्यां रोगनाशिनी ॥
अष्टम्यां धान्यबहुला नवम्यां च विनश्यति ।
भद्रकाल्याः कृता तत्र कर्तुर्भवति तुष्टये ॥
धर्मवृद्धिकरी ज्ञेया दशम्यां तु तथा तिथौ ।
एकादश्यां तथा युक्ता द्वादश्यां सर्वकामदा ॥
त्रयोदश्यां तथा ज्ञेया चतुर्दश्यां विनश्यति ।
कृष्णपक्षे पञ्चदश्यां कर्तुः क्षयकरी भवेत् ॥
पञ्चदश्यां तथा शुक्ले सर्वकामकरी भवेत् ।
(१)आषाढे द्वे तथा मूलमुत्तरात्रयमेव च ।
ज्येष्ठाश्रवणरोहिण्यः पूर्वाभाद्रपदा तथा ।
हस्तोऽश्विनी रेवती च पुष्यो मृगशिरस्तथा ॥
अनूराधा तथा स्वाती प्रतिष्ठासु प्रशस्यते ।

श्रीपतिः—

रोहिण्युत्तरपौष्णवैष्णवकरादित्याश्विनीवासवा-
नूराधैन्दवजीवभेषु गदितं विष्णोः प्रतिष्ठापनम् ।
पुष्यश्रुत्यभिजित्सुरेश्वरकयोर्वित्ताधिपस्कन्दयो-
र्मैत्रे निर्ऋतकर्मः करं निर्ऋतिभे दुर्गादिकानां शुभम् ॥
गणपरिवृढरक्षोयक्षभूतासुराणां
प्रथमफणिसरस्वत्यादिकानां च पौष्णे ।
श्रवसि सुगतनाम्नो वासवे लोकपानां
निगदितमखिलानां स्थापनं च स्थिरेषु ॥
तेजस्विनी क्षेमकृदग्निदाह-
विधायिनी स्याद्वरदा दृढा च ।

(१) इतः पूर्वं-'मात्स्ये' इत्यधिकं क० ।

आनन्दकृत्कल्पविनाशिनी च
सूर्यादिवारेषु भवेत्प्रतिष्ठा ॥

माधवीये वैखानसः—

मातृभैरववाराहनरसिंहत्रिविक्रमाः ।
महिषासुरहन्त्र्यश्च स्थाप्या वै दक्षिणायने ॥

वैशब्दोऽप्यर्थे ।

लिङ्गप्रतिष्ठायां विशेषो हेमाद्रौ लक्षणसमुच्चये—

उत्तराशागते भानौ लिङ्गस्थापनमुत्तमम् ।
दक्षिणे त्वयने पूज्य त्रिवर्षार्धे भयावहम् ॥
स्वगृहे स्थापनं नेष्टं तस्माद्वै*दक्षिणायने ।
स्थापनं तु प्रकर्तव्यं शिशिरादावृतुत्रये ॥
प्रावृषि स्थापितं लिङ्गं भवेद्वरदयो(१)गदम् ।
हेमन्ते ज्ञानदं चैव (२)शिशिरे सर्वभूतिदम् ॥

प्रवर्त्तयेद्देवभूतनृपितृब्रह्मपूर्वकान् ।
यज्ञान् यथोक्तविधिना ज्योतिष्टोमादिकानपि ॥

इत्युक्त्वा कूपादिलक्षणमुक्तं हरिणा—

द्वारहीनो भवेत्कूपो द्वारेणैकेन वापिका ।
नैकद्वारा पुष्करिणी दीर्घाकारा तु दीर्घिका ॥
कुल्याविस्तृततोयश्च तडागः परिकीर्त्तितः ।
एतदारामादिकं वा प्रपादिं वा प्रवर्त्तयेत् ॥
निन्देद्वा किन्तु तान् दृष्ट्वा नमस्कुर्यादलङ्घयन् ॥ इति ।

*दक्षिणायने इति । मुक्तिकामानां दक्षिणायने न दोषः,

श्रेष्ठोत्तरे प्रतिष्ठा स्यादयने मुक्तिमिच्छताम् ।
दक्षिणे तु मुमुक्षूणां मलमासे न सा द्वयोः ॥

इति वचनात् ।

---

(१) 'योगिदम्' क० ।

(२) 'शिशिरे सर्वभूतिदम् । लक्ष्मीप्रदं वसन्ते च ग्रीष्मे च जयशान्तिदम् । यतीनां सर्वकाले च' 'ख' 'ग', पुस्तकयोर्नास्ति ।

लक्ष्मीप्रदं वसन्ते च ग्रीष्मे च जयशान्तिदम् ।
यतीनां सर्वकाले च लिङ्गस्यारोपणं मतम् ॥

रत्नावल्याम्—

माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठाषाढेषु पञ्चसु ।
मासेषु शुक्लपक्षेषु लिङ्गस्थापनमुत्तमम् ॥

विष्णोरप्याह तत्रैव वैखानसः—

मार्गशीर्षादिमासौ द्वौ निन्दितौ ब्रह्मणा पुरा ।
मासेषु फाल्गुनः श्रेष्ठश्चैत्रो वैशाख एव च ॥
वृषे चाप्यश्वयुङ्मासे श्रावणे मासि वा भवेत् ।

बौधायनसूत्रे विष्णुप्रतिष्ठामुपक्रम्य—'द्वादश्यां श्रोणायां वा यानि चान्यानि पुण्यनक्षत्राणि' इति । कृत्तिकादिविशाखान्तेष्वित्यर्थः । सर्वदेवेषु मासविशेषो हेमाद्रौ विष्णुधर्मे—

माघे कर्तुर्विनाशाय फाल्गुने शुभदा भवेत् ।
लोकानन्दकरी चैत्रे वैशाखे वरसंयुता ॥
आज्ञायुता सदा ज्येष्ठे आषाढे धर्मवृद्धिदा ।
श्रावणे धनहीना स्यात्प्रोष्ठपादे विनश्यति ॥
आश्विने नाशमाप्नोति वह्निना कार्तिके तथा ।
सौम्ये सौभाग्यमतुलं पौषे पुष्टिरनुत्तमा ॥
दोषान्विताधिमासे स्यात्कर्तुरात्मन एव च ॥ इति ।

अत्र श्रावणाश्विनयोर्निषेधो मार्गशीर्षविधिश्च विष्णुव्यतिरिक्तविषयः पूर्वोक्तवचनादिति हेमाद्रिः । माघश्रावणभाद्रपदानिषेधः शिवव्यतिरिक्तविषयः, तत्र तस्योक्तेः । देवीस्थापने तत्रैव विशेषो देवीपुराणे—

देव्या माघेऽश्विने मासे उत्तमा सर्वकामदा ।

तथा—

न तिथिर्न च नक्षत्रं नोपवासोऽत्र कारणम् ।
सर्वकालं प्रकर्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥

अन्यश्चात्र विचारो हेमाद्रौ ज्ञेयः । नारदः—

*हन्त्यर्थहीना कर्तारं मन्त्रहीना तु ऋत्विजम् ।
स्त्रियं लक्षणहीना तु न प्रतिष्ठासमो रिपुः ॥

अत्राधिकारिण उक्ताः कृत्यकल्पतरौ देवीपुराणे—

वर्णाश्रमविभेदेन देवाः स्थाप्यास्तु नान्यथा ।
ब्रह्मा तु ब्राह्मणैः स्थाप्यो गायत्रीसहितः प्रभुः ॥
चतुर्वर्णैस्तथा विष्णुः प्रतिष्ठाप्यः सुखार्थिभिः ।
भैरवोऽपि चतुर्वर्णैरन्त्यजानां तथा मतः ॥
मातरः सर्वलोकैस्तु स्थाप्याः पूज्याः सुरोत्तमाः ।
लिङ्गं गृही यतिर्वापि संस्थाप्य तु यजेत्सदा ॥

शिवसर्वस्वे भविष्ये—

यस्तु पूजयते लिङ्गं देवादिं मां जगत्पतिम् ।
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा मत्परायणः ॥
तस्य प्रीतः प्रदास्यामि शुभाँल्लोकाननुत्तमान् ।

तिथितत्त्वे स्कान्दे—

शूद्रः कर्माणि यो नित्यं स्वीयानि कुरुते प्रिये ।
तस्याहमर्चां गृह्णामि चन्द्रखण्डविभूषिते ॥
ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थश्च सुव्रते ।
एवं दिने दिने देवं पूजयेदम्बिकापतिम् ॥
संन्यासी देवदेवेशं प्रणवेनैव पूजयेत् ।
नमोन्तेन शिवेनैव स्त्रीणां पूजा विधीयते ॥

---

*हन्तीति ।

अन्नहीनो दहेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनस्तु ऋत्विजम् ।
श्रद्धाविहीनः कर्तारं नास्ति यज्ञसमो रिपुः ॥

इत्यादिकमपि द्रष्टव्यम् । श्रद्धा चेह भूयसीदानादिरूपा शास्त्रान्तरवशात् ।

वाचस्पति(१)धृतम्—

प्राक्पश्चिमोदगास्यस्तु प्रातः सायं निशासु च ।

इति प्रयोगपारिजाते । गृह्यपरिशिष्टे—

प्रतिमाः प्राङ्मुखिरुदङ्मुखो यजेताऽन्यत्र प्राङ्मुखः।

एतच्च स्थिरप्रतिमाविषयम् । अन्यत्र (२)चलार्चासु ॥

अथ प्रतिमाः भार्गवार्चनदीपिकायां भविष्ये—

सौवर्णी राजती ताम्री मृन्मयी च तथा भवेत् ।
पाषाणधातुयुक्ता वा रीतिकांस्यमयी तथा ॥

(रीतिः पित्तलम् ।)

शुद्धदारुमयी वापि (३)देवतार्चा प्रशस्यते ।
अङ्गुष्ठपर्वादारभ्य*वितस्तिं यावदेव तु ॥
गृहेषु प्रतिमा कार्या नाधिका शस्यते बुधैः ॥

पञ्चरात्रे तु—

मृ*दारुलाक्षागोमेदमधूच्छिष्टमयी न तु ।

इति निषेध उक्तः । भागवते—

---

*वितस्तिमिति । तल्लक्षणं कोशे—

प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते ।
अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ॥ इति ।

*दारुः काष्ठम्, लाक्षा प्रसिद्धा, गोमेदः प्रसिद्धः, मधूच्छिष्टं मधूत्थनाख्यं द्रव्यम् । हयशीर्षपञ्चरात्रे—

न कुर्याल्लक्षणोद्धारं रत्नजानां चलात्मनाम् ।
सुप्रभालक्षणं त्वेषां स्वर्णजानामपि द्विज ॥
तस्मान्न लक्षणोद्धारं कुर्यात्पाषाणलिङ्गवत् । इति ।

---

(१) 'धृतौ' क० 'मतम्' ख० ।
(२) 'चलनार्चासु' ख० ।
(३) देवतार्च्या' ख० ।

लिङ्गे विशेषास्तिथितत्त्वे भविष्ये—

मृद्भस्मगोशकृत्पिष्टताम्रकांस्यमयं तथा ।
कृत्वा लिङ्गं सकृत्पूज्य वसेत्कल्पायुतं दिवि ॥
वार्क्षं वित्तप्रदं लिङ्गं स्फाटिकं सर्वकामदम् ।
कृत्वा पूजय विप्रेन्द्र लप्स्यसे वाञ्छितं फलम् ॥

तत्रैव कालकौमुद्यां स्कान्दे—

अक्षादल्पपरीमाणं न लिङ्गं कुत्रचिन्नरः ।
कुर्वीताऽ*ङ्गुष्ठतो ह्रस्वं न कदाचित्समाचरेत् ॥

अक्षोऽशीतिर्गुञ्जाः । 'गुञ्जाः पञ्चाद्यमाषकः । ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री' (अ०को०२-९-८६) इत्यमरकोशात् ।

प्रयोगपारिजाते क्रियासारे—

नवाष्टसप्ताङ्गुलिकं लिङ्गं श्रे(१)ष्ठमिहोच्यते ।
षट्पञ्चकचतुर्मानं मध्यमं त्रिविधं स्मृतम् ॥
त्रिद्व्येकाङ्गुलिमानं यत्त्रिविधं तत्कनीयसम् ।
एवं नवविधं प्रोक्तं चरलिङ्गं यथाक्रमम् ॥

अथ पञ्चसूत्रीनिर्णयः । गौतमीतन्त्रे—

लिङ्गमस्तकविस्तारो लिङ्गोच्छ्रायस(२)मो मतः ।
परिधिस्तत्त्रिगुणितस्तद्वत्पीठं व्यवस्थितम् ॥
प्रणालिका तथैव स्या*त्पञ्चसूत्रविनिर्णयः ।

---

*अङ्गुष्ठत इति । मन्त्रमहोदधौ—

अङ्गुष्ठादिवितस्त्यन्तं न न्यूनं नाधिकं क्वचित् ॥ इति ।

*पञ्चसूत्रेति ।

पञ्चसूत्रविधानं च कुर्याल्लिङ्गे शुभावहम् ।

इति वचनात्पञ्चसूत्रमावश्यकम् ।

पञ्चसूत्रविधानं च पार्थिवे न विचारयेत् ।
यथाकथञ्चिद्विधिना रमणीयं प्रकल्पयेत् ॥

---

(१) 'दीर्घमिहो' क० । (२) 'समन्वितः' क० ।

अत्रेदं तत्त्वम् । लिङ्गमस्तकविस्तारं लिङ्गोच्चतासमं कृत्वा तत्त्रिगुणसूत्रवेष्टनाहं लिङ्गस्थौल्यं कृत्वा तत्समं वृत्तं चतुरस्रं वा पीठविस्तारमधश्चोर्ध्वं च कुर्यात् । पीठोच्चता तु लिङ्गोच्चतातो द्विगुणा । पीठमध्यं लिङ्गाद्द्विगुणस्थूलं पीठोच्चतातृतीयांशेन कण्ठं कृत्वा तस्योर्ध्वम् अधश्च समं वप्रद्वयं त्रयं वा कृत्वा लिङ्गविस्तारषष्ठांशेन पीठोपरि वाह्यमेखलां कृत्वा तदन्तःसंलग्नं तत्समं खातं कृत्वा पीठाद्बहिर्लिङ्गसमदीर्घां पीठार्धदीर्घां वा मूले दैर्घ्य(१)समविस्तारां तृतीयांशेन मध्ये खातां पीठवत्स-मेखलां प्रणालिकां कुर्यादिति । अत्र मूलं सिद्धान्तशेखरे शैवागमे च ज्ञेयम् ।

तिथितत्त्वे आग्नेये—

सर्वत्रैव प्रशस्तोऽब्जः शिवसूर्यार्चनं विना ।

तत्रैव वाराहपाद्मयोः—

गृहे लिङ्गद्वयं नार्च्यं शालग्रामद्वयं तथा ।

इति च । सिद्धान्तशेखरे-

लिङ्गं बाणादिकं कुर्यात्सप्तांशं वा त्रिभागकम् ।
पञ्चभागं द्विभागं वा यथायोगं यथास्थिरम् ॥
सप्तभागकृते लिङ्गे चतुरोऽशान्निवेशयेत् ।
पीठमध्यगते गर्ते त्रिभागे चैकभागकम् ॥
पञ्चभागे तु भागांस्त्रीन् द्विभागेऽर्द्धं यथाक्रमम् ।
एवं बाणादिलिङ्गानां प्रवेशः श्रुतिचोदितः ॥
स्थूलं शिरः कृशं मूलमुन्नतं तन्मुखं भवेत् ।
निम्नपृष्ठमिति ख्यातं बाणरोहादिलिङ्गके ॥
अज्ञानमृत्युपृष्ठानां कन्याग्रपृष्ठं मुखं शिरः ॥ इति ।

(१) 'समविस्तरामग्रे तदर्धविस्ताराम्' क० ।

*द्वे चक्रे द्वारकायास्तु नार्च्ये सूर्यद्वयं तथा ॥
शक्तित्रयं तथा नार्च्यं गणेशत्रयमेव च ।
द्वौ शङ्खौ नार्चयेच्चैव भग्नां च प्रतिमां तथा ॥
नार्चयेच तथा मत्स्यकूर्मादिदशकं तथा ।
गृहेऽग्निदग्धा भग्नाश्च ना(१)र्चाः पूज्या वसुंधरे ॥
एतासां पूजनान्नित्यमुद्वेगं प्राप्नुयाद् गृही ।
शालग्रामाः समाः पूज्याः समेषु द्वितयं नहि ॥
विषमा नैव पू(२)ज्याः स्युर्विषमेष्वेक एव हि ।
शालग्रामशिला भग्ना पूजनीया सचक्रका ॥
*खण्डिता स्फुटिता वापि शालग्रामशिला शुभा ॥

वाराहे—

*दद्याद्भक्ताय यो देवि शालग्रामशिलां नरः ।
सुवर्णसहितां दिव्यां पृथ्वीदानफलं लभेत् ॥

तत्रैव—

यः पुनः पूजयेद्भक्त्या शालग्रामशिलाशतम् ।
तत्फलं नैव शक्तोऽहं वक्तुं वर्षशतैरपि ॥

---

*द्वे चक्रे द्वारकाया इति । स्वतन्त्रपूजायाम्—'चक्राङ्कमिथुनं पूज्यम्' इत्यग्रिमवाराहात् । *खण्डितेति । 'लग्नं भग्नं न पूजयेत्' इत्यस्य लग्नं लग्नचक्रं भग्नं भग्नचक्रमित्यर्थान्न विरोधः ।

शिलारूपी रमा प्रोक्ता चक्ररूपी जनार्दनः ।

इति विष्णुपुराणेन चक्ररूपेण हरेरुक्तेः चक्रेतरप्रदेशभङ्गेऽपि पूज्यत्वाच्च । स्कान्दे—

शालग्रामशिलायास्तु प्रतिष्ठा नैव विद्यते ।
महापूजां तु कृत्वाऽऽदौ पूजयेत्तां ततो बुधः ॥

*दद्यादिति । दानमन्त्रः—

महाकोशनिवासेन चक्राङ्कैरुपशोभितः ।
अस्य देवस्य दानेन मम सन्तु मनोरथाः ॥ इति ।

---

(१) 'नार्च्याः' क० । (२) 'पूज्यास्तु' क० ख० ।

विष्णु(१)पुराणे--

*ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्च पृथिवीपते ।
स्वधर्मतत्परो विष्णुमाराधयति नान्यथा ॥

---

*ब्राह्मण इति । अधिकारिणः । यद्यप्यत्र पञ्चायतनपूजां वक्ष्यति, तथापि विष्णुपूजैव कार्या,

न विष्ण्वाराधनात् पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम् ।
तस्मादनादिमध्यान्तं नित्यमाराधयेद्धरिम् ॥
फलौ कलिमलध्वंसं सर्वपापहरं हरिम् ।
येऽर्चयन्ति नरा नित्यं तेऽपि वन्द्या यथा हरिः ॥ इति ।

आद्येन पुरुषार्थत्वं अन्त्येन समस्तपापनाशकत्वं च विष्णुपूजाया गम्यते । अथवा हरपूजा कार्या,

अथवा देवमीशानं भगवन्तं सनातनम् ।
आराधयेन्महादेवं भावपूतो महेश्वरम् ॥ इति ।
स्नानं सन्ध्यां ततो होमं गृहस्थोक्तेन वर्त्मना ।
कृत्वा सूर्यं गणपतिं दुर्गामीशं तथा हरिम् ॥
पौरुषेण तु सूक्तेन नित्यमर्चां समारभेत् ।

इति कौर्मात् पञ्चायतनपूजा वा कार्या । तत्र स्नानं शीतोदकेन नद्यादौ मुख्यम्, तदभावे उष्णोदकेन सशिरस्कम्, अशक्तस्य कण्ठस्नानम्,

अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम् ।

इति वचनात् । मन्त्रस्नानादिकं च यथा—

आपोहिष्ठादिभिर्मन्त्रं, मृदालम्भं तु पार्थिवम् ।
आग्नेयं भस्मना स्नानं, वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥
यत्तु सातपवर्षेण स्नानं तद्दिव्यमुच्यते ।
अवगाहो वारुणं स्यान्मानसं विष्णुचिन्तनम् ॥
असामर्थ्याच्छरीरस्य देशकालाद्यपेक्षया ।

---

(१) 'देवीपुराणे' पा० ।

स्नानान्येतानि तुल्यानि मानसं श्रेष्ठमुच्यते ॥

तत्र मानसस्नानम्—

चतुर्भुजं महाकायं शङ्खचक्रगदाधरम्।
मनसा ध्यायते विष्णुं मानसं स्नानमुच्यते ॥

अथवा कापिलं स्नानम्—

आर्द्रेण वाससा चाङ्गमार्जनं कापिलं मतम्।

सारस्वतं स्नानमन्यत्र द्रष्टव्यम्। गायत्रस्नानं यथा—

गायत्र्या जलमादाय दशकृत्वोऽभिमन्त्र्य च।
शिरश्चाङ्गानि सर्वाणि प्रोक्षयेत्तेन वारिणा ॥
स्नानं गायत्रकं नाम सर्वपापप्रणाशनम् ॥ इति।

एवं गुरुपादोदकादिस्नानानि—

अशक्तानां तु मर्त्यानां गुरोः पादोदकं शुभम्।
विप्रपादाद्विष्णुपादात्तुल्यं स्यात्सम्भृतं जलम् ॥
प्रोक्षणात्स्नानमाप्नोति ध्यानस्नानं विशिष्यते ॥ इति।

ईदृशैर्गौणस्नानैर्जपादि कार्यं, न देवतार्चनादि,

प्रातः स्नातुमशक्तस्तु रोगाद्यैर्वा भयेन वा।
पूर्ववस्त्रं परित्यज्य शुचित्वं सम्भवेत्तदा ॥
स च कर्मस्वनर्हः स्याद् भूतकृत्यार्चनादिषु।
जपेत्सन्ध्यां तथा वेदान्सोऽध्ययीत यथाविधि ॥

इति आचार्यवचनात्। भूतकृत्यं वैश्वदेवः। आदिना ब्रह्मयज्ञतर्पणश्राद्धादिग्रहः।

स्नात्वा पुण्ड्रं मृदा कुर्याद्धुत्वा चैव तु भस्मना।
देवानभ्यर्च्य गन्धेन जलमध्ये जलेन तु ॥

कात्यायनः—

ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा कुर्याद्भस्मना तु त्रिपुण्ड्रकम्।
उभयं चन्दनेनैव अभ्यङ्गोत्सवरात्रिषु ॥

ब्रह्माण्डे—

ललाटे केशवं विद्यान्नारायणमथोदरे ।
माधवं हृदि विन्यस्य गोविन्दं कण्ठकूपके ॥
विष्णुं च दक्षिणे कुक्षौ तद्भुजे मधुसूदनम् ।
त्रिविक्रमं कर्णमूले वामकुक्षौ तु वामनम् ॥
श्रीधरं च हृषीकेशं वामयोर्बाहुकर्णयोः ।
पद्मनाभं पृष्ठदेशे ककुद्दामोदरं स्मरेत् ॥
मूर्ध्नि मूलेन मन्त्रेण शेषं द्वादशनामभिः ।
सङ्कर्षणादिभिः कृष्णे शुक्ले चेत्केशवादिभिः ॥ इति ।

अथ भस्मधारणम्—

अग्निहोत्रादिजं भस्म विरजाहोमजं तथा ।
औपासनसमुत्पन्नं समिदग्निसमुद्भवम् ॥
समिदग्निसमुत्पन्नं धार्यं वै ब्रह्मचारिणाम् ।
शूद्राणां श्रोत्रियागारपचनाग्निसमुद्भवम् ॥
अन्येषामपि सर्वेषां धार्यं दावानलोद्भवम् ।
करोति शिवमन्त्रेण यस्त्रिपुण्ड्रं द्विजोत्तमः ॥
त्र्यक्षः शूलधरः सौम्यः शिवलोके महीयते ।
अष्टाक्षरेण मन्त्रेण यः करोति त्रिपुण्ड्रकम् ॥
विष्णोः पदमवाप्नोति नान्यथा श्रुतिचोदितम् ।
श्रौतं भस्म द्विजं मुख्यं स्मार्तं गौणं प्रकीर्तितम् ॥
औपासनसमुत्पन्नं गृहस्थानां विशेषतः ।
अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैः शुद्धं भस्माभिमन्त्रितम् ॥
शिवमन्त्रेण तद्धार्यं मन्त्रेणाष्टाक्षरेण वा ।
गायत्र्या वाऽथ देवर्षमन्त्रेण प्रणवेन वा ॥

अथ तद्विधिः—

वामहस्तनले भस्म क्षिप्त्वाऽऽच्छाद्यान्यपाणिना ।
अग्निरित्यादिमन्त्रेण स्पृशन्भस्माभिमन्त्र्य च ॥

धार्यं भस्म त्रिसंध्यं तु गृहिणा जलसंयुतम् ।

इत्यादि । कात्यायनः-

श्राद्धे यज्ञे जपे होमे वैश्वदेवे सुरार्चने ।
धृतत्रिपुण्ड्रः पूतात्मा मृत्युञ्जयति मानवः ॥ इति ।

भस्माभिमन्त्रणमन्त्रस्य पिप्पलाद ऋषिः, रुद्रो देवता, गायत्री छन्दः, भस्मशुद्ध्यर्थे जपे विनियोगः । अग्निरिति भस्म वायुरिति भस्म जलमिति भस्म स्थलमिति भस्म व्योमेति भस्म सर्वंᳬ ह वा इदं भस्म मम एतानि चक्षूंᳬषि भस्मानीति । विष्णुः-"स्नातः प्रक्षालितपाणिपादः शुचिर्बद्ध(१)शिखी दर्भपाणिराचान्तः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा देवताः पूजयेत्" इति ।

शिवार्चने सदाऽप्येवं शुचिः कुर्यादुदङ्मुखः । इति ।

अर्घदानादौ द्विराचमनं कार्यम्—

दाने भोजनकाले च सन्ध्ययोरुभयोरपि ।
आचान्तः पुनराचामेज्जपहोमार्चनेषु च ॥

इति व्यासोक्तेः । अगस्त्यसंहितायाम्—

केशवाद्यैस्त्रिभिः पीत्वा द्वाभ्यां प्रक्षालयेत्करौ ।
द्वाभ्यामोष्ठौ तु संमृज्य द्वाभ्यामुन्मार्जनं तथा ॥
एकेन हस्तं प्रक्षाल्य पादावपि तथैकतः ।
संप्रोक्ष्यैकेन मूर्द्धानं ततः संकर्षणादिभिः ॥
आस्यनासाक्षि कर्णौ च नाभिहृत्कं भुजौ स्पृशेत् ।
एवमाचमनं कृत्वा साक्षान्नारायणो भवेत् ॥ इति ।

शङ्खः—

तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नासापुटद्वयम् ।
अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां च चक्षुः श्रोत्रे पुनः पुनः ॥
कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्नाभिं हृदयं तु तलेन वै ।

तलेन पाणितलेन ।

(१) 'शिरो' ख० ।

अत्यशक्तौ त्रिः पीत्वा हस्तौ प्रक्षाल्य श्रोत्रं स्पृशेत्।

अथ श्रौताचमनम्—

गायत्र्यादित्रिभिः पीत्वा अब्लिङ्गैर्नवभिः स्पृशेत्।
सप्तव्याहृतिभिः प्राणान् शिरोव्याहृतिभिस्तथा॥
यद्वौङ्कारेणाचमनं यद्वा व्याहृतिभिर्भवेत्।
सावित्र्या वापि कर्तव्यं यद्वा कार्यममन्त्रकम्॥
भोजने जलपाने च शौचे रथ्योपसर्पणे।
व्यवहारे तथाऽन्यत्र पौराणाचमनं मतम्॥
स्मार्त्तमाचमनं प्रोक्तं स्नानसन्ध्यादिकर्मसु।
श्रौतमाचमनं प्रोक्तं ब्रह्मयज्ञेन कुत्रचित्॥ इति।

कौर्मे—

देवार्चने जपे होमे संध्ययोः श्राद्धकर्मणि।
स्नाने दाने व्रते यागे प्राणायामास्त्रयस्त्रयः॥

(१)(मार्कण्डेयः—

सङ्कल्पं च यथा कुर्यात्स्नानदानव्रतादिकम्।
अष्टाक्षरेण देवेशं नरसिंहमनामयम्॥
गन्धपुष्पादिभिर्नित्यमर्चयेदच्युतं नरः।)
अष्टाक्षरस्य मन्त्रस्य ऋषिर्नारायणः स्मृतः॥
छन्दश्च देवी गायत्री परमात्मा च देवता।
गन्धपुष्पादिसकलमनेनैव निवेदयेत्॥

अथवा—

पञ्चाक्षरेण मन्त्रेण पत्रं पुष्पं फलं तथा।
यः प्रयच्छति शर्वाय तदनन्तफलं स्मृतम्॥

अथवा—

प्रणवादिनमोन्तं च चतुर्थ्यन्तं च सत्तम।
देवतायाः स्वकं नाम मूलमन्त्रः प्रकीर्त्तितः॥

---

(१) कंसान्तर्गतं नास्ति घ० ङ०।

शौनकः—

मानर्मध्यंदिने सायं विष्णुपूजां समाचरेत् ।

सङ्ग्रहे—

(१)अर्घ्योदकं न्यसेद्वामे गन्धपुष्पादि दक्षिणे ।
अग्रेऽर्घ्यं पार्श्वतो दीपौ फलादीनि यथारुचि ॥

अन्यत्रापि स्ववामाग्रतः कलशः शङ्खघण्टे । 'येभ्यो माता' 'एवापित्रे' इतिमन्त्रद्वयं पूजारम्भे पठेत् "मनुष्यगन्धात्ते धाप्ये अन्तरदधत येभ्यो माता एवापित्रे"इति ब्राह्मणदर्शनात् । आग्नेये—

अप्स्वग्नौ हृदये सूर्ये स्थण्डिले प्रतिमासु च ।
षट्स्वेतेषु हरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतम् ॥
अग्नौ क्रियावतां देवो दिवि देवो मनीषिणाम् ।
प्रतिमास्वल्पबुद्धीनां योगिनां हृदये रविः ॥
तस्य सर्वगतत्वाच्च हृदये भावितात्मनाम् ।

आवाहनं च—स्वहृत्कमले विष्ण्वादिकं स्वाभिलषितप्रकारेण ध्यात्वा भूमण्डले विश्रमय्य ब्रह्मरन्ध्रं नीत्वा पुनर्हृदयमवरोप्य प्राणवायुना सहाकृष्य हस्तस्थपुष्पाञ्जलौ निधाय मूर्त्तौ स्थापनम् ।

स्थण्डिले नित्यमेवं स्यात्प्रतिमायां कृताकृतम् ।
चलायामचलायां तु शालग्रामशिलासु वा ॥
न कर्त्तव्यमिहाऽऽवाहमसुखं पूर्वमेव तत् ।
आदावन्ते च मन्त्राभ्यां पुष्पाञ्जलिसमर्पणम् ॥

नारदीये—

आवाहन ऋचा दद्यात्पूर्वं पुष्पाञ्जलिं हरेः ।
यागे चोत्तरखण्डादन्ते चोद्वासने ऋचा ॥ इति ।
तद्विष्णोरितिमन्त्रेण सूक्तेन पौरुषेण वा ।
नैताभ्यां सदृशो मन्त्रो वेदे सूत्रश्च पावनः ॥

ऋग्विधाने—

अन्नेनं सम्प्रवक्ष्यामि विष्णोरमिततेजसः ।
यत्कृत्वा मुनयः सर्वे परं निर्वाणमाप्नुयुः ॥

---

१ 'अर्घ्योदकं' मा० प० इ० ।

वक्ष्ये पुरुषसूक्तस्य विधानं ह्यर्चनं प्रति।
आनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रिष्टुबन्तस्य देवता॥
पुरुषो यो जगद्बीजमृषिर्नारायणः स्मृतः।
प्रथमां विन्यसेद्वामे द्वितीयां दक्षिणे करे॥
तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे न्यसेत्।
पञ्चमीं वामजानौ तु षष्ठीं वै दक्षिणे न्यसेत्॥
सप्तमीं वामकट्यां तु अष्टमीं दक्षिणे तथा।
नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदये तथा॥
एकादशीं कण्ठदेशे द्वादशीं वामबाहुके।
त्रयोदशीं दक्षिणे तु तथाऽऽस्ये च चतुर्दशीम्॥
अक्ष्णोः पञ्चदशीं चैव विन्यसेन्मूर्ध्नि षोडशीम्।
यथा देहे तथा देवे न्यासं कुर्याद्विधानतः॥
न्यासेन तु भवेत्सोपि स्वयमेव जनार्दनः।
ब्राह्मणोस्येत्यादिकाभिर्ऋग्भिः पञ्चाङ्गकल्पना॥
हृदयाय नमः पूर्वं शिरसे वह्निवल्लभा।
शिखायै वषडित्युक्तं कवचाय हुमीरितम्॥
नेत्रत्रयाय वौषट् स्यादस्त्राय फडिति क्रमात्।
षडङ्गमन्त्रानित्युक्तान् षडङ्गेषु नियोजयेत्॥
पञ्चाङ्गनियमो यस्य तत्र नेत्रमतु त्यजेत्।
अङ्गहीनस्य मन्त्रस्य नैवाङ्गानि प्रकल्पयेत्॥
एवं न्यासविधिं कृत्वा पश्चाद्यागं समारभेत्।
आद्ययावाहयेद्देवमासनं तु द्वितीयया॥
पाद्यं तृतीयया चैव चतुर्थ्याऽर्घ्यं प्रदापयेत्।
पञ्चम्याचमनं दद्यात्षष्ठ्या स्नानं समाचरेत्॥
सप्तम्या तु ततो वासो ह्यष्टम्या चोपवीतकम्।
नवम्या गन्धमेवं तु दशम्या पुष्पकं तथा॥
एकादश्या तथा धूपं द्वादश्या दीपमेव च।

नैवेद्यं च त्रयोदश्या नमस्कारे चतुर्दशी ॥
प्रदक्षिणे पञ्चदशी मार्जने षोडशी तथा ।
स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ॥
हुत्वा षोडशभिर्मन्त्रैः षोडशान्नस्य चाहुतीः ।
पुनः षोडशभिर्मन्त्रैर्दद्यात्पुष्पाणि षोडश ॥
तच्च सर्वं जपेद् भूयः पौरुषं सूक्तमुत्तमम् ।
षण्मासात्सिद्धिमाप्नोति एवमेव समर्चयन् ॥
स्नानं गन्धं धूपदीपं नैवेद्यं पञ्चधार्चनम् ॥ इति ।

ग्रन्थान्तरे-"नवम्याभरणं स्मृतम् । दशम्या गन्धदानं स्यादेकादश्या च माल्यकम् ॥ द्वादश्या धूपदानं स्यात् त्रयोदश्या च दीपकम् । चतुर्दश्या तु नैवेद्यं पञ्चदश्या नमस्क्रिया । उद्वासनं च षोडश्या उपचारास्तु षोडश" इति । ग्रन्थान्तरे—

दक्षिणां तु यथाशक्त्या षोडशेन प्रदापयेत् ।
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा जपं कुर्यात्समाहितः ॥

शौ(१)नकः-

यथाशक्ति जपित्वा च सूक्तं चास्मै निवेदयेत् । इति ।
अङ्गुष्ठाग्रे तु गोविन्दं तर्जन्यां तु महीधरम् ।
मध्यमायां हृषीकेशमनामिकयां त्रिविक्रमम् ॥
कनिष्ठिकयां न्यसेद्विष्णुं करमध्ये तु माधवम् ।
एवं न्यासविधिं कृत्वा देहाङ्गन्यासमारभेत् ॥
मस्तके केशवं न्यस्य भाले नारायणं तथा ।
माधवं कर्णयोरक्ष्णोर्विष्णुं चैव तु नासयोः ॥
मुखे मधुसूदनं च कण्ठदेशे त्रिविक्रमम् ।
वामनं विन्यसेद्बाह्वोः श्रीधरं विन्यसेद्धृदि ॥
नाभ्यां निदध्याद्धृषीकेशं कट्यां वै पद्मनाभकम् ।
दामोदरं पादयोश्च न्यासं द्वादशधा चरेत् ॥

---

(१) 'शौनकः' नास्ति ख० ग० ।

एवं पुरुषसूक्तेन सर्वाङ्गन्यासमाचरेत् ॥ इति ।

स्कान्दे—

पञ्चाष्ट षोडश प्रोक्ताः द्वात्रिंशदुपचारकाः ।
गन्धपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यं पञ्चमं स्मृतम् ॥
प्रदक्षिणां नमस्कारं ताम्बूलैः सह चाष्टकम् ।
आवाहनासने पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् ॥
स्नानं वस्त्रोपवीते च गन्धपुष्पं च धूपकम् ।
दीपो नैवेद्यमाख्यातं प्रादक्षिण्यनमस्कृती ॥
विसर्जनमिति प्रोक्ता उपचारास्तु षोडश ।
मधुपर्कस्त्वलङ्कारश्चाक्षताः शुद्धमिश्रिताः ॥
ताम्बूलं दक्षिणा चैव फलं नीराजनं तथा ।
मन्त्रपुष्पाञ्जलिस्तोत्रच्छत्रचामरवाहनम् ॥
नृत्यं गीतं च वाद्यं च पर्यङ्कमिति षोडश ।
आवाहनादिसंमिश्रा द्वात्रिंशदुपचारकाः ॥

प्रपञ्चसारे—

आसनस्वागते चार्घ्यपाद्ये चाचमनीयके ।
मधुपर्काचमस्नानवसनाभरणानि च ॥
सगन्धसुमनोधूपदीपनैवेद्यचन्दनान् ।
प्रयोजयेदर्चनायामुपचारांस्तु षोडश ॥
अर्घ्यपाद्याचमनकमधुपर्कासनान्यपि ।
गन्धादयो निवेद्यान्ता उपचारा द(१)श क्रमात् ॥
गन्धादिका निवेद्यान्ता पूजा पञ्चोपचारिकी ।
सपर्या त्रिविधा प्रोक्ता तासामेकां समाचरेत् ॥ इति ।

अष्टादशपक्षे उपवीतानन्तरमाभरणानि, नैवेद्यानन्तरं माल्यानुलेपनं च द्रष्टव्यम् । अन्यत्रापि—

आसनाभ्यञ्जने तद्वदुद्वर्त्तननिरूपणे ।
संमार्जने सर्पिरादिस्नापनावाहने ततः ॥

(१) 'दश' नास्ति ङ० ।

ततोऽभ्यङ्गं सुगन्धैस्तु कुर्यात्तैलापसारणम् ।
ततः पुण्योदकैः कुर्यादभिषेकं सुगन्धिभिः ॥
क्षीरेण दध्ना च तथा घृतेन मधुनापिच ।
शर्करया मन्त्रयुक्तैर्गन्धपुष्पोदकैरपि ॥
महाभिषेकमाचाममङ्गवस्त्रं ततोऽर्पयेत् ।
वाससी परिधानार्थमुपवीतं तथाचमम् ॥
गन्धमाभरणं पुष्पं धूपं नीराजनं तथा ।
दृष्ट्युत्तारणनैवेद्ये मुखवासं सुगन्धिभिः ॥
ताम्बूलं शयनं केशसाधनं वस्त्रदानकम् ।
किरीटचन्दने दद्यात्तत आभरणानि च ॥
पुष्पनीराञ्जनादर्शौ मण्डपागमनं ततः ।
तत्रासनं पाद्यमर्घ्यमाचामं धूपदीपकौ ॥
नैवेद्यं च सताम्बूलं चन्द्रनीराञ्जनं तथा ।
चामरव्यजनं छत्रं पुरोगीतं मनोहरम् ॥
मृदङ्गादिस्वनं नृत्यं नमस्कारं प्रदक्षिणाम् ।
स्तुतिं कुर्यात्ततो विष्णोश्चरणौ मस्तके न्यसेत् ॥
निर्माल्यधारणं कुर्यान्नैवेद्यांशस्य भोजनम् ।
सेवामुद्दिश्योपविशेन्मञ्चके तूलिकां नयेत् ॥
सुखासनेन शयने नीत्वा तं तत्र शाययेत् ।
अर्चेत्कुसुमताम्बूलैः पादौ संवाहयेत्ततः ॥
स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनं ततः ॥ इति ।

ऋग्विधाने—

दद्यात्पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाण्यप एव वा ।
(१) अर्चितं स्याज्जगदिदं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥

पाद्मे—

शालिग्रामशिलायां च नावाहनविसर्जने ।

---

(१) 'अर्जितं' ख० ।

आवाहनर्चा दद्यात्पूर्वं पुष्पाञ्जलिं हरेः ॥
यागे चोन्मुखतापाद्या अन्ते चोद्वासने ऋचा ।
वस्त्रमभ्युक्षणाच्छुध्येदपरं तु दिने दिने ॥
वस्त्रपदमलङ्काराद्युपलक्षणम् ,
न निर्माल्यं भवेद्वस्त्रं स्वर्णरत्नादिभूषणम् ॥
इति वचनात् । रत्नादिखचितमासनमन्यत्र बोध्यम् ।
पाद्यं श्यामाकदूर्वाब्जविष्णुक्रान्ताजलादिभिः ।
गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलसर्षपैः ॥

अथार्घ्यः—तत्र शिवे—
आपः क्षीरं कुशाग्राणि अक्षता मधुतण्डुलाः ।
सिताश्च सर्षपाश्चैव अर्घोऽष्टाङ्गः प्रकीर्तितः ॥

विष्णौ तु—
अर्घं पुष्पाक्षतयवैः कुशाग्रतिलसर्षपैः ।
गन्धदूर्वाजलैः प्रोक्तं पाणौ वा मस्तकेऽपि वा ॥
शुद्धोदकेनाचमनम् । स्नानं वस्त्रं च, उभयत्राप्याचमनम् ।

अथ गन्धः—
गन्धेषु चन्दनं पुण्यं चन्दनादगुरुर्वरः ।
कृष्णागुरुस्ततः श्रेष्ठः कुङ्कुमं तु ततो वरम् ॥

गारुडे—
कस्तूरिकाया द्वौ भागौ चत्वारश्चन्दनस्य तु ।
कुङ्कुमस्य त्रयश्चैव शशिनः स्याच्चतुः समम् ॥
कर्पूरचन्दनं दर्पः कुङ्कुमं च समांशकम् ।
सर्वगन्धसमं प्रोक्तं समस्तसुरवल्लभम् ॥

कालीखण्डे—
कस्तूरिकाया द्वौ भागौ द्वौ भागौ कुङ्कुमस्य च(१) ।
चन्दनस्य त्रयो भागाः शशिनस्त्वेक एव तु ॥

---

(१) 'तु' ख० ग०

यक्षकर्दम इत्येष सर्वदेवमनोहरः ।
कर्पूरमगुरुश्चैव कस्तूरी चन्दनं तथा ॥
कङ्कोलं च भवेदेभिः पञ्चभिर्यक्षकर्दमः ।

यत्तु—

दारिद्र्यं पद्मकं कुर्यादस्वास्थ्यं रक्तचन्दनम् ।
उशीरं चित्तविभ्रंशमन्ये कुर्युरुपद्रवम् ॥

इति निषेधः, स केवलपरः;

चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमोशीरपद्मकैः ।
अनुलिप्तो हरिर्भक्त्या वरान्भोगान्प्रयच्छति ॥

इति आग्नेये मिलितानां विधानात् । स्कान्दे—

चन्दनागुरुकर्पूरपङ्कं गन्धमिहोच्यते ।
चन्दनागुरुकर्पूरचोरकुङ्कुमरोचना ॥
जटामांसी कपियुता शक्तिगन्धाष्टकं मतम् ।

चोरः कचोरः ।

चन्दनागुरुह्रीबेरकुष्ठकुङ्कुमसेव्यकाः ।
जटामांसी मुरमिति विष्णोर्गन्धाष्टकं मतम् ॥
चन्दनागुरुकर्पूरतमालजलकुङ्कुमम् ।
कु(१)सीतं कोष्ठसंयुक्तं शैवगन्धाष्टकं मतम् ॥

शिवार्चनचन्द्रिकायां—

ह्रीबेरं चन्दनं कुष्ठमगुरुं कुङ्कुमं मुरम् ।
सेव्यकं च जटामांसी वैष्णवं तदुदीरितम् ॥
जलकाश्मीरकुष्ठैस्तु रक्तचन्दनचन्दनम् ।
तमालागुरुकर्पूरैः शाम्भवं चाष्टगन्धकम् ॥
चन्दनागुरुकर्पूरैः केसरै रोचनान्वितैः ।
सशिल्हकजटामांसीसटीभिः शक्तिसम्भवम् ॥

(१) 'कुसीतं कोष्णसंयुक्तं' ख०

स्कान्दे—

यो ददाति हरेर्नित्यं तुलसीकाष्ठचन्दनम् ।
युगानि वसते स्वर्गे ह्यनन्तानि नरोत्तमः ॥
तुलसीदललग्नेन चन्दनेन जनार्दनम् ।
विले(१)पयेत्तु यो नित्यं लभते चिन्तितं फलम् ॥

गणपतिकल्पे—

शङ्खपात्रस्थितं गन्धं मन्त्रैर्दद्यात्कनिष्ठया । इति ।

अथ पुष्पम्—

शुद्धकाञ्चनपुष्पाणि रत्नमुक्ताफलान्यपि ।
सर्वाणि तुलसीपत्रकलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
उत्तमं तुलसीपुष्पं मध्यमं तुलसीदलम् ।
अधमं तुलसीपत्रं काष्ठचूर्णं ततोऽधमम् ॥
तुलसीमञ्जरीमालां विष्णवे यो निवेदयेत् ।
शालग्रामशिला येन पूजिता तुलसीदलैः ॥
स पारिजातमालाभिः पूज्यते सुरसद्मनि ।
श्यामापि तुलसी विष्णोः प्रिया गौरी विशेषतः ॥
तुलस्यौ पङ्कजे जात्यौ केतक्यौ करवीरकौ ।
शस्तानि दश पुष्पाणि तथा रक्तोत्पलानि च ॥
उत्पलानि च नीलानि कह्लारकुसुमानि च ।
मालतीकुन्दमन्दारनन्द्यावर्त्तादिकान्यपि ॥

पुष्पाध्यायादिग्रन्थान्तरे विस्तरः ।

अथ धूपः—

शङ्करस्याथवा विष्णोर्घृतयुक्तं च गुग्गुलम् ।
दद्याद्भक्त्या नरो यस्तु सर्वपापैः स (२)मुच्यते ॥

हारीतः—

सदिक्षासकणं दारुः सिह्लकं सागुरुं सितम् ।
शङ्खं जातीफलं श्रीशः प्रिया धूपा हरेरिमे ॥

---

(१) 'विलेपयति यो' ख० (२) 'प्रमुच्यते' क०

रुहिका मांसी, कणो गुग्गुलभेदः, दारुः देवदारुः, सिह्लकं तुरुष्कं, सितः कर्पूरः, शङ्खं नखं, श्रीगश्चन्दनम्।

विना मृगमदं धूपे जीवजातं विवर्जयेत्।
महिषाख्यं गुग्गुलं च आज्ययुक्तं सशर्करम्॥
धूपं ददाति राजेन्द्र नरसिंहाय भक्तिमान्।
कृष्णागुरुसमुत्थेन धूपेन श्रीधरालयम्॥
धूपयेद्वैष्णवो यस्तु स मुक्तो नरकार्णवात्।

भविष्ये—

अगुरुं चन्दनं मुस्ता सिह्लकं वृषणं तथा।
समभागं तु कर्त्तव्यं धूपोऽयममृताह्वयः॥
श्रीखण्डग्रन्थिसहितमगुरुं सिह्लकं तथा।
मुस्ता तथेन्दुभूतेशं शर्करा च दहेत्त्र्यहम्॥
कृष्णागुरुं सिह्लकं च वालकं वृषणं तथा।
चन्दनं तगरं मुस्ता प्रबोधः शर्करान्वितः॥
कर्पूरं चन्दनं कुष्ठमुशीरं सिह्लकं तथा।
ग्रन्थिकं वृषणं भीमं कुङ्कुमं गृञ्जनं तथा॥
हरीतकी तथोशीरं यक्षधूप उदाहृतः।
वृषणं सिह्लकं विल्वं श्रीखण्डमगुरुं तथा॥
कर्पूरं च तथा मुस्ता शर्करा सत्वचा द्विज।
इत्येष विजयो धूपः स्वयं देवेन निर्मितः॥
मधु मुस्ता घृतं गन्धो गुग्गुल्वगुरुशैलजम्।
सरलं सिद्धसिद्धार्थौ दशाङ्गो धूप उच्यते॥

मदनरत्ने—

त्रिभागकुष्ठो द्विगुणो गुडश्च लाक्षात्रयं पञ्च नखस्य भागाः।
हरीतकी सर्जरसश्च मांसी भागैकमेकं त्वथ शैलजस्य॥
घृतं च चत्वारि पुरस्य चैकं धूपो दशाङ्गः कथितो मुनीन्द्रैः।
गन्धो मुस्ता, पुरो गुग्गुलुः।

चन्द्रिकायां—

घृतस्य व्यजनेनैव धूपेनाङ्गनिधूपने ।
नीराजनेषु सर्वेषु विष्णोर्नामानि कीर्त्तयेत् ॥

नारसिंहे—

घृतेन वाथ तैलेन दीपं प्रज्वालयेन्नरः ।

तिलोद्भवं तैलम् । स्मृत्यर्थसारे—

नैवेद्यार्थं पृथक् भाण्डे स्नाता पत्नी पचेत्तथा ।
देवपित्रर्थमन्यस्मिन्व्यञ्जनानि पृथक् पृथक् ॥ इति ।
दरिद्रश्चेत्स्वभोज्यं यत्तदीशाय निवेदयेत् ।
अनिवेद्य हरे भुञ्जन्सप्त जन्मानि नारकी ॥

पाद्मे—

हविः शाल्योदनं दिव्यमाज्ययुक्तं सशर्करम् ।
नैवेद्यं देवदेवाय यावकं पायसं तथा ॥
यावद्भक्ष्यं भवेत्पुंसस्तावद्देयं जनार्दने ।
नैवेद्यवस्त्वलाभे तु तोयान्यपि निवेदयेत् ॥

सारे—

(१)मण्डले चतुरस्रे तु पात्रं संस्थाप्य यत्नतः ।
अस्त्रमन्त्रेण संप्रोक्ष्य चक्रमुद्राभिरक्षितम् ॥
धेनुमुद्रां प्रदर्श्याथ गन्धपुष्पैः प्रपूज्य च ।
देवे पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥
हेमपात्रस्थितं दिव्यं परमान्नं सुसंस्कृतम् ।
पञ्चधा षड्रसोपेतं गृहाणेमं सुसिद्धये ॥ इति ।

वैदिकमन्त्राभावेऽयं बोध्यः ।

प्रक्षिप्य तुलसीं प्रोक्ष्य वामाङ्गुष्ठेन संस्पृशेत् ॥

अत्र ग्रासमुद्रा दक्षिणेन कार्या । अथवा—

ग्रासमुद्रां वामदोष्णा विकचोत्पलसन्निभाम् ।
प्रदर्शयन् दक्षिणेन प्राणादीनां च दर्शयेत् ॥ इति ।

---

(१) 'मण्डपे' क०

पुनराचमनं दद्यात्करोद्वर्त्तनमेव च ।
गाण्डूषिकं जलं दत्त्वा दद्यादाचमनं ततः ॥
विष्वक्सेनोद्धवाक्रूरसनकाद्याः शुकादयः ।
श्रीकृष्णस्य प्रसादोऽयं सर्वे गृह्णन्तु वैष्णवाः ॥
बादरायणचण्डीशनन्दिभृङ्गिरिटादयः ।
सदाशिवप्रसादोऽयं सर्वे गृह्णन्तु शाम्भवाः ॥ इति ।
सकर्पूरं च ताम्बूलं दद्यान्नीराजनं तथा ।

चन्द्रिकायाम्—

लवङ्गजातीकङ्कोलचूर्णं क्रमुकखादिरम् ।
कर्पूरसहितं पत्रं ताम्बूलं च समर्पयेत् ॥

ताम्बूलीपत्राणि च श्वेतानि देयानि,

श्वेतपत्रं च चूर्णं च क्रमुकस्य फलानि च ।
नारिकेलफलोपेतं मातुलिङ्गसमायुतम् ॥
एलाकङ्कोलकर्पूरैर्मुखवासं प्रचक्षते ।

इति वचनात् । अशक्तं प्रति—

महापिप्पलपत्राणि क्रमुकस्य फलानि च ।
शुक्तिक्षारेण संयुक्तं ताम्बूलमिति कीर्त्तितम् ॥

इति वचनात् । संख्यामाह भरद्वाजः—

क्रमुकस्य फलान्यष्टावनुच्छिष्टानि सन्ति च ।
पत्राणि नागवल्ल्याश्च द्विगुणं शुक्तिचूर्णकम् ॥
कर्पूरसहितं यत्तत्ताम्बूलमिति भाषितम् ।

अथवा—

सुपूगं सत्पत्रं च चूर्णेन च समन्वितम् ।
अदत्त्वा द्विजदेवेभ्यस्ताम्बूलं वर्जयेद् बुधः ॥
एकपूगं मुखारोगं द्विपूगं निष्फलं भवेत् ।
अतिश्रेष्ठं त्रिपूगं च अधिकं नैव दुष्यति ॥
अस्यालाभे यथालब्धं पत्रं क्रमुकचूर्णकम् ।
ताम्बूलं भावयेच्छुद्धं पत्तन्नयनवल्लभम् ॥

स्कान्दे—

ताम्बूलं दक्षिणा चैव फलं नीराजनं तथा।
मन्त्रपुष्पाञ्जलिस्तोत्रच्छत्रचामरवाहनम्॥
महानीराजनं श्रीमन्मङ्गलेशाय कल्पयेत्।
कर्पूरेण तु यः कुर्याद्भक्त्या केशवमूर्द्धनि॥
आरार्तिकं मुनिश्रेष्ठ प्रविशेद्विष्णुमव्ययम्।
उत्थायोत्थाय कर्त्तव्यं प्रणामं दण्डवद् भुवि॥
न देवं पृष्ठतः कृत्वा प्रणामं क्वचिदाचरेत्।
वरमुत्थाय कर्त्तव्यं न वृथा भ्रमणं चरेत्॥

दक्षिणे भागे नमस्कारः कार्यः,

अग्रे पृष्ठे वामभागे समीपे गर्भमन्दिरे।
जपहोमनमस्कारान्न कुर्वीत कदाचन॥

इति निषेधात्। (१)शिवे तु पुरतोऽपि—

शंभोः पशुपतेरग्रे दण्डवत्पतितो भुवि।
पतन्ति पातकाः सर्वे नोत्तिष्ठन्ति कदाचन॥

इति वचनात्। वाराहे—

वस्त्रप्रावृतदेहस्तु यो नरः प्रणमेत माम्।
सदा स जायते मूर्खः सप्तजन्मनि भामिनि॥

अन्तरीयान्यद्वस्त्रमिह ग्राह्यं योग्यत्वात्।

नमस्कारेण चैकेन अष्टाङ्गेन हरिं स्मरेत्।
मूर्ध्नाभिवन्दनं कुर्यादुत्थायोत्थाय दण्डवत्॥
प्रदक्षिणं न कुर्वीत पुरतः पृष्ठदर्शनात्॥

नमस्कारानन्तरं प्रादक्षिण्यं विनैव नमस्कारान्तरं कार्यमित्यर्थः। "न वृथा भ्रमणं चरेत्" इतिवचनाच्च। अष्टाङ्गो वा कार्यः।

दोर्भ्यां पद्भ्यां च जानुभ्यामुरसा शिरसा तथा।
मनसा वचसा दृष्ट्या प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः॥

---

(१) 'शिवेऽपि' इति क०

ग्रन्थान्तरे—

उरसा शिरसा दृष्ट्या मनसापि धिया तथा।
पद्भ्यां कराभ्यां वाचा च प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः॥
पद्भ्यां कराभ्यां शिरसा पञ्चाङ्गा प्रणतिः स्मृता।

(१)यद्वा—

शिरो हस्तौ च जानू च चिबुकं बाहुकद्वयम्।
पञ्चाङ्गस्तु नमस्कारो विद्वद्भिः समुदाहृतः॥

भविष्ये—

जानुभ्यां चैव पाणिभ्यां शिरसा च विचक्षणः।
कृत्वा प्रणामं देवेशे सर्वान्कामानवाप्नुयात्॥

असम्भवे (२)केवलाभ्यां कराभ्यां कार्यः।

एकहस्तनमस्कारं एका चैव प्रदक्षिणा॥
अकालदर्शनं चैव हन्ति पुण्यं पुराकृतम्॥

इति चन्द्रिकाधृतवचनात्। चन्द्रिकायां—

ततः प्रदक्षिणं कुर्याद्रामं जयजयस्तवैः।
चक्रवद् भ्रामयेदङ्गं पृष्ठतोऽङ्गं न दर्शयेत्॥

नारदीये—

पदान्तरे पदं न्यस्यन् हस्तौ चलनवर्जितौ।
स्तुतिर्वाचि हृदि ध्यानं चतुरङ्गप्रदक्षिणम्॥

स्कान्दे—

प्रदक्षिणं प्रकुर्वीत शतमष्टोत्तरं सदा।
तिस्रः सर्वेषु देवेषु सूर्ये सप्त प्रकीर्त्तिताः॥
विष्णौ चत्वारि वा त्रीणि दुर्गाया एकमेव हि।
प्रदक्षिणात्रयं कुर्याच्छिवस्यायतने नरः॥
एकां चण्ड्यां रवौ सप्त तिस्रः कुर्याद्विनायके।
'एका चैव प्रदक्षिणा' इति अपराधान्तर्गतं तु देवीभिन्नपरम्।

---

(१) 'यद्वा' नास्ति घ० ङ०
(२) 'असम्भवे मुकुलिताभ्यां कराभ्यां' घ० ङ०

परिशिष्टे तु—

एकां विनायके कुर्याद्वे सूर्ये त्रीणि शंकरे ।
चत्वारि केशवे कुर्यात्सप्ताश्वत्थे प्रदक्षिणाः ॥ इति ।

पौरुषसूक्तं जपस्तोत्रादि चोक्तम् । पारिजाते—

जानुभ्यां धरणीं गत्वा मूर्ध्ना हरिमथो (१)वदेत् ।

तत्र मन्त्रः—

भगवन्देवदेवेश पुरुषोऽसि सनातन ।
क्षमस्व पुण्डरीकाक्ष भक्तस्य तु विशेषतः ॥
ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि कृतं न्यूनाधिकं मया ।
तत्सर्वं पूर्णमेवास्तु त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥

ततः—

मा(४) मकीनं च सकलं हरये तुभ्यमर्पये ।

इति संकल्पात्मकं स्वात्मार्पणम्,

(४)मामकीनं च सकलं हरये सम्पगर्पयेत् ॥

इति वचनात् ।

ॐतत्सदिति संप्रोक्तो मन्त्रः स्वात्मसमर्पणे ।

ततः सजलं शंखं नीराजयेत्,

शङ्खमध्यस्थितं तोयं भ्रामितं केशवोपरि ।
अङ्गलग्नमनुष्याणां ब्रह्महत्याऽयुतं दहेत् ॥

इति लिङ्गात् । एतद्वचनादेव शिरआद्यङ्गप्रोक्षणमपि हस्तेन कार्यम् ।

हस्तेन प्रोक्षणं कृत्वा हत्याकोटिविनाशनम् ।

इति वचनात् ।

भ्रामयित्वा हरेर्मूर्ध्नि मन्दिरे शंखवारिणा ।
प्रोक्षयेद्वैष्णवो यस्तु नाऽशुभं तद्गृहे भवेत् ॥ इति ।

गृहप्रोक्षणमपि हस्तेनैव, हस्तन्यायात् । नारदीये—

उदकं चन्दनं चक्रं शंखं च तुलसीदलम् ।

(१) 'वदेत्' म० टी०　　　(४) 'मामकीनं' म० टी०

घण्टां पुरुषसूक्तं च ताम्रपात्रम(१)थाष्टमम् ॥
शालग्रामशिला चैव नवभिस्तीर्थमुच्यते ।

अथ तीर्थग्रहणं चन्द्रिकायाम्—

विष्णोः पादोदकं पीत्वा कोटिजन्माघनाशनम् ।
तदेवाष्टगुणं पापं भूमौ विन्दुनिपातनात् ॥

तच्च पात्रेणैव कार्यम्,

यः पादसलिलं विष्णोः करेण पिवते यदि ।
स मूढो नरकं याति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥

इति भविष्ये करस्य निषेधात् ।

शालग्रामशिलातोयं पिवेद्यः सकरेण तु ।
अज्ञानादैन्दवं प्रोक्तं ज्ञानादब्दं समाचरेत् ॥
श्रीविष्णोः पादसलिलं करे कृत्वा मुखे क्षिपेत् ।
अदत्त्वा पिवते यो वै रौरवे नरके वसेत् ॥

इत्यत्र तु मुखे क्षेपणं न तु पानमिति न तद्विरोधः । एवं—

धारयेन्मूर्ध्नि वालिश्याद्ब्रह्महा स निगद्यते ।

इति वचनं तु चन्द्रिकायां विवृतम्—

शालिग्रामशिलातोयमपीत्वा यस्तु मस्तके ।
प्रक्षेपणं प्रकुर्वीत ब्रह्महा स निगद्यते ॥ इति ।

तत्र मन्त्रः—

देवदेव जगन्नाथ शङ्खचक्रगदाधर ।
देहि विष्णो ममानुज्ञां तव तीर्थनिषेवणे ॥

तत्र वैदिको मन्त्रः—तदस्य प्रियमभि पाथो अश्यां नरो यत्र देवयुवो मदन्ति । उरुक्रमस्य स हि वन्धुरित्था विष्णोः पदे परमे मध्व उत्सः ॥ अथ पौराणो मन्त्रः—

अकालमृत्युहरणं सर्वव्याधिविनाशनम् ।
विष्णोः पादोदकं पीत्वा शिरसा धारयाम्यहम् ॥

(१) 'मथाष्टकम्' ख० ।

प्राश्नीयात्मोक्षयेद्देहं पुत्रमित्रपरिग्रहम् ।
कृत्वा पादोदकं शङ्खे वैष्णवानां महात्मनाम् ॥
तुलसीमिश्रितं दद्यात् पिबेन्मूर्ध्नाऽभिवन्दयेत् ।
आयसे च तथा कांस्ये काष्ठेऽलाबुमये तथा ॥
उद्धृत्य पादसलिलमद्यतुल्यं विनिर्दिशेत् ।
विष्णोः पादोदकं पीत्वा पश्चादशुचिशङ्कया ॥
आचमेद्यो हि पापो मोहाद्ब्रह्महा स निगद्यते ।
विष्णुपादोदकात्पूर्वं विप्रपादोदकं पिबेत् ॥
विरुद्धमाचरेन्मोहाद्ब्रह्महा स निगद्यते ।

तत्र मन्त्रः—

पृथिव्यां यानि तीर्थानि तानि तिष्ठन्ति सागरे ।
ससागराणि तीर्थानि पदे विप्रस्य दक्षिणे ॥ इति ।
पादोदकं च निर्माल्यं नैवेद्यं च विशेषतः ।

तत्र मन्त्रः—

नैवेद्यं शिरसा नत्वा श्लोकमेतमुदीरयेत् ।
यस्योच्छिष्टं हि वाञ्छन्ति ब्रह्माद्या ऋषयोऽमलाः ॥
सिद्धाद्याश्च हरेस्तस्य वयमुच्छिष्टभोजिनः ।

चन्द्रिकायाम्—

अपराधसहस्राणि क्रियन्तेऽहर्निशं मया ।
दासोऽयमिति मां मत्वा क्षमस्व परमेश्वर ॥
इमं मन्त्रं समुच्चार्य प्रणमेद्दण्डवद्भुवि ।
अपराधसहस्रं तु क्षमते सर्वगो हरिः ॥

विष्णुधर्मे—

धूपं चारार्तिकं पश्येत्कराभ्यां तत्प्रपद्य च ।

एतच्च आत्माग्रे शङ्खं सपुष्पमभ्यर्च्य घण्टां चाभ्यर्च्य धूपारा-
र्तिकादिकं कार्यम् । वचनान्यन्यत्र बोध्यानि । वाराहे—

धूपार्ति च तथा दीपं कराभ्यां यैर्नमस्कृतम् ।
सप्तजन्मार्जितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

पदार्थादर्शे—

एकाहपूजाविहतौ कुर्याद् द्विगुणमर्चनम् ।
त्रिरात्रे तु महापूजां संप्रोक्षणमतः परम् ॥
संप्रोक्षणं तु देवस्य देवमुद्वास्य पूर्ववत् ।
पञ्च पञ्च क्रमेणैव स्नापयित्वा मृदम्भसा ॥
गवां रसैश्च संस्नाप्य दर्भतोयैर्विशोध्य च ।
प्रोक्षयेत्प्रोक्षणीतोयैर्मूलेनाष्टोत्तरं शतम् ॥
ततो मूलेन मूर्धादिपीठान्तं संस्पृशेदपि ।
तत्त्वन्यासं लिपिन्यासं मन्त्रन्यासं च विन्यसेत् ॥
प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण प्रतिष्ठापनमाचरेत् ।
पूजां च महतीं कुर्यात् स्वतन्त्रोक्तां यथाविधि ॥
पूजाहीनादिषु प्रायः सम्प्रोक्षणविधिः स्मृतः ॥

शालग्रामादौ न प्राणप्रतिष्ठा किन्तु महापूजैवेति स्मर्त्तव्यम् ।

विष्णुरहस्ये—

इति विष्णवर्चनं ये तु प्रकुर्वन्ति नरा भुवि ।
ते यान्ति शाश्वतं विष्णोरनन्तं परमं पदम् ॥

विष्णुः—

देवार्चनपरो विप्रो वित्तार्थी वत्सरत्रयम् ।
स वै देवलको नाम हव्यकव्ये विगर्हितः ॥

अथ द्वात्रिंशत्पूजापराधा वाराहे—

भुक्त्वा तु परकीयान्नं तत्परस्तन्निवर्त्तकः ।
प्रथमश्चापराधोऽयं सर्वविघ्नाय वै भवेत् ॥
अभुक्त्वा दन्तकाष्ठं तु यस्तु मामुपसर्पति ।
अपराधो द्वितीयोऽयं धर्मविघ्नाय कल्पते ॥
कृत्वा मैथुनसंयोगं यस्तु मां स्पृशते नरः ।
तृतीयमपराधं तं कल्पयामि वसुन्धरे ॥
स्पृष्ट्वा रजस्वलां नारीमस्माकं यः प्रपद्यते ।
चतुर्थमपराधं तं कल्पयामि वसुन्धरे ॥

स्पृष्ट्वा तु मृतकं चैव असत्कारकृतं तु यैः ।
पञ्चमं चापराधं तु न क्षमामि वसुन्धरे ॥
स्पृष्ट्वा तु मृतकं यस्तु नाचम्य स्पृशते हि माम् ।
षष्ठं तमपराधं वै न क्षमामि वसुंधरे ॥
ममार्चनस्य काले तु पुरीषं यस्य गच्छति ।
सप्तमं चापराधं तु न क्षमामि वसुंधरे ॥
ममैवार्चनकाले तु यस्त्वसत्यं प्रभाषते ।
नवमं चापराधं तं न क्षमामि वसुन्धरे ॥
अविधानेन मां स्पृश्य मामेव प्रतिपद्यते ।
दशमश्चापराधोऽयं मम चाप्रियकारकः ॥
सक्रोधो यः स्पृशेद्गात्रं चित्तं कृत्वा चलाचलम् ।
एकादशं चापराधं न क्षमामि वसुन्धरे ॥
अकर्मण्यानि पुण्यानि यस्तु मामुपकल्पयेत् ।
द्वादशं चापराधं तं न क्षमामि वसुन्धरे ॥
यस्तु रक्तेन वस्त्रेण कौसुम्भेनोपगच्छति ।
त्रयोदशं चापराधं न क्षमामि वसुन्धरे ॥
अन्धकारे च मां देवि यः स्पृशेत्तु कदाचन ।
चतुर्दशं चापराधं न क्षमामि वसुन्धरे ॥
यस्तु कृष्णेन वस्त्रेण मम कर्माणि कारयेत् ।
पञ्चदशं चापराधं न क्षमामि वसुंधरे ॥
अधौतेन च वस्त्रेण यस्तु मामुपसर्पति ।
षोडशं चापराधं तं न क्षमामि वसुंधरे ॥
स्वन्नमन्नं च यो दद्यादज्ञाताय च माधवम् ।
सप्तदशापराधं तं न क्षमामि वसुन्धरे ॥
यस्तु मात्स्यानि मांसानि भक्षयित्वोपसर्पति ।
अष्टादशापराधं तं न क्षमामि वसुन्धरे ॥
जालपादं भक्षयित्वा यस्तु मां प्रतिपद्यते ।
एकोनविंशापराधं न क्षमामि वसुन्धरे ॥

दीपं स्पृष्ट्वा तु यो देवि मम कर्माणि कारयेत् ।
विंशतिं चापराधं तं न क्षमामि वसुन्धरे ॥
श्मशानं यस्तु वै गत्वा मामेव प्रतिपद्यते ।
एकत्रिंशापराधं तं न क्षमामि वसुंधरे ।
पिण्याकं भक्षयित्वा तु यो मामेवाभिगच्छति ।
द्वाविंशं चापराधं तं न क्षमामि वसुन्धरे ॥
यस्तु वाराहमांसानि भक्षयित्वोपसर्पति ।
अपराधं त्रयोविंशं न क्षमामि वसुन्धरे ॥
सुरां पीत्वा च यो मर्त्यः कदाचिदुपसर्पति ।
अपराधं चतुर्विंशं न क्षमामि वसुंधरे ॥
कुसुम्भशाकं भक्षयित्वा यस्तु मामुपसर्पति ।
अपराधं पञ्चविंशं न क्षमामि वसुन्धरे ॥
परप्रावरणेनैव यस्तु मामुपसर्पति ।
षड्विंशापराधं तं न क्षमामि वसुन्धरे ॥
अजीर्णेन समाविष्टो यस्तु मामुपसर्पति ।
त्रिंशकं चापराधं तं न क्षमामि वसुन्धरे ॥
गन्धपुष्पाण्यदत्त्वा तु यस्तु धूपं प्रयच्छति ।
एकत्रिंशं चापराधं न क्षमामि वसुंधरे ॥
विना तूर्यादिघोषेण द्वारस्योद्घाटनं मम ।
महापराधं जानीयाद् द्वात्रिंशं तं मम प्रिये ॥

एषु प्रत्येकं प्रायश्चित्तं तत्रैव ।

संवत्सरस्य मध्ये च तीर्थे सूकरके मम ॥
कृतोपवासस्तु नरो गङ्गायां शुद्धिमाप्नुयात् ।
मथुरायां तथा चैव सापराधः शुचिर्भवेत् ॥

स्कान्दे—

जागरेद् द्वादशीरात्रौ पठेद्यस्तुलसीस्तवम् ।
द्वात्रिंशदपराधांश्च क्षमते तस्य केशवः ॥

पुराणोक्तस्तुलसीस्तवो मतरत्नादौ बोध्यः। प्रकारान्तरेण कृष्णभट्टीये—

तिर्यक्पुण्ड्रधरो भूत्वा यः कुर्याद्देवतार्चनम्।
याचितैः पत्रपुष्पाद्यैर्यः करोति ममार्चनम्॥
अप्रक्षालितपादो यः प्रविशेन्मम मन्दिरम्।
मम दृष्टेरभिमुखं ताम्बूलं चर्वयेच्च यः॥
कौसुम्भशाकं मर्त्यो वा भक्षयेन्मम सेवकः।
उरुवृक्षपलाशस्थैः पुष्पैः कुर्यान्ममार्चनम्॥
ममार्चामासुरे काले यः करोति विमूढधीः।
अवैष्णवस्य पक्वान्नं यो मर्त्यो विनिवेदयेत्॥
अवैष्णवेषु पश्यत्सु मत्पूजां विदधाति यः।
दिनान्तरितपक्वान्नं यो मह्यं विनिवेदयेत्॥
नीलीरञ्जितवस्त्रं च यो मह्यं विनिवेदयेत्।
नवप्रक्षालितं वस्त्रं जीर्णं वा विनिवेदयेत्॥
अमौनी घर्मलिप्ताङ्गो मत्पूजां विदधाति यः।
वातमूत्रनिरोधेन मत्पूजां विदधाति यः॥
नखोदकेन स्नपनं कुरुते यश्च मानवः।
कृत्वा वातमनाचम्य तथा प्रावृत्य कम्बलम्॥
पीठासनोपविष्टो वा पूजयेद्वा निरासनः।
मृन्मयं धूपदहनं दीपं यः कुरुतेऽर्चने॥
मत्पूजको(१)न कुरुते तन्तुपूजां च दामिनीम्।
मत्पूजकः शिवद्वेषी शिवभक्तश्च मां द्विषेत्॥
भूताष्टम्योर्न कुरुते नक्तं न हरिवासरम्।
परस्य परिधानं च परिधायार्चयीत च॥
अपूजयित्वा विघ्नेशमसम्भाष्य कपालिकम्।
क्रुद्धो यत्कर्म कुरुते त्रिकालार्चनविघ्नकृत्॥
अन्धकारे स्पृशन्मां यः सम्भाष्य च रजस्वलाम्।

(१) 'कीतन्तुकृते' पा०

वामहस्ते च मां कृत्वा स्नापयेद्यदि मूढधीः ॥
महापराधाञ्जानीहि द्वात्रिंशन्न क्षमामि तान् ।

अन्ये चागस्तिनोक्ताः—

यानैर्वा पादुकैर्वापि गमनं भगवद्गृहे ।
देवोत्सवाद्यसेवा च अप्रणामस्तदग्रतः ॥
उच्छिष्टे चैव चाशौचे भगवद्वन्दनादिकम् ।
एकहस्तप्रणामश्च तत्पुरस्तात्प्रदक्षिणम् ॥
पादप्रसारणं चाग्रे तथा पर्यङ्कबन्धनम् ।
शमवातक्षणं(?) चैव मिथ्याभाषणमेव च ॥
उच्चैर्भाषितजल्पौ वा रोदनादिग्रहः ग्रहः ।
अग्रहानुग्रहौ चैवं स्त्रीषु च क्रूरभाषणम् ॥
कम्बलावरणं चैव परानिन्दा परस्तुतिः ।
अश्लीलभाषणं चैव अधोवायुविमोक्षणम् ॥
शक्तौ गौणोपचारस्तु अनिवेदितभक्षणम् ।
तत्तत्कालोद्भवानां च फलादीनामनर्पणम् ॥
विनियुक्तावशिष्टस्य प्रदानं व्यञ्जनादिकम् ।
पृष्ठीकृत्यासनं चैव परेषामभिवादनम् ॥
गुरौ मौनं निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा ।
अपराधास्तथा विष्णोर्द्वात्रिंशत्परिकीर्त्तिताः ॥

अथापराधशतं गारुडे—

नारद उवाच—

कस्य कस्यापराधस्य किं फलं का गतिश्च भो ।
प्रत्येकमपराधस्य प्रायश्चित्तिश्च का भवेत् ॥
अशक्तश्च जडो वापि कथं शुद्धो वदस्व मे ।

ब्रह्मोवाच—

स्नानहीनस्तु यो मर्त्यः कृत्वा वै देवतार्चनम् ।
रौरवं नरकं याति यावदाभूतसंप्लवम् ॥

तत्पापविनिमन्विच्छन् जपेदष्टाक्षरं मनुम् ।
अयुतं सर्वपापघ्नं ततः शुद्धो भवेन्नरः ॥
निःशङ्कं देवतागारं प्रवेशं च करोति यः ।
असिपत्रवने घोरे पतत्याब्रह्मणो दिनम् ॥
पञ्चरात्रोपवासेन पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ।
अप्रक्षालितपादश्च प्रविशेद्देवतालयम् ॥
विष्ठाकृमिर्भवेत्पापी सप्त(१)जन्मसु मानवः ।
देवस्थानप्रशिरसा गच्छेदभिमुखं नरः ॥
कुम्भीपाके महाघोरे पतत्याचन्द्रतारकम् ।
गोमयालिप्तदेशे तु हरेः पूजां करोति यः ॥
सुतप्तवालुके घोरे नरके पतति ध्रुवम् ।
त्रिरावृत्य स पापात्मा गीतां शुद्ध्यति निश्चयः ॥
धूपहीनां च यः कुर्यात्पूजां विष्णोर्महात्मनः ।
तुषाग्नौ नाम नरके यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
दशाङ्गं गुग्गुलं दत्त्वा स पापी शुद्ध्यति ध्रुवम् ।
घण्टानादविहीनां च देवतार्चां करोति यः ॥
कोलाहले महाघोरे नरके पतति ध्रुवम् ।
वेदपारायणं कृत्वा स पुमान् शुद्धिमाप्नुयात् ॥
मुखफूत्कृत्य वह्नौ तु धूपधूपं करोति यः ।
महातमसि नरके पतत्यालोक(२)संक्षयम् ॥
दीपमालां हरेः कृत्वा स च शुद्धिमवाप्नुयात् ।
स्तोत्रपाठं विना तूर्ष्णीं यो निर्माल्यं विसर्जयेत् ॥
निरुच्छ्वासे च नरके यावदिन्द्रपदं पतेत् ।
सहस्रनामपठनाच्छुद्धिं याति यतव्रतः ॥
अर्घोदकं त्रिवारं न वस्त्रेण शोधयेद्यदि ।
कालभस्रे महाघोरे पतत्येव नराधमः ॥

(१) 'शतजन्मसु' पा०
(२) 'संक्षये' पा०

ग्रीष्मे पानीयदानेन स पूतो जायते नरः ।
स्वच्छायाग्रोदकाद्यस्तु कुर्याद्देवाभिषेचनम् ॥
तप्तपङ्कह्रदं नाम नरकं याति मानवः ।
स सुवर्णाभिषेकेण हरेः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥
अनाच्छाद्योदकुम्भस्य मुखे अग्रोदकाहृतम् ।
करोति मौढ्यात्पच्येत कालसूत्रादिषु द्विजः ॥
पवमानाभिषेकेण पवित्रो जायते नरः ।
अभक्ष्यभक्षणं यस्तु कुर्याद्वेदविगर्हितम् ॥
भयानके महाघोरे वासमाप्नोति मानवः ।
एकादश्युपवासे च तुलसीभक्षणाच्छुचिः ॥
अभक्ष्याणि च शाकानि तथैवान्नानि नारद ।
यो यो निवेदयेद्विष्णौ महारौरवमेति सः ॥
पराकं च व्रतं कृत्वा शुद्धिं प्राप्नोति मानवः ।
कक्षश्मश्रुनखस्पृष्टहस्ताद्देवाङ्गस्पर्शने ॥
अष्टभौमे महाघोरे वसत्याध्रुवमण्डलम् ।
अस्यवामस्य सूक्तस्य जपाच्छुद्धिमवाप्नुयात् ॥
अन्यावशिष्टवस्त्रस्य देवतायाः समर्पणात् ।
सुघोरं नाम नरकं प्रयात्यामनुकल्पकम् ॥
हीनवस्त्रार्चनां यस्तु करोति परमात्मनः ।
अतिघोरं च नरकं प्रयात्याभूतसंप्लवम् ॥
शीतार्ते वस्त्रदानेन पूतो भवति मानवः ।
योऽर्चां तु कुरुते विष्णोर्नीलवस्त्रेण मानवः ॥
कालरात्रिं महाघोरं नरकं प्राति दारुणम् ।
रात्रिसूक्ताच्चरुं हुत्वा शुद्धो भवति मानवः ॥
अधौतवस्त्रं यो विष्णोः समर्पयति मानवः ।
शूकरं नाम नरकं प्रयात्यालस्यदूषितः ॥
अतोदेवाश्चरुं हुत्वा पायसं शुद्धिमाप्नुयात् ।
निषिद्धान्नेन नैवेद्यं यः करोति नराधमः ॥

मलभोजं महाघोरं नरकं याति दारुणम् ।
नन्दमश्रुविना यस्तु दरिद्रो भुवि जायते ॥
द्वादश्यां भोजयित्वा तु ब्राह्मणान् शुद्धिमाप्नुयात् ।
अष्टाक्षरोपदेशस्तु यस्य कस्य गुरोर्न हि ॥
तादृशः पूजयित्वा तु विष्णुं वैदिकनायकम् ।
करालं नरकं याति यत्र दुःखानि भूरिशः ॥
सच्छास्त्रश्रवणादेव शुद्धिमाप्नोति निश्चितम् ।
शूद्राहृतैश्च कुसुमैर्विष्णोः पूजां करोति यः ॥
कीटदं नाम नरकं नानादुःखालयं व्रजेत् ।
पवित्रं तदृचा कृत्वा स्नात्वा नद्यां शुचिर्भवेत् ॥
शूद्राहृतं न दुष्टं स्यात्सिद्धस्थाने महोत्सवे ।
शूद्राहृतं न दुष्टं तु शूद्रस्य हरिपूजने ॥
धौतपुष्पैः सपर्यां तु यः कुर्याच्छार्ङ्गधन्वनः ।
स चण्डनरकं याति पश्चाद्दृश्यो भवेन्नरः ॥
हविष्काण्वकृचा विष्णुं दध्ना कृत्वा शुचिर्भवेत् ।
अन्यात्रशिष्टपर्युषितम्लानपुष्पैर्हरिं यजेत् ॥
पद्मापद्मावतीभीमनरकान् याति दारुणान् ।
अतोदेवा-इदंविष्णुः-पौरुषं क्रमशो हुनेत् ॥
आज्यं पयः पायसं च क्रमाच्छुद्धो भवेन्नरः ।
छिन्नभिन्नातिरक्तानां पुष्पाणां तु समर्पणात् ॥
वह्निसूचीमहासूचीसंज्ञान् याति च मानवः ।
पञ्चामृताभिषेकेण महानदजलाप्लुतः ॥
पयसा स्नापनाद्विष्णोः पश्चाच्छुद्धो भवेन्नरः ।
स्वाङ्गभूगलितानां च निःसृतानां समर्पणात् ॥
असिवातं महावातं चक्रवातं प्रयाति सः ।
अश्वधेनोः स्वर्णधेनोर्मधुधेनोश्च दानतः ॥
शुद्धं पुण्यमवाप्नोति परत्र च परां गतिम् ।
वराहपुराणस्कन्दपुराणादेरन्यादिसुधात्तथा ॥

आह्वतैः पुष्पपत्राद्यैः पूजां विष्णोः करोति यः ।
अतितापं महातापमतिशीतं प्रयाति सः ॥
निर्गन्धपुष्पैः पूजां [तु] मुकुन्दस्य करोति यः ।
तथा पूयवहं नाम नरकं व्रजति ध्रुवम् ॥
वासहीनो भवेद् भूमौ पद्मपुष्पार्पणाच्छुचिः ।
तुलसीरहितैः पुष्पैर्योऽर्चयेदच्युतं हरिम् ॥
तामसं नरकं याति पुनरुत्थानवर्जितम् ।
कार्त्तिक्यां तुलसीपत्रैः संपूज्य च शुचिर्भवेत् ॥
लोकवार्त्तां वदन्विष्णोर्निर्माल्यं यस्तु लङ्घयेत् ।
चण्डकोलाहलं नाम नरकं याति दारुणम् ॥
पारायणात् पावमान्याः शुद्धतामेति मानवः ।
अप्रक्षाल्य च पुष्पाणि विष्णोः पूजां करोति यः ॥
कृमिभक्षमहाघोरं नरकं चाधिगच्छति ।
मन्दधीर्जायते भूमौ गोग्रासाच्छुध्यते नरः ॥
प्रक्षाल्य तुलसीं विष्णोः सपर्यां च करोति यः ।
सर्वसौख्यपहरं नाम नरकं प्राप्य दुःखितः ॥
आवाहनादिमुद्रां विना चार्चां करोति यः ।
देहयोगवियोगाख्ये नरके वासमाप्नुयात् ॥
पुष्पाञ्जलि-मन्त्ररत्नं दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।
अग्निज्वालं प्रयात्याशु तथैवैरण्डदीपतः ॥
पिष्टामलकदीपस्य प्रदानाच्छुद्धिमाप्नुयात् ।
पञ्चसंस्कारहीनस्तु नरकं याति दारुणम् ॥
गङ्गावगाहनाद्वापि भारतस्य च कीर्त्तनात् ।
स नरः शुद्धिमाप्नोति नान्यथा शुद्धितामियात् ॥
शून्यदीपे विलुप्ते तु पूजां कर्त्तुं यदीच्छति ।
तैलयन्त्रं महाघोरं गत्वा तत्र निपीड्यते ॥
शङ्खाद्यैः समत्वेन विष्णोरर्चां करोति यः ।
स चान्धतमसो नाम्नो नरकानधिगच्छति ॥

सेनान्यैः पितृभिश्चैव समकालं हरिं व्रजेत् ।
दुःखोत्कटं नाम नरकं याति ब्रह्मार्पणं नरः ॥
श्रुत्वा भागवतं शास्त्रं शुद्धिमान् जायते नरः ।
पद्माक्षतुलसीमालाहीनकण्ठो वसेन्नरः ॥
शाल्मलीनरकं याति बलिवर्दो भवेन्नरः ।
कार्त्तिक्यां पद्ममालाभिः सुसंपूज्य शुचिर्भवेत् ॥
उत्तरीयपरित्यागाच्छायाहीने(१)ने पतसंयम् ।
निराश्रयो भवेद् भूमौ दोग्धीं दत्त्वा शुचिर्भवेत् ॥
अपवित्रकरो यस्तु विष्णोरर्चां करोति यः ।
नरके पूयशोणाख्ये भुक्त्वा दुःखान्यनेकशः ॥
व्याधो भूत्वा सुपापीयान्नरकाने(२)कविंशतिः ।
अकच्छः पृष्ठकच्छो वा देवतार्चां करोति यः ॥
रेतसो भाजनं याति उपजग्धी भवेन्नरः ।
अश्वत्थसेवनाच्छुद्धस्तुलसीचन्दनादपि ॥
पाषण्डिनां च संसर्गं यः करोति दुराग्रहात् ।
सप्तशीलालयं नाम नरकं याति दारुणम् ॥
बहुमूत्रो भवेद् भूमौ सत्संगत्या विशुद्ध्यति ।
अनभ्यस्य च सच्छास्त्रं यो दुःशास्त्रं समभ्यसेत् ॥
अङ्गारराशिभवनं नरकं याति दारुणम् ।
स भूमदक्षिणां कृत्वा शुद्धिमाप्नोति निश्चितम् ॥
नरस्तुतीनां श्रवणं यः करोति नराधमः ।
नदीं वैतरणीं याति पूज्यस्तुत्या विशुद्ध्यति ॥
यः करोति विमूढात्मा नरस्तुत्या तु जीवनम् ।
मुसलोलूखलं नाम नरकं चाधिगच्छति ॥
निम्नं स पार्थिवे यामे विष्णुस्तुत्या विशुध्यति ।
पूज्यस्तुतिपरित्यागं यः कुर्यान्मनुजाधमः ॥

---

(१) 'हीनम्बनाच्यम्' ग०
(२) 'नव विन्दति' ग०

पूतिमांसादनं नाम नरकं सोऽधिगच्छति ।
मुखरोगी च भवति भारतश्रवणाच्छुचिः ॥
विष्णोर्निन्दां गुरोर्निन्दां श्रुत्वैव मनुजाधमः ।
नरकं चान्ध(१)तामिस्रं भुक्त्वा युगशतत्रयम् ॥
कपिलागोसहस्रं च दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ।
अथवा विष्णुमाहात्म्यं श्रुत्वा शुद्धिमवाप्नुयात् ॥
सत्पुंसनिन्दाश्रवणं सच्छास्त्रस्यापि नारद ।
यः करोति विमूढात्मा महारौरवमेति सः ॥
स च्छिन्नोष्ठो भवेद् भूमौ भूमिदानेन शुध्यति ।
देवार्चासमये बालान् लालयन्मनुजाधमः ॥
इक्षुयन्त्रे महाघोरे पीड्यते यमकिङ्करैः ।
श्रुत्वा च शास्त्रसंदर्भं बालिशो नाभिपूज्यते ॥
देवालये पताकानां दानाच्छुद्ध्यति मानवः ।
व्यासङ्गाद्देवतार्चायां कृतायां मनुजेन वै ॥
आस्फालयन्ति तं याम्या क्षुरपाय शिलातले ।
पुस्तकस्य प्रदानेन तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥
नखादिमलिनानां च देवागारे विसर्जने ।
विष्ठाकूपे पतत्याशु तत्रैव मलभोजनः ॥
चक्रकारो भवेद् भूमौ गन्धदानेन शुद्ध्यति ।
आज्याभिघारहीनस्य नैवेद्यस्य समर्पणे ॥
स तु हालाहलं नाम नरकं याति दारुणम् ।
स चापि शुद्धिमाप्नोति शतब्राह्मणभोजनात् ॥
आलस्याद्देवपूजायां तूष्णीं क्रीडति वा विभो ।
यः करोति विमूढात्मा चक्रे भेदान्निपीड्यते ॥
मलं बध्वा देवपूजां यश्चाचरति मूढधीः ।
तैलकूपं पातयन्ति तं पापं यमकिङ्कराः ॥

(१) 'तामिस्रं पतेद् युग' ख०

अजीर्णादी नरो यस्तु देवपूजां समाचरेत् ।
स पापात्मा ध्रुवं याति नरकं चण्डभीषणम् ॥
देवस्य पूजासमये विदित्वा गमनं सताम् ।
प्रत्युत्थानं न कुर्याच्चु अन्धकूपे पतत्ययम् ॥
महतां सेवनादेव स पूतो मुनिसत्तम ।
नित्यकर्मपरित्यागी सर्वानतान् व्रजत्ययम् ॥
षष्ठकालव्रतं कृत्वा स शुद्धां याति वै गतिम् ।
शयानो मनुजः क्वापि यः शृणोति हरेः कथाम् ॥
नानादुःखग्रहं नाम नरकं याति दारुणम् ।
पश्चाश्चालो भवेद् भूमौ गृहदानाद्विशुध्यति ॥
शृण्वन् पौराणिकीं गाथां कृत्वा ताम्बूलचर्वणम् ।
स याति नरकं घोरं वह्निभोजनसंज्ञकम् ॥
गुरोः समानस्थः सन् पुराणं यः शृणोति च ।
तप्तशूलासनं नाम नरकं याति दारुणम् ॥
गुरोः पर्यङ्कदानेन शुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ।
अश्रद्धया नरः श्रुत्वा पुराणं पापनाशनम् ॥
संमोहनं महाघोरं नरकं याति दुःखदम् ।
गत्वाऽपस्माररोगाढ्यः पुनरेवाभिजायते ॥
दिनापनयनं लोकवार्त्तया गृहचिन्तया ।
कुर्वन्निरयमाप्नोति तप्तशोणहृदं नरः ॥
नमस्कारात्परं विष्णोः कृत्वा धूलिविधूननम् ।
तप्तभूलिनदं नाम नरकं चाधिगच्छति ॥
आम्दवृषभारूढो मृगवद्रूपहृद्यः ।
नाभ्यां वृषाभ्यां नियमात्किञ्चिद् दूरं व्रजेद् ध्रुवम् ॥
तेन शुद्धिमवाप्नोति नरकाद्वा कथञ्चन ।
आर्द्रवस्त्रधरो यस्तु कुर्वन्वै देवतार्चनम् ॥
अङ्गारवृष्टिपतनं नरकं प्रतिपद्यते ।
पर्णानां वस्त्रदानेन मृदा स्नानेन शुद्ध्यति ॥

एकादशीदिने मासे यो भुङ्क्ते हरिवासरे ।
कृमिराशिं व्रजत्याशु यावदाभूतसंप्लवम् ॥
शुद्धिमाप्नोत्ययं स्नानाद्रामत्यां कृष्णसंनिधौ ।
दीक्षितो देवपूजायां पूर्वं मैथुनमाचरेत् ॥
आयसाः कण्टकास्तीक्ष्णा नरके कूटशाल्मली ।
पुंसूक्तमपठित्वा तु देवपूजां करोति यः ॥
यदनान्तरविन्यस्तसुप्ततप्तमयोगडी ।
आदावन्ते च सहस्रनामपाठविवर्जनात् ॥
तैलपूर्णकटाहेषु संतप्तेषु तु मानवः ।
निक्षिप्तोऽत्यात्मनो जिह्वां यमाज्ञाकारिभिर्भटैः ॥
अहुत्वा वाप्यदत्त्वा वा भोजनं कुरुते नरः ।
महाक्षमूत्रपूर्णायां वाप्यां वै क्षिप्यते नरः ॥
बृहदारण्यकं जप्त्वा चैतु विमुच्यते नरः ।
पुण्यकालोक्तातिशयसपर्यां यस्तु मुञ्चति ॥
क्षारोदं नाम नरकं नरो याति सुदारुणम् ।
तत्र शस्त्रैर्विशीर्णाङ्गो नमस्कारैर्विशुद्ध्यति ॥
अनिवेदितमन्नं यः शङ्खचक्रगदाभृतः ।
(भुनक्तीति शेषः)
षष्टिवर्षसहस्राणि विष्ठायां जायते कृमिः ॥
चान्द्रायणत्रयं कृत्वा शुद्धिमाप्नोति मानवः ।
अन्यदेवार्पितं चान्नं यो भुङ्क्ते ज्ञानदुर्बलः ॥
(धू(१)म्रपाने महाघोरे आकल्पान्तमधो(२)मुखम् ।
विष्णुस्थानविहीने तु ग्रामेवासी नराधमः ॥)
जन्तुपङ्के महाघोरे क्षिप्तः क्रन्दति विस्तरम् ।
स पङ्गुर्जायते भूमौ गङ्गासागरसंगमे ॥

(१) धनुश्चिन्हान्तर्गतं नास्ति घ० ङ० ।
(२) इतोऽग्रे 'चान्द्रायणत्रयं' पाठोऽधिकः ख०

स्नातः शुद्धिमवाप्नोति कथायाः श्रवणेन च ।
सत्संगमविहीनें च ग्रामेवासी नराधमः ॥
शङ्खावर्षे पतद्घोरे शुद्धः स्यात्तीर्थसेवया ।
शुनेषु नामधेयानि विष्णोरन्यस्य नामतः ॥
आदानं कुरुते यस्तु तैलकुम्भे पतेद् ध्रुवम् ।
सकामः पूजितो येन देवदेवो जनार्दनः ॥
निवृत्तिमार्गे सततः शुद्धिमेति न चान्यथा ।
देवोपकरणैर्यस्तु गृहयात्रां निवर्त्तयेत् ॥
महापेषे महाघोरे मुसलैः पीड्यते भृशम् ।
पक्षियोनिमवाप्नोति देवालंकरणाच्छुचिः ॥
शयानो मिथुनीभोगाद्देवागारे नराधमः ।
शरतल्पे महाघोरे प्राजापत्येन शुध्यति ॥
विना शङ्खं महाविष्णोराभिषेकं करोति यः ।
निरन्नः नरकं गत्वा स्वमांसं खादते नरः ॥
शङ्खेन पयसा देवं स्नाप्य शुद्धिमवाप्नुयात् ।
विष्णोरभिमुखं पादप्रसारं कुरुते नरः ॥
तं पापं पार्ष्णिदंशो तु छिद्रं कुर्वन्ति सत्वरम् ।
सेतुं गत्वा समुद्रस्य गङ्गासागरसंगमे ॥
स्नात्वा शुद्धिमवाप्नोति नान्यथा तु कथञ्चन ।
अवृन्दावनगेहे च निवसन्मानुपाधमः ॥
सर्वानेतान्महाक्रूरान्नरकाने(१)कविंशतिः ।
व्रतभ्रष्टो महापापं महारौरवमेति सः ॥
व्याघ्रयोनिमवाप्नोति बन्दिमोक्षाच्च शुध्यति ।
तुलामकरमेषे तु प्रातःस्नानविवर्जनात् ॥
पैशाचीं योनिमाप्नोति यावदाभूतसंप्लवम् ।
श्रुत्वा सच्छास्त्रमाहात्म्यं शुद्धिमाप्नोति मानवः ॥

(१) 'मेष विन्दति' ख०।

अविभक्तानां पृथग्देवपूजामाह प्रयोगपारिजाते आश्वलायनः—

पृथगप्येकपाकानां ब्रह्मयज्ञो द्विजातिनाम् ।
अग्निहोत्रं सुरार्चा च संध्या नित्यं भवेत्पृथक् ॥

तत्रैव विष्णुधर्मे—

*शालग्रामशिलां वापि चक्राङ्कितशिलां तथा ।
ब्राह्मणः पूजयेन्नित्यं क्षत्रियादिर्न पूजयेत् ॥

इदं स्पर्शसहितपूजाविषयम् ।

शूद्रो वाऽनुपनीतो वा स्त्रियो वा पतितोऽपि वा ।
केशवं वा शिवं वापि स्पृष्ट्वा नरकमश्नुते ॥
ब्राह्मण्यपि हरं विष्णुं न स्पृशेच्छ्रेय इच्छती ।
सनाथा मृतनाथा वा तस्या नास्तीह निष्कृतिः ॥
स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणां च जनेश्वर ।
स्पर्शने नाधिकारोऽस्ति विष्णोर्वा शङ्करस्य च ॥

इति स्कान्दात् । स्पर्शरहिता तु तयोर्भवत्येव,

शालग्रामं न स्पृशेत्तु हीनवर्णो वसुंधरे ।

पूजान्ते देवदेवस्य मुखवस्त्रार्पणं न हि ।
डाकिनीं योनिमासाद्य तिष्ठत्याभूतसंप्लवम् ॥
देवस्य दर्पणं दत्त्वा सद्यः पूतो भवेन्नरः ।
ब्रह्मपारंपरं स्तोत्रं पूजान्ते न पठेद्यदि ॥
न गृह्णाति स्वयं तस्य पूजां चैव तु वार्षिकीम् ।
इत्येतत्कथितं सर्वमपराधफलं मुने ॥
प्रायश्चित्तं मया तेषां विस्तरेण च वर्णितम् ॥ इति ।

*शालग्राममिति । शालग्रामो न विक्रेतव्यः । तथाच स्कान्दे—

शालग्रामशिलायास्तु मूल्यं यः कुरुते नरः ।
विक्रेता चानुमन्ता च यः परीक्षानुमोदकः ॥

स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शो वज्रस्पर्शाधिको मतः ॥
मोहाद्यः संस्पृशेच्छूद्रो योषिद्वापि कदाचन ।
स्वपते नरके घोरे यावदाभूतसंप्लवम् ॥
यदि भक्तिर्भवेत्तस्य स्त्रीणां वापि वसुंधरे ।
दूरादेवास्पृशन्पूजां कारयेत्सुसमाहितः ॥

इति वाराहोक्तेः । (१)शालग्रामशिलामात्रे निषेधो न प्रतिमादौ,

सर्ववर्णैस्तु संपूज्याः प्रतिमाः सर्वदेवताः ।
लिङ्गान्यपि तु पूज्यानि मणिभिः(२)कल्पितानि च ॥

इति तत्रैवोक्तेः ।

चत्वारो ब्राह्मणैः पूज्यास्त्रयो राजन्यजातिभिः ।
वैश्यैर्द्वावेव संपूज्यौ तथैकः शूद्रजातिभिः ॥

इति स्कान्दात् । अन्ये तु दीक्षितविषयत्वेन व्यवस्थामाहुः । विष्णुधर्मे—

तयोरसंभवेऽर्चा वै सा चेह नवधा स्मृता ।
रत्नजा हेमजा चैव राजती ताम्रजा तथा ॥

सर्वे ते नरकं यान्ति यावदाभूतसंप्लवम् ॥ इति ।

स्त्रीशूद्रयोः स्पर्शपूजावत् साक्षात्शालग्रामपूजा निषिद्धा ।

ब्राह्मणक्षत्रवैश्यानां त्रयाणां मुनिसत्तम ।
अधिकारः स्मृतः सद्भिः शालग्रामशिलार्चने ॥
दीक्षायुक्तैस्तथा शूद्रैर्मद्यपानविवर्जितैः ।
कर्त्तव्यं ब्राह्मणद्वारा शालग्रामशिलार्चनम् ॥

इति पद्मात् । पाद्मे—

शालग्रामशिलासंभूतं यस्तोयं पिबते कलौ ।
पापानि तस्य नश्यन्ति शतजन्मार्जितान्यपि ॥

---

(१) 'शालग्राममात्रनिषेधो न' क०
(२) 'कठिनाम्नथा' क०

रैतिक्यर्चा तथा लौही शैलजा द्रुमजा तथा ।
अधमाधमा च विज्ञेया मृन्मयी प्रतिमा च या ॥
एषां फलानि तत्रैव ज्ञेयानि ।
(ना(१)र्च्या गृहेऽश्मजा मूर्तिश्चतुरङ्गुलतोऽधिका ।
न वितस्त्यधिका धातुसंभवा श्रेय इच्छता ॥
एवंलक्षणसंपन्ना पारंपर्यक्रमागता ।
उत्तमा सा तु विज्ञेया गुरुदत्तापि तत्समा ॥)
तत्रैव पाद्मे शालग्रामं प्रक्रम्य—
तत्राप्यामलकीतुल्या पूज्या सूक्ष्मैव या भवेत् ।
यथा यथा शिला सूक्ष्मा तथा स्यात्तु महत्फलम् ॥
तथा—
यवमात्रं तु गर्तः स्याद्यवार्धं लिङ्गमुच्यते ।
शिवनाभिरिति ख्यातस्त्रिषु लोकेषु दुर्लभः ॥

धृते शिरसि पीते च सर्वास्तुष्यन्ति देवताः ।
प्रायश्चित्तं हि पापानां क(२)लौ पादोदकं हरेः ॥ इति ।
शिलैव शैलं, स्वार्थेऽण् । द्वारकाशिलापूजायाः पृथक्करणस्थले एतत्, शालग्रामसहपूजने तस्यार्थतः सिद्धत्वात् । कौर्मे—
यो मोहादथ वालिश्यादकृत्वा देवतार्चनम् ।
भुङ्क्ते स याति नरकान् सूकरेष्वेव जायते ॥
यत्तु—
दानाध्ययनदेवार्चाजपहोमव्रतादिकम् ।
न कुर्याच्छ्राद्धदिवसे माग्निपाणां विसर्जनात् ॥ इति ।
तन्नित्यवर्ज,
श्राद्धाह्नि तु समभ्यर्च्य नृवराहं जनार्दनम् ।
इति विष्णुधर्मात् ।
पूजयित्वा शिवं भक्त्या पितृश्राद्धं प्रकल्पयेत् ।

(१) 'कंसान्तर्गतं नास्ति' क० (२) 'कुलंपादोदकं' घ० ङ०

तत्रैव—

शालग्राममयी मुद्रा संस्थिता यत्र कुत्रचित् ।
वाराणस्या यवाधिक्यं समन्तात्योजनत्रयम् ॥
यो मृतस्तत्समीपे तु मृतो वा नीयतेऽन्तिकम् ।
स वै मोक्षमवाप्नोति सत्यं सत्यं न चान्यथा ॥

तत्रैव—

चक्राङ्कमिथुनं पूज्यं नैकं चक्राङ्कमर्चयेत् ।
चक्राङ्कमिथुनात्सार्धं शालग्रामं प्रपूजयेत् ॥

तत्रैव वाराहे—

म्लेच्छदेशे शुचौ वापि चक्राङ्को यत्र तिष्ठति ।
यो(१)जनानां तथा त्रीणि मम क्षेत्रं वसुंधरे ॥

तत्रैव शालग्रामं प्रकृत्य—

क्रयक्रीता परिज्ञेया मध्यमा याचिताऽधमा ॥

प्रयोगपारिजाते वाराहे—

एवंलक्षणसंपन्ना पारंपर्यक्रमागता ।
उत्तमा सा तु विज्ञेया गुरुदत्तापि तत्समा ॥

अथ पार्थिवपूजा नन्दिपुराणे—

आयुष्मान्बलवान्श्रीमान्पुत्रवान्धनवान्सुखी ।
वरमिष्टं लभेल्लिङ्गं पार्थिवं यः समर्चयेत् ॥
तस्मात्तु पार्थिवं लिङ्गं ज्ञेयं सर्वार्थसाधकम् ॥

तत्रैव—

*गोभूहिरण्यवस्त्रादिबलिपुष्पनिवेदने ।

इति लिङ्गात् । श्राद्धादि विष्णुशिवेतरपूजा न कार्येति केचित् । पूजा च भूतशुद्ध्यादिप्राणप्रतिष्ठादिकं कृत्वैव कार्या । तद्विस्तरोऽन्यत्र बोध्यः ।

*गोभू इति । मृदाहरणादिसप्तसु मन्त्रा अनुपदं बोध्याः ।

(१) 'योजनानि' क०

ज्ञेयो नमः शिवायेति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ॥
सर्वमन्त्राधिकश्चायमोङ्काराद्यः षडक्षरः ।

भविष्ये—

पूर्तयोऽष्टौ शिवस्यैताः पूर्वादिक्रमयोगतः ।
आग्नेय्यन्ताः प्रपूज्यास्तु वेद्यां लिङ्गे शिवं यजेत् ॥

अत्र-*'न प्राचीमग्रतः शंभोः' इति रुद्रयामले निषेधात् नान्तरालं प्राची, किन्तु *प्रसिद्धैव । तिथितत्त्वे देवीपुराणे—

*मृदाहरणसंघट्ट प्रतिष्ठाह्वानमेव च ।
स्नपनं पूजनं चैव विसर्जनमतः परम् ॥
हरो महेश्वरश्चैव शूलपाणिः पिनाकधृक् ।
शिवः पशुपतिश्चैव महादेव इति क्रमः ॥

अन्योपचारेषु च पञ्चाक्षरः षडक्षरो वा मन्त्र इत्यर्थः, नाममन्त्रो वा बोध्यः । *न प्राचीमिति ।

देवाग्रे स्वस्य वाप्यग्रे प्राची प्रोक्ता गुरुक्रमैः ।

इत्यपि द्रष्टव्यम् । तथाच प्राचीमग्रतः कृत्वा संमुखीकृत्य शम्भोः पूजां न कुर्यात् । *प्रसिद्धैवेति । प्राच्यैशान्यादिक्रमेण वामावर्त्तेन, 'आग्नेय्यन्ता' इत्युक्तेः । केचित्तु उदीचीमग्रतः कृत्वा उदीच्यभिमुखीभूयेति । तस्मादन्तरालमेव प्राचीमाहुः । तन्न बहुसंमतम् । *मृदिति । 'ॐहराय नमः' इति मृदमाहृत्य संशोध्य तस्यां शुचि जलं प्रक्षिप्य 'ॐमहेश्वराय नमः' इति संघट्टनं कृत्वा तेन पिण्डेन लिङ्गं कुर्यात् । तच्चाशीतिरक्तिकारूपाद्रक्षादधिकपरिमाणमङ्गुष्ठादधिकोच्चं च । ततः 'ॐशूलपाणये नमः शिवेह सुप्रतिष्ठितो भव' इति प्रतिष्ठाप्य

ध्यायेन्नित्यं महेशं रजतगिरिनिभं चारुचन्द्रावतारं
रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गं परशुमृगवराभीतिहस्तं प्रसन्नम् ।
पद्मासीनं समन्तात्स्तुतममरगणैर्व्याघ्रकृत्तिं वसानं

स्कान्दे—

शुष्काण्यपि च पत्राणि श्रीवृक्षस्य निवेदयेत् ।

तत्रैव भविष्ये—

धत्तूरकैश्च यो लिङ्गं सकृत्पूजयते नरः ।
स गोलक्षफलं प्राप्य शिवलोके महीयते ॥

योगिनीतन्त्रे—

शिवागारे झल्लकं च सूर्यागारे च शङ्खकम् ।
दुर्गागारे वंशवाद्यं म(२)धुरीं न च वादयेत् ॥

श्राद्धहेमाद्रौ स्कान्दे—

स्पृष्ट्वा रुद्रस्य निर्माल्यं सवा(३)सा आप्लुतः शुचिः ।

प्रयोगपारिजाते क्रियासारे—

मध्यमानामिकामध्ये पुष्पं संगृह्य पूजयेत् ।
अङ्गुष्ठतर्जन्यग्राभ्यां निर्माल्यमपनोदयेत् ॥

विश्वाद्यं विश्ववन्द्यं निखिलभयहरं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम् ॥

इति ध्यात्वा 'पिनाकधृने नमः शिवेहागच्छ' इत्यावाह्य प(१)ञ्चाक्षरेण पाद्यार्घ्याचमनीयानि दत्त्वा 'ॐपशुपतये नमः' इति शुद्धोदकेन संस्नाप्य आचमनीयवस्त्राचमनीययज्ञोपवीतगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्याचमनीयफलताम्बूलदक्षिणानीराजनप्रदक्षिणानमस्कारान् 'ॐनमः शिवाय' इति मन्त्रेण कुर्यात् । ततोऽष्टमूर्त्तिपूजां कुर्यात् । सा चेत्थम्–ॐशि(२)वाय क्षितिमूर्त्तये नमः' यथास्थितप्राच्याम्, 'ॐभवाय जलमूर्त्तये नमः' इत्यैशान्यां, 'ॐरुद्रायाग्निमूर्त्तये नमः' इत्युत्तरस्यां, 'ॐउग्राय वायुमूर्त्तये नमः' इति वायव्यां, 'ॐभीमायाकाशमूर्त्तये नमः' इति प्राच्यां, 'ॐपशुपतये यजमानमूर्त्तये नमः' इति नैर्ऋत्यां, 'ॐमहादेवाय सोममूर्त्तये नमः' इति दक्षिणस्यां,

---

(१) 'मधुरीं' क० (२) 'वाससा' ख० ग०
(३) 'नमः शिवाय' इत्यनेनेत्यर्थः ।
(४) 'ॐशर्वाय क्षितिपतये' ख०ङ० ।

अपनीतं च निर्माल्यं चण्डेशाय निवेदयेत् ।
अशून्यमस्तकं लिङ्गं सदा कुर्वीत पूजकः ॥

शूलपाणौ लैङ्गे—

वरं प्राणपरित्यागः शिरसो वापि कर्तनम् ।
न चैवापूज्य भुञ्जीत शिवलिङ्गे महेश्वरम् ॥
सूतके मृतके चैव न त्याज्यं शिवपूजनम् ॥

तिथितत्त्वे लैङ्गे—

विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया ।
पूजितोपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥
तस्मान्मृदापि कर्तव्यं ललाटे वै त्रिपुण्ड्रकम् ॥

रुद्राक्षधारणे विशेषः शिवरहस्ये—

एकवक्त्रः शिवः साक्षाद्ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।
अवध्यत्वं प्रतिस्रोतो वह्निस्तम्भं करोति च ॥
द्विवक्त्रो हरगौरी स्याद्गोवधाद्यघनाशकृत् ।
त्रिवक्त्रो ह्यग्निजन्माऽथ पापराशिं प्रणाशयेत् ॥

'ॐईशानाय सूर्यमूर्तये नमः' इत्याग्नेय्याम् । ततः स्तोत्रादिना स्तुत्वा त्रिः पुष्पाञ्जलिं समर्प्य नत्वा क्षमस्वेति संप्रार्थ्य 'ॐमहादेवाय नमः' इति विसर्जयेदिति । शिवपूजायां विशेषः—

आपः क्षीरं कुशाग्राणि दध्यक्षतमधुतण्डुलाः ।
सिताश्च सर्षपाश्चैव अर्घोऽष्टाङ्गः प्रकीर्तितः ॥
जलकाश्मीरकुष्ठैस्तु रक्तचन्दनचन्दनैः ।
तमालागुरुकर्पूरैः शांभवं चाष्टगन्धकम् ॥
तुलसीबिल्वनिर्गुण्डीजम्बूराम्रवणं तथा ।
पञ्चबिल्वमिति प्रोक्तमर्चयेदिन्दुशेखरम् ॥
गुग्गुलं घृतसंयुक्तं शिवे धूपं निवेदयेत् ।
दधित्थं घृतसंयुक्तं दहेद्बिल्वमथापि वा ॥

चतुर्वक्त्रः स्वयं ब्रह्मा नरहत्यां व्यपोहति ।
पञ्चवक्त्रस्तु कालाग्निरगम्याभक्ष्यपापनुत् ॥
षड्वक्त्रस्तु गुहो ज्ञेयो भ्रूणहत्यादि नाशयेत् ।
सप्तवक्त्रस्त्वनन्तः स्यात्स्वर्णस्तेयादिपापहृत् ॥
विनायकोऽष्टवक्त्रः स्यात्सर्वानृतविनाशकृत् ।
भैरवो नववक्त्रस्तु शिवसायुज्यकारकः ॥
दशवक्त्रः स्मृतो विष्णुर्भूतप्रेतभयापहः ।
एकादशमुखो रुद्रो नानायज्ञफलप्रदः ॥
द्वादशास्यस्तथादित्यः सर्वरोगनिबर्हणः ।
त्रयोदशमुखः कामः सर्वकामफलप्रदः ॥
चतुर्दशास्यः श्रीकण्ठो वंशोद्धारकरः परः ॥ इति ।

दीपादिकं प्रागुक्तं प्रतिष्ठायामिति । प्रतिष्ठा च स्मृत्यन्तरे—

प्रक्षाल्य गन्धतोयेन पञ्चगव्येन चोपरि ।
शिवाम्भसापि प्रक्षाल्य श्रीरुद्रेणाभिषेचयेत् ॥
रुद्राक्षाणां प्रतिष्ठेयमेवं वैदिकसंमता ।
अथवा वैदिकमते प्रतिष्ठा नैव विद्यते ॥

नारदीये—

शिवप्रदक्षिणे मर्त्यः सोमसूत्रं न लङ्घयेत् ।

प्रदक्षिणाप्रकारस्तु—

वृषं चण्डवृषं चैव सोमसूत्रं पुनर्वृषम् ।
चण्डं च सोमसूत्रं च पुनश्चण्डं पुनर्वृषम् ॥

सोमसूत्रप्रमाणं यथा—

प्रासादविस्तारप्रमाणसूत्रं सोमस्य सूत्रं दिशि सोमसूत्रम् ।
सूत्राद्बहिर्लङ्घनतो न दोषः स्याद्दोष आभ्यन्तरलङ्घनेन ॥

लिङ्गावधिकं यावत् प्रासादभित्ति सोमस्य दिशि उत्तरस्यां दिशि सूत्रं सोमस्य सूत्रं तन्न लङ्घयेत् । तदग्रे तल्लङ्घने न दोष इत्यर्थः ।

तथा—

विना मन्त्रेण यो धत्ते रुद्राक्षं भुवि मानवः ।
स याति नरकान्घोरान्यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
पञ्चामृतं पञ्चगव्यं स्नानकाले प्रयोजयेत् ।
रुद्राक्षस्य प्रतिष्ठायां मन्त्रं पञ्चाक्षरं तथा ॥
त्र्यम्बकादिकमन्त्रं च तथा तत्र प्रयोजयेत् ॥

यद्वा 'ॐ अघोर ॐ ह्रैं अघोरतर ॐ ह्रौं ह्रां नमस्ते रुद्ररूपाय ह्रैं स्वाहा' अनेनाभिमन्त्र्य धारयेत् । तथा—

अष्टोत्तरशतं कार्या चतुःपञ्चाशदेव वा ।
सप्तविंशतिमाना वा ततो हीनाधमाः स्मृताः ॥

प्रजापतिः—

मोक्षार्थी पञ्चविंशत्या धनार्थी त्रिंशता जपेत् ।
पुष्ट्यर्थी पञ्चविंशत्या पञ्चदश्याभिचारिके ॥
सप्तविंशतिरुद्राक्षमालया देहसंस्थया ।
यत्करोति नरः पुण्यं सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥
यो ददाति द्विजेभ्यश्च रुद्राक्षं भुवि सन्मुखम् ।
तस्य प्रीतो भवेद्रुद्रः स्व(१)पदं च प्रयच्छति ॥ इति ।

पदार्थादर्शे बोपदेवः—

रुद्राक्षान्कण्ठदेशे दशनपरिमितान्मस्तके विंशती द्वे
षट् षट् कर्णप्रदेशे करयुगलकृते द्वादश द्वादशैव ।
बाह्वोरिन्दोः कलाभिर्नयनयुगकृते एकमेकं शिखायां
वक्षस्यष्टाधिकं यः कलयति शतकं स स्वयं नीलकण्ठः ॥

हेमाद्रौ शिवधर्मे—

स्नानं पलशतं ज्ञेयमभ्यङ्गः पञ्चविंशतिः ।
पलानां द्वे सहस्रे तु महास्नानं प्रकीर्तितम् ॥
पञ्चविंशत्पलं लिङ्गे अभ्यङ्गं कारयेदथ ।

(१) 'स्वपदे' ग०

शिवस्य सर्पिषा स्नानं प्रोक्तं पलशतेन च ॥
तावता मधुना चैव दध्ना चैव ततः पुनः ।
तावतैव च क्षीरेण गाङ्गेनैव भवेत्ततः ॥
भूयः सार्धसहस्रेण पलानामैक्षवेण च ।
रसेन कारयेत्स्नानं भक्त्या चोष्णाम्बुना ततः ॥

विष्ण्वादौ तु स्कान्दे—

क्षीराद्दशगुणं दध्ना घृतेनैव दशोत्तरम् ।
घृताद्दशगुणं क्षौद्रं क्षौद्राच्चैक्षवजं तथा ॥

ब्राह्मे—

देवानां प्रतिमा यत्र घृताभ्यङ्गक्षमा भवेत् ।
पलानि तत्र देयानि श्रद्धया पञ्चविंशतिः ॥

इदं कोडीकृताभिप्रायेण । तत्रैव संग्रहे—

विष्वक्सेनाय दातव्यं नैवेद्यस्य शतांशकम् ।
पादोदकं प्रसादं च लिङ्गे चण्डेश्वराय तु ॥

पञ्चायतनसंनिवेशमाह बोपदेवः पदार्थादर्शश्च—

शंभौ मध्यगते हरीनहरभूदेव्यो हरौ शंकरे-
भास्यैनागसुता रवौ हरगणेशाजाम्बिकाः स्थापिताः ।
देव्यां विष्णुहरैभवक्त्ररवयो लम्बोदरेऽजेश्वरे-
नाम्याः शंकरभागतोऽतिसुखदा व्यस्तास्तु हानिप्रदाः ॥

शंकरभागतः ईशानकोणादारभ्य प्रदक्षिणमित्यर्थः । *अत्र दिक्स्वरूपमुक्तं प्रयोगपारिजाते मन्त्रशास्त्रे—

देवस्य मुखमारभ्य दिशं प्राचीं प्रकल्पयेत् ।
तदाद्रि परिवाराणामङ्गाद्यावरणस्थितिः ॥

---

*अत्रेति । पञ्चायतनसंनिवेश इत्यर्थः ।

यत्रैव भानुस्तु विगत्युदेति प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति । इत्युक्ता प्राची न ग्राह्येत्यभिप्रायः । अत्र वदन्ति—इयं प्राची तान्त्रिकपूजापामेव न वैदिकपूजायां, तस्यां तु प्रसिद्धैव आवरणा-

तत्र क्रमः पाद्मे—

*रविर्विनायकश्चण्डी ईशो विष्णुस्तु पञ्चमः ।
अनुक्रमेण पूज्यन्ते व्युत्क्रमे तु महद्भयम् ॥

द्यभावात् । पञ्चायतनसंनिवेशेऽपि प्रसिद्धैव प्राची नतु पूज्यपूजकमध्यरूपेति । *रविरिति पौराणः प्रकारः । तान्त्रिकस्तु पञ्चानां मध्ये मुख्यस्यावाहनादिनमस्कारान्तं पूजाकाण्डं समाप्य अन्यस्येत्येवं कण्डानुसमयः ।

मुख्ये पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा गणेशाद्यर्चनं भवेत् ।
गणेश एव मुख्यश्चेत्तत्र सूर्यक्रमाद्भवेत् ॥

इति क्रमाभिधानात् । मुख्ये प्रधानदेवतायां पुष्पाञ्जल्यन्तपूजाकाण्डं समाप्य पदार्थानुसमयेन गणेशादीनर्चयेदित्यर्थः । शारदातिलकटीकायां पुष्पाञ्जल्यन्तरमादौ विधीयते इत्युक्तम् । अत्र पक्षान्तरे मुख्यत्वोक्त्या देवतान्तरस्याङ्गत्वं लभ्यते । एवञ्चाङ्गप्रधानपूजयोरेककालीनत्वं सिद्ध्यति । तथाच सर्वेषामावाहनं ततः स्थापनमिति पदार्थानुसमय एव । ततः मुख्ये मध्ये पुष्पाञ्जल्यन्तां पूजां कृत्वाऽङ्गदेवतापूजा कार्येति । एतत्पक्षद्वयमपि तान्त्रिकपूजायामेव तत्रैवोक्तत्वात् । वैदिकपूजायां स्थापनक्रम एव ।

गणार्कौ (तु)समभ्यर्च्य शैवो विष्णुं प्रपूजयेत् ।
अर्चयेच्च शिवं पश्चाच्छिवमादौ तु वैष्णवः ।
ततो विष्णुं ततो दुर्गामेवं स्यादर्चनाक्रिया ॥

अत्र गणेशार्कयोः क्रमे न तात्पर्यं, किन्तु तावपूजयित्वा प्रधानं न पूज्यमित्यत्र । आदौ न सर्वादौ किन्तु विष्ण्वादौ । पौराणोऽयं क्रमः । आगमोक्तस्तु योगिनीतन्त्रे—

गणेशसूर्यविष्ण्वीशदुर्गा आवाह्य पूजयेत् । इति ।

अत एव विष्णुशिवगणेशसूर्यदुर्गाभ्यो नम इत्यादि श्लिष्टमन्त्र एव विष्णुपञ्चायतने वाजपेययाजिभिरुक्तः । सूर्यातिरिक्तपञ्चायतनपूजापि आदौ सूर्यपूजां कृत्वैव कार्या,

तथा—

पूज्यपूजकयोर्मध्ये प्राची प्रोक्ता विचक्षणैः ॥

अथ केशवादिमूर्तयः । गोपदेवः—

केविगोवादापुहृपेप्रजाच्युकृमसात्रिना ।
वाऽधोनृहसानिश्रीपा शाचगं वि गपे चपे ॥

अत्र केचिगवित्याद्यैः केशवविष्ण्वादिचतुर्विंशतिमूर्तयोऽभिधीयन्ते । शान् शङ्खान् चगं चक्रगदे ज्ञेये इत्यर्थः । शिष्टे भुजे पद्मं त्वर्थतः सिद्धम् । अत्र दक्षि(१)णोर्ध्वकरक्रमेण ज्ञेयम्, 'दक्षि(१)णोर्ध्वकरक्रमात्' इति हेमाद्रौ वचनात् तेन हेमाद्रिणा संवादः । विशब्देन विपरीतं गचे इत्यर्थः । अत्रापि (२)शादित्यनुवृत्तिः । शङ्खाङ्गदाचक्रे इत्यर्थः । गपे इत्यत्रापि शादनुवर्तनं । शङ्खाङ्गदापद्मे इत्यर्थः । विपरीते पद्मगदे इत्यत्रापि शङ्खाज्ज्ञेये । चपे चक्रपद्मे । शङ्खाचक्रपद्मे इत्यर्थः । वि इति अत्रापि, पद्मचक्रे इत्यर्थः । तेन(३)चगे इत्यष्टौ मूर्तयः । गपे इत्यष्टौ मूर्तयः । चपे इत्यत्र च । अत्र *मूलं हेमाद्रौ ज्ञेयम् ।

प्रातःसंध्यावसाने तु नित्यं सूर्यं समर्चयेत् ।

इति वचनात्,

अपूज्य प्रथमं सूर्यमपरान् यः प्रपूजयेत् ।
न तद्भूतकृतं पाद्यं संप्रतीक्षन्ति देवताः ॥

इति आगमाच्च ।

*मूलमिति ।

शंखचक्रगदाब्जाढ्यः केशवः सूर्यसप्रभः ।

(इतः युक्तः)

---

(१) 'दक्षिणाधः क' ग० (२) 'अत्रापि शाच्छादनु' ग०
(३) 'तेन च गदे' ग०

कञ्जकम्बुचक्रगदाधृग्गो विष्णू रविप्रभः ॥
गदाब्जशंखचक्रैतो गोविन्दो भास्करद्युतिः ।
वामनोऽरिगदापद्मशंखैतो रविसुप्रभः ॥
दामोदरः शंखगदाचक्रपद्मार्कसप्रभः ।
पद्मशंखगदाचक्रो सूर्याभः पुरुषोत्तमः ॥
सारिपद्मः शंखगदो हृषीकेशोऽर्कसप्रभः ।
उद्यदर्कनिभोपेन्द्रो गदाचक्राब्जशंखधृक् ॥
प्रद्युम्नो रविभः शंखगदाब्जारिधरो विभोः ।
जनार्दनश्चक्रशंखगदाब्जैतो रविप्रभः ॥
सूर्याभोऽच्युतनामाब्जचक्रशंखगदायुधः ।
उद्यदर्कनिभः कृष्णो गदापद्मारिशंखभृत् ॥
सशंखाब्जगदाचक्रः सूर्याभो मधुसूदनः ।
माधवश्चक्रशंखाब्जगदैतो रविसुप्रभः ॥
त्रिविक्रमो गदाचक्रशंखपद्मो रविप्रभः ।
नारायणः साब्जगदाचक्रशंखो रविप्रभः ॥
शंखचक्रे पद्मगदे वासुदेवो रविद्युतिः ।
रविप्रभो गदाशंखचक्राब्जैतो ह्यधोक्षजः ॥
नृसिंहः सूर्यभः पद्मगदाशंखादिसंयुतः ।
सारिपद्मगदाशंखो हरिः प्रद्योद्रविप्रभः ॥
शंखाब्जारिगदासूर्यप्रभः संकर्षणो विभुः ।
अनिरुद्धो गदाशंखपद्मचक्री रविप्रभः ॥
श्रीधरोऽरिगदाशंखपद्मैतोऽर्कसमद्युतिः ।
पद्मनाभः साब्जचक्रगदाशंखोऽजसान्निभः ॥ इति ।

श्रीक्रमेणापि यथा खिंकेदानचीमादगनात्रिधिमत्रिढंजीवज्श्री-ढेहृथिपणादासयार्खीह्पीमानिटीतिपुंटादौनृदंथाच्युचिंजोपटींहानि-झठांक ॥ अस्यार्थः शंखचक्रगदापद्मानि भवतो धार्याणि । तेषां क्र-मेण अआइईसंज्ञाः । एवं शंखस्य कखगघेति चत्वारो वर्णाः संज्ञाः ।

अथ बौधायनसूत्रं त्रैविक्रमीं चानुसृत्य लिङ्गार्चाप्रतिष्ठोच्यते—'यजमानः पूर्वोक्तकाले पूर्वेद्युः दशद्वादशषोडशान्यतरहस्तं मण्डपं कृत्वाऽऽग्नेये हस्तमात्रं चतुरस्रं कुण्डं स्थण्डिलं वा पूर्वतो हस्तमात्रां वेदीं नैर्ऋते वा(१)स्तुमण्डपं मध्ये वेदीं तदुपरि सर्वतोभद्रं कृत्वा प्राणानायम्यास्यां मूर्तौ लिङ्गे(२) वा देवस्य सान्निध्यसिद्ध्यर्थं दीर्घायुर्लक्ष्मीसर्वकामसमृद्ध्यक्षय्यसुखकामोऽमुकमूर्तिप्रतिष्ठां करिष्ये इति सङ्कल्प्य गणेशपूजनपुण्याहवाचनमातृकापूजननान्दीश्राद्धानि कृत्वाचार्यं चतुर ऋत्विजश्च वृत्वा वस्त्राद्यैः पूजयेत्। अथाचार्यो यदत्र संस्थितमिति सर्षपान् विकीर्यापोहिष्ठेति कुशोदकेन भूमिं प्रोक्ष्य देवा आयान्तु, यातुधाना अपयान्तु, विष्णो देवयजनं रक्षस्वेति भूमौ प्रादेशं कृत्वाऽस्मत्कृततुलापद्धतिमार्गेण मण्डपप्रतिष्ठां कृत्वाऽकृत्वा वा पूर्वरात्रौ हिरण्योपधानं देवं पञ्चगव्यहिरण्ययवदूर्वाश्वत्थपलाशपर्णान्युदकुम्भे प्रक्षिप्य ताभिरद्भिरापोहिष्ठेति तिसृभिर्हिरण्यवर्णा इति चतसृभिः पवमानःसुवर्जन इ-

---

चक्रस्य चळजखेति। गदायाः टठडढेति। पद्मस्य तथदधेति। एवञ्च त्रिके इत्यादौ प्रथमैः कचटतैः प्रथमः शंखः, द्वितीयैः खछठथैः द्वितीयं चक्रं, तृतीयैः गजडदैः तृतीया गदा, चतुर्थैः घझढधैश्चतुर्थं पद्ममिति च ऊर्ध्वं दक्षिणकरक्रमेण विन्यासात्केशवादिमूर्तयः। अयमर्थः—त्रिके खं शंखः संज्ञात्वात्, खश्चक्रं द्वितीयत्वात्, ईर्गदा संज्ञात्वात्, शिष्टं पद्ममर्थलभ्यम्, केशवः। दानः दः पद्मं संज्ञात्वात्, दः गदा तृतीयत्वात्, आ चक्रं संज्ञात्वात्, शिष्टः शंखः, नारायणः एवं क्रमेण चीपा इत्यादेरर्थः कार्यः।

---

(१) 'मण्डलमध्ये' ख० 'मण्डलं मध्ये' क०
(२) 'लिङ्गे वा' नास्ति ख०

त्यनुवाकेनाभिषिच्य व्याहृतिभिरिदंविष्णुरिति फलयवदूर्वाः समर्प्य(१)नमस्ते रुद्रमन्यव इति रुद्रे ततो रक्षोहणमिति हस्ते कङ्कणं बद्ध्वा वाससाच्छाद्य अवतेहेड उदुत्तममिति जलेऽधिवासयेत्' । इदं बौधायनोक्तम् ।

ततश्चलिङ्गे अर्चायां वा अन्वाग्निं प्रतिष्ठाप्य गोक्षीरे नीवारचरुं कृत्वा विष्णुश्चेत् कृसरमपि श्रपयित्वाऽऽज्यभागान्ते पलाशोदुम्बराश्वत्थशम्यपामार्गसमिद्भिः आज्येन चरुणा तिलैर्वा प्रत्येकमष्टाविंशतिमष्टौ वाऽऽहुतीर्लोकपालमूर्तिपातिभ्यो हुत्वा स्थाप्य देवमन्त्रेण पूर्वोक्तसमित्तिलनैवारचर्वाज्यैरष्टसहस्रमष्टशतमष्टाविंशतिं वा हुत्वा 'अग्निर्यजुर्भिः' इत्यनुवाकेन दशाहुतीर्जुहुयात् । प्रतिद्रव्यहोमान्ते देवं पादनाभिशिरस्सु स्पृशेत् । आज्यहोमे चोत्तरतः सजलकुम्भे संपातान्नयेत् । तेषां मन्त्राः—इन्द्रायेन्दो इतीन्द्रस्य, स्योनेति पृथिवीमूर्तेः, अघोरेभ्य इति तत्पतेः, शर्वस्य अग्न आयाहीत्यग्नेः, अग्निं दूतमित्याग्निमूर्तेः, न(१)मः शर्वाय च पशुपतये चेति पशुपतेः, यमाय सोममिति यमस्य, असि हि वीरिति यजमानमूर्तेः, स्तुहि श्रुतं तत्पतेः उग्रस्य, असुन्वन्तं निर्ऋतेः, आकृष्णेन सूर्यमूर्तेः, यो रुद्रो अग्नौ इति तत्पते रुद्रस्य, इमं मे वरुणस्य, शंनो देवी जलमूर्तेः, नमो भवायेति भवस्य, आनो नियुद्भिरिति वायोः, वात आ वातु वायुमूर्तेः, तमीशानं तत्पतेरीशानस्य, आप्यायस्वेति कुबेरस्य, वयं सोमेति सोममूर्तेः, तत्पुरुषाय महादेवस्य, अभित्वा ईशानस्य, आदित्प्रत्नस्येत्याकाशस्य, नम उग्राय चेति तत्पतेर्भीमस्य । ततो देवस्य पादौ स्पृशेत् । एवं द्वितीये

(१) 'नमस्ते रुद्रमन्यव इति रुद्रे ततो' नास्ति ख० ग०

(१) 'नमः शिवाय' क० ।

कृत्वा नाभिं, तृतीये मध्यं, चतुर्थे उरः, पञ्चमे शिरः स्पृष्ट्वा प्रतिपर्यायं संपातजलेन देवमभिषिञ्चेत । ततः स्विष्टकृदादिहोमशेषं समाप्यार्चां शोधयेत् । स्थिरलिङ्गार्चादौ तु नेदानीमग्निस्थापनहोमादि कार्यम् ।

ततो देवं नत्वा—

स्वागतं देवदेवेश विश्वरूप नमोऽस्तु ते ।
शुद्धेऽपि त्वदधिष्ठाने शुद्धिं कुर्मः सहस्व ताम् ॥

इति संप्रार्थ्य 'उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते' इति सर्वमुत्थाप्य पूर्वमकृतेऽग्न्युत्तारणे अधुना वा कार्यम् 'अग्निःसप्तिम्' इति सूक्तमग्निपदहीनं पठित्वा तत्सहितं पुनः पठेत् । एवमष्टसहस्रमष्टशतमष्टाविंशति वा पठन् जलं पातयेत् । ततोऽर्चां द्वादशवारं मृदा जलेन च प्रक्षाल्य मन्त्रवत्पञ्चगव्यं कृत्वा 'पयः पृथिव्याम्' 'आपोराजानम्' इति च संस्नाप्य 'आप्यायस्व' 'दधिक्राव्णः' 'तेजोसि' 'मधुवाता' 'आयं गौः' इति पञ्चामृतैः संस्नाप्य लिङ्गं चेत् 'नमस्ते रुद्र मन्यवे' इत्यष्टाभिः संस्नाप्य घृतेनाभ्यज्योद्वर्तनोष्णोदकेन प्रक्षाल्य गन्धं दत्त्वा संपातोदकेनाभिषिच्य सपल्लवैश्चतुर्भिः कुम्भैः 'आपोहिष्ठा' इति त्रिभिः 'आकलशेषु' इति च प्रत्येकं, 'समुद्रज्येष्ठा' इति चतुर्भिः 'आकलशेषु' इति च मिलितैः संस्नाप्यौदुम्बरादिपीठेऽर्चामुपवेश्य परितोऽष्टादिक्षु सजलकुम्भान्संस्थाप्य तेषु गन्धपुष्पदूर्वाः क्षिप्त्वा आद्ये सप्तमृदः, द्वितीये पुष्करपर्णशमीविकङ्कताश्मन्तकत्वचः गङ्गाद्यं, तृतीयादिषु सप्तधान्यं पञ्चरत्नफलपुष्पाणि कुशदूर्वातीर्थजलसमुद्रोदकगन्धफलसर्वौषधीः क्षिप्त्वा क्रमेण 'आपोहिष्ठा' इति तिसृभिः 'हिरण्यवर्णाः' इति चतसृभिः पवमानानुवाकेन चाभिषिच्यैककुम्भे

शमीपलाशवटखदिरबिल्वाश्वत्थविकङ्कतपनसाम्रशिरीषोदुम्बराणां पल्लवान् कषायांश्च क्षिप्त्वा 'अश्वत्थेव:' इत्यभिषिच्य पञ्चरत्नोदकेन 'हिरण्यवर्णाः' इति संस्नाप्य वाससी दत्त्वा उपवीतादि दीपान्तं कृत्वा 'हिरण्यगर्भः' 'य आत्मदा' 'यः प्राणतः' 'यस्येमे' 'येन द्यौः' 'यं क्रन्दसी' 'आपो ह यत्' 'यश्चिदापो' इत्यष्टौ पिष्टदीपान् दत्त्वा सुवर्णशलाकया तैजसपात्रस्थं मधु घृतं च गृहीत्वा 'चित्रं देवानां' 'तेजोसि' इति मन्त्राभ्यां

ॐ नमो भगवते तुभ्यं शि(१)वाय हरये नमः ।
हिरण्यरेतसे विष्णो विश्वरूपाय ते नमः ॥

इति च दक्षिणसव्ये देवनेत्रे मन्त्रावृत्त्या लिखेत् । 'अञ्जन्ति त्वा' इत्यञ्जनेन मधुना वाऽङ्क्त्वा 'देवस्य त्वा सवितुः प्र(२)सवे० इन्द्रस्येन्द्रियेणानज्मि' इति मध्वाज्यशर्कराभिरङ्क्त्वा तेनैवाञ्जनेन पुनरञ्जयेत् । स्थिरलिङ्गे तु स्वर्णसूच्या गन्धेन । 'ॐ नमो भगवते रुद्राय हिरण्यरेतसे पराय परमात्मने विश्वरूपायोमाप्रियाय नमः' इत्यञ्जनादिनाऽञ्जयेत् । ततः आदर्शभक्ष्यादि दर्शयेत् । ततः कर्ता आचार्याय गामृत्विग्भ्यश्च दक्षिणां दद्यात् । अथाचार्यः प्रत्यृचमादौ प्रणवं वदन् पुरुषसूक्तेन स्तुत्वा वंशपात्रे पंचवर्णौदनेन देवस्य नीराजनं कारयित्वा रुद्राय चतुष्पथादौ दद्यात् । मन्त्रस्तु—'ॐ नमो रुद्राय सर्वभूताधिपतये दीप्तशूलधरायोमादयिताय विश्वाधिपतये रुद्राय वै नमो नमः शिवमगर्हितं कर्मास्तु स्वाहा' इति । अश्वत्थपर्णे भूतेभ्यो नम इति । केचिदेतद्रात्रौ स्थिरप्रतिष्ठायामिच्छन्ति ।

अथाचार्यः सर्वतोभद्रे देवानावाहयेत् । मध्ये ब्र-

(१) 'हराय हरये' क०
(२) 'प्रसवे० इन्द्रस्येन्द्रियेणानज्मि' नास्ति क०

ह्माणम्, पूर्वादिदिक्षु इन्द्रादिलोकपालान्, ईशानेन्द्रा-
द्यन्तरालेषु वसून् रुद्रान् आदित्यान् अश्विनौ विश्वान्दे-
वान् पितॄन् स्कन्दवृषौ, अग्नीशानाद्यन्तरालेषु दक्षं वि-
ष्णुं दुर्गां स्वधाकारं मृत्युरोगान् समुद्रान् सरितः म-
रुतः गणाधिपं चेति। मध्ये एव पृथिव्यां मेरुं संस्थाप्य
देवं चावाह्य प्रागादि वज्रं शक्तिं दण्डं खड्गं पाशम्
अङ्कुशं गदां शूलं, तद्बाह्ये गौतमं भरद्वाजं विश्वामि-
त्रं कश्यपं जमदग्निं वसिष्ठम् अत्रिम् अरुन्धतीं च, त-
द्बाह्ये नवग्रहान्, तद्बाह्ये ऐन्द्रीं कौमारीं ब्राह्मीं वा-
राहीं चामुण्डां वैष्णवीं माहेश्वरीं वैनायकीमित्येताः
नामभिरावाह्य सम्पूज्य अर्चायां देवं तन्मन्त्रेणावाह्य
मण्डलमध्येऽर्चां 'सुप्रतिष्ठो भव' इति निवेश्य संपूज्य
वह्नौ मण्डलदेवतानां नामभिस्तिलाज्येन दशदशाहुती-
र्हुत्वा पुष्पाञ्जलिं समर्प्य 'नमो महद्०' इति देवं नत्वा
मण्डलादुत्तरतः स्वास्तिके मञ्चकं तदुपरि शय्यां कृत्वा
'उत्तिष्ठ' इति देवमुत्थाप्य मङ्गलघोषैः शय्यायां देवमा-
रोप्य पुरुषसूक्तोत्तरनारायणाभ्यां स्तुत्वा देवे न्यासं
कुर्यात्। तद्यथा—पुरुषात्मने नमः, प्राणात्मने०, प्रकृति-
तत्त्वाय०, बुद्धितत्त्वाय०, अहंकारतत्त्वाय०, मनस्तत्त्वाय०
इति सर्वाङ्गे। प्रकृतितत्त्वाय०, बुद्धितत्त्वाय० हृदि। शा-
ब्दतत्त्वाय० शिरसि। स्पर्शतत्त्वाय० त्वचि। रूपत-
त्त्वाय० हृदि। एवं क्रमेण रसगन्धश्रोत्रत्वक्चक्षुर्जि-
ह्वाघ्राणवाक्पाणिपादपायूपस्थपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाश-
सत्त्वरजस्तमोदेहतत्त्वानि विन्यसेत्। ततः पुरुषसूक्तस्या-
द्यमृचं करयोः, तदुत्तरां जान्वोः, तदुत्तरां कट्योः, 'तं
यज्ञम्' इति तिस्रः नाभिहृत्कण्ठेषु, 'तस्मादश्वा' इति
द्वयं बाह्वोः, 'ब्राह्मणोऽस्य' इति द्वयं नासयोः, 'नाभ्या'
इति द्वयमक्ष्णोः, अन्त्यां शिरसि। केचित्तत्त्वन्याससमन्य-

धा आहुः । पुरुषप्रकृतिमहदहंकारतत्त्वानि, शब्दस्पर्श-रूपरसगन्धतन्मात्राणि, आकाशवायुतेजोऽप्पृथिवीश्रो-त्रत्वक्चक्षुरसनाघ्राणवाक्पाणिपादपायूपस्थमनस्तत्त्वा-नीति । केचिदेतानि स्थिरलिङ्गादावेवेच्छन्ति । ततः 'सुखशायी भव' इति शय्यायां देवं स्वापयित्वा मण्ड-लशय्ययोरन्तराले न गन्तव्यमिति प्रैषं दत्त्वा स्विष्टकृ-दादिहोमशेषं समाप्य मण्डलदेवताभ्यो नामभिः पाय-सेन चरुणा वा बलीन्दद्यात्, नीवारचरुशेषेण दिग्ब-लिम् । नेदं स्थिरप्रतिष्ठायाम् । स्थिरलिङ्गार्चादौ त्वयं विशेषः-'अग्निस्थापनहोमवर्ज्यं सर्वं पूर्ववत्कृत्वा इदा-नीमग्निस्थापनं कृत्वा पूर्वोक्तहोमं कुर्यात् । नात्र नैवारश्चरुः । विष्णुश्चेत्पूर्वोक्तहोमं कृत्वा पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचमाज्यं हुत्वा 'इदं विष्णुः' इति पादौ स्पृष्ट्वा पुनस्ता एव हुत्वा 'विष्णोर्नुकम्' इति नाभिं (१)स्पृष्ट्वा पुनस्ता एव हुत्वा 'अतो देवा' इति शिरः स्पृष्ट्वा पुनस्ता एव हुत्वा पुरुषसूक्तेन सर्वाङ्गं स्पृशेत् । स्थिरलिङ्गं चेदग्निस्था-पनादि पूर्वोक्तसमिदाज्यतिलाहुतीर्हुत्वा 'या त इषुः' इत्यनुवाकान्तेन 'द्रापे' 'सहस्राणि' इत्यनुवाकाभ्यां च प्रत्यृचमाज्यं हुत्वा 'सर्वो वै रुद्रः' इति मूलं स्पृशेत् । पुनस्ता एव हुत्वा 'कद्रुद्राय' इति मध्यम्, पुनस्ता एव हुत्वा 'नमो हिरण्यबाहवे' इत्यग्रम्, पुनस्ता एव हुत्वा सर्वरुद्रेण सर्वाङ्गं स्पृशेत् । ततो 'धामन्त' इति पूर्णाहुतिं जुहुयान्न वा । एवमधिवासनं कृत्वा परेद्युः सद्यो वा पीठिकां स्नापयित्वा 'महीमूषु' इत्यावाह्य 'अदितिर्द्यौः' इति स्तुत्वा 'ह्रीं नमः' इति संपूज्य तेनैव पूर्णाहुतिं हुत्वा 'उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते' इति देवमुत्थाप्य पुष्पा-

(१) 'स्पृशेत्' क० ।

सर्वेशाय विश्वेभ्योदेवेभ्यो ब्रह्मणे नम इति । ततः संपातोदकेन यजमानमभिषिच्य देवं ध्यात्वा 'ॐप्रतितिष्ठ परमेश्वर' इति पुष्पाञ्जलिं निवेद्य सच्चिदानन्दं ब्रह्मैव भक्तानुग्रहाय गृहीतविग्रहं करचरणाद्यवयविनं शङ्खचक्राद्यायुधवन्तं निजवाहनाद्युपेतं निजहृत्कमलेऽवस्थितं सर्वलोकसाक्षिणमणीयांसं 'परमेष्ठ्यसि परमां श्रियं गमय' इति मन्त्रेण पुष्पाञ्जलावागतं विभाव्याऽर्चायां विन्यस्य प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् ।

यथा—अस्य श्रीप्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्य ब्रह्मविष्णुरुद्रा ऋषयः; ऋग्यजुःसामानि छन्दांसि, क्रियामयवपुःप्राणाख्या देवता, आं बीजम्, क्रों शक्तिः, प्राणप्रतिष्ठायां विनियोगः । तत ऋष्यादीन् क्रमेण शिरोमुखहृदयगुह्यपादेषु विन्यस्य ॐ कं खं गं घं ङं अं पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मने आं हृदयाय नमः । ॐ चं छं जं झं ञं इं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मने ईं शिरसे स्वाहा । ॐ टं ठं डं ढं णं उं श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणात्मने ऊं शिखायै वषट् । ॐ तं थं दं धं नं एं वाक्पाणिपादपायूपस्थात्मने ऐं कवचाय हुम् । ॐ पं फं बं भं मं ओं वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दात्मने औं नेत्रत्रयाय वौषट् । ॐ यं रं लं वं शं षं सं हं ळं क्षं अं मनोबुद्ध्यहंकारचित्तात्मने अः अस्त्राय फट् । एवम् आत्मनि देवे च कृत्वा देवं स्पृष्ट्वा जपेत्—ॐ आं ह्रीं क्रों अं यं रं लं वं शं षं सं हं सः देवस्य प्राणा इह प्राणाः । ॐ आं ह्रीं क्रों अं यं रं लं वं शं षं सं हं सः देवस्य जीव इह स्थितः । ॐ आं ह्रीं क्रों अं यं रं लं वं शं षं सं हं सः देवस्य सर्वेन्द्रियाणि । ॐ आं ह्रीं क्रों अं यं रं लं वं शं षं सं हं सः देवस्य वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रघ्राणप्राणा इहागत्य स्वस्तये सुखेन सुचिरं तिष्ठन्तु स्वाहेति । ततोऽर्चाहृदयङ्गुष्ठं द-

त्वा जपेत्—

अस्यै प्राणाः प्रतिष्ठन्तु अस्यै प्राणाः क्षरन्तु च ।
अस्यै देवत्वमर्चायै मामहेति च कश्चन ॥ इति ।

ततः प्रणवेन संकल्प्य सजीवं ध्यात्वा 'ध्रुवा द्यौः' इति तृचं जप्त्वा कर्णे गायत्रीं देवमन्त्रं च जप्त्वा पुरुषसूक्तेनोपस्थाय पादनाभिशिरःसु स्पृष्ट्वा 'इहैवैधि' इति त्रिर्जपेत् । ततः कर्ता—

स्वागतं देवदेवेश मद्भाग्यात्त्वमिहागतः ।
प्राकृतं त्वमदृष्ट्वा मां बालवत्परिपालय ॥
धर्मार्थकामसिद्ध्यर्थं स्थिरो भव शुभाय नः ।
सांनिध्यं तु सदा देव स्वार्चायां परिकल्पय ॥
यावच्चन्द्रावनीसूर्यास्तिष्ठन्त्यप्रतिघातिनः ।
तावत्त्वयाऽत्र देवेश स्थेयं भक्तानुकम्पया ॥
भगवन् देवदेवेश त्वं पिता सर्वदेहिनाम् ।
येन रूपेण भगवंस्त्वया व्याप्तं चराचरम् ॥
तेन रूपेण देवेश स्वार्चायां सन्निधो भव ।

इति नमेत् । एतदन्तं सर्वदेवानां समानम् । देवमन्त्रश्च मूलमन्त्रो वैदिको वा ग्राह्यः ।

अथाचार्यः कर्ता वा लिङ्गमर्चां वा ॐ भूः पुरुषमावाहयामि, ॐ भुवः पुरुषमावाहयामि, ॐ स्वः पुरुषमावाहयामि, ॐ भूर्भुवःस्वः पुरुषमावाहयामीत्यावाह्य प्रणवेनासनं दत्त्वा तेनैव दूर्वाश्यामाकविष्णुक्रान्ताब्जमिश्रं पाद्यम्, 'इमा आपः शिवतमाः (१)पूताः पूततमा मेध्या मेध्यतमा अमृता अमृतरसाः पाद्यास्ता जुषतां प्रतिगृह्यतां प्रतिगृह्णातु भगवान् महाविष्णुर्विष्णवे नमः' इति पाद्यम्, 'भगवान् महादेवो रुद्राय नमः'

---

(१) 'पूताः' नास्ति क० ।

इति लिङ्गे, (१)एवं देवतान्तरेपूह्यम् । 'इमा आपः आचमनीयास्ता जुषताम्' (२)इति एलालवङ्गकक्कोलकर्पूरमिश्रमाचमनीयम्, आपः क्षीरकुशाग्रैश्चाक्षतैर्यवतण्डुलैः यवैः सिद्धार्थकैश्चैव अर्घ्यो इत्यर्घ्यम् । ततो वेदमन्त्रैः संस्नाप्य 'इदं विष्णुः' इति विष्णौ 'नमो अस्तु नीलग्रीवाय' इति लिङ्गे प्रतिसरं विन्यस्य (३)वस्त्रं यज्ञोपवीतं च दत्त्वा—

इमे गन्धाः शुभा दिव्याः सर्वगन्धैरलंकृताः ।
पूता ब्रह्मपवित्रेण पूताः सूर्यस्य रश्मिभिः ॥

इति गन्धम्,

'इमे माल्याः शुभा दिव्याः सर्वमाल्यैरलंकृताः ।
पूता०'इत्यादिमाल्यम्, 'इमे पुष्पाः शुभा०'इत्यादि पुष्पम्,

वनस्पतिरसोद्भूतो (४)गन्धाढ्यो गन्ध उत्तमः ।
आघ्रेयः(५) सर्वदेवानां धूपोयं प्रतिगृह्यताम् ॥

प्रतिगृह्णात्वित्यादि धूपम्,

ज्योतिः शुक्रं च तेजश्च देवानां सततं प्रियः ।
(६)प्रज्योतिः सर्वभूतानां दीपोयं प्रतिगृह्यताम् ॥

इति दीपं दत्त्वा विष्णौ संकर्षणवासुदेवप्रद्युम्नानिरुद्धपुरुषोत्तमाधोक्षजनृसिंहाच्युतजनार्दनोपेन्द्रहरिश्रीकृष्णेतिद्वादशनामभिः केशवादिद्वादशनामभिर्वा पुष्पाणि समर्प्य तैरेव तर्पणं कृत्वा (७)पायसगुडौदनचित्रौद-

---

(१) 'एवं देवतान्तरेपूह्यम्' नास्ति:क० ख० ।
(२) 'इत्याचमनीयम्, अर्घ्यो' ग० ।
(३) 'वस्त्रं यज्ञोपवीतं च दत्त्वा' नास्ति ख० ।
(४) 'गन्धाढ्यो धूप उत्तमः' ग० ख० ।
(५) 'आघ्राणः' क० ।
(६) 'प्रभाकरः' क० ।
(७) 'पायसघृतप्लुतपूर्णशरावगुडौदनहरिद्रौदनचित्रौदनानि क०' ।

ञ्जलिं दत्त्वा पुरुषसूक्तेन स्तुत्वा 'उद्‌उत्यम्' इत्युत्थाप्य 'कनिक्रदत्' इति सूक्तेन विष्णुं 'सद्योजातम्' इति पञ्चानुवाकैर्लिङ्गं गृहं प्रवेश्य पीठिकायाम् इन्द्रादिनामभिरष्टरत्नानि क्षिप्त्वा सप्तधान्य(१)रूप्यवृषमनःशिलाः क्षिप्त्वा पायसेन संलिप्य प्रणवेनाङ्गन्यासं कृत्वा सुवर्णशलाकामन्तरितां कृत्वा सुलग्ने 'ॐ प्रतितिष्ठ परमेश्वर' इत्युक्त्वा 'अतो देवा' इति विष्णुं रुद्रेण च लिङ्गं स्थापयेत् । ततः प्राणप्रतिष्ठा ।

चलार्चादौ त्वधिवासनान्ते परेद्युः 'उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते' इति देवमुत्थाप्य पुरुषसूक्तोत्तरनारायणाभ्यां स्तुत्वा घृते व्रीहिचरुं कृत्वा तद्देवतामन्त्रेण दशाहुतीर्हुत्वा नामभिर्जुहुयात् । अग्नये स्वाहा, सोमाय स्वाहा, धन्वन्तरये स्वाहा, कुह्वै स्वाहा, अनुमत्यै स्वाहा, प्रजापतये स्वाहा, परमेष्ठिने स्वाहा, ब्रह्मणे स्वाहा, अग्नये स्वाहा, सोमाय स्वाहा, अग्नयेऽन्नादाय स्वाहा, अग्नयेऽन्नपतये स्वाहा, प्रजापतये स्वाहा, विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा, सर्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा, भूर्भुवःस्वः स्वाहा, अग्नये स्विष्टकृते इति । ततः 'सप्त ते अग्ने' 'पुनस्त्वा' इत्याभ्यां पूर्णाहुतिः । तत आचार्यो 'या ओषधीः' इति पुष्पफलसर्वौषधीः समर्प्य संपातोदकं (२)ताम्रपात्रे आदाय देवमन्त्रेण शतवारमभिमन्त्र्य तेनैवाभिषिञ्चेत् । ततः 'उत्तिष्ठ' इति देवमुत्थाप्य 'विश्वतश्चक्षुः' इत्युपस्थाय देवं ध्यात्वा जपेत् । ब्रह्मणे नमः । एवं विष्णवे० रुद्राय० इन्द्रादीन् अष्टौ वसुभ्यो रुद्रेभ्य आदित्येभ्योऽश्विभ्यां मरुद्भ्यः कुबेराय गङ्गादिमहानदीभ्योऽग्नीषोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां धन्वन्तरये

(१) 'वृष' नास्ति क० । (२) 'ताम्रपात्रे' नास्ति क० ।

द्यात् । मन्त्रस्तु—

त्वामेकमाद्यं पुरुषं पुरातनं
नारायणं विश्वसृजं यजामहे ।
त्वमेव यज्ञो विहितो विधेय-
स्त्वमात्मनात्मन् प्रतिगृह्णीष्व हव्यम् ॥ इति ।

लिङ्गे तु नारायणपदे रुद्रं शिवमिति वदेत् । ततोऽश्वत्थपर्णे 'भूर्भुवःस्वरोम्' इति हुतशेषं निधा(१)य प्रदक्षिणीकृत्य विश्वभुजे आत्मने परमात्मने नमः इति न(२)त्वा आचार्याय शतं तदर्धं तदर्धं द्वादश तिस्र एकां वा गां दत्त्वा ऋत्विग्भ्योऽपि दक्षिणां दत्त्वा शतं द्वादश वा ब्राह्मणान् भोजयेदिति संक्षेपः । प्रासादमात्रे नूतने तु मात्स्योक्तजलाशयप्रतिष्ठाविधिमेव कुर्यात् । गोरुत्तारणपात्रप्रक्षेपादि तु न भवति द्वारलोपात् । वारुणहोमस्थाने वास्तुहोमः । अन्यत्तद्वदेव ।

इति भट्टकमलाकरकृतौ लिङ्गार्चाप्रतिष्ठाविधिः ॥

अथ पुनःप्रतिष्ठा । तामधिकृत्य हयशीर्षपञ्चरात्रे—

चाण्डालमद्यसंस्पर्शाद्दूषिता वह्निनाऽथवा ।
अपुण्यजनसंस्पृष्टा विप्रक्षतजदूषिता ॥

संस्कार्येति शेषः । पदार्थादर्शे ब्राह्मे—

खण्डिते स्फुटिते दग्धे भ्रष्टे मानविवर्जिते ।
यागहीने पशुस्पृष्टे पतिते दुष्टभूमिषु ॥
अन्यमन्त्रार्चिते चैव पतितस्पर्शदूषिते ।
दशस्वेतेषु नो चक्रुः सन्निधानं दिवौकसः ॥

यागः पूजा । पशुर्गर्दभादिः । पञ्चरात्रे—

खण्डिता स्फुटिता दग्धा यस्मादर्चा भयावहा ।
तस्मात्समुद्धरेत्तां तु पूर्वोक्तविधिना नरः ॥

(१) 'निधायाग्निना सह प्रद' क० ।
(२) 'नत्वाऽङ्गुलीयकुण्डलद्वयवस्त्रयुग्मेनाचार्यं पूजयित्वाऽऽचार्याय' क० ।

*अर्चाभङ्गादावुपवासः कार्यः,
न राज्ञो विप्लवेऽश्नीयात्सुरार्चाविप्लवे तथा ।
इति विष्णुधर्मोक्तेः । सिद्धान्तशेखरे—
चौरचण्डालपतितश्वोदक्यास्पर्शने सति ।
श(१)वाद्युपहतौ चैव प्रतिष्ठां पुनराचरेत् ॥
पञ्चरात्रे—
अङ्गादङ्गादिसंधाने प्रतिष्ठां पुनराचरेत् ।
जला(२)धिवासरहितां नेत्रोन्मीलनवर्जिताम् ॥

शुद्धिविवेके विष्णुः—'द्रव्यवत्कृतशौचानां देवतार्चानां भूयः प्रतिष्ठापनेन शुद्धिः' इति । अर्चाः प्रतिमाः । तद्द्रव्यस्य ताम्रादेरुक्तशौचं कृत्वा पुनःप्रतिष्ठां कुर्यादित्यर्थः । स्मृत्यर्थसारेऽप्येवम् ।

तद्विधिर्बोधायनसूत्रे—'पूर्वप्रतिष्ठितस्याशुचिपूर्वमेकरात्रं त्रिरात्रमेकमासं द्विमासं वाऽर्चनादिविच्छेदे शूद्ररजस्वलाद्युपस्पर्शने पूर्वोक्ते काले पुण्याहं वाचयित्वा युग्मान्ब्राह्मणान्भोजयित्वा निशायां जलाधिवासं कृत्वा श्वोभूते कलशपूर्णेन पञ्चगव्येन तत्तन्मन्त्रैः स्नापयित्वाऽन्यं कलशं शुद्धोदकेनापूर्य तस्मिन्नवरत्नानि प्रक्षिप्य तं कलशं तत्तद्गायत्र्याष्टसहस्रमष्टशतमष्टाविंशतिवारं वाऽभिमन्त्र्य तेनोदकेन देवं स्नापयेत्ततः शुद्धोदकेन स्नापये-

---

*अर्चाभङ्गादाविति ।
अग्निदग्धे तु दग्धोल्लिपनने देवमन्दिरे ।
पुनःप्रतिष्ठा कर्त्तव्या आर्षे च निखनेऽपि वा ॥
संप्रोक्षणविधानेन कुर्याद्देवमतन्द्रितः ।
स्थानसंचलने वापि शवसूतकिसंस्पृशे ॥

---

(१) 'शवाद्युपहते' ग० ।
(२) 'जलाधिवासविहितनेत्रो' ग० घ० ।

दष्टसहस्रमष्टशतमष्टाविंशति वा पुरुषसूक्तेन मूलमन्त्रेण च । ततः पुष्पाणि दत्त्वा यथासंभवमर्चयित्वा गुडौदनं निवेदयेत्' इति । बुद्धिपूर्वे तु विच्छेदे पूर्वोक्तां प्रतिष्ठां पुनः कुर्यात् पूर्वोक्तविष्णुवचनात् । इदं मलमासशुक्रास्तादावपि कार्यमिति मदनरत्ने हेमाद्रौ च । देवार्चाप्रासादभेदने तु शूलपाणौ काश्यपः—'वापीकूपारामसेतुसभातडागवप्रदेवतायतनभेदने प्रायश्चित्तं चतस्र आज्याहुतीर्जुहुयात्—'इदं विष्णुः' 'मानस्तोके' 'विष्णोः कर्माणि' 'पादोऽस्य' इति, यां देवतामुत्सादयति तस्यै देवतायै ब्राह्मणान्भोजयेत्' इति । शङ्खलिखितौ—'प्रतिमारामकूपसंक्रमध्वजसेतुनिपातभङ्गेषु तत्समुत्थानं प्रतिसंस्कारोऽष्टशतं च निपातितानाम्' इति । समुत्थानं प्रतिक्रिया । प्रतिसंस्कारः पुनः प्रतिष्ठा । अष्टशतं पणा दण्डश्चेत्यर्थः ।

अथ जीर्णोद्धारः । सच लिङ्गादौ दग्धे भग्ने चलिते वा कार्यः । अयं चानादिसिद्धप्रतिष्ठितलिङ्गादौ भङ्गादिदुष्टेऽपि न कार्यः, तत्र तु महाभिषेकं कुर्यादिति त्रिविक्रमः । कर्ताऽमुकदेवस्य जीर्णोद्धारं करिष्ये(१)इत्यु-

---

चण्डालपुल्कसोदक्यापतिताद्यभिमर्शने ।
विण्मूत्रस्पर्शने वापि खरोष्ट्राभिमर्शने ॥
सन्ततार्चनलोपेऽपि अङ्गारस्पर्शनेऽपि वा ।
एवमाद्येषु जातेषु तदा संप्रोक्षयेद् गुरुः ॥
संप्रोक्षणविधाने तु न कालनियमस्तथा ।
पुण्याहं वाचयित्वा च ब्राह्मणैरुपचारयेत् ॥

इत्याद्यन्यत्र विस्तरः ।

---

(१) 'करिष्ये इति संकल्प्य पुण्याहं' क०।

कृत्वा पुण्याहं वाचयित्वा ना(१)न्दीश्राद्धान्तं कृत्वा आचार्यमृत्विजश्च वृत्वा पीठे(२)मण्डलदेवता आवाह्य लिङ्गे ॐ व्यापकेश्वर हृदयाय नमः, ॐ व्यापकेश्वर शिरसे स्वाहा, इत्येवं षडङ्गं कृत्वा देवतान्तरे मूलमन्त्रेण षडङ्गं कृत्वा(३)अर्चयेत्। अघोरमन्त्रम् अष्टोत्तरशतं जप्त्वाऽग्निं प्रतिष्ठाप्याघोरेण घृतसर्षपैः सहस्रं हुत्वा इन्द्रादिभ्यो नाम्ना बलिं दत्त्वा जीर्णदेवं प्रणवेन संपूज्य सा(४)ङ्गपतिलैश्चाग्न्यादिमण्डलदेवतानां होमं पूर्वोक्तं कृत्वा देवं प्रार्थयेत्—

जीर्णभग्नमि(५)दं देव सर्वदोषावहं नृणाम्।
अस्योद्धारे कृते शान्तिः शास्त्रेऽस्मिन्कथिता त्वया॥
जीर्णोद्धारविधानं च नृपराष्ट्रहितावहम्।
तदधस्तिष्ठतां देव प्रहरामि तवाज्ञया॥ इति।

ततः क्षीराज्यमधुदूर्वाभिः समिद्भिश्चाष्टोत्तरसहस्रम् अष्टोत्तरशतं वा देवमन्त्रेण हुत्वाऽङ्गानां दशांशेन लिङ्गचालनार्थं सहस्रं शतं वा पायसेन हुत्वा लिङ्गं प्रार्थयेत्—

'लिङ्गरूपं समागत्य येनेदं समधिष्ठितम्।
मायास्त्वं संमितं स्थानं संत्यज्यैव शिवाज्ञया॥
अत्र स्थाने च या विद्या सर्वविघ्नैश्वरैर्युता।
शिवेन सह संतिष्ठ'

इति मन्त्रितजलेनाभिषिच्य विसर्जयेत्। ततोऽस्त्रमन्त्रितेन खनित्रेण खात्वा लिङ्गमादाय नद्यादौ वामदेवेन लिङ्गं, प्रणवेन मूर्ध्नि क्षिपेत्। दारुजं तु मधुनाऽभ्यज्या-

---

(१) 'नान्दीश्राद्धान्तं कृत्वा' नास्ति क०।
(२) 'पीठे मण्डलदेवता आवाह्य' नास्ति क०।
(३) 'अर्चयेत्। अघोरमन्त्रमष्टोत्तरशतं जप्त्वा' नास्ति ग०।
(४) 'साङ्गपतिलैः' नास्ति ग०। (५) 'मिदं देव' ग०।

घोरेण दहेत् । हेमरत्नादिमग्नं तु दग्धं चलितं वा पुनस्तत्रैव स्थापयेत् । ततः शान्त्यै अघोरेण तिलैः सहस्रं हुत्वा प्रार्थयेत्—

भगवन्भूतभव्येश लोकनाथ जगत्पते ।
जीर्णलिङ्गसमुद्धारः कृतस्तवाज्ञया मया ॥
अग्निना दारुजं दग्धं क्षिप्तं शैलादिकं जले ।
प्रायश्चित्ताय देवेश अघोरास्त्रेण तर्पितम् ॥
ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि यथोक्तं न कृतं यदि ।
तत्सर्वं पूर्णमेवास्तु त्वत्प्रसादान्महेश्वर ॥

ततो यजमानः प्रार्थयेत्—

गोविप्रशिल्पिभूतानामाचार्यस्य च यज्वनः ।
शान्तिर्भवतु देवेश अच्छिद्रं जायतामिदम् ॥

मूर्तौ तु विशेषः—

त्वत्प्रसादेन निर्विघ्नं देहं निर्मापयत्यसौ ।
वासं कुरु सुरश्रेष्ठ तावत्त्वं चाल्पके गृहे ॥
वसन्क्लेशं सहित्वेह मूर्तिं वै तव पूर्ववत् ॥
यावत्कारयते भक्तः कुरु तस्य च वाञ्छितम् ॥ इति ।

ततो नवां मूर्तिं लिङ्गं वा कृत्वोक्तविधिना स्थापयेत् । मूलं त्वग्निपुराणे स्पष्टम् ।

इति जीर्णोद्धारः ॥

अथ तुलसीग्रहणम् । देवयाज्ञिककृतं स्मृतिसारे—

वैधृतौ च व्यतीपाते भौमभार्गवभानुषु ।
पर्वद्वये च संक्रान्तौ द्वादश्यां सूतकद्वये ॥
तुलसीं ये विचिन्वन्ति ते छिन्दन्ति हरेः शिरः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे—

रविवारं विना दूर्वां तुलसीं द्वादशीं विना ।
जीवितस्याविनाशाय प्रविचिन्वीत धर्मवित् ॥

तथा—

संक्रान्त्यर्कपक्षान्ते द्वादश्यां निशि सन्ध्ययोः ।
ये छिन्दन्ति तुलसीपत्रं तैश्छिन्नं हरिमस्तकम् ॥

पाद्मे—

द्वादश्यां तुलसीपत्रं धात्रीपत्रं च कार्तिके ।
लुनाति स नरो गच्छेन्निरयानतिगर्हितान् ॥

रुद्रयामले—

द्वादश्यां च दिवा स्वापस्तुलस्यवचयस्तथा ।
विष्णोश्चैव दिवा स्नानं वर्जनीयं सदा बुधैः ॥

विष्णुधर्मे—

न छिन्द्यात्तुलसीं विप्रो द्वादश्यां वैष्णवः क्वचित् ।
देवार्थे तुलसीच्छेदो होमार्थे समिधां तथा ॥
इन्दुक्षये न दुष्येत गवार्थे तु तृणस्य च ॥

ग्रहणमन्त्रस्तु पाद्मे—

तुलस्यमृतजन्मासि सदा त्वं केशवप्रिये ।
केशवार्थं विचिन्वामि वरदा भव शोभने ॥ इति ।

पारिजाते दक्षः—

समित्पुष्पकुशादीनां द्वितीयः प्रहरो मतः ।

अथ पुष्पादेः पर्युषितत्वम् । भार्गवार्चने भविष्ये—

प्रहरं तिष्ठते जाती करवीरमहर्निशम् ।
तुलस्यां बिल्वपत्रेषु सर्वेषु जलजेषु च ॥
न पर्युषितदोषोऽस्ति मालाकारगृहेऽपि च ॥

बृहन्नारदीये—

वर्ज्यं पर्युषितं पुष्पं वर्ज्यं पर्युषितं जलम् ।
न वर्ज्यं तुलसीपत्रं न वर्ज्यं जाह्नवीजलम् ॥

तत्रैव पाद्मे—

तुलसी पर्युषिता नैव बिल्वं तु त्रिदिनावधि ।
पद्मं पञ्चदिनात्याज्यं शेषं पर्युषितं विदुः ॥

स्कान्दे—

पालाशं दिनमेकं तु पङ्कजं च दिनत्रयम् ।
पञ्चाहं विल्वपत्रं च दशाहं तुलसीदलम् ॥

पदार्थादर्शे वोपदेवस्त्वन्यथाह—

विल्वापामार्गजातीतुलसिशमिशताकेतकीभृङ्गदूर्वा-
मन्दाम्भोजाहिदर्भामुनितिलत(१)सरत्र्यम्ककह्लारमल्लयः ।
चम्पाश्वारातिकुम्भीदमनमरुवका विल्वतोऽहानि शस्ता-
३० ३ १६ ९ ११ ४ ९ ८ १ १ २
स्त्रिंशत्र्येकार्यरीशोदधिनिधिवसुभूभूयमा भूय एवम् ॥

अस्यार्थः—शता शतावरी । मन्दः मन्दारः । अहिर्नागकेशरः । मुनिरगस्त्यः । अश्वारातिः करवीरः । कुम्भी पाटलेति कैदेवनिघण्टुः । अरयः षट् । ईशा एकादश । उदधयश्चत्वारः । निधयो नव । वसवोऽष्टौ । भूः एकः । यमौ द्वौ । विल्वमारभ्याऽहिपर्यन्तं गणयित्वा दर्भमारभ्य पुनस्त्रिंशदादि गणयेदित्यर्थः । एतद्दिनोत्तरं पर्युषितानीत्यर्थः । टोडरानन्दे स्कान्दे दमनमुपक्रम्य—

तस्य माला भगवतः परमप्रीतिकारिणी ।
शुष्का पर्युषिता वापि न दुष्टा भवति क्वचित् ॥

तिथितत्त्वे मात्स्ये—

विल्वपत्रं च माध्यं च तमालामलकीदले ।
कह्लारं तुलसी चैव पद्मं च मुनिपुष्पकम् ॥
एतत्पर्युषितं न स्यात्कुशाश्च कलिकास्तथा ॥

स्मृतिसारावल्याम्—

जलजानां च सर्वेषां पत्राणामहृतस्य च ।
कुशपुष्पस्य रजतसुवर्णकृतयोरपि ॥
न पर्युषितदोषोऽस्ति तीर्थतोयस्य चैव हि ।
मुकुलैर्नार्चयेद्देवं (२)पङ्कजैर्जलजैर्विना ॥

(१) 'तगर' ख० (२) 'चम्पकैर्जं' क०

अथ शिवनिर्माल्यनिर्णयः। सिद्धान्तशेखरे—

*धराहिरण्यगोरत्नताम्ररौप्यांशुकादिकान्।
विहाय शेषं निर्माल्यं चण्डेशाय निवेदयेत्॥
अन्यदन्नादि पानीयं ताम्बूलं गन्धपुष्पकम्।
दद्याचण्डाय निर्माल्यं शिवभुक्तं तु सर्वशः॥
आचार्यशिवचण्डानामाज्ञाभङ्गे तु लक्षकम्।
धनस्य भक्षणं तेषां पादोनं लक्षमीरितम्॥
निर्माल्ये भक्षिते लक्षपादतः शुद्धिरीरिता।
दानं च भक्षणसमं तदर्धं तदुपेक्षणे॥
अकामाद्भक्षणे यद्वा निर्माल्यस्य जपेत्सुधीः।
अस्त्रपञ्चक(१)साहस्रं घर्मेण सहितं ततः॥
कामतो भक्षणे दीक्षा प्रायश्चित्तं न चान्यतः।
निर्माल्यलङ्घनेऽघोरं प्रजपेदयुतं ततः॥
स्पर्शश्च लङ्घनसमो विक्रयो भक्षणेन च॥

स्मृत्यर्थसारेपि-'शैवसौरनिर्माल्ये नैवेद्यभक्षणे चान्द्रम्, अभ्यासे द्विगुणम्, मत्याभ्यासे (२)प्रतपनम्, अन्यनिर्माल्येऽप्यनापद्येवम्' इति। इदं च ज्योतिर्लिं-

---

*धरेति।

निर्माल्यं यो हि भक्त्या च शिरसा धारयिष्यति।
अशुचिर्भिन्नमर्यादो नरः पापसमन्वितः॥
नरके पच्यते घोरे तिर्यग्योनौ च संभवेत्॥

इतिनिर्माल्यधारणनिषेधात्। यत्तु—

अमेध्योऽपि शुचिर्भूत्वा निर्माल्यं यस्तु धारयेत्।
तस्य पापं महच्छीघ्रं नाशयिष्ये महाव्रते॥

इति स्कान्दं, तत्तु अशुचिना न धार्यं, किन्तु स्नानादिना शुचिनेति स्मार्ताः। अपनीतं तत्र धार्यमपीति श्रीदत्तः। शिवदी-

---

(१) 'साहस्रमर्धेन सहितं' क० (२) 'पतनम्' क० ख०

ङ्गाद्यतिरिक्तविषयम् । तथाच पुरुषार्थप्रबोधे भविष्ये—

ज्योतिर्लिङ्गं विना लिङ्गं यः पूजयति सत्तमः ।
तस्य नैवेद्यनिर्माल्यभक्षणात्तप्तकृच्छ्रकम् ॥
शालग्रामोद्भवे लिङ्गे*वाणलिङ्गे स्वयंभुवि ।
रसलिङ्गे तथार्षे च (१)सुरसिद्धप्रतिष्ठिते ॥
हृदये चन्द्रकान्ते च स्वर्णरौप्यादिनिर्मिते ॥
शिवदीक्षावता भक्तेनेदं भक्ष्यमितीर्यते ॥

तथा—

वाणलिङ्गे स्वयंभूते चन्द्रकान्ते हृदि स्थिते ।
चान्द्रायणसमं ज्ञेयं शंभोर्नैवेद्यभक्षणम् ॥
लिङ्गे स्वयंभुवे वाणे रत्नजे रसनिर्मिते ।
सिद्धप्रतिष्ठिते चैव न चण्डाधिकृतिर्भवेत् ॥
यत्र चण्डाधिकारोऽस्ति तद्भोक्तव्यं न मानवैः ।
चण्डाधिकारो नो यत्र भोक्तव्यं तत्र भक्तितः ॥

त्रैविक्रम्याम्—

वाणलिङ्गे च लौहे च सिद्धलिङ्गे स्वयंभुवि ।
प्रतिमासु च सर्वासु न चण्डोऽधिकृतो भवेत् ॥

क्षाहीनैर्न ग्राह्यमित्येके । ज्योतिर्लिङ्गाद्यतिरिक्तस्य न ग्राह्यमिति शिष्टाः । *वाणलिङ्गे इति । वाणलिङ्गलक्षणं यथा—

पक्वजम्बूफलाकारं कुक्कुटाण्डसमाकृतिम् ।
भुक्तिमुक्तिप्रदं चैव वाणलिङ्गमुदाहृतम् ॥
सदा सन्निहितस्तत्र शिवः सर्वार्थसाधकः ।
कृतप्रतिष्ठं तल्लिङ्गं वाणाख्येनासुरेण च ॥
चिपिटे पूजिते तस्मिन् गृहभङ्गो भवेद् ध्रुवम् ।
एकपार्श्वक्षते धेनुपुत्रदारधनक्षयः ॥

(१) 'सुप्रसिद्ध' ख०

अत्र—

अप्यद्यापि शुचिर्भूत्वा निर्माल्यं यस्तु धारयेत् ।
तस्य पापं महच्छीघ्रं नाशमेष्यति महाव्रते ॥

इति स्कान्दादशुचिना न ग्राह्यं शिवनिर्माल्यं, किन्तु स्नात्वेति स्मार्ताः । अनुपनीतेन न ग्राह्यमिति श्रीदत्तः । शिवदीक्षाहीनैर्न ग्राह्यमिति शैवाः । तिथितत्त्वे हेमाद्रौ परिशिष्टे—

*अग्राह्यं शिवनैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् ।
शालग्रामशिलासङ्गात्सर्वं याति पवित्रताम् ॥

शिरसि स्फुटिते बाणे व्याधिर्मरणमेव च ।
अर्च्यं स्यात्कापिलं लिङ्गं मुनीनां मोक्षकाङ्क्षिणाम् ॥
तीक्ष्णाग्रं वक्रशीर्षं च त्र्यस्रं लिङ्गं च वर्जयेत् ।
पूजितव्यं गृहस्थेन वर्णेन भ्रमरोपमम् ॥

*अग्राह्यमिति । स्वयं नोपभुञ्ज्यादित्यर्थः,

दत्त्वा नैवेद्यवस्त्रादि नाददीत कदाचन ।
त्यक्तं यच्छिवमुद्दिश्य तद्दानेन न तत्फलम् ॥

इति भविष्याच्च ।

अथ व्रतोपयुक्तकृच्छ्रादीनि । तत्र प्राजापत्यमाह याज्ञवल्क्यः—

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
उपवासेन चैवायं पादकृच्छ्रः प्रकीर्त्तितः ॥
यथाकथञ्चित्त्रिगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते ॥

दिने मध्याह्नकाले सकृद्भोजनम् एकभक्तं, सूर्यास्तमयानन्तरमेव सकृद्भोजनं नक्तं, दिवा रात्रौ वा भृत्यादिभ्योऽप्ययाचितस्य भोजनमयाचितम् । दिवैवेति केचित् । अहोरात्रमभोजनमुपवासः । अयं पादकृच्छ्रः । अत्र ग्राससंख्यायां पराशरः—

सायं तु द्वादश ग्रासाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः ।
चतुर्विंशतिरायाच्याः परं निरशनं स्मृतम् ॥

अथवा आपस्तम्बः—

सायं द्वाविंशतिर्ग्रासाः प्रातः पञ्चदश स्मृताः।
चतुर्विंशतिरायाच्याः परे निरशनास्त्रयः॥
कुक्कुटाण्डप्रमाणो वा यथा वाऽऽस्यं विशेत्सुखम्।

शक्त्या विकल्पः। आपस्तम्बस्तु व्यवस्थया पादकृच्छ्रमाह—

त्र्यहं निरशनं पादः पादश्चायाचितं त्र्यहम्।
सायं त्र्यहं तथा पादः प्रातः पादस्तथा त्र्यहम्॥
प्रातः पादं चरेच्छूद्रः, सायं वैश्यस्य दापयेत्।
अयाचितं तु राजन्ये, त्रिरात्रं ब्राह्मणे स्मृतम्॥ इति।

प्रातःपाद एकभक्तत्रयं, सायंपादो नक्तत्रयम्, अयाचितमयाचितत्रयं, त्रिरात्रमुपवासत्रयम्। अयाचितत्रयानन्तरमुपवासत्रयमर्द्धकृच्छ्रः। नक्तत्रयं विना पादत्रयं पादोनकृच्छ्रः,

सायंप्रातर्विनाऽर्द्धं स्यात् पादोनं नक्तवर्जितम्।

इति आपस्तम्बोक्तेः। अथवा

सायं प्रातस्तथैकं च दिनद्वयमयाचितम्।
दिनद्वयं च नाश्नीयात्कृच्छ्रार्द्धं तद्विधीयते॥

इत्यापस्तम्बेनैवोक्तोऽर्द्धकृच्छ्रः।

प्रकृतमनुसरामः। अयं पादकृच्छ्रो यथाकथञ्चित्त्रिगुणः प्राजापत्यः। यथाकथञ्चिदित्युक्तेः एकभक्तादीनामानुलोम्येन स्वस्थानवृद्ध्या एकः। स च—

त्र्यहं सायं त्र्यहं प्रातस्त्र्यहमद्यादयाचितम्।
त्र्यहं परं च नाश्नीयात्प्राजापत्यं चरन् द्विजः॥

इति मनूक्तेः। तेषां प्रातिलोम्येन स्वस्थानवृद्ध्या द्वितीयः स च "प्रातिलोम्यं चरेयुः" इति वसिष्ठोक्तेः,

उपवासत्रयं कृत्वा कुर्याच्चायाचितत्रयम्।
नक्तत्रयादे(१)कभक्तत्रयं स्यात्प्रातिलोम्य

(१) 'देकभक्तव्रतं' घ० ङ०।

इति वचनात् । दण्डकलितवदावृत्त्या तृतीयः । स च—

त्र्यहं प्रातरहर्नक्तमहरेकमयाचितम् ।
अहः पराकं तत्रैकमेवं चतुरहौ परौ ॥

इति वसिष्ठोक्तः । पराक उपवासः । अयमेव शिशुकृच्छ्रः,

अनुग्रहार्थं विप्राणां मनुर्धर्मभृतां वरः ।
बालवृद्धातुरेष्वेवं शिशुकृच्छ्रमुदाहरत् ॥

इति तेनैवोक्तेः । प्रोक्तपक्षत्रयेऽन्यतमपक्षं ज(१)पहोमवर्जं कुर्यादिति चतुर्थः,

तस्माच्छूद्रं समासाद्य सदा धर्मपथे स्थितम् ।
प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं जपहोमविवर्जितम् ॥

इत्यङ्गिरोवचनात् ।

अशक्तौ एकां धेनुं दद्यात् । तदभावे निष्कं दद्यात्,

गवामभावे निष्कं स्यात्तदर्द्धं पादमेव वा ।

इत्युक्तेः । देशकालोचितं गोमूल्यं दद्यात्,

प्राजापत्यक्रियाऽशक्तौ धेनुं दद्याद्द्विजोत्तमः ।
धेनोरभावे दातव्यं तुल्यं मूल्यं न संशयः ॥

इत्युक्तेः । यद्यपि "धेनुः स्यान्नवसूतिका" (अ० को० २-९-७१) इत्युक्तं, तथापि धेनुदानाशक्तौ गोमात्रं दद्यात् बहुस्मृतिषु गोपद-स्याप्युपादानात् । विप्रभोजनं वा कार्यम् । तत्संख्यानियमो म-हार्णवे चतुर्विंशतिमते—

कृच्छ्रे पञ्चातिकृच्छ्रे त्रिगुणमहरहस्त्रिंशदेवं तृतीये
चत्वारिंशच्च तप्ते त्रिगुणनगुणिता विंशतिः स्यात्पराके ।
कृच्छ्रे सान्तापनाख्ये भवति षडधिका विंशतिः, सैव हीना
द्वाभ्यां चान्द्रायणे स्यात्तपसि कृशवतां भोजयेद्विप्रमुख्यान् ॥

प-अस्यार्थः-अहरह इत्यस्य प्रत्येकं सम्बन्धात् कृच्छ्रे अहरहः

(१) तान् भोजयेत् । ते(२) च पड्क्तिर्भवन्ति । अतिकृच्छ्रे

[illegible] क० । (२) 'तत्र' म० क० ।

प्रत्यहं पञ्चदश, द्वादशदिने मिलित्वा ह्य(१)शीतिशतं विप्रा भवन्ति। कृच्छ्रातिकृच्छ्रे प्रत्यहं त्रिंशत्, मिलित्वा षष्ट्युत्तरं त्रिशतम्। असमृद्ध(२)धान्ये तु त्रिगुणिता द्वादशेति मिलिताः षट्त्रिंशत्। तप्तकृच्छ्रे प्रत्यहं चत्वारिंशत् त्र्यहसाध्येऽशीतिः, चतुरहसाध्ये षष्ट्यधिकं शतम्, द्वादशाहसाध्ये अशीत्यधिकं शतचतुष्टयम्। पराके प्रत्यहं षष्टिः, विंशत्यधिकं सप्तशतम्। सान्तपने प्रत्यहं षड्विंशतिः। चान्द्रायणे प्रत्यहं चतुर्विंशतिः, तत्र मासो यदि त्रिंशद्दिनः तदा ७२० विंशत्यधिकसप्तशतं विप्रा भवन्ति। अधिकन्यूनदिनके तु सं(३)कलनमूह्यम्। स्वल्पधान्यस्तु कृच्छ्रे द्वादशैव ब्राह्मणान् भोजयेत् "विप्रा द्वादश वा भोज्याः" इति चतुर्विंशतिमतात्। अतिकृच्छ्रमाह मनुः—

एकैकग्रासमश्नीयात् त्र्यहाणि त्रीणि पूर्ववत्।
त्र्यहं चोपवसेदन्त्यमतिकृच्छ्रं चरन् द्विजः॥

त्रीणि त्र्यहाणि नव दिनानि पूर्ववत् एकभक्तादिकाले तन्नियमवान् इत्यर्थः। अशक्तौ धेनुत्रयं देयं,

पराकतप्तातिकृच्छ्रे तिस्रस्तिस्रस्तु गास्तथा।

इति चतुर्विंशतिमतात्। तदशक्तौ निष्कगोमूल्यादि प्राग्वत्। एवमग्रेऽपि। अथवा याज्ञवल्क्यः—

अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात् पाणिपूरान्नभोजनः।

अयमेव पूर्वोक्तप्राजापत्यधर्मक एव। परन्तु एकभक्तादिदिनेषु प्रस्तातिपूरणमात्रमन्नं भुञ्जीत न तु द्वाविंशत्यादिग्रासानिति। अत्र येषु दिनेषु भोजनं तेषु पाणिपूरमा(४)त्रमन्नं विधेयम्। एवञ्चोपवासदिने न पाणिपूरान्नभोजनप्राप्तिः। अशक्तौ धेनुद्वयं देयं,

प्राजापत्ये तु गामेकामतिकृच्छ्रे द्वयं स्मृतम्।

इति षट्त्रिंशन्मतात्। एवमग्रेऽपि। अनयोश्चातिकृच्छ्रयोः पापा-

(१) 'साशीति' घ० ङ०। (२) 'धान्यस्य' घ० ङ०।
(३) 'संख्यासंक' घ० ङ०। (४) 'मात्र' नास्ति घ० ङ०।

पेक्षः शक्त्यपेक्षो वा विकल्पः(१)। अतिकृच्छ्रपादादिव्यवस्था च प्राजापत्यवत्। कृच्छ्रातिकृच्छ्रमाह गौतमः—अब्भक्षस्तृतीयः स कृच्छ्रातिकृच्छ्र इति। द्वादशरात्रमुदकेनैव वर्त्तनं न त्वन्नेनेत्यर्थः। अशक्तौ तिस्रो धेनवो देयाः, प्राजापत्यत्रयस्थाने कृच्छ्रातिकृच्छ्रविधानात्। तदभावे निष्कत्रयं सार्द्धनिष्कः पादोननिष्को वा देयः। अथवा यमः—

एकैकं पिण्डमश्नीयात्त्र्यहं कल्ये त्र्यहं निशि।
अयाचितं त्र्यहं पिण्डं वायुभक्षस्त्र्यहं परम्॥
अतिकृच्छ्रं चरेदेतत्पवित्रं पापनाशनम्।
चतुर्विंशतिरात्रं तु नियतात्मा जितेन्द्रियः॥
कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्वीत एकस्थाने द्विजोत्तमः।

कल्ये प्रातः एकभक्तकाले इति यावत्। एकस्थाने पूर्वोक्तद्वादशाहसाध्यातिकृ(२)च्छ्रद्वयेनैकः कृच्छ्रातिकृच्छ्र इत्यर्थः। अथवा याज्ञवल्क्यः—

कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम्।

यमेन चतुर्विंशत्यहःसाध्ये कृच्छ्रातिकृच्छ्रे भोजनदिनेष्वेकैकग्रासमात्रविधानात् दुग्धभक्षणेऽपि पत्रपुटकादिभिर्ग्रासपरिमाणं कृत्वैव एकग्रासपर्याप्तं दुग्धमश्नीयात्। अशक्तौ तु—"सायं तु (३)द्वादश ग्रासाः" इति ग्राससंख्यया भोजनदिनेषु तावद्दुग्धं पीत्वा प्राजापत्यः कार्यः। तप्तकृच्छ्रमाह याज्ञवल्क्यः—

तप्तक्षीरघृताम्बूनामेकैकं प्रत्यहं पिबेत्।
एकरात्रोपवासश्च तप्तकृच्छ्र उदाहृतः॥

अयं चतुरहसाध्यः। तप्तक्षीरघृताम्बुभिः प्रत्येकैः एकैकदिनं वृत्तिः, तत एकोपवास इत्यर्थे तु त्र्यहसाध्यः। अथवा मनुः—

(१) 'प्राप्नुयात्तत्र्यहं पर्द्धयिह्वलः' अधिकं क०।
(२) 'कृच्छ्रद्वये' ग० ङ०।
(३) 'द्वादशग्रासां' ग० ङ०।

तप्तकृच्छ्रं चरन् विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् ।
प्रति त्र्यहं पिबेदुष्णान्सकृत्स्नायी समाहितः ॥

जलादिपरिमाणमाह पराशरः—

अपां पिबेत्तु त्रिपलं द्विपलं तु पयः पिबेत् ।
पलमेकं पिबेत्सर्पि(स्त्रि(१)रात्रं चोष्णमारुतम् ॥

अपां त्रिपलं त्रिरात्रं पिबेदित्यादि प्रतिवाक्यं त्रिरात्रमित्यस्य सम्बन्धः । त्रिरात्रमुष्णोदकस्य वाष्पं पिबेदित्यर्थः । अथ पराशरः—

षट्पलं तु पिबेदम्भः त्रिपलं तु पयः पिबेत् ।
पलमेकं पिबेत्सर्पि)स्तप्तकृच्छ्रं विधीयते ॥

जलादिकं चेहोष्णमेव । अशक्तौ त्र्यहसाध्ये निष्कार्द्धं चतुरहःसाध्ये एका धेनुः, द्वादशाहसाध्ये तिस्रो गावः,

पराकतप्तातिकृच्छ्रे तिस्रस्तिस्रस्तु गास्तथा ।

इत्युक्तेः । सान्तपनमाह याज्ञवल्क्यः—

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
प्राश्यापरेऽह्न्युपवसेत्कृच्छ्रं सान्तपनं चरन् ॥

मिलितगोमूत्रादिषट्कमेव पीत्वा परेऽह्न्युपवसेत् । अयं दिनद्वयसाध्यः । अयमेव ब्रह्मकूर्चः । तत्र पराशरोक्तो विधिः कार्यः ।

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
निर्दिष्टं पञ्चगव्यं तु पवित्रं कायशोधनम् ॥
गायत्र्यादाय गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ।
आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्राव्णेति वै दधि ॥
तेजोसि शुक्रमित्याज्यं देवस्य त्वा कुशोदकम् ।
सप्तपत्रास्तु ये दर्भा अच्छिन्नाग्राः शुकत्विषः ॥
एतैरुद्धृत्य होतव्यं पञ्चगव्यं यथाविधि ।
इरावती इदंविष्णुर्मानस्तोके च शंवती ॥

(१) कंसान्तर्गतं नास्ति ख० ।

एताभिश्चैव होमश्च हुतशेषं पिबेद् द्विजः ।
प्रणवेन समालोड्य प्रणवेनाभिमन्त्र्य च ॥
प्रणवेन समुद्धृत्य पिबेत्तत्प्रणवेन तु ।
यत्त्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति मामके ॥
प्राशनात्पञ्चगव्यस्य दहत्यग्निरिवेन्धनम् ।
मध्यमेन पलाशस्य पद्मपत्रेण वा पिबेत् ॥
स्वर्णपात्रेण ताम्रेण ब्रह्मतीर्थेन वा पुनः ॥ इति ।

पूर्वेद्युरुपोष्य परेद्युरुक्तरीत्या ब्रह्मकूर्च इति विज्ञानेश्वरः । अथवा जाबालः—

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
एकैकं प्रत्यहं पीत्वा त्वहोरात्रमभोजनम् ॥

इदं सप्ताहसाध्यम् । यतिसान्तपनमाह (शङ्खः(१)—

एतदेव त्र्यहाभ्यस्तं यतिसान्तपनं स्मृतम् ।

एतत् पञ्चगव्यं दिने आहारान्तरं विना पिबेदित्यर्थः । महासान्तपनमाह) याज्ञवल्क्यः—

पृथक्सान्तपनद्रव्यैः षडहः सोपवासकः ।
सप्ताहेन तु कृच्छ्रोऽयं महासान्तपनः स्मृतः ॥

गोमूत्रगोमयक्षीराणि दधिघृतकुशोदकानि सान्तपनद्रव्याणि एकैकदिने आहारान्तरं विना एकैकं पिबेत्सप्तमदिने उपवासः । अथवा यमः—

त्र्यहं पिबेत्तु गोमूत्रं त्र्यहं वै गोमयं पिबेत् ।
त्र्यहं दधि त्र्यहं सर्पिः त्र्यहं क्षीरं ततः शुचिः ॥
महासान्तपनं ह्येतत्सर्वपापप्रणाशनम् ॥

अयं पञ्चदशाहसाध्यः । जाबालः—

षण्णामेकैकमेतेषां त्रिरात्रमुपयोजयेत् ।
त्र्यहं चोपवसेदन्त्यं महासान्तपनं विदुः ॥

---

(१) शं.सान्तपनं नास्ति पा० ।

षण्णां पूर्वोक्तगोमूत्रादीनाम् । अयमेकविंशतिरात्रसाध्यः । अशक्तौ सप्ताहसाध्यसान्तपनस्य सार्द्धप्राजापत्यस्थाने विहितत्वादेका धेनुर्निष्कार्द्धं च देयम् ।

परार्कतप्तातिकृच्छ्रस्थाने कृच्छ्रत्रयं न्यसेत् ।
सान्तपनस्य चाध्यर्द्धमशक्तौ व्रतमाचरेत् ॥

इति षट्त्रिंशन्मतात् । दिनद्वयसाध्ये सान्तपने निष्कार्द्धं, दिनत्रयसाध्ये यतिसांतपने तु एकां धेनुं दद्यात् । एकविंशतिदिनसाध्ये महासांतपने तिस्रो धेनवोऽर्धनिष्कं च देयं, पञ्चदशदिनसाध्ये तु धेनुद्वयं निष्कार्द्धं च देयं, सप्ताहसाध्ये तु एका धेनुः निष्कार्द्धश्च देयः षडुपवासतुल्यप्राजापत्ये धेनोरुक्तत्वात् सान्तपनस्य चाध्यर्द्धमित्यस्य सप्ताहसाध्यपरत्वाच्च । परार्कमाह याज्ञवल्क्यः—

द्वादशाहोपवासेन परार्कः परिकीर्त्तितः ।

अशक्तौ कृच्छ्रत्रयं

परार्कतप्तकृच्छ्राणां स्थाने कृच्छ्रत्रयं न्यसेत् ॥

तिस्रो धेनव इति यावत् । यावकव्रतमाह शंखः—

गोपुरीषाद्यवान्नं च मासं नित्यं समाहितः ।
व्रतं तु यावकं कुर्यात्सर्वपापापनुत्तये ॥

गोभक्षणार्थं यवान्दत्त्वा तदनन्तरं गोमयमध्यानिःसृतैस्तैर्यवैः पक्वैः एकभक्तनक्तानि कुर्वन् मासं नयेत् । गोमूत्रपक्वैस्तु तैर्गोमूत्रयावकं भवति;

आतृप्तेश्चारयित्वा गां गोधूमान् यवमिश्रितान् ।
गोपयोऽन्यांश्च संगृह्य पचेद्गोमूत्रयावकम् ॥

इति योगियाज्ञवल्क्यात् । अशक्तौ यावकव्रते पञ्च धेनवः षडुपवासात्मकप्राजापत्यपट्स्थानत्वात् । प्रत्यहं यावकभोजनेऽपि तस्यात्यन्तक्लेशसाधनत्वेनोपवासतुल्यत्वात् । गोमूत्रयावकव्रते तु क्लेशाधिक्यात् षड् धेनवः । मासमेकग्रासमात्रदुग्धेन व-

धानं पयोव्रतम् । (१)तस्मिन् व्रते येन द्रव्येण शरीरवर्त्तनं तद्व्रतस्य तेन व्यपदेशात् । अत एव मार्कण्डेयः—

पत्रैर्मतः पत्रकृच्छ्रः पुष्पैस्तत्कृच्छ्र उच्यते ।
मूलकृच्छ्रः स्मृतो मूलैस्तोयकृच्छ्रो जलेन तु ॥ इति ।

पयोव्रतेऽशक्तस्य पञ्च धेनवः पयःपाने क्लेशाभावेऽपि पयसा एकग्रासमात्रपर्याप्तत्वेनोपवासतुल्यत्वात् । चान्द्रायणमाह याज्ञवल्क्यः—

तिथिवृद्ध्या चरेत् पिण्डान् शुक्ले शिख्यण्डसंमितान् ।
एकैकं ह्रासयेत्कृष्णे पिण्डं चान्द्रायणं चरन् ॥
इन्दुक्षये न भुञ्जीत एष चान्द्रायणे विधिः ।

शिखी मयूरः । तिथिवृद्ध्या (२)शुक्ले शुक्लपक्षे तिथिवृद्ध्या प्रतिपदादितिथिक्रमेणैकैकं पिण्डं प्रतिपदि एकं द्वितीयायां द्वाविति क्रमेण पूर्णिमायां पञ्चदश चरेत् भक्षयेत् । तदा कृष्णे एकैकतिथिवृद्ध्या प्रतिपदि चतुर्दश द्वितीयायां त्रयोदशेत्येवं क्रमेण एकैकं चतुर्दशीपर्यन्तं ह्रासयेत् । इन्दुक्षये अमावास्यायां न भुञ्जीत । एतद्यवमध्यं नाम चान्द्रायणम् । अथ पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासान् भुक्त्वा एकैकत्यागेन प्रतिपत्प्रभृति चतुर्दशीपर्यन्तं ग्रासमश्नीयात् । अमावास्यायामुपोष्य एकैकवृद्ध्या पूर्णिमायां पञ्चदशग्रासान् भक्षयेत् । एतत्पिपीलिकामध्यं नाम चान्द्रायणम् । ह्रासवृद्धिभ्यां चन्द्रस्य अयनं चरणमिव चरणं यत्र कर्मणीति व्युत्पत्तेः । (३)एतच्च चान्द्रमाससाध्यम् । तत्र ह्रासवृद्धी निश्चित्य पिण्डेषु ते कल्पनीये । तत्र चन्द्रोदयकालीना तिथिर्ग्राह्या । तत्र ग्रासा मयूराण्डप्रमाणाः । ग्रासग्रहणकालश्चन्द्रोदयः । वैधत्वाच्च निशीथेऽपि तद्भक्षणम् । चन्द्रोदयानन्तरं प्रायः द्विपञ्चिघटीव्यवधाने चन्द्रोदय इति । दिवापि तं परीक्ष्यैव ग्रासानां भक्षणम् । प्राणाग्निहोत्राधिकारिणामप्येवं तत्करणम् । तथाहि, यदा पञ्च पिण्डा-

(१) 'यस्मिन्' पा० । (२) 'शुक्ले' नास्ति पु० ३० ।
(३) 'एतच्च चान्द्रायणसाध्यम्' पु० ३० ।

स्तदा प्राणायेति प्रथमम्, अपानायेति द्वितीयं, व्यानायेति तृतीयम्, उदानायेति चतुर्थं, समानायेति पञ्चमम्। यदा चत्वारस्तदा द्वाभ्यां प्रथमम्। यदा त्रयस्तदा द्वाभ्यां पूर्वौ। यदा द्वौ तदा त्रिभिः प्रथमं द्वाभ्यामुत्तरम्। एकं तु सर्वैः। इतिकर्त्तव्यताविस्तरो महार्णवादौ द्रष्टव्यः। अशक्तावष्टौ गावो देयाः,....

अष्टौ चान्द्रायणे देयाः प्रत्याम्नायविधौ सदा।

इति चतुर्विंशतिमतात्। यवमध्यपिपीलिकामध्यचान्द्रायणयोर्गौतमाद्युक्तप्रकारवतोरष्टौ गावः, स्वल्पप्रकारयुक्तयोस्तयोस्तु त्रयः।

प्राजापत्ये तु गामेकामतिकृच्छ्रद्वयं स्मृतम्।
चान्द्रायणे पराके च तिस्रस्ता दक्षिणास्तथा॥

इति पराशरोक्तेः। समृद्धस्य पञ्च "पञ्च वापि प्रकीर्त्तिताः" इति पाठान्तरात्। अथवा याज्ञवल्क्यः—

यथाकथञ्चित्पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्वयम्।
मासेनैवोपभुञ्जीत चान्द्रायणमथापरम्॥

प्रत्यहमष्टौ ग्रासान् भक्षयेत्। तत्रापि दिन एवाष्टौ, अथवा नक्तं चतुरो दिने चतुरः, अथवा एकस्मिन्दिने चतुरः अपरस्मिन्द्वादश, अथवा एकरात्रमुपोष्यापरस्मिन् षोडश, अथवा दिनद्वयमुपोष्य तृतीयदिने चतुर्विंशतिः, इत्यादि शक्त्या प्रकाराणां मध्ये यथाकथञ्चित् पिण्डान् चत्वारिंशदधिकशतद्वयं भक्षयेत्, 'तिस्रोऽशीतीः समाहितः' इति वचनाच्च। उपक्रमस्तु शुक्लकृष्णान्यतरप्रतिपदोरेव। मासश्च सावनः, अन्यथा चान्द्रमासे ह्रासादिवशेन तथा भक्षणासम्भवाच्च। एवञ्च नैरन्तर्येणानेकैतच्चान्द्रायणानुष्ठाने कदाचिद्द्वितीयचान्द्रायणादि द्वितीयादौ भवति। अयं चापरो विशेषः—पूर्वचान्द्रायणे तिथिनियतग्रासनियमवशात् (१)पूर्वप्रक्रान्तमेकादश्याद्युपवासादि प्रतिनिधिद्वारा कार्यम्, अत्र तु स्वयमेव कार्यं, तिथिनियमेन (२)ग्रासनियमाभावात्। अस्यैव च यतिचान्द्रायणादिसंज्ञा।

(१) 'पूर्वप्रकारान्त' ख०। (२) 'ग्रासनियमा' घ० ङ०।

काशीखण्डे—

जलस्य धारणं मूर्ध्नि विश्वेशस्नानजन्मनः ।
एष जालन्धरो बन्धः सम(१)स्तसुरवल्लभः ॥

तथा—

स्नापयित्वा विधानेन यो लिङ्गस्नपनोदकम् ।
त्रिः पिबेत्त्रिविधं पापं तस्येहाशु विनश्यति ॥
लिङ्गस्नपनवार्भिर्यः कुर्यान्मूर्धन्यभिषेचनम् ।
गङ्गास्नानफलं तस्य जायतेऽत्र विपाप्मनः ॥

इदं पूर्ववाक्यवशाद्विश्वेश्वरविषयमिति केचित् । काशीस्थपुराणप्रसिद्धसर्वलिङ्गविषयं, काशीखण्डे रत्नेश्वराख्याने तथैव दर्शनादित्यन्ये ।

अथ कृषिः । राजमार्तण्डः—

ऋक्षेषूत्तरपौष्णवैष्णवमघामूलानुराधाश्विनी-
प्राजापत्यकरद्विदैवतगुरुप्रालेयपादेषु च ।
निर्दोषैर्वृषभैर्हलैश्च सुमनोमालाभिरभ्यर्चितै-
र्दत्त्वा क्षेत्रपतेर्बलिं हलधरः क्षेत्रं ततः कर्षयेत् ॥
प्राजेशश्रवणोत्तरादितिमघामार्तण्डतिष्याश्विनी
पौष्णानुष्णमरीचयः शतभिषक् स्वाती विशाखा तथा ।
जीवार्केन्दुसितेन्दुनन्दनदिने लग्ने च सौम्योदये
सस्यानां वपने तथैव लवने शस्तास्तथा रोपणे ॥

चण्डेश्वरः—

हस्तचित्रादितिस्वातीरेवत्यां श्रवणत्रये ।
स्थिरलग्ने गुरोर्वारे बीजं धार्यं ज्ञशुक्रयोः ॥
'ॐधनदाय सर्वलोकहिताय देहि मे धान्यं स्वाहा' ।
लेखयित्वा इमं मन्त्रं धान्यागारे निधापयेत् ॥
सस्यवृद्धिं परां कुर्यात्पूजितं प्रतिपूजयेत् ।
दक्षिणादिङ्मुखगमनं गमनमभिनवासु नारीषु ॥

---

(१) 'समस्तसुखवल्लभः' ख०

व्ययंमपि स्वस्यधनानां न बुधा बुधवासरे कुर्युः।
शनिवारे च नो कार्यो धनधान्यव्ययो बुधैः।

अथ वस्त्रम्। श्रीपतिः—

रोहिणीषु करपञ्चकेऽश्विभे व्युत्तरासु च पुनर्वसुद्वये।
रेवतीषु वसुदैवते च भे नव्यवस्त्रपरिधानमिष्यते॥
जीर्णं रवौ सततमम्बुभिरार्द्रमिन्दौ
भौमे शुचे बुधदिने तु भवेद्धनाय।
ज्ञानाय मन्त्रिणि भृगौ प्रियसंगमाय
मन्दे मलाय च नवाम्बरधारणं स्यात्॥
रोहिणीगुरुपुनर्वसूत्तरे
या बिभर्ति नववस्त्रभूषणे।
सा न योषिदवलम्बते पतिं
स्नानमाचरति वारुणेपि या॥

अथालंकारवलयादि। दैवज्ञवल्लभः—

नासत्यपूषवसुभिः करपञ्चकेन
मार्तण्डभौमशुक्रदानवमन्त्रिवारे।
मुक्तासुवर्णमणिविद्रुमशङ्खदन्त-
रक्ताम्बराणि विधृतानि भवन्ति सिद्ध्यै॥

ज्योतिर्निबन्धे—

हस्तानुराधमृगपूषधनिष्ठयुक्त-
चित्रोत्तरासु च पुनर्वसुरोहिणीषु।
लग्ने स्थिरे रविसुतेन्दुजजीववारे
हेमादिधारणविधिः कथितो नराणाम्॥

तत्रैव श्रीपतिः—

पौष्णाश्विनीवसुकरादिषु पञ्चकेषु
कांस्यम्भहेममणिविद्रुमकाचशङ्खाः।
नार्या धृताः सुतसुखार्थकरा भवन्ति
आप्योत्तरादितिगुरुश्रवसुखाय भर्तुः॥

तत्रैव—

शङ्खादिवररत्नानि पुष्यादित्युत्तरासु च ।
रोहिण्यां नैव गृह्णीत भर्तुर्जीवितकाङ्क्षिणी ॥

अथ सूचीकर्म—

वासवादितिभत्वाष्ट्रमैत्रचन्द्राश्विनीषु च ।
सूचीकर्म तनुत्राणमेभिर्ऋक्षैः प्रशस्यते ॥

अथ शय्या—

हस्तादितित्रह्मगुरूत्तराणि
पौष्णाश्विमूलेन्दुभचित्रभानि ।
वारेषु जीवेन्दुसितेन्दुजानां
श(१)य्यासनारम्भणमुत्तमं स्यात् ॥

अथ शस्त्रधारणम्—

पुष्ये चादितिचित्रपद्मतनये शक्रोत्तरा रेवती-
स्वातीवाजिविशाखमित्रसहिते भानौ गुरौ भार्गवे ।
कुम्भे कीटगृहे वृषे मृगपतौ चेन्दौ शुभैर्वीक्षिते
सन्नाहः शरखड्गकुन्तछुरिका धार्या नृपाणां हिता॥

अथ स्वामिसेवा । चण्डेश्वरः—

रोहिण्युत्तरपौष्णेषु वसुवारुणयोरपि ।
सेवेत स्वामिनं भृत्यः शुभवारोदये तथा ॥

ज्योतिर्निबन्धे—

दासीदासादिभृत्यानां कुर्यात्संग्रहणं(२)बुधे ।
स्थिरलग्ने शुभैर्दृष्टे मन्दवारे विशेषतः ॥

अथ गजाश्वदोला । स एव—

पौष्णप्रजेशादितिभद्वयानि
हस्तादिषट्कश्रवणोत्तराणि ।
दोलादिमातङ्गतुरङ्गमाणा-
मारोहणेऽभीष्टफलप्रदानि ॥

(१) 'शय्यासमारम्भणं' क० ख० । (२) 'बुधैः' ग० ।

*पञ्चायतनपूजायां तन्त्रेण च निवेदितमित्यर्थः ।

शिवपुराणे—

ये वीरभद्र(१)शपिताः शिवभक्तिपराङ्मुखाः ।
शंभोरन्यत्र देवेषु ये भक्ता ये न दीक्षिताः ॥
तेषामनर्हमीशस्य तत्प्रसादचतुष्टयम् ।

अष्टावष्टौ समश्नीयात् पिण्डान् मध्यंदिने स्थिते ।
नियतात्मा हविष्यस्य यतिचान्द्रायणं चरन् ॥
चतुरः प्रातरश्नीयात् पिण्डान् विप्रः समाहितः ।
चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं चरन् ॥

इति मनूक्तेः ।

त्रींस्त्रीन् पिण्डान् समश्नीयान्नियतात्मा दृढव्रतः ।
हविष्यान्नस्य वै मासमृषिचान्द्रायणं स्मृतम् ॥

इति यमोक्तमृषिचान्द्रायणम् । यतिचान्द्रायणाद्यशक्तौ तिस्रो गावो देयाः पूर्वोक्तवचनात् ।

अथ मासोपवासव्रतम् । तच्च प्राक् कार्त्तिके प्रपञ्चितम् । तदशक्तौ अष्टौ गावः, तदशक्तौ पञ्च, षडुपवासतुल्यप्राजापत्यप्रत्याम्नायगोपञ्चकेन मासनिर्वाहात् । एवं सोमायनादिप्रत्याम्नायाः स्वयमूह्याः । अत्र प्राजापत्यादेरितिकर्त्तव्यताऽन्यतोऽवगन्तव्या । तत्र स्वातन्त्र्येण कुरुक्षेत्रप्रतिग्रहादिपापनिवृत्त्यर्थं क्रियमाणे वपनमावश्यकं न तु व्रतभङ्गनिवृत्त्यर्थं,

दिनत्रयं न भुञ्जीत मुण्डनं शिरसोऽथवा ।

इति विकल्पन्यायात् ।

प्रकृतमनुसरामः । *पञ्चायतनेति । अत एव 'विष्णुशिवसूर्यगणेशदुर्गाभ्यो नमः' इति श्लिष्टमन्त्र एवोक्तः । शिवनामपूजायामिति केचित् ।

---

(१) 'शमिताः' ख०

एतेषु गोमहिषदन्तितुरङ्गमादि-
नाना(१)प्रकारपशुजातिगतिः प्रशस्ता ॥

अथ गजदन्तच्छेदः । ज्योतिर्निबन्धे—

त्वाष्ट्रे वैष्णव अश्विन्यामादित्ये वसुदैवते ।
दन्तिनां शुभदं कर्म पुष्ये हस्ते च क(२)र्तनम् ॥

अथ निक्षेपः—

भरणी त्रीणि पूर्वाणि आर्द्राश्लेषा मघा तथा ।
चित्रा ज्येष्ठा विशाखा च मूलं मृगपुनर्वसू ॥
एभिर्दत्तं प्रयुक्तं च यच्चान्निक्षिप्यते धनम् ।
पृष्ठतो धावमानस्य ध(३)निनो नोपपद्यते ॥

अथ ऋणमोक्षः । श्रीधरः—

वागीशमन्ददिवसांशकलग्नयुक्ते
रिक्तासु मन्ददिवसे कुलिकोदये च ।
मैत्रद्वितीयपदमैत्रमुहूर्तयुक्ते
राश्युद्गमे च ऋणमोचमुशन्ति सन्तः ॥

अथ राजमुद्रा—

मृदुध्रुवक्षिप्रचरेषु भेषु योगे प्रशस्ते शनिचन्द्रवर्जम् ।
वारे तिथौ पूर्णजयाह्वये च मुद्राप्रतिष्ठा शुभदा हि राज्ञाम् ॥

अथ नौः । चण्डेश्वरः—

पौष्णाश्विनीतुरगवारुणमित्रचित्रा-
शीतोष्णरश्मिवसवोऽनलवन्त्यमूनि ।
वारे च जीवभृगुनन्दनके प्रशस्ते
नौकादिसंघटनवाहनमेषु कुर्यात् ॥

अथ भोगः—

गुरुभरविभानुराधाविधातृपौष्णाश्विरोहिणीषु स्यात् ।
स्वात्युत्तरासु कुर्याच्छयनासनभोगभोगादि ॥

---

(१) 'नानाकुमारपशु' ख० (२) 'कीर्तितं' क०
(३) 'निर्धनो' ख० ग०

अथ श्मश्रुकर्म । श्रीपतिः—

पुष्ये पौष्णे चाश्विनीच्चैन्दवे च
शाक्रे हस्ताद्ये त्रिके भेऽप्यदित्याम् ।
क्षौरं कार्यं वैष्णवादित्रये च
मुक्त्वा भौमादित्यपातङ्गिवारान् ॥
न स्नातभुक्तोत्कटभूषितानां
मभ्यक्तयात्रासमरोत्सुकानाम् ।
क्षौरं विदध्यान्निशि संध्ययोर्वा
जिजीविषूणां नवमे न चाह्नि ॥

त्रिस्थलीसेतौ वृद्धगार्ग्यः—

रव्यारसौरवारेषु रात्रौ पाते व्रताहनि ।
श्राद्धाहःप्रतिपद्रिक्ताभद्राः क्षौरेषु वर्जयेत् ॥

गार्ग्यः—

षष्ठ्यमापूर्णिमापातचतुर्दश्यष्टमी तथा ।
आसु सन्निहितं पापं त्रिषु तैले भगे क्षुरे ॥

राजमार्तण्डः—

देवकार्ये पितुः श्राद्धे रवेरंशपरिक्षये ।
क्षौरकर्म न कुर्वीत जन्ममासे च जन्मभे ॥

बृहस्पतिः—

राजकार्ये नियुक्तानां नराणां भूपजीविनाम् ।
श्मश्रुलोमनखच्छेदे नास्ति कालविशोधनम् ॥

तथा—

*क्षौरं नैमित्तिकं कार्यं निषेधे सत्यपि ध्रुवम् ।
पित्रादिमृतिदीक्षासु प्रायश्चित्ते च तीर्थके ॥

केचित्पूर्वार्धमन्यथा पठन्ति ।

---

*क्षौरं नैमित्तिकमिति । अत्र 'निषेधे सत्यपि' इत्युपादानात् प्रायश्चित्तनिमित्तो रात्रावपि क्षौरम् । मृतिनिमित्तं तु दिन एव

मुण्डनस्य निषेधेऽपि कर्तनं तु विधीयते । इति ।

नारदः—

नृपविप्राज्ञया यज्ञे मरणे बन्धमोक्षणे ।
उद्वाहेऽखिलवारर्क्षे तिथिषु क्षौरमिष्टदम् ॥

भारते—

प्राङ्मुखः श्मश्रुकर्माणि कारयीत समाहितः ।
उदङ्मुखोऽथवा भूत्वा तथायुर्विन्दते महत् ॥

अपरार्के—

उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा वपनं कारयेत्सुधीः ।
केशश्मश्रुलोमनखान्युदक्संस्थानि वापयेत् ॥
*दक्षिणं कर्णमारभ्य धर्मार्थं पापसंचये ।
शिखाद्ये नवसंस्कारे शिखाद्यन्तं शिरो वपेत् ॥

यतीनां तु विशेषो निगमे—

कक्षोपस्थशिखावर्जमृतुसन्धिषु वापयेत् । इति ।

अन्येऽपि विधिप्रतिषेधाः प्रागुक्ताः ।

अथेन्धनसंग्रहः—

ब्रह्मानिलार्कमघमूलत्रिपूर्वरौद्र-
पौष्णानुराधगुरुविष्णुविशाखयुक्ते ।

'श्वस्तनी वपनक्रिया'इत्युक्तेः । *दक्षिणं कर्णमिति । तीर्थश्राद्धे वक्ष्यामः । निषिद्धदिने क्षौरे कृते पुनस्तद्दोपशान्त्यर्थं विहितकाले कार्यमित्याह गर्गः—

निषिद्धेषु च कालेषु क्षौर(१)कार्यं यदा भवेत् ।
तद्दोपशान्तये क्षिप्रं कुर्यात्तच्च शुभे दिने ॥ इति ।
आनर्त्तोऽहिच्छत्रः पाटलिपुत्रोदि(२)तिर्दिनाश्रीशः ।
क्षौरे स्मरणादेषां दोषा नश्यन्ति निःशेषाः ॥ इति ।

(१) 'क्षौरकर्म यदा' घ० ङ० ।
(२) 'दिनिर्दितिः श्रीशः' घ० ङ० ।

वारे कुजार्कभृगुनन्दनसोमजानां
अभ्यञ्जनस्य करणं भवति प्रशस्तम् ।

अथ नवान्नम् । श्रीपतिः—

रेवतीश्रुतिपुनर्वसुहस्तत्राष्ट्रतः पृथगपि छितये च ।
ध्युत्तरेषु गदितं पृथुकानां प्राशनं नवनवान्नविधानम् ॥

अथ नवभोजनपात्रम् । ज्योतिर्निबन्धे—

भोज्यपात्रं सुधासिन्धौ घटयेद्वा समाहरेत् ॥
तथान्नप्राशनप्रोक्ते काले भोजनमाचरेत् ॥

अथ नवपर्णफलादिभक्षणम् । चण्डेश्वरः—

मूलाश्विमैत्रकरतिष्यहरीन्द्रभेषु
पौष्णोत्तरैन्दवपुनर्वसुवासवेषु ।
वारेषु भूमितनयार्कजवारवर्ज्जं
ताम्बूलनूतनफलाद्यशनं हिताय ॥

अथ होमे आहुतिपातः । ज्योतिषे—

*तरणिविद्भृगुभास्करिचन्द्रमाः
कुजसुरेज्यविधुंतुदकेतवः ।
रविभतो दिनभं गणयेत्क्रमात्
प्रतिखगं त्रितयं त्रितयं न्यसेत् ॥
दिनकरार्किनमःकुजकेतवो
हुतभुजे न शुभास्त्वितरे शुभाः ।

---

*तरणीति । एवं वह्निवासोऽपि बोध्यः ।
सैका तिथिर्वारयुता कृताप्ता
शेषे गुणेऽभ्रे भुवि व(१)ह्निवासः ।
सौख्याय होमे शशियुग्मशेषे
प्राणार्थनाशौ दिवि भूतले च ॥ इति ।

(१) 'वह्निवासः' पा० पु० ।

दहनचक्रमिदं प्रविलोकयतां
हवनकर्मणि सर्वसमृद्धये ॥

अत्र शान्तिरुक्ता विष्णुधर्मे—

क्रूरग्रहमुखे चैव संजाते हवने शुभे ।
शान्तिं विधाय गां दद्याद्ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥
आयसीं प्रतिमां कृत्वा निक्षिपेत्तामधोमुखीम् ।
गोमूत्रमधुगन्धाद्यैरर्चितां प्रतिमां ततः ॥
स्वस्थां निधाय संपूज्य तत्र होमो विधीयते ॥

अत्रापवादः क्रि(१)यासारे—

नित्ये नैमित्तिके दुर्गाहोमादौ न विचारयेत् ।

अथ ज्वरादौ फलम् । श्रीपतिः—

स्वात्याश्लेषारौद्रपूर्वासु शाक्रे
रोगोत्पत्तिर्जायते यस्य पुंसः ।
तद्भैषज्यव्यापृतो निष्प्रयत्नः
स्याद्दुग्धाब्धेर्लब्धज(२)न्मापि वैद्यः ॥
व्याध्युत्पत्तिर्यस्य पौष्णे स(३)मैत्रे
प्राणत्राणं जायते तस्य कृच्छ्रात् ।
वैश्वे सौम्ये रोगमुक्तिस्तु मासा-
द्विंशत्या स्याद्वासराणां मघासु ॥
पञ्चाद्धस्ते वासवे सद्विदैवे
मूलाश्विन्योराग्निधिष्ण्ये नवाहात् ।
याम्ये त्वाष्ट्रे वैष्णवे वारुणे च
नैरुज्यं स्यान्नूनमेकादशाहात् ॥
आहिर्बुध्न्ये तिष्यसंज्ञे यमाख्ये
प्राजापत्यादित्ययोः सप्तरात्रात् ।
रोगान्मुक्तिर्जायते मानवानां
निःसंदिग्धं जल्पितं गर्गमुख्यैः ॥

(१) 'क्रियासागरे' ख० (२) 'जन्मादिवैद्यः' क० (३) 'समित्रे' क०

ज्योतिषे—

एकाहो निधनं दशाहमनलाद्वाणा त्रियत्पर्वताः
सप्ताङ्का विलयश्च मासयुगलं मासो मृतिः पक्षकः ।
द्वौ मासावथ विंशतिर्दश निशाः पक्षान्तपक्षा नगा
मासौ पक्षदशान्तपञ्चककुभः पीडादिनान्यश्विभाद् ॥

दैवज्ञः—

उरगवरुणरौद्रा वासवेन्द्राग्निपूर्वा
यमदहनविशाखाः पापवारेण युक्ताः ।
तिथिषु नवमिषष्ठी द्वादशी वा चतुर्थी
भवति मरणयोगो रोगिणां कालहेतुः ॥

अत्र (१)शान्तिः—कुम्भे हैमीं नक्षत्रदेवताप्रतिमां सम्पूज्य द्वादशदलेषु संकर्षणादिद्वादशमूर्तीर्द्वादशादित्यान् वा सम्पूज्य दूर्वासमित्तिलक्षीराज्यैर्गायत्र्या तद्देवतायै अष्टोत्तरशतं हुत्वा दध्योदनं बलिं दत्त्वाऽऽचार्याय गां प्रतिमां च दत्त्वा विप्रान् भोजयेदिति संक्षेपः । विशेषस्तु व्रतहेमाद्रौ पदार्थादर्शे च ज्ञेयः ।

अथ भेषजम् । चण्डेश्वरः—

मूलानुराधमृगतिष्यपुनर्वसौ च
पौष्णाश्विनीश्रवणशुक्रकरत्रये च ।
वारेषु वा(२)क्पतिदिनेषु सितेन्दुशस्ते
भैषज्यभक्षणममीषु हितं नराणाम् ॥

अथारोग्यस्नानम् । श्रीपतिः—

इन्दोर्वारे भार्गवे च ध्रुवेषु
सार्पादित्यस्वातियुक्तेषु भेषु ।
पि(३)त्र्ये चान्ते वापि कुर्यात्कदाचि-

---

(१) 'शान्तिः' नास्ति क०
(२) 'गुरुवासरसितेन्दुदिने प्रशस्तं भैष' क०
(३) 'पैत्र्ये' क०

नैव स्नानं रोगनिर्मुक्तजन्तुः ॥
चरे विलग्ने रविभौमवारे
रिक्ते तिथौ स्याद्बहुलं च पक्षे ।
धिष्ण्ये चरे रोगनिपीडितानां
स्नानं नराणां निरुजत्वकारि ॥

अथ दन्तधावनम् । पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णुः—

प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु चतुर्दश्यष्टमीषु च ।
नवम्यां भानुवारे च दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् ॥

नारदः—

चतुर्दश्यष्टमीपौर्णमासीसंक्रमणेषु च ।
नन्दासु च नवम्यां च दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् ॥
श्राद्धे यज्ञे च नियमे तथा प्रोषितभर्तृका ।
व्यतीपाते च संक्रान्त्यां नन्दाभूताष्टपर्वसु ॥
तैलं क्षौरं रतिं मांसं दन्तकाष्ठं च वर्जयेत् ॥

वसिष्ठः—

शन्यर्कशुक्रवारेषु कुजाहे व्रतवासरे ।
जन्माहे श्राद्धदिवसे दन्तकाष्ठं विवर्जयेत् ॥

हेमाद्रौ स्कान्दे—

अभ्यङ्गे जलधिस्नाने दन्तधावनमैथुने ।
जाते च निधने चैव तत्कालव्यापिनी तिथिः ॥

संवर्तः—

रवौ विवाह आशौचे वर्जयेद्दन्तधावनम् ॥

व्यासः—

*अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तथा तिथौ ।

---

*अलाभे दन्तकाष्ठानामिति ।

तृणपर्णैः सदा कुर्यादमामेकादशीं विना ।

इति वाक्यसारोक्तवचनाद् 'अपां द्वादश' इत्यादि एकाद-

अग्रं द्वादशगण्डूषैर्विदध्याद्दन्तधावनम् ॥

अथामलकस्नानम्। व्यासः—

श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः।
सप्तमीं नवमीं चैव पर्वकालं विवर्जयेत् ॥
चन्द्रसूर्योपरागे च स्नानमामलकैस्त्यजेत् ॥

मनुः—

षष्ठी च सप्तमी चैव नवमी च त्रयोदशी।
संक्रान्तौ रविवारे च स्नानमामलकैस्त्यजेत् ॥

यत्तु—

नवमी दशमी चैव तृतीया च त्रयोदशी।
प्रतिपद्द्वादशी कृष्णा स्नानं तासु विवर्जयेत् ॥

यच्च—

दर्शे स्नानं न कुर्वीत मातापित्रोः सुजीवतोः।
पुत्रः कुर्वन्निराचष्टे पित्रोरुन्नतिजीविते ॥

इति कण्वयमाभ्यां स्नानमात्रं निषिद्धं, तदामलकभोगार्थस्नानपरं न नित्यनैमित्तिकपरमिति हेमाद्रिः ॥

अथ तैलस्नाननिषेधः। कात्यायनः—

पक्षादौ च रवौ षष्ठ्यां रिक्तायां च तथा तिथौ।
तैलेनाभ्यज्यमानस्तु चतुर्भिः परिहीयते ॥

गर्गः—

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां र(१)विसंक्रमे।
द्वादश्यां सप्तमीषष्ठ्योस्तैलस्पर्शं विवर्जयेत् ॥
न च कुर्यात्तृतीयायां त्रयोदश्यां तिथौ तथा।
शाश्वतीं गतिमन्विच्छन् दशम्यामपि पण्डितः ॥

शीतत्वमिति केचित्। तन्न, "पर्वैर्वा शोधयेन्मुखम्" इति वचनान्तरात्।

---

(१) 'नवम्यारवि' क०।

तत्रैवायुर्वेदे—

षष्ठयां दिनक्षयेऽष्टम्यामेकादश्यां च पर्वसु।
द्वादश्यां च चतुर्दश्यां पञ्चम्यां प्रतिपत्तिथौ॥
व्रते श्राद्धदिने जन्मत्रितये श्रवणार्द्रयोः।
ज्येष्ठोत्तराफाल्गुनीषु व्यतीपाते च वैधृतौ॥
विष्टियोगे च संक्रान्तौ मन्वादिषु युगादिषु।
नाभ्यङ्गं तत्र बालानां वृद्धानां तु न दोषकृत्॥ इति।

व्यवहारतत्त्वे—

संक्रान्तिभद्राव्यतिपातवैधृति-
षष्ठयष्टमीपर्वसु नार्कभूसुते।
स्नाने द्वितीया दशमी च गर्हिताः
ष(१)ष्ठयाद्यमाद्या रदधावनेऽधमाः॥

अस्यापवादमाह तत्रैव प्रचेताः—

सार्षपं गन्धतैलं च यत्तैलं पुष्पवासितम्।
अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचन॥

आयुर्वेदे—

निषिद्धतिथिवारर्क्षग्रहणेष्वपि रात्रिषु।
किञ्चिद्गोघृतयुक्तं वा विप्रपादरजोन्वितम्॥
भानौ दूर्वान्वितं भौमे भूयुक्तं पुष्पयुग्गुरौ।
सर्वेषां सर्वदा तैलमभ्यङ्गेषु न दुष्यति॥

मङ्गलेष्वप्यदोषः,

माङ्गल्यं विद्यते स्नानं वृद्धिपर्वोत्सवेषु च।
स्नेह(२)पात्रसमायुक्तं मध्याह्नात् प्राक्तदिष्यते॥

इति मदनपारिजाते कात्यायनोक्तेः। हेमाद्रौ बृहन्मनुः—

तैलाभ्यङ्गो नार्कवारे न भौमे
नो संक्रान्तौ वैधृतौ विष्टिषष्ठ्योः।
पर्वस्वष्टम्यां च नेष्टः स इष्टः
प्रोक्तान्मुक्त्वा वासरे सूर्यसूनोः॥

(१) 'षष्ठ्यादिमाद्या' क० ख०। (२) 'स्नेहमात्र' ख०।

रत्नमालायाम्—

> कर्कनक्रहरिकुम्भगतेऽर्के
> पूर्वपश्चिममुखानि गृहाणि ।
> तौलिमेषवृषवृश्चिकयाते
> दक्षिणोत्तरमुखानि वदन्ति ॥

दैवज्ञवल्लभः—

> शार्क(१)धान्यं पञ्चतां निःपशुत्वं
> स्वापं नैःस्वं संगरं भृत्यनाशम् ।
> स्वं श्रीप्राप्तिं वह्निभीतिं च लक्ष्मीं
> कुर्युश्चैत्राद्या गृहारम्भकाले ॥

गर्गः—

> ध्युत्तरामृगरोहिण्यां पुष्ये मैत्रे करत्रये ।
> धनिष्ठाश्वित्रये पौष्णे गृहारम्भः प्रशस्यते ॥
> रोहिण्यां श्रवणत्रयेऽदितियुगे हस्तत्रये मूलके
> रेवत्युत्तरफल्गुनीषुरगभे मैत्रोत्तराषाढयोः ।
> शस्तं वास्तु कुजार्कवर्जितदिने गोकुम्भसिंहे मुखे
> कन्यायां मिथुने नभःशुचिसहोराधोर्जके फाल्गुने ॥

कालादर्शे सनत्कुमारः—

> आदित्यभौमवर्जं तु सर्वे वाराः शुभप्रदाः ।

वास्तुशास्त्रे—

> मार्गशीर्षे तथा पौषे वैशाखे श्रावणे तथा ।
> फाल्गुने च कृतं वेश्म सर्वसंपत्प्रदं भवेत् ॥
> कार्तिके माघमासे च चैत्रे ज्येष्ठे तथाश्विने ।
> मास्याषाढे भाद्रपदे न कुर्यात्सर्वथा गृहम् ॥
> द्वितीया च तृतीया च पञ्चमी सप्तमी तथा ।
> त्रयोदशी च दशमी पूर्णा चैकादशी तथा ॥
> वेश्मारम्भे शुभाय स्युर्विशेषाच्छुक्लपक्षगाः ॥

(१) 'रत्नं धान्यं' इति कालादर्शे पाठः ।

व्यवहारसारे—

शिलान्यासः प्रकर्तव्यो गृहाणां श्रवणे मृगे।
पौष्णे हस्ते च रोहिण्यां पुष्याश्विन्युत्तरात्रये॥

वास्तुप्रदीपे—

अधोमुखैर्भैर्विदधीत खातं शिलास्तथैवोर्ध्वमुखैश्च पट्टम्।
तिर्यङ्मुखैर्द्वारकपाटयानं गृहप्रवेशो मृदुभिर्ध्रुवैश्च॥

लल्लः—

स्नानं च पाकं शयनं च भोज्यं गजालयं वाजिगृहं धनस्य।
देवस्य पूर्वादिदिशि क्रमेण मध्ये सभा भूपनिवेशनाय॥

शिल्पशास्त्रे—

कन्यासिंहे तुलायां भुजगपतिमुखं शम्भुकोणेऽग्निखातं
चापव्ये स्यात्तदास्यं त्वलिधनमकरे ईशखातं वदन्ति।
कुम्भे मीने च मेषे निर्ऋतिदिशि मुखं खातवायव्यकोणे
चाग्नेः कोणे मुखं वै वृषमिथुनगतं कर्कटे रक्षखातम्॥

तत्त्वचिन्तामणौ—

यत्र दैर्घ्यं गृहादीनां द्वात्रिंशद्धस्ततोऽधिकम्।
न तत्र चिन्तयेद्धीमान् गुणानायव्ययादिकान्॥

राजमार्तण्डः—

आयव्ययौ मासशुद्धिं तृणागारे न चिन्तयेत्।
शिलान्यासादि नो कुर्यात्तथागारे पुरातने॥

व्यवहारतत्त्वे—

निषिद्धेष्वपि कालेषु स्वानुकूले शुभे दिने।
तृणकाष्ठगृहारम्भे मासदोषो न विद्यते॥

चण्डेश्वरः—

पूर्णादि त्वष्टमीं यावत्पूर्वास्यं वर्जयेद् गृहम्।
उत्तरास्यं न कुर्वीत नवम्यादिचतुर्दशीम्॥
अमावास्याष्टमीं यावत्पश्चिमास्यं विवर्जयेत्।
नवम्यादौ तथा याम्यं यावत्कृष्णचतुर्दशीम्॥

ध्रुवं द(१)ष्ट्वाथवा स्मृत्वा कर्तव्यं वास्तुरोपणम् ।
सायाह्नवर्ज्यदिवसे रात्रौ त्यक्त्वा महानिशाम् ॥

वराहः—

दक्षिणपूर्वे कोणे कृत्वा पूजां शिलां न्यसेत्प्रथमाम् ।
शेषाः प्रदक्षिणेन स्तम्भाश्चैवं समुत्थाप्याः ॥

कालादर्शे वास्तुशास्त्रे—

खाते चैव शिलान्यासे(२)वृषचक्रं प्रशस्यते ।

तच्चोक्तं शान्तिरत्ने—

चतुर्हस्तप्रमाणं तु खात्वा गर्तं समन्ततः ।
कुम्भोदकैः सेचयेयुः शान्तिपाठपुरःसरम् ॥
तत ईशानदिग्भागे साक्षतं रत्नपञ्चकम् ।
साज्यं कुम्भं स्थिरं मुक्त्वा वास्तुपूजनपूर्वकम् ॥
कुम्भोपरि शिलान्यासः कर्तव्यस्तदनन्तरम् ॥

अथ गृहप्रवेशः । बृहस्पतिः—

नन्दायां दक्षिणद्वारं भद्रायां पश्चिमेन तु ।
जयायामुत्तरद्वारं पूर्णायां पूर्वतो विशेत् ॥

वसिष्ठः—

कृत्वा शुक्रं पृष्ठतो वामतोऽर्कं
विप्रान्पूज्यानग्रतः पूर्णकुम्भम् ।
हर्म्यं रम्यं तोरणस्रग्वितानैः
स्त्रीभिः स्रग्वी गीतवाद्यैर्विशेच्च ॥

व्यवहारतत्त्वे—

सौम्यायने श्रावणमार्गपौषे
जन्मर्क्षलग्नोपचयोदयेंऽशे ।

(१) 'दृष्ट्वा तथा स्मृत्वा' क० ।

(२) वृषचक्रं धर्माब्धौ—नेष्टानि सप्त सूर्यर्क्षादिष्टान्येकादशाष्टमात् । दश शिष्टानि नेष्टानि चक्रे स्युर्वृषवास्तुनि ॥ यद्वा तुर्यात्पञ्चदशात्रयोविंशतिसंख्यकात् । वेदाब्धिपञ्च नेष्टानि गृहारंभप्रवेशयोः' इति वास्तु चक्रम् ।

मैत्रगे हरति भूषणाम्बराङ्गतिमङ्गलविधानमेषु च ॥

रोहिण्युत्तरात्रयं च ध्रुवाणि । प्रवेशश्च वास्तुपूजां कृत्वा कार्यः—

जीर्णोद्धारे तथोद्याने तथा गृहनिवेशने ।
नवप्रासादभवने प्रासादपरिवर्त्तने ॥
द्वाराभिवर्त्तने तद्वत्प्रासादेषु गृहेषु च ।
वास्तू(१)पशमनं कुर्यात्पूर्वमेव विचक्षणः ॥

इति मात्स्योक्तेः । तत्रैव—

कृत्वाग्रतो द्विजवरानथ पूर्णकुम्भं
दध्यक्षताम्रदलपुष्पफलोपशोभम् ।
दत्त्वा हिरण्यवसनानि तथा द्विजेभ्यो
माङ्गल्यशान्तिनिलयं स्वगृहं विशेच्च ॥
गृह्योक्तहोमविधिना बलिकर्म कुर्यात्
प्रासादवास्तुशमने च विधिर्य उक्तः ।
संतर्पयेद्विजवरानथ भक्ष्यभोज्यैः
शुक्लाम्बरः स्वभवनं प्रविशेत्सुरूपम् ॥

अथ कलिवर्ज्यानि बृहन्नारदीये—

*समुद्रयातुः स्वीकारः कमण्डलुविधारणम् ।
द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा ॥

यस्तु कार्तयुगो धर्मो न कर्त्तव्यः कलौ युगे ।
पापप्रयुक्ताश्च सदा कलौ नार्यो नरास्तथा ॥

इत्यादित्यपुराणवचनेन यद्यपि कृतयुगसंबन्धि धर्मसामान्यं निषिद्धं तथापि सर्वस्य तस्य निषेद्धुमशक्यत्वाद्विशेषानाह—*समुद्रेति । यद्यपि समुद्रयानं न विहितं तथापि बौधायनेन "समुद्रयानं ब्राह्मस्य न्यासापहरणम्" इत्यादिना तत्कर्तुः प्रायश्चित्तं विहितं, तदपि कलौ कर्त्तव्यमेवेति तत्करणानन्तरं तद्व्यवहारो निषिध्यते,

(१) 'वास्तुप्रसवनं' क० ।

देवराच्च सुतोत्पत्तिर्मधुपर्के *पशोर्वधः ।
*मांसदानं तथा*श्राद्धे*वानप्रस्थाश्रमस्तथा ॥
दत्तायाश्चैव कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च ।
*दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं*नरमेधाश्वमेधकौ ॥

द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः शोधितस्यापि संग्रहः ।

इत्यग्निप्रवचनाच्च । एतच्च प्रायश्चित्तं रागप्राप्ते समुद्रयान एव । शङ्खोद्धारादितीर्थयात्राविधिनान्तरीयकं समुद्रयानमतो दोषाभावान्न प्रायश्चित्तमित्यन्यत्र विस्तरः । अत्र क्रत्वर्थमात्रनिषेधेऽपि न क्षतिः पुरुषार्थनिषेधान्तरसत्त्वात् । *पशोरिति ।

महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपकल्पयेत् ।

इति अजादिसंग्रहार्थं पशुपदम् । *मांसदानमिति श्राद्धसम्बन्धि(१)क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वं निषिध्यते, यथा वेदिबर्हिर्धर्माणां प्रधानसम्बन्धिमात्रांशे विधिः, न तु तादर्थ्यांशेऽपि, मानाभावात्, तद्वत् ।(२)एतेन—

शौचं च पात्रशुद्धिश्च श्रद्धा च परमा यदि ।
अनन्ततृप्तिकृच्छ्राद्धमेतत्खलु न चामिषम् ।

इति पुरुषार्थमामिषदानं निषिध्यते, न तु क्रत्वर्थं विधिस्पृष्टे निषेधानवकाशादित्युपहसितम् । *श्राद्धे इति उपलक्षणार्थं, तेनो-(३)पयाचितकादावपि निषेधः । *वानप्रस्थेति ।

सुतविन्यस्तपत्नीकस्तया वाऽनुगतो वनम् ॥
वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनो व्रजेत् ॥(या० स्मृ० ३–४५)

इति विहितः । वानप्रस्थो मुमुक्षुरिति शेषः । *दीर्घकालमिति । "अष्टचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यम्" इति श्रुतिविहितम्,

यदि चात्यन्तिको वासो रोचेत स्वगुरोः कुले ।
युक्तः परिचरेदेनमाशरीरविमोक्षणात् ॥

---

(१) 'क्रत्वर्थं पुरुषार्थं च' ग० । (२) 'एतेन' नास्ति घ० ङ० ।
(३) 'तेनोपयाचितकादावपि निषेधः' घ० ङ० ।

*महाप्रस्थानगमनं *गोमेधश्च तथा मखः ।
इमान्धर्मान्कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ॥
कमण्डलुः 'सोदकं च*कमण्डलुम्' इत्युक्तः, मृन्म-

आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ।
गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥
एतेष्वविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् ।
प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः ॥

इति विहितं नैष्ठिकं च । स्थानमङ्गुष्ठाग्रादिना नियतमूर्ध्वावस्थानम्, आसनं नियमोपवेशनं, विहारो भ्रमणम्, एतैस्तपोविशेषो लक्ष्यते । नव्यास्तु दीर्घकालमिति कालापवादमात्रम् । अन्यथा दीर्घं ब्रह्मचर्यमित्येवं ब्रूयात् । तेन श्रौतमेव निषिध्यते न नैष्ठिकम् । तेन द्राविडानां नैष्ठिकाचारोऽपि संगच्छते इत्याहुः । *नरमेधेति । "ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभते" इति "तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते" इति विहितौ । *महाप्रस्थानेति ।

यो जीवितुं न शक्नोति महाव्याध्युपपीडितः ।
सोऽग्न्युदकमहायात्रां कुर्वन् वा न प्रदुष्यति ॥

इति विहितमाशरीरपातमुत्तरादिग्गमनम् । *गोमेधश्चेति । "मैत्रावरुणीं गां वशामनुबन्ध्यामालभेत" इति विहितो यागभेदः । चकारात् राजसूयग्रहः,

न कलौ क्रियते अश्वमेधो वाप्यथ गोसवः ।
नरमेधोऽक्षता नारी देवरात् पुत्रसन्ततिः ॥
गर्हितं सप्तकं ह्येतद्राजसूयः कमण्डलुः ।

इति हेमाद्रौ गारुडाद्वा । राजसूयश्च "राजा राजसूयेन यजेत" इति विहितः । *कमण्डलुमित्युक्त इति । इदमुपलक्षणम्,

दाक्षायणी ब्रह्मसूत्री वेणुमान् स कमण्डलुः ।

इत्युक्तस्योपलक्षणम् । तथाच स्नातकस्य इत्युक्तः "अथ

व्यासः—

तृतीयां मातृतः कन्यां तृतीयां पितृतस्तथा ।
शुल्केन चोद्वहिष्यन्ति विप्राः पापविमोहिताः ॥

इति कलौ तन्निन्दामाह । मातृतस्तृतीयां मातुलकन्यामित्यर्थः । उक्तं चैतत्प्राक् । *मद्यं 'स्त्रीभ्यश्च सुरामाचामम्' इत्यादिना *विहितमपि वर्ज्यम् ।

इति अग्रिमवाक्यात् । *मद्यमिति । सुरापैष्टीनां चायं निषेधो न विषयीकरोति, सुरामद्ययोर्भेदात् ,

सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा च मलमुच्यते ।
तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् ॥

इति मनुना द्विजातिसामान्ये तन्निषेधाच्च । न च माध्वीकादिकं,

माधूकमैक्षवं सैरं तालं खार्जूरपानसम् ।
मधूत्थं चैव माध्वीकं मैरेयं नारिकेरजम् ॥
अमेध्यानि दशैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य तु ॥

इति विष्णुना सामान्यत एव तन्निषेधात् , "नित्यं मद्यं ब्राह्मणो वर्जयेत्" इति निषेधान्तराच्च; किन्तु

कामादपि हि राजन्यो वैश्यो वापि कथञ्चन ।
मद्यमेव सुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते ॥

इति बृहद्याज्ञवल्क्येन राजन्यवैश्ययोरभ्यनुज्ञातं मद्यं निषिध्यते । एवं त्रैवर्णिकादिपुरस्कारेण वामागमादौ विहितं विनायकशान्त्यादौ च क्षत्रियादेरुक्तं मद्यं निषिध्यते । नन्वेतावता निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वोपपत्तौ कथं "स्त्रीभ्यश्च सुरामाचामम्" इति सङ्गच्छते, मद्ये सुरालक्षणायां मानाभावात् ? शृणु, मद्यमपीह सुराशब्देन ग्रहीतुं शक्यते, गौडी-पैष्टी-माध्वीभेदेन तस्यास्त्रिविधत्वात् । *विहितमिति । आश्वलायनगृह्ये "अपरेद्युरन्वष्टक्यम्" इत्यत्र विहितमित्यर्थः ।

इत्यादौ आदित्यपुराणे—

*विधवायाः प्रजोत्पत्तौ देवरस्य नियोजनम् ।

ओदनाग्रत्वं प्राहुराचामं हि मनीषिणः ।

*विधवाया इति । अत्र—

विहितान्यपि क(१)र्माणि धर्मलोपभयाद् बुधैः ।

समापने निवृत्तानि साध्वभावात्कलौ युगे ॥

इति प्रकृतम् । समापने जन्मेजयाश्वमेधसमाप्तौ निवृत्तानि निवर्त्तितानि । तेन द्रोणादीनां वधे कथं पाण्डवादीनां कलिमध्ये दोषो नास्तीति न शङ्क्यम् । इदं च "देवराच्च सुतोत्पत्तिः" इति च वाग्दानानन्तरं मृते पत्यौ देवरपरं,

यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।

तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥

अनेन विधानेन घृताभ्यङ्गादिनियमवन्नियोजनविधानेन ।

यथाविध्यभिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम् ।

मिथो भजेतामसवात्सकृत्सकृदृतावृतौ ॥

इति मनुना,

अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ।

सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्त ऋतावियात् ॥

इति याज्ञवल्क्येन च तदनुज्ञानात्, न तु विवाहानन्तरं विधवायां,

नान्यस्मिन्विधवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ।

इति मनुना वि(२)वाहानन्तरं विधवानियोजननिषेधात् । नन्वेवं भारते कथं सत्यवत्या कनिष्ठभ्रातृभार्यायां विधवायां व्यासो नियुक्त इति वाच्यम्, तत्र 'धनेनोपहतो यस्य कश्चन ब्राह्मणो नियोज्यः' इति भीष्मानुज्ञया सत्यवत्यास्तथा(३)करणेन निषेधशास्त्र-

---

(१) 'कर्माणि' पा० ।

(२) 'विवाहानन्तरं विधवानियोजन' नास्ति घ० ङ० ।

(३) 'तथा' नास्ति पा० ।

*बालायाः क्षतयोन्यास्तु वरेणान्येन संस्कृतिः ॥

पदस्य ब्राह्मणेतरान्यपरत्वात् । अन्यथा ब्रह्मक्षात्रियदेवक्षात्रियभेदो न स्यात् । महाप्रभावतया दोषकल्पनाविरहेणान्यपदस्य यथाश्रुतार्थत्वाद्वा । देवराच्चकारादनुज्ञातसपिण्डसगोत्रयोरपि ग्रहः । *बालाया इति 'दत्ताक्षतायाः' इत्येतत्समानार्थम् । वस्तुतस्तु ननु इदं वाक्यद्वयं कथं सङ्गच्छते, "नान्यस्मिन् विधवा नारी" इति मनुना सर्वदा तन्निषेधात् ।

मन्वर्थविपरीता तु स्मृतिः सापि विनश्यति ।

इति अङ्गिरोवाक्यात्, नापि देवरनियोजनं तदर्थः "देवराच्च सुतोत्पत्तिः" इत्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेः, नापि वाग्दत्ताविषयकं तदानीं क्षतयोनित्वशङ्काया अभावात्; इति चेत् ? न,

दत्तामपि हरेत्पूर्वाच्छ्रेयाँश्चेद्वर आव्रजेत् ।

इति सप्तपद्युपक्रमणात्प्राग् यदन्यस्मै दानमुक्तं तद्विषयकत्वात् । ननु पराशरेण "कलावनुष्ठेयान्धर्मान् वक्ष्यामि" इति प्रतिज्ञाय

नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ ॥
पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥

इति वचनाद् वाग्दत्तायाः कलौ पत्यन्तरमस्तीति (१)कथं दत्तापहारः कलिवर्ज्य इति चेत् ? (२)कलौ दत्तापहारो न कार्यः, वाग्दानानन्तरतन्मरणे पराशरवचनात्तस्याः वरान्तरेण विवाहः कार्यः,

कन्यायां शुल्कदत्तायां म्रियेत यदि शुल्कदः ।
देवराय प्रदातव्या यदि कन्याऽनुमन्यते ॥

इत्युक्तवाक्ये कन्याया अनुमतौ पुरुषान्तराय दानलाभात् । इयांस्तु विशेषः—कन्यानुमतावपि देवराय सा न विवाह्या नियोगसाम्यात्, 'देवराच्च सुतोत्पत्तिः' इति सामान्यतो निषेधात् । एवं

---

(१) 'कथं वाग्दत्ता ख० ।
(२) 'कलौ दत्तापहारो न कार्यः' नास्ति ख० ।

यो वा। दत्ता ऊढा,

*ऊढायाः पुनरुद्वाहं*ज्येष्ठांशं*गोवधं तथा।
कलौ पञ्च न कुर्वीत *भ्रातृजायां कमण्डलुम्॥

इति हेमाद्रौ वचनात्। ऊढायाः—

पुरा पुरुषसंयोगान्मृते देयेति केचन।

इत्या*दिभिर्विवाह्यतोक्ता। हेमाद्रौ ब्राह्मे—

गोत्रान्मातुः सपिण्डाच्च विवाहो गोवधस्तथा।
नराश्वमेधौ मद्यं च कलौ वर्ज्यं द्विजातिभिः॥

गोत्राद्गोत्रजायाः पितृष्वसुः, मातृसपिण्डान्मातुलात्तत्कन्याया विवाहः कलौ न कार्यः। *तेन यानि तद्विधायकानि, तानि *युगान्तरविषयाणि। तथा च

कमण्डलुचर्यामुपदिशन्ति" इति बौधायनोक्तेतिकर्त्तव्यताकः काष्ठमयो मृन्मयो वेत्यर्थः। तेन मृन्मयो वेति वाकारः सङ्गच्छते। न च कमण्डलुधारणं वानप्रस्थाश्रमे इति मतं सम्यक्, तस्य पृथगुपादानात्।

ननु दत्तापदं कुतो न वाग्दत्तापरमित्यत आह-*ऊढाया इति। *ज्येष्ठांशामिति।

ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम्। (म० स्मृ.९-११२)

इति विहितम्। *गोवधमिति। मधुपर्के इति शेषः। *भ्रातृजायामिति। जायामिति शेषः। पञ्चेति न परिसंख्या, वाक्यान्तरदर्शनात्। एतद्वाक्योपात्तत्वोपाधिना च पञ्चत्वम्। *आदिभिरिति। आदिना

ऋतावदृष्टे कन्यैव पुनर्देयेति केचन।

इत्यादिपरिग्रहः। ननु पैतृष्वसेयीमातुलकन्ययोर्विवाहे "तृप्तां जहुः" इत्यादिश्रुतिः प्रमाणं, श्रुतेः स्मृत्यपेक्षया प्राबल्यादित्यत आह-*तेनेति। *युगान्तरेति। न चैतद्युग एव अर्जुनादीनां कथं मातुलकन्यापरिणय इति वाच्यं "विहितान्यपि कर्माणि"

द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः शोधितस्यापि संग्रहः ।
*सत्रदीक्षा च सर्वेषां कमण्डलुविधारणम् ॥
*महाप्रस्थानगमनं *गोसंज्ञप्तिश्च गोसवे ।
सौत्रामण्यामपि सुराग्रहणस्य च संग्रहः ॥
*अग्निहोत्रहव(१)न्याश्च लेहो लीढापरिग्रहः ।
वृत्तस्वाध्यायसा(२)पेक्ष्यमघसंकोचनं तथा ॥
*प्रायश्चित्तविधानं च विप्राणां मरणान्तिकम् ।
संसर्गदोषस्तेयान्यमहापातकनिष्कृतिः ॥

इति च स्ववधानुद्यताततायिपरमिति । एवञ्च स्ववधोद्यतब्राह्मणभिन्नाततायिवधः कलौ न कार्य इत्याशयेन द्विजानामिति पदम् । *सत्रेति । आसनोपायचोदिते "सप्तदशावराश्चतुर्दशपरमाः सत्रमासीरन्" इति विहिता सत्रदीक्षा, सत्राधिकार इति यावत् । *महाप्रस्थानम् आशरीरपातमुत्तरदिग्गमनम् ।

यो जीवितुं न शक्नोति महाव्याध्युपपीडितः ।
सोऽग्न्युदकमहायात्रां कुर्वन्न वा न प्रदुष्यति ॥

इति विहिता महायात्रा । *गोसंज्ञप्तिरिति । गोसवनिषेधार्थम् । *अग्निहोत्रेति । अग्निहोत्रं हूयते यया वैकङ्कतस्रुचा सोऽग्निहोत्रहवणी तस्या अग्निहोत्रहोमानन्तरं हुत्वाऽवशिष्टप्राशनार्थं जिह्वया लेहः कथञ्चिल्लीढायाः पुनर्ग्रहोऽग्निहोत्रसाधनत्वम् । *प्रायश्चित्तेति । कामकृते महापापादौ ।

न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते ।

इत्यादिना विहितस्य विधानमुपदेशः ।

मतिपूर्वमनिर्देश्यं प्राणान्तिकमिति स्थितिः ।

इति मनुवाक्यं त्वेतद्युगपरम् । अत्र मरणान्तिकं विदधातुः जातिवधप्रायश्चित्तं सूच्यते । तच्च मतिपूर्वनिर्देश एव अन्यापदेशेन

---

(१) 'हवण्याश्च' क० । (२) 'साक्षेपमघ' क० ।

*संसर्गदोषः 'तत्संसर्गी च पञ्चमः' इत्युक्तः। स्तेयं च तदन्यानि महापातकानि ब्रह्महत्यासुरापगुरुतल्पानि त्रीणि, तेषां कामकृतानां मरणान्तिकं प्रायश्चित्तं विप्राणां कलौ नेत्यर्थः। मरणान्तिकं हि जातिवधनिमित्तं द्वादशाब्दाद्द्विगुणं ब्रह्मवधनिमित्तं च द्विगुणं भवति तत् 'चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः' इति निषिद्धम्। न चात्महत्याविधिना तद्बाधः, तेन ह्यात्महत्यानिमित्त-

---

पृष्टं प्रति निर्देशे तदनन्तरं पृच्छकेन तथाचरणे तु न दोष इत्येतदर्थं प्रतिपूर्वमित्युक्तम्। अत्र पाठान्तरं—संसर्गदोषस्तत्संसर्गी च पञ्चमः इत्युक्तः। स्तेयं च तदन्यानि महापातकानि ब्रह्महननसुरापानगुरुतल्पगमनानि त्रीणि महापापानि, तेषां कामकृतानां विप्राणां प्रायश्चित्तं मरणान्तिकं कलौ नेत्यर्थः। मरणान्तिके हि जातिवधनिमित्तं द्वादशाब्दं द्विगुणं ब्रह्मवधनिमित्तं च द्विगुणं भवति। तत्र 'चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः' इति निषिद्धम्। न चात्महत्याविधिना तद्बाधः। तेन हि आत्महत्यानिमित्तस्यैव बाधो न जातिवधनिमित्तस्य। संसर्गिणस्तु कामतोऽपि ब्रह्मवधोक्तं न मरणान्तिकं, नापि स्तेये, तत्र राज्ञो वधकर्तृत्वात्। तेन तयोर्मरणान्तिकाभावात्तयोरेव निष्कृतिर्नान्येषां त्रयाणाम्। युगान्तरे (१)तु कलौ निषेधबलादेव प्रवृत्तिः। एतद्विप्रपरं न क्षत्रियादेः। तदुक्तं 'विप्राणां मरणान्तिकम्' इति। विशेषस्त्वस्मत्कृते प्रायश्चित्तरत्ने द्रष्टव्यः।

अथ तत्त्वाख्यायामे—ननु 'प्रायश्चित्तविधानं च' इत्यनेन 'संसर्गदोषस्तेयान्य' इत्यस्य पौनरुक्त्यम्, इतरत्र मरणान्तिकाभावादित्यर्थकत्वाभिप्रायमाह—*संसर्गेति। विधानं करणं क्रियमाणं प्रायश्चित्तमिति यावत्। तच्च महापापनिष्कृतिरित्येकं वाक्यम्।

*आत्महत्याविधिना—

---

(१) 'तु' नास्ति स० पु०।

वरातिथिपितृभ्यश्च पशूपाकरणक्रिया ।
दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ॥
सवर्णान्याङ्गनादुष्टैः संसर्गः शोधितैरपि ।
अयोनौ संग्रहे वृत्ते परित्यागो गुरुस्त्रियः ॥
परोद्देशात्मसंत्याग उच्छिष्टस्यापि वर्जनम् ।
प्रतिमाभ्यर्चनार्थाय संकल्पश्च सधर्मकः ॥

व्याख्या स्पष्टम् । केचित्तु

विधेः प्राथमिकादस्माद्द्वितीये द्विगुणं भवेत् ।
तृतीये त्रिगुणं प्रोक्तं चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः ।

इत्यत्र विधिपदवशात्प्रथममहापापानन्तरं प्रायश्चित्तं कृत्वा यदि द्वितीयं पापं क्रियते तदा तद्द्विगुणं प्रायश्चित्तं कार्यं, तदुत्तरं महापापे तु तत्त्रिगुणमिति, "प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तिः" इति न्यायोज्जीवनेनाभिधाय चतुर्थे महापापे प्रायश्चित्तनिषेधः, न तु प्रकृते अकृतप्रायश्चित्तस्य कथञ्चिच्चातुर्विध्ये तत्प्रवृत्तिरिति । अत्र 'चतुर्थे नास्ति निष्कृतिः' इत्येव विधायकम् । अतो न वाक्यभेद इत्येके । एतच्च कलौ एव प्रवर्तते न मरणान्तिकं, बाधात् । एवञ्च तत्र द्वैगु(१)ण्यादिविधानन्तरप्रायश्चित्तमिति परे । वरेति । वरस्य प्राजापत्यः । अतिथेः "आग्नावैष्णव" इति पशुयागविधिः ।

वार्ध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥

इत्यादिपित्र्यपशुविधिः । अत्र श्राद्धे पशुयागाभावेन तद्धर्मातिदेशादुपाकरणाप्राप्तेः पशूपाकरणशब्देन तत्प्रकृतिकं पितृभ्यो मांसदानं ल(२)क्ष्यते । एवञ्च "मधुपर्के च यज्ञे च" "मांसदानं तथा श्राद्धे" इति च गतार्थम्, एकमूलकत्वलाघवात् । एवञ्च 'मधु प्राणिवधं कृत्वा' इत्यादि वृद्धाचारादपि कल्पितत्वेन । तदुक्तम् ।

औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः ।

---

(१) 'त्रैगुण्यादि' ग० पु०   (२) 'लक्ष्यते' नास्ति ग० पु०

अस्थिसंचयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शनमेव च ।
*शामित्रं चैव विप्राणां*सोमविक्रयणं तथा ॥
षड्भक्तानशने चान्नहरणं हीनकर्मणः ॥

माधवीये पृथ्वीचन्द्रोदये च—

*शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्धसीरिणाम् ।
भोज्यान्नता गृहस्थस्य*तीर्थसेवातिदूरतः ॥
*शिष्यस्य गुरुदारेषु गुरुवद्वृत्तिशीलता ।
आपद्वृत्तिर्द्विजाग्र्याणाम*श्वस्तनिकता तथा ॥
*प्र(१)जार्थं तु द्विजाग्र्याणां प्रजारणिपरिग्रहः ।

इत्यादिर्द्वादशविधः पुत्रो विहितः तत्रौरसदत्तकव्यावर्त्तनाय दत्तौरसेतरेषामिति । *शामित्रमिति । 'आलभेत'इति विधिमाश्रं यज्ञे पशुमारणम् । *सोमेति । "गवा क्रीणाति"इति विधिवशसिद्धं सोमविक्रयणम् । *शूद्रेष्विति ।

शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्धसीरिणः ।
भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥

इति विहितम् । न(२)चेदं स्नातकप्रकरणत्वात्तेषामेवेति वाच्यम् "उत्तरेषां चैतदविरोधि"इति गौतमेन गृहस्थादीनामपि तदतिदेशात् । अतश्च गृहस्थपदं नाहिताग्निपरं मानाभावात् । दासादिपदं च नापितकुम्भकारयोरुपलक्षणम्, अन्यथाऽनौचित्यापत्तेः । *तीर्थसेवेति । तीर्थयात्रेति पाठान्तरम् । 'दूरतस्तीर्थमासेव्यम्'इत्युक्तं तीर्थसेवनम् । *शिष्यस्येति ।

गुरुवत्प्रतिपूज्याश्च सवर्णा गुरुयोषितः ।

इत्युक्ता पादस्पर्शादिका । *अश्वस्तनिकतेति ।

त्र्यहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा ।

इति विहिता । *प्रजार्थं त्विति । क्वचिच्छाखायां जातक-

---

(१)'प्रजार्थे' ग०   (२)'नचैवं' ग०

*ब्राह्मणानां प्रवासित्वं मुखाग्निधमनक्रिया ॥
*बलात्कारादिदुष्टस्त्रीसंग्रहो विधिचोदितः ।
यतेश्च सर्ववर्णेषु भिक्षाचर्याविधानतः ॥
नवोदके दशाहं च दक्षिणा गुरुचोदिता ।
ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पचनादिक्रियापि च ॥
*भृग्वग्निपतनैश्चैव वृद्धादिम(१)रणं तथा ।
*गोतृप्तिशिष्टे पयसि शिष्टैराचमनक्रिया ॥
पितापुत्रविरोधेषु साक्षिणां दण्डकल्पनम् ।
यतेः सायंगृहत्वं च सूरिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः ।
निवर्तितानि विद्वद्भिर्व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥

संदोषे प्रजाजीवनार्थमरणिपरिग्रहो विहितः । *ब्राह्मणानामिति । प्रवासित्वं वृथा सदा प्रवासशीलत्वम्, एवञ्च

प्रयोजनकार्यवान् विप्रो न वृथैव चिरं वसेत् ।

इति कलिपरमेव । *बलात्कारेति ।

बलात्संप्राप्य भुक्ता चेद्दह्यमानेन चेतसा ।
प्राजापत्येन शुद्धिः स्यात्तस्याः पालनं स्मृतम् ॥

इति संवर्तोक्तप्राजापत्यादिना संग्रहः । यद्वा, म्लेच्छादिभिर्भुक्ताया अभुक्ताया अप्यतिचि(२)रकालं भुक्ततदीयान्नादिना केवलतत्तादात्म्यापन्नायाश्च संग्रहः । परन्तु एतादृशविषये तासां तादृशपुंसां च प्रायश्चित्तं कार्यं न तु सं(३)ग्रह इति संग्रहपदोपादानम् । *भृग्वग्नीति ।

वृद्धः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।
आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनाम्बुभिः ॥

इति विहितः । णिजर्थाविवक्षया 'हन्यादित्यर्थः । *गोतृप्तेति । गोतृप्त्यधिके जले 'शुचि गोतृप्तिकृत्तोयम्' इति विहितम् ।

---

(१)'सदोषे' स० (२)'चिरतरकालं' स०पु० (३)'संग्रह इति' नास्ति स०पु०

*सुराग्रहस्य तत्कर्तुः संग्रहो*व्य(१)वहारकः ॥

नच मद्यं चेति सामान्येन निषिद्धस्या*ऽनेनोपसंहार इति वाच्यम्*निषे(२)धस्य निवृत्तिमात्रफ(३)लत्वेन विशेषा(४)नपेक्षत्वात्, *'न हिंस्यात्' इत्यस्य 'न ब्राह्मणं हन्यात्' इत्यनेनोपसंहारे हिंसान्तरस्यादोषत्वापत्तेश्च । निरूपितं चैतद्धेमाद्रिणा*ऽन्यत्रेत्युपरम्यते । *सुराग्रह-

---

सौत्रामण्यामिति व्याचष्टे-*सुरेति । सुराग्रह इति कर्तृल्युत्पत्त्या याज्यो याजकश्चाविशेषाद्ग्राह्यः । *व्यवहार इति । अनेन कृतप्रायश्चित्तस्यापीति लभ्यते । न च युगान्तरेऽकृतप्रायश्चित्तस्य व्यवहारः स्थित इति वाच्यं, तर्हेतद्वाक्यवैयर्थ्यात्, लौकिकसुराग्र(५)हणतुल्यत्वात् । *अनेनेति । मद्यं सुरा, कथञ्चित् सुराशब्दस्य तदर्थकतायाः प्रागुक्तत्वात् । तत्सौत्रामण्यां वर्ज्यमित्यर्थः । *निषेधस्येति ।

सामान्यविधिरस्पष्टः संह्रियेत विशेषतः ।

इति यौक्तिकम् । एवञ्च निषेधे तदप्रवृत्तिरिति भावः । साधकाभावमुक्त्वा बाधकमप्याह-*न हिंस्यादिति । *अन्यत्रेति । "एकादश्यां न भुञ्जीत"इति सामान्यतो निषेधस्य "बोधिन्यादावुपवसेत्" इत्यनेनोपसंहारे अन्यशुक्लैकादश्यां भोजनप्रसङ्गवारणार्थविधीनामेवोपसंहारो न तु निषेधानामित्यादिकमुक्तमित्यर्थः । वस्तुतस्तु सुरेह पैष्टीति शङ्का तुच्छैव ।

तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् ।

इत्येतत्परतया वा यो(६)ज्या "मा हिंस्यात्"इति निषेधस्याग्नीषोमीयादिविधिनेव 'सुरा वै' इति निषेधस्य सौत्रामणीसुराग्रहविधिना बाध इति तत्र प्रसक्तः सुराग्रहः कलौ निषिध्यते इत्य-

---

(१)'व्यवहारः' क० (२)'निषिद्धस्य' ख० (३)'फलत्वे' ख०
(४)'विशेषानपेक्षणात्' क० (५) 'ग्रहणस्य' घ० ङ०
(६) 'योज्या । निरूपितं चेति । न हिंस्यात्' ग०

ण्डोद्देशस्य सौत्रामणिविशे(१)षणा*विवक्षणा*द्वाजपेयेऽपि निषेधः । *सौत्रामण्यां तु 'पयोग्रहा वा स्युः' इत्यापस्तम्बोक्तेः*वैकल्पिकपयोग्रहैरप्यधिकारः । वाजपेये तु तत्पक्षे*मानाभावात् सोमसुरयोः सहत्यागेनांशे सुराद्रव्यत्वात्*तत्प्रख्यन्यायात् यागनामत्वेन तां विना संज्ञायोगात् कलौ नाधिकार इति युक्तं प्रतीमः । *त्रिकाण्डमण्डनादिलिखनं तु*निर्मूलम्*नाकरं च । *सूत्रेति

र्थः । नन्वेवं "राजा राजसूयेन" इत्याद्यनुद्देश्यविशेषणराजत्वादेरधिकारिसंकोचकत्वमिव तादृशस्य सौत्रामणीत्वादेः कर्मसंकोचकतया वाजपेयादौ सुरासंधानापत्तिरित्यत आह-*सुराग्रहस्येति । *अविवक्षणेति । समुच्चयार्थकापिशब्देन कर्मान्तरसमुच्चयेनार्थतस्तद्विवक्षणासंभवादिति भावः । "ग्रहं संमार्ष्टि"इत्यादौ ग्रहत्वं विवक्षितं न त्वेकत्वमितिवत् सुरात्वं विवक्षितं न(२) त्वेकत्वसौत्रामणीसम्बन्ध इत्यपि बोध्यम् ।*वाजपेयेऽपीति । एतेन वामागमादौ विनायकशान्त्यादौ च स्मार्ते सुतरां निषेधः सूचितः । 'ब्राह्मणश्च सुरामाचामम्'इत्यादेरुपलक्षणमेतत् । नन्वेवं क्रमेण सौत्रामण्यामनधिकारे तदङ्गकानां चयनादीनामप्यनधिकारापत्तिरित्यत आह-*सौत्रामण्यामिति । *वैकल्पिकेति । एतेन सौत्रामण्यां येषां सुराग्रहाः पयोग्रहाश्च उभये तेषां न तस्यामधिकार इति सूचितम् ।*मानाभावादिति । सौत्रामणीवाजपेययोः प्रकृतिविकृतिभावाभावात् वाजपेयप्रकरणे पयोग्रहानभिधानाच्चेति भावः । *तत्प्रख्येति । "तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रम्"इति जैमिनिसूत्रम् । कर्मनामधेयस्य कस्यचिद्योगरूढत्वमस्तीति तदर्थः । प्रकृते च वाजोऽन्नं सुराख्यं हुत्वा पेयं यत्रेति व्युत्पत्त्या तत्र सुरापाननियमसत्तेरित्यर्थः । ननु त्रिकाण्डमण्डनेन पयोग्रहग्रहणेन वाजपेयेऽधिकार उक्त इत्यत आह-*त्रिकाण्डेति । *निर्मूलमिति ।

---

(१)'विशेषणाविवक्षया' ग० (२) 'न तु सौत्राम' ग० ङ०

*एकाहाद्ब्राह्मणः शुध्येद्योऽग्निवेदसमन्वितः ।

इति उक्तः । अघस्याशौचस्य संकोचः

*न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते ।

इत्युक्तस्य प्रायश्चित्तस्य विधानम् *उपदेशः । *'कलौ कर्तैव लिप्यते' इति व्यासोक्तेः पतितसंसर्गे दोषसत्त्वेऽपि पातित्यं नेत्यर्थः, *अन्यथा 'संसर्गः शोधितैरपि'

कल्पकारैस्तदनभिधानात् । *अनाकरमिति । कल्पसूत्रभाष्यादावपि पयोग्रहमात्स्यनभिधानात् । *वृत्तेति । वृत्तमग्निहोत्राद्यनुष्ठानं, स्वाध्यायो वेदाध्ययनम् । *एकाहादिति ।

पृथग्वेदाग्नियुक्तस्य त्र्यहमाशौचमिष्यते ।

इत्यादेरुपलक्षणमेतत् ।

दशाह एव विप्रस्य सपिण्डमरणे सति ।

कल्पान्तराणि कुर्वाणः कलौ भवति किल्बिषी ॥ इति(१) ।

प्रायश्चित्तविधानं चेति व्याचष्टे—*न तस्येति । कामकृते महापापादौ । उपदेश इति । स्वयमेव धर्मशास्त्राज्ज्ञात्वाऽन्यापदेशेन वा पृष्ट्वा तदनुष्ठानं तु न वार्यते,

मतिपूर्वमनिर्देश्यं प्राणान्तिकमिति स्थितिः ।

इति मानवे मतिपूर्वपदोपादानात् । संसर्गदोष इति व्याचष्टे-*कलाविति । अत्र दोषपदं यथाश्रुतमलग्नकम् ,

आसनाच्छयनाद्यानात्संभाषासहभोजनात् ।

संक्रामन्ति हि पापानि तैलबिन्दुरिवाम्भसि ॥

इति पराशरोक्तेर्निर्विषयतापत्तेः ।

अतः संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।

इति प्रतिपादितं पातित्यं दोषः, तच्च कर्मानधिकारोऽसंव्यवहार्यता चेति, तन्नेत्यर्थः । स्वयं बाधकमाह—*अन्यथेति । दोषपदस्य दोषसामान्यार्थकत्वे

-(१) 'इति वा स्यात्' ख० ङ० ।

ब्रह्महमद्यपसुरापनिष्कृतीनाम् 'आसनाच्छयनाद्यानात्' इति संसर्गमभिधाय

चान्द्रायणं यावकं च तुलापुरुष एव च ।
गवां चैवानुगमनं सर्वपापप्रणाशनम् ॥

इति महापातकसंसर्गादिनिष्कृतेश्चोक्तत्वात् । न च पराशरोक्तस्य कलिनिषेधेन बाधः,

"कृते तु मानवा धर्मास्त्रेतायां गौतमाः स्मृताः ।
द्वापरे शङ्खलिखिताः कलौ पाराशराः स्मृताः ॥

इति पराशरेणैव विरोधे स्वस्मृतिप्राबल्योक्तेश्च । तस्मात्पतितसंसर्गे प्रायश्चित्ताचरणं कार्यमेवेति । अन्ये तु 'त्यजेद्देशं कृतयुगे' इत्याद्युक्तदेशादित्यागस्य 'कृते संभाष्य पतति' इति संभाषणादिजन्यपातित्यस्य वा न निषेधः, कलौ युगान्तरोक्ताप्राप्तेर्निषेधासंभवात् । तस्मात् 'कलौ पतति कर्मणा' इति कलौ कर्मणा ब्रह्महननादिना पतति न तु संसर्गेणेति व्याख्येयम् । इदानीन्तनानां संसर्गनिमित्तकप्रायश्चित्ताचरणं च पापक्षयार्थमेवेति ग्रन्थं समर्थयन्ते । अत्र केचिदुपन्यसन्ति—पापस्य अव्यवहार्यत्वं नरकोत्पादकत्वं "द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनम्" इति गौतमात् ।

अधोऽधः पतनात्पुंसां पातकं परिकीर्त्तितम् ।
नरकाग्निषु घोरेषु पतनात्पापमुच्यते ॥

इति भविष्यात् । तत्र नरकोत्पादकत्वसत्त्वेऽप्यव्यवहार्यत्वं नास्तीति कथमुच्यते ? (१)न च प्रायश्चित्तेन नरकोत्पादकत्वेऽपि व्यवहारनिरोधिकाया नाशवदेतदिति वाच्यं, वैषम्यात् । तथाहि, अकामकृतस्य महापापादेः प्रायश्चित्तेन नाशः कामकृते तु व्यवहार्यतामात्रं

प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् ।
कामतो व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते ॥

(१) 'तत्र प्रा' घ० ङ० ।

प्रायश्चित्तं नेत्यर्थः । *सवर्णान्या असवर्णा क्षत्रियादिस्तया दुष्टैः । *अयोनौ शिष्यादौ ।

चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च या ।

इत्युक्तस्त्यागः । *परोद्देशेन ब्राह्मणाद्यर्थमात्मन:

समेव कार्यमिति भावः । यत्तु 'कलौ पाराशरा' इति वाक्ये नस्तेयान्येत्यस्य सर्वथा बाधे विषयान्तराभावादप्रामाण्यमतः स्तेयान्यमहापातकनिष्कृतिर्नोपदेश्या । उपदेशोऽपि संसर्गो न कार्य इति वा तात्पर्यम् । 'औदुम्बरी सर्वा वेष्टनीया' इति स्मृतेः 'अष्टकाः कर्तव्याः' इतिवन्मूलभूतश्रुतेरनुमानद्वारा प्रामाण्यं प्राप्य "औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेत्" इति प्रत्यक्षश्रुत्या बाधाद्विप्रकुलादिपरिहारेण सर्वा वेष्टनीयेति कल्पनावदिति;नन्न, प्रायश्चित्तविधानं चेति तदुपदेशस्य निषिद्धत्वात्, ब्राह्मणभोजनविधिसार्थक्याय संसर्गस्येष्टत्वाच्च । स्तेयपर्युदासश्च तत्र रहस्यप्रायश्चित्ताभ्यनुज्ञानार्थः । केचित्तु अकामकृतेषु स्तेयान्यमहापापे नरकक्षयार्थं निष्कृतिर्न कार्या व्यवहार्यत्वार्थं तु कार्या मरणान्तिकप्रायपाठादित्याहुः । सवर्णान्येति व्याचष्टे—*सवर्णान्येति । दुष्टिः मैथुनादिः । शोधितैः कृतप्रायश्चित्तैः । न च ब्राह्मणादेः क्षत्रियाद्युद्वाहनिषेधेनैव तत्संपर्को निषिद्ध इति वार्त्तमेतदिति वाच्यम् एतद्वाक्यस्य ही(१)नवर्णासंपर्कविषयकत्वात् । तादृशसंपर्ककृतप्रायश्चित्तानां संसर्गस्य पूर्वयुगेऽनुज्ञातस्य कलौ निषेध इति ग्रन्थस्तु अनुद्वाहेऽपि व्यभिचारादिप्रायश्चित्तानन्तरं संसर्गो नेत्येतत्परं इत्याहुः । अयोनाविति व्याचष्टे—*अयोनाविति । गुरुस्त्रियाः ब्राह्मणस्त्रियाः संग्र(२)हे गर्भधारणे परित्यागो गृहान्तरावस्थानम् ।

पतिघ्नी च विशेषेण जुङ्गितोपगता च या ।

इति उत्तरार्द्धम् । जुङ्गिता हीनयोनिः । युगान्तरे स्वयोनौ संग्रहे परित्याग इत्येति भावः । परोद्देशेति व्याचष्टे—*परोद्देशे-

---

(१) 'हीनवर्णस्योत्तमवर्णा' घ० ङ० । (२) 'संसर्गे गर्भधारणे' घ० ङ० ।

स्त्यागः । *स्वत्वा परोद्देशात्स्वत्यागो गोदानं 'मनसा पात्रमुद्दिश्य' इत्युक्तम् । *उद्दिष्टस्य त्यक्तस्य वर्जनं *'प्रतिग्रहसमर्थोऽपि' इत्युक्तम् । *वेतनग्रहणेन प्रतिमापूजा ।

*स्वाशौचकालाद्विज्ञेयं स्पर्शनं तु त्रिभागतः ।

इत्युक्तः स्पर्शः । *षड्भिरिति ।

नेति ।

गवार्थे ब्राह्मणार्थे वा सद्यः प्राणान् परित्यजेत् ।

इति विहितः । *यद्वेत्यादि । इदं च न सम्यक् बहुग्रन्थविरोधात् । उद्दिष्टस्यापीति व्याचष्टे-*उद्दिष्टस्येति । *प्रतीति ।

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि प्रसङ्गं तत्र वर्जयेत् ।

इत्यर्थः । प्रतिग्रहस्याप्यनिषेधः कलौ वर्ज्य इत्यर्थः । केचित्तु 'उच्छिष्टस्यापवर्जनम्' इति पाठः, 'स्वाम्युच्छिष्टमुच्छिष्टोपहृतं च' इति वसिष्ठाद्युक्तं, तन्निमित्तकप्रायश्चित्तं नेत्यर्थ इत्याहुः । अन्ये तु अपवर्जनं दानम्

विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् ।
प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः ॥ (अ० को०)

इति त्रिकाण्डीस्मरणात् । "उदगुच्छिष्टं ब्राह्मणाय प्रयच्छेत्" इति मधुपर्के विहितं तन्नेत्यर्थ इत्याहुः । परे तु उच्छिष्टस्यापि वर्जनमिति पाठः । उच्छिष्टस्य ताम्बूलचर्वणोच्छिष्टस्य पथि वर्जनमित्याहुः । प्रतिमेति व्याचष्टे-*वेतनेनेति । यावज्जीवं मया इयमेव प्रतिमा पूजनीयेत्येवमुद्देशाद्युल्लेखपूर्वकसंकल्पोपलक्षणमेतत् । अशौचेति व्याचष्टे-*स्वाशौचेति । षड्भक्तेति व्याचष्टे-*षड्भिरिति । षण्णां भक्तानामनशनम् उपवासत्रयं,

तथैव(१)सप्तमे काले भक्तानि षडनश्नता ।
अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ॥ (११-१६)

---

(१) 'सप्तमे भक्ते' इति मनुस्मृतौ ।

उपोषितस्त्र्यहं स्थित्वा धान्यमब्राह्मणाद्धरेत् ।

इत्युक्तम् *अन्नचौर्यम् । *आपदि* क्षात्रादिवृत्तिः । *'मुखेनैव धमेदग्निम्' इत्युक्तं धमनम् ।

*'दशाहेनैव शुध्येत भूमिष्ठं च नवोदकम् ।

इत्युक्तो दशाहः । *'गुरवे तु वरं दत्त्वा' इत्युक्ता दक्षिणा । *शूद्रेषु दासगोपालेति ।

कन्दूपक्वं स्नेहपक्वं यच्च दुग्धेन पाचितम् ।
एतान्यशूद्रान्नभुजो भोज्यानि मनुरब्रवीत् ॥

इत्यपरार्के सुमन्तूक्ता *शूद्रस्य पाकक्रिया । *पितापुत्रविवादे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः ।

इति मानवमपि संगृहीतमित्याह—*अन्नचौर्यमिति । आपदीति व्याचष्टे—*आपदीति । *क्षात्रादीति ।

क्षात्रेण कर्मणा जीवेद्विशां वाप्यापदि द्विजः ॥

इति विहितम् । *मुखेनैवेति ।

मुखेनैव धमेदग्निं मुखाद्ध्येषो ह्यजायत ।
नाग्निं मुखेनेति तु यल्लौकिके योजयेत्तु तत् ॥

इतीत्यर्थः । नवोदक इति व्याचष्टे—*दशाहेनैवेति । शुध्येतेतिपाठः । कलौ नवोदके दशाहं त्याज्यत्वं नेत्यर्थः ।

काले नवोदकं शुद्धं न पिबेच्च त्र्यहं तु तत् ।
अकाले तु दशाहं स्यात्पीत्वा नाद्यादहर्निशम् ॥

इति दशाहप्रतिषेधस्यापवादः त्रिरात्रप्रतिषेधप्राप्त्यर्थः । अन्यथा काले त्र्यहप्रतिषेधः अकाले तु न किञ्चिदित्यनौचित्यापत्तेः । दक्षिणेति व्याचष्टे—*गुरवे त्विति । लाभे मूल्यानां दक्षिणा ददातीति विहिता दक्षिणापीह द्रष्टव्या । ब्राह्मणादिष्विति व्याचष्टे—*शूद्रेष्विति । पचनादीत्यादिना भोजनग्रह इत्याशयेनेदम् । *शूद्रस्येति । अत्रोभयत्राप्यर्थतः पाकक्रिया लभ्यते शूद्रकर्तृकपाकं विना तद्भोजनाभावात् । "आर्याधिष्ठिताः शूद्राः संस्कर्तारः स्युः"

इत्युक्तः। सायंगृहत्वं *'विधूमे सन्नमुसले' इत्युक्तम्। *पृथ्वीचन्द्रेण तु—

अटन्ति वसुधां विप्राः पृथिवीदर्शनाय च।
अनिकेता ह्यनाहारा यत्र सायंगृहास्तु ते॥

इति 'विष्णुपुराणोक्तो निषिद्धः। *अनेनाज्ञानशील-पान्थादेः श्राद्धादौ विनियोगो न कार्यः फलाभावादित्यर्थ उक्तः। एतानि वर्ज्यानीत्यर्थः।

इत्यापस्तम्बोक्तमपि हि ब्राह्मणगृहे शूद्रस्य पक्तृत्वे द्रष्टव्यम्। पितेति व्याचष्टे—*पितेति। यतेरिति व्याचष्टे—*यतेरिति। *विधूमे इति।

विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने।
कालेऽपराह्णभूयिष्ठे नित्यं भिक्षां यतिश्चरेत्॥

इत्यर्थः। गृहपदस्य भिक्षार्थं गृहगमनपरत्वादिति भावः। यत्र सूर्यास्तो जातस्तत्रावस्थानं सायंगृहत्वमिति मतमाह—*पृथ्वीति। सायंगृहा इति तत्र पठ्यम्। यद्यपि "अष्टौ मासान्विहारः स्यात्" इत्यस्यैकवाक्यतया अनिकेता इति यतिपरमेव, तथाप्यनाहारा इत्यनेनाहारसामान्याभावबोधनासंभवादशावेत्युक्तम्। अत एवोक्तो निषेध इत्यसमस्ताभिधानम्। यतिपदं चाविवक्षितार्थकं, विप्रा इति सामान्यतोऽभिधानात्। शीलपदेन कुल्पपथ्युपलक्षणीयं, तेन गृहस्थादेरपि संग्रहः। वस्तुतस्तु उक्तनिषेध इति पाठः। उक्तस्य निषेध इत्यर्थः। अनिकेतत्वे सत्यनाहारस्य यतिष्वेव सत्त्वात् यतेरित्यपि विवक्षितम्। तत्र च यत्र सूर्यास्तो जातस्तत्रैव यतेरवस्थानं तद्धर्ममित्यर्थः। *अनेनेति। अत्र—

मसरा गोपयश्चैव श्राद्धे मांसं तथा मधु। इति,

'पञ्चाद्धं मधुना हीनं' 'मधुमथानं शूद्रस्य' इत्यादेर्विषयं मृग्याणि।

निगमः—

अग्निहोत्रं गवालम्भं सं(१)न्यासं*पलपैतृकम् ।
देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥

अग्निहोत्रं तदर्थमाधानम् । एतच्च सर्वाधानपरम्,

अर्धाधानं स्मृतं श्रौतस्मार्ताग्न्योस्तु पृथक्कृतिः ।
सर्वाधानं तयोरैक्यकृतिः पूर्वयु(२)गाश्रिता ॥

इति लौगाक्षिवचनादिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । एतेन—

चत्वार्यब्दसहस्राणि चत्वार्यब्दशतानि च ।
कलेर्यदा गमिष्यन्ति तदा त्रेतापरिग्रहः ॥
संन्यासश्च न कर्तव्यो ब्राह्मणेन विजानता ।

इति व्यासवचनं व्याख्यातम् । सर्वाधानेऽपि विशेषमाह

---

*पलपैतृकं पैतृकं मांसम् । ननु पूर्वयुगाश्रितेत्यत्र पूर्वयुगेत्यस्य पूर्वयुगानि कृतादीनि, युगस्य कलेः पूर्वो भाग इति वार्थः ? नाद्यः, एतेनेत्यादिविरोधात्, 'चत्वार्यब्दसहस्राणि' इति कलौ त्रेतापरिग्रहविधानात् । नान्त्यः, प्रकृ(१)तोपष्टम्भकतापत्तेः । अत्रोच्यते—आद्य एवार्थो ग्रन्थकृत्संमतो नापरः, एकदेशिसमासे लक्षणाप्रसङ्गात् । एवञ्च सामान्यतो निषिद्धमपि सर्वाधानं व्यासवाक्येन पुनः प्रतिप्रसूयते इति । यावद्वर्णेति चाद्धाधानपरं न्यायप्राप्तानुवादः । वेदोच्छेदे व(२)र्णसंकरे वाऽधिकाराभावादेव तन्निवृत्तेः प्राप्तत्वात् । सर्वाधानेऽपि तु विशेषमित्यस्यात्रधिविशेषपरिच्छिन्ने सर्वाधानेऽर्धाधानावधिमित्यर्थः । *त्रिदण्ड इति । वैयासकी संख्या त्वेकदण्डपरा । गारुडे—

कलौ न क्रियते अश्वमेधो वाप्यथ गोसवः ।
नरमेधोऽक्षता नारी देवरात्पुत्रसंततिः ॥
गर्हितं सप्तकं ह्येतद्राजसूयकमण्डलू ।

---

(१) 'ज्येष्ठांशं गोवधस्तथा' क० । (२) 'युगाश्रया' ख० ।

(१) 'प्रकृतानुपलम्भकतापत्तेः' घ० ङ० । (२) 'वर्णसंस्कारे वाधि' ख० ।

देवलः—

यावद्वर्णविभागोऽस्ति यावद्वेदः प्रवर्तते ।
संन्यासं चाग्निहोत्रं च तावत्कुर्यात्कलौ युगे ॥ इति ।

अत्र पूर्वयुगाश्रितेति लौगाक्षिवाक्ये पूर्वयुगानि कृतादीनीत्येकोऽर्थः । अन्ये तु युगस्य पूर्वं कलेः पूर्वभागः । स 'चत्वार्यब्दसहस्राणि' इति पूर्वोक्तवाक्याच्चतुश्चत्वारिंशच्छतवर्षावच्छिन्नः । तस्मिन्भागे सर्वाधानं कार्यम् । तदुत्तरं तु यावद्वर्णविभागोऽस्तीति वाक्यात् वर्णविभागपर्यन्तमर्धाधानमित्याहुः । संन्यासश्च त्रिदण्डः ॥

इति श्रीमन्नारायणभट्टसूरिसूनुरामकृष्णभट्टात्मजदिनकरभट्टानुजकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ कलिवर्ज्यानि समाप्तानि । तृतीयपरिच्छेदपूर्वभागः समाप्तः ।

आदित्यपुराणे—

समयाः शकुनाः प्रश्नाः सामुद्रिकमुपश्रुतिः ।
उपयाचितमादेशा न भवन्ति कलौ क्वचित् ॥
तस्मात्तन्मात्रलाभेन कलौ कार्यं न कारयेत् ।

इति कलिवर्ज्यग्रन्थः ।

अथ संक्षेपतः कलिधर्माः । पराशरः—

कृते तु मानवा धर्मास्त्रेतायां गौतमाः स्मृताः ।
द्वापरे शङ्खलिखिताः कलौ पाराशराः स्मृताः ॥

स्मृत्यन्तरोक्ता विरुद्धा धर्मा युगान्तरपरा इत्यर्थः । ब्रह्माण्डे—

त्रेतायां पाक्षिको धर्मो द्वापरे मासिकः स्मृतः ।
यथाशक्ति चरः प्राज्ञस्तदह्ना प्राप्नुयात्कलौ ॥

वैष्णवे—

यत्कृते दशभिर्वर्षैस्त्रेतायां हायनेन यत् ।
द्वापरे तत्तु मासेन अहोरात्रेण तत्कलौ ॥

काशीखण्डे—

कलौ विश्वेश्वरो देवः कलौ वाराणसी पुरी ।
कलौ भागीरथी गङ्गा कलौ दानं विशिष्यते ॥

आग्नेये—

नास्ति श्रेयस्करं नृणां विष्णोराराधनात्परम् ।
कुर्वीताराधनं राजन्वासुदेवे कलौ युगे ॥

नारदीये—

शिवपूजापरा ये तु शिवनामपरायणाः ।
त एव शिवकल्पाश्च घोरे कलियुगे द्विजाः ॥
अतीवभाग्यास्ते विप्राः सकृद्ये के शिवार्चकाः ।
घोरे कलियुगे प्राप्ते सर्वधर्मबहिष्कृते ॥

मात्स्ये—

ज्ञात्वा कलियुगं घोरं हाहाभूतमचेतनम् ।
अविमुक्तं न मुञ्चन्ति कृतार्थास्ते नरा भुवि ॥
गीता गङ्गा तथा भिक्षुः कपिलाऽश्वत्थसेवनम् ।
वासरः पद्मनाभस्य सप्तकं न कलौ युगे ॥

पद्मनाभस्य वासर एकादशी । अविमुक्तेन सहैतत्सप्तकं कलौ न दुर्लभमिति यावत् ।

कृते सर्वत्र तीर्थानि त्रेतायां पुष्करं स्मृतम् ।
द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गैव केवलम् ॥

पराशरः—

तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ।
द्वापरे यज्ञमित्याहुर्दानमेव कलौ युगे ॥

प्रह्लाद उवाच—

स गङ्गा स गया सेतुः स काशी स च पुष्करम् ।
जिह्वाग्रे वर्त्तते यस्य हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥
ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदो ऽप्यथर्वणः ।
अधीतास्तेन येनोक्तं हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥
पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
तानि प्राप्तानि येनोक्तं हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥
वाराणस्यां कुरुक्षेत्रे नैमिषारण्य एव च ।
इष्टं स्यात्तेन येनोक्तं हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥
अश्वमेधैर्महायज्ञैर्नरमेधैस्तथैव च ।
इष्टं स्यात् तेन येनोक्तं हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥
गवां कोटिप्रदानेन हेमकन्यासहस्रकम् ।
दत्तं स्यात्तेन येनोक्तं हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥
बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ।
सकृदुच्चरितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम् ॥
प्रह्लादेन कृतं स्तोत्रं दुःखसागरशोषणम् ।
यः पठेत्स नरो याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥

भारते—

सर्वावस्थां गतो वापि युक्तो वा सर्वपातकैः ।
यस्त्वोंनमः शिवायेति मुच्यते तु कलौ नरः ॥

भविष्ये—

शिव शङ्कर रुद्रेश नीलकण्ठ त्रिलोचन ।
इतीरयन्ति ये नित्यं न हि तान् बाधते कलिः ॥
ध्यानं परं कृतयुगे त्रेतायां यजनं तथा ।
द्वापरे लिङ्गपूजा च कलौ शंकरकीर्त्तनम् ॥

लैङ्गे—

प्रसङ्गेनापि शाठ्येन दम्भेनापि हि लोभतः ।
ये सेवन्ते महादेवं न ते पश्यन्ति भास्करिम् ॥

शिवभक्तिं प्रकुर्वाणो ये द्विषन्ति जनार्दनम् ।
तेषां निरयपातस्तु यावत्काल उदाहृतः ॥

काशीखण्डे—

न सिध्यति कलौ योगो न सिध्यति कलौ तपः ।
न्यायार्जितधनोत्सर्गः सद्यः सिध्येत्कलौ सदा ॥
न व्रतं न तपो नेज्या न जपो न सुरार्चनम् ।
दानमेव कलौ मुख्यं काश्यां दानं विशिष्यते ॥
कलिस्तान्नैव बाधेत कालस्तांश्च जिघांसति ।
एनांसि तान्न बाधन्ते ये च काशीं समाश्रिताः ॥

सौरे—

तीर्थानामुत्तमं तीर्थं क्षेत्राणां क्षेत्रमुत्तमम् ।
वाराणसी तु नगरी प्रिया देवस्य शूलिनः ॥
यत्र विश्वेश्वरो देवः सर्वेषामेव देहिनाम् ।
ददाति तारकं ज्ञानं संसारो मोचकं परम् ॥

अथ गङ्गा । कौर्मे—

कृते तु सर्वतीर्थानि त्रेतायां पुष्करं परम् ।
द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गा विशिष्यते ॥
पुष्करं तु कृते सेव्यं त्रेतायां नैमिषं तथा ।
द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गां समाश्रयेत् ॥

कामिके—

विना गङ्गां धर्ममयीं कथं स्यान्नु कलौ गतिः ।
शिरसः कर्त्तनं तस्य प्राणत्यागोऽपि वा वरः ॥
समर्थस्तु कलौ काले गङ्गां यो नाभिगच्छति ॥

आग्नेये—

कलौ कलुषचित्तानां पापद्रव्यरतात्मनाम् ।
विधिहीनक्रियाणां च गतिर्गङ्गां विना न हि ॥
अनाश्रित्य तु गङ्गां हि मुक्तिमिच्छति यः कलौ ।
मूर्ख दुर्बुद्धिसंयुक्तो जात्यन्धसदृशस्तु सः ॥

भविष्ये—

मनोवाक्कायदुष्टानां पतितानां कलौ युगे ।
सैवेह शरणं गङ्गा पतितत्रायणोद्यता ॥
संसारार्णवमग्नानां भूतानां शरणार्थिनाम् ।
नान्यः शरणदः कश्चिदुपायो दृश्यते क्वचित् ॥
विना गङ्गां धर्ममयीं शरण्यां सर्वदेहिनाम् ।
महापातकसंहर्त्रीं सर्वसर्वार्थसाधिकाम् ॥

नारदीये—

कलौ यत् परमं ब्रह्म प्राप्तये सत्वरं नृणाम् ।
गङ्गाभजनमेवाहुर्महापुण्यं महर्षयः ॥
घटध्वं हे बुधा गङ्गां मत्वा विश्वमशाश्वतम् ।
घोरे कलियुगे प्राप्ते मुक्तिर्वो वाञ्छिता यदि ॥
गुणानामेकदेशोऽयं गङ्गायाः कीर्त्तितो मया ।
समस्तानीह को वक्तुं शक्तो वर्षशतैरपि ॥

महाभारते—

न गङ्गासदृशं तीर्थं न देवः केशवात्परः ।
ब्राह्मणेभ्यः परं नास्ति एवमाह पितामहः ॥

दानधर्मे—

ते देशास्ते जनपदास्ते शैलास्तेऽपि चाश्रमाः ।
येषां भागीरथी पुण्या मध्ये याति सरिद्वरा ॥

ब्रह्माण्डे—

शतयोजनसंस्थास्तु गङ्गां भक्त्या स्मरन्ति ये ।
गङ्गा गङ्गेति यो ब्रूयान्मुच्यते सर्वपातकैः ॥

तथा—

यत्र तत्र स्थितो वापि मरणे समुपस्थिते ।
भक्त्या गङ्गां स्मरन् याति नरो विष्णुपुरं परम् ॥

ब्राह्मे—

ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि कामतोऽकामतोपि वा ।
गङ्गायां तु मृतो मर्त्यो मोक्षं स्वर्गं च विन्दति ॥
क्षितौ तारयते मर्त्यान्नागां(१)स्तारयतेऽप्यधः ।
ऊर्ध्वं तारयते देवांस्तेन सा त्रिपथा स्मृता ॥ इति ।

इति पूर्वार्धः ।

(१) 'स्तारयन्नागांस्तथा' घ० ।

॥ श्रीः ॥

सटीके निर्णयसिन्धौ

तृतीयपरिच्छेदोत्तरार्धे

श्राद्धप्रकरणम् ।

नानानिबन्धवैमत्यभ्रान्तचित्तोद्दिधीर्षया ।
कमलाकरसंज्ञेन क्रियते श्राद्धनिर्णयः ॥

तत्स्वरूपमाह पृथ्वीचन्द्रोदये मरीचिः—

प्रेतं पितॄंश्च निर्दिश्य भोज्यं यत्प्रियमात्मनः ।
श्रद्धया दीयते यत्र तच्छ्राद्धं परिकीर्तितम् ॥

*ब्राह्मणस्वीकारान्तश्चतुर्थ्यन्तपदोपनीतपित्राद्युद्देश्यकस्त्यागः श्राद्धमित्यर्थः । तत्र यद्यपि होमपिण्डभो-

---

श्राद्धलक्षणं परिष्कुरुते—*ब्राह्मणेति । एतच्च तर्पणवारणार्थं, तत्र विप्रस्वीकाराभावात् । न तु त्यागाभावात्, 'इन्द्र ऊर्ध्वो अध्वर' इतिवद् द्रव्यदेवतासंयोगेन त्यागस्य तत्रापि कल्पनीयत्वात् । 'न मम' इत्यभिलापस्तु नास्ति, आचाराभावात् । यत्रैव यागाग्निहोत्रादौ तदाचारस्तत्रैव तन्मूलतया श्रुतिः कल्प्यते, न सर्वत्र । अत एव भूतबल्यादावपि न तदभिलापः । मानसस्तु त्यागः सर्वत्रैवाविशिष्टः । न च तर्पणे देवतैव नास्ति, "देवतास्तर्पयति" इत्याश्वलायनादिभिर्देवतापदेनैव तदुक्तेः । अ(१)न्तपदं च विप्रस्वीकारस्य श्राद्धस्वरूपघटकतावारणार्थम्, "पितरो देवता ब्रा(२)ह्मणास्त्वाहवनीयार्थे" इत्यादिनाऽऽपस्तम्बादिभिराहवनीयाधिकरण-

---

(१) 'अन्तपदं' मूले । (२) 'ब्राह्मणस्तु' ङ० ।

नच प्राप्तिं विना सः । नचातिदेशं विना प्राप्तिः । नचाङ्गत्वेन विनातिदेशः प्रधानस्यानतिदेशात् । *सप्तमे उपकारकत्वेनातिदेशोक्तेः । तेन भोजनं प्रधानम्, पिण्डोऽङ्गम् । पिण्डदानमात्रविधिस्त्वङ्गभूतात्कर्मान्तरमेव, *प्रकरणान्तरन्यायादिति, तन्न;

जातश्राद्धे न दद्यात्तु पक्वान्नं ब्राह्मणेष्वपि ।
न पक्वं भोजयेद्विप्रान्सच्छूद्रोपि कदाचन ॥

इत्याद्यैर्जातश्राद्धशूद्रश्राद्धादौ भोजनस्य निषेधेना-

सोमयागाभावनिमित्तको यथा निषेधस्तथा विप्रालाभादिनिमित्तको भोजनस्य भर(१)ण्यादिनिमित्तकश्च पिण्डदानादेर्निषेध इत्यर्थः । *सप्तमे इति । यः पदार्थो यादृशोपकारद्वारा यदङ्गत्वेनावधारितः, तस्य पदार्थस्य तत्सम्बन्धित्वेन रूपेण तादृशोपकारद्वारैवान्याङ्गतावोधकं प्रमाणमतिदेशः । यथा "प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्या"इत्यादि । तच्च प्रयाजादिपदार्थानां यादृशोपकारद्वाराऽऽग्नेयाद्यङ्गत्वावधारणं, तेषामाग्नेयादिसम्बन्धित्वेन तादृशोपकारद्वारैव सौर्याद्यङ्गत्वबोधकम् । *प्रकरणान्तरेति । कौण्डपायिनामयने "उपसद्भिश्चरित्वा मासमग्निहोत्रं जुहोति"इत्यादौ । अत्र जुहोतिना दूरस्थस्यापि कर्मणः उपस्थित्या तदनुवादेन मासादिरूपगुणविधिः । (उपा(२)देयवदनुपादेयस्यापि तादृशकर्मानुवादेन विधाने बाधकाभावादिति प्राप्ते सर्वस्य प्रवर्तकस्य विधेः) धात्वर्थनि(३)ष्ठत्वेन कृतिविषयत्वरूपमुपादेयत्वं प्रमाणान्तराचाज्ञातज्ञाप्यत्वरूपं विधेयत्वं च प्रमेयम् । एवं च मासस्यानुपादेयत्वाद्धात्वर्थ एवोपादेयत्वं तत्सामानाधिकरण्याच्च विधेयत्वमिति विहितस्य विधानायोगाद्भेदः, प्रकृतेऽपि पुनर्विधानाद्भेद इत्यर्थः ।

---

(१) 'भरण्यादिपिण्डनिमित्तकश्च' ख० ।
(२) धनुश्चिह्नान्तर्गतं नास्ति ख० ।
(३) 'नित्यत्वेन' ख० ।

पितृद्देश्यकत्वाद्यागत्वं, *विप्रापेक्षया च दानत्वमित्यविरुद्धम् । एतेन नायं यागः । (देव(१)तोद्देशेन त्यागो यागः) यागोद्देश्या च देवतेत्यात्माश्रयादिति गौडमतमपास्तम् । वैधशब्दविशेषोद्देश्यत्वस्य तस्य इदमिति*स्वत्वारोपप्रतियोगित्वस्य वा देवतात्वात् । तत्रैव सुमन्तुः—

*श्राद्धात्परतरं नान्यच्छ्रेयस्करमुदाहृतम् ।

आदित्यपुराणे—

न सन्ति पितरश्चेति कृत्वा मनसि यो नरः ।
श्राद्धं न कुरुते तत्र तस्य रक्तं पिबन्ति ते ॥

तद्भेदानाह विश्वामित्रः—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं सपिण्डनम् ।
पार्वणं चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यां शुद्ध्यर्थमष्टमम् ॥
कर्माङ्गं नवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं स्मृतम् ।
यात्रास्वेकादशं प्रोक्तं पुष्ट्यर्थं द्वादशं स्मृतम् ॥ इति ।

न्यसिद्धिस्तद्द्वादिना प्रोक्तानिष्टप्रसक्तेरित्यर्थः । *विप्रेति ।

देशे काले च पात्रे च श्रद्धया विधिना च यत् ।
पितॄनुद्दिश्य विप्रेभ्यो दत्तं श्राद्धमुदाहृतम् ॥

इति वचनात् । विप्राणां पितॄणां च स्वत्वसत्त्वासत्त्वयोरपि कर्मण एकत्वात् । *स्वत्वेति । स्वत्वप्रतियोगित्वेनेच्छाविषयत्वमर्थः । तादृशेच्छायां स्वत्वारोपो वीजं, स्वीकाराभावेन स्वामित्वबाधात् ।

श्राद्धं त्रिविधम्—काम्यं नित्यं नैमित्तिकं च । कामनोपाधौ चोदितं काम्यम् । जीवनोपाधौ चोदितं नित्यम् अहरहरमावास्यादौ । अनियतनिमित्तकं उपरागादौ । तत्र श्राद्धस्य काम्यत्वं नित्यत्वं नैमित्तिकत्वं च क्रमेणाह—*श्राद्धादिति ।

---

(१) कंसान्तर्गतं नास्ति क० ।

जनानि प्रधानमिति हेमाद्रिः,—

होमश्च पिण्डदानं च तथा ब्राह्मणभोजनम् ।
श्राद्धशब्दाभिधेयं स्या*देकस्मिन्नौपचारिकम् ॥

इति श्रीधरश्च, तथापि*कंचिद्विशेषं वक्ष्यामः । *निमित्तभेदे भोजनस्य पिण्डानां वा निषेधो न प्राधान्यं विरुणद्धि *असोमयाजिनो दधिपयोयागवत् । यच्च शूलपाणिः—

नित्यश्राद्धमदैवं स्यादर्घ्यपिण्डविवर्जितम् ।

इति हारीतीये नित्यश्राद्धमघादौ पिण्डनिषेधोऽस्ति ।

कहोमवच्यक्तद्रव्यप्रतिपत्तित्वव्यञ्जनात् । 'ब्राह्मणस्वीकारान्त' इति त्वशुद्धं, पिण्डदानस्याप्र(१)धात्वे प्राधान्यापत्तेः । इष्टापत्तौ 'पिण्डानां निषेधो न प्राधान्यम्' इति ग्रन्थासङ्गतेः उपनी(२)तत्वं च देवतात्वव्यञ्जकमात्रं न तु लक्षणघटकं, व्यर्थत्वात् । मृतोद्देश्य-(३)कत्वं विवक्षितम् । जीवच्छ्राद्धे दे(४)वताश्राद्धे च श्राद्धपदं गौणं कुण्डपाय्यग्निहोत्रपदवत् । श्राद्धत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वमुपेत्याह—*एकस्मिन्निति । *कंचिदिति । पिण्डदानविप्रभोजनयोः प्राधान्यम्, फलसम्बन्धात् । न त्वग्नौकरणस्य 'सोमाय पितृमते' इति(५) मन्त्रगतपितृपदस्याग्निष्वात्तादिपरत्वात्तेषाम(६)त्र वोद्देश्यतावच्छेदकत्वेऽप्यनुद्देश्यत्वात्, फलासम्बन्धाच्च । तयोश्च क्वचिद्द्वयोः क्वचिदेकतरस्यानुष्ठानमित्यत्र तु ऋषिवचांस्येव मानम् । एवं कुतः श्रा(७)द्धस्य व्यासज्यवृत्तित्वमव्यासज्यवृत्तित्वे बाधकाभावात् । ननु भोजनादेरपि प्राधान्यमनुपपन्नं तथात्वे तन्निषेधानुपपत्तेरित्यत आह—*निमित्तेति । *असोमेति । 'नासोमयाजी सन्नयेत्' इति प्रधानस्यापि नित्यस्य वैधसान्नाय्यस्य

---

(१) 'तथात्वेनाप्राधा' घ० ङ० । (२) 'नीतत्वान्तं च' ख० घ० ।
(३) 'मृतोद्देश्यत्वम्' घ० । (४) 'देवश्राद्धे च' घ० ।
(५ 'इति मन्त्रस्थगत' ङ० । (६)'मेव मृतानामेव वोद्देश्य'घ० ।
(७) 'श्राद्धत्वस्य' घ० ।

*अमावास्यां यत्क्रियते तत्पार्वणमिति स्मृतम् ।
क्रियते वा पर्वणि यत्तत्पार्वणमिति स्थितिः ॥

*अत्र प(१)र्व—

चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।
पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रमणं तथा ॥

इति विष्णुपुराणोक्तं संक्रान्त्यादि ।

गोष्ठ्यां यत्क्रियते श्राद्धं गोष्ठीश्राद्धं तदुच्यते ।
बहूनां विदुषां संपत्सुखार्थं पितृतृप्तये ॥
क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानां तु भोजनम् ।
शुद्ध्यर्थमिति तत्प्रोक्तं वैनतेय मनीषिभिः ॥
*निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।
ज्ञेयं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्माङ्गमेव च ॥
*देवानुद्दिश्य यच्छ्राद्धं तत्तु दैविकमुच्यते ।

तृप्तिप्रसङ्गात् । एतेन स्त्रीकर्तृसंप्रदानकमेकोद्दिष्टमेवेत्याद्यपास्तमित्यरुचिः ।

*अमेति । अमायां पर्वशब्दः शक्तः । वाशब्दसङ्गतयेऽन्यत्र गौणीमाह—*अत्रेति । पार्वणशब्दो योगरूढः । तत्र योगो दर्शितः—

त्रीनुद्दिश्य च यत्ताद्धि पार्वणं मुनयो विदुः ।

इति कण्ववचनात्त्रिपुरुषोद्देश्यकत्वे रूढिः । आब्दिकादौ पार्वणपदं गौणं, कौण्डपाय्यग्निहोत्रपदवत् ।

*निषेकेति श्रौतस्मार्तकर्मोपलक्षणम् ।

इष्टापूर्तादिके श्राद्धे वृद्धिश्राद्धवदाचरेत् ।

इत्यादिवचोनिचयश्चाग्रे विस्तृतः ।

*देवानिति । (२)तच्च द्वादश्याम् ,

---

(१) 'पर्वम्' क० ।
(२) 'एतच्च द्वादश्याम' घ० ।

ङ्गत्वापत्तेः;*'न तौ पशौ करोति' इतिवदुपजीव्यविरोधेन विकल्पापत्तेश्च। *तेन श्राद्धशब्दाभिधेयत्वेनोभयप्राप्तौ निषेधः पर्युदासो वा *'दीक्षितो न ददाति न जुहोति' 'नासोमयाजी सन्न(१)येत्' इतिवदिति तत्त्वम्।

धर्मप्रदीपेऽपि—

*यजुषां पिण्डदानं तु बह्वृचानां द्विजार्चनम्।
श्राद्धशब्दाभिधेयं स्यादुभयं सामवेदिनाम्॥

त(२)च 'पितॄन् यजेत, पितृभ्यो दद्यात्' इत्युभयप्रयोगदर्शनाद्यागदानोभयात्मकम्। 'पितरो देवता' इति

नैते पक्षनिषेधाः किन्त्वामादिविध्यर्थवादा इत्युक्तावप्याह—*न ताविति। तौ आज्यभागौ शार्ङ्गायौ, प्राप्तिमुपजीव्य निषेधे तस्या अत्यन्तबाधासम्भवाद्विकल्पः। *तेन पिण्डदानादेरनङ्गत्वेन। नह्यातिदेशिक्येव प्राप्तिर्निषेधस्य पर्युदासस्य वोपजीव्या किन्त्वन्यादृश्यपीत्यत्र दृष्टान्तमाह—*दीक्षित इति। नित्यानां क्रत्वर्थानां च दानानां दानपदार्थत्वेन नित्यानामग्निहोत्रहोमादीनां काम्यानां चतुर्होतृहोमादीनां च होमपदार्थत्वेन प्राप्तौ दीक्षितस्य निषेधः। न चायं निषेधः दानहोमादिपदार्थगोचर इति कथमत्यन्तबाधो विकल्पविरहश्चेति वाच्यम, दानहोमादिविधयः पुरुषार्थाः, निषेधस्तु प्रकरणात् क्रत्वव्यभिचारिदीक्षितसम्बन्धाच्च क्रत्वर्थः इति भिन्नविषयतया ईदृशविषये पुरुषार्थानामेव दीक्षितातिरिक्तपरताकरणात्।

*यजुषामिति। पिण्डदानमात्रप्राधान्यवादिनां निषिद्धपर्युदस्तपिण्डदानके, विप्रभोजनमात्रप्राधान्यवादिनां तु निषिद्धपर्युदस्तविप्रभोजनके, प्रधानासत्त्वादङ्गमात्रमनुष्ठेयं स्यादत उभयप्राधा-

---

(१) 'सन्नयेत् इति तत्त्वम्' क०।
(२) धर्मप्रदीपस्थवचनं च।

द्धसंपदा सुखार्थं भिन्नपाकाशक्तौ बहुपितृकश्राद्धमेकः कुर्यादिति कल्पतरुः शार्ङ्गधरश्च । *शुद्धिश्राद्धं प्रायश्चित्ताङ्गमिति मैथिलाः । अत्र पार्वणैकोद्दिष्टवृद्धिसपिण्डीकरणात्मकं चतुर्विधमेव मुख्यम् । तस्यैवायं प्रपञ्चः ।

द्धम् (१)तच्चोक्तवाक्यात् सपत्नीकपितृपार्वणमेव सपत्नीकमातामहपार्वणसहितम्, 'पितरो यत्र पूज्यन्ते' इति वचनादिति रघुनाथादयः । *शुद्धीति । मदनमहार्णवे—

तेषामनुज्ञया सर्वप्रायश्चित्तमुपक्रमे
विधाय वैष्णवं श्राद्धं साङ्कल्पं निजकाम्यया ।
धेनुं दद्याद् द्विजेभ्योऽथ दक्षिणां च स्वशक्तितः ॥ इति ।

तेषां ब्राह्मणानाम् । सर्वप्रायश्चित्तमित्ययमपि सर्वप्रायश्चित्तविधिः । उपक्रमे प्रायश्चित्तोपक्रमे । विष्णुमुद्दिश्य साङ्कल्पसपिण्डकं श्राद्धं, पूजापूर्वकं चतुरादियुग्मान् ब्राह्मणान् भोजयेत्, आमादिकं वा दद्यात् । सभ्यानां च धेनूर्ब्रह्मदण्डत्वेन दक्षिणा च श्राद्धाङ्गत्वेनेति तदर्थः । इदं तु बोध्यम्, दार्शं प्रकृत्य मन्वादिषु धर्मपाठात्तस्य प्रकृतित्वम्, अन्येषां विकृतित्वम् । 'अथातः पार्वणश्राद्धे काम्ये आभ्युदयिके एकोद्दिष्टे वा' इत्याश्वलायनसूत्रानुसारिणां चत्वारि श्राद्धानि प्रकृत्य धर्माम्नानाच्चतुर्णामपि समानविधानतैव । यच्च कातीयापस्तम्बसत्याषाढसूत्रेषु कृष्णपक्षश्राद्धं प्रकृत्य धर्माम्नानं तदष्टकादीन् (२)प्रति प्रकृतित्वार्थं "तस्य मासि श्राद्धेन कल्पो व्याख्यातः" इति आपस्तम्बादिसूत्रात् । न्यायेन सर्वश्राद्धप्रकृतित्वे प्राप्ते एतत्सूत्रस्य परिसङ्ख्यार्थत्वात् । एतत्सूत्रपरिसंख्यातेषु वार्षिकादिश्राद्धेषु तेषामपि दर्शश्राद्धमेव प्रकृतिः । दर्शश्राद्धस्य सर्वश्राद्धप्रकृतित्वे च वार्षिकादौ कण्वोक्तपार्वणनाम्ना—

---

(१) 'गोष्ठीश्राद्धं तच्चोक्तवाक्यात्' घ० ।
(२) 'प्रतिकृतित्वार्थं ख० ।

एषां लक्षणानि भविष्ये—

अहन्यहनि यच्छ्राद्धं तन्नित्यमिति कीर्तितम् ।
वैश्वदेवविहीनं तदशक्तावु*दकेन तु ॥
एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।
तदप्यदैवं कर्तव्यमयुग्मान्भोजयेद्द्विजान् ॥
*कामाय विहितं काम्यमभिप्रेतार्थसिद्धये ।
वृद्धौ यत्क्रियते श्राद्धं वृद्धिश्राद्धं तदुच्यते ॥
गन्धोदकतिलैर्मि(१)श्रं कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् ।
अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥
ये समाना इति द्वाभ्यामेतज्ज्ञेयं सपिण्डनम् ।
*नित्येन तुल्यं *शेषं स्यादे*कोद्दिष्टं *स्त्रिया अपि ॥

*एतदुभयमेव स्त्रियाः । तेन स्त्रीकर्तृकं स्त्रीसंप्रदानकं चेत्युभयनियम इति कल्पतरुः ।

---

*उदकं नित्यतर्पणम् ।

*कामायेति । नक्षत्रादौ । *नित्येनेति । *शेषम् अङ्गजातम् । सपिण्डीकरणस्योभयरूपत्वादेकोद्दिष्टांशे पार्वणांशे च क्रमेणा(२)नावश्यकर्त्तव्यत्वेनैकोद्दिष्टेन पार्वणेन च तुल्यं स्यादित्यर्थः । *एकोद्दिष्टं सपिण्डीकरणम् । *स्त्रियाः मातुः । मतमाह—*एतदिति । स्त्रिया अपीति स्त्रीशब्दः षष्ठ्यन्तः चतुर्थ्यन्तश्चेत्याशयः । एकोद्दिष्टं सपिण्डनं तदन्यैकोद्दिष्टान्यतरत् । अत्र स्त्रीकर्तृकं स्त्रीसंप्रदानकं वा एकोद्दिष्टमेवेति न नियमः, कर्तृसंप्रदान(३)योरन्यश्राद्धनिवृत्तिप्रसङ्गात् । नाप्येकोद्दिष्टं स्त्री(४)कर्तृकमेव स्त्रीसंप्रदानकमेव वेति, एकोद्दिष्टस्य पुरुषकर्तृसंप्रदानकत्वनि-

(१) 'युक्तम्' क० च० ।
(२) 'क्रमेण नित्येनावश्य' घ० ङ० ।
(३) 'संप्रदानयोः स्त्रियोरन्यश्राद्ध' घ० ङ० ।
(४) 'स्त्रीकर्तृकपदं स्त्रीसम्प्रदान' ङ० ।

प्रभासं पुष्करं चेति तेषु श्राद्धं महाफलम् ॥

स्कान्दे—

तुलसीकाननच्छाया यत्र यत्र भवेद्द्विज ।
तत्र श्राद्धं प्रदातव्यं पितॄणां तृप्तिहेतवे(१) ॥

नादि । तथाच याज्ञवल्क्यः—

भूशुद्धिर्मार्जनाद्दाहात्कालाद्गोक्रमणात्तथा ।
सेकादुल्लेखनाल्लेपाद् गृहं मार्जनलेपनात् ॥ इति ।

मार्जनं मार्जन्या पांसुतृणादेः प्रोत्सारणम् । दाहः तृणादिना । कालः यावता कालेन लेपादिक्षयस्तावान् । गोक्रमणं गोपादपरिघट्टनम् । सेकः क्षीरगोमूत्रगोमयवारिभिः प्रवर्षणं च । उल्लेखनं तक्षणं खननं वा । अत एव यमः—

खननात्पूरणाद्दाहादद्भिर्घर्षणलेपनात् ।
गोभिराक्रमणात्कालात्भूमिः शुध्यति सप्तधा ॥ इति ।

लेपः गोमयादिना । एतैर्व्यस्तैः (२)समस्तैर्वा अमेध्या दुष्टा मलिना च भूः शुध्यति । अमेध्यादिभूमिं चाह देवलः—

यत्र प्रसूयते नारी म्रियते दह्यतेऽपि वा ।
चाण्डालाध्युषितं यत्र यत्र विष्ठादिसङ्गतिः ॥
एवं कश्मलभूयिष्ठा भूरमेध्या प्रकीर्तिता ।
श्वशूकरखरोष्ट्रादिसंस्पृष्टा दुष्टतां व्रजेत् ॥
अङ्गारतुषकेशास्थिभस्माद्यैर्मलिना भवेत् ॥ इति ।

शुद्धिविभागमाह देवलः—

पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूरमेध्या विशुध्यति ।
दुष्टान्विता त्रिधा द्वेधा शुध्यते मलिनैकधा ॥

यत्र मनुष्यदाहश्चण्डालादिवासो वा तत्र दाहादिपञ्चभिः(३)शुद्धिः । यत्र मानुषादिप्रसवः, तन्मृतिः, विष्ठादिसङ्गतिर्वा; तत्र

---

(१) 'तृप्तये द्विज'क० । (२) 'समस्तै' नास्ति ख० । (३) 'शुध्यति' क० ।

सुवर्णरूप्यशंखाश्मशुक्तिरत्नमयानि च ।
कांस्यायस्ताम्ररैत्तानि त्रपुसीसमयानि च ॥
निर्लेपानि च शुध्यन्ति केवलेन जलेन तु ॥

मनुः—

निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुध्यति ।
अब्जमश्ममयं चैव राजतं चानुपस्कृतम् ॥

अनुपस्कृतम् अखातपूरितम् उत्कीर्णरेखाद्यनुपेतं च । सलेपानां तु मनुः—

तैजसानां मणीनां च सर्वस्याश्ममयस्य च ।
(१)भस्मनाऽद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥

मृद्भस्मनोरेककार्यत्वाद्विकल्पः, अपां समुच्चयः । हारीतः—"अद्भिः काञ्चनराजताब्जशुक्तीनां तद्गुणा(२)वर्जनस्नेहवैवर्ण्योपहतानां यवगोधूमकुलत्थमसूरमुद्गभस्मगोमयचूर्णैर्धावनम्, अम्ललवणाभ्यां ताम्राणां, भस्मना कांस्यानां, शणासितलेन सिकताघर्षणैः कार्ष्णायसानाम्, शिलाघर्षणमार्जनैर्मणिमयानाम्" इति । तद्गुणा गन्धादयस्तेषामवर्जनं सम्बन्धः, उच्छिष्टस्नेहादिना जातं वैवर्ण्यं च, तेनोपहतानाम् । काकादिमुखोपघाते तु शङ्खः-'कृष्णशकुनिमुखावमृष्टं पात्रं निर्लिखेत् श्वापदमुखावमृष्टं न प्रयुञ्जीत'। निर्लेखः तक्षणम् । श्वापदो मार्जारभिन्नः,

मार्जारश्चैव दर्वी च मारुतश्च सदा शुचिः ।

इति स्मृतेः । योगीश्वरः—'चरुस्रुक्स्रुवसस्नेहपात्राण्युष्णेन वारिणा' । चरुः चरुस्थालः । स्रुक्स्रुवौ प्रसिद्धौ । सस्नेहपात्राणि प्राशित्रहरणादीनि । इदमपि निर्लेप एव, उक्तमानत्वात् । स एव—

स्फ्यशूर्पाजिनधान्यानां मुसलोलूखलानसाम् ।

स्फ्यः काष्ठखड्गः । अनः शकटम् । शेषं प्रसिद्धम् । उष्णेन वारिणेति वर्तते । कांस्यपात्रे उच्छिष्टलेपे त्वापस्तम्बः—

(१) 'अश्मना' ख० । (२) 'वर्तन' छ० ।

अथ श्राद्धदेशाः । मनुः—

*शुचिदेशं विविक्तं तु गोमयेनो(१)पलेपयेत् ।
*दक्षिणाप्रवणं चैव*प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥

पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णुधर्मे—

दक्षिणाप्रवणे देशे*तीर्थादौ च गृहेपि वा ।
*भूसंस्कारादिसंयुक्ते श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः ॥

तत्रैव प्रभासखण्डे—

तीर्थादष्टगुणं पुण्यं स्वगृहे ददतः शुभे ।

भारते—

तस्य देशाः कुरुक्षेत्रं गया गङ्गा सरस्वती ।

सपिण्डीकरणात्पूर्वमेकोद्दिष्टं सुतः पितुः ।
ऊर्ध्वं पार्वणवत्कुर्यात् प्रत्यब्दमितरेण तु ॥

इति लौगाक्षिवाक्याद्वा दर्शविध्यन्तातिदेशः, न तु श्राद्धपदात् । अमाश्राद्धे तदितरश्राद्धे च तच्छब्दस्योक्तोपाधिना मुख्यत्वात् ।

*शुचीति । सर्वकर्माङ्गतया प्राप्तानुवादः । *दक्षिणाप्रवणं दक्षिणतो निम्नम् । *प्रयत्नेनेति । स्वतो दक्षिणाप्रवणत्वासत्त्वे खननादिना तत्संपादनार्थम् । *तीर्थम् ऋषिदेवतादिसेवितं जलं पुण्याश्रमादि च, तीर्थमित्यनुवृत्तौ(२)"ऋषिजुष्टजले क्षितौ" (अ० को०३–३–८६) इति कोशात् । आदिना (३)देवालयादि । प्रयत्नतो भूसंस्कारादीत्यन्वयः । भूसंस्कारो मार्ज(४)-

---

(१) गोमयेनोपलिप्यं च क० च० ।

(२) यद्यप्यत्र सर्वेषु पुस्तकेषु 'क्षितौ' इत्येव पाठ उपलभ्यते तथापि अमरकोशे 'गुरौ' इत्युपलम्भात् लोके गुरौ तीर्थशब्दस्य प्रयोगोपलब्धेश्च 'गुरौ' इति पाठः सुन्दर इति प्रतिभाति ।

(३) 'देवालयादि । एतेन काश्याद्यन्तस्तीर्थे आहत्य वचनानुपलम्भेपि श्राद्धस्य कर्तव्यतासिद्धिः' घ० ।

(४) 'मार्जनोपलेपादि' घ० ।

यावन्नापैत्यमेध्याक्तो गन्धो लेपश्च तत्कृतः ।
तावन्मृद्वारि वा देयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥

इति सामान्यशुद्ध्युक्तेः । तक्षणं तावन्मात्रस्यापनयनम् । फलसम्भुवां बिल्वनारिकेलादिफलोद्भूतानां पात्राणां गोवालैरुद्घर्षणे शुद्धिः । यज्ञकर्मणि प्रयुज्यमानानां यज्ञपात्राणां स्रुक्स्रुवादीनां दक्षिणेन हस्तेन दर्भैः दशापवित्रेण वा यथाशास्त्रं मार्जन(१)नम् । श्रौतमुदाहरणमन्येषामपि सौवर्णादिपात्राणां स्मार्त्ते लौकिके च कर्मणि कृतशौचानामेवाङ्गत्वमिति दर्शयितुम् । संहतपात्रे तु हारीतः—

संहतानां तु पात्राणां यद्येकमुपहन्यते ।
तस्यैव शोधनं प्रोक्तं सामान्यद्रव्यशुद्धिकृत् ॥

मृद्भाण्डे त्वाह मनुः—

मद्यैर्मूत्रपुरीषैश्च ष्ठीवनैः पूयशोणितैः ।
संस्पृष्टं नैव शुध्येत पुनःपाकान्महीमयम् ॥

एतैः संस्पृष्टं महीमयं पुनःपाकान्नैव शुध्येत, तस्य त्यागः कार्य इत्यर्थः । धान्यादेश्चण्डालादिस्पर्शे तु पराशरः—

चण्डालाद्यैस्तु संस्पृष्टं धान्यं वस्त्रमथापि वा ।
प्रक्षालनेन शुध्येत परित्यागान्महीमयम् ॥

याज्ञवल्क्यः—

प्रोक्षणं संहतानां च बहूनां धान्यवाससाम् ।

संहतानां राशीकृतानां धान्यानां वाससां च । वासःपदमुक्तशुद्धीनामुपलक्षणम् । अयमर्थः—धान्यानि वस्त्रादीनि वा बहूनि राशीकृतानि तत्र चण्डालादिभिः स्पृष्टानि अल्पानि, बहून्यस्पृष्टानि, तत्र स्पृष्टानामुक्तैव शुद्धिः, अस्पृष्टानां तु प्रोक्षणमिति । बहु(२)त्वं स्पृष्टापेक्षया ।

(१) 'मार्जनम् । इदं श्रौतमुदाहरणमपि' ङ० ।
(२) 'बहुत्वं वाऽत्रादि धान्यादि' ङ० ।

माधवीये श्राद्धोपक्रमे व्यासः—

महोदधौ प्रयागे च काश्यां च कुरुजाङ्गले ।

शङ्खः—

गङ्गायमुनयोस्तीरे पयोष्ण्यमरकण्टके ।
नर्मदा बाहुदातीरे भृगु(१)लिङ्गे हिमालये ॥
गङ्गाद्वारे प्रयागे च नैमिषे पुष्करे तथा ।
सन्निहत्यां गयायां च दत्तमक्षय्यतां व्रजेत् ॥
अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।
गयाशीर्षे वटे श्राद्धं यो नो दद्यात्समाहितः ॥

दाहवर्जितैस्तैरेव शुद्धिः । श्वशूकरखरैरुषितायास्तु गोक्रमणादिभिः त्रिभिः । उष्ट्रग्रामकुक्कुटादिभिरुषितायास्तु गोक्रमणं विना द्वाभ्याम् । अङ्गारादियुक्तायास्तु उल्लेखनमात्रेणेत्यर्थः । मार्जनानुलेपने तु सर्वत्र । एतच्च गृहस्य तत्र पृथगुपादानं प्रतिदिवसं प्राप्त्यर्थम् । सशवगृहशुद्धिं वक्ष्यति–'गृहशुद्धिं प्रवक्ष्यामि' इत्यादिना । प्रसङ्गाद्द्रव्यशुद्धिरुच्यते । याज्ञवल्क्यः--

सौवर्णराजताब्जानामूर्ध्वपात्रग्रहाश्मनाम् ।
शाकरज्जुमूलफलवासोविदलचर्मणाम् ॥
पात्राणां चमसानां च वारिणा शुद्धिरिष्यते ।

अब्जं मुक्ताफलशुक्तिशङ्खादि । ऊर्ध्वपात्रं यज्ञियोलूखलादि । ग्रहचमसवासांसि प्रसिद्धानि । आश्मं दृषदादि । शाकं वास्तूकादि । रज्जु वल्वजादिनिर्मिता । मूलम् आर्द्रकादि । फलम् आम्रादि । विदलं वैणवादि तद्विकारं छत्रादि च । चर्म अजादेः, तद्विकारं वरत्रादि च । पात्राणि प्रोक्षण्यादीनि । एषां लेपरहितानामुच्छिष्टस्पर्शमात्रे वारिणा क्षालनाच्छुद्धिः । तथा चादित्यपुराणे--

---

(१) 'भृगुतुङ्गे' क० ।

ततः संक्रममाणेऽग्नौ स्थाने स्थाने (१)च दह्यते ।
न च प्राणिवधो यत्र केवलं गृहदीपनम् ॥
तत्र द्रव्याणि सर्वाणि गृह्णीयादविचारयन् ॥

याज्ञवल्क्यः—

त्रपुसीसकताम्राणां क्षाराम्लोदकवारिभिः ।
भस्माद्भिः कांस्यलोहानां शुद्धिः प्लावो द्रवस्य तु ॥

त्रपुप्रभृ(२)तीनि प्रसिद्धानि तेषामुपघातानुरोधेन क्षारोदकेन अम्लोदकेन वारिणा च सम(३)स्तैर्वा । ताम्रपदेन रीतिकावृत्तस्नेहयोर्ग्रहः, एकयोनित्वात् । एतच्च ताम्रादीनामम्लोदकादिभिः उच्छिष्टलेपाद्यपगमसम्भवे । अनेनैव शुद्धिरिति न नियमः,

मलं संयोगजं यस्य येन येनोपहन्यते ।
तस्य तच्छोधनं प्रोक्तं सामान्यं द्रव्यशुद्धिकृत् ॥

इत्यविशेषोक्तेः । एवञ्च ताम्रादेरुच्छिष्टादिलेपस्यान्येनापगमसम्भवेऽम्लाद्यनुपादानेऽपि न दोषः,

ताम्रायःकांस्यरौप्याणां त्रपुणः सीसकस्य च ।
शौचं यथार्हं कर्त्तव्यं क्षाराम्लोदकवारिभिः ॥

इति सामान्यतोऽप्यभिधानात् ।

भस्मना शुध्यते कांस्यं ताम्रमम्लेन शुध्यति ।

इत्यादिकमपि शुद्धेः(४) परां काष्ठां वक्तुमेव, न त्वन्यनिषेधार्थम् । उपघातातिशये तु अम्लोदकादेरावृत्तिः । 'गवाघ्रातानि'इत्युपक्रम्य 'दशभिः क्षारैः' इत्युक्तेः । 'द्रवस्य द्रवद्रव्यस्य घृतादेः प्रस्थप्रमाणाधिकस्य श्वकाकाद्युपहत(५)स्य अमेध्यसंस्पृष्टद्रवस्य च प्लावः प्लावनं सजातीयद्रव्येण भाण्डपूरणं तन्निस्सरणं यावत्कार्यम्'

(१)'स्थले' ख० घ० । (२)'प्रभृतीनि सर्वाणि प्रसिद्धानि' ङ० ।
(३)'समस्तैर्व्यस्तैर्वा' ङ० । (४) 'शुद्धेः प्रकारान्तरं वक्तुं' ख०
(५) । 'हतस्य च' ङ० ।

गवाघ्रातानि कांस्यानि शूद्रोच्छिष्टानि यानि च ।
शुध्यन्ति दशभिः क्षारैः श्वकाकोपहतानि च ॥

दशभिः आवर्तितैः । आदित्यपुराणे—

शूद्रोच्छिष्टानि शोध्यानि त्रिधा क्षाराम्लवारिभिः ।

क्षारादिभिर्दशकृत्वो मार्जनं बोध्यम् । शङ्खः—

ब्रह्मक्षत्रविशां चैव सकृत्सम्मार्जनाच्छुचिः ।
चतुर्थेन तु यद्भुक्तं चतुर्भिस्तत्र मार्जनम् ॥
अग्नौ प्रक्षिप्य गृह्णीयाद्भस्मौ प्रक्षाल्य यत्नतः ।
गोशृङ्गेण तु संस्पृष्टं तत्पात्रं शुचितामियात् ॥

कांस्यपात्रे त्वङ्गिराः—

गण्डूषं पादशौचं च यः कुर्यात्कांस्यभाजने ।
षण्मासं भुवि निक्षिप्य पुनराकारमादिशेत् ॥

पुनराकारः पुनःकरणम् । भूनिक्षेपः पृथक्शोधकः । तेन दोषानुसारेण सप्ताहादि भुवि खात्वोद्धृत्य भस्मादिना मार्जनाच्छुद्धिरिति लभ्यते । स्मृत्यन्तरे—

लोहानां दहनाच्छुद्धिर्भस्मना गोमयेन च ।
दहनात्खननाद्वाऽपि शैलानामम्भसापि वा ॥
काष्ठानां तक्षणाच्छुद्धिर्मृद्गोमयजलैरपि ॥

यदि तैर्न शुध्येत तदा तावन्मात्रच्छेदनं दाहो वा । सर्वत्रापि छिन्नदग्धयोः शुध्यभिधानं दुर्लभोत्तमविषयम् । दरिद्रस्यानुत्तमेष्वपि मृद्भाण्डानामल्पोपहतौ याज्ञवल्क्यः—'पुनःपाकान्महीमयम्' इति । सलेपप्रकरणे योगीश्वरः—

तक्षणं दारुशृङ्गास्थ्नां गोवालैः फलसम्भुवाम् ।
मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि ॥

शृङ्गाणि मेषमहिषादेः । अस्थीनि करिवराहादेः । अस्थिपदेन दन्तानामपि ग्रहः । उच्छिष्टस्नेहादिलिप्तानां मृद्रसोदकादिनाऽनपगतलेपानाम्—

इति देवलोक्तेः । मूत्राद्युपघाते बौधायनः—

'तैज(१)सानां मूत्रपुरीषशुक्रासृक्कुणपमद्यैरत्यन्तोपहतानामावर्त्तनम्, अल्पसंसर्गे परिलेखनम्, स्पर्शमात्रे त्रिःसप्तकृत्वो भस्मना मार्जनम् । अतैजसानामेवम्भूतानामुत्सर्गः । स्मृत्यन्तरे—

भस्मना शुध्यते कांस्यं सुरया यन्न लिप्यते ।
सुरामूत्रपुरीषैस्तु शुध्यते तापलेखनैः ॥
ताम्रमम्लेन शुध्येत न चेदामिषलेपनम् ।
आमिषेण तु यल्लिप्तं पुनर्दाहेन शुध्यति ॥

शङ्खः—

सूतिकोच्छिष्टभाण्डस्य सुरामद्यहतस्य च ।
त्रिःसप्तमार्जनाच्छुद्धिर्न तु ताम्रस्य (२)तापनम् ॥ इति ।

सूतिकोच्छिष्टाद्युपहतानां सप्तभिर्यवगोधूमादिचूर्णैः प्रत्येकं त्रिर्मार्जनाच्छुद्धिरित्यर्थः । प्रतिमार्जनमुदकं बोध्यम् । बौधायनः—'कांस्यभिन्नतैजसानामल्पो(३)पघाते मार्जनं तापनं च' । कांस्ये तु न तापनं कार्यं, किन्तु क्षालनं मार्जनं चेत्यर्थः । अधिकोपहतानां तु स्मृत्यन्तरे—

सूतिकासवविण्मूत्ररजस्वलाहतानि च
प्रक्षेप्तव्यानि तान्यग्नौ यथावत्संदहेदपि ॥ इति ।

तैजसानां मूत्राद्युपघाते पुनःकरणं गोमूत्रे वा सप्तरात्रं परिवासनम् । कांस्यभिन्नतैजसानां लेपानिर्हरणाशक्तौ पुनः करणं,पुनःकरणाशक्तौ गोमूत्रवासः । लेपानां केषाञ्चिल्लेपापकर्षकमाह याज्ञवल्क्यः—

सोषैरुदकगोमूत्रैः शुद्ध्यत्याविककौशिकम् ।
सश्रीफलैरंशुप(४)ट्टमरिष्टैः कुतपं तथा ॥ (२-१८६)

ऊषः क्षारमृत्तिका, आविकम् ऊर्णामयं, कौशिकं

(१) 'तैजसाम्' ङ० । (२) 'भाजनम्' ख० ।
(३) अन्योपघाते',ख० ।
(४) 'पट्टसारिष्टैः कुसणम्' ङ० ।

दनं कर्त्तनं वाससामभ्युक्षणात्' इति । शयनासनगतानां वस्त्राणां तु संहतवच्छौचमाह देवलः—

शयनासनयानादिदेहवन्धानि यानि च ।
वस्त्राण्येतानि सर्वाणि संहतानि प्रचक्षते ॥ इति ।

प्रोक्षणमिति भावः । मनुः—

चैलवच्चर्मणां शुद्धिर्विदलानां तथैव च ।
शाकमूलफलानां तु धान्यवच्छुद्धिरिष्यते ॥

स्मृत्यन्तरे—'वरित्रचर्मचामरवल्कलानां चैलवच्छुद्धिः' । सिद्धान्ते तु मनुः—

पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् ।
केशकीटैर्दूषितं च मृत्प्रक्षेपेण शुद्ध्यति ॥

गवाघ्रातं गोनिःश्वासोपहतम्, अवधूतम् उपरिवसनादिना पक्षिभिर्भक्षित्वा उत्क्षिप्य त्यक्तं च । याज्ञवल्क्यः—

गोघ्रातेऽन्ने तथा केशमक्षिकाकीटदूषिते ।
सलिलं भस्म मृद्वाऽपि प्रक्षेप्तव्यं विशुद्धये ॥

अन्नम् अदनीयमात्रम् । केशपदं लोमोपलक्षणम् । कीटाः पि(१)पीलिकादयः । 'संहपाके तु नित्यमभोज्यं केशकीटावपन्नम्' इति गौतमं द्रष्टव्यम् । वसिष्ठः—

देवद्रोण्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च ।
काकैः श्वभिश्च संस्पृष्टमन्नं तन्न विवर्जयेत् ॥
तन्मात्रमन्नमुद्धृत्य शेषं संस्कारमर्हति ॥

देवद्रोणी देवयात्रा । प्रकृतेषु अवश्यंभाविपर्वोत्सवेषु । विशेषमाह पराशरः—

पक्वं द्रोणाधिकं त्वन्नं श्वकाकाद्युपघातितम् ।
ग्रासमुद्धृत्य तन्मात्रं यत्तु लालाकृतं भवेत् ॥
हेमोदकेन वाऽभ्युक्षेत् राजतेनाम्बुनाऽथवा ।

(१) 'पिपील्यादयः' ख० ।

इति मिताक्षरा। वस्त्रान्तरिते पात्रे प्रक्षेपः प्लावनमिति मयूखः। ततोऽल्पस्य त्यागः। देशकालापेक्षयाऽपि बह्वल्पम्।

देशं कालं तथाऽऽत्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम्।
उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत्॥

इति बौधायनोक्तेः। सौवर्णराजतादीनां सर्वेषामेवामेध्योपहतानां शुद्धिमाह याज्ञवल्क्यः—

अमेध्याक्तस्य मृत्तोयैः शुद्धिर्गन्धादिकर्षणात्।

अमेध्याः मलाः। ते च द्वादश,

वसाशुक्रमसृङ्मज्जामूत्रविट्कर्णविस्नवाः।
श्लेष्माश्रुदूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः॥

तथा—

मानुषास्थिशवं विष्ठा रेतो (१)मूत्रार्त्तवं वसा।
स्वेदाश्रुदूषिकाश्लेष्म मद्यं चामेध्यमुच्यते॥ इति।

गन्धापकर्षणान्ता शुद्धिः। आदिना लेपग्रहः, 'लेपगन्धापकर्षणैः शौचममेध्यलिप्तस्य' इति गौतमोक्तेः। (स(२)र्वशुद्धिषु प्रथमतो मृत्तोयैरेव लेपगन्धयोरपकर्षणम्, अशक्तौ अन्येन, "तदद्भिः पूर्वं मृदा च" इति गौतमोक्तेः)। वसादिग्रहणं च सर्वेषाममेध्यत्वसूचकं न तु समानोपघातार्थम् 'मद्यैर्मूत्रपुरीषैश्च' इति मनुनोपघातविशेषाभिधानात्। अमेध्यत्वं चैतेषां देहाच्च्युतानामेव न स्वस्थानस्थानाम्, 'देहाच्चैव मलाश्च्युताः' इति विशेषोक्तेः। पुरुषस्य नाभेरूर्ध्वं करातिरिक्तानामङ्गानामन्यामेध्यस्पर्शे स्नानम्,

मानुषास्थिवसां विष्ठामार्त्तवं मूत्ररेतसी।
मज्जानं शोणितं स्पृष्ट्वा परस्य स्नानमाचरेत्॥
तान्येव स्वानि संस्पृश्य प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति॥

इति देवलोक्तेः।

ऊर्ध्वं नाभेः करौ मुक्त्वा यदङ्गमुपहन्यते।
तत्र स्नानमधस्ताच्च प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति॥

---

(१) 'मूत्रार्तवे' ङ०। (२) कंसान्तर्गतं नास्ति ख०।

पायसं पयोजन्यं दधि । यमोऽपि—

छागमांसं घृतं क्षौद्रं स्नेहाश्च फलसम्भवाः ।
म्लेच्छभाण्डस्थितास्तस्मान्निष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः ॥

बौधायनः—

देशं कालं तथाऽऽत्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।
उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत् ॥

विष्णुः—

मृत्पर्णतृणकाष्ठानां श्वभिश्चाण्डालवायसैः ।
स्पर्शने विहितं शौचं सोमसूर्यांशुमारुतैः ॥

तथा—प्रोक्षणेन पुस्तकम् । योगीश्वरः—

रश्मिरग्नी रजश्छाया गौरश्वो वसुधाऽनिलः ।
विप्रुषो मक्षिका स्पर्शे, वत्सः प्रस्रवणे शुचिः ॥

रश्मिः सूर्यादेः । अग्न्यादयो नव प्रसिद्धाः । चाण्डालादिस्पर्शे चाशुचिः । रजः अजाद्यसम्बन्धि । तत्र—

श्वकाकोष्ट्रखरोलूकसूकरग्राम्यपक्षिणाम् ।
अजाविरेणुसंस्पर्शादायुर्लक्ष्मीश्च हीयते ॥

इति दोषस्मरणात् । प्रस्रवणम् ऊधोगतक्षीराकर्षणम् । वत्सपदं बालस्यापि ग्रहार्थम्,

बालैरनुपरिक्रान्तं नित्यं मेध्यमिति स्थितिः ।

इति स्मृतेः । तथा—

शुचिरग्नी रजो वायुरापो दधि घृतं पयः ।
सर्वाण्येतानि मेध्यानि स्पर्शे छाया च नित्यशः ।

छाया तु चण्डालादेरन्या,

चण्डालपतितच्छायास्पर्शे दुष्टा तनुर्भवेत् ।

इति ब्राह्मात् । रजोऽपि रासभादेरन्यत्,

रेणवः शुचयः सर्वे वायुना ये समीरिताः ।
अन्यत्र शूकराजाविश्वरासभविमार्जनात् ॥

कोशभवं तसरीपट्टादि, अंशुपट्टं वल्कलतन्तुकृतं, कुत(१.)पः पार्वतच्छागरोमकृतः कम्बलः, अरिष्टः फेनिलः। उदकगोमूत्रै-रिति वर्तते। उदकपदं पश्चादप्युदकप्राप्त्यर्थम्। बहुवचन-मिदम(२)धिकोच्छिष्टलेपादियोगे। (३)अल्पोपघाते तु देवलः—

और्णकौशेयकुतपपट्टक्षौमदुकूलजाः।
अल्पशौचा भवन्त्येते शोषणप्रोक्षणादिभिः॥ इति।
तान्येवामेध्ययुक्तानि क्षालयेच्छोधनैः स्वकैः।
धान्यकल्कैस्तु फलजै रसैः क्षारानुगैरपि॥ इति।

क्षौमवदेव शाणस्य, समानयोनित्वात्। और्णेति तूलिकादि-प्राप्त्यर्थम्,

तूलिका(४)मुपधानं च पुष्परक्ताम्बराणि च।
शोषयित्वा नयेत्किञ्चित्करैः सम्मार्जयेन्मुहुः॥
पश्चाच्च वारिणा प्रोक्ष्य विनियुञ्जीत कर्मणि।
तान्येवातिमलिनानि यथावत् परिशोधयेत्॥

इति देवलोक्तेः। पुष्परक्तानि कुङ्कुमकुसुम्भादिरक्तानि। पुष्पग्रहणं हरिद्रादिरक्तस्य क्षालनासहस्य प्राप्त्यर्थं न माञ्जिष्ठा-देः, तस्य क्षालनसहत्वात्। अत एव शङ्खः—'रागद्रव्याणि प्रो-क्षितानि शुचीनि' इति। अल्पशौचा इति, क्षालनासहत्वात्। सर्वत्र द्रव्याविनाशेनैव शुद्धेरिष्टत्वात्। स्मृत्यन्तरे—'अहतानां प्रोक्षणम्' इति। यन्त्रनिर्मुक्तनूतनवाससां प्रोक्षणाच्छुद्धिरित्यर्थः। याज्ञवल्क्यः—

सगौरसर्षपैः क्षौमं पुनःपाकान्महीमयम्।

क्षुमा अतसी तत्सूत्रनिर्मितं क्षौमं गौरसर्षपसहितैरुदकगोमूत्रैः, उच्छिष्टस्नेहलिप्तं मृन्मयं पुनःपाकेन शुध्यति।

प्रचेताः—'चैलानामुच्छेदनं(५)गन्धलेपानपगमने तन्मात्रच्छे-

(१) 'कुभणः' ङ०। (२) 'इदमधिकोपघाते' ङ०।
(३) 'योगे संघाते' ख०। (४) 'तूलिकाद्युपधानं' ङ०।
(५) 'गन्धलेपानपनयने' ङ०।

इति स्मृतेः । तथा—

नित्यमास्यं शुचिः स्त्रीणां शकुनेः फलपातने ।
प्रस्रावे च शुचिर्वत्सः श्वा मृगग्रहणे शुचिः ॥
नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितम् ।
ब्रह्मचारिगतं भैक्ष्यं नित्यं मेध्यमिति स्मृतम् ॥

याज्ञवल्क्यः—

अजाश्वं मुखतो मेध्यं न गोर्न नरजा मलाः ।
पन्थानश्च विशुध्यन्ति सोमसूर्यांशुमारुतैः ॥

अजाश्वयोर्मुखं मेध्यम् । न गोर्मुखं मेध्यम् । नरजा नरदेहजाता मला वसादयो न मेध्याः । पन्थानो राजमार्गाः चाण्डालादिस्पृष्टा अपि रात्रौ सोमांशुमारुताभ्यां दिवा च सूर्यांशुमारुताभ्यां (१)शुद्धाः ।

मुखजा विप्रुषो मेध्यास्तथाऽऽचमनबिन्दवः ।
श्मश्रु चास्यगतं दन्तसक्तं त्यक्त्वा ततः शुचिः ॥
च्युतेऽप्यास्रावविद्विद्यान्निगिरन्नेव तच्छुचिः ।

मुखजाः श्लेष्मबिन्दवः मेध्याः नोच्छिष्टाः । अङ्गे निपतिता न चेत्, "न मुख्या विप्रुष उच्छिष्टं कुर्वन्ति, नचेदङ्गे प(२)तन्ति" इति गौतमोक्तेः । एवमाचमनबिन्दवः पादे गता अपि नोच्छिष्टाः । श्मश्रु चास्ये मुखे गतं प्रविष्टं नोच्छिष्टम् । दन्तसक्तमन्नादि स्वयमेव च्युतं त्यक्त्वा शुचिः, अच्युतं दन्तसमं 'दन्तश्लिष्टेषु दन्तवदन्यत्र जिह्वाभिमर्शनात्प्राक् च्युतेः' इति गौतमोक्तेः । निगिरन्नेवेत्येवकारेण—

चर्वणे त्वाचमेन्नित्यं मुक्त्वा ताम्बूलचर्वणम् ।
ओष्ठौ विलोमकौ स्पृष्ट्वा वासो विपरिधाय च ॥

इति आचमननिषेधः । ताम्बूलपदं फलादेरुपलक्षणम्,

ताम्बूले च फले चैव भुक्तस्नेहावशिष्टके ॥
दन्तलग्नस्य संस्पर्शे नोच्छिष्टो भवति द्विजः ॥

(१) 'शुद्धिः' ख० । (२) 'निपतन्ति' ङ०

*एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥

आदित्यपुराणे—

पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः ।
महानद्याः पश्चिमेन यावद् गृध्रेश्वरो गिरिः ॥
उत्तरे ब्रह्मयूपस्य यावद्दक्षिणमानसम् ।
एतद् गयाशिरो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ इति ।

शूलपाणौ बृहस्पतिः—

गङ्गायां धर्मपृष्ठे च सरसि ब्रह्मणस्तथा ।
गयाशीर्षेऽक्षयवटे पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥

र्णादिमयानां तु अन्त्यादिस्पर्शे प्रोक्षणमिति दिक् । आदिनाऽशुचिद्रव्यापसारणम् ।

जघान दानवौ विष्णुः पूर्वं तु मधुकैटभौ ।
वृत्रं महेन्द्रश्च ततः पृथिवी मेदसा वृता ॥
तस्माच्छ्राद्धे पञ्चगव्यैर्लेप्या शोध्या तथोल्मुकैः ।
गौरमृत्तिकया कीर्णा प्रकीर्णा तिलसर्षपैः ॥

इति ब्रह्माण्डे । उल्मुकैरिति समन्ततः उल्मुकनिधानमप्युक्तम्, वराहकृतश्राद्धमधिकृत्य ब्राह्मे—

दंष्ट्रयोद्धृत्य च महीमभ्युक्ष्य सलिलेन च ।
धर्मोद्भवेनोपलिप्य कुशैरुल्लिख्य तां पुनः ॥
परिणीयोल्मुकेनैनां पर्युक्ष्य च पुनः पुनः ॥

इति परकृतिसरूपार्थवादात् । ध(१)र्मोद्भवं गोमयम् । *तीर्थादिति(२) । तीर्थमपेक्ष्य तीर्थश्राद्धं गृहे अधिकफ(३)लदमित्यर्थः । विष्णुधर्मे तीर्थमात्रस्य श्राद्धनिमित्तत्वोक्तावपि कुरुक्षेत्राद्युपादानं तत्र तस्यावश्यकर्त्वार्थम् । *एष्टव्या इति । गयाश्राद्ध-

(१) 'धर्मोद्भवं गोमयं' नास्ति ख० (२) अस्य मूलं १३२८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
(३) 'अधिकफलम्' ख०

'विमार्जनी' इति पाठे पञ्चमी (१)त्यागश्छान्दसः।

देवलः—

अदुष्टा सन्तता धारा वातोद्धूताश्च रेणवः।
स्त्रियो वृद्धाश्च बालाश्च न दुष्यन्ति कदाचन ॥
दधिसर्पिःपयःक्षौद्रभाण्डे दोषो न विद्यते।
मार्जारश्चैव दर्वी च मारुतश्च सदा शुचिः ॥

मार्जारः कर्मकालादन्यत्र शुचिः, तत्र स्पर्शे तु स्नानमिति।

याज्ञवल्क्यः—

दाक्शस्तमम्बुनिर्णीतमज्ञातं च सदा शुचिः।

कृतेऽपि शौचे यदि मनसोऽपरितोषात्संदेहस्तदेदं शुद्धमस्त्विति विप्रवचनेन शुचिः। यत्र च शुद्धिर्न विहिता तस्य क्षालनं, क्षालनासहस्य प्रोक्षणम्। अज्ञातं यत्काकादिनोपहतं तदपि शुचि।

संवत्सरस्यैकमपि चरेत्कृच्छ्रं द्विजोत्तम।
अज्ञातभुक्तशुद्ध्यर्थं ज्ञातस्य तु विशेषतः ॥

इति प्रायश्चित्तं तु भक्षणविषयं न त्वन्योपयो(२)गविषयम्।

कारुहस्तः शुचिः पण्यं भैक्ष्यं योषिन्मुखं तथा।

कारवः रजकसूपकाराद्याः तत्साध्ये कर्मणि वस्त्रधावने सूतकादावपि तद्धस्तः शुचिः। तथा च स्मृत्यन्तरे—

कारवः शिल्पिनो वैद्या दासीदासास्तथैव च।
राजानो राजभृत्याश्च सद्यः शौचाः प्रकीर्तिताः ॥ इति।

पण्यं विक्रेयं यवव्रीह्यादि। अनेकक्रेतृजनस्पृष्टमपि वणिजां सूतकादावपि च नाशुद्धम्। भैक्ष्यं ब्रह्मचर्यादि(३)गतम्। अनाचान्तस्पर्शादिदत्तमशुचिरथ्याक्रमणादिनापि दुष्टं न तु चण्डालादिस्पृष्टम्। सम्भोगकाले योषिन्मुखं शुचि, 'स्त्रियश्च रतिसंसर्गे'

(१) 'पाठः' ख०।
(२) 'भोग' ङ०।
(३) 'गतं' नास्ति ङ०।

चक्राङ्क(१)स्य तु सान्निध्ये यत्कर्म क्रियते नरैः ।
स्नानं दानं तपः श्राद्धं सर्वमक्षयतां व्रजेत् ॥

अथ निषिद्धदेशाः । पृथ्वीचन्द्रोदये स्कान्दे—

त्रिशङ्कोर्वर्जयेद्देशं सर्वं द्वादशयोजनम् ।
*उत्तरेण महानद्या दक्षिणेन तु कीकटान् ॥
देशस्त्रैशङ्कवो नाम श्राद्ध(२)कर्मणि वर्जितः ।

वायवीये—

प्रणष्टाश्रमधर्माश्च देशा वर्ज्याः प्रयत्नतः ।

यमः—

रूक्षं कृमिहतं *क्लिन्नं *संकीर्णानिष्टगन्धिकम् ।
देशं त्वनिष्टशब्दं च वर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि ॥

तत्रैव शङ्खः—

*गोगजा(३)श्वादिजुष्टेषु*कृत्रिमायां तथा भुवि ।
न कुर्याच्छ्राद्धमेतेषु पारक्यासु च भूमिषु ॥

यमः—

परकीयप्रदेशेषु पितॄणां निर्वपेत्तु यः ।
तद्भूमिस्वामिपितृभिः श्राद्धकर्म विहन्यते ॥

ब्राह्मभारतयोरपि—

परकीयगृहे यस्तु स्वान्पितॄंस्तर्पयेद्यदि ।

---

*उत्तरेणेति । महानद्याः फल्ग्वा उत्तरेण दक्षिणेन च द्वादशयोजनं कीकटो नाम त्रैशङ्कवो देशः ।

कीकटेषु गया पुण्या नदी चैव पुनःपुना ।

इत्यादिस्त्वर्थवादः । *क्लिन्नम् आर्द्रम् सपङ्कमिति यावत् । *संकीर्णं बहुभिर्व्याप्तम् । *गवित्यादि दृष्टान्तः । भूमित उच्चत्वादिना सादृश्यम् । तत्रोपविश्य सङ्कल्पादेर्वा निषेधः । *कृत्रि-

(१) 'चक्राङ्कस्य' क०
(२) 'श्राद्धकर्मविवर्जितः' क० छ०
(३) 'गोगजाश्वादिपृष्ठेषु' क० छ०

इति शातातपात्। देवलः—

आत्मशय्याऽऽसनं वस्त्रं जायाऽपत्यं कमण्डलुः।
शुचीन्यात्मन एतानि परेषामशुचिर्भवेत्।
पादौ शुची ब्राह्मणस्य अजाश्वानां मुखं शुचिः॥
गवां पृष्ठानि मेध्यानि सर्वगात्राणि योषिताम्।

तथा—

उपस्पृश्याशुचिस्पृष्टं तृतीयं चापि मानवः।
हस्तौ पादौ च तोयेन प्रक्षाल्याचम्य शुद्ध्यति॥

प्रथमोऽशुचिस्तत्स्पृष्टो द्वितीयः, तत्स्पृष्टस्तृतीयः, तत्स्पर्शे आचमनमात्रं न चतुर्थादौ, मानाभावात्।

शातातपः—

'शिशोरभ्युक्षणं प्रोक्तम्' इत्याद्युक्तमनुपवीतधर्मे याज्ञवल्क्यः—

स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे।
आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च॥

वसिष्ठः—

"रुदित्वा वान्तः पुनराचामेत्"।

मनुः—

सुप्त्वा क्षुत्वा च भुक्त्वा च ष्ठीवित्वोक्त्वाऽनृतं वचः।
पीत्वाऽऽपोऽध्येष्यमाणश्च आचामेत्प्रयतोऽपि सन्॥ इति।

एतच्च अल्पानृतोक्तौ। भोजने त्वादावपि द्विराचमनम्, 'भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतो द्विराचामेत्' इत्यापस्तम्बात्। स्नानपानयोरादौ सकृत्। अध्ययने त्वादावन्ते च द्विराचमनम्।

योगी—

रथ्याकर्दमतोयानि स्पृष्टान्यन्त्यश्ववायसैः।
मारुतेनैव शुध्यन्ति पक्वेष्टकाचितानि च॥

रथ्यादिगतगोमयशर्करादिलाभार्थं बहुवचनम्। पक्वेष्टकादिभिश्चितानि गृहाणि च। एवकारेण प्रोक्षणनिवृत्तिः। तृणकाष्ठप-

श्राद्धमेतेषु दानञ्च वर्ज्यमेतेषु नोच्यते ॥
किरातेषु कलिङ्गेषु कौ(१)ङ्कणेषु खसेष्वपि।
सिन्धोरुत्तर(२)कूलेषु नर्मदायाश्च दक्षिणे ॥
पूर्वेण करतोयाया न देयं श्राद्धमुच्यते।

इदं काम्यविषयम्। अन्यथा तत्रत्यानां सर्वश्राद्धाकरणापत्तेः। नर्मदादक्षिणेऽपवादः स्कान्दे—

सह्यस्य चोद्भवो यत्र यत्र गोदावरी नदी।
पृथिव्यामपि कृत्स्नायां स प्रदेशोऽतिपावनः ॥

परकीयत्वापवाद आदित्यपुराणे—

अटवी पर्वताः पुण्या नदी तीराणि यानि च।
सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्नहि तेषु परिग्रहः ॥
वनानि गिरयो नद्यस्तीर्थान्यायतनानि च।
देवखाताश्च गर्ताश्च न स्वाम्यं तेषु विद्यते ॥

स्मृतिसारे—

*नैकवासा न च द्वीपे नान्तरिक्षे कदाचन।
श्रुतिस्मृत्युदितं कर्म न कुर्यादशुचिः क्वचित् ॥

रिव काम्यस्यापि निषेद्धुमशक्यत्वात्। किन्तु भ्रममात्रस्य तीर्थश्राद्धस्यान्यदेशीयानां काम्यस्य चायं निषेधः। (त्रै(३)शङ्कवादिदेशनिषेधोऽप्येवम्।) *नैकवासा इति। पारिभाषिकमप्येकवासो वर्ज्यम्,

सव्यादंसात्परिभ्रष्टमम्बरं यस्तु धारयेत्।
एकवस्त्रं तु तं विद्याद्दैवे पित्र्ये च वर्जयेत् ॥

इति देवलोक्तेः। नैत्यकानां सकलनिषेधानामिदमुपलक्षणम्। म्लेच्छदेशलक्षणं च हेमाद्रौ विष्णुः—

चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यत्र देशे न विद्यते।
स म्लेच्छदेशो विज्ञेय आर्यदेशस्ततः परः ॥ इति।

---

(१) 'कोङ्कणेषु' क०. (२) 'भागेषु' क०. (३) कैसान्तर्गतं नास्ति ङ०.

धर्मारण्यं धर्मपृष्ठं धेनुकारण्यमेव च ।
दृष्ट्वैतानि पितॄंश्चार्चेन्वंशान्विंशतिमुद्धरेत् ॥

त्रिस्थलीसेतौ वायवीये—

*शमीपत्रप्रमाणेन पिण्डं दद्याद् *गयाशिरे ।
उद्धरेत्सप्त गोत्राणि कुलमेकोत्तरं शतम् ॥

सप्तगोत्राणि तु—

पिता माता च भार्या च भगिनी दुहिता तथा ।
पितृमातृष्वसा चैव सप्त गोत्राणि वै विदुः ॥ इति ।

एषां गोत्राणामेकोत्तरशतं कुलं पुरुषा इत्यर्थः । ते चोक्तास्तत्रैव—

तत्त्वानि विंशति *नृपा द्वादशैकादशा दश ।
अष्टाविति च गोत्राणां कुलमेकोत्तरं शतम् ॥

तत्त्वानि चतुर्विंशतिः । ते च द्वादश पूर्वा द्वादश पराः । एवमग्रेऽपि । प्रयोगपारिजाते पाद्मे—

शालग्राममयी मुद्रा संस्थिता यत्र कुत्रचित् ।
वाराणस्या यवाधिक्यं समन्ताद्योजनत्रयम् ॥

तथा—

यत्किञ्चित्पैतृकं कुर्यात्सपिण्डं वा *तदन्तिके ।
विष्णुलोकं स गच्छेत्तु लभते शाश्वतं पदम् ॥

तत्रैव वाराहे—

म्लेच्छ(१)देशे शुचौ वापि चक्राङ्को यत्र तिष्ठति ।
योजनानां तथा त्रीणि मम क्षेत्रं वसुंधरे ॥

स्यात्पावश्यकत्वार्थम् । गयाशिरआदीनां चाधिकतरत्वम् । *शमीपत्रेति कैमुत्यन्यायेन । *गयाशिरे इति । शिरशब्दोऽदन्तः । *नृपाः षोडश । *तदन्तिके शालग्रामशिलान्तिके ।

---

(१) 'म्लेच्छदेशे' इत्येष श्लोको नास्ति ख० छ०

तत्रैव-

वृश्चिके शुक्लपक्षे तु नवान्नं शस्यते बुधैः ।

अतः कृष्णपक्षे नेति गौडाः । मैथिलास्तु

अकृताग्रयणं चैव धान्यजातं नरोत्तम ।

इति वाराहोक्तेः प्रतिधान्यं श्राद्धमाहुः । तन्न, जातपदस्य श्राद्धयोग्यसमूहपरत्वात् । हेमाद्रौ जातूकर्ण्यः-

ग्रहो(१)परागे च सुते च जाते
पित्र्ये गयायामयनद्वये च ।
नित्यं च शङ्के च तथैव पद्मे
दत्तं भवेन्निष्कसहस्रतुल्यम् ॥

शङ्खं प्राहुरमावास्यां क्षीणचन्द्रां द्विजोत्तमाः ।
अष्ट(२)कासु भवेत्पद्मं तत्र दत्तं तथाऽक्षयम् ॥

तत्रैव शङ्खः—

यदा विष्टिर्व्यतीपातो भानुवारस्तथैव च
पद्मकं नाम तत्प्रोक्तमयनाच्च चतुर्गुणम् ॥

याज्ञवल्क्यः—

*अमावास्याष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम् ।
द्रव्यं ब्राह्मणसंपत्तिर्विषुवत्सूर्यसंक्रमः ॥
व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः ।
श्राद्धं प्रति रुचिश्चैव श्राद्धकालाः प्रकीर्तिताः ॥

च्छ्राद्धनिषे(३)धार्थः । *अमावास्येत्यादि । अष्टकाशब्दः कर्मनामधेयमपि तदधिकरणकालपरः, पूर्वोत्तरतिथ्योरुपलक्षणं च । एवञ्चामावास्याष्टकाकृष्णपक्षव्यतीपातगजच्छायानां मुख्यकालत्वं वृद्धिसंक्रान्तिद्रव्यादिसंपद्ग्रहणरुचीनां निमित्तभूतानां तदुपलक्षणत्वेन । नन्वस्यां स्मृतौ न कालानालिङ्गितश्राद्धविधिः येन तद्विहितं

---

(१) 'एष श्लोको नास्ति' क० छ०
(२) 'अष्टकासु' क० (३) 'निषेधार्थम्' क० ख०

* पृथङ्निर्देशात् । एतेन 'कृष्णपक्षे यदहःसंपद्यते अमावास्यायां तु विशेषेण' इति निगमोक्तेर्गुणोऽपरपक्षश्राद्धस्यामावास्येति शूलपाणि(१)मत*मपास्तम् । *'अशक्तौ दर्शेनापि मासिश्राद्धसिद्धिः' इति नारायणवृत्तिः । *निरग्निकानां कस्मिंश्चिद्दिने । आहिताग्नेस्तु दर्श एव,

---

ङ्गकत्वे इति तु द्रष्टव्यम् । *पृथगिति । न चायनविषुवतोरिव प्राशस्त्यद्योतनार्थं तस्या पृथङ्निर्देशः, कृष्णपक्षादवयुत्यानुवादवशेन द्योतने अमावास्यान्वितश्राद्धकालांशेऽनुवा(२)दत्वम् , इतरभागे च विधित्वमिति वैरूप्यापत्तेः । न च पुनर्विधानादेव प्राशस्त्यं द्योत्यताम् , अप्रवृत्तप्रवर्त्तनात्मकविधानस्य पुनस्त्वासम्भवात् । अयनविषुवतोस्तु श्राद्धस्य विधानमेव सूर्यसंक्रमपदस्य गोबलीवर्दन्यायेन(३) (तदितरत्वात्तयोस्तदविधानात् । एवंविधवाचोभङ्ग्या सामान्यविधेः स्वविषयेतरविषयत्वरूपक्लेशवशादेवायन)विषुवतोः श्राद्धस्य सङ्क्रमान्तरश्राद्धापेक्षयाऽऽवश्यकत्वसिद्धिः। न चामावास्याशब्दसमभिव्याहारात् कृष्णपक्षपदं तदन्यतिथिकूटपरमस्त्विति वाच्यम् , हेमाद्रिमते यदहःसम्पत्तिपक्षे विवेचनकृन्मते च कृष्णप(४)क्षपदेन सर्वासु तिथिषु श्राद्धविधानस्य निराकृतत्वात् । *अपास्तमिति । यद्यपि निगमवचने पृथग्विधानात्फलविशेषार्थिनः कृष्णपक्षश्राद्धेऽमावास्यारूपगुणविधिर्युक्त एव तथापि योगीश्वरवचने स न युज्यते; बहुवचनावगतपरस्परानपेक्षतन्त्रान्वयविघातवैरूप्यापत्तेरिति भावः । *अशक्ताविति । कृष्णपक्षश्राद्धादार्शस्य भिन्नत्वादेवेदशाद्वात्तिग्रन्थसङ्गतिरित्यर्थः । एतच्चाविरुद्धाङ्गकत्वे, विरुद्धा(५)ङ्गकत्वे त्वावृत्तिरिति तु बोध्यम् । *निरग्निकानामिति । कृष्णपक्षश्राद्धं प्रकृतम् । *न

---

(१) 'मतमप्य' ख० । (२) 'अनुवादकत्वम्' ख० ।
(३) 'धनुश्चिन्हान्तर्गतो ग्रन्थो नास्ति' ख० । (४) 'पक्ष' नास्ति ङ ।
(५) 'विरुद्धाङ्गकत्वे' नास्ति ख० ।

दिवोदासीये-

म्लेच्छदेशे तथा रात्रौ संध्यायां विप्रवर्जिते ।
न श्राद्धमाचरेद्विद्वान्न चा*काशे कथंचन ॥

अथ श्राद्धकालाः । ते च संक्रान्तियुगादिमहालयादयः प्रायेण पूर्वपरिच्छेदद्वये उक्ता एव । कंचित्तूच्यन्ते । पृथ्वीचन्द्रोदये वृद्धपराशरः—

श्राद्धं वृद्धाव*चन्द्रे भच्छायाग्रहणसंक्रमे ।
*नवोदके नवान्ने च *नवच्छन्ने तथा गृहे ॥
नवेक्षवेषु चेहन्ते पितरो हि मघास्वपि ।
पितरः स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च ॥

इति शातातपपाठः । नवोदकं नवकूपवाप्यादाविति केचित् । वर्षोपक्रमे आर्द्राप्रवेशे इति गौडाः । नवान्नश्राद्धे विशेषो ज्योतिषे-

ज्येष्ठ*शेषा(१)र्धगे सूर्ये मृगनेत्रानिशात्मके ।
नवान्नै*भोजन(२)श्राद्धं जन्मचन्द्रतिथौ न च ॥
आश्लेषाकृत्तिकाज्येष्ठामूला(३)जपद्गेषु च ।
गुरुभौमदिने रिक्त तिथौ*नाद्यान्नवौदनम् ॥

---

*आकाशोऽट्टालिकादिरनावृतः ।

परिश्रिते शुचौ देशे दक्षिणाप्रवणे तथा ।

इति याज्ञवल्क्यवाक्येपि परिश्रितः परित आच्छादितः ।

*अचन्द्रः दर्शः। *नवोदके तीर्थोदके इत्यप्याहुः। *नवच्छन्ने नवसंपादिते इत्यप्याहुः । *शेषार्द्धः उत्तरार्द्धः । *भोजनश्राद्धं सङ्कल्पश्राद्धम् । तथा च ज्येष्ठोत्तरार्द्धं विहाय नवान्नश्राद्धं सांकल्पं कुर्यादित्यर्थः । *नाद्यादिति । नवौदनश्राद्धशेषभोजननिषेधस्त-

(१) 'ज्येष्ठशेषागत' क० ख०
(२) 'भोजयेच्छ्राद्धम्' क०
(३) 'मूलाजपद्कपु च । भृगुभौमदिने' क०

अमावास्याव्यतीपातपौर्णमास्यष्टकासु च ।
विद्वान्श्राद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

एतन्माध्यादिपरम्,

व्रीहिपाके च कर्तव्यं यवपाके च पार्थिव ।
पौर्णमासी तथा माघी श्रावणी च नृपोत्तम ॥
प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृ(१)ष्ण(२)त्रयोदशी ।
एतांस्तु श्राद्धकालान्वै नित्यानाह प्रजापतिः ॥

इति विष्णुधर्मोक्तेः । विष्णुः—'माघी प्रौष्ठपद्यूर्ध्वं कृष्णा त्रयोदशी' इति । अत्र माघी पौर्णमासीति कल्पतरुः । 'श्रावण्यूर्ध्वमपि मघायोगसम्भवात्त्रयोदशीविशेषणम्' इति गौडाः । नक्षत्रेष्वपि याज्ञवल्क्यः—

स्वर्गं ह्यपत्यमोजश्च शौर्यं क्षेत्रं बलं तथा ।
पुत्राञ्छ्रैष्ठ्यं च सौभाग्यं समृद्धिं मुख्यतां शुभम् ॥
*प्रवृत्तचक्रतां चापि वाणिज्यप्रभृतीनपि ।
अरोगित्वं यशो वीतशोकतां परमां गतिम् ॥
धनं वेदान्भिषक्सिद्धिं कुप्यं गामप्यजाविकम् ।
अश्वानायुश्च विधिवद्यः श्राद्धं संप्रयच्छति ॥
कृत्तिकादिभरण्यन्तं स कामान्प्राप्नुयादिमान् ।

फलान्तराण्यपि महाभारतकौमार्दिर्शेयानि । माधवीये मरीचिः—

कृत्तिकादिषु ऋक्षेषु श्राद्धे यत्फलमीरितम् ।
विष्कम्भादिषु योगेषु तदेव फलमिष्यते ॥

बृहस्पतिः—

आरोग्यं चैव सौभाग्यं शत्रूणां च प(३)राजितम् ।
सर्वान्कामान्प्रियां विद्यां धनमायुर्यथाक्रमम् ॥

---

(१) 'कृष्णा' क० । (२) 'चतुर्दशी' ख० ।
(३) 'पराजयम्' क० ख० छ० ।

संस्कृतायां सवर्णायां स्वयमुत्पादयेत्सुतम्।
तमौरसं विजानीयात्पुत्रं प्राथमकल्पिकम्॥

इति मनूक्तेः। वाजपेयिनस्तु, सवर्णापदं द्विजानां द्विजाजातस्यौरसाभिप्रायम्,

पुत्राः कुर्वन्ति विप्राय क्षत्रविट्शूद्रयोनयः॥

इति ब्राह्मे क्षत्रियावैश्यापुत्रयोः क्रियाकर्तृत्वोक्तेः। शूद्रापुत्रस्य द्वादशविधपुत्राभावेऽधिकारः, यत्र क्वचनोत्पादितस्य विष्णुनाऽधिकारोक्तेः। तथाच धर्मपत्नी द्विजानां द्विजैव। शूद्राणां तु मुख्यपत्न्यभावे तुल्या परिणीतैवेत्याहुः। (औ(१)रसवहुत्वे जेष्ठनाशे कनिष्ठः। तदसन्निधौ तु स एकादशाहान्तौर्ध्वदेहिकेऽधिकारी, मासिकसपिण्डनयोस्तु जेष्ठ एवेत्यग्रे स्फुटम्।)

*तत्सम इति। तत्र पुत्रिकैव सुत इत्येकः, तथाच मनुः—

अकृता वा कृता वाऽपि यं विन्देत्सदृशात्सुतम्।
पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम्॥ इति।

अकृता पुत्रिकात्वेन। पुत्रिकायाः सुत इत्यपरः, स च

अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम्।
अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति॥

इति वसिष्ठोक्तः। अयं च संविदसत्त्वे मातामहस्यैव पुत्रः। तत्सत्त्वे वीजिनोपि,

कुर्यान्मातामहश्राद्धं नियमात्पुत्रिकासुतः।
उभयोर(२)थ सम्बद्धः स कुर्यादुभयोरपि॥

इति यमोक्तेः। संवित्तु वसिष्ठेनोक्ता—

अपुत्रोहं प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यां भवानपि।
पुत्रार्थी चेदिहोत्पन्नः स नौ पुत्रो भवेदिति॥

---

(१) धनुश्चिन्हान्तर्गतं नास्ति घ०।
(२) 'अपि' ङ०।

*अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवस्तथा।
*दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत्॥
*क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः *कृत्रिमः स्यात्स्वयंकृतः।

इति परिणेतुः। एवञ्च तयोर्मध्ये यस्यापुत्रता तस्यैव। उभयोरपि तथात्वे उभयोरपीति। *अक्षतायामिति। पत्या भुक्तायामभुक्तायां वा जीवता तेन त्यक्तायां, विधवायां वा सवर्णाज्जातः,

या तु पत्या परित्यक्ता विधवा स्वेच्छयाऽथ वा।
उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते॥

इति विष्णूक्तेः। स च बीजिन एव, परित्यागेन मरणेन वा क्षेत्रे भर्त्तुः स्वत्वाभावात, स्वेच्छापदाच्च। *दद्यादिति। मातापितृभ्यामन्यतराभावेऽन्यतरेण वाऽत्यन्तदुर्गत्या भरणासामर्थ्येन विधिपूर्वकं दत्तः प्रतिग्रहीतृसवर्णः प्रतिग्रहीतुरेव। प्रपञ्चितं चेदं प्राक् प्रपञ्चयिष्ये च। अत्र होमान्यः ग्रहणापादनप्रतिग्रहीतृगोचरः सर्वोऽपि नियमः क्रीतकृत्रिमापविद्धस्वयंदत्तेष्वपि यथासम्भवमावश्यकः, अदृष्टार्थत्वात् 'तस्य प्रदानविक्रयत्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः' इति वासिष्ठे क्रयत्यागयोरुपादानात्। स्वयंदत्ते तु होमोऽपि, प्रतिग्रहसत्त्वात्। *क्रीत इति।

क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमन्तिकात्।
स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि च॥

इति मनूक्तमसादृश्यं तु गुणैरेव,

सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः॥

इत्युपसंहारात्। कानीनगूढोत्पन्नसहोढजपौनर्भवानां कुण्डगोलकत्वेऽपि साजात्यं जनकद्वारा। *कृत्रिम इति। मातापितृहीनः प्रौढः धनादिप्रलोभनेन स्वयं पुत्रार्थिना पुत्रीकृतः,

सदृशं यं प्रकुर्वीत गुणदोषविचक्षणम्।

यद्यपि—

पिण्डदोंऽशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः ।

इति याज्ञवल्क्योक्तेरौरसाभावे दत्तकप्राप्तिः, तथा- प्यौरसाभावे पौत्रः तदभावे प्रपौत्रः तदभावे दत्तकादयः इति क्रमम्,

पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते ।
अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम् ॥

इति जीमूतवाहनधृतवसिष्ठहारीतशङ्खलिखितोक्तेः,

लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिं पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैः ।

इति याज्ञवल्क्योक्तेश्च ।

*पुत्रः पौत्रश्च तत्पुत्रः पुत्रिकापुत्र एव च ।
पत्नी भ्राता च तज्जश्च पिता माता स्नुषा तथा ॥
भगिनी भागिनेयश्च सपिण्डः सोदकस्तथा ।
असंनिधाने पूर्वेषामुत्तरे पिण्डदाः स्मृताः ॥

इति स्मृतिसंग्रहे प्रपौत्रानन्तरं पुत्रिकापुत्रोक्तेस्तत्सम- त्वाच्च*दत्तकस्य । यद्यपि वृहस्पतिना—

यद्यपि—

औरसः क्षेत्रजश्चैव पुत्रिकापुत्र एव च ।
कानीनश्च सहोढश्च गूढोत्पन्नस्तथैव च ॥
पौनर्भवोऽपविद्धश्च दत्तः क्रीतः कृतस्तथा ।
स्वयं चोपगतः पुत्रा द्वादशैते प्रकीर्तिताः ॥

इति नारदीयः पाठक्रमः, तथाऽपि परिगणनमात्रेण कल्प्य- क्रममपेक्ष्य 'एषां पूर्वाभावे परः परः' इति प्रत्यक्षतो विहितक्रम एव ग्राह्यः ।

*पुत्र इति । एकवचनमौरसाभिप्रायम् *दत्तकस्येति ।

कुलद्वयेऽपि चोच्छिन्ने स्त्रीभिः कार्या क्रिया नृप।
*तत्संघातगतैर्वापि तद्रिक्थात्कारयेन्नृपः॥

इति विष्णुपुराणाच्चेति। प्रपौत्रानन्तरं दत्तकादय इति पृथ्वीचन्द्रमदनरत्नकालादर्शादयः। मदनपारिजातेऽप्येवम्।

*वोपदेवरुद्रधरादयस्तु—

*पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यो वै कारयेत्स्वधाम्।

इति सुमन्तूक्तौ—

पितामहः पितुः पश्चात्पञ्चत्वं यदि गच्छति।
पौत्रेणैकादशाहादि कर्तव्यं श्राद्धषोडशम्॥
नैतत्पौत्रेण कर्तव्यं पुत्रवांश्चेत्पितामहः॥

इति छन्दोगपरिशिष्टे च पुत्रशब्दस्य द्वादशविधसुतपरत्वात्, *'पूर्वाभावे परः परः' इत्यस्यानन्यपरत्वाच्च, दत्तकाद्यभावे पौत्रादीना(१)मधिकार इत्याहुः, तद्गौणमुख्ययोः साम्यायोगाद्दत्तके सति पौत्रस्यांशहरत्वस्याप्यभावापत्तेः पुत्रपदस्यौरसमात्रपरत्वाच्चिन्त्यम्। अत एव निषेधादुपनीतपौत्रसत्त्वेऽप्यनुपनीतपुत्रस्यैवाधिकारः औरसश्चानुपनीतोऽपि कुर्यात्' इत्याह। पृथ्वीचन्द्रोदये

योर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः' इति न्यायेन मुख्यपरम्, वद्धक्रमप्रपौत्रान्ते च दत्तक इति भावः। *तत्सङ्घातगतैः एकसार्थान्तर्गतैः।

सिद्धान्तमाह-*वोपदेवेत्यादिना। *पुत्रेष्विति। पुत्रपदं च नौरसमात्राभिप्रायकम्, तद्वाक्यवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। (त(२)था च गौणमुख्यन्यायो नेह प्रवर्तते इति भावः।) ननु गौणमुख्ययोरसमत्वात्पौत्रानन्तर्यं दुर्वारमित्यत आह—*पूर्वाभावे इति। प्रोक्तस्मृतिसंग्रहवचने प्रोक्तविष्णुपुराणवचने च पुत्रपदं पुत्रत्वेन गौण-

(१) 'नामप्य' ग०। (२) धनुश्चिन्हान्तर्गतं नास्ति ख० ङ०

दत्ता(१)त्मा तु स्वयं दत्तो(२)गर्भे विन्नः सहोढजः॥
*उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत्सुतः।
*पिण्डदोंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः॥ इति।

तथापि—

दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः।

इति हेमाद्रावा(३)दित्यपुराणे कलावितरेषां पुत्रत्वनिषेधादौरसदत्तकपरमेव।

पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयस्तु कृत्रिमः॥

इति मनूक्तेः। प्रकुर्वीतेत्युपादानान्मातृपितृहीनतादिलाभः। *दत्तात्मेति। मातापितृभ्यां हीनस्त्यक्तो वा तवाहं पुत्रोस्मीति स्वमात्मानं दत्तवान् पूर्ववद् गृहीतः,

मातापितृभ्यां हीनो वा त्यक्तो वा स्यादकारणात्।
आत्मानं स्पर्शयेद्यस्तु स्वयंदत्तस्तु स स्मृतः॥

इति मनूक्तेः। *गर्भ इति। सवर्णात्सम्भूतो गर्भिण्यां परिणीतायां गर्भस्थितया स्वीकृतः पश्चादुत्पन्नो वोढुः पुत्रः,

या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽज्ञातापि वा सती।
वोढुः स गर्भो भवति सहोढ इति चोच्यते॥

इति मनूक्तेः। *उत्सृष्ट इति। मातापितृभ्यां तदन्यतरेण वा दोषाभावेऽपि भरणासामर्थ्येन, मूलजातत्वादिना वा त्यक्तो ज्ञातपित्रादिः सवर्णः पुत्रत्वेन गृहीतः,

मातापितृभ्यामुत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा।
यं पुत्रं प्रतिगृह्णीयादपविद्धस्तु स स्मृतः॥

इति मनूक्तेः। *पिण्डद इति। अभावोऽसन्निधानं नाशश्च। तत्र पिण्डदाने आद्यः, अंशहरणे द्वितीयः।

---

(१) 'दत्तान्मातुः' ग०। (२) 'गर्भे विचः' क०। (३) 'आदिपुराणे' ख०

अयं मन्त्रपाठ*स्त्रिवर्षकृतचूडस्यैव,

अ(१)नुपेतोऽपि कुर्वीत मन्त्रवत् पैतृ(२)मेधिकम् ।
यद्यसौ कृतचूडः स्याद्यदि स्याच्च त्रिवत्सरः ॥

इति सुमन्तूक्तेः । यत्तु व्याघ्रः—

कृतचूडस्तु कुर्वीत उदकं पिण्डमेव च ।
स्वधाकारं प्रयुञ्जीत वेदोच्चारं न कारयेत् ॥ इति;

यच्च स्मृतिसङ्ग्रहे—

कृतचूडाऽनुपेतश्च पित्रोः श्राद्धं समाचरेत् ।
उदाहरेत्स्वधाकारं न तु वेदाक्षराण्यसौ ॥ इति;

तत्प्रथमवर्षचूडाविषयमिति माधवमदनरत्नपृथ्वीचन्द्राः। *त्रि(३)वर्षोर्ध्वं मन्त्रवत्त्वस्य विकल्प इति चन्द्रिका वोपदेवश्च । दत्तकादिपरो निषेध इति वयम् ।

मदनरत्ने स्कान्दे—

*यज्ञेषु मन्त्रवत्कर्म पत्नी कुर्याद्यथा नृप ।
तथौर्ध्वदैहिकं कर्म कुर्यात्सा धर्मसंस्कृता ॥

एवकारवैयर्थ्याच्च; इत्यत आह-*एको मुख्य इति । *त्रिवर्षेति प्रथमादिवर्षस्य, कृतचूडेति अकृतचूडत्रिवर्षस्य व्यावृत्तिः । न च-'यदि च स्यात्रिवत्सरः' इति पृथगुक्तेर्वर्षत्रयात् पूर्वमपि कृतचूडस्य मन्त्रवदधिकारः स्यात्, विधेयकर्तृविशेषणद्वयस्यापि विवक्षितत्वात् । *त्रिवर्षोर्ध्वमिति । (४)व्यवस्थानादराद-स्वरसः ।

*यज्ञेष्विति । त्रिवर्षकृतचूडस्यापि पत्नीवत्कृत्स्ने समन्त्रौर्ध्व-

---

(१) 'अनुपनीतः' ख० । (२) 'पितृमेधिकम्' ख० ।
(३) 'त्रिवर्षोर्ध्वं' नास्ति क० ।
(४) श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ ।
स्मृतिद्वैधं तु विषयः कल्पनीयः पृथक् पृथक् ॥
इति वचनादिति भावः ।

पौत्रश्च पुत्रिकापुत्रः स्वर्गप्राप्तिकरावुभौ।
रिक्थे च पिण्डदाने च स(१)मौ तौ परिकीर्तितौ ॥

इति पौत्रसाम्यमुक्तम्। याज्ञवल्क्येन च—

औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः।

इति*औरससाम्यम्, तथापि 'लोके राजसमो मन्त्री' इत्यादौ किंचिन्न्यूने समशब्दप्रयोगात्, गौणमुख्ययोः साम्यायोगाच्च*स्तुत्यर्थं तत् न तु समविकल्प इति भ्रमितव्यम्,

*पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा भ्राता वा भ्रातृसंततिः।
(सपि(२)ण्डसंततिर्वापि क्रियार्हा नृप जायते ॥
तेषामभावे सर्वेषां समानोदकसन्ततिः।)
मातृपक्षसपिण्डेन संबन्धो यो जलेन वा ॥

अत औरसानन्तरं न दत्तक इति भावः। *औरससाम्यमिति। तथा च पुत्रिकासुतेऽपि "दत्तौरसेतरेषाम्'इति कालनिषेधो न प्रवर्त्तते इत्याशयः। *स्तुत्यर्थमिति।

उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे चतुर्थांशहराः सुताः।
सवर्णा असवर्णाश्च ग्रासाच्छादनभाजनाः ॥

इति कात्यायनेन क्षेत्रजक्रीतकृत्रिमस्वयंदत्तापविद्धेषु सावर्ण्येन, कानीनगूढोत्पन्नसहोढपौनर्भवेष्वसावर्ण्येन च निमित्तेन व्यवस्थाकरणात्सावर्ण्यनिमित्तकचतुर्थांशहारित्ववारणाय साम्योपादानम्;

पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनुजायते।
समस्तस्य विभागः स्याज्ज्येष्ठता नास्ति हि स्त्रियाः ॥

इति मनूक्तेरिति च द्रष्टव्यम्। एवञ्च पुत्रिकासुतेऽपि प्रोक्तकालनिषेधः प्रवर्त्तत एवेति भावः। *पुत्र इति। 'गौणमुख्य-

---

(१) 'समानौ' ख०। (२) धनुश्चिह्नान्तर्गतं नास्ति क०

भिः पूर्वमुक्तः । *प्रपौत्राभावे दत्तकादय एकादश पुत्राः तदभावे भर्तुः पत्नी, तस्याश्च सः,

*अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।
पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं *कृत्स्नमंशं लभेत च ॥

---

*प्रपौत्राभावे इति । प्रथममते । *अपुत्रेति । वस्तुतस्तु—

अपुत्रे संस्थिते कर्त्ता नास्ति चेच्छ्राद्धकर्मणि ।
तत्र पत्न्यपि कुर्वीत सापिण्ड्यं पार्वणं तथा ॥

इति मनुना कर्त्ता नास्ति चेदित्युक्तेः और्ध्वदेहिके दर्शश्राद्धे च पौत्रप्रपौत्रयोरसत्त्वे पत्न्या अधिकारः । प्रथममते तु अपुत्रत्वम् औरसपुत्रराहित्यं, कर्तृराहित्यं गौणपुत्रान्तरराहित्यम्, द्वितीयमते अपुत्रत्वं मुख्यगौणपुत्रराहित्यम्, कर्तृराहित्यं च प्रपौत्रान्तरराहित्यं ब्राह्मणवसिष्ठन्यायादिति बोध्यम् । *कृत्स्नमिति । योगीश्वरेण द्वादशविधपुत्राभावे—

पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।
तत्सुता गोत्रजा बन्धुशिष्यसब्रह्मचारिणः ॥
एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः ।
स्वर्यातस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥

इति धनहारिक्रम उक्तः । अत्र विज्ञानेश्वरः विभक्तासंसृष्टिनि अपुत्रे मृते तद्धनं सर्वं परिणीता संयता स्त्री गृह्णीयात्, 'शयनं भर्तुः' इत्यादिवचनात् । अविभक्ते संसृष्टे वा तादृशे मृते भ्रातैव;

भ्रातृणामप्रजाः प्रेयात् कश्चिच्चेत्प्रव्रजेत वा ।
विभजेरन् धनं तस्य शेषास्ते स्त्रीधनं विना ॥
भरणं चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणामाजीवनक्षयात् ।
रक्षन्ति भर्तुःशय्यां चेदाच्छिन्द्युरितरासु च ॥

इति नारदस्मरणात् । संसृष्टश्च पित्रादित्रिभिरेव,

विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः ।

सुमन्तुः--

श्राद्धं कुर्यादवश्यं तु प्रमीतपितृको द्विजः ।
*व्रतस्थो वाऽव्रतस्थो वा एक एव भवेद्यदि ॥

वृद्धमनुः--

कुर्यादनुपनीतोपि श्राद्धमेको हि यः सुतः ।
*पितृयज्ञाहुतिं पाणौ जुहुयाद्ब्राह्मणस्य सः ॥

*एको मुख्य औरस इत्यर्थः ।

मनुः--

नह्यस्मिन्युज्यते कर्म किंचिदामौञ्जिबन्धनात् ।
नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयादृते ॥

ब्रह्म वेदः । सुमन्तुरपि—

नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म यावन्मौञ्जी नि(१)बध्यते ।
मन्त्राननुपनीतोपि पठेदेवैक औरसः ॥

सङ्ग्राहकम्, पुत्रग्रहणेन तेषामग्रहणे दत्तकादेः पुत्रत्वोक्तेर्निष्प्रयोजनकत्वप्रसङ्गात् । एकवचनं च जात्यभिप्रायकम्, स्मृतिसङ्ग्रहवचने पुत्रिकापुत्रपदं दौहित्रपरमिति न तद्विरोधः । न चैवं दत्तके सति पौत्रस्यांशहर्तृत्वमपि न स्यात्, सावर्ण्यनिबन्धनचतुर्थांशहारित्वस्यानुज्ञानात् । न च 'पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्' इति वचनात् पत्न्येवाधिकारिणी स्यात् । तस्या योगीश्वरोक्तक्रमबद्धद्वादशविधपुत्रोत्तरं प्राप्त्यौरसपुत्रपत्न्योः क्रमे बाधिते 'सकृत्प्रवृत्तायाः किमवगुण्ठनेन' इति न्यायात् 'पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा' इति बद्धक्रमयोः पौत्रप्रपौत्रयोर्गौणमुख्यपुत्रोत्तरं पत्न्याश्च प्राङ्निवेशः । *व्रतस्थ इति दृष्टान्तः । *पितृयज्ञाहुतिमिति ।' प्रत्याब्दिकादिष्ववश्यकर्त्तव्येष्वनुपनीतस्याधिकारसूचकम् । नन्वेक एवेत्यस्याद्वितीय एवेति नार्थः, सद्वितीयस्य श्राद्धानाधिकारप्रसङ्गात् ;

(१) 'न बध्यते' क० ।

इति वृद्धमनूक्तेः,

भार्यापिण्डं पतिर्दद्याद्भर्त्रे भार्या तथैव च ।

श्वश्र्वादेश्च स्नुषा चैव तदभावे सपिण्डकाः ॥ इति,

पितृव्यस्ततस्तत्पुत्रः ततः प्रपितामही ततः प्रपितामहः ततः प्रपितामहपुत्रः ततस्तत्पुत्र इति क्रमः । ततः प्रत्यासत्तिविशेषेण सोदकाः । ततो गोत्रजाः । ततो बन्धवः क्रमेणात्मपितृमातृसम्बन्धिनः । एतच्च बन्धुत्रयं ग्रन्थ एवाशौचे व्यक्तीभविष्यति । अत्र यद्यपि बान्धवाभावे शिष्य एवोक्तः तथापि तदभावे आचार्यस्तदभावे शिष्यो द्रष्टव्यः, 'पुत्राभावे प्रत्यासन्नः सपिण्डस्तदभावे आचार्यस्तदभावेऽन्तेवासी' इत्युक्तेः । तदभावे तु सब्रह्मचारी, तदभावे श्रोत्रियः "श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य रिक्थं भजेरन्" इति गौतमोक्तेः। तदभावे ब्राह्मणमात्रम्,

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभागिनः ।

त्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते ॥

इति मानवात् । ब्राह्मणस्वं राजा जात्वपि न गृह्णीयात्,

ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशे दायादश्चेन्न कश्चन ।

ब्राह्मणायैव दातव्यमेनस्वी स्यान्नृपोऽन्यथा ॥

इति नारदेन,

नाहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ।

इति मनुना च निषेधात् । क्षत्रियादिधनं तु सब्रह्मचारिपर्यन्ताभावे राजैव हरेत्,

इतरेषु तु सर्वेषु सर्वाभावे हरेन्नृपः ।

इति मनूक्तेरिति । अथैवमविभक्तभ्रातृकस्य धनहारिणी पत्नी न प्राप्नोति प्रत्युत तस्य सोदर एव धनहारित्वात्स्यादित्यत आह*—भर्त्रे इति, पुत्राभावे इति च । एतद्वचनानुरोधेन 'कृत्स्नमंशं लभेत च' इत्यस्यैकयोगनिर्देशेऽपि भिन्नविषयत्वं

अशक्तौ तु कात्यायनः—

असंस्कृतेन पत्न्या च ह्यग्निदानं *समन्त्रकम् ।
कर्तव्यामतरत्सर्वं कारयेदन्यमेव हि ॥

पुत्रश्च न जन्मतोऽधिकारी किंतु वर्षोत्तरमित्याह कालादर्शः—

चौलादाद्याब्दिकादर्वाक् न कुर्यात्पैतृमेधिकम् ।

मदनरत्ने सुमन्तुरपि—

*पुत्रश्चोत्पत्तिमात्रेण संस्कुर्याद्दणमोचनात् ।
पितरं*नाब्दिकाच्चौलात्पैतृमेधेन कर्मणा ॥

एतच्चौरसस्यैव । दत्तकादीनां तूपनीतानामेवाधिकार इति कालादर्शः । पृथ्वीचन्द्रोदयेऽपि स्कान्दे—

पित्रोरनुपनीतोपि विदध्यादौरसः सुतः ।
और्ध्वदेहिकमन्ये तु संस्कृताः श्राद्धकारिणः ॥ इति ।

अन्यत्रापि दर्शमहालयादावनुपनीतस्याधिकारोऽस्मा-

देहिकेऽधिकारः । तदुभयस्य वा शक्तौ समन्त्रकाग्निदानमात्रस्य वक्तव्यत्वादित्येकं मतम्, 'पत्न्या एव शक्तौ सर्वं समन्त्रमौर्ध्वदेहिकम् । अशक्तायास्तस्याः प्रथमवर्षकृतचूडस्यापि चाग्निदानमात्रं समन्त्रम्, अन्यत्त्वमन्त्रं कारयेत्' इत्यस्य मन्त्रपाठमात्रपरत्वेनौर्ध्वदेहिके तस्याधिकारात् । *समन्त्रकम् इत्यन्त एकश्छेदः । सर्वमित्यन्तोऽपरः । एवञ्च 'कारयेत्' इत्यस्य मन्त्रपाठपरतेत्यपरं मतम् । यत्तु ताभ्यामग्निदानमात्रं कर्त्तव्यं अन्यत्सर्वमन्येनेत्यर्थ इति, तन्न युक्तम्, 'यज्ञेषु' इति वचनेन पत्न्याः,

कुर्यादनुपनीतोऽपि श्राद्धमेको हि यः सुतः ।

इत्यनेनानुपनीतस्य चाधिकारात् । *पुत्रश्चेति । ऋणमोचनस्य हेतुत्वम्, 'अध्ययनतो वसति' इतिवत् । *नाब्दिकादिति । आ आब्दिकादिति च्छेदः । प्रथमवर्षीयचौलाद्दिनेति तदर्थः ।

*विदध्यादौरसः पुत्रो जनन्या और्ध्वदेहिकम् ।
तदभावे सपत्नीजः क्षेत्रजाद्यास्तथा स्मृताः ॥
तेषामभावे तु पतिस्तदभावे सपिण्डकाः ॥

इति मदनरत्ने कात्यायनोक्तेश्च,

बह्वीनामेकपत्नीनामेष एव विधिः स्मृतः ।
एका चेत्पुत्रिणी तासां सर्वासां पिण्डदस्तु सः ॥

इति बृहस्पतिवचनाच्च । अपरार्केऽप्येवम् । तेन(१) य-

इति । *विदध्यादिति । न च स्युर्दशकश्राद्धे औरसानन्तरं पौत्रिकेयो न्याय्यः, तस्यौरससाम्योक्तेः । तदभावे सपत्नीपुत्र इति वाच्यम्, पौत्रिकेयस्य कलिवर्ज्यत्वात्त्यागः । एवं क्षेत्रजादिर्यद्यपि कालादर्शादिमते पौत्रप्रपौत्रयोरनन्तरः, मतान्तरे तु तत्पूर्वः, गौणपुत्रत्वात्, तथाऽपि कलिवर्ज्यत्वाद्धेयः ।

बह्वीनामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत् ।
सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवती मनुः ॥

इति मानवम्,

बह्वीनामेकपत्नीनामेष एव विधिः स्मृतः ।
एका चेत्पुत्रिणी तासां सर्वासां पिण्डदस्तु सः ॥

इति बृहस्पतिवचनं च औरसापेक्षया प्राबल्याभावेऽप्यन्यापेक्षयाऽस्य प्राबल्यं च द्रष्टव्यम् । न च यथा—

भ्रातॄणामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान् भवेत् ।
सर्वांस्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥

इति मानवं न भ्रातृपुत्रस्य पुत्रत्वातिदेशेन पत्न्यपेक्षया प्राबल्यार्थम्, श्राद्धादौ रिक्थग्रहणे च भ्रात्रनन्तरं तदधिकारात्, किन्तु तस्य पुत्रीकरणसम्भवेऽन्येषां तन्निषेधार्थम्, तथाऽत्रापि भविष्यतीति वाच्यम्, तत्र वचनान्तराविरोधेन यथाश्रुतार्थत्यागे-

---

(१) 'यत्' नास्ति क० ।

पितृव्येणाथवा प्रीत्या स तत्संसृष्ट उच्यते ॥

इति बृहस्पतिवचनात् । पारिजातादौ तु विभक्तस्य पुत्रपौत्ररहितस्य सवर्णा असवर्णा वा पत्न्यः यथांशं विभज्य धनं (१)गृह्णीयुरित्युक्तम् । तदभावे दुहिता(२)तत्राप्यूढानूढासमवायेऽनूढा, 'स्त्रीधनं दुहितॄणामप्र(३)त्तानामप्रतिष्ठितानां च' इति स्त्रीधनविषयकगौतमवचनस्य पितृधनेऽपि तुल्यत्वात् । ऊढास्वपि दरिद्रा, तदभावे तु सम्पन्ना । तदभावे दौहित्रः चकारात्,

अपुत्रपौत्रसन्ताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः ।

इति वचनाच्च । तदभावे पितरौ "पिता मात्रा" (पा० सू० १-२-७०) इत्येकशेषेण (४)क्रमाप्रत्ययेऽपि अभ्यर्हितत्वेन मातुःपूर्वनिपातात् असवर्णासुतेषु पितुः साधारण्यादसाधारण्याच्च प्रथमं माता, ततः पिता, तदभावे भ्रातरः । तत्रापि प्रथमं सोदरः, एकमातृकत्वेन सन्निकर्षात् ;

अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं हरेत् ॥

इति स्मृत्या सन्निकर्षविशेषस्य नियामकत्वोक्तेश्च । ततो भिन्नोदरः, तदभावे क्रमेण तयोः पुत्राः । यत्र तु अपुत्रे भ्रातरि मृते तद्धनविभागात् प्रागेव कश्चिद्भ्राता मृतः तदा तत्पुत्राणां पितृतो भागकल्पनेति न्यायेन पितृभाग एव । भ्रातृपुत्राभावे गोत्रजाः । ते त्रिविधाः, सपिण्डाः सोदका गोत्रजाश्च,

सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।
समानोदकभावस्तु निवर्त्तेताचतुर्दशात् ॥
जन्मनाम्नोरविज्ञाने तत्परं गोत्रमुच्यते ।

इत्युक्तेः । सपिण्डेष्वपि प्रथमं पितामही ततः पितामहस्ततः

---

(१) 'गृह्णीयादित्युक्तम्' ङ० ।
(२) 'तत्राप्यूढा स्त्रीधनं' ङ० 'ऊढानूढास्त्रीधनं' ख० ।
(३) 'प्रमत्ताना' ख० 'प्रजातानां' ङ० ।
(४) 'क्रमप्रत्ययेऽपि' घ० ।

*धर्म्यैर्विवाहैरूढा या सा पत्नी परिकीर्तिता ।
*क्रयक्रीता तु या नारी न सा पत्न्यभिधीयते ॥
न सा दैवे न सा(१)पित्र्ये दासीं तां मुनयो विदुः ॥

इति माधवीये शातातपोक्तेः । यत्तु शुद्धिरत्नाकरः शूलपाणिश्च—

अपुत्रस्य च या पुत्री सापि पिण्डप्रदा भवेत् ।
तस्य पिण्डान्दशैकं वा एकाहेनैव निक्षिपेत् ॥

इति जाबालोक्तेः,

भर्तुर्धनहरा पत्नी तां विना दुहिता स्मृता ।
अङ्गादङ्गात्संभवति पुत्रवद् दुहिता नृणाम् ॥

इति बृहस्पतिना दुहितुर्धनहारित्वोक्तेश्च *पुत्राभावे कन्या, तदभावे सपत्नीपुत्र इत्याहतुः । तत् *पूर्वविरोधात्,

---

युक्त इति । एतेन 'मन्त्रवत्क्रियाकर्त्री पत्नी, तदभावेऽमन्त्रकक्रियाकर्त्र्य एताः' इत्यपाकृतम् । पत्नी च ब्राह्मादिविवाहोढेत्याह—*धर्म्यैरिति । ननु पुमधिकारिकयज्ञयोगवत्स्त्रीत्वं पत्नीत्वं, तच्च क्रीतायामप्यविशिष्टम् अतस्तस्याः श्राद्धाद्यर्थपाकादौ श्रौतस्मार्तसहभावे चार्हतेति शङ्कायामाह—*क्रयक्रीता त्विति । 'कन्यामुपयच्छेत' इति विधिसत्त्वेऽपि क्रय एव यज्ञसंयोगादिविघटक इति न तस्या भुजिष्यायाः पत्नीत्वमित्यर्थः । वस्तुतस्तु 'धर्म्यैर्विवाहैरूढा या सा पत्नी' इति वाक्ये यत्तच्छब्दाभ्यां जननिबन्धनपितृस्वत्वनाशजनकधर्म्यविवाहस्यैव पतिस्वत्वोत्पादकत्वं लभ्यते । तथाच क्रयप्रयुक्तस्वत्वस्य नाशकाभावात्तद्वति स्वत्वान्तरानुत्पत्तेः क्रीतायां न विवाहाधीनस्वत्वसम्भव इत्यर्थः । *पुत्राभावे इति । स्त्रीश्राद्धं प्रकृतम् । *पूर्वेति 'विद्ध्यादौरसः पुत्रः' इत्यादिवचनेत्यर्थः । अर्थ-

---

(१) 'वा' ख० ।

पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्पत्न्यभावे तु सोदरः ।

इति च हेमाद्रौ शङ्खोक्तेः । पृ(१)थ्वीचन्द्रोदयस्तु—

कानीन*गूढसहजपुनर्भूतनयाश्च ये ।

पत्न्यभावेऽधिकुर्युस्ते अप्रशस्ताः स्मृता हि ते ॥

इति स्मृतिसङ्ग्रहात् पत्न्यभावे कानीनादय इत्याह । पत्युरपि सपत्नीपुत्रे सति नाधिकारः, 'पितृपत्न्यः सर्वा मातरः' इति सुमन्तूक्तेः,

---

स्वीक्रियते, 'यश्चार्थहरः स पिण्डदायी' इत्यस्योत्सर्गत्वात् । अत एव दुहित्रादिसत्त्वे पुत्रादीनां मातृधनग्रहणेऽनधिकारेऽपि तदौर्ध्वदेहिके पुत्रेषु विद्यमानेष्वित्यादिनाऽधिकारप्रतिपादनं सङ्गच्छते । उत्सर्गस्तु सर्वसम्बन्ध्यसत्त्वे प्रवर्त्तनीयः । तथाचाविभक्तसोदरसत्त्वेऽपि धनहारित्वेऽपि च पत्न्या एवाधिकार इत्यर्थः । अत्र च 'पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्' इति शंखोक्तेः, 'अपुत्रस्य तु या पुत्री' इत्यादि जाबालोक्तेश्च, व्यवस्थापकापेक्षायां 'कृत्स्नमंशं लभेत च' इत्युक्तम् । 'पत्नी दुहितरश्च' इत्यादिना प्रथमं पत्न्यास्ततो दुहितुर्धनहर्तृत्वोक्तेरिति तु न्यायः । * गूढसहजौ गूढजसहोढजौ ।

अप्रशस्तास्तु कानीनगूढोत्पन्नसहोढजाः ।

पौनर्भवश्च नैवैते रिक्थपिण्डांशभागिनः ॥

इति वैष्णवनिषेधश्च पत्नीसत्त्वे इति भावः । अत्रेदमस्वरसबीजम् । विष्णुस्मृतौ—औरसक्षेत्रजपुत्रिकापुत्रपौनर्भवकानीनगूढोत्पन्नसहोढदत्तकक्रीतस्वयमुपगतापविद्धयत्रक्वचनोत्पादितान् क्रमेणाभिधाय एतेषां पूर्वपूर्वः श्रेयानिति क्रमविधानेऽपि यथा धनग्रहणे विज्ञानेश्वरप्रभृतिभिर्याज्ञवल्क्योक्तक्रम एव गृह्यते, न तु विष्णुस्मृत्युक्तः, तथा पिण्डदानेऽपि तत्क्रम एव ग्राह्यो न त्वन्य

(१) 'पृथ्वीचन्द्रस्तु'. क० ।

त्वात्; पूर्वोक्त(१)जाबालवचनाच्च । तत्राप्यूढानूढासमवाये *ऊढैव,

दुहिता पुत्रवत्कुर्यान्मातापित्रोस्तु संस्कृता ।
आशौचमुदकं पिण्डमेकोद्दिष्टं सदा तयोः ॥

इति भरद्वाजोक्तेः । तदभावे दौहित्रः, *धनहारित्वात्,

*मातापित्रोरुपाध्यायाचार्ययोरौर्ध्वदेहिकम् ।
कुर्वन्मातामहस्यापि व्रती न भ्रश्यते व्रतात् ॥

इति चन्द्रिकायां वृद्धमनूक्तेः;

यथा व्रतस्थोऽपि सुतः पितुः कुर्यात्क्रियां नृप ।
उदकाद्यां महाबाहो दौहित्रोऽपि तथार्हति ॥

'हरः स पिण्डदायी' इति उ(२)त्सर्गस्य विरोधे व्यवस्थापनमपि प्रयोजनम् । एतेन मातुर्धनहारित्वेन दुहितैव स्यान्न पुत्र इति चिन्त्यमेतदित्यपाकृतम् । *ऊढेति । यद्यपि—

भर्तुर्धनहरा पत्नी तां विना दुहिता स्मृता ।

इति सामान्यत उक्तावप्यूढानूढासमवाये धनहर्तृत्वमनूढाया एवोक्तम्, तथापि अनूढायाः सर्वथा नाधिकारः, संस्कृतेत्युक्तेः । एवं भगिनीतत्सुतादीनां स्त्रीहारिधनहारिणोरपि संस्कारं विना नाधिकारः 'औरसभिन्नस्यान्ये तु संस्कृताः श्राद्धकारिणः' इति वाक्येनाधिकारिविशेषणसंस्कारलाभात् । *धनेति । 'अकृता' इति वचने 'दद्यात् पिण्डं हरेद्धनम्' इत्युक्तेः,

अपुत्रपौत्रसन्ताने दौहित्रा धनमाप्नुयुः ।
पूर्वेषां तु स्वधाकारे पौत्रा दौहित्रका मताः ॥

इति विष्णुना पौत्रेण सह निर्देशाच्च । धनहारिणोऽपि दौहित्रस्यैवाधिकार इत्याह—*मातेति । तत्र भ्रंशापवादेन तत्सादृश्येन धनहारिणोऽपि दौहित्रस्यैव मातामहश्राद्धाधिकार इत्यर्थः । तत्र

(१) 'जाबालिवचना' क० । (२) 'उत्सृजस्य विरोधेन' ङ० ।

च्छुद्धिविवेक उक्तं–'सत्यपि सपत्नीपुत्रे पत्युरेवाधिकारः' इति, तन्निरस्तम्। *यच्च तत्रैव कात्यायनः—

न भार्यायाः पतिर्दद्यादपुत्राया अपि क्वचित्।

यच्च विष्णुपुराणम्—

कुलद्वयेपि चोत्सन्ने स्त्रीभिः कार्या क्रिया नृप।

इति, यच्च मार्कण्डेयपुराणम्—

सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तॄणाममन्त्रकम्।

इति, *तदासुरादिविवाहोढाविषयम्,

ऽप्यत्र निर्बीजे तत्त्यागायोगात्। अत एव वचनं तु भ्रातृपुत्राद्यभावविषयमिति सङ्गच्छते। यथा चैतत्तथा वक्ष्यामः। पत्यभावे दुहितृदौहित्रौ, विशेषवचनात्। अत एव—

न कदाचित्सगोत्राय श्राद्धं कार्यमगोत्रजैः

इति निषेधस्तु न प्रवर्तते। अनयैव रीत्या पुरुषश्राद्धेऽपि पत्न्यभावे तयोरधिकारे न व्याघातः। तदभावे पत्युर्भ्राता, तदभावे तत्पुत्रः, तदभावे स्नुषा, तदभावे पितृभ्रातृतत्पुत्रादयो वक्ष्यमाणाः। अनूढायास्तु पिता,

दत्तानां चाप्यदत्तानां कन्यानां कुरुते पिता।

इति वचनात्। तदभावे भ्रात्रादिः। *यच्चेति। अत्र द्वावुपन्यासौ। 'न भार्यायाः' इत्याद्यः 'कुलद्वयेऽपि च' इत्यादिर्द्वितीयः। तत्र प्रथमतो द्वितीयं निरस्यति। *तदासुरादिविवाहोढेति। (१)अयं भावः—स्त्रीपदद्वयं न पत्नीपरम्, अमन्त्रकमित्यनेन विरोधात्। पत्न्याः समन्त्रककर्माम्नानात्। पुत्राभावे पत्नीविधानेन सर्वा(२)विध्यभावे विधानासम्भवाच्च। किन्तु तदन्योढापरम्। एवञ्च 'कुलद्वयेऽपि चोत्सन्ने' इति मातुलाद्यभावे वाऽस्या निवेशो-

---

(१) 'अयं भावः' नास्ति ख०

(२) 'विध्यभावेऽपि विधानेन' ङ०

*ज्येष्ठश्चेत्तत्पुत्रः कुर्यादिति दाक्षिणात्यग्रन्थाः । हारलतादौ तु—

भ्रातुर्भ्राता स्वयं चक्रे तद्भार्या चेन्न विद्यते ।
तस्य भ्रातृसुतश्चक्रे यस्य नास्ति सहोदरः ॥

इति ब्राह्मोक्तेः,

पत्नी कुर्यात्सुताभावे पत्न्यभावे सहोदरः ।

इति कौर्माच्च *ज्येष्ठभ्रातैव कुर्यान्न तत्पुत्रः । यत्तु 'नानुजस्य तथाग्रजः' इति, तत्क*निष्ठभ्रातृसत्त्वविषयम् । यच्च मनुः—

*सर्वेषामेकजातानामेकश्चेत्पुत्रवान्भवेत् ।
सर्वांस्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥ इति,

त*त्सोदराभावविषयमित्युक्तम् । एतेन *पुत्रत्वातिदेशोऽयम् । अतस्तस्मिन्सति एकादश पुत्राः प्रतिनिधयो

छाभावे त्वाह—*ज्येष्ठश्चेदिति । ज्येष्ठस्यावसरो वक्ष्यते । *ज्येष्ठभ्रातैवेति । ज्येष्ठबहुत्वे मृतानन्तरक्रमेण । *कनिष्ठेति । भ्रातृत्वाविशेषेणाधिकारप्राप्तं कनिष्ठसत्त्वे ज्येष्ठस्य तन्निषेध इत्यर्थः । एवमेव 'न योषिद्भ्यः पतिर्दद्यात्' 'न पुत्रस्य पिता दद्यात्' इत्यादीनामपि वचनान्तराविरोधाया(१)धिकार्यन्तराविषयत्वमूह्यम् । *सर्वेषामिति । न चायं पुत्रत्वातिदेश इति अस्मिन् सति नैकादशपुत्राः प्रतिनिधय इति वाच्यम्, प्रथममते योगीश्वरोक्तक्रमस्यानापत्त्या पौत्रप्रपौत्राभ्यां विच्छेदेऽपि धर्मपुत्रपदवत्त्वेन सदृशेनानेन तद्विच्छेदानौचित्यात् ; द्वितीयमते सर्वथा मध्ये प्रवेशाभावाच्च । परन्तु पुत्रीकरणपरस्याप्यस्य 'भ्राता वा भ्रातृसन्ततिः' इत्यनेनैकवाक्यताऽपि सम्भवतीत्याशयेनाह—*सोदराभावेति । *पुत्र इति । पुत्रपदस्यौरसपरत्वे मध्यस्थाः पुत्राः पौत्रप्रपौत्रेण पुत्राः, गौणसा-

(१) 'अधिकार्यान्तराविषय' ङ० ।

*मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः ।
इति दुहितुर्मातृधनग्राहित्वेन पुत्रस्य तच्छ्राद्धानधिकारापत्तेश्चोपेक्ष्यम् । *वचनं तु *भ्रातृपुत्राद्यभा(१)वविषयम् । पत्न्यभावे *अविभक्तस्य सोदरः, *पूर्वोक्तशङ्खवचनात् । *विभक्तस्य तु दुहिता, *धनहारि-

ग्रहणे पिण्डदानव्याप्तिमपि निराकरोति-*मातुरिति । मातृकृतऋणशोधनावशिष्टं धनं दुहितरो गृण्हीयुः, ताभ्यः ऋतेऽन्वयः पुत्रादिर्गृण्हीयादित्यर्थः । अत्र न भार्यायाः (२)पतिरित्यादिपूर्वोपन्यासे आसुरादिविवाहोढापरमिति परिहारोऽसङ्गतः, तस्यामपि मृतायां पत्युरेवाधिकारादित्याशङ्क्य तत्समाधत्ते-*वचनं त्विति-'भार्यापिण्डं पतिर्दद्यात्' इत्यादिवचनं त्वित्यर्थः । *भ्रातृपुत्रेति । पुत्रीकृतेत्यादिः । तथाच पुत्रीकृतभ्रातृपुत्रसत्त्वे 'न भार्यायाः' इति निषेधः, कालादर्शमते दत्तकाभावे मतान्तरे च प्रपौत्रान्ताभावे पत्युरधिकारादिति । अन्यथा 'वचनम्' इत्यस्य पत्तुकारमतान्तर्गतवचनपरत्वासम्भवेनासङ्गतेः । यद्वा पुत्रीकृतेति नाध्याहार्यम् । वचनं पुत्रीपिण्डदानवचनम् । भ्रातृपुत्राद्यभावे भ्रातृपुत्रादिनृ(३)पत्यन्ताभावे इत्यर्थः । प्रथमोपन्याससमाधानं तु शुद्धिविवेकखण्डनेनैव लब्धमिति तन्नोक्तम् । अत्र 'पत्न्यभावे तु सोदरः' इति शङ्खेन सोदरस्याधिकारः, 'अपुत्रस्य च या पुत्री' इति वचनात् पुत्र्याः 'कुर्वन्मातामहस्यापि' इति वचनाच्च दौहित्रस्य इत्यत्र व्यवस्थां दर्शयति-*अविभक्तस्येति । विभक्तसंसृष्टेऽपि बोध्यः । *पूर्वोक्तेति । 'भ्रातुर्भ्राता' इत्यग्रिमवचनाद्धनहारित्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । *विभक्तस्येति । विभक्तासंसृष्टस्येत्यर्थः । पत्न्यभावे इति वर्तते । *धनहारित्वादिति । 'यश्चा-

(१) 'भाव' नास्ति क० । (२) 'न पात' ख० घ० ।
(३) 'न पत्यन्ताभावे' ङ० ।

कात्यायनः—

अनुजो अग्रजो वापि *भ्रातुः कुर्वीत(१)संस्क्रियाम् ।
तत्तः स्वसोदरात्तद्वत्क्रमेण तनयस्तयोः ॥

अपरार्के कार्ष्णाजिनिः—

पुत्रः शिष्योऽथवा पत्नी पिता भ्राता स्नुषा गुरुः ।
स्त्रीहारी धनहारी च कुर्यात्पिण्डोदकक्रियाम् ॥

स्वत्वस्वकीयोत्तरत्वस्यौचित्याच्च । किञ्च स्वस्त्रीयसुतलेखनाद्दौहित्रसुतोऽभिप्रेतः, अन्यथाऽनौचित्यापत्तेः । सोदरासोदरासमवाये त्वाह—*भ्रातुरिति । असोदर(२)भ्रातृयामपि ज्येष्ठकनिष्ठसमवाये कनिष्ठः, कनिष्ठबहुत्वे ज्येष्ठबहुत्वे च सोदरवत् । भ्रातृतत्पुत्रसमवाये यथामतम्, सोदरभ्रातृतत्पुत्रवत् । रघुनाथस्तु द्वितीयश्लोकमनादृत्य भ्रातृशब्देन सोदरासोदरौ व्यवस्थाप्य तदभावे तत्सुतशब्देन क्रमेण सोदरासोदरभ्रा(३)तृपुत्रौ माह । युक्तं चैतत्, एवमेव भगिनीतत्सुतव्यवस्थापकाग्रिमवचनसंवादात् ।

पत्नी भ्राता च तज्जश्च पिता माता स्नुषा तथा ।
भगिनी भागिनेयश्च सपिण्डः सोदकस्तथा ॥
असन्निधाने पूर्वेषामुत्तरे पिण्डदाः स्मृताः ॥

इति स्मृतिसङ्ग्रहमालोच्याह—*क्रमेणेति । अत्र भ्रातृपुत्रोत्तरं पितुः पाठेऽपि तदुत्तरमरिक्थग्राहिदौहित्रस्य निवेशितत्वात्तदभावे तत्पुत्राद्युक्तेश्च तदुभयाभावे ज्येष्ठभ्राता, तदभावे पिता द्रष्टव्यः । अन्यथा 'पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्' इत्यादेः पौत्रादिसद्भावेऽपि प्रवृत्त्यापत्तेः । तत्पुत्रादय इत्यादिना सपिण्डादयः । सपिण्डाः पितृव्यतत्पुत्रादयः, तदभावे सोदकाः, तदभावे मातृसपिण्डाः मातामहमातुलतत्पुत्रादयः, तदभावे तत्सोदकाः । एते चत्वारः

---

(१) 'सत्क्रियाम्' क० (२) 'भ्रातर्यपि' घ० 'भ्रातर्यमपि' ङ०
(३) 'भातृपुत्रेत्याह युक्तं' ख०

तेन धनहारी एतद्भिन्न इति कालादर्शः । अत्र पाठक्रमो न विवक्षितः पूर्ववाक्येष्वथततःशब्दादिभिः श्रौतक्रमोक्तेः 'अथ जिह्वाया अथ वक्षसः' इतिवत् ।

पृथ्वीचन्द्रोदये वृद्धमनुः—

स्नुषास्वस्त्रीयतत्पुत्रज्ञातिसम्बन्धिबान्धवाः ।
पुत्राभावे तु कुर्वीरन्सपिण्डान्तं यथाविधि ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

पुत्राद्युत्सन्नबन्धोश्च सखापि श्वशुरस्य च ।
जामाता स्नेहवत्कुर्यादाखिलं पैतृमेधिकम् ॥

चन्द्रिकायां वृद्धशातातपः—

मातुलो भागिनेयश्च स्वस्त्रीयो मातुलस्य च ।
श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्युर्मातामहस्य च ॥
एतेषां चैव भार्याणां स्वसुर्मातुः पितुस्तथा ।
श्राद्धमेषां तु कर्तव्यमिति वेदविदो विदुः ॥

शुद्धिविवेके पृथ्वीचन्द्रोदये च ब्राह्मे—

दत्तानां वाप्यदत्तानां कन्यानां कुरुते पिता ।
चतुर्थेऽहनि तास्तेषां कुर्वीरन्सुसमाहिताः ॥

दत्ता वाग्दत्ताः ।

मातामहानां दौहित्राः कुर्वन्त्यहनि चापरे ।
तेऽपि तेषां प्रकुर्वन्ति द्वितीयेऽहनि सर्वदा ॥
जामातुः श्वशुराश्चक्रुस्तेषां तेपि च संयताः ।
मित्राणां तदपत्यानां श्रोत्रियाणां गुरोस्तथा ॥
भागिनेयसुतानां च सर्वेषां स्वपरेऽहनि ।

हित्रादयः स्नुषा च । एते धनाभावे ऽपि उत्तरक्रियान्तं कुर्वीरन्नेवेत्यर्थः ।

धनहार्यभावे क्रमेण राज्ञः पुरोहितो मन्त्री भृत्यश्चेत्याह—

न कार्याः, स एव पिण्डदो*शहरश्च, इति वाचस्पतिमनुटीकाकल्पतरुरत्नाकरादयः परास्ताः, द्वादशविधपुत्राभावे 'पत्नीदुहितरः' इति याज्ञवल्क्योक्तेश्च। तस्माद्द(१)त्तपुत्रप्रशंसेयमिति विज्ञानेश्वरः, अविभक्तविषयं वा। मदनरत्ने स्मृतिसंग्रहे—

पुत्रः कुर्यात्पितुः श्राद्धं पत्नी च तदसंनिधौ।
धनहार्यथ दौहित्रस्त*तो भ्राता च तत्सुतः॥
भ्रातुः सहोदरो भ्राता कुर्याद्दाहादि तत्सुतः।
ततस्त्वसोदरो भ्राता तदभावे च तत्सुतः॥ इति।

भ्रातृपुत्राभावे क्रमेण पितृमातृस्नुषास्वसृतत्पुत्रादयः, धनहारित्वात्। भगिनीतत्सुतयोर्विशेषमाह मदनरत्ने धारणपरत्ने 'पौत्रमपौत्रौ पत्नी च' इति चशब्दाद् दुहिता। विभक्तभ्रातृपरं चेदम्। परे तु 'न कदाचित्सगोत्राय' इति निषेधेन दुहितृदौहित्रयोरधिकारं निरस्य विभक्तभ्रातुरेवाधिकारमाहुः। ततो भ्राता चेति। कनिष्ठो दौहित्रः, तद्भ्राताचेति पाठान्तरात्। तत्सुतो दौहित्रसुतः। केचित्तु भ्रातृपदं मृतभ्रातृपरं न दौहित्रभ्रातृपरम्, 'भ्रातुः सहोदरो भ्राता' इति तृतीयपादे स्पष्टोक्तेरिति। त(२)न्न, तत्सुतशब्देन दौहित्रभ्रातृसुतग्रहणापत्त्या भ्रातृपुत्रादौ सत्यत्यन्तविप्रकृष्टस्य क्रियापत्तेः। कनिष्ठभ्रातृतत्सुतौ (३)चांशग्राहिणौ द्रष्टव्यौ, अनंशहारिणोस्तयोरन्ते निवेशात्। केचित्तु उभावपि दौहित्रसुतौ न स्मरन्ति। तदपेशलम्, पुत्रपौत्रप्रपौत्राणामिव दुहितृदौहित्रतत्सुतानां सन्निधानसाम्यात्, भिन्नगोत्रत्वनिबन्धनासन्निधानाच; मातृसपिण्डसोदकयोः स्वसपिण्डसोदकोत्तर-

(१) 'दत्तकपुत्रप्रशंसेयम' क०।

(२) 'तन्न तृतीयपादवैयर्थ्यापातात्। तस्माद्भ्रातृपदमधनहारिदौहित्रपरमित्याहुः। यत्तु भ्रातृशब्देनासोदरदौहित्रभ्रातृव्याख्यानं तन्न, सुतशब्देन' ङ०। (३) 'चांशहारिणौ' ङ०।

गौतमः—'पुत्राभावे सपिण्डा मातृसपिण्डाः शिष्याश्च दद्युस्तदभावे ऋत्विगाचार्यौ'। यत्तु चन्द्रिकायां वृद्धशातातपः—

प्रीत्या श्राद्धं प्रकर्तव्यं सर्वेषां वर्णलिङ्गिनाम्।

इति, तत्सवर्णविषयम्;

ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानां न कुर्यात्कर्म किंचन।
कामाल्लोभाद्भयान्मोहात्कृत्वा तज्जातितां व्रजेत्॥

इति ब्राह्मोक्तेः,

न ब्राह्मणेन कर्तव्यं शूद्रस्याप्यौर्ध्वदेहिकम्।
शूद्रेण वा ब्राह्मणस्य*विना पारशवात्क्वचित्॥

इति पारस्करोक्तेश्च। पारशवः ऊढशूद्रापुत्रः।

अत्रेदं तत्त्वम्। सर्वत्र पुत्रादेः पूर्वस्याभावे पत्न्यादेरधिकार उक्तः। तत्राभावोऽसंनिधिर्नाशश्चोच्यते। अत एव पूर्वत्र 'असंनिधाने पूर्वेषाम्' इत्युक्तम्। तत्रासंनिधौ पत्न्यादेः सर्वाधिकारे प्राप्ते—

प्रोषितावसिते पुत्रः कालादपि चिरादपि।
एकादशाद्याः क्रमशो ज्येष्ठस्य विधिवत्क्रियाः॥

सर्वाभावे च नृपतिः कारयेत्तस्य रिक्थतः।
तज्जातीयैर्नरैः सम्यग्दाहाद्याः सकलाः क्रियाः॥
सर्वेषामेव वर्णानां बान्धवो नृपतिर्यतः॥

इति मार्कण्डेयपुराणात्। तज्जातीयैरिति विजातीयव्यावृत्तिः। ब्राह्मणभिन्नानां राजा धनं गृहीत्वा तद्धनेनान्येन कारयेत्। मुमूर्षुणा सन्निहिताधिकार्यभावे धर्मपुत्रः कार्य इत्यग्रे व्यक्तम्। धनाहर्तृत्वे एषः, धनग्रहणे धनहारिप्रवेशात्। *विना पारशवादिति। नन्वेवं पारशवस्याधिकारप्रसवः स्यात्। तस्य च—

यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत्सुतम्।

'उद्देशेनैव तु यत्कृतम्' इत्यादेर्देशान्तरे *अपवादात्पुत्र-
नाश (?)पुत्र पत्न्यादेः सपिण्डनादावधिकारः। अतश्च
तु तत्पूर्वमेव बोध्यम्। *अतोऽनधिकारिणा भ्रात्रादिना
कृतमप्यकृतमेवेति पुनरावर्त्तनीयम्। *मासिकापकर्षोऽप्या-

स पारशवैव शवस्तस्मात्पारशवः स्मृतः॥

इत्युक्त्वा

क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान्।
पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः॥

इति मनूक्तेः, 'यत्र क्वचनोत्पादितस्तु द्वादशः' इति विष्णूक्तेश्च
द्वादशविधपुत्राभावे निवेश इति चेन्मैवम्, पारशवस्य-

यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो यद्यपुत्रोऽपि वा भवेत्।
नाधिकं दशमाद्दद्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः॥

इति मनुना पुत्रान्तरासत्त्वेऽपि कृत्स्नदायनिषेधात्। अन्यादेर-
धिकारव्यावर्त्तनाय 'यश्चार्थहरः स पिण्डदायी' इति विष्ण्वादिभि-
र्ऋक्थग्रहणस्य श्राद्धाधिकारप्रयोजकत्वोक्तेः योगीश्वरेणानुक्तेश्च,
श्राद्धेऽनधिकारात्। प्रतिप्रसवश्च वपनस्नानादिपरः (१)न तु तृणका-
ष्ठायानयनपरः, मृतोपकारिकर्ममात्रस्यैव निषिद्धत्वात्। *अपवा-
दादिति। 'पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्' इत्यादेः,

पितुः पुत्रेण कर्त्तव्याः पिण्डदानोदकक्रियाः।

इत्यादेश्च सामान्यशास्त्रस्य सपिण्डनविषये बाधं विनाऽगतेरिति
भावः। *अत इति। अधिकारभ्रमेण करणस्थले वास्तवोऽ-
धिकारी यथाविध्यावर्त्तयेत्। नतु प्रेतशब्दमपि त्यजेदित्यर्थः।
*मासिकेति,

श्राद्धानि षोडशापाद्य विदधीत सपिण्डनम्।
श्राद्धानि षोडशादत्त्वा न तु कुर्यात्सपिण्डनम्॥

(१) 'पर' नास्ति क०

वर्तनीयः। *एकादशाहमासिकानि नावर्तन्ते,

तज्ज्यायसापि कर्तव्यं सपिण्डीकरणं पुनः।

इतिवदावृत्तिविधानाभावादिति केचित्। तन्न,–अस्य निर्मूलत्वात्। अतस्तदपि *कनिष्ठकृतमावर्तते। *वृद्धिश्रौतपिण्डपितृयज्ञार्थं तु कृतं नावर्तते,

नासपिण्ड्याऽग्निमान्पुत्रः पितृयज्ञं समाचरेत्।

न पार्वणं नाभ्युदयं कुर्वन्न लभते फलम्॥

इति, 'वृद्ध्युत्तरनिषेधनात्' इति 'भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा' इत्यादिहारीतादिवचोभ्यः कनिष्ठादेरप्यधिकारात्। *यथात्र(१)ज्येष्ठकर्तृत्वबाधस्तथा(२)पुत्रकर्तृत्वस्यापि बाधः। सपिण्डने तु बहु वक्तव्यं तन्निर्णये वक्ष्यामः।

इति समानकर्तृत्वान्वयव्यतिरेकस्मरणात् मासिकापकर्षावृत्तिकथनादपि सपिण्डनावृत्तौ प्रेतशब्दत्यागो नास्तीति लभ्यते। अन्यथा मासिकावृत्तौ प्रेतशब्दोऽस्ति सपिण्डनावृत्तौ तु स नास्तीति वैषम्यात्। एकादशाद्या इति वचनं महैकोद्दिष्टपरमिति न तदावृत्तिः। मतान्तरमाह–*एकादशाहेति। *कनिष्ठकृतमिति। सप्रेतशब्दमर्घ्यपिण्डादिकमिति शेषः। पतितादिकृतस्याप्यावृत्तिर्बोध्या। *वृद्धीति। कनिष्ठेन काम्यसपिण्डने कृते नावृत्तिरिति च वक्ष्यति। 'तज्ज्यायसापि' इत्यस्य समूलत्ववादिनस्तु अनाहिताग्निकनिष्ठकृतं समासिकसपिण्डनं पतितादिकृतवत् सप्रेतशब्दमावर्तनीयम्, अनधिकारिकृतत्वात्। तत्कृतं काम्यमाहिताग्निकनिष्ठेन श्रौतपिण्डपितृयज्ञार्थं कृतमपि सपिण्डनं तज्ज्यायसापीति वचनात् ज्येष्ठेन प्रेतशब्दहीनं सर्वमावर्तनीयम्। वृद्धौ तु नावर्तनीयमिति प्राहुः। भ्राता वेति वचनमधिकृत्याह–*यथेति।

---

(१)'ज्येष्ठकर्तृकत्वबाधः' क०।
(२)'पुत्रकर्तृकत्वस्यापि' क०।

*राज्ञोऽसति सपिण्डे तु निरपत्ये पुरोहितः ॥
मन्त्री वा तदशौचं तु पुरा चीर्त्वा करोति सः ॥

अत्र द्वितीयाहादौ श्राद्धविधान(१)मस्थिसंचयपरम्।

कालादर्शे—

*दाहादिमन्त्रवत्पित्रोर्विदध्यादौरसः सुतः ।
तदभावे तु पौत्रश्च प्रपौत्रः पुत्रिकासुतः ॥
दौहित्रो धनहारी च भ्राता तत्पुत्र एव च ।
पिता माता स्नुषा चैव स्वसा तत्पुत्र एव च ॥
सपिण्डः सोदको मातुः सपिण्डश्च सहोदकः ।
स्त्री च शिष्यर्त्विगाचार्या जामाता च सखापि च ॥
उत्सन्नबन्धो रिक्थेन कारयेदवनीपतिः ॥

---

*राज्ञोऽसतीति—

प्रमीतस्य पितुः पुत्रैः श्राद्धं देयं प्रयत्नतः ।
ज्ञातिबन्धुसुहृच्छिष्यैर्ऋत्विक्भृत्यपुरोहितैः ॥

इति बृहस्पत्युक्तेश्च । दर्शितवचनेषु क्रमाप्रत्ययात्तदेतत्सर्वमनुक्रामति—*दाहादीति । प्रथममतेनेदम् । पुत्रिकासुत इति गौणपुत्रार्थकम् । दौहित्रात्प्राक् पत्नी बोध्या । धनहारिदौहित्रप्रभृतिसख्यन्तमध्ये अनुक्ता अपि प्रागुक्ता निवेश्याः । ततः स्त्रीधनहारिणौ । अन्ये तु सख्यभावे तत्संघातान्तर्गताः प्रत्यासत्तिविशेषक्रमेण, 'तत्सङ्घातगतैश्चैव' इति वचनात् । ततो धनहारीत्याहुः । धनहारी च ब्राह्मणस्य धनग्राही कश्चिद्ब्राह्मणः । न तु राजा, राज्ञो ब्राह्मणधनग्रहणानधिकारात् । राज्ञा वा धनहारिणेति धनहारित्वविशेषणात् । धनहारीचेन्न करोति तदा राज्ञा कारणीयः,

---

(१) 'अस्थिसञ्चयनपरम् क०'

पूर्वा मध्याश्च कर्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः ।
दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ कार्यास्तत्तनयैस्तथा ॥
*मृताहनि तु कर्तव्याः स्त्रीणामप्युत्तराः क्रियाः ॥

रिणा'इति विशेषणात् । राज्ञश्च प्रयोजककर्तृत्व(मे(१)व । अन्यथा राजजातीये मृते साक्षात् विजातीये च प्रयोजककर्तृत्व) मिति वैरूप्यं स्यात्, तज्जातीयैर्नरैरिति सजातीयानामेव साक्षात्कर्तृत्वात् । ननु पुत्राद्यैरित्याद्यशब्देन पौत्रप्रपौत्रयोर्दौहित्रैर्वेति दौहित्रस्याप्यधिकारनियमात्पत्न्यादेरुत्तरक्रियानधिकारः स्यात् इति चेत् । न, 'पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्' इत्यादिवाक्यैस्तस्या अधिकारात् । न चैवमपि पुत्राद्यभावे दौहित्रसत्त्वे पत्न्या अनधिकारः स्यादितिवाच्यम्, 'पुत्राभावे तु पत्नीस्यात्' इत्यस्य 'दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ' इत्यनेन बाधेऽपि—

अपुत्रा पुत्रवत्पत्नी पुत्रकार्यं समाचरेत् ।

इतिवचनात्सत्यपि दौहित्रे पत्न्यधिकारिणी । नच पुत्राभावे त्वित्यनेन गतार्थं, तस्य नाशासन्निध्योः प्रवृत्तत्वात् । अपुत्रेत्यस्यासान्निध्येऽप्रवृत्तेः; पुत्रवत्पदस्वारस्याच्च दौहित्राद्यपवादः । मात्रादीनां पूर्वमध्यमावत्सर्वोत्तराक्रियाप्राप्तावाह—*मृताहनीति । परिसंख्या । प्रतिसंवत्सरं मृताहन्येव पृथक् श्राद्धम् । अन्यत्र पत्याद्यंशभागित्वम्,

न योषिद्भ्यः पृथक् दद्यादवसानदिनादृते ।
स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता ॥

इति परिशिष्टात् । इदं वृद्ध्यन्वष्टक्यादेरुपलक्षणम्, तत्रापि स्त्रीणां पृथक् श्राद्धाविधानात् । *दौहित्रेति । धनाहारिदौहित्रतत्सुतयोर्दौहित्रस्योत्तराक्रियाधिकारः न तत्सुतस्येति(२)(विशेषः) धनग्रहणे तु नृपान्तानां सर्वेषां मध्यमोत्तरा अप्यावश्यका

(१) धनुश्चिन्हान्तर्गतं नास्ति ङ० (२) धनुश्चिन्तागतं नास्ति ङ०

चन्द्रोदये च ब्राह्मे—

असमाप्तव्रतस्यापि कर्तव्यं ब्रह्मचारिणः ।
श्राद्धं तु*मातापितृभिर्न तु तेषां करोति सः ॥

श्राद्धं मासिकाब्दिकादि *सर्वं कार्यमित्यर्थः । नत्विति निषेधो*ऽन्यसत्त्वे । यत्तु छन्दोगपरिशिष्टे—

न त्यजेत्सूतके कर्म ब्रह्मचारी स्वयं क्वचित् ।
न दीक्षणात्परं यज्ञे न कृच्छ्रादि तपश्चरन् ॥
पितर्यपि मृते नैषां दोषो भवति कर्हिचित् ।
*आशौचं कर्मणोऽन्ते स्यात्त्र्यहं वा ब्रह्मचारिणाम् ॥

यच्च याज्ञवल्क्यः—

न ब्रह्मचारिणः कुर्युरुदकं पतितास्तथा ॥

इति । तदप्यन्यसत्त्वे, अन्याभावे तु ब्रह्मचारिणाऽपि कार्यं, पूर्वोक्तवृद्धमनुवचनात् ,

आचार्यपित्रुपाध्यायान्निर्हृत्यापि व्रती व्रती ।
(१)संकटान्नं च नाश्नीयान्न च तैः सह संवसेत् ॥

इति तेनैवोक्तेः; 'ब्रह्मचारिणः शवकर्मिणो व्रतान्निवृत्तिरन्यत्र मातापित्रोः' इति वसिष्ठोक्तेः । अत्राशौचमेकाहं वक्ष्यामः । प्रागुपयनान्मृतस्य तु पञ्चवर्षोत्तरं सपिण्डीकरणवर्ज्यं षोडशश्राद्धादि सर्वं कार्यमित्युक्तं देवजानीये, 'असंस्कृतानां भूमौ पिण्डं दद्यात्संस्कृतानां

(२)*मातापितृभिरिति । अधिकारमात्रं न तु क्रमोऽपि ।*सर्वमिति । वित्ताभावेऽप्यधिकारप्रतिपत्त्वेनोत्तरान्तक्रियालाभ इत्यर्थः । *अन्यसत्त्वे इति । तेनानुपनीतकनिष्ठसत्त्वे ज्येष्ठस्यापि ब्रह्मचारिणः, समावृत्तज्येष्ठसत्त्वे ब्रह्मचारिकनिष्ठस्य वा नाधिकार इत्यर्थः । *आशौचमिति । ब्रह्मचारिदशायां मृतानामित्यादि ।

(१) सूतकान्नमित्यर्थः । (२) 'मातापितृभ्यामिति' घ० ङ०

अधिकारविशेषेण क्रियाव्यवस्थोक्ता विष्णुपुराणे-

पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तराः क्रियाः ।
त्रिप्रकाराः क्रियाः ह्येतास्तासां भेदाञ्शृणुष्व मे ॥
*आदाहाद्दादशाहाच्च मध्ये याः स्युः क्रिया नृप
ताः पूर्वा मध्यमा*मासि मास्येकोद्दिष्टसंज्ञिताः ॥
प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु ।
क्रियन्ते याः क्रियाः पुत्रैः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः ॥
पितृमातृसपिण्डैश्च समानसलिलैस्तथा ।
तत्संघातगतैश्चैव राज्ञा वा धनहारिणा ॥

*आदाहादिति । आङ्द्वयमभिव्याप्तौ । दाहादिदशाहान्ताः क्रियाः पूर्वाः । *मासि मासीति । आदशाहादिति वर्तते । मर्यादायामाङ् । सपिण्डनसङ्ग्रहोऽर्थलभ्यः । मासि मासीत्यस्याविवक्षया वा । एकोद्दिष्टपदेनैव तत्सङ्ग्रहः, उत्तरासु तस्यावधित्वात् । तथाचैकादशाहादिसपिण्डनान्ता मध्यमा । सांवत्सरिकाद्या उत्तराः । तत्र पूर्वा मध्यमाश्च नृपत्यन्तानाम् । तत्र पूर्वासु नियमादुत्तरा न कार्याः । मध्यमासुत्वनियमो विधीयते । अन्ये तु एकोद्दिष्टपदेन सपिण्डनं न विवक्षितम् । तेन तत्पूर्वक्रियाया राजकर्तृकतया पुत्रमात्रकर्तृकत्वबाधः । सपिण्डने तु तत्कर्तृकत्वानियम इति । तन्न, अपुत्रकैकादशाहान्तान्तकर्तुः सपिण्डनाप्राप्तिप्रसङ्गात् । पुत्रादिभ्रातृसन्तत्यन्तानां दौहित्रतनयानां चोत्तराः पूर्वा मध्यमाश्च समुच्चीयन्ते, चकारात् । एवकारश्च सपिण्डादिनृपान्तानिवृत्त्यर्थः । न तु ज्येष्ठसत्त्वे पुत्रसत्त्वे वा इतरेषां कर्तृत्वाय, तन्नाशे एव नेषामधिकारात् । न त्वसन्निधाने, वायुपुराणे प्रोषितग्रहणात् इति स्मर्तव्यम् । राजभिन्नानां तदीयधनाभावेऽपि स्वद्रव्येण पूर्वक्रियाधिकारः । राज्ञस्तु तदीयद्रव्यसत्त्वे एव, 'राज्ञा वा धनहा-

एतेनाब्दिकादिष्वविभक्तानामनियम इति वदन् शूलपाणिः परास्तः ।

*दत्तकस्तु जनकस्य पुत्राद्यभावे दद्याच्च तत्सत्त्वे,

*गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेद्दत्रिमः सुतः ।
गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ॥

इति मनूक्तेः । इदं जनकस्य पुत्रसत्त्वविषयम् । तच्च प्रवरमञ्जर्यां कात्यायनलौगाक्षिभ्यां स्पष्टमुक्तम् । अथ ये दत्तक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहेणा*(१)नार्षेयाः

पृथक् द्रव्या अपि सुताः सपिण्डीकरणान्तानि पृथक् नैव कुर्युः । इतराण्येव पृथक् कुर्युरित्यर्थः,

अर्वाक् संवत्सरात् ज्येष्ठः श्राद्धं कुर्यात्समेत्य च ।
ऊर्ध्वं सपिण्डीकरणात्सर्वे कुर्युः पृथक् पृथक् ॥

इति व्यासवचनात् । सपिण्डीकरणेति तत्कालोपलक्षणम् । तेन द्वादशाहादौ सपिण्डीकरणेऽप्यनुमासिकान्तानां न पार्थक्यम् । नाक्षत्रसपिण्डनस्यैकत्वेऽपि प्रथमाब्दिकादि भिन्नमेव ।

*दत्तकस्त्विति । दत्तकः सर्वोऽपि द्व्यामुष्यायण एव । (२)केवलदत्तकानुपगमादिति मतेनेदम् । (३) (यद्वा केवलदत्तकोऽस्त्येव । परन्तु दत्तकस्त्वित्यस्य द्व्यामुष्यायणदत्तकस्त्वित्यर्थः । तेनायं ग्रन्थः द्व्यामुष्यायणदत्तकपरः) । *गोत्रेति । दत्रिमः सुतः जनकस्य (३)(गोत्रं रिक्थं च न भजेत् । यतः) पुत्रं दातुः पितुः स्वधा और्ध्वदेहिकमपैति । यतो गोत्ररिक्थानुगः पिण्डः श्राद्धमित्यर्थः । अयं च प्रतिग्रहीतृमात्रगोत्रः । *अनार्षेयाः । ऋषिः प्रवरः । जनकप्रवरगोत्रही-

---

(१) "आर्षेयाः" इत्यपि पाठः ।
(२) 'केवले तत्र मानाभावादिति' ख० ।
(३) अनुश्चिन्हान्तर्गतं नास्ति घ० ।

*दौहित्रतत्पुत्रयोर्धनहारिणोरिदम्। *एवमन्यस्य धन-हर्तुः, 'यश्चार्थहरः स पिण्डदायी' इत्यापस्तम्बोक्तेः,

प्रेतस्य प्रेतकार्याणि अकृत्वा धनहारकः।
वर्णानां यद्वधे प्रोक्तं तद्व्रतं प्रयतश्चरेत्॥

इति पृथ्वीचन्द्रोदये व्याघ्रपादोक्तेः। मदनरत्ने स्कान्देऽपि-

मलमेतन्मनुष्याणां द्रविणं यत्प्रकीर्तितम्।

इत्युक्त्वा

ऋषिभिस्तस्य निर्दिष्टा निष्कृतिः पावनी परा।
आदेहपतनात्तस्य कुर्यात्पिण्डोदकक्रियाम्॥

इत्युक्तम्। क्रियानिबन्धे कात्यायनः—

न च माता न च पिता कुर्यात्पुत्रस्य पैतृकम्।
नाग्रजश्च तथा भ्राता भ्रातॄणां तु कनीयसाम्॥

पृथ्वीचन्द्रोदये बौधायनः—

पित्रा श्राद्धं न कर्तव्यं पुत्राणां तु कथंचन।
भ्रात्रा चैव न कर्त्तव्यं भ्रातॄणां च कनीयसाम्॥
यदि *स्नेहेन कुर्यातां सपिण्डीकरणं विना।
गयायां तु विशेषेण ज्यायानपि समाचरेत्॥

*अन्याभावे पित्रादिरपि कुर्यात्,

उत्सन्नबान्धवं प्रेतं पिता भ्राताऽथवाऽग्रजः।
जननी चापि संस्कुर्यान्महदेनोऽन्यथा भवेत्॥

इति सुमन्तूक्तेः। ब्रह्मचारिणां तु शुद्धिविवेके पृथ्वी-

इत्याह-*एवमिति। अमित्यभिप्राय अत एवाह-अन्याभावे इति उत्तरा इति विशेषोपादानात् तासां पूर्वा मध्यमाश्च पृथक् भवन्ति। *स्नेहेनेति। तयोः स्नेह एवाधिकारबीजमित्यभिप्रायः। अत एवाह-*अन्याभावे इति। अधनहारिभ्रातृसुतान्ताभावे इत्यर्थः।

((१)मृताहं त्वेकमुद्दिश्य कुर्युः श्राद्धं यथाविधि ॥) इति ।

अस्यार्थमाह हेमाद्रिः–दत्तकादयः जनकपालकयोः कुले प्रेतानां *स्वस्ववर्गीयैः सपिण्डनं कुर्युः । दत्तकानां पुत्रास्तु पितुर्दत्तकस्य पितृभ्यां जनकपालकाभ्यां स्वपितामहाभ्यां सपिण्डनं कुर्युः । तेषां पौत्राः स्वपितरं दत्तकेन पितामहेन *तज्जनकेन च सपिण्डयेयुः । चतुर्थोऽपि *तत्कुलस्थ एव । तेषां प्रपौत्रस्तु द(२)त्तकस्य प्रपितामहस्य पालककुलस्थं चतुर्थं*योजयेन्न वा । छन्द इच्छा । *दर्शमहालयादौ तु द्वयोः पित्रोः पितामहयोः प्रपितामहयो-

एतावता जनकसम्बन्धिपितृव्यादीनां लाभः । एवं पालकस्य कुले इत्यादावपि पालकसम्बन्धिपितृव्यादिलाभः । *स्वस्ववर्गीयैः जनकवर्गीयैः पालकवर्गीयैश्च क्रमेणान्वयः । *तज्जनकेन । प्रपितामहेनैवेति न नियमः, पालककुलस्थयोजनाया आवश्यकत्वात् । अन्यथा पाकलकुलस्थं चतुर्थमित्यस्यासङ्गतेः ।*तत्कुलस्थः जनककुलस्थः । एवकारोऽप्यर्थः । तथाच–द्वाभ्यां सहेति त्रिभिः पौत्रास्त्वेकेन दत्तकेन शेषं तत्समम् । द्वाभ्यां सहेति द्वाभ्यां त्रिभिरित्यर्थः ।

*योजयेदिति।जनकपालकयोरेकः पिण्डः योजनपक्षेऽन्यथा जनकस्यैव पिण्ड इत्यर्थः । यथा दत्तकादिसर्वपितृवर्गसम्बन्धिनः सपिण्डनं कार्यम्, तथाऽमावास्यादौ साधारणे काले सर्ववर्गसम्बन्धनिमित्तकं श्राद्धमाह–साधारणेष्विति । तदर्थमाह–*दर्शेति । वाकारः संपातायातः । *तत्रेति,

द्व्यामुष्यायणका दद्युर्द्वाभ्यां पिण्डोदके पृथक् ।
षण्णां देयास्तु षट् पिण्डा एवं कुर्वन्न मुह्यति ॥

(१) धनुश्चिह्नान्तर्गतं नास्ति क०
(२) 'दत्तकस्य पितामहस्य' ङ०

कुशेषु' इति प्रचेतोवचनाच्च । एतच्चाग्रे वक्ष्यामः ।

अविभक्तानां विशेषमाह पृथ्वीचन्द्रोदये मरीचिः—

बहवः स्युर्यदा पुत्राः पितु*रेकत्रवासिनः ।
सर्वेषां तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् ॥
*द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥

*ज्येष्ठस्य कर्तृत्वेऽपि *सर्वे फलभागिन इत्यर्थः । तेन ये ब्रह्मचर्यपरान्नवर्जनादयः फलसंस्कारास्ते सर्वेषां भवन्तीति सिद्धम् । संसृष्टिनामप्येवम्, तुल्यत्वात् ।

विभक्तानां विशेषमाहोशनाः—

नवश्राद्धं सपिण्डत्वं श्राद्धान्यपि च षोडश ।
एकेनैव तु(१)कार्याणि संविभक्तधनेष्वपि ॥

लघुहारीतः—

सपिण्डीकरणान्तानि यानि श्राद्धानि षोडश ।
पृथङ्नैव सुताः कुर्युः *पृथग्द्रव्या अपि क्वचित् ॥
ऊर्ध्वं सपिण्डीकरणात्सर्वे कुर्युः पृथक् पृथक् ॥

मदनरत्ने—

विभक्तास्तु पृथक्कुर्युः प्रतिसंवत्सरादिकम् ।
एकेनैवाविभक्तेषु कृते सर्वैस्तु तत्कृतम् ॥

---

*एकत्रवासिनः अविभक्ताः । सर्वानुमत्या ज्येष्ठ एव साक्षात्कर्तेत्यर्थः । विभक्तानां त्वाह—*द्रव्येणेति । अविभक्तानां स्वस्वांशदानसम्पादितसाधारण्येन द्रव्येणानुमतिद्वारा ज्येष्ठ एव साक्षात्कर्तेत्यर्थः । एवं च कर्तृत्वाधिकारयोर्भेदः, न त्वैक्यमित्याह—*ज्येष्ठस्येति । *सर्वे इति । अनुमतिकरणेनेति शेषः । *पृथक्द्रव्याः विभक्ताः । अपिशब्दवशादविभक्तानामितरश्राद्धवत्सपिण्डीकरणान्तान्यपि अपृथगेव । विभक्तानां त्वितरवत्तेष्वपि भेदानुष्ठाने प्राप्ते

---

(१) 'कार्याणि सविभक्तधने' ग० ।

एव दद्यात् । मूल्यं विना स्वयमुपनतायां तु क्षेत्रिण एव । तदुक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये कौर्मे—

अनियोगात्सुतो यस्तु शुल्कतो जायते त्विह ।
प्रदद्याद्वीजिने पिण्डं क्षेत्रिणे तु ततोऽन्यथा ॥इति ।

क्षेत्रजादेर्विशेषस्तु कलौ तदभावान्नोच्यत इति दिक् ।

मुष्यायणश्च । । न चात्रे प्रमाणाभावः पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन्नित्यादिपुत्रप्रतिग्रहविधौ भाव्याकाङ्क्षायां जन्यपुंस्त्वरूपपुत्रत्वस्य भाव्यत्वासम्भवाच्छ्राद्धादिपितृकार्यप्रयोजकं प्रतिग्राह्यगतादृष्टं भाव्यमङ्गीकार्यम् । अतः प्रतिग्रहीतृकुले पितृपुत्रादिसम्बन्धविशेषप्रयुक्तानि कार्याणि प्रवर्तन्ते । तत्र 'गोत्ररिक्थे' इति मनूक्तेः । केवलोऽपि दत्तको लभ्यते,

द्व्यामुष्यायणका ये स्युर्दत्तकक्रीतकादयः ।
गोत्रद्वयेऽप्यनुद्वाहः शौङ्गशैशिरयोर्यथा ॥

इति प्रवराध्याये द्व्यामुष्यायणस्य जनकगोत्रानिवृत्त्युक्तेः तन्निवृत्तिबोधकमानत्वेन केवलदत्तकस्वीकारं विना विरोधप्रसङ्गात् । वस्तुतस्तु "जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत इत्यादौ वयोवस्थाविशेष इव, "अर्द्धमन्तर्वेदि मिनोति, अर्द्धं वहिर्वेदि"इत्यत्र देशविशेष इवात्र गोत्ररिक्थपिण्डस्वधापदैः जनकादिसम्बन्धप्रयुक्तं कार्यमात्रं लक्ष्यते । तन्निवृत्त्युक्त्या च तद्धेतुजनकादिसम्बन्धमात्रनिवृत्तिः । तत एव च सोदरपितृव्यादिसम्बन्धनिवृत्तिरपि । द्व्यामुष्यायणे तु तदभाव इति सिद्धत्येव केवलो दत्तकः । किञ्च केवलदत्तकानुपगमे "ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्यो वीजिनश्च मातृतः पञ्चमात्" इति गौतमीयो विवाहे वीजिकुले सप्तपुरुषं पञ्चपुरुषं च यावद्विवाहनिषेधो व्यर्थ एव स्यात् । द्व्यामुष्यायणे सापिण्ड्यसत्त्वात् केवले तत्र

गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा ।

जातास्ते द्व्यामुष्यायणा भवन्ति। यथा '(१)शौङ्गशैशिराणां यानि चान्यान्येवं समुत्पन्नानि कुलानि भवन्ति' इत्यादिना द्वयोः पित्रोः प्रवरानुक्तोक्तम्–'अथ यद्ये*षां स्यात्सु भार्यास्वपत्यं न स्यात्कथं हरेयुः पिण्डं चैभ्यस्त्रिपुरुषं दद्युर्यद्युभयोर्न स्यादुभाभ्यामेव दद्युरेकस्मिञ्छ्राद्धे पृथगुद्दिश्यैकपिण्डे द्वावनुकीर्तयेत्परिग्रहीतारं चोत्पादयितारं चातृतीयात्पुरुषात्' इति। हेमाद्रौ कार्ष्णाजिनिः—

*यावन्तः पितृवर्ग्याः स्युस्तावद्भिर्दत्तकादयः।
प्रेतानां योजनं कुर्युः स्वकीयैः पितृभिः सह॥
द्वाभ्यां(२)सहाथ तत्पुत्राः पौत्रास्त्वेकेन तत्समम्।
च(३)तुर्थपुरुषे छन्दस्तस्मादेषा त्रिपूरुषी॥
साधारणेषु कालेषु विशेषो नास्ति वर्गिणाम्।

ना इति यावत्। 'आर्षेयाः' इति पाठो युक्तः। *एषामिति। द्व्यामुष्यायणो जनकस्य प्रतिग्रहीतुर्वा पुत्रान्तरासत्त्वे तस्मै पिण्डं दद्यात् रिक्थं च हरेत्, न तत्सत्त्वे। यदा तूभयोरप्यौरसपुत्रसत्त्वं तदा कस्मा अपि पिण्डं न दद्यात्। प्रतिग्रहीत्रौरसांशस्य चतुर्थं भागं हरेत्,

उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे चतुर्थांशहराः सुताः।
सवर्णा, असवर्णाश्च ग्रासाच्छादनभाजनाः॥

इति कात्यायनोक्तेः। सवर्णाः क्षेत्रजदत्तकाद्याः इतिविज्ञानेश्वरः। यदा तूभयोःपुत्राभावःतदा एकस्मिञ्छ्राद्धे इत्यादिप्रकारेणोभयोरप्येकमेव श्राद्धं कुर्यादित्यर्थः। सपिण्डीकरणमाह— *यावन्त इति। यदा तूभयोः पुत्राभावः तदा जनकस्य कुले।

(१) 'शौङ्गशैशिरीयाणाम् यानि वाच्यान्येवं' क०
(२) 'द्वाभ्यां सहायतः पुत्राः' क० (३)'चतुर्थपुरुषे छेदः' क०

एतच्च यदा फलभूमार्थिना द्विस्त्रिर्वा क्रियते तदा प्रेतशिलाश्राद्धवर्ज्यं कुर्यात्, तस्य प्रेतत्वविमोक्षार्थत्वात् तस्य च जातत्वादिति केचित्। वस्तुतस्तु संन्यासिश्राद्धवदत्रापि सर्वं कार्यम्, साङ्गेऽधिकारादिति युक्तं प्रतीमः। संन्यस्तपित्रादिस्तु पितुः पित्रादिभ्यः सर्वश्राद्धेषु दद्यादित्युक्तं प्राक्; वक्ष्यते च जीवत्पितृकश्राद्धे।

अत्र स्त्रीशूद्राणां श्राद्धं मन्त्रवर्ज्यं तूष्णीं भवति,

*स्त्रीणाममन्त्रकं श्राद्धं तथा शूद्रासुतस्य च।
प्राग्द्विजाश्च* व्रतादेशा*त्ते च कुर्यु*स्तथैव तत्॥

इति हेमाद्रौ मरीचिवचनात्;

अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः।
अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते॥

इति ब्राह्मोक्तेश्च। गृह्यते सम्बद्ध्यते। अस्य (१)श्राद्धप्रकरणे पाठेऽपि परिभाषात्वान्न प्रकरणेन सङ्कोचो युक्तः। तेन शूद्रस्य स्नानदानाद्यपि विप्रेण मन्त्रपाठः कार्यः। 'अमन्त्रस्य' इति विशेषणात्स्त्रिया अपीति शूलपाणिः। यत्तु तेनोक्तं *मन्त्रजन्यनियमादृष्टसिद्धिस्तु नमस्कारेण, 'अनुमतोऽस्य नमस्कारो मन्त्रः' इति गौतमोक्तेरिति।

प्रकारेणोभयोरप्येकमेव श्राद्धं कुर्यात् इति। स्वत्वसंपादकमूल्यदानादानाभ्यां विशेषमभिधाय यभंनानुकुल्यसंपादकधनदानादानाभ्यां विशेषमाह—*जारजानामिति। *स्त्रीणामिति। स्त्रीणां सुतस्य इति सम्प्रदाने षष्ठ्यौ, तेचेत्युक्तेः। *व्रतादेशात् उपनयनात्। *ते स्त्रीशूद्राः। *तथैव अमन्त्रकमेवेत्यर्थः। *मन्त्रजन्येति। तिलावपनादेरमन्त्रत्वेऽपीत्यादि। दृष्टं मन्त्रार्थस्मरणम्। मन्त्रार्थश्च न तिलादिः।

(१) 'श्राद्धप्रकरणपाठेऽपि' क०।

र्वा श्राद्धं देयम्। *तत्र *द्वयोः पित्राद्योः पृथक्पिण्डदानं द्वयोरुद्देशेनैको वेति। अत्र केचित् आवयोरयमिति परिभाष्य यो दत्तस्तस्येदं द्वयोः पित्रोः श्राद्धम्। यस्त्वपरिभाष्य दत्तः स ग्रहीतुरेव सपालकायैव दद्यादित्याहुः। अत्र*मूलं त एव प्रष्टव्याः।

वस्तुतस्तु जनकस्य पुत्र*पत्न्याद्यभावे दत्तको द्वयोर्दद्यादन्यथा पालकायैव,*प्रागुक्तकात्यायनवचनात्। मानवीयमप्येतद्विषयमेव। *गोत्रं तु श्राद्धे पालकस्यैव विवाहादौ तूभयोरित्यादि मत्कृतप्रवरदर्पणे ज्ञेयम्। यस्तु मूल्यक्रीतायां परभार्यायां दास्यां चोत्पन्नः स बीजिन

इति देवलवचनात्। *द्वयोरिति, 'यदि द्विपिता स्यादेकस्मिन्पिण्डे द्वावुपलक्षयेत्' इत्यापस्तम्बोक्तेः। स्वयमप्युक्तं 'उभाभ्यामेव दद्युः' इत्यादि। एतदापस्तम्बादिपरमित्यन्ये। पिण्डभेदपक्षे द्व्यामुष्यायणपुत्रस्यामावास्यादौ पित्रे एकः, इतरयोर्द्वौ द्वाविति पञ्च। तत्पौत्रस्य प्रपितामह एव द्वौ, इतरौ द्वाविति चत्वारः। मृताहे इत्यस्यायमर्थः—एकमेवोद्दिश्य प्रतिसांवत्सरमेकोद्दिष्टमेवेति मृताहे एकोद्दिष्टचारिपरम्। *मूलं त एवेति। आवयोरयमिति संविदः क्काप्यनुक्तेः। तां विनाऽपि गृहीतस्य द्व्यामुष्यायणत्वमेव। तेन चामावास्यादौ जनकप्रतिग्रहीत्रोरुद्देशेन श्राद्धद्वयमेकं वा कार्यम्। तत्पुत्रेण तु दत्तकस्य तज्जनकप्रतिग्रहीतृभ्यां द्वाभ्यामपि सह सपिण्डनपार्वणश्राद्धादि। एवं तत्पुत्रादिभिरपीति। *पत्न्यादीति। आदिना सखिनृपतिभिन्नरिक्थग्राह्यग्राहिसकलपरिग्रहः। *प्रागुक्तेति। तत्रापत्यपदमधिकार्युपलक्षकम्, पौत्रादिसत्त्वे रिक्थग्रहणासम्भवात्। यद्यपि आहत्य जनकौर्ध्वदेहिकं न स्मर्यते तथाऽपि रिक्थादानमेव तदधिकारलम्भकम्। एवं च मनोर्गोत्रपरित्यागोक्तिविरोधमुद्धरति—*गोत्रं त्विति। वस्तुतस्तु दत्तको द्विविधः केवलो द्व्या-

तस्माच्छूद्रैर्विना विप्रं न श्रोतव्यं कदाचन ॥

इति तत्रैव पुराणाधिकारे भविष्योक्तेश्च । एतेन 'स्मरणे शरीरभेदः' इति । वेदार्थज्ञानमपि निषिद्धं प्राक्—

न शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्टं न हविष्कृतम् ।
न चाऽस्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत् ॥

इति वेदार्थज्ञानौपयिकानामपि योगसाङ्ख्यपूर्वोत्तरमीमांसाव्याकरणाद्यङ्गान्वीक्षिकीस्मृतिपुराणादेरध्ययनादि निषिद्धम् । विशिष्यनिषेधास्तु ग्रन्थगौरवभयान्न लिख्यन्ते ।

निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः ।
तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित् ॥

इति सामान्यतो मनूक्तो निषेधः । अपिनः द्विप्रमिति । श्रवणं तु पुराणमात्रस्य ब्राह्मणं पुरस्कृत्यैव,—

श्रावयेच्चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः ।

इति महाभारतवत् । अतएव पौराणानामपि गीताचण्डीपाठविष्णुसहस्रनामादिस्तोत्राणां पठने न शूद्रस्याधिकारः । यत्तु अनुशासनिके विष्णुसहस्रनामान्तु—

वेदान्तगो ब्राह्मणः स्याद् क्षत्रियो विजयी भवेत् ।
वैश्यो धनसमृद्धः स्याच्छू(१)द्रस्तु सुखमवाप्नुयात् ॥ इति ।

तत्र 'शूद्रः श्रवणेन' इति शङ्कराचार्यैर्व्याख्यातम् । यत्तु—"श्रावयेच्चतुरो वर्णान्" इतिवचनाद्द्विजानामपि श्रवणमेव स्यादिति उक्तम्—अध्येतव्यमिति । एतेन द्विजानामध्ययनविधिश्रवणादधीतैर्मन्त्रैरेवार्थं स्मरेत् इति नियमलाभः इति वेदाध्ययनं ज्ञानद्वारा कर्माङ्गत्वाद् दृष्टार्थं, पारायणादावदृष्टार्थम् । श्रवणं त्वदृष्टार्थ(२)मेव । शूद्राणां तु 'श्रावयेद्' इति स्मरणात् श्रुतैर्मन्त्रैरेवार्थं स्मरेदिति नियमलाभः, इति तुलादिमहादानादावपि मन्त्रश्रवणमेव ज्ञानद्वारा कर्मा-

(१) 'शूद्रस्तु सुखमाप्नुयात्' ङ० । (२) धनुश्चिह्नान्तर्गतं नास्ति । क० ।

*जारजानां विशेषमाहापरार्के नारदः—

जायन्ते त्वनियुक्तायामेकेन बहुभिस्तथा।
अरिक्थभाजस्ते सर्वे बीजिनामेव ते सुताः॥
दद्युस्ते बीजिने पिण्डं माता चेच्छुल्कतो हृता।
अशुल्कोपहृतायां तु पिण्डदा वोढुरेव ते॥

धर्मार्थं श्राद्धकरणे फलमाह चन्द्रिकायां शातातपः-

प्रीत्या श्राद्धं तु कर्तव्यं सर्वेषां वर्णलिङ्गिनाम्।
एवं कुर्वन्नरः सम्यङ् महतीं श्रियमाप्नुयात्॥

गयायामपि तत्रैव ब्रह्मवैवर्ते—

आत्मजो वाऽथवान्योऽपि गयाशीर्षे यदा तदा।
यन्नाम्ना पातयेत्पिण्डं तन्नयेद्ब्रह्म शाश्वतम्॥

इति सापिण्ड्यनिवृत्तेरुक्तेः। पिण्डः सापिण्ड्यं, स्वधौर्ध्वदेहिकमिति। अत एव शूरेण कुन्तिभोजाय दत्रिमत्वेन दत्तायाः कुन्त्याः सुतेऽर्जुने शूरपुत्रदुहित्र्याः सु(१)भद्रायाः सापिण्ड्यनिवृत्तिरुक्ता भट्टसोमेश्वरेण। अत एवायं प्रतिग्रहीतुरेवौर्ध्वदेहिकश्राद्धादि कुर्यात्। तत्पुत्रश्च पितुः सपिण्डनपार्वणश्राद्धादि प्रतिग्रहीत्रैव सह। एवं तत्पुत्रोऽपीति। एवं चावयोरयमिति संविदपि द्व्यामुष्यायण (ए(२)व, तस्यास्तज्ज्ञानार्थत्वेन दृष्टार्थत्वात्। अथेत्यादि कात्यायनवाक्यं च तत्परमेव, द्व्यामुष्यायणपदोपादानात्। एवमेव द्व्यामुष्यायण) पदवति प्रागुक्तवाक्यान्तरेऽपि। कार्ष्णाजिनिवाक्यं च द्व्यामुष्याणपरम्। एवं द्व्यामुष्यायणो जनकस्य प्रतिग्रहीतुर्वा पुत्रान्तरासत्त्वे तस्मै पिण्डं दद्याद्रिक्थं च गृह्णीयात्; न तत्सत्त्वे। उभयोरौरससत्त्वे तु न कस्यापि। प्रतिग्रहीत्रौरसांशचतुर्थभागं हरेत्, "उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे" इति वचनात्। यदा तूभयोरपि न पुत्रस्तदा एकस्मिन् श्राद्धे इति

(१) 'सुभद्रायाः सपिण्डनपार्वणश्राद्धादि प्रतिग्रहीत्र्य' ङ०
(२) धनुश्चिन्हान्तर्गतं नास्ति ङ०

इति सुमन्तूक्तेः; पृथ्वीचन्द्रोदये मात्स्येऽपि—

एवं शूद्रोऽपि सामान्यं वृद्धिश्राद्धं च सर्वदा ।
नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्यादामान्नवत्सदा ॥

तत्रैव वृद्धपराशरः—

आमान्नेन तु शूद्रस्य तूष्णीं तु द्विजपूजनम् ।
कृत्वा श्राद्धं तु निर्वाप्य सजातीनाशयेदथ ॥

स एव—

आमं शूद्रस्य पक्वान्नं पक्वमु*च्छिष्टमुच्यते ।

हेमाद्रौ भविष्ये—

धर्मोत्सवस्तु धर्मज्ञा यदि शूद्राः प्रकुर्वते ।
अग्नौकरणमन्त्रश्च *नमस्कारो विधीयते ॥
आवाहनादि कर्तव्यं यथा शूद्रेण तच्छृणु ।
देवानां देवनाम्ना तु पितॄणां नामगोत्रतः ॥
पिण्डादीन्निर्वपेद्वीर नामतो गोत्रतस्तथा ॥

शूद्राणां गोत्राभावेऽपि काश्यपं गोत्रं ज्ञेयम्, 'तस्मादाहुः सर्वाः प्रजाः काश्यप्यः' इति श्रुतेः; 'गोत्रनाशे तु काश्यपः' इति व्याघ्रपादोक्तेश्चेति हेमाद्रिः । एवमन्यत्र गोत्राज्ञाने । एवं तर्पणादिषु च ज्ञेयम् ।

तत्रैव भविष्ये—

*शूद्रस्तु गृहपाकेन न पिण्डान्निर्वपेत्तथा ।

---

*उच्छिष्टमिति । शूद्रस्वामिकहोमादौ पक्ववर्जनार्थम् । *नमस्कार इति । सोमाय पितृमते नमः, अग्नये कव्यवाहनाय नम इत्यर्थः । *शूद्रस्त्विति । धर्मोत्सव इति प्रकरणपाठादिदं धार्मिकशूद्रपरम् । इदानींतनशूद्राणां चाधार्मिकत्वात्सक्तुपिण्ड एवेति । यत्तु—'गृहपाकपायसयोर्विधानात् पक्वमुच्छिष्टमिति निषेधः पिण्डदाने न प्रवर्तते'

तत्र, दृष्टद्वारैव (१)हि तत्प्राप्तिर्न स्वातन्त्र्येण। अन्यथा नखविपूतेऽप्यवघातजन्यादृष्टार्थं सोऽपि क्रियेतेति यत्किञ्चिदेतत्। *तेन 'पितॄणां नामगोत्रतः' इत्यादौ यत्र द्विजानामपि नाममन्त्र उक्तस्तत्र प्रतिप्रसवमात्रार्थं युक्तं जातिलवपनादावपि। अत्र केचित्—वैदिकमन्त्रो विप्रस्य, पौराणस्तु शूद्रैः पठनीयः,

न हि वेदेष्वधिकारः कश्चिच्छूद्रस्य विद्यते।
पुराणेष्वधिकारो मे दर्शितो ब्राह्मणैरिह॥

इति तत्रैव पाद्मोक्तेरित्याहुः। गौडा अप्येवम्। तन्न,

नाध्येतव्यमिदं शास्त्रं वृषलस्य तु सन्निधौ।

इति कौर्मे *पुराणनिषेधेन *वेदस्य दूरापास्तत्वात्;

अध्येतव्यं ब्राह्मणेन वैश्येन क्षत्रियेण च।
श्रोतव्यमेव शूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचन॥
श्रौतं स्मार्त्तं च वै धर्मं प्रोक्तमस्मिन्नृपोत्तम।

गौतमीयस्य निर्विषयत्वापत्तिं वारयति। *तेनेति। मन्त्रसामान्यनिषेधो हि नाममन्त्रादिकमपि विषयीकुर्यादिति। तत्र 'पितॄणां नामगोत्रतः" इति प्रतिप्रसूतं, तत्रेदनुपातिप्रसूते इत्यर्थः। अधिकमग्रे। द्विजानामपीति सम्पातायातम्। *पुराणेति। पुराणश्रवणेत्यर्थः। *वेदस्येति। वेदश्रवणस्येत्यर्थः,

कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च।
वेदाक्षरविचारेण शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत्॥

इति पराशरोक्तेः। विचारः श्रवणाध्ययनादिः, तथा-च व्याससूत्रं "श्रवणाध्ययनप्रतिषेधात्स्मृतेश्च" इति। अत्र शङ्कराचार्याः—"अथ हास्य वेदमुपशृण्वतः त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रपूरणम्। पद्युवा एतच्छ्मशानं यच्छूद्र इति भवति चोदाहरणे जिह्वाच्छेदो

---

(१) 'हि' नास्ति। क०।

ब्रह्मक्षत्रप्रसूताश्च वैश्याः शूद्राश्च मानवाः ।
कथं धर्मांश्चरिष्यन्ति सर्वे विषयवासिनः ॥

इति चोक्त्वा—

वेदधर्मक्रियाश्चैव तेषां धर्मो विधीयते ।
पितृयज्ञास्तथा कूपाः प्रपाश्च शयनानि च ॥
दानानि च यथाकालं द्विजेभ्यो विसृजेत्सदा ॥

तथा—

दक्षिणा सर्वयज्ञानां दातव्या भूतिमिच्छता ।
पाकयज्ञा महार्हाश्च कर्तव्याः सर्वदस्युभिः ॥

इति म्लेच्छादीनां श्राद्धविधानं, तदपि सजातीयभोजनद्रव्यदानादिपरं न तु श्राद्धपरमिति ॥

इति श्रीनारायणभट्टसूरिसूनुरामकृष्णभट्टात्मजकमलाकरभट्टकृते निर्णयसिन्धौ श्राद्धाधिकारिनिर्णयः ॥

अथ पितरः । हेमाद्रौ मात्स्यदेवलौ—

नामगोत्रं पितॄणां तु प्रापकं हव्यकव्ययोः ।
अग्निष्वात्तादयस्तेषामाधिपत्ये व्यवस्थिताः ॥
नाममन्त्रास्त(१)दादेशा भवान्तरगतानपि ।
प्राणिनः प्रीणयन्त्येव तदाहारत्वमागतान् ॥
देवो यदि पिता जातः शुभकर्मानुयोगतः ।
तस्यान्नममृतं भूत्वा देवत्वेऽप्यनुगच्छति ॥
गान्धर्वे भोगरूपेण पशुत्वे च तृणं भवेत् ।
श्राद्धान्नं वायुरूपेण नागत्वेऽप्युपतिष्ठति ॥
पानं भवति यक्षत्वे राक्षसत्वे तथाऽऽमिषम् ।
दनुजत्वे तथा मद्यं प्रेतत्वे रुधिरोदकम् ॥
मनुष्यत्वेऽन्नपानादि (२)नानाभोगकरं भवेत् ॥

अत्र पित्रादिशब्दैर्जनकादीनामेव देवतात्वमुच्यते

(१) 'तदादेशाद्भवान्तर' क० (२) 'नामाभोगकरं' ग०

'नाध्येतव्यम्' इति निषेधो *मन्त्रेतरपुराणपर इति श्रीदत्तादिमत*मपास्तम्। तेन पौराणमन्त्राणामेव विप्रेण पाठो न वैदिकानामिति सिद्धम् । *द्विजस्त्रियस्तु सङ्कल्पमात्रं स्वयं कृत्वा वैदिकमन्त्रयुक्तं सर्वं ब्राह्मणद्वारा कारयेयुरिति प्रयोगपारिजातः। *अत एव 'स्त्रीणाम्' इत्यकृतविवाहस्त्रीपरमिति हेमाद्रिराह । 'अनुपनीतस्तु वैदिकमन्त्रयुक्तं सर्वं स्वयमेव कुर्यात्' इत्युक्तं प्राक् । यत्तु 'प्राग्द्विजाश्च व्रतादेशात्' इति तदशक्तविषयमचूडविषयं वा इति दिक् ।

शूद्रस्य तु सदाऽऽमश्राद्धमेव,
सदा चैव तु शूद्राणामामश्राद्धं विधीयते ।

र्थत्वाद् दृष्टार्थं फलार्थत्वाददृष्टार्थं च । अध्ययनं तु तस्य कर्मार्थमपि नास्त्येवेत्युक्तं भवति । धर्ममिति क्लीबम् । *मन्त्रेतरेति । "पौराणेतिकर्तव्यताम्नाने पठेत्" इत्याम्नातम् । तत्र शूद्रद्विजयोर्यथान्तर्भावाभावाभ्यां नित्यानित्यसंयोगविरोधान्निषेधो मन्त्रान्यपर इत्याशयः । *अपास्तमिति । पुराणानां तत्तच्छाखापरिग्रहवत्स्वप्रवृत्तेरिति भावः। अत एव तत्रेति मन्त्रपर्युदासादसंस्कृतेनेत्यादिना कारणाभिधानाच्च यज्ञेष्विति समन्त्रत्वकथनस्य विप्रेण मन्त्रपाठेऽप्युपपत्तेः । द्विजस्त्रीणां वैदिकमन्त्रश्रवणमात्रं प्रयोगपारिजातकारोऽपि वदतीत्याह-*द्विजस्त्रियस्त्विति । वस्तुतस्तु द्विजस्त्रीणां कारणे मन्त्रपठनाप्रसक्तेस्तेषामाद्यमन्त्रकत्वं व्यर्थम् । अतः करणपक्षोऽपि वाच्यः । तत्रापि वेदश्रवणेऽधिकारात्समन्त्रत्वकथनं पाठबोधनेनैवार्थवत् । कारणपक्षस्त्वशक्तापरः । ननु स्त्रीणामिति सम्प्रदाने कथं षष्ठी ? ऊढोद्देश्यकश्राद्धे 'मातुः पितुः' इति वचनेन मन्त्रोक्तेरित्यत आह-*अत एवेति । ऊढाश्राद्धस्य समन्त्रत्वादेवेत्यर्थः ।

सुकालिनस्तु शूद्राणां व्यामा म्लेच्छान्त्यजातिषु॥
अत्रावाहनादिषु पित्रादयः समुच्चयेन विकल्पेन वा यथाचारं तत्तद्देवतारूपेण वाच्या इति हेमाद्र्यादयः।
हेमाद्रौ ब्राह्मे—

पार्वणं कुरुते यस्तु केवलं पितृहेतुकम्।
मातामहं न कुरुते पितृहा स प्रजायते॥

धौम्यः—

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम्।
अविशेषेण कर्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत्॥

अस्यापवादमाह कात्यायनः—

कर्षूसमन्वितं मुक्त्वा तथाऽऽद्यं श्राद्धषोडशम्।
प्रत्याब्दिकं तु शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः॥

कर्षूसमन्वितं सपिण्डीकरणम्। दर्शादौ सपत्नीकानामेव देवतात्वम्,

स्वेन भर्त्रा समं श्राद्धं माता भुङ्क्ते सुधासमम्।
पितामही च स्वेनैव तथैव प्रपितामही॥

इति तत्रैवोक्तेः; चन्द्रिकायां चतुर्विंशतिमते—

क्षयाहे वर्जयित्वैकं स्त्रीणां नास्ति पृथक् क्रिया।
केचिदिच्छन्ति नारीणां पृथक् श्राद्धं महर्षयः॥
अन्वष्टकासु वृद्धौ च गयायां च क्षयेऽहनि।
अत्र मातुः पृथक् श्राद्धमन्यत्र पतिना सह॥

इति कात्यायनोक्तेश्च। अस्य निर्मूलतां वदन्तो गौडास्त्वज्ञा एव। अत्र *'भागः' इत्यध्याहारः, अन्यथा *'सपतिकायै मात्रे' इति प्रयोगापत्तेः। 'अत्र मातृशब्दो जनन्यामेव मुख्यः। तेन सपत्नमातृभ्यो न दद्यात्।

*भाग इति। अंशभागित्वादप्राधान्यलाभः। *सपतिकायै इति।

सक्तु मूलं फलं तस्य पायसं वा भवेत्स्मृतम् ॥

गौतमः-*'अनुमतोऽस्य नमस्कारो मन्त्रः' इति। *'देवताभ्यः पितृभ्यश्च' इत्ययं नमस्कारमन्त्र इति केचित्। विज्ञानेश्वरोऽप्येवमाह। हेमाद्रिस्तु—

शूद्रोऽप्यमन्त्रवत्कुर्यादनेन विधिना बुधः।

इति मात्स्ये मन्त्रनिषेधान्नाममन्त्रेणेत्याह। पृथ्वीचन्द्रोदये स्कान्दे—

राजकार्ये नियुक्तस्य बन्धनिग्रहवर्तिनः।
व्यसनेषु च सर्वेषु श्राद्धं विप्रेण* कारयेत् ॥

यत्तु भारते राजधर्मेषु—

यवनाः किराता गान्धाराश्चीनाः शबरबर्बराः।
शकास्तुषाराः कङ्काश्च पह्लवाश्चान्ध्रमद्रकाः।

इत्युक्त्वा—

इति शूद्रधर्मप्रकरणे स्वयं लिखितं, तत्र निर्भरो न कार्यः। *अनुमतोऽस्येति। मन्त्रस्थाने हि नमस्कारादेशः। स च नमःशब्दः 'पितृणां ना(१)मगोत्रतः' इति चोक्तं, केवलनामशब्दैः प्रयोगासम्भवात् 'पिताऽमुकगोत्रामुकदासावनेजनं नमः' इत्यादि प्रयोगः, 'दासान्तं शूद्रजन्मनः' इत्युक्तेः। यत्तु—

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न दापयेत्।

इति याज्ञवल्क्यवचनं तत्र ग्रहैकत्ववद्वाक्यभेदापत्तिभयेन पञ्चत्वमविवक्षितम्। एवञ्च शूद्रकर्तृकेष्टापूर्तेष्वपि नमस्कार एव मन्त्रः, कर्माङ्गता च तस्यैव; अनुष्ठेयागकाशकत्वेऽपि वचनात्; 'यो नमसा स्वध्वरः, इति श्रुतेश्च। *देवताभ्य इति। देवेभ्यो नमः, पितृभ्यो नम इत्येतन्मते प्रयोगः कारयेदिति। परन्तु 'ब्राह्मणो हीनवर्णस्य' इति निषेधाच्छूद्रस्य ब्राह्मणो न प्रतिनिधिरित्युक्तं स्मर्तव्यम्।

(१) 'नामगोत्रवत् इति' ऊ०।

इति (१)भविष्योक्तेः। एतद्यद्यपि 'एकोद्दिष्टं दैवहीनम्' इति तत्र विश्वेदेवनिषेधस्तथापि नवश्राद्धे *द्वादशमासिके च कामकालौ ज्ञेयौ,

*नवश्राद्धं दशाहानि नवमिश्रं तु षड्तून्।
अतः परं पुराणं वै त्रिविधं श्राद्धमुच्यते॥
य(२)स्मिन्नेव पुराणे वा विश्वेदेवा न लेभिरे।
आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं वृषलं मन्त्रवर्जितम्॥

इति बह्वृचपरिशिष्टात्। एतच्च बह्वृचानामेव, तेषामेवोक्तेः। अन्येषां तु 'नात्र विश्वेदेवाः' इति कात्यायनोक्तेस्तन्निषेध एवेति पृथ्वीचन्द्रोदयः। अन्ये तु *नैमित्तिकं सपिण्डीकरणमाहुः। भविष्ये यद्यप्येकोद्दिष्टं तच्छब्देनोक्तं, तथापि—

तदप्यदैवं कर्तव्यमयुग्मान्भोजयेद्द्विजान्।

पुत्रजन्मविवाहादौ वृद्धिश्राद्धमुदाहृतम्।

इति वृद्धवसिष्ठेनेति तयोर्भेदः। वस्तुतस्तु इष्टिश्राद्धं न कर्माङ्गश्राद्धं मानाभावात्, किन्तु आधानाङ्गमात्रं तस्यैव पावमानेष्टीनां समप्राधान्यपक्षे कथञ्चिदिष्टिजन्याहवनीयादिप्रयोज्यत्वेनेष्टिश्राद्धत्वात्। यद्वा—

यस्य जाताः प्रमीयेरन् पुत्रा नैव भवन्ति वा।
ऋतुकाले दिने षष्ठे दम्पती समलङ्कृतौ॥
कृत्वाऽभ्युदयिकं श्राद्धं स्वस्तिवाचनपूर्वकम्॥

इत्यादिना प्रयोगपारिजातादौ विहितपुत्रकामेष्ट्यङ्गश्राद्धमेव ग्राह्यम्। आधानाङ्गश्राद्धे तु नान्दीमुखवत् सत्यवसुविश्वेदेवौ। *द्वादशमासिके इति। षोडशश्राद्धानि द्रष्टव्यानि। *नवेति नवमिश्रस्यापि ग्रहः। *नैमित्तिकं सांवत्सरिकमित्यन्ये। पितृ-

(१) 'भविष्योक्तेः। यद्यपि' क० (२) 'अस्मिन्नेव पुराणे वा' क०

न वस्त्रादीनाम्, 'असावेतत्ते इति यजमानस्य पित्रे' इति शतपथश्रुतेः; 'यस्य पिता प्रेतः स्यात्स पित्रे पिण्डं निधाय' इति विष्ण्वादिस्मृतेश्च । यत्तु मनुदेवलौ—

वसवः पितरो ज्ञेया रुद्रा ज्ञेयाः पितामहाः ।
प्रपितामहास्तथाऽऽदित्याः श्रुतिरेषा सनातनी ॥

यच्च याज्ञवल्क्यः—

वसुरुद्रादितिसुताः पितरः श्रा(१)द्धदेवताः ।

तदभेदध्यानार्थम् । यानि तु हेमाद्रौ नन्दिपुराणे—

विष्णुः पिताऽस्य जगतो दिव्यो यज्ञः स एव च ।
ब्रह्मा पितामहो ज्ञेयो ह्यहं च प्रपितामहः ॥ इति,

यच्च भविष्ये—

अनिरुद्धः स्वयं ज्ञेयः प्रद्युम्नश्च पिता स्मृतः ।
संकर्षणस्तज्जनको वासुदेवस्तु तत्पिता ॥

स्वयं कर्ता । यत्तु तत्रैव—

प्रथमो वरुणो ज्ञेयः प्राजापत्यस्तथाऽपरः ।
तृतीयोऽग्निः स्मृतः पिण्डो ह्येष पिण्डविधिः स्मृतः ॥

यच्च मनुः—

सोमपा नाम विप्राणां क्षत्रियाणां हविर्भुजः ।
वैश्यानामाज्यपा नाम शूद्राणां तु सुकालिनः ॥

यच्चादित्यपुराणे—

मासाश्च पितरो ज्ञेया ऋतवश्च पितामहाः ।
संवत्सरः प्रजानां च(२)सुष्टृवेकः प्रपितामहः ॥

यच्च नन्दिपुराणे—

अग्निष्वात्ता ब्राह्मणानां पितरः परिकीर्तिताः ।
राज्ञां बर्हिषदो नाम विशां का(३)व्याः प्रकीर्तिताः ॥

---

(१) 'श्राद्धदेवताः । इति तदभे' क० ।
(२) 'सुष्टृकः प्रपितामहः' क० । (३) 'विशां कव्याः प्रकीर्तिताः' क० ।

तत्राद्याः । अत्र मदीयाः श्लोकाः—

*त्रि(१)नाचिकेतस्त्रिमधुश्च बह्वृचो-
ऽध्याथर्वणो याजुषसामगौ च ।

*त्रिनाचिकेतेति । ज्येष्ठसाम सामविशेषस्तद्व्रताचरणेन योऽधीते स ज्येष्ठसामा । सभ्यावसथ्याभ्यां सह त्रेता यस्यास्ति स पञ्चाग्निः । पञ्चाग्नि (त्रि(२)श्चाध्यायी च । सामगः सामवेदाध्यायी । आपस्तम्बः—

त्रिनाचिकेतः पञ्चाग्नि) स्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ।
ब्रह्मदेयानुसन्तान श्छन्दोगो ज्येष्ठसामगः ।
वेदार्थवित् प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः ॥
शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ।

ब्रह्मदेयानुसन्तानो ब्राह्मविवाहोढाजः, गवां सुवर्णस्य वा सहस्रद ॥

अग्र्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।
श्रोत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥

सर्वेषु वेदादिष्वस्खलिताध्ययनक्षमा अग्र्याः । याज्ञवल्क्यः—

अग्र्याः सर्वेषु वेदेषु श्रोत्रियो ब्रह्मविद्युवा ।
वेदार्थविज्ज्येष्ठसामा त्रिमधुस्त्रिसुपर्णकः ॥
कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः पञ्चाग्निब्रह्मचारिणः ।
पितृमातृपराश्चैव ब्राह्मणाः श्राद्धसम्पदे ॥

श्रोत्रियः श्रुताध्ययनसम्पन्नः । ब्रह्मविद् ब्रह्मज्ञानवान्, युवत्वं च सर्वविशेषणम् । ब्राह्मणाः, न क्षत्रियादयः । श्राद्धस्याक्षयफलसम्पादका इत्यर्थः । मनुः—

यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे बह्वृचं वेदपारगम् ।
शाखान्तगमथाध्वर्युं छन्दोगं वा समाप्तिगम् ॥

(१) 'त्रिणाचिकेत' ग० ।
(२) धनुश्चिह्नान्तर्गतं नास्ति ङ० ।

एवं पितामह्यादिशब्दैः पितृजनन्यादय एवोच्यन्ते इति तत्सपत्नीभ्यो न देयम्' इति हेमाद्रिः । *'कारुण्येन तु महालयादौ देयम्' इति स एव ।

अथ विश्वेदेवाः । हेमाद्रौ शङ्खबृहस्पती—

इष्टिश्राद्धे क्रतूदक्षौ सत्यौ नान्दीमुखे वसू ।
नैमित्तिके कामकालौ काम्ये च धुरिलोचनौ ॥
पुरूरवार्द्रवौ चैव पार्वणे समुदाहृतौ ॥

तत्रैव—

उत्पत्तिं नाम चैतेषां न विदुर्ये द्विजातयः ।
अयमुच्चारणीयस्तैः श्लोकः श्रद्धासमन्वितैः ॥
आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा महाबलाः ।
ये अत्र विहिताः श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते ॥ इति ।

*'इष्टिश्राद्धं श्राद्धं (१)प्रति रुचिरित्युक्तम्' इति कल्पतरुः । *आधानादिकर्माङ्गमित्यन्ये । नैमित्तिकमेकोद्दिष्टम्,

एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।

पतिना सहेति तृतीयानिर्देशेन मातुः (२)(प्राधान्यलाभादिति भावः । *कारुण्येन त्विति । केचिदिच्छन्तीति चतुर्विंशतिमतात् ।) *इष्टिश्राद्धमिति । इच्छार्थयजधातोः क्तिना इष्टिः । हेमाद्र्यादिमतमाह-*आधानादीति । आदिना सोमयागनिषेकादिसंस्कारत्रयपरिग्रहः, तदङ्गम्--

निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।
ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्माङ्गं वृद्धिवत् कृतम् ॥

इति पारस्करेण वृद्धीतिकर्तव्यतातिदेशेन कर्माङ्गशब्देन परिभाषितं, तदन्यकर्माङ्गं तु नान्दीमुखापरनामकवृद्धिश्राद्धशब्देन

---

(१) 'प्रति प्रतिरुचिः' क० (२) धनुश्चिह्नान्तर्गतं नास्ति । छ० ।

सीदद्वृत्तिः सत्यवाक्*पूरुषैः स्वै-
र्मातापित्रोः पञ्चभिः ख्यातवंशः ॥
पत्नीयुक्तो ज्येष्ठसामा पुराण-
वेत्ता पुत्री चेतिहासेष्वभिज्ञः ।
योगी *भिक्षुः *सामगो ब्रह्मवेत्ता

चान्द्रायणव्रतचरः सत्यवादी पुराणवित् ।
अथर्वशिरसोऽध्येता ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥
शिशुरप्यग्निहोत्री च न्यायविच्च षडङ्गवित् ।
मन्त्रब्राह्मणविच्चैव यश्च स्याद्धर्मपाठकः ॥
निष्णातः सर्वविद्यासु शान्तो विगतकल्मषः ।
गुरुदेवाग्निपूजासु प्रसक्तो ज्ञानतत्परः ॥
विमुक्तः सर्वदा धीरो ब्रह्मभूतो द्विजोत्तमः ।
अनमित्रो न वा मित्रो मैत्र आत्मविदेव च ।

*पूरुषैरिति—
पुरुषत्रयविख्यातैः सर्वं श्राद्धं प्रकल्पयेत् ।
इति छागलोक्तेः ।
दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणान् वेदपारगान् ।
इष्टान् वा यदि वाऽनिष्टांस्तत्कालेनैव मानयेत् ॥
इति याम्ये । दूरादिति प्रपितामहादन्यभोजनीयब्राह्मणपर्यन्तमिति माधवः । शङ्खः—
ब्रह्मदेयानुसन्तानो ब्रह्मदेयाप्रदायकः ।
ब्रह्मदेयापतिश्चैव ब्राह्मणाः (१)पङ्क्तिपावनाः ॥
*भिक्षुः । हरेर्हरस्य वा ध्यानशीलः । कौर्मे—
पत्नीपुत्रसमायुक्तान् श्राद्धकर्मणि भोजयेत् ।
*सामगः सामस्वरविधिज्ञः । यद्वा—

(१) 'पङ्क्तिपावनाः । नित्यं योगपरो विद्वान् समलोष्टाश्मकाञ्चनः । धान्यशीलो यतिर्विद्वान् ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥ समेति' ध० ङ०

इति तत्रैव विश्वेदेवनिषेधात्। यद्यपि सपिण्डीकरणेऽप्यत एकोद्दिष्टत्वं तथापि—

स(१)पिण्डीकरणश्राद्धं देवपूर्वं नियोजयेत्।

इति वचनात्तत्परत्वम्। हेमाद्रावादित्यपुराणे—

विश्वेदेवौ क्रतुर्दक्षः *सर्वास्विष्टिषु कीर्तितौ।
*नित्ये नान्दीमुखे श्राद्धे वसुस(२)त्यौ च, पैतृके॥
*नवान्नलम्भने देवौ कामकालौ सदैव हि।
अपि*कन्यागते सूर्ये काम्ये च धुरिलोचनौ॥
पुरूरवार्द्रवौ चैव विश्वेदेवौ तु पार्वणे।

क्वचिद्विश्वेदेवापवादमाह हेमाद्रौ शातातपः—

नित्यं श्राद्धमदैवं स्यादेकोद्दिष्टं तथैव च।
मातुः श्राद्धं च युग्मैः स्याददैवं प्राङ्मुखैः पृथक्॥
योजयेद्देवपूर्वाणि श्राद्धान्यन्यानि यत्नतः॥

नान्दीश्राद्धे भिन्नप्रयोगपक्षे मातुः श्रा(३)द्धमदैवमिति हेमाद्रिः।

अथ विप्राः। ते चोत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिविधाः।

पक्षे चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टमित्यन्ये। *सर्वास्विति बहुत्वमाधानपरम्, पुनराधानेऽपि श्राद्धसत्त्वात्। काम्येऽपि श्राद्धपरं वा। *नित्येति। आवश्यकेत्यर्थः। *नवान्नेति। एतदेव पूर्वं नैमित्तिकपदेनोक्तमित्येके। नवान्नभोजनात्प्राक् पितृभक्त्या क्रियमाणमित्यन्ये। व्रीहिपाकयवपाकयोः कर्तव्यमितीतरे। नवान्नशब्दस्य नैमित्तिकमात्रोपलक्षणतया राहूपरागादेरपि ग्रह इति तु हेमाद्रिः। *कन्येति। कन्यास्थरविनिमित्तके महालयश्राद्धे प्रौष्ठपदीश्राद्धे च।

---

(१) 'सपिण्डीकरणं श्राद्धं' क०।
(२) 'सत्ये च' क०।
(३) 'श्राद्धमदैवतम्' क०।

अत्र मूलं हेमाद्रौ ज्ञेयम् । तत्रैव नारदः—

*यो वै यतीननादृत्य भोजयेदितरान् द्विजान् ।
विजानन्वसतो ग्रामे कव्यं तथाति राक्षसान् ॥

दीपकलिकायां दक्षः—

विना मांसेन मधुना विना दक्षिणयाऽऽशिषा ।
परिपूर्णं भवेच्छ्राद्धं यतिषु श्राद्धभोजिषु ॥

एतच्च(१) *ज्ञानिविषयम् । त्रिणाचिकेतस्त्रिसुपर्णौ यजुर्वेदैकदेशौ तद्व्रतेन तदध्यायिनौ, 'यस्य सप्त पूर्वे सोमपाः स त्रिसुपर्णः' इति वोपदेवः । सत्रिमधुर्ऋग्वेदैकदेशस्तदध्यायी । केचिन्नाचिकेतं चयनं त्रिः कृतवा-

---

अतिथिं समनुप्राप्तं विचिकित्सेन्न कर्हिचित् ॥
पाद्यमासनमेवाथ दीपमन्नं प्रतिश्रयम् ।
दद्यादतिथिपूजार्थं स यज्ञः पाञ्चदक्षिणः ॥
न वक्तव्यं सदा विप्रे क्षुधिते नास्ति किञ्चन ।
तस्मै सत्कृत्य यो दद्यादपूतो(२) यज्ञ उच्यते ॥

इति नृसिंहपुराणात् । छागलेयः—

आतिथ्यरहिते श्राद्धे भुञ्जते ये बुधा द्विजाः ।
वृथाकृतेन पाकेन काकयोनिं व्रजन्ति ते ॥

ब्रह्माण्डे—

शिखिभ्यो धातुरक्तेभ्यो त्रिदण्डिभ्यश्च भोजयेत् ।

शिखिनो ब्रह्मचारिणः । धातुरक्तवस्त्रधारिणो वानप्रस्थाः । त्रिदण्डिनः कायवाङ्मनोदण्डोपेता यतयः । एषामुत्तरोत्तरं श्रैष्ठ्यं द्रष्टव्यम् । अत एवाह-*यो वै इति । ब्रह्माण्डेऽपि—

अलाभे सति भिक्षूणां भोजयेद् ध्यानिनः शुभान् ।

---

(१) 'ज्ञानविषयम् । त्रिनाचिकेतः' क०
(२) 'पूजो' घ०

षडङ्गविच्च त्रिसुपर्णवेत्ता-
ऽप्यथर्वशीर्षोऽध्ययने रतश्च ॥
शता(१)यु*र्वेदार्थविदौ प्रवक्ता
स्याद्ब्रह्मचारी च तथा*ग्निचिच्च ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्राद्धकाले त्वथर्वणम् ।
भोजयेद् द्रव्यकल्पेषु पितॄणां च तदक्षयम् ॥

माधवीये मनुः—
वेदविद्याव्रतस्नाताः श्रोत्रिया वेदपारगाः ।
स्वधर्मनिरताः शान्ताः क्रियावन्तस्तपस्विनः ॥
तेभ्यो हव्यं च कव्यं च प्रसन्नेभ्यः प्रदीयते ॥

मनुः—
य भाष्ये वेदत्रैविद्ये ये च व्याकरणे रताः ।
अधीयानाः पुराणं च धर्मशास्त्राण्यथापि वा ॥
चतुर्दशानां विद्यानामेकस्यापि च पारगाः ।
श्राद्धकल्पं पठेयुर्ये ते सर्वे पङ्क्तिपावनाः ॥

*वेदार्थेति,
स्थाणुर्भारहरो विप्रः पठनार्थं न वेत्ति यः ।
स कथं पात्रतामेति कथमर्हति केतनम् ॥
अतो विद्वत्तमायैव हव्यकव्यानि दापयेत् ।
अधीतमात्रवेदं तु तदभावे नियोजयेत् ॥

इति कौर्मम् । अनधीतवेदो वेदार्थवेत्ता निषिद्ध एव । *अग्निचिदिति ।

यदा च श्रोत्रियोऽभ्येति गृहं वेदविदग्निचित् ।

इत्यादि । आपस्तम्बः—
ये सोमपा विरजसो धर्मज्ञाः शान्तबुद्धयः ।
व्रतिनो नियमस्थाश्च ऋतुकालाभिगामिनः ॥

(१) 'शतायुर्वेदार्थविदौ' ग० ।

गारुडे—

श्राद्धेषु विनियोज्यास्ते ब्राह्मणा ब्रह्मवित्तमाः ।
ये *योनिगोत्रमन्त्रान्तेवासिसम्बन्धवर्जिताः ॥

मनुः—

*न मित्रं भोजयेच्छ्राद्धे धनैः कार्योऽस्य संग्रहः ।
नारिं न मित्रं (१)यो विद्यात्तं तु श्राद्धे निमन्त्रयेत् ॥

द्वयो*र्भ्रात्रोः श्राद्धे भोजनं निषिद्धम्,

पितृपुत्रौ भ्रातरौ द्वौ निरग्निं गुर्विणीपतिम् ।
सगोत्रप्रवरं चैव श्राद्धेषु परिवर्जयेत् ॥

इति श्राद्धदीपकलिकायां जातूकर्ण्योक्तेः ।

अथ मध्यमाः । हेमाद्रौ कौर्मिगार्ग्यौ—

नैकगोत्रे हविर्देयाद्यथा कन्या तथा हविः ।
*अभावे ह्यन्यगोत्राणामेकगोत्रांस्तु भोजयेत् ॥

अत्र केचित्स्वशाखीयान्मुख्यानाहुः पठन्ति च—

निमन्त्रयीत पूर्वेद्युः स्वशाखीयान्द्विजोत्तमान् ॥
स्वशाखीयद्विजाभावे द्विजानन्यान्निमन्त्रयेत् ॥

---

*योनिसम्बन्धा मातुलादयः । गोत्रसम्बन्धाः सपिण्डादयः । मन्त्रसम्बन्धाः वेदाध्यापकाः । अन्तेवासिसम्बन्धा शिल्पशास्त्राद्युपाध्यायाः । *न मित्रमिति ।

काम श्राद्धेऽर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् ।

(अभिरूपं विद्वांसम् ।)

द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् ॥

इति त्वनुकल्पार्थमिति माधवः । काममित्यनुज्ञाभानमात्रम् । अरिभोजने दोषाधिक्यार्थमिति वस्तुगतिः । *भ्रात्रोरिति । पितृपुत्रावपि द्रष्टव्यौ । *अभावे हीति । असमप्रवराभावे समा-

---

(१) 'नारिं' न मित्रं यं विद्यात् क०

पश्चाग्निश्च*श्रोत्रियस्तत्सुतो वा ॥
शंभुध्यायी श्रीशपादाब्जसेवी
पान्थश्चेत तृप्तमाः संप्रदिष्टाः ।
भिक्षुर्योगी*पान्थ एते त्वलभ्या
भाग्याल्लब्धाश्चेत्तदा भोजनीयाः ॥
श्राद्धे विप्रेषूपविष्टेषु पश्चा-
त्संप्राप्ताश्चेद्विप्रपङ्क्तौ तु भोज्याः ॥

यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे छन्दोगं तत्र भोजयेत् ।
ऋचो यजूंषि सामानि त्रितयं तत्र विद्यते ॥

इति विशेषविध्यर्थमिदम् । *श्रोत्रिय इति । श्राद्धसागरादौ पितुः श्रोत्रियत्वेन पुत्रस्य श्रैष्ठ्यम् ,

अश्रोत्रियः पिता यस्य पुत्रः स्याद्वेदपारगः ॥
(अ(१)श्रोत्रियोऽपि पुत्रः स्यात्पिता स्याद्वेदपारगः ॥
ज्यायांसमनयोर्विद्याद्यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता ।)
मन्त्रसंपूजनार्थं तु सत्कारमितरोऽर्हति ॥

इति मनूक्तेः । ज्यायांसं श्राद्धार्हेषु श्रेष्ठमितरोऽश्रोत्रियसुतः श्रोत्रियः । पूर्वाभावे सत्कारे श्राद्धयोग्यत्वम् । यमः—

नक्षत्रतिथिपुण्याहान् मुहूर्तान्मङ्गलानि च ।
न निर्दिशन्ति ये विप्रास्तैर्भुक्तं ह्यक्षयं भवेत् ॥

*पान्थः अतिथिः,

न परीक्षेत चरितं न विद्यां न कुलं तथा ।
न शीलं न च देशश्चातिथेरागमनस्य च ॥
सुरूपं वा कुरूपं वा कुचैलं वा सुवाससम् ।
विद्यावन्तमविद्यं वा सगुणं वाऽथ निर्गुणम् ॥
मन्येत विष्णुमेवैनं साक्षान्नारायणं हरिम् ।

---

(१) धनुश्चिह्नान्तर्गतं नास्ति ङ० ।

*सम्बन्धिनस्तथा सर्वान्दौहित्रं विट्पतिं तथा ।
भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धुं खगाधिप ॥

इति मदनरत्ने भविष्योक्तेः । अत एव याज्ञवल्क्यः—

*ब्राह्मणप्रातिवेश्यानामेतदेवानिमन्त्रणे ।

इति गुणव्यतिक्रमे दशपणं द(१)ण्डमाह । *आसन्नमात्रपरमिदम् । *मूर्खे तु न दोषः,

विट्पतिर्जामाता । गारुडे—

उदासीनेष्वलब्धेषु भोज्याः सम्बन्धिनोऽपि हि ।
मातुलश्यालयाज्यर्त्विक्शिष्याचार्यादयोऽपि च ॥

व्यासः—

अग्न्याधेयं पाकयज्ञमग्निष्टोमादिकं तथा ।
यः करोति वृतो नूनमृत्विजं तं प्रचक्षते ॥

एतेन याज्यो व्याख्यातः । *सम्बन्धिनस्तथेति माता(२)महाद्यतिक्रमणे दोषसमुच्चयार्थम् । एवमुदासीनाश्चेद्धीनगुणाः तदा मध्यगुणा हीनगुणा वा सम्बन्धिनो नातिक्रमणीयाः,

सम्बन्धिनस्तथा सर्वान् दौहित्रं विट्पतिं तथा ।
भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धुगणानपि ॥
नातिक्रमेन्नरस्त्वेतान्मूर्खानाह वरानने ॥

इति प्रभासखण्डात् । *ब्राह्मणप्रातिवेश्येति कर्मधारयः । स्वगृहसमीपस्थः प्रातिवेश्यः । *आसन्नमात्रेति । मात्रपदं कृत्स्नार्थम् । तेन मुख्यानुकल्पयोर्ग्रहः । *मूर्खे त्विति । यत्तु—

सन्निकृष्टं द्विजं यस्तु शुक्रजातिमियंवदम् ।
मूर्खं वा पण्डितं वाऽपि व्रतहीनमथापि वा ।

---

(१) 'दण्डपणमाह' क०
(२) 'मातामयहाद्याति' क ।

नित्यर्थमाहुस्तद्धेमाद्रिविरुद्धम् । हेमाद्रौ गौतमः-*'युवभ्यो दानं प्रथमं पितृवयस' इत्येके । मात्स्ये मनुः—

यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च मीमांसतेऽध्वरम् ।
सामस्वरविधिज्ञश्च*पङ्क्तिपावनपावनाः ॥

कौर्मे—

असमानप्रवरको ह्यसगोत्रस्तथैव च ।
असम्बन्धी च विज्ञेयो ब्राह्मणः श्राद्धसिद्धये ॥

असम्भवेऽपि तेषां वै नैष्ठिकान् ब्रह्मचारिणः ॥
तदलाभेऽप्युदासीनं गृहस्थमपि भोजयेत् ॥

यतयस्त्रिदण्डिन इति केचित् । ध्यानिनो वानप्रस्थाः । उदासीनोऽसम्बन्धी । *ज्ञानीति । याज्ञवल्क्येन ब्रह्मविदुक्तः ।

एवम्—

गृहस्थानां सहस्राच्च वानप्रस्थशतादपि ।
ब्रह्मचारिसहस्राच्च योगी त्वेको विशिष्यते ॥
नास्तिको वा विधर्मो वा सङ्कीर्णस्तस्करोऽपि वा ।
अत्यन्तं तारयेन्नूनं योगीत्याह प्रजापतिः ॥

योगिनं मां मा जानन्त्विति भीत्या कृत्रिमं नास्तिक्यादिकं द्रष्टव्यम् ।

योगिनं समतिक्रम्य (१)(भोजयन्ति परं नरम् ।
दाता भोक्ता च नरकं गच्छतः सह बान्धवैः ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते योगिश्रैष्ठ्यम् । *युवभ्य इति ।) युवा मध्यमवयस्कः । *पङ्क्तीति ।

(२)अपाङ्क्त्योपहता पङ्क्तिः पाव्यते यैर्द्विजोत्तमैः ।
तान्निबोधत कार्त्स्न्येन द्विजाग्र्यान् पङ्क्तिपावनान् ॥

---

(१)धनुश्चिह्नान्तर्गतं नास्ति ङ । (२) 'अपाङ्क्तोपहता पङ्क्तिः' ङ ।

ऋत्विक्पुत्रादयोऽप्येते सकुल्या ब्राह्मणाः स्मृताः।
*वैश्वदेवे नियोक्तव्या यद्येते गुणवत्तराः॥
सगोत्रा न नियोक्तव्याः स्त्रियश्चैव विशेषतः॥ इति।

अथ वर्ज्याः। अत्र मामकाः श्लोकाः—

वर्ज्यान् प्रवक्ष्ये त्वथ रोगिवैरि-
हीनाधिकाङ्गान्कितवान्कृतघ्नान्।
नक्षत्रशास्त्रेण च जीवमाना-
न्भैषज्यवृत्त्याऽपि च राजभृत्यान्॥
सङ्गीतकायस्थकुसीदवृत्त्या
वेदक्रयेणापि कवित्ववृत्त्या।
देवार्चनेनापि च जीवमाना-
न्स्वाध्यायदाराग्निसुतोज्झकानान्॥
दुर्वालखल्वाटकुनख्यधर्मि-

सन्ध्योपासनमात्रगुणः परेषां समुदितः श्रेष्ठसमुदायमध्यस्थः।
*वैश्वदेवे इति।

पितृव्यगुरुदौहित्रऋत्विक्स्वस्रीयमातुलान्।
पूजयेद्धव्यकव्येन वृद्धानतिथिबान्धवान्॥

इति विष्णुपुराणवचने ऋत्विक्पितृव्यसोदर्यसपिण्डा वैश्वदेवस्थाने योज्याः, नतु पित्रादिस्थाने इत्यभिधाय तत्र प्रमाणत्वेनैतद्वचनमुदाहृतं माधवेन। शिष्यस्यापि वैश्वदेवस्थाने (१)एव निवेशः। एतेनान्तेवासिनो व्याख्याता इत्यनेन शिष्ये सोदर्यविहितार्थातिदेशात्। ननु—

आनृशंस्यं परो धर्मोऽयाचते यत्प्रदीयते।
अयाचतः सीदमानान् सर्वोपायैर्निमन्त्रयेत्॥

इति वासिष्ठम्। आनृशंस्यमुत्कृष्टो धर्मः, तद्वशानयाचन-

---

(१) 'एवाभिनिवेश' घ०

इति। इदं तु निर्मूलत्वा*द्धेमाद्रिणा दूषितत्वाच्चोपेक्ष्यम्। मनुरपि—

यत्नेन भोजयेच्छ्राद्धे ब्राह्मणं वेदपारगम्।
शाखान्तगमथाध्वर्युं छन्दोगं वा समाप्तिगम्॥
एषामन्यतमो यस्य भुञ्जीत श्राद्धमर्चितः।
पितॄणां तस्य तृप्तिः स्याच्छाश्वती साप्तपौरुषी॥

*अत्र मामकः श्लोकः—

मातामहो मातुलभागिनेय-
दौहित्रजामातृगुरुस्त्रशिष्याः।
ऋत्विक् च याज्यश्वशुरौ स्वबन्धु-
श्यालौ गुणाढ्यास्त्व(१)नुकल्पभुक्ताः॥

'बन्धवो मातृष्वसृपितृष्वसृमातुलपुत्राः' इति बोपदेवः। अत्र मूलं हेमाद्रौ ज्ञेयम्। सगुणस्व(२)स्त्रीयाद्यतिक्रमे दोष एव,

सप्त पूर्वान्सप्त परान्पुरुषानात्मना सह।
अतिक्रम्य द्विजानेतान्नरके पातयेत्खग॥

नवपरानपि। इत्युत्तरार्धं *हेमाद्रिणेति। नानाशाखीयानां याज्ञवल्क्यादिभिरुक्तत्वात्। स्वशाखीयानेव प्रति कन्या देयेत्यत्रापि मानाभावात् सम्बन्धिनोऽनुक्रामति-* अत्रेत्यादिना। *अत्रेति मूलं च मनुः—

मातामहं मातुलं च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम्।
दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यांश्च भोजयेत्॥

---

(१) 'अनुकूल्यभुक्ताः' क०

(२) तथा च मार्कण्डेयपुराणेऽपि दौहित्र ऋत्विक् जामाता स्वस्रीयः श्वशुरस्तथा। पञ्चाग्निकर्मनिष्ठाश्च तपोनिष्ठः स्वमातुलः॥ मातापितृपरश्चैव शिष्यसम्बन्धिबान्धवाः। एते द्विजोत्तमाः श्राद्धे समस्ताः केतनक्षमाः॥

युद्धाचार्यः पक्षिणां पोषकश्च
स्रोतोभेत्ता वृक्षसंरोपकश्च ॥
मेषाणां वा माहिषाणां च पुष्ट्या-
स्त्वीयस्त्रीषु प्रहितैर्यश्च जारैः ।
जीवत्यध्येतुश्च दत्तानुयोगाद्
द्रव्यप्राप्त्यै वेदमुद्धाटयन्तः ॥

र्थः श्राद्धसागरे—स्थितिराविच्छिन्नसम्मानता । आविच्छिन्नवेदवेदिता । वेदिपदं हविरासादनदेशवाच्यपि हविःसाध्ययागे लाक्षणिकम् । अयोनिसङ्करत्वमसपिण्डाशूद्राजत्वादि । आर्षेयत्वं प्रवरऋषिज्ञातृत्वम् । वेदः ऋग्वेदादि । अङ्गानि शिक्षादीनि षट् । धर्मो धर्मशास्त्रम् । अध्यात्मवित्त्वमुत्तरमीमांसाज्ञातृत्वम् । विज्ञानं वैशेषिकादिशास्त्रज्ञानम् । स्मृतिर्वेदशास्त्राद्यविस्मरणम् । ब्रह्मण्यता ब्राह्मणेषु प्रीतिः । देवभक्तिः मातापितृभक्तिः । सौम्यता प्रियदर्शनता । परानुपतप्तता अन्यसन्तापाकरणम् । अनसूयता गुणेषु दोषानारोपित्वम् । अनुद्धतता अपूज्यानादरः । अपारुष्यं वागादिपारुष्यहीनत्वम् । मित्रताऽविचार्यप्रियकारित्वम् । प्रियवादित्वम् अनिषिद्धसुखजनकशब्दोच्चारयितृत्वम् । कृतज्ञता परकृतोपकारस्य पुनः पुनः स्मरणम् । शरण्यता सति सम्भवे रक्षितृत्वम् । प्रशान्तिर्मनोनिग्रहः । क्षमा अनीर्ष्या । दमो बाह्येन्द्रियनिग्रहः । दया परदुःखप्रहाणेच्छा । दानमभयदक्षिणादि । अहिंसा मनसाऽपि न शरीरवियोगजनकव्यापारचिन्तनम् । गुरुपूजनं गौरवितप्रीतिहेतुभूता क्रिया । शीलं सत्स्वभावः । स्नानजपहोमाः नित्यनैमित्तिकाः । तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि, नतु नैमित्तिकम् । स्वाध्यायो वेदाध्ययनम् । सत्यवचनं विवाहादिव्यवहारातिरिक्तं ऋतं वाक्यम् । सन्तोषो यत्किञ्चिल्लाभेऽपि । दृढव्रतत्वम् आश्रमोचितानामेकादश्युपवासादीनामत्यावश्यकानां गुरुतरेऽपि हेतावविच्छेदः । उपव्रतत्वं दशम्याद्या-

ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति (१)मूर्खे चैव विवर्जिते ।
ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य नहि भस्मनि हूयते ॥

इति कात्यायनोक्तेः । विप्रस्यापि दोषः,

अविद्वान्प्रतिगृह्णानो भस्मीभवति दारुवत् ।

इति मनूक्तेः । अपरार्के अत्रिः—

षड्भ्यस्तु पुरुषेभ्योऽर्वाक्श्राद्धेयास्तु गोत्रिणः ।
षड्भ्यस्तु परतो भोज्याः श्राद्धे स्युर्गोत्रजा अपि ॥

एतच्च ब्राह्मणालाभे, अपिशब्दात् । असम्भवे हेमाद्रौ गौतमः—'शिष्यांश्चैके सगोत्रांश्च भोजयेदूर्ध्वं त्रिभ्यो गुणवतः' । आपस्तम्बः—'ब्राह्मणान्भोजयेद्योनिगोत्रमन्त्रान्तेवास्यसम्बन्धिनः । गुणहान्यां तु परेषां समुदितः सोदर्योऽपि भोजयितव्यः । एतेनान्तेवासिनो व्याख्याताः' इति । अत्र विशेषमाहात्रिः—

पिता पितामहो भ्राता पुत्रो वाऽथ सपिण्डकः ।
न परस्परमर्घ्याः स्युर्न श्राद्धे ऋत्विजस्तथा ॥

नातिक्रामेन्नरो धीमान् दारिद्र्याभिहतं तथा ॥

इति मूर्खातिक्रमनिषेधः, तत्रोक्तं महाभारते—

यदि स्यादधिको विप्रो दूरे वृत्तादिभिर्युतः ।
तस्मै यत्नेन दातव्यमतिक्रम्यापि सन्निधौ ॥

भविष्येऽपि—

यस्य त्वेकगृहे मूर्खो दूरस्थश्च गुणान्वितः ।
गुणान्विताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः ॥

अन्यथा तु भविष्ये—

गायत्रीमात्रसारोऽपि ब्राह्मणः पूजितः स्वतः ।
गृहासन्नो विशेषेण न भवेत्पतितः स चेत् ॥ इति ।

---

(१) 'मूर्खे वेदविवर्जिते' क०

कूर्मपुराणेषु श्राद्धवर्ज्यविप्राधिकारे—

कितवो भ्रूणहा यक्ष्मी पशुपालो निरा(१)कृतिः ।
ग्रामप्रेष्यो वार्धुषिको गायकः सर्वविक्रयी ॥
सामुद्रिको राजभृत्यस्तैलिकः कूटकारकः ।
पित्रा विवदमानश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥
अभिशस्तस्तथा स्तेनः शिल्पं यश्चोपजीवति ।
पर्वका(२)रश्च सूची च मित्रध्रुक् पारदारिकः ॥

भृतकाध्यापकः क्लीवः कन्यादूष्यभिशस्तकः ।
मित्रध्रुक् पिशुनः सोमविक्रयी परिविन्दकः ॥
मातापितृपरित्यागी कुण्डाशी वृषलात्मजः ।
परपूर्वापतिः स्तेनः कर्मदुष्टाश्च निन्दिताः ॥
(याज्ञ० स्मृ० आचा० श्लो० २३–२५)

रोगी रोगाश्च—'उन्मादस्त्वग्दोषो राजयक्ष्मा श्वासो मधुमेहो भगंदरो महोदरोऽश्मरी चेत्यष्टौ पापरोगाः' इति देवलोक्ताः। हीनं न्यूनमतिरिक्तमधिकं वाऽङ्गं यस्यासौ हीनातिरिक्ताङ्गः । काणः एकेनाप्यक्ष्णा यो न पश्यति सः, एतेन बधिरमूकादयोऽप्युपलक्ष्यन्ते । पुनर्भूः द्विरूढा तत्र जातः पौनर्भवः । अवकीर्णी क्षतव्रतः । कुनखी दुष्टनखः । श्यावदन्तकः स्वाभाविककृष्णदन्तः । वेतनं गृहीत्वा योऽध्यापयति स भृतकाध्यापकः । असता वा सता वा दोषेण कन्यां दूषयति स कन्यादूषी । अभिशस्तकः महापातकाभिशस्तः । परिविन्दकः परिवेत्ता । तद्याजकमुपलक्षणमिदम्,

---

(१) 'अधीत्य विस्मृते वेदे भवेद्विप्रो निराकृतिः ।' इति देवलः ।
(२) 'पर्वकारश्च सूचश्च' क०

नटांश्च पौनर्भवकृष्णदन्तान् ।
अगारदाही गरदः समुद्र-
यायी च (१)कुण्डाश्यथ कूटकारी ॥
बालांश्च योऽध्यापयते स्वपुत्रा-
द्यावस्थित्यस्त्वथ कुण्डगोलौ ।
अग्रेदिधिष्वाः पतिरस्त्रकर्ता
सोमक्रयी तैलिक(२)केकराक्षौ ॥

शीलान् अतएव सीदमानान् निर्गुणानपि सगुणानुकल्पाभावे सर्वोपायैर्यथा ते निमन्त्रणमनाकुर्वन्ति तादृशैरुपायैर्निमन्त्रयेदिति हि तदर्थः। तथा च माधवाचार्यैरनुकल्पानुकल्पेषु गणितः सीदद्वृत्तिः कुतो ग्रन्थकृता मुख्येषु गणित इति चेत्? न, उत्कृष्टानामपि अयाचितत्वगुणेन सीदद्वृत्तित्वसम्भवात्। अन्येषां तु मध्यमत्वस्य माधवोक्तानुकल्पानुकल्पत्वस्य च ग्रन्थकृदनुमतत्वात्। अत्र मध्यमेष्वपि कुलीनत्वं श्रुतशीलवृत्तत्वञ्चावश्यकम्। "तस्मात् कुलीनाः श्रुतशीलवन्तः वृत्तस्थाः सत्यवादिनो ऽव्यङ्गाः पाङ्क्तेयाः" इति हारीतेन तस्मात्पदोक्तेः। कुलगुणादिकं च हारीतेनैवोक्तम् "स्थितिरविच्छिन्नवेदवेदिताऽयोनिसङ्करत्वमार्षेयत्वञ्चेति। कुलगुणाश्च वेदोङ्गानिधर्मोऽध्यात्मवित्त्वं विज्ञानं स्मृतिश्चेति षड्विधं श्रुतम्। ब्रह्मण्यता देवभक्तिः पितृभक्तता सौम्यता परानुपतप्तता अनसूयता अनुद्धतता अपारुष्यं मित्रता प्रियवादित्वं कृतज्ञता शरण्यता प्रशान्तिश्चेति त्रयोदशविधं शीलम्। क्षमा दमो दया दानमहिंसा गुरुपूजनं शीलं स्नानं जपो होमस्तपः स्वाध्यायः सत्यवचनं सन्तोषो दृढव्रतत्वमुपव्रतत्वमिति षोडशगुणं वृत्तम् इति। अस्या-

---

(१) परदारेषु जायन्ते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ। अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्तरि गोलकः॥ यस्तयोरन्नमश्नाति सकुण्डाशी प्रकीर्तितः।
(२) केकरोऽर्ध्यर्धदृष्टिः।

(१)शूद्रशिष्यः शूद्रगुरुर्वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ ॥
अकारण(२)परित्यागी मातापित्रोर्गुरोस्तथा ।
ब्राह्मैर्यौनैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ॥
अगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
समुद्रयायी वन्दी च तैलिकः कूटकारकः ॥
पित्रा विवदमानश्च कितवो मद्यपस्तथा ।
पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ॥
धनुःशराणां कर्ता च यश्चाग्रेदिधिषूपतिः ।
मित्रध्रुक् द्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ॥
भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र्यथो पिशुनस्तथा ।
उन्मत्तोऽन्धश्च वर्ज्याः स्युर्वेदनिन्दक एव च ॥
हस्तिगोश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ।
पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्यस्तथैव च ॥
स्रोतसां भेदकश्चैव तेषाञ्चावरणे रतः ।
गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च ॥
श्वक्रीडी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च ।
हिंस्रो (३)वृषलपुत्रश्च गणानाञ्चैव याजकः ॥
आचारहीनः क्लीवश्च (४)यश्च याचनकस्तथा ।
कृषिजीवी (५)शीलजीवी सद्भिर्निन्दित एव च ॥
औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा ।
(६)प्रेतनिर्यातकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥

(१) 'शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव' अ०
(२) 'परित्यक्ता' अ०
(३) 'वृषलघ्रान्तश्च' अ०
(४) 'नित्यं याच' अ०
(५) 'श्लीपदी च' अ०
(६) 'प्रेतनिर्हारकश्चैव' अ०

ग्रामयाजिपशु*केशविक्रयी-
*स्तेनशिल्पिपितृवादकारकान् ।
अर्थकामरतशूद्रयाजक-
श्मश्रुहीनजटिमुण्डिनिर्घृणान् ॥
यस्य चैव गृहिणी रजस्वला
*स्वार्थपाकरतशापदायकान् ।
क्लीवकुष्ठयतिविलोहितेक्षणा-
न्कुब्जवामनमृषाभिशापिनः ॥
पुत्रहीनमथ कूटसाक्षिणं
प्रातिहाविक्रमयाज्ययाजकम् ।
*स्वात्मदातृपरिवेत्तृयाजक-
*स्तेनहिंस्रकमुखान्विवर्जयेत् ॥

अत्र*मूलं हेमाद्रौ पृथ्वीचन्द्रोदये च ज्ञेयम् । भारते वेकभक्तादीति । अयं च सर्वोऽपि—

न विद्यया केवलया तपसा वाऽपि पात्रता ।
यत्र व्रतमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्तितम् ॥

इति पात्रलक्षणप्रपञ्चः(१) । *केशविक्रयी कम्बलादिविक्रयी । *स्तेनः ब्राह्मणान्यस्वर्णचोरः । *स्वार्थपाकरतः पञ्चमहायज्ञशून्यः *स्वात्मदाता दत्तात्मा स्वयंदत्तः । *स्तेनः ब्राह्मणकुप्यहर्ता । *मूलमिति । याज्ञवल्क्यः—

रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः काणः पौनर्भवस्तथा ।
अवकीर्णी कुण्डगोलौ कुनखी श्यावदन्तकः ॥

---

(१) इतोऽग्रे घपुस्तके टिप्पण्यां "प्र सम्भवति मुख्यकल्पेऽनुकल्पो न ग्राह्यः, प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते । न सांपरायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥ इति मनुवचनात्" इत्येतावान् ग्रन्थस्त्रुटिरूपेणोपलभ्यते ।

इत्यनुज्ञानात् । विहितत्यागकारणं विना श्रौतस्मार्ताग्निपरित्यागी त्यक्ताग्निः । एतच्च स्वाध्यायत्यागादेरुपलक्षणम्,

स्वाध्यायाग्निसुतत्यागस्तडागारामविक्रयः ।

इत्युपपातकगणनात् । अल्पवृध्या धनं स्वीकृत्याधिकवृद्ध्या धनप्रयोजको वार्धुषिः,

समर्घं धनमुद्धृत्य महर्घं यः प्रयच्छति ।
स वै वार्धुषिको नाम ब्रह्मचारिषु गर्हितः ॥

इतिस्मृतेः । यक्ष्मी क्षयरोगी । अनापदि पशुपालः । अविवाहिते अनुपनीते वा ज्येष्ठे अनाहिताग्नौ वा ज्येष्ठादौ कनीयान् तदादिर्वा कृतदारः अनुपनीतः । अहिताग्निः दर्शपूर्णमासयाजी वा आवसथ्यमाधाता वा परिवेत्ता । ज्येष्ठादिस्तु परिवित्तिः प्राग्दर्शितः । निराकृतिस्तु—

अधीत्य विस्मृते वेदे भवेद् विप्रो निराकृतिः ।

इति देवलोक्तः । नानाजातीया अनियतवृत्तयो गणास्तेषां मध्यवर्ती गणाभ्यन्तरः । कुशीलवो गायकादिः । रजस्वलायाः कन्यायाः पतिः वृषलीपतिः,

वन्ध्या तु वृषली ज्ञेया वृषली च मृतप्रजा ।
अपरा वृषली ज्ञेया या कुमारी रजस्वला ॥
यस्त्वेनामुद्वहेत्कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।
अश्राद्धेयमपाङ्क्तेयं तं विद्याद्वृषलीपतिम् ॥

इति देवलोक्तेः । यस्य गृहे जारः सर्वदा संवसेत् सोऽपि वर्ज्यः,

परदाराभिगो मोहात्पुरुषो जार उच्यते ॥
स एवोपपतिर्ज्ञेयः सर्वदा संवसेद् गृहे ॥

इति स्मृतेः । वाग्दुष्टो (१)दुष्टवाङ् निष्ठुरवाक् । पतितैर्महापा-

(१) 'दुष्टवाक्' नास्ति घ०

अव्रतानामुपा(१)ध्यायः काण्डपृष्ठस्तथैव च ।
श्वभिश्च यः परिक्रामेद्यः शुना दष्ट एव च ॥

परिवेत्ता(२)परिवित्तिर्यया च परिविद्यते ।
सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥

इति स्मरणात् । कुण्डस्यान्नमश्नातीति कुण्डाशी, कुण्डशब्दो गोलकस्याप्युपलक्षकः । विहितकर्मत्यागी वृषलः तत्सुतो वृषलात्मजः । परपूर्वापतिः पुनर्भूपतिः । अदत्तादायी स्तेनः । कर्मदुष्टाः शास्त्रविरुद्धाचारयुक्ताः एते श्राद्धे निन्दिता वर्ज्या इत्यर्थः । मनुः—

(३)स्तेनाश्च पतिताः क्लीवा ये च नास्तिकवृत्तयः ।
तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान् मनुरब्रवीत् ॥
जटिलञ्चानधीयानं (४)दुर्वालं कितवं तथा ।
याजयन्ति च ये पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् ॥
चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा ।
विपणेन च जीवन्ते वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः ॥
प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः ।
प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्धुषिस्तथा ॥
यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ।
ब्रह्मद्विट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च ॥
कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च ।
पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥
भृतकाध्यापकश्चैव भृतकाध्यापितस्तथा ।

---

(१) अक्षरपाठकः ।
(२) परिवेत्ता परिवेत्तिर्यथा' ङ०
(३) 'ये स्तेनपतितक्लीवा' अ०
(४) 'दुर्वलम्' अ०

परिवित्तिस्तथा स्तेनो दुश्चर्मा गुरुतल्पगः ।
सूचकाः प्रेष्यकाश्चैव किराताश्च कुशीलवाः ।
अजाविका माहिषिका सर्वविक्रयिणश्च ये ॥
धनुःकर्ता द्यूतवृत्तिः मित्रध्रुक् शस्त्रविक्रयी ।
पाण्डुरोगी गण्डमाली यक्ष्मी च भ्रामरी तथा ॥
पिशुनः कूटसाक्षी च दीर्घरोगी वृथाश्रमी ।
राज्ञः प्रेष्यकरो यश्च ग्रामस्य नगरस्य वा ॥
समुद्रयायी वान्ताशी केशविक्रयिणश्च ये ।
गोविक्रयी च दुर्वालः पूगानां चैव याजकः ॥
मद्यपश्च कदर्यश्च सह पित्रा विवादकृत् ।
दाम्भिको वर्द्धकीभर्ता त्यक्तात्मा दारदूषकः ॥
सद्भिश्च निन्दिताचारः स्वकर्मपरिवर्जकः ।
परिवित्तिः परिवेत्ता भृत्याचार्यो निराकृतिः ॥
शूद्राचार्यः सुताचार्यः शूद्रशिष्यस्तु नास्तिकः ।
इष्वस्त्रो दारकाचार्यो मानकूचैलिकस्तथा ॥
चोरा वार्धुषिका दुष्टाः परस्थानां च दूषकाः ।
चतुराश्रमबाह्याश्च सर्वे ते पङ्क्तिदूषकाः ॥
इत्येतैर्लक्षणैर्युक्तांस्तान् द्विजांनाभियोजयेत् ॥

कदर्यस्तु—

आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रं दारांश्च पीडयेत् ।
लोभाद्यः पितरौ भृत्यान् स कदर्य इति स्मृतः ॥

इति देवलोक्तः । भविष्ये—

वेदाक्षराणि यावन्ति नियुञ्ज्यादर्थकारणात् ।
तावती भ्रूणहत्या वै वेदविक्रय्यवाप्नुयात् ॥

बृहस्पतिः—

अधीष्यते ह्यहं दास्ये इत्युक्तो यस्तु दुर्मतिः ।

एतान् विगर्हिताचारानपांक्तेया(६)न्द्विजाधमान् ।
द्विजातिप्रवरो विद्वानु(७)भयत्रापि वर्जयेत् ॥ (मनुस्मृ० अ० ३ श्लो० १५०-१६७)।

स्तेनोऽब्राह्मणस्वर्णाद्द्रव्यापहर्ता, ब्राह्मणस्वर्णहारिणः पतितशब्देनोक्तेः। नास्तिकेभ्यो वृत्तिर्जीविका येषां ते नास्तिकवृत्तयः। अनधीयानो जटिलो ब्रह्मचारीत्येकम्, अधीयानस्य तस्य तत्र प्राप्तत्वात्। न च तस्याश्रोत्रियत्वेन कथं प्राप्तिः ?

व्रतस्थमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत्।

इतिवाक्ये दौहित्रत्वाविवक्षाभ्रमेण अध्ययनरहितब्रह्मचारिणोऽपि प्राप्तेः। दुर्वालः कपिलकेशः खल्वाटो वा,

खल्वाटकश्च दुर्वालः कपिलः खण्ड एव च ॥

इतिसङ्ग्रहात्। कितवो द्यूतासक्तः। पूगयाजकः ग्रामयाजकः। श्राद्ध इत्युपादानाद् दुर्वालादयः पित्र्य एव वर्ज्या न दैवे। अन्यथा प्रकरणेनोभयत्र निषेधाद्विशेषोपादानं व्यर्थं स्यात्। अत एव गौतमः-"हविष्ष्वेव दुर्वालादीनां श्राद्धे एवेत्येके" इति। हविष्षु वैश्वदेवेऽपि दुर्वालादयो वर्ज्याः। एके पुनः श्राद्ध एवेति तदर्थः। चिकित्सका जीवनार्थमदृष्टार्थं वा भैषज्यकारिणः। देवलकस्तु---

देवार्चनपरो नित्यं वित्तार्थी वत्सरत्रयम्।
स वै देवलको नाम हव्यकव्येषु गर्हितः ॥

इति देवलोक्तः। आपद्यपि मांसविक्रीय, अनापदि विपणजीवित्वेन निषेधे सिद्धे मांसविक्रयिणः पुनरुपादानं वैयर्थ्यापत्तेः। अनापदि वाणिज्येन जीविनो विपणजीविनः। आपदि-

क्षात्रेण कर्मणा जीवेद्विशां वाऽपि यथेच्छया।

---

(६) 'नराधमान्' घ० ङ०
(७) 'उभयत्र विवर्जयेत्' ग०

ते सर्वे मनुना प्रोक्ताः काण्डपृष्ठा न संशयः ॥

अन्येऽपि हेमाद्रौ मात्स्ये—

त्रिशङ्कून्बर्बरानन्ध्रांश्चीनद्रविड(१)कौङ्कणान् ।
कर्णाटकांस्तथाऽऽभीरा(२)न्कालिङ्गांश्च विवर्जयेत् ॥

तत्रैव सौरपुराणे—

अङ्गवङ्गकालिङ्गांश्च सौराष्ट्रान् गुर्जरांस्तथा ।
आभीरान्कौङ्कणांश्चैव द्राविडान्दाक्षिणायनान् ॥
आवन्त्यान्मागधांश्चैव ब्राह्मणांस्तु विवर्जयेत् ॥

चन्द्रिकायां यमः—

काणाः कुब्जाश्च षण्ढाश्च कुनखा गुरुतल्पगाः ।
मानकूटास्तुलाकूटाः *शिल्पिनो ग्रामयाजकाः ॥
राजभृत्यान्धबधिरमूकखल्वाटपङ्गवः ।
वणिजो मधुहर्तारो गरदा वनदाहकाः ॥
समयानां च भेत्तारः प्रदाने ये निवारकाः ।
*प्रव्रज्योपनिवृत्ताश्च वृथा प्रव्रजिताश्च ये ॥
यश्च प्रव्रजिताज्जातः *प्रव्रज्यावसितश्च यः ।
अवकीर्णी च *वीरघ्नो गुरुघ्नः पितृदूषकः ॥

(३)श्राद्धकाशिकायां कात्यायनः—

द्विर्नग्नः *कीलदुश्चर्मा शुक्लोऽतिकपिलस्तथा ।
छिन्नोष्ठश्छिन्नलिङ्गश्च नैव केतनमर्हति ॥

*द्विर्नग्नः पित्रोर्वंशे त्रिपुरुषं विच्छिन्नवेदाग्निः । हेमाद्रौ

भयोपजीवीति भारतटीका । *शिल्पिनः शिल्पोपजीविनः । *प्रव्रज्योपनिवृत्तः प्रव्रज्यां विहाय पूर्वाश्रमं गतः । *प्रव्रज्यावसितः । प्रव्रज्यात्यागी । *वीरघ्नः त्रेतात्यागी । *कीलो नपुंसकभेदः । काल इति वा पाठः । *द्विर्नग्न इति । एतेन—

(१) 'कोङ्कणान्' क० (२) कलिङ्गांश्च' क० (३) 'श्राद्धकारिकायां' क०

तकिसंसर्गिभिः सह ब्राम्हैर्योनैश्च सम्बन्धैः (१)(विद्यायोनिसंबंधैः) संयोगं गतः, साक्षात् सम्बन्धे तु "यौन स्रौवमुख्यैस्तु सम्बन्धैः सद्य एव" इति वचनेन पतितत्वात् । [किंकरोऽप्यर्थदृष्टिः(?)] । अग्रे दिधिपूस्तु—

ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा ।
सा चाग्रेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिपूः स्मृता ॥

इति देवलोक्ता । पुत्राचार्यः पुत्रोऽक्षरपाठको यस्य सः । भ्रामरी वृत्त्यर्थमेव भ्रमरवदर्थार्जकः । गृहसंवेशको वर्द्धकिवृत्त्या जीवमानः । उरभ्राः अवयः ते वृत्त्यर्थं पालनीया यस्य स और-भ्रिकः । महिष्यः पाल्या यस्य स माहिषकः । अथवा—

महिषीत्युच्यते भार्या सा चैव व्यभिचारिणी ।
तस्यां यो जायते गर्भः स वै माहिषकः स्मृतः ॥

इति देवलोक्तः । एतानुभयत्र दैवे पित्र्ये च वर्जयेत् इत्यर्थः। यमः—

ब्रह्मघ्नाश्च सुरापाश्च स्तेना गोघ्नाश्चिकित्सकाः ।
राष्ट्रकामास्तथोन्मत्ताः पशुविक्रयिणस्तथा ॥
वृषलीफेनपीताश्च श्रेणियाजकयाजकाः ।
कालोपजीविनश्चैव ब्रह्मविक्रयिणस्तथा ॥
दण्डपूजाश्च ये विप्राः ग्रामकृत्यपराश्च ये ॥

दन्दशूका इति पाठान्तरम् ।

कुण्डाशिनो देवलकाः परदाराभिमर्शकाः ।
श्यावदन्ताः कुनखिनः शिल्पिनः कुष्ठिनश्च ये ॥

शिल्पिनः शिल्पविद्यामात्राध्येतारः ।

अगारदाहिनश्चैव हस्त्यश्वपदका द्विजाः ।
कन्यानां दूषकाश्चैव ब्राह्मणानां च दूषकाः ॥

---

(१) धनुश्चिह्नान्तर्गतं नास्ति घ०

स्वरूपाणि *तत्रैव ज्ञेयानि ।

चन्द्रिकायां शातातपः—

अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैर्ये यजन्त्यल्पदक्षिणैः ।
तेषामन्नं न भोक्तव्यमपाङ्क्तास्ते प्रकीर्तिताः ॥

एतच्च शक्तौ सत्याम् । अपरार्के भारते—

अव्रती कितवः स्तेनः प्राणिविक्रयकोऽपि वा ।
पश्चाच्चेत्पीतवान्सोमं सोऽपि केतनमर्हति ॥

(१)श्राद्धदीपकलिकायां यमः—

अपत्नीकश्च वर्ज्यः स्यात्सपत्नीकोऽप्यनग्निकः ।

तत्रैवाश्वलायनः—

प्रतिमाविक्रयं यो वै करोति पतितस्तु सः ।
जीवनार्थं परास्थीनि धृत्वा तीर्थं प्रयाति यः ॥
मातापित्रोर्विना सोपि पतितः परिकीर्तितः ॥

पाठे जडः । *व्यङ्गुलेति । ऽपङ्गुलोपलक्षणम् । *तत्रैवेति । नारदः—

यस्याप्सु प्लवते वीर्यं ह्रादि मूत्रं च फेनिलम् ।
पुमान् स्याल्लक्षणैरेतैर्विपरीतस्तु पण्ढकः ॥
चतुर्दशविधः शास्त्रे पण्ढो दृष्टो मनीषिभिः ।
चिकित्स्यश्चाचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधिः क्रमात् ॥
निसर्गपण्ढो बध्रश्च पक्षपण्ढस्तथैव च ।
अभिशापाद् गुरो रोगाद्देवक्रोधात्तथैव च ॥
ईर्ष्यापण्ढश्च सेव्यश्च वातरेता मुखेभगः ।
आक्षिप्तो मोघवीजश्च शालीनोऽन्यापतिस्तथा ॥ इति ।

निसर्गपण्ढः स्वभावतो लिङ्गवृषणहीनः । बध्नः छिन्नमुष्कः । पञ्चदशदिनानि स्त्रियमासेव्य सकृद्भोगक्षमः पक्षपण्ढः ।

---

(१) 'श्राद्धदीपिकायां' क०

*कुशीलवो देवलको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ॥
ईदृशा ब्राह्मणा ज्ञेया अपाङ्क्त्या युधिष्ठिर ॥

तथा—

ऋणकर्ता च यो राजन्यश्च वार्धुषिको नरः ।

काण्डपृष्ठः स्वशाखां त्यक्त्वा परशाखयोपनीतस्तदध्यायी च । क्षत्रियवैश्यवृत्तौ नारदस्तु—

तस्यामेव तु यो वृत्तौ ब्राह्मणो वसते रसात् ।
काण्डपृष्ठश्च्युतो मार्गात्सोऽपाङ्क्तेयः प्रकीर्तितः ॥

इत्याह । हारीतः—

शूद्रापुत्राः स्वयंदत्ता ये चैते क्रीतकाः सुताः ।
पठेच्छास्त्राणि वेदं वा स प्रेत्य श्वाऽभिजायते ॥

विष्णुः—

न वार्यपि प्रयच्छेत बिडालव्रतिकद्विजे ।

*गायक इति वादननर्तनादेरुपलक्षणम् । *पर्वकारः वेषान्तरधारी ।

पर्व क्लीबं महे ग्रन्थे प्रस्तावे लक्षणान्तरे ।

इति मेदिनीति भारतटीका । *अव्रतानां शूद्राणाम् । *उपाध्यायः अक्षरपाठकः । *काण्डपृष्ठः स्वशाखां त्यक्त्वा परशाखयोपनीतः ((१)तदध्यायी च ।

तस्यामेव तु यो वृत्तौ ब्राह्मणो वसते रसात् ।
काण्डपृष्ठश्च्युतो मार्गात् सोऽपाङ्क्त्यः)प्रकीर्तितः ॥

इति नारदेन तु क्षत्रियवैश्यवृत्त्याजीवी उक्तः ।

शूद्राः पुत्राः स्वयं दत्ता ये चैते क्रीतकाः सुताः ।
ते सर्वे मनुना प्रोक्ताः काण्डपृष्ठा न संशयः ॥

इति च हारीतः । 'वेश्यापतिः काण्डपृष्ठः' इति भारतटीका । *कुशीलवः कुशी फालः तेन कर्षणं लक्ष्यते, लवः छेदनं तदु-

(१) कंसान्तर्गतं नास्ति घ०

न धारयेत मतिमान्वैदिके वर्त्मनि स्थितः ॥
इत्याश्वलायनोक्तेश्च। नृत्यं (१)चोदरार्थं निषिद्धमिति श्रीधरस्वामी। *अन्येऽपि निषेधा निबन्धेषु ज्ञे-

शूद्रधर्मरतानां हि तेषां नास्ति पुनर्भवः ॥
विप्रस्य नैतद् गृह्यत्वात्प्रायश्चित्तमुदीरितम् ॥
इति हेमाद्रौ पाद्मोक्तेः। शूद्रधर्मरताः कुण्डगोलकाः,
शूद्राणां हि सधर्माणः (२)सर्वे तद्धर्मजाः स्मृताः ॥
इति मनुना तेषां शूद्रधर्मातिदेशात्। यद्वा भ्रष्टद्विजानामागमदीक्षाधिकारिणामेव तत्राधिकारः। नच पौराणो धर्मो वेदमूलम् इति कथं तत्र शिष्टानां नाधिकारः?
अङ्गेषु नाङ्कयेद्विप्रो देवतायुधलाञ्छनैः।
अङ्कयेद्यदि वा मोहात्पतत्येव न संशयः ॥
इति शातातपोक्तेः। पुराणेष्वपि तान्त्रिकं दृश्यते। तथाच पराशरपुराणे दशमाध्याये—
वेदमूलतया नित्यं प्रवृत्ता अपि सत्तम।
क्वचित्कदाचित् स्मर्तारस्तन्त्रार्थं तं ब्रुवन्ति च ॥
क्वचित्तन्त्रानुरोधेन धर्मं पौराणिका अपि।
वदन्ति तादृशो धर्मो ग्राह्यस्तन्त्रावलम्बिना ॥
पुराणे धर्मशास्त्रे च योऽर्थः श्रुत्या विरुध्यते।
स तन्त्रार्थस्तु विज्ञेयः समासेन मनीषिभिः ॥ इति।
स्कान्देऽपि—
तन्त्रावलम्बनेनैव पुराणानीह कानिचित्।
साक्षादेव विरुद्धार्थं प्रवदन्ति क्वचित् क्वचित् ॥
अधिकारविभेदेन नैव वेदं परं प्रति ॥
अधिकारविभेदो भ्रष्ट इति यावत्। *अन्येपीति।

(१) 'चोदरार्थे' क० (२) 'सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः' ङ० घ०

मरीचिः—

अविद्धकर्णः कृष्णश्च लम्बकर्णस्तथैव च ।
वर्जनीयाः प्रयत्नेन ब्राह्मणाः श्राद्धकर्मणि ॥

ब्राह्मे—

मूकश्च पूतिनासश्च छिन्नाङ्गश्चाधिकाङ्गुलिः ।
*गलरोगी च *(१)गडुमान्स्फुटिताङ्गश्च सज्वरः ॥
पण्ढ*तूवर*मन्दांश्च श्राद्धेष्वेतान्विवर्जयेत् ॥

लम्बकर्णं चाह तत्रैव गोभिलः—

हनुमूलादधः कर्णौ लम्बौ तु परिकीर्तितौ ।
द्व्यङ्गुलौ त्र्यङ्गुलौ शस्ताविति शातातपोऽब्रवीत् ॥

चन्द्रिकायां यमः—

*द्व्यङ्गुलातीतकर्णस्य भुञ्जते पितरो न तु ।

पण्ढश्चात्र चन्द्रिकोक्तः सप्तविधो ग्राह्यः । यथा—

षण्ढको वातजः पण्ढः पण्डः क्लीबो नपुंसकः ।
कीलकश्चेति सप्तैव क्लीबभेदाः प्रकीर्तिताः ॥

पराशरमाधवीये तु चतुर्दशविधा उक्ताः । तेषां

काणाः कुण्ठाश्च मण्ठाश्च मूकान्धबधिरा जडाः ।
कुनखाः कुष्ठिनश्चैव द्विर्नग्ना दग्धमेहनाः ॥

विद्धशिश्नाः ।

अतिदीर्घा अतिहस्वा अतिस्थूला भृशं कृशाः ।
निर्लोमानोऽतिलोमानो गौराः कृष्णा अतीव ये ॥
एतान् विवर्जयेत्प्राज्ञः श्राद्धेषु श्रोत्रियानपि ॥

इति स्कान्दे । द्विर्नग्ना दुश्चर्माण इति व्याख्यानमनादेयम्, दुश्चर्मणां पृथगुक्तेः । *गलरोगी गण्डमाली । *गडुमान् कुब्जः । *तूवरः यौवनेऽप्यजातश्मश्रुः । *मण्डो वक्रजङ्घः, मन्द इति

(१) 'गण्डुमान्' क०

अदूष्यं तं *यमः प्राह पङ्क्तिपावन एव सः॥

कश्चिद्विप्राणां जातिमात्रेण ग्राह्यत्वमुक्तम्। चन्द्रिकायामाग्नेये—

यदि पुत्रो गयां गच्छेत्कदाचित्कालपर्ययात्।
तानेव भोजयेद्विप्रान्(१)ब्रह्मणा ये प्रकल्पिताः॥
ब्रह्मणा कृतसंस्थाना विप्रा ब्रह्मसमाः(२)स्मृताः॥
अमानुषा गयाविप्रा ब्रह्मणा ये प्रकल्पिताः।
तेषु तुष्टेषु संतुष्टाः पितृभिः सह देवताः॥

तत्रैव—

न विचार्यं कुलं शीलं विद्या च तप एव च।
पूजितैस्तैस्तु सन्तुष्टा देवाः सपितृगुह्यकाः॥

गयायां निर्गुणा अपि त एव भोज्या इति हेमाद्रौ। अक्षय्यवटश्राद्ध एव तन्नियमो नान्यत्रेति त्रिस्थलीसेतौ पितामहचरणाः। पृथ्वीचन्द्रोदयेऽपि प्राह्मे—

तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव परीक्षेत कदाचन।
अन्नार्थिनमनुप्राप्तं भोज्यं तं मनुरब्रवीत्॥

स्कान्देऽपि—

ब्राह्मणान्न परीक्षेत तीर्थे क्षेत्रनिवासिनः।

मनुः—

न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्मणि धर्मवित्।
पित्र्ये कर्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः॥

असम्भवपरमेतदिति मेधातिथिः। हेमाद्रौ व्यासः—

गायत्रीसारमात्रोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः।
नायन्त्रितश्चतुर्वेदी सर्वाशी सर्वविक्रयी॥

इति कालिकापुराणादाशरीरदोषाणां दिक्। *यमः क-

---

(१) ब्राह्मणाः क०। (२) स्मृताः तत्रैव क०।

तत्रैव जातूकर्ण्यः—

यत्र मातुलजोद्वाही यत्र वा वृषलीपतिः।
श्राद्धं न गच्छेत्तद्विप्राः कृतं यच्च निराभिषम्॥
पितृपुत्रौ भ्रातरौ द्वौ निरग्निं गुर्विणीपतिम्।
सगोत्रप्रवरं चैव श्राद्धेषु परिवर्जयेत्॥

बृहन्नारदीये—

शङ्खं चक्रं मृदा यस्तु कुर्यात्तप्तायसेन वा।
स शूद्रवद्बहिः कार्यः सर्वस्माद्द्विजकर्मणः॥
शङ्खचक्राद्यङ्कनं च गीतनृत्यादिकं तथा।
एकजातेरयं धर्मो न जातु स्याद्द्विजन्मनः॥

तेन ये *तप्तमुद्रादिविधयस्ते *शूद्रविषया इति। पृथ्वीचन्द्रोदये—

शिवकेशवयोरङ्कान् शूलचक्रादिकान्द्विजः।

गुर्विभिशापषण्ढादयस्त्रयः स्पष्टाः। यस्येर्ष्यया पुंस्त्वमुत्पद्यते स ईर्ष्याषण्ढः। स्त्र्युपचारविशेषेण पुंस्त्वशक्तिर्यस्य स सेव्यषण्ढः। वातोपहतरेतस्को वातरेताः। यस्य मुख एव पुंस्त्वशक्तिः न योनौ स मुखेभगः। रेतोनिरोधात्षण्ढीभूत आक्षिप्तषण्ढः। मोघबीजी गर्भाधानासमर्थबीजी। अत्र प्रगल्भतया क्षोभाद्वा नष्टपुंस्त्वः शालीनः। भार्याभिन्नास्वेव पुरुषभावो यस्य सोऽन्यापतिः इति।

*तप्तमुद्राविधयः—

यो न धारयते चक्रं शंखं वाऽपि कदाचन।
तस्य सन्दर्शने सूर्यं पश्येत मतिमान्नरः॥

इत्यादयः।

*शूद्रेति।

शृणु राम महाबाहो लिङ्गचक्रादिधारणम्।

प्रचेताः—

सवर्णं प्रेषयेदाप्तं द्विजानां तु निमन्त्रणे ।

पृथ्वीचन्द्रोदये स्कान्दे—

राजकार्ये नियुक्तस्य बन्धनिग्रहवर्तिनः ।

व्यसनेषु च सर्वेषु श्राद्धं विप्रेण कारयेत् ॥

चन्द्रिकायां यमः—

*अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेन निमन्त्रितम् ।

तथैव वृषलस्यान्नं ब्राह्मणेन निमन्त्रितम् ।

तत्रैव पैठीनसिः—*'सप्त पञ्च द्वौ वा श्रोत्रियान्निमन्त्रयेत्' । आश्वलायनसूत्रेऽपि—'एकैकमेकैकस्य द्वौ द्वौ त्रींस्त्रीन्वा *वृद्धौ फलभूयस्त्वम्' । *द्वाविति वृद्धिश्राद्धे । 'गौतमः—नवावरान् भोजयेदयुजो वा *यथोत्साहम्' । याज्ञवल्क्यः—

द्वौ दैवे *प्राक् त्रयः पित्र्ये *उदगेकैकमेव वा ।

*मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ॥

देशे कार्यः,

दक्षिणं जानुमालभ्य त्वं मयाऽत्र निमन्त्रितः ।

इति मात्स्यात् । मयूखे चरणौ गृहीत्वा प्रसादनमुक्तम् । तदुत्तरं निमन्त्रणं कार्यमिति शिष्टाः । *अभोज्यमिति ।

अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियाद्यैर्निमन्त्रितम् ।

तथैव क्षत्रियादीनां वृषलेन निमन्त्रितम् ॥

इति स्मृतिः । पार्वणश्राद्धे ब्राह्मणसंख्यामाह—*सप्तेति । *वृद्धाविति । सर्वथा ब्राह्मणवृद्धौ फलाधिक्यं, महाल्पकर्मणोः साम्यायोगात् । अन्यथा महाकर्मविध्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । ननु द्वाविति कथं ? पित्र्ये अयुजो विधानादित्याशङ्क्याह—*द्वाविति । पित्र्ये ब्राह्मणयुग्ममित्यर्थः । *यथोत्साहं यथाविभवम् । *प्राक्

या इति दिक्।

अत्र विप्राणां ग्राह्यत्वोक्त्यैव तद्वर्ज्यानां निषेधे सिद्धे पुनर्वर्ज्यपरिगणनं निषिद्धवर्ज्यनिर्गुणप्राप्त्यर्थमिति विज्ञानेश्वरः। कुष्ठिकाणादेरपवादो हेमाद्रौ वसिष्ठः—

अपि चेन्मन्त्रविद्युक्तः *शारीरैः पङ्क्तिदूषणैः।

विष्णुस्मृतौ—

"गणिकापति—अगम्यागामि—पर्याहित—पर्याधातृ—अविक्रेयविक्रेतृ—क(१)ल्पनमन्त्रकारक—आरूढपतित—पतितप्रयोगिविलासितालवादक—शावक—शारीरिक—अलीकगृहस्थ—विविधरागवद्ध—वृथाकाषायधारि—वृथामुण्ड—वृथाजटिल—दन्तुर—आश्रमबाह्य—वृथालिङ्गधारि—अयाज्ययाजक—अविद्यकर्णा निन्द्याः" इति। स्मृत्यन्तरे भारतादौ चैवमेव निषिद्धा ब्राह्मणा मृग्याः। कृतप्रायश्चित्ता अपि ब्रह्महादयो वर्ज्याः, अतथाभूतानामप्रसक्तेः। वर्ज्यानां च विद्यादिसत्त्वेऽपि वर्ज्यत्वम्,

श्राद्धार्हगुणयोगेऽपि नैते जातु कथञ्चन।
निमन्त्रणीयाः श्राद्धेषु सम्यक् फलमभीप्सता॥

इति ब्रह्माण्डात्। *शारीरैरिति।

अनाश्रमी तु यो विप्रो जटी मुण्डी वृथा च यः।
वृथा काषायधारी यः श्राद्धे तं दूरतस्त्यजेत्॥
चिकित्सका देवलका वृथा नियमधारिणः।
सोमविक्रयिणश्चैव राजन्नार्हन्ति केतनम्॥
होतारो वृषलानां ये वृषलाध्यापकास्तथा।
तथा वृषलशिष्याश्च श्राद्धे नार्हन्ति केतनम्॥
अनग्रयश्च ये विप्रा मृतनिर्यातकाश्च ये।
स्तेनाश्च पतिताश्चैव राजन्नार्हन्ति केतनम्॥

(१) 'कथनमन्त्र' ग०।

क्षुण्णोर्थः। मनुः—

*द्वौ दैवे पितृकृत्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा।
भोजयेत्सुसमृद्धोपि न प्रसज्जेन विस्तरे॥
सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसंपदः।
पञ्चैतान्विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम्॥

पृथ्वीचन्द्रोदये शातातपः—

द्वौ दैवेऽथर्वणौ विप्रौ प्राङ्मुखावुपवेशयेत्।
पित्र्ये तूदङ्मुखांस्त्रींश्च बह्वृचाध्वर्युसामगान्॥

*अत्यशक्तौ हेमाद्रौ देवलः—

एकेनापि हि विप्रेण षट्पिण्डं श्राद्धमाचरेत्।
षडर्घ्यान् दापयेत्तत्र *षड्भ्यो दद्यात्तथा हविः॥

सामर्थ्येऽपि नवभ्योऽर्वाग् भोजयीत द्विजोत्तमान्।
नोर्ध्वं कर्तव्यमित्याहुः केचित्तद्दोषदर्शिनः॥

इति ब्रह्माण्डात्। अत एव प्रोक्तोऽपि विप्रविस्तारो मनुना वर्जित इत्याह—*द्वाविति। नानाशाखीयविप्रसत्त्वे शाखाभेदेन विभागः। *अत्यशक्ताविति। अनेकब्राह्मणभोजनपर्याप्ताऽसत्त्वे इत्यर्थः। अनेकब्राह्मणालाभस्याप्युपलक्षणम्,

अन्नाभावे द्विजाभावे तीर्थे चापि महालये।
एकस्मिन्दीयते चान्नमर्घ्यान् पिण्डान् पृथक् पृथक्॥

इति स्मृतेः। *षड्भ्यो दद्यादिति। षड्भ्योऽन्नदानप्रकारमाह बृहस्पतिः—

यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे स्वल्पत्वात्प्रकृतस्य तु।
स्तोकं स्तोकं समुद्धृत्य तेभ्योऽन्नं विनिवेदयेत्॥

अस्यार्थः—एकब्राह्मणतृप्तिसमर्थनानाजातीयान्नसमुदायादेकपात्रेऽनेकपात्रे वा नानाजातीयमन्नमुद्धृत्य षडन्नसमुदायान् परिविष्य एकस्मै पित्रादये एकैकसमुदायं निवेदयेत्। अथवा एकस्मा-

काणाः कूटाश्च कुब्जाश्च दरिद्रा व्याधितास्तथा ।
सर्वे श्राद्धे नियोक्तव्या *मिश्रिता वेदपारगैः ॥

अथ विप्रनिमन्त्रणम् । चन्द्रिकायां वाराहे—

वस्त्रशौचादि कर्तव्यं श्वः कर्तास्मीति जानता ।
स्थानोपलेपनं कृत्वा *ततो विप्रान्निमन्त्रयेत् ।
दन्तकाष्ठं च विसृजेद्ब्रह्मचारी शुचिर्भवेत् ॥

तत्रैव प्रचेताः—

*दक्षिणं चरणं विप्रः सव्यं वै क्षत्रियस्तथा ।
पादावादाय वैश्यो द्वौ शूद्रः प्रणतिपूर्वकम् ॥

बृहस्पतिः—

उपवीती ततो भूत्वा देवार्थं तु द्विजोत्तमान् ।
अपसव्येन पित्र्येऽथ स्वयं शिष्योऽथवा सुतः ॥

र्मविपाकाभिज्ञः, योग्यत्वेन दोषाणां क्षीणप्रायतालाभात् । *मिश्रिता इति । मिश्रणं च दैविक एव,

काणादीन् भोजयेद्दैवे श्राद्धे दाने तु वर्जयेत् ।

इति सौमन्तवात् । एवञ्च अदूष्यतावाक्यमपि दैविक एव ।

*ततो विप्रानिति । निमन्त्रणं च पूर्वेद्यू रात्रौ, तदसम्भवे परेद्युः,

निरामिषं सकृद् भुक्त्वा भुक्तसर्वजने गृहे ।
निमन्त्रयीत पूर्वेद्युरुपगम्य द्विजोत्तमान् ॥

इति जातूकर्ण्योक्तेः,

पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्मण्युपस्थिते ।
निमन्त्रयीत त्र्यवरान् सम्यक् विप्रान् यथोदितान् ॥

इति मनूक्तेः,

पूर्वेह्नि रात्रौ विप्राग्र्यान् कृतसायन्तनाशनान् ।
गत्वा निमन्त्रयेद्देवपित्रुद्देशसमन्वितः ॥

इति ब्रह्माण्डात् । *दक्षिणमिति । दक्षिणचरणस्पर्शो जानु-

*प्रास्येदग्नौ तदन्नं तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ॥

*एतच्च सपिण्डीकरणवर्ज्यं ज्ञेयम्, *'न त्वेवैकं सर्वेषां काममनाद्ये' इत्याश्वलायनोक्तेः। *अस्यार्थ उक्तो नारायणवृत्तौ—'आद्यं सपिण्डीकरणं (१)तद्वर्ज्येषु श्राद्धेषु *कामं त्रयाणामेकं भोजयेत्, सपिण्डीकरणे तु नियतं त्रिभिर्भवितव्यम्' इति। अनाद्ये *पार्वणवर्जिते वा अभोजनआमहेमश्राद्धादौ वा । (२)*अन्नाभावे चेति

एतच्च भोजनाभ्यनुज्ञानन्तरं कार्यम्,

प्रास्येदग्नौ ततोऽन्नं तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ।

इति वासिष्ठे 'ततः'पदोपादानात्। चतुर्विंशति(३)मते जलमप्युक्तम्—

विप्राभावे वृथा न स्याद्दद्यादग्नौ जलेऽपि वा। इति।

*एतच्चेति । दैवपित्र्ययोरेकैकब्राह्मणनिमन्त्रणं चेत्यर्थः । *न त्वेवैकमित्यादि। अत्र वृत्तिः—एकैकमुभयत्र वेति मनूक्तपक्षस्यायं निषेधः। तं कुर्वता मनूक्तमन्यदनुज्ञातं भवति। तच्च दैवं भोजनं, तस्य विधिः स्मृताववगन्तव्यः। आचार्येण तु पित्र्यस्यैव विधिरुच्यते. अस्मद्गृह्योक्तेतिकर्तव्यतामात्रमेव कार्यं, शास्त्रान्तरं दृष्ट्वा न विस्तरः कार्यः, 'सत्क्रियम्' इति मनूक्तेः, 'बह्वल्पं वा' इति वचनाच्चेति। अत्रेतिकर्तव्यताविस्तरो निषिद्धः न तु ब्राह्मणविस्तरः, 'वृद्धौ फलभूयस्त्वम्' इत्याचार्योक्तेः। आचार्यज्ञापितत्वाच्च दैवमप्यावश्यकमिति भावः। *अस्य "काममनाद्ये" इत्यस्य। *काममिति। आपत्कल्पोऽयमिति ज्ञापनार्थम्। *पार्वणवर्जिते इति। 'अथातः पार्वणश्राद्धे काम्य आभ्युदयिके' इति सूत्रोक्तेषु पार्वणम्। *अन्नाभावे सम्पदभावे

(१) 'तद्वर्ज्येषु सर्वश्राद्धेषु' क०

(२) 'अन्नाभावे चेति पाठान्तरं तत्रैव' क० (३) 'मते च' ङ,०

दीपकलिकायां पराशरः—

संपत्तावथ पात्राणामेकैकस्य त्रयस्त्रयः।
पित्रादेर्ब्राह्मणाः प्रोक्ताश्चत्वारो वैश्वदेविके॥

वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

*दशैकं पञ्च वा विप्रान् पार्वणे विनियोजयेत्॥

*अत्र वैश्वदेवे द्वौ चतुरो वोपवेश्य पित्रादीनामेकैकस्य स्थाने एकं त्रीन् पञ्च सप्त नव वोपवेशयेदिति नि-

प्राङ्मुखौ। *उदक् उदङ्मुखाः। *मातामहानामप्येवमिति। संख्यादिङ्नियमयोरतिदेशः। द्वयोरपि श्राद्धयोर्वैश्वदेविकस्य तन्त्रावृत्त्योर्विधानादावृत्तौ प्रयोगविधिभेदः, तन्त्रे च तदैक्यम्। *दशैकम्। एकादश वैश्वदेवे द्वौ, पित्र्ये प्रत्येकं त्रयः। एतद्वाक्यद्वयार्थं दर्शयन्नेव (१)पञ्च वेत्यस्यार्थमाह *अत्रेति। यत्तु—

चत्वारश्चो द्विजाः श्राद्धे दैवे चैको भवेत्तदा।
त्रयः पित्र्ये भवन्त्येव वदन्त्येवं हि सङ्कटे॥
अथवाऽपि त्रयो वा स्युरेकः स्यात्पितृषु त्रिषु।
द्वौ दैवे चैव तु स्यातां विप्रावेकं वदन्ति हि॥

इति, तन्निर्मूलम्। समूलत्वे चाद्यं (२)महालयादिश्राद्धपरं, तत्र पितृवर्गमातामहवर्गैकोद्दिष्टवर्गसत्त्वात्। द्वितीयं तु विष्णुब्राह्मणपरम्, श्राद्धरक्षितृगयाधरब्राह्मणभोजनस्य केषाञ्चिदनुमतत्वात्। वस्तुतस्तु दैवे द्वौ पित्र्ये त्रय इति पञ्च ब्राह्मणाः। अथवा दैवे चत्वारः पित्र्ये त्रय इति सप्त,

अयुजो भोजयेच्छ्राद्धे न समा दैविके स्मृताः।

इति अङ्गिरोवचनात्। न चात्र दैवे द्वौ पित्र्ये पञ्चेति विभागः, त्रिषु पञ्चानामयुग्मसंख्यया विभागासम्भवात्, 'नवावराः' इति सप्तानां विधानात्। नचायं वहुव्रीहिः,

(१) 'पञ्चधेत्य' घ० ङ०। (२) 'महालयतीर्थश्राद्धादिपरम्' ङ०।

पितरस्तस्य तिष्ठन्ति कल्पकोटिशतं दिवि ॥

चन्द्रिकायां मात्स्ये—

पठन्निमन्त्र्य नियमान् श्रावयेत्पैतृकान् बुधः ।
अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः ॥
भवितव्यं भवद्भिश्च मया च श्राद्धकारिणा ॥

यत्तु मनुः—

सर्वायासविनिर्मुक्तैः कामक्रोधविवर्जितैः ।
भवितव्यं भवद्भिर्नः श्वोभूते श्राद्धकर्मणि ॥ इति,

तत्पूर्वेद्युर्निमन्त्रणपरं न तदहः । तत्रैव देवलः—

असम्भवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्रयेत् ।
अज्ञातिनिसमानार्पानयुग्मानात्मशक्तितः ॥

कात्यायनः—*'अनिन्द्येनामन्त्रितो *नापक्रामेत्' (का० दुर्भिक्षे च । *अनिन्द्येन भोज्यान्नेन । *नापक्रामेत् न नाभ्युपगच्छेत् , किन्त्वभ्युपगच्छेदेव । केतनं गृह्य गृहीत्वा शक्तश्चेत् । 'अनिन्द्येनामन्त्रितो शक्तेन न प्रत्याख्यानं कर्तव्यम्' इति गौतमः । तेन निन्द्येनामन्त्रणे भोक्तुमसामर्थ्ये च प्रत्याख्येयमिति गम्यते । इदं च फलालिप्सूनां परान्नभोजनाभ्यनुज्ञामात्रम् ,

काम प्रतिश्रवस्तेषामनिन्द्यामन्त्रिसात्कृते ।

इति देवलोक्तेः । तत्र परान्नभोजनेऽल्पो दोषः न तु दोषसामान्याभावः । तत्रापदि द्रुपदाजपः, आपदाधिक्ये मनस्तापः । अत एव परान्नभोजनं प्रकृत्य मनुः—

लिप्येतैवैनसा विप्रो ज्वलनार्कमयोऽपि सन् । इति ।

निमन्त्रितान् नातिक्रामेत् , तदनन्तरं कस्यचिद्दोषजननेन परस्परातिक्रमे तु न दोषः । निन्द्यानाह याज्ञवल्क्यः—

कदर्यबद्धचौराणां क्लीवरङ्गावतारिणाम् ।

गोभिलः—

*यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे छन्दोगं तत्र भोजयेत् ।
ऋचो यजूंषि सामानि त्रितयं तत्र विद्यते ॥

अत्र वैश्वदेवे विशेषमाह तत्रैव वसिष्ठः—

यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे दैवं तत्र कथं भवेत् ।
*अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च ॥
देवतायतने कृत्वा ततः श्राद्धं समाचरेत् ।

दन्नसमुदायात्स्तोकं स्तोकमुद्धृत्य बुद्ध्यैव पृथक्कृत्य निवेदयेदिति । अङ्गप्रधानजातं च षडुद्देश्यकं,

षडप्यावाहयेत्तत्र षड्भ्यो दद्यात्तथासनम् ।

इत्युत्तरार्द्धात् । एकविप्रश्च षड्दैवत्यार्थे सर्वगुणसम्पन्नः,

अपि वा भोजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
श्रुतशीलादिसम्पन्नमलक्षणविवर्जितम् ॥

इति कौर्मात्,

भोजयेदथवाऽप्येकं ब्राह्मणं पङ्क्तिपावनम् ।

इति अग्निप्रवचनाच्च । *यद्येकमिति । यदि द्वौ ब्राह्मणौ तदा पितृवर्गे मातामहवर्गे च एकैकं नियुञ्ज्यात्, दैवे तु पात्रं कल्प्यम् । 'अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यात्' इति न्यायेन पैतृकस्य प्राधान्याद्वैश्वदेविकस्याङ्गत्वान्नाङ्गानुरोधेन प्रधानबाधो युक्त इति विज्ञानेश्वरादयः ।

*अन्नमिति । प्रकृतस्य प्रकृतश्राद्धीयस्य सर्वस्यान्नस्यैकदेशमन्नं वैश्वदेविकब्राह्मणभोजनपर्याप्तं पात्रे परिविष्य तत्रत्यासने विश्वान् देवानावाह्य तान् पुरोवर्तिन इव ध्यायन् 'पृथिवी ते पात्रम्' इत्यादि जप्त्वा अमुकसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्तुत्वा पित्र्यमन्नं सङ्कल्पयेत् । ततो वक्ष्यमाणसावित्रीजपादिकं कृत्वा पित्र्यविप्रभोजनकाले वैश्वदेविकान्नप्रतिपत्तिमाह—*प्रास्येदिति ।

प्रमादाभावे तु नारायणः—

एतस्मिन्नेनसि प्राप्ते ब्राह्मणो नियतः शुचिः।
यतिचान्द्रायणं कृत्वा तस्मात्पापात्प्रमुच्यते॥

चकः वस्त्रप्रक्षालकः। एषां कदर्यादिसोमविक्रय्यन्तानां त्रैवर्णिकानामन्नं न भोक्तव्यमित्यर्थः। यमोऽपि—

चक्रोपजीवी गान्धर्वः कितवस्तस्करस्तथा।
ध्वजी दारोपजीवी च शूद्राध्यापकयाजकौ॥
कुलालश्चित्रकर्मा च वार्धुषी चर्मविक्रयी॥

चक्रोपजीवी शकटोपजीवी। गान्धर्वः गायकः। ध्वजी मद्यविक्रेता। इतरे प्रसिद्धाः। एते अभोज्यान्ना इत्यर्थः। आपस्तम्बोऽपि—

द्वावेवाश्रमिणौ भोज्यौ ब्रह्मचारी गृही तथा।
मुनेरन्नमभोज्यं स्यात्सर्वेषां लिङ्गिनां तथा॥

मुनिरित्युपलक्षणम्। लिङ्गिनः पाशुपतादयः। अङ्गिराश्च—

षण्मासान् यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विगर्हितम्।
स तु जीवन् भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते॥

यत्तु सौमन्तवं—

गोरसं चैव सक्तूंश्च तैलं पिण्याकमेव च।
अपूपान् भक्षयेच्छूद्रात् यच्चान्यत् पयसा शृतम्॥

यदपि विष्णुपुराणम्—

सम्प्रोक्ष्य विप्रो गृह्णीयाच्छूद्रान्नं गृहमागतम्। इति,

तदापद्विषयम्,

अदत्तान्याग्निहीनस्य नान्नमद्यादनापदि। (या० स्मृ० १-१६०)

इति याज्ञवल्क्योक्तेः।

(य(१)स्य नाश्नन्ति देवाश्च पितरश्च तथाऽतिथिः।

---

(१) कंसान्तर्गतं नास्ति घ०

व्याख्यान्तरं तत्रैव ज्ञेयम् । कारिकाऽपि—

दैवे पित्र्येऽथ वैकैकं सपिण्डीकरणं विना । इति ।

अत्रैकविप्रे साग्नेर्विशेषमाह पृथ्वीचन्द्रोदये प्रचेताः—

एकस्मिन् ब्राह्मणे दैवे साग्नेरग्निर्भवेत्सदा ।
अनग्नेः कुशमुष्टिः स्याच्छ्राद्धकर्मणि सर्वतः ॥

सर्वथा विप्रालाभे तत्रैव हेमाद्रौ (१)च सत्यव्रतः—

निधाय दर्भनिचयमासनेषु समाहितः ।
प्रैषानुप्रैषसंयुक्तं सर्वं श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥

'अत्रानन्यभावात्सत्रे इव ऋत्विक्कार्ये यजमानविधौ न दक्षिणा' इति केचित् । तन्न, अदृष्टार्थाया (२)दक्षिणायाः प्राप्तेः,—

सर्वं तत्त्रिजटे तुभ्यं यच्च श्राद्धमदक्षिणम् ।

इति पाद्मात्;—

विद्ध्याद्धोत्रमन्यश्चेद्दक्षिणार्धहरो भवेत् ।
स्वयं चेदुभयं कुर्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत् ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टाच्च । एवं यतिश्राद्धेऽपि कात्यायनः—

यज्ञव(३)स्तुनि मुष्टौ च स्तम्भे दर्भवटौ तथा ।
दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेषु च ॥

मातृश्राद्धे तु विप्रालाभे सुवासिन्योऽपि भोजनीया इत्याहापरार्के वृद्धवसिष्ठः—

मातृश्राद्धे तु विप्राणामलाभे पूजयेदपि ।
पतिपुत्रान्विता भव्या योषितोऽष्टौ कुलोद्भवाः ॥ इति ।

अष्टाविति वृद्धिश्राद्धविषयम् ।

पाद्मे उत्तरखण्डे—

सकृदभ्यर्चितं लिङ्गं शालग्रामशिलां च यः ।
पीठे संस्थापयित्वा तु श्राद्धं च कुरुते नरः ॥

(१) 'च' नास्ति क० (२) 'दक्षिणायाः' नास्ति क० (३) 'यज्ञवास्तुनि' क०

यदि विप्रो *विलम्बेन तदोक्तमादित्यपुराणे—

आमन्त्रितश्चिरं नैव कुर्याद्विप्रः कदाचन।
देवतानां पितॄणां च दातुरन्नस्य चैव हि॥
चिरकारी भवेद् द्रोही पच्यते नरकाग्निना॥

पृथ्वीचन्द्रोदये यमः—

निमन्त्रितस्तु यो विप्रो ह्य*ध्वानं याति दुर्मतिः।
भवन्ति पितरस्तस्य तं मासं पांसुभोजनाः॥
आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे हिंसां वै कुरुते द्विजः।
पितरस्तस्य तं मासं भवन्ति रुधिराशनाः॥
आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे भारमुद्वहते द्विजः।
पितरस्तस्य तं मासं भवन्ति स्वेदभोजनाः॥
निमन्त्रितस्तु यो विप्रः प्रकुर्यात्कलहं यदि।
पितरस्तस्य तं मासं भवन्ति मलभोजनाः॥

शङ्खः—

निमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे मैथुनं सेवते द्विजः।
श्राद्धं दत्वा च भुक्त्वा च युक्तः स्यान्महतैनसा॥

मैथु(१)नम् ऋतावपि निषिद्धम्।

(मू(२)ल्यान्नदक्षिणादिलोभेनातिक्रमे तु चान्द्रायणं कार्यम्।)

यत्तु निर्धनस्य लोभादिनाऽतिक्रमे दोषाभाववचनं—

विद्यमानधनो विद्वान् भोज्यान्नेन निमन्त्रितः।
कथञ्चिदप्यतिक्रामन् पापः शूकरतां व्रजेत्॥ इति।

तस्य समूलत्वे अत्यावश्यकधनव्यये उपस्थिते निर्धनस्य केतनदक्षिणामात्रेण तदनिर्वाहे लोभादिना तदतिक्रमानुज्ञापरम्। *विलम्बेन आहूतोऽपि श्राद्धकालातिक्रमं करोति। *अध्वानमिति।

(१) 'मैथुनं च' क०। (२) धनुश्चिह्नान्तर्गतं नास्ति ग०।

आ० सू० १-१२) 'केतनं गृह्य शक्तः'।

अथ श्राद्धकर्तृभोक्तृनियमाः। तत्र निमन्त्रितविप्रत्यागेऽपरार्के यमः—

केतनं कारयित्वा तु योऽतिपातयति द्विजम्।
ब्रह्महत्यामवाप्नोति शूद्रयोनौ च जायते॥
आमन्त्र्य ब्राह्मणं यस्तु यथान्यायं न पूजयेत्।
अतिकृच्छ्रासु घोरासु तिर्यग्योनिषु जायते॥

प्रमा(१)दात्त्यागे तु हारीतः—

प्रमादाद्विस्मृतं ज्ञात्वा प्रसाद्यैनं प्रयत्नतः।
तर्पयित्वा यथान्यायं सर्वं तत् फलमश्नुते॥

वैणाभिशस्तवार्धुष्यगणिकागणदीक्षिणाम्॥
चिकित्सकातुरक्रुद्धपुंश्चलीमत्तविद्विषाम्।
क्रूरोग्रपतितव्रात्यदाम्भिकोच्छिष्टभोजिनाम्॥
अवीरास्त्रीस्वर्णकारस्त्रीजितग्रामयाजिनाम्।
शस्त्रविक्रयिकर्मारतन्तुवायश्ववृत्तिनाम्॥
नृशंसराजरजककृतघ्नवधजीविनाम्।
चैलधावसुराजीवसहोपपतिवेश्मनाम्॥
एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा॥ (या० स्मृ० आ० १६३-१६७)

कदर्यः लक्षितः। बद्धः शृङ्खलितः। रङ्गावतारी नटः। वैणः वीणावादनोपजीवी, वीणेति तौर्यत्रिकोपलक्षणम्। दीक्षी दीक्षासंस्कारवान्। अग्नीषोमीयवपाहोमोत्तरं न दोषः, 'असंस्थितेऽग्नीषोमीये यजमानस्य गृहे नाशितव्यम्' इति श्रुतेः। क्रुद्धः दृढतरान्तरकोपः। मत्तः धनादिना गर्वितः। क्रूरः निष्ठुरः। उग्रः परदुःखकृत्। रजकः वस्त्ररागकारी। चैलधा-

(१) 'प्रमादत्यागे' क०

गौडास्तु—

सायंसन्ध्यां परान्नं च छेदनं च वनस्पतेः।
अमावास्यां न कुर्वीत रात्रिभोजनमेव च॥
द्यूतं च कलहं चैव सायंसन्ध्यां दिवाशयम्।
श्राद्धकर्त्ता च भोक्ता च पुनर्भुक्तिं च वर्जयेत्॥

इति कामधेनौ वाराहाद्युक्तेः श्राद्धकर्तुरपि सायंसन्ध्यानिषेधमाहुः। शिष्टास्त्व(१)स्य निर्मूलत्वमाहुः। होमनिषेधस्तु *स्वविषयः,

सूतके च प्रवासे च अशक्तौ श्राद्धभोजने।
एवमादिनिमित्तेषु हावयेन्न तु हापयेत॥

इति छन्दोगपरिशिष्टात्। तत्रैवादित्य(२)पुराणे—

निमन्त्रितस्तु न श्राद्धे कुर्याद्भार्यादिताडनम्॥

चन्द्रिकायां प्रचेताः—

श्राद्धभुक् प्रातरुत्थाय प्रकुर्याद्दन्तधावनम्।
श्राद्धकर्त्ता न कुर्वीत दन्तानां धावनं बुधः॥

हेमाद्रौ जा(३)बालिः—

दन्तधावनताम्बूले तैलाभ्यङ्गमभोजनम्।
रत्यौषधपरान्नं च श्राद्धकृत्सप्त वर्जयेत्॥ इ(४)ति।

विष्णुरहस्ये—

श्राद्धोपवासदिवसे खादित्वा दन्तधावनम्।
गायत्र्या शतसम्पूतमम्बु प्राश्य विशुध्यति॥

न सीमानमतिक्रामेत् श्राद्धार्थं वै निमन्त्रितः।
पर्यटन् सीममध्ये तु न कदाचित् प्रदुष्यति॥

इति ब्रह्माण्डात्, सीम्नः परस्तान्न गच्छेत्। *स्वविषय

(१) 'अस्य नास्ति' छ० ग० (२) 'आदिपुराणे' क०
(३) 'जाबालः' क० (४) 'इति' नास्ति क०

यमः—

*आमन्त्रितस्तु यो विप्रो भोक्तुमन्यत्र गच्छति।
नरकाणां शतं गत्वा चाण्डालेष्वभिजायते ॥

तत्रैव देवलः—

पूर्वं निमन्त्रितोऽन्येन कुर्यादन्यप्रतिग्रहम् ।
भुक्ताहारोऽथवा भुङ्क्ते सुकृतं तस्य नश्यति ॥

वृथापाकः स विज्ञेयः तस्य नाद्यात् कथञ्चन ॥
योऽगृहीत्वा विवाहाग्निं गृहस्थ इति मन्यते ।
अन्नं तस्य न भोक्तव्यं वृथापाको हि स स्मृतः ॥

देवलः—

परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ।
अपचस्य च भुक्त्वाऽन्नं द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

एतच्चाभ्यासविषयम् ।

गृहीत्वाऽग्निं समारोप्य पञ्चयज्ञान्न निर्वपेत् ।
परपाकनिवृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्तितः ॥
पञ्चयज्ञान् स्वयं कृत्वा परान्नमुपजीवति ।
सततं प्रातरुत्थाय परपाकरतस्तथा ॥
गृहस्थधर्मवृत्तो यो ददाति परिवर्जितः ।
ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैरपचः परिकीर्तितः ॥

एवमन्येऽप्यभोज्यान्ना अन्यतो ज्ञे(१)याः ।

*आमन्त्रित इति । आमन्त्रणमङ्गीकृत्य सत्यपि सामर्थ्ये पश्चान्निवारणं चेत् कुर्यात् तदा मनुः—

केतितस्तु यथान्यायं हव्यकव्ये द्विजोत्तमः ।
कथञ्चिदप्यतिक्रामन् पापः शूकरतां व्रजेत् ॥ इति । (म० स्मृ० ३–१९०)

(१) 'बोध्याः' ङ०

न शक्नोति स्वयं कर्तुं यदा ह्यनवकाशतः।
श्राद्धं शिष्येण पुत्रेण तदाऽन्येनापि कारयेत्॥
नियमानाचरेत्सोऽपि नियतांश्च वसुन्धरे।
यजमानोऽपि तान्सर्वानाचरेत्सुसमाहितः॥

इति हेमाद्रौ वाराहोक्तेः। स्त्रियास्तु पाद्मे—

मुक्तकच्छा तु या नारी मुक्तकेशी तथैव च।
हसते वदते चैव निराशाः पितरो गताः॥

आश्वलायनः—

श्राद्धेऽह्नि भोजयेद्धास्तौ न बालानपि यत्नतः।
प्राक्पिण्डदानाद्गन्धाद्यैर्नालङ्कुर्यात्स्वविग्रहम्॥

वास्तौ गृहे।

अथ श्राद्धवस्तूनि। तत्रादौ *कुशाः पृथ्वीचन्द्रोदये दक्षः—

समित्पुष्पकुशादीनां द्वितीयः परिकीर्तितः।

अष्टधा भक्ते दिने द्वितीयो भाग इत्यर्थः। तत्रैव यमः—

समूलस्तु भवेद्दर्भः पितॄणां श्राद्धकर्मणि।
मूलेन लोकान् जयति शक्रस्य सुमहात्मनः॥

व्यासः—

तर्पणादीनि कर्माणि पितॄणां यानि कानिचित्।
तानि स्युर्द्विगुणैर्दर्भैः ससपत्रैर्विशेषतः॥

शालङ्कायनः—

सपिण्डीकरणं यावदृजुदर्भैः पितृक्रिया।
सपिण्डीकरणादूर्ध्वं द्विगुणैर्विधिवद्भवेत्॥

---

*कुशा इति। दर्भकुशयोर्भेदमाह कौशिकः—

सप्तपत्राः शुभा दर्भास्तिलक्षेत्रसमुद्भवाः।
अप्रसूता स्मृता दर्भाः प्रसूतास्तु कुशाः स्मृताः॥
समूलाः कुतपाः प्रोक्ताश्छिन्नाग्रास्तृणसंज्ञिताः॥

ऋतु(१)कालं नियुक्तो वा नैव गच्छेत्स्त्रियं क्वचित् ।
तत्र गच्छन्नवाप्नोति ह्यनिष्टानि फलानि तु ॥ इति

तत्र माधवीये च वृद्धमनूक्तेः;

श्राद्धं करिष्यन् कृत्वा वा भुक्त्वा वाऽपि निमन्त्रितः ।
उपोष्य च तथा भुक्त्वा नोपेयाच्च ऋतावपि ॥
भोक्ष्यन् करिष्यन् श्वः श्राद्धं पूर्वरात्रौ प्रयत्नतः ।
व्यवायं भोजनं चापि ऋतावपि विवर्जयेत् ॥ इति

तत्रैवाश्वलायनोक्तेश्च । विज्ञानेश्वरेण तु श्राद्धे ऋतौ गच्छतोऽपि न दोष इत्युक्तं तत्त्वगतिक(२)गतित्वे ज्ञेयम् । बृहस्पतिः—

द्विनिशं ब्रह्मचारी स्याच्छ्राद्धकृद्ब्राह्मणैः सह ।
अन्यथा वर्तमानौ तु स्यातां निरयगामिनौ ॥
पुनर्भोजनमध्वानं भारमायासमैथुनम् ।
श्राद्धकृच्छ्राद्धभुक् चैव सर्वमेतद्विवर्जयेत् ॥
स्वाध्यायं कलहं चैव दिवास्वापं तथैव च ॥

यत्तु श्राद्धकारिकायां पुराणसमुच्चये—

कृत्वा तु रुधिरस्रावं न विद्वान् श्राद्धमाचरेत् ।
एकं द्वे त्रीणि वा विद्वान् दिनानि परिवर्जयेत् ॥ इति,

तन्निर्मूलम् । पृथ्वीचन्द्रोदये यमः—

पुनर्भोजनमध्वानं भाराध्ययनमैथुनम् ।
सन्ध्यां प्रतिग्रहं होमं श्राद्धभोक्ताऽष्ट वर्जयेत् ॥ इति ।

(३)तत्र सन्ध्यानिषेधः प्रायश्चित्तात् पूर्वं ज्ञेयः । यथाऽऽहोशनाः—

दशकृत्वः पिबेदापो गायत्र्या श्राद्धभुक् द्विजः ।
ततः सन्ध्यामुपासीत जपेच्च जुहुयादपि ॥

---

(१) 'ऋतुकालं' क० (२) 'तत्त्वगतिकत्वे' क० (३) 'तत्र नास्ति' छ० ग०

बौधायनः—

हस्तयोरुभयोर्द्वौ द्वावासनेऽपि तथैव च ।

दर्भग्रहणे मन्त्रमाह शङ्खः—

विरिञ्चिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज ।

नुद सर्वाणि पापानि दर्भ स्वस्तिकरो भव ॥

स्मृत्यर्थसारे—

हुंफट्कारेण मन्त्रेण सकृच्छित्त्वा समुद्धरेत् ।

भारद्वाजः—

प्रेतक्रियार्थं पित्र्यर्थमभिचारार्थमेव च ।

दक्षिणाभिमुखश्छिन्द्यात्प्राचीनावीतिको द्विजः ॥

कुशाभावेऽपरार्के सुमन्तुः—

कु(१)शाः काशाः शरो गुन्द्रो यवा दूर्वाऽथ वल्वजाः ।

गोकेशमुञ्जकुन्दाश्च पूर्वाभावे परः परः ॥

इत्यपि । अस्याचमनाङ्गत्वमाह कात्यायनः—

सपवित्रः सदर्भो वा कर्माङ्गे पितृकर्मणि ।

अशून्यं तु करं कृत्वा सर्वत्राचमनं चरेत् ॥

सर्वकर्माङ्गत्वं च शातातपः—

जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृकर्मणि ।

सव्यापसव्यौ कुर्वीत सपवित्रौ करौ बुधः ॥

पवित्रे च ग्रन्थिमाहात्रिः—

ब्रह्मयज्ञे जपे चैव ब्रह्मग्रन्थिर्विधीयते ।

भोजने वर्तुलः प्रोक्तः एवं धर्मो न हीयते ॥

द्विगुणीकृतानां दर्भशिखानां पार्श्वं प्रदक्षिणम् अर्धवेष्टनं विधाय पश्चाद्भागेन यदा प्रवेशयेत्तदा वर्तुलो ग्रन्थिः । स एव यदा प्रादक्षिण्येन समवेष्टनं विधाय पुरोभागेन प्रवेशयेत्तदा ब्रह्मग्रन्थि-

---

(१) 'कुशः काशः' क० छ० ।

पुनर्भोजनमध्वानं यानमायासमैथुनम् ।
दानप्रतिग्रहौ होमं श्राद्धभुक् त्वष्ट वर्जयेत् ॥

सोमोत्पत्तौ—

वनस्पतिगते सोमे यस्तु हिंस्याद्वनस्पतिम् ।
घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥

एतद्विहितध्मादिव्यतिरेकेण ।

वनस्पतिगते सोमेऽनड्‌हो यस्तु वाहयेत् ।
नाश्नन्ति पितरस्तस्य दश वर्षाणि पञ्च च ॥
वनस्पतिगते सोमे मन्थनं यस्तु कारयेत् ।
गावस्तस्य प्रणश्यन्ति चिरकालमुपस्थिताः ॥

वनस्पतिगतस्वरूपमाह पृथ्वीचन्द्रोदये व्यासः—

त्रिमुहूर्तं वसेदर्के त्रिमुहूर्तं वसेज्ज(१)ले ।
त्रिमुहूर्तं वसेद्गोषु त्रिमुहूर्तं वनस्पतौ ॥

कालिकायां वृद्धमनुः—

निमन्त्र्य विप्रांस्तदहर्वर्जयेन्मैथुनं *क्षुरम् ।
प्रमत्ततां च स्वाध्यायं क्रोधाशौचे तथाऽनृतम् ॥

केचिन्निमन्त्रणात्पूर्वं शुद्ध्यर्थं पूर्वेऽह्नि क्षौरं कुर्वन्ति, तत्र मूलं मृग्यम् । मरीचिः—

षष्ठ्यां पर्वसु पक्षादौ रिक्ताभद्रातिथिष्वपि ।
पाते श्राद्धे व्रताहे च क्षौरं वर्ज्यं निशासु च ॥

यदा कर्तुरशक्त्या तत्पुत्रशिष्यादिः श्राद्धं करोति तदा कर्त्रा प्रतिनिधिना च प्रागुक्तनियमाः कार्याः, इति । अन्यहोमकर्तुरभावे स्वयमेव प्रायश्चित्तानन्तरं होमः कार्यः, 'दशकृत्व' इति वचनात् । *क्षुरमिति । नखकृन्तनाद्युपलक्षणम् ।

(१) 'जले वसेत्' क०

लघुहारीतः—

पथि दर्भाश्रितौ दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।
स्तरणासनपिण्डेषु षट् कुशान् परिवर्जयेत् ॥
ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भा ये दर्भाः पितृतर्पणे ।
हता मूत्रपुरीषाभ्यां तेषां त्यागो विधीयते ॥

हेमाद्रौ—

*अन्यानि च पवित्राणि कुशदूर्वात्मकानि च ।
हेमात्मकपवित्रस्य ह्येकां नार्हन्ति वै कलाम् ॥

अथ हविः । हेमाद्रौ प्रचेताः—

कृष्णमाषास्तिलाश्चैव श्रेष्ठाः स्यु*र्यवशालयः ।
*महायवा व्रीहियवास्तथैव च मधूलिकाः ॥
*कृष्णाः श्वेताश्च*लोहाश्च ग्राह्याः स्युः श्राद्धकर्मणि ॥

महायवा वेणुबीजम् । मधूलिका*यावनाला इति

रक्तश्लेष्मास्थिभिः स्पृष्टः क्रियायुक्तः पुरा धृतः ।
उच्छिष्टजनसंस्पृष्टः कुशो ज्ञेयः क्रियारिपुः ॥

हारीतश्च—

येत्वन्तर्गर्भिता दर्भा ये च च्छिन्ना नखैस्तथा ।
क्वाथिताश्चाग्निना ये च तान् दर्भान्परिवर्जयेत् ॥

इत्यादि । *अन्यानि चेति दर्भपवित्रासत्त्वे । तत्सत्त्वे त्वे-तद्धेयमेव, विकल्पितयोरिव कल्पानुकल्पितयोरेकार्थविरोधित्वात् ।

*यवशालयः । यवाः शितशूकाः । शालयः कलमाद्याः । 'यवशालिः शालिभेदः' इति(१)माधवानुमतम् । *महाय-वव्रीहियवौ यवभेदौ । 'महायवा वेणुबीजम्' इति पाठस्तु न माधवानुमतः । *कृष्णाः स्थलजाः कृष्णवर्णव्रीहयः । *लो-हाः रक्तशालयः । प्रागुक्तस्यैव विवरणमित्यन्ये । *यावनाला

---

(१) 'माधवानुक्तं' घ० ङ झ० ।

शङ्खः—

*अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्॥

हारीतः—

*पवित्रं ब्राह्मणस्यैव चतुर्भिर्दर्भपिञ्जुलैः।
एकैकं न्यूनमुद्दिष्टं वर्णे वर्णे यथाक्रमम्॥

स्मृत्यर्थसारे—

सर्वेषां वा भवेद्द्वाभ्यां पवित्रं ग्रन्थितं*नवम्॥

रत्नावल्याम्—

द्वयोस्तु पर्वणोर्मध्ये पवित्रं धारयेद्बुधः॥

हेमाद्रौ स्कान्दे—

अनामिकाधृता दर्भा ह्येकानामिकयापि वा।
द्वाभ्यामनामिकाभ्यां तु धार्ये दर्भपवित्रके॥

पवित्राभावे (१)तु तत्रैव सुमन्तुः—

समूलाग्रौ विगर्भौ तु कुशौ द्वौ दक्षिणे करे।
सव्ये चैव तथा त्रीन्वै बिभृयात्सर्वकर्मसु॥

---

*अनन्तर्गर्भि अनन्तगर्भं एकः। कुश एव पवित्रं कौशमिति स्वार्थे तद्धितः। आज्योत्पवने च तादृशे द्वे पवित्रे ग्राह्ये, 'पवित्राभ्यामाज्यमुत्पुनाति' इति सूत्रात्। तथा च पवित्रं यत्र कुत्रचित्कर्मणि द्विदलं पवित्रद्वयात्मकं विज्ञेयमिति, न तु दलद्वयोपेतकुशद्वयात्मकम्, पदार्थैकदेशतया कुशे द्विदलानन्वयात् सापेक्षतया कौशमिति तद्धितासम्भवाच्च। धार्यं पवित्रमाह-*पवित्रमिति। 'पिञ्जुलं कुशपत्रे स्यात्' इति कोशः। *नवमिति।

त्रिभिस्तु शान्तिके कार्यं पौष्टिके पञ्चभिस्तथा।
चतुर्भिश्चाभिचाराख्यं कुर्वन् कुर्यात्पवित्रकम्॥

---

(१) 'तु'नास्ति क० छ०

हेमाद्रौ कार्ष्णाजिनिः—

*यदिष्टं जीवतश्चासीत्तद्द्यात्तस्य यत्नतः ।
स तृप्तो दुस्तरं मार्गं ततो याति न संशयः ॥

कलिकायामाश्वलायनः—

कदल्यादिफलैः शस्तैर्मूलैरार्द्रादिकैरपि ।
गोरसैर्मधुना दध्ना श्राद्धे संतर्पयेत् पितॄन् ॥
कदल्याम्रफलादीनि श्राद्धे सम्पादयेत्सुधीः ॥

हेमाद्रौ पृथ्वीचन्द्रोदये च मार्कण्डेयः—

गोधूमैरिक्षुभिर्मुद्गैः सतीनैश्चणकैरपि ।
श्राद्धेषु दत्तैः प्रीयन्ते मासमेकं पितामहाः ॥
विदार्या च भरुण्डैश्च तिलैः शृङ्गाटकैस्तथा ।
क(१)ञ्चुकैश्च तथा कन्दैः कर्कन्धूबदरैरपि ॥
पालेवतैरारुकैश्चाप्यक्षोटैः पनसैस्तथा ।
काकोल्या क्षीरकाकोल्या तथा पिण्डालकैः शुभैः ॥
लाजाभिश्च सधानाभिस्त्रपुसोर्वारुचिर्भटैः ।
सर्षपाराजशाकाभ्यामिङ्गुदै राजजम्बुभिः ॥
प्रियालामलकैर्मुख्यैः फल्गुभिश्च तिलण्टकैः ।
वेत्राङ्कुरैस्तालकन्दैश्चुक्रिकाक्षीरिकावचैः ॥
लोचैः समोचैर्लकुचैस्तथा वै बीजपूरकैः ।
मुञ्जातकैः पद्मफलैर्भक्ष्यभोज्यैश्च संस्कृतैः ॥
रागखाण्डवचोष्यैश्च त्रि(२)जातकसमन्वितैः ।
दत्तैस्तु मासं प्रीयन्ते श्राद्धेषु पितरो नृणाम् ॥

पौष्कराः पद्मबीजम् । कोविदारः काञ्चनारः । निष्पावः वल्लः । *यादिष्टमिति । अनिष्टासाधनत्वेन सर्वादीच्छाविषयत्वमिष्टत्वम् । अदनीयस्यान्नमिष्टं 'हविष्यं च' इति

(१) 'कैचुकै' क० छ० । (२) 'द्विजातक' ग० ।

काशादौ विशेषमाह शङ्खः—

काशहस्तस्तु नाचामेत्कदाचि*द्विधिशङ्कया।
प्रायश्चित्तेन युज्येत दूर्वाहस्तस्तथैव च॥

पृथ्वीचन्द्रोदये यमः—

मासिमास्युद्धृता दर्भा मासिमास्येव (१)चोदिताः।

षट्त्रिंशन्मते—

मासेन स्यादमावास्या दर्भो ग्राह्यो नवः स्मृतः।

गृह्यपरिशिष्टे—

*ये च पिण्डाश्रिता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम्।
अमेध्याशुचिलिप्ता ये तेषां त्यागो विधीयते॥

रिति हेमाद्रिः। एतेन भोजने पवित्रस्याप्यावश्यकत्वं गम्यते।
*विधिशङ्कयेति।

सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम्।
नोच्छिष्टं तत्पवित्रं तु भुक्त्वोच्छिष्टं तु वर्जयेत्॥

इति विधेरनुकल्पेऽपि प्रवृत्तिशङ्कयेत्यर्थः।

मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भोच्चयो मतः।
अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः॥

इत्युपयुक्तानामप्यन्यत्र विनियोज्य(२)त्वात्तदपवादमाह-*ये चेति। अग्राह्यान् कुशानाह भरद्वाजः—

शुना शूद्रवराहेण मार्जारेणैकचक्षुषा।
खरेण कुक्कुटेनैव स्पृष्टः कर्मरिपुः कुशः॥
कृमिना कृकलासेन पतितेनान्त्यजेन च।
भिषजा रोगिणा स्पृष्टः कुशः कर्मस्वशोभनः॥
देवलेन च पण्ढेन व्रात्येनाज्ञातजन्मना।
वर्ज्यः सूतकिना स्पृष्टः कुशोऽनुष्ठेयकर्मसु॥

(१) 'ते स्मृताः। मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भोच्चयो मतः अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः। षट्त्रिं' क०।
(२) 'त्वात्तत्राह' ङ।

र्षपा इति दीर्घश्छान्दसः । प्रियालं चिरौंजी । फल्गु उडुम्बरम् । तिलपर्णकं *पटोलम् । तालकन्दः कन्दविशेषः । चुक्रिका तिन्तिणी चि(१)म्बा । क्षीरिका खीराणि । मोचं कदलीफलम् । लकुचं वडहरम् । मुञ्जातकं गौडदेशे प्रसिद्धम् । पद्मफलं गट्टा । रागखाण्डवः—

पिप्पलीशुण्ठियुक्तस्तु मुद्गयूषस्तु खाण्डवः ।
रागखाण्डवतां याति शर्करासंयुतं तु तत् ॥

इत्युक्तः पानविशेषः । त्रिजातं लवङ्गैलापत्रकाणि ।
मदनरत्ने कौर्मे—

*कालशाकं च वास्तूकं मूलकं कृष्णनालिका ।
प्रशस्तानीति शेषः ।

हेमाद्रौ पृथ्वीचन्द्रोदये च वायुपुराणे—

कालशाकं महाशाकं द्रोणशाकं तथार्द्रकम् ।
बिल्वामलकमृद्वीकापनसाम्रातदाडिमम् ॥
चव्यं पालिवताक्षोटं खर्जूरं च कसेरुकम् ।
कोविदारश्च कन्दश्च पटोलं बृहतीफलम् ॥
पिप्पली मरिचं चैव एला शुण्ठी च सैन्धवम् ।
शर्करागुडकर्पूरबदरीद्रोणपत्रकम् ॥

तथा—

मधुकं रामठं चैव कर्पूरं गुडमेव च ।

राजशाकं कृष्णसर्षपः । इङ्गुदः तापसतरुफलम् । *पटोलं स्वादु । लोचं नारिकेरं "नारिकेरफलं लोचम्" इति कोशः । बीजपूरं मातुलिङ्गम् ।

*कालशाकं कालिकाख्यमुत्तरदेशे । एतेन कृष्णनालिका तदन्येति सिद्धम् ।

(१) 'चिम्बी वा' क० छ० ।

हेमाद्रिः कल्पतरुश्च । भारते—

वर्धमानतिलं श्राद्धमक्षय्यं मनुरब्रवीत् ।
सर्वकामैः स यजते यस्तिलैर्यजते पितॄन् ॥

चन्द्रिकायां देवलः—

इष्टापूर्ते मृताहे च दर्शवृद्ध्यष्टकासु च ।
पात्रेभ्यस्तेषु कालेषु देयं नैव कुभोजनम् ॥

सा(१)यणीये—

*अगोधूमं च यच्छ्राद्धं माषमुद्गविवर्जितम् ।
तैलपक्वेन रहितं कृतमप्यकृतं भवेत् ॥

हेमाद्रावत्रिः—

अगोधूमं च यच्छ्राद्धं कृतमप्यकृतं भवेत् ।

तत्रैव ब्राह्मे—

यवैर्व्रीहितिलैर्माषैर्गोधूमैश्चणकैस्तथा ।
सन्तर्पयेत् पितॄन् मुद्गैः श्यामाकैः*सर्षपद्रवैः ॥
नीवारैर्हरिश्यामाकैः प्रियङ्गुभिरथार्चयेत् ॥

इति । तद्विशेषा इत्यर्थः । शालिविशेषा इत्यपि स एव । धान्यविशेषा इति माधवः । महुलीति प्रसिद्धो दीर्घगोधूम इति तदर्थविदः । *अगोधूममिति गोधूमादेरत्यावश्यकत्वार्थम् । तैलयावनालयोरापत्कल्पत्वमाह निगमः—

यावनालानपि तथा वर्जयन्ति विपश्चितः ।
तैलमप्यापदि प्राज्ञाः सम्प्रयच्छन्ति याज्ञिकाः ॥

तैलमपि वर्जयन्ति । आपदि तु उभयमपि सम्प्रयच्छन्तीत्यर्थः *सर्षपाः गौराः । मार्कण्डेयः—

नीवाराः पौष्कराश्चैव वन्यानां पितृतृप्तये ।
प्रियङ्गवः कोविदारा निष्पावाश्चात्र शोभनाः ॥

(१) 'सायनीये' क० ।

सिद्धं वा । खर्जूरं खजूर इति प्रसिद्धम् । कसेरुः जलजः कन्दः । कोविदारः *कञ्चनारसं(१)दृशः । तालकन्दः तालमूली । बिसं भसीडम् । शतकन्दः शतावरी । (२)शीतकन्दः शालूकं, मेरुकीति प्रसिद्धम् । कालेयं करालसंज्ञः शाकः, दारुहरिद्रा वेति पृथ्वीचन्द्रोदयः । सुनिषण्णं *कर्कटीसदृशं सुलटीया इति गौडप्रसिद्धम् । *सुवर्चलं शा(३)कविशेषः । *कट्फलं श्रीपर्णीवृक्षफलम् । कौङ्कणी *अम्लरसा द्राक्षा । तिन्दुकं डिण्डिसमिति केदेवः *तिन्दुफलं वा । ग्रीवकं फलविशेषः । चारं क्षुद्रतालम् । मधुसाह्वयं मधूकपुष्पं फलं वा । *वैकङ्कतं वैञ्चीति गौडख्यानम । परूपकं *परूसमिति प्र-

आलमिति गौडाः । *काञ्चनारसदृश इति । माकू काञ्चनार इति व्याख्यातमपि व्याख्यातम्,

कूष्माण्डालाबुवार्ताककोविदारांश्च वर्जयेत् ।

इति काञ्चनारनिषेधात् । अयं च करकापरपर्यायः । *क(४)र्कटीति । सुलटीयेति गौडाः । *सुवर्चलं सुमसुमीति गौडाः । च(५)ञ्चुः कचूरेत्यतिप्रसिद्धः । *कट्फलमिति । कायफलमिति महाराष्ट्राः । *अम्लेति । 'स्वादूनि' 'मधुराणि' इति च सम्भवाभिप्रायेणोपात्तेष्वपि योजनीयम् । *तिन्द्विति पाठद्वयेऽप्यर्थः । *वैकङ्कतं स्रुवावृक्षफलम् । *परूसमिति प्रसिद्धमिति । परशुरामक्षेत्रमध्यं दीर्घमूलकं तुण्डकेरीफलमि-

(१) 'सदृश' नास्ति क. छ. (२) 'शीतकन्दः' नास्ति ग. छ.

(३) 'सुवर्चल सुमसुमीति गौड़प्रसिद्धं' क. छ.

(४) 'कर्कटीति' इत आरभ्य 'गौडाः' पर्यन्तं टीकाग्रन्थो मूल'क' 'छ' पुस्तकानुरोधिपाठानुवादो दृश्यते ।

(५) चञ्चुरित्यस्य मूले स्थितिर्नैव दृश्यते इति चिन्त्यमिदं प्रतीकम् । 'चञ्चुः चुञ्चुरित्यतिप्रसिद्धः' च पुस्तके ।

एषां कोशहेमाद्र्यादिव्याख्यावैद्यकाद्यनुसारेण मध्यदेशभाषया नामान्युच्यन्ते। सतीनैः कलायैः, 'कलायस्तु सतीनकः' इत्यमरः। वटूरीति प्रसिद्धैः। विदार्याः *तत्कन्देन। *भरुण्डं जलजं 'मखाणा' इति श्राद्धमञ्जर्याम्। *(१)कूष्माण्डमित्यन्ये। *शृङ्गाटकं सिंघाडा। *कञ्चु(२)कः कंचनारः। *कन्दः सूरणः, 'अर्शोघ्नः सूरणः कन्दः' इत्यमरः। कर्कन्धूः वन्यं*सूक्ष्मं बदरम्। *पालेवतं कोशातकी। *आरुकम् अरुई। अक्षोटम् अखरोटः। काकोलीक्षीरकाकोल्यौ गौडेषु प्रसिद्धे। पिण्डालकं सुथनी। (महा(३)राष्ट्राणां मोहलकन्द इति प्रसिद्धम्)। *त्रपुसादयस्त्रयः कर्कटीभेदाः। *चिर्भटं खर्बुजम्। स-

हविष्यत्वेन विशेषणात्। *तत्कन्देन भूकूष्माण्डीकन्देन। कृष्णवर्णभूकूष्माण्डफलमिति माधवः। *भरुण्डं काश्मीरदेश इति केचित्। *कूष्माण्डमिति। कूष्माण्डनिषेधस्तु अल्पतत्परः, वर्ज्यानुवृत्तौ

स्वल्पं तु कूष्माण्डफलं वज्रकन्दश्च पिप्पली।

इति भरद्वाजोक्तेः। बहुशः कूष्माण्डनिषेधात् स्वल्पनिषेधो दोषाधिक्यार्थ इति भरुण्डं न कूष्माण्डमित्यस्वरसः। भूकूष्माण्डमिति वा पाठः। *शृङ्गाटक इति। आमशृङ्गाटकस्तु निषिद्ध इति श्राद्धदीपः। *कञ्चुक इति। कर्चूर इत्याख्यः शाक इति माधवः। *कन्द इति। वज्रकन्दस्तु निषिद्ध इति श्राद्धदीपः। कर्कन्धूबदरयोः पुनरुक्तिवारकं—*सूक्ष्ममिति। *पालेवतं जम्बीरानुकारिफलभेद इत्यन्ये। *आरुकम् अरण्यैर्वारुकमित्यन्ये। *त्रपुसं स्थूलकर्कटीभेदः। उर्वारुः स्वादुकर्कटी। चिर्भटं तिक्तकर्कटी। अर्थान्तरमाह—*चिर्भटमिति।

(१) 'भूकूष्माण्ड' क० ग० छ०। (२) 'कंचुकः' क० छ०।
(३) कंसान्तर्गतं नास्ति क० छ०।

*लोहामिषं *कालशाकं मांसं वार्ध्रीणसस्य च ॥'

निगमः—

त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम् ।
वार्ध्रीणसं तु तं प्राहुर्याज्ञिकाः श्राद्धकर्मणि ॥

वार्ध्रीणसो जरच्छाग इति मेधातिथिः । कात्यायनः-

'छागो(१)स्रमेषानालभ्य शेषाणि क्रीत्वा लब्ध्वा वा स्वयं मृतान्वाहृत्य पचेत्' । कौर्मे—

क्रीत्वा लब्ध्वा स्वयं वाऽथ मृतानाहृत्य वा द्विजः ।
दद्याच्छ्राद्धे प्रयत्नेन तदस्याक्षय्यमुच्यते ॥

श्राद्धे दत्तस्य मांसस्याभक्षणे दोषमाह मनुः—

नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नात्ति मानवः ।
स प्रेत्य पशुतां याति संभवानेकविंशतिम् ॥

अत्र बहुषु वचनेषु श्राद्धे मांसमधुनोः प्राशस्त्योक्तेः,

विना मांसेन यच्छ्राद्धं कृतमप्यकृतं भवेत् ।

इति हेमाद्रौ देवलोक्तेः,

यच्छ्राद्धं मधुना हीनं तद्रसैः सकलैरपि ।
मिष्टान्नैरपि संयुक्तं पितॄणां नैव तृप्तये ॥
अणुमात्रमपि श्राद्धे यदि न स्याच्च माक्षिकम् ।
नामापि कीर्तनीयं स्यात् पितॄणां प्रीतये ततः ॥

इति हेमाद्रौ ब्राह्मोक्तेश्च मांसमधुनोः श्राद्धे नियतत्वं गम्यते । गौडनिबन्धे मात्स्य(२)सूक्ते—

मध्वभावे गुडो देयः क्षीरस्य च तथा दधि ।

वो ह्नि शल्कः । शल्लक इत्यन्ये । *लोहः लोहितवर्णच्छागः । कृष्णवर्ण इत्येके । लोहपृष्ठनामा शकुनिरित्यन्ये । *कालशाकं कालिका ।

(१) उस्रो वृषभः । अत्र छागसन्नियोगेनोस्रग्रहणं कल्पान्तरविषयं ज्ञेयम् । (२) 'मात्स्यसुमन्तू' ग०

श्राद्धकर्मणि शस्तानि सैन्धवं त्रपुसं तथा ॥

रामठं हिङ्गु ।

कसेरुः कोविदारश्च तालकन्दस्तथा बिसम् ।
तमालं शतकन्दश्च मध्वालुः शीतकन्दकम् ॥
कालेयं कालशाकं च सुनिषण्णं सुवर्चलम् ।
मांसं शाकं दधि क्षीरं चाम्बुवेत्राङ्कुरस्तथा ॥
कट्फलं कौङ्कणी द्राक्षा तिन्दुकं मोचमेव च ।
अलाबुं ग्रीवकं चारं कर्कन्धुर्मधुसाह्वयम् ॥
वैकङ्कतं नारिकेलं शृङ्गाटकपरूषकम् ॥
पिप्पलीमरिचे चैव पटोलं बृहतीफलम् ॥
एवमादीनि चान्यानि स्वादूनि मधुराणि च ।
नागरं चार्द्रकं देयं दीर्घमूलकमेव च ॥ (१)इति ।

तथा—

शर्कराक्षीरसंयुक्ताः पृथुका नित्यमक्षयाः ।

द्रोणशाकं *(२)'गूम' इति प्रसिद्धम् । मृद्वीका द्राक्षा । *आम्रातम् आंबाडा इति प्रसिद्धो वृक्षः तत्फलं च । *पालिवतं जम्बीरम् पालि(३)आलमिति गौडप्र-

---

*गूमेति । कुम्भेति महाराष्ट्राः । *आम्रातं कपीतक इति वृद्धाः, अम्बाडी इति देशीयाः । राताम्बा इति वृक्षे, तत्फले च आम्बसोल इति महाराष्ट्राः । चव्यं चविका । 'भव्यम्' इति वा पाठः । भव्यं कर्मरङ्गं कम्रक इति तुरुष्काः । मधुकं मधुकफलम् । बि(४)सम् पद्मिनीमुलम् । सुनिषण्णं वितुन्नशाकम् इति वृद्धाः । *पालवितमिति । पारावतमिति पाठेऽपि पालि-

---

(१) 'इति' नास्ति क.　　(२) 'गूमा' क.

(३) 'उपानिआलम्' क., 'पानिआलं' छ.

(४) यद्यपि 'घ' 'छ' पुस्तकेषु "बिसं पद्मिनीफलम्" इति "मधुकं मधुकफलम्" इत्यस्मात्पूर्वं वर्तते परमस्माभिरग्रे मूलप्रतीकानुरोधेन स्थापितम् ।

*भागवतेऽपि—

न दद्यादामिषं श्राद्धे न चाद्याद्धर्मतत्त्ववित् ।
मुन्यन्नैः स्यात्परा प्रीतिर्यथा न पशुहिंसया ॥

तथेति शेषः ।

अत्र केचित्—

मुन्यन्नं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रियवैश्ययोः ।
मधु प्रधानं शूद्रस्य सर्वेषां वाऽविरोधि यत् ॥

इति हेमाद्रौ पुलस्त्योक्त्या *व्यवस्था*माहुः ।

स्य कलिक्षारसागरसमुत्तरणतरणिं श्रीभागवतं प्रमाणयति—*भागवतेऽपि न दद्यादिति । *व्यवस्थामिति । क्षत्रियवैश्ययोरेव मांसमिति वचनव्यक्त्या सर्वेषां मांसदानविधीनां क्षत्रियवैश्यपरत्वावगमान्न ब्राह्मणस्य श्राद्धे मांसदानसम्भवः । न च मांसमेव क्षत्रियवैश्ययोरिति कुतो नार्थः ? सर्ववर्णानामप्रतिषिद्धद्रव्यविधानानुपपत्तेः, तुल्यन्यायेन 'मुन्यन्नमेव ब्राह्मणस्य' इति वचनव्यक्त्या द्रव्यान्तरविधीनामानर्थक्यापाताच्च । न च प्रधानपदानुषङ्गान्मांसमेव क्षत्रियवैश्ययोः प्रधानमित्यर्थः, "याते अग्नेरजाशया हराशया" "इष एकपदूर्जेद्विपदी" इत्यादावनुषङ्गं विना साकाङ्क्षत्वस्य, एवं "चित्पतिस्त्वा पुनातु वाक्पतिस्त्वा पुनातु देवस्त्वा सविता पुनातु" इत्यत्र तेनैव पदेन अग्रे "वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः" इत्यस्यान्वयस्य चानुषङ्गे प्रमाणत्वात्; प्रकृते च तदभावात् । *आहुरिति अस्वरसः । एवमपि काम्यमांसदानवारणं न स्यात् , "सप्तदश वैश्यस्य सामिधेन्यः" इत्यस्य वैश्यस्य सप्तदशैव सामिधेन्य इति वचनार्थमुपेक्ष्य तस्य नित्यपरत्वसम्भवाद् वैश्यं प्रति काम्यैकविंशसामिधेन्यनुवचनस्य सिद्धान्तितत्वात् । अत एव विज्ञानेश्वरेण मुन्यन्नं नीवारादि यच्छ्राद्धयोग्यमुक्तं तद्ब्राह्मणस्य प्रधानं समग्रफलदम् । एवमग्रेऽपि एतत्त्रयव्यतिरिक्तं यदविरोधि

सिद्धम्। नागरं शुण्ठी। पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे—

(आम्र(१)माम्रातकं बिल्वं दाडिमं बीजपूरकम्।
प्राचीनामलकं *क्षीरं नारिकेरं परूषकम्) ॥
नारङ्गकं च*खर्जूरं द्राक्षा नीलकपित्थकम्।
एतानि फलजातानि श्राद्धे देयानि यत्नतः ॥

(मा(२)त्स्ये—

अन्नं तु सदधिक्षीरं गोघृतं शर्करान्वितम्।
मासं प्रीणाति सर्वान्वै पितॄनित्याह केशवः ॥)

याज्ञवल्क्यः—

हविष्यान्नेन वै मासं पायसेन तु वत्सरम्।
*मात्स्यहारिणकौरभ्रशाकुनच्छागपार्षतैः ॥
ऐणरौरववाराहशाशैर्मांसैर्यथाक्रमम्।
मासवृद्ध्याऽभितृप्यन्ति दत्तैरिह पितामहाः ॥
खड्गामिषं *महाशल्कं मधु मुन्यन्नमेव च।

ति वृद्धाः। प्रागुक्तमूलकमेतदेव। *क्षीरं राजादनफलम्। 'खिरणी' इति गुर्जराः। *खर्जूरमिति। वत्सकं वारुकं वाऽन्यत्र पठितम्। आद्यं कुटजफलं, द्वितीयं वालुकमिति -महाराष्ट्राः। शङ्खः—

आम्रान् पालेवतानिक्षून् मृद्वीकाभव्यदाडिमान्।

अन्यत्रापि—

वीणाकं लकुचं जम्बु भव्यं भूतं तथारुकम्।

भूतं कर्णाटेषु।

श्राद्धे मांसमधुनोरावश्यकत्वमाभासितुं मांसं कीर्तयति—*मात्स्येति। *महाशल्कः मत्स्यभेदः। पृष्ठभागः शुक्त्याकारोऽवय-

---

(१) कंसान्तर्गतं नास्ति क. छ.
(२) कंसान्तर्गतं नास्ति क. छ.

इति बृहन्नारदीयेऽभि(१)धानाच्च मांसविधिः कलिव्यतिरिक्तविषयः । *कलौ मांसनिषेधानां च देशाचाराद्व्यवस्था । तथाच बृहन्नारदीये श्राद्धं प्रकृत्य—

यथाचारं प्रदेयं तु मधु मांसादिकं तथा ।
देशाचाराः परिग्राह्यास्तत्तद्देशीयजैर्नरैः ॥
अन्यथा पतितो ज्ञेयः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ इति ।
यस्मिन्देशे पुरे ग्रामे त्रै(२)विद्ये नगरेऽपि वा ।
यो यत्र विहितो धर्मस्तं धर्मं न विचारयेत् ॥

इति भृगूक्तेश्चेत्याह । तन्न, *हो(३)लाकाधिकरणन्यायेन देशविशेषव्यवस्थापकपदकल्पनायोगात् । निरूपितं चैतत् पितामहचरणैर्मांसमीमांसायामिति दिक् ।

मनुः—

*संवत्सरं तु *गव्येन पयसा पायसेन च ।

भोज्यपात्रे तिलान् दृष्ट्वा निराशाः पितरो गताः ॥

इतिवदिति; तदशुद्धम्, 'कथञ्चित्' इति विस्मरणादेरेव लाभात्तद्वचनस्यैकमूलकल्पनालाघवेन कलिभिन्नपरत्वात् । मतान्तरमाह—*कलाविति । *होलेति । होला हि क्वचिद्देशे क्रियते क्वचित्तु नेति देशविशेषव्यवस्थापकपदकल्पनयाऽनाचार इति सिद्धान्तः । मांसे देशविशेषव्यवस्थाऽपि युगान्तर एव, कलिनिषेधस्य जागरूकत्वात्

समयश्चापि साधूनां प्रमाणं वेदवद् भवेत् ।

इति वचनादिति दिगर्थः । *संवत्सरं त्विति । *गव्येन मांसेन, प्रकरणात् । अयम्भावः—

तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन वा ।
दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत् पितरो नृणाम् ॥

(१) 'विधानात्' क. (२) 'त्रैविद्ये' क. छ. (३) 'होलाधिक' क.

न लभ्यते घृतं यत्र कुर्यात् घृतवतीजपम् ॥

श्राद्धकालिकायां नागरखण्डे—

कथंचिद्यदि विप्रेभ्यो न दत्तं भोजने मधु ।
पिण्डास्तु नैव दातव्याः कदाचिन्मधुना विना ॥

*बृहत्पराशरस्तु मांसं निषेधति—

यस्तु प्राणिवधं कृत्वा मांसैस्तर्पयते पितॄन् ।
स विद्वांश्चन्दनं दग्ध्वा कुर्यादङ्गारविक्रयम् ॥
क्षिप्त्वा कूपे यथा किञ्चिद्बाल आदातुमिच्छति ।
पतत्यज्ञानतः सोऽपि मांसेन श्राद्धकृत्तथा ॥

स एव—

*सर्वथान्नं यदा न स्यात्तदैवामिषमाश्रयेत् ।
*ब्राह्मणश्च स्वयं नाद्यात्तच्च श्वादिहतं यदि ॥

सिद्धान्तमाह—*बृहत्पराशरस्त्विति । सर्ववर्णान् प्रति श्राद्धीयमांसत्वेन पुरुषार्थस्य क्रत्वर्थस्य च मांसस्यायं निषेधः "कलौ पाराशरा धर्माः" इत्यत्र पराशरशब्देन बृहत्पराशरग्रहणस्यापि समस्तधार्मिकसंमतत्वादिति भावः । *सर्वथान्नमिति । इदमामिषविधेर्विषयप्रदर्शनमात्रम् । 'आमिषं नाश्रयेत्' इत्यत्र तात्पर्यम् । *ब्राह्मणश्चेति । एतत्सर्वादननिषेधोपलक्षकं सत् कलौ नियोगवचनं न प्रवर्तते इत्येवमर्थम् । वस्तुतस्तु मा(१)नवं यथान्यायशब्दसमभिव्याहारात् नियुक्तपदमन्यायनियोगेऽभक्षणे दोषाभावसूचकं 'यथान्यायं नात्ति' इत्यन्वयेऽव्ययीभावत्रैयर्थ्यात् काकाक्षिन्यायेनोभयत्राप्यन्वयसम्भवाच्च । अत एव ।

मन्वर्थविपरीता तु स्मृतिः साऽपि विनश्यति ।

इति व्यवस्थावचनस्यापि न प्रवृत्तिः । तदेतत् सकलं मनसिकृ-

---

१) "नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नात्ति मानवः ।" इत्यादिमानववचनमर्थः ।

क्षीरादौ विशेषमाह हेमाद्रौ सुमन्तुः—

*पयो दधि घृतं चैव गवां श्राद्धेषु पावनम् ।
माहिषीणां घृतं प्राहुः श्रेष्ठं न तु पयः क्वचित् ॥

याज्ञवल्क्यः—

*सन्धिन्य*निर्दशा*ऽवत्सागोपयः परिवर्जयेत् ।
औष्ट्रमैकशफं स्त्रैण*मारण्यकमथाविकम् ॥

हेमाद्रौ हारीतः-'नवसूतायाः सप्तरात्रादित्येके, द-

पक्षिविशेषो वा,

कृष्णग्रीवो रक्तशिराः श्येनपक्षी विहङ्गमः ।
स वै वार्ध्रीणसः प्रोक्त इत्येषा वैदिकी श्रुतिः ॥

इति निगमवचनात् । *पय इति । माधवीये मात्स्ये—

अन्नं तु सदधिक्षीरं गोघृतं शर्करान्वितम् ।
मासं प्रीणाति सर्वान् वै पितॄनित्याह केशवः ॥

*सन्धिनीति । वृषेण या सन्धीयते सा सन्धिनी । गर्भिणीत्यर्थः । मृतवत्सत्वाद्वत्सान्तरेण सन्धीयमाना सन्धिनीति विज्ञानेश्वरः । एककालदोहना च । *अनिर्दशा अनिर्गतदशरात्रा । *अवत्सा वत्सरहिता । अन्यवत्सोपलक्षणमेतत् , "क्षीरमपेयमन्यवत्सायाः" इति बौधायनोक्तेः । *आरण्यकपयोनिषेध आरण्यकमहिष्यतिरिक्तविषयः,

अनिर्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथा ।
आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ॥
आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां महिषीं विना ।

इति मनूक्तेः । गौतमः-"स्यन्दिनीयमसूसन्धिनीनां क्षीरं न पेयम्" इति । स्यन्दिनी स्वत एव स्रवत्पयः(दृ०)।

पृथ्वीचन्द्रोदयस्तु—

*अक्षता गोपशुश्चैव श्राद्धे मांसं तथा मधु ।
देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥

इति निगमोक्तेः,

वराऽतिथिपितृभ्यश्च पशूपाकरणक्रिया ।

इति कलिवर्ज्येषु हेमाद्रावादित्यपुराणात्;

मांसदानं तथा श्राद्धे वानप्रस्थाश्रमस्तथा ॥

इत्युक्त्वा—

इमान्धर्मान्कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ।

अप्रतिषिद्धं सद् विहितं, तत् सर्वेषां प्रधानमित्यव्यवस्थयैव व्याख्यातमिति ।

*अक्षतेति । सर्ववर्णानां कलौ श्राद्धे मांसं क्षौद्रं च क्रत्वर्थं पुरुषार्थं च निषिद्धम् । न च "श्राद्धे मांसम्" इति श्राद्धार्थस्यैव निषेधः, न फलार्थस्येति वाच्यम्; एतद्वाक्यस्य सर्ववर्णान् प्रति प्राप्तस्तत्र ब्राह्मणस्य नित्यमांसाभावेन काम्यमांसनिषेधपरत्वं, क्षत्रियवैश्ययोस्तु श्राद्धार्थमांससामान्यनिषेधपरत्वमिति वैरूप्यापत्तेः । अतः सर्ववर्णान् प्रति श्राद्धसम्बन्धिमांसत्वमधुत्वाभ्यां निषेधः "दीक्षितो न जुहोति" इत्यादिना दीक्षितं प्रति नित्यानामग्निहोत्रहोमादीनां काम्यानां चतुर्होतृहोमादीनां निषेधवत् । यत्तु—

कथञ्चिद् यदि विप्रेभ्यो न दत्तं भोजने मधु ।
पिण्डास्तु नैव दातव्याः कदाचिन्मधुना विना ॥

इति का(१)लभेदाप्रत्ययात् कलिनिषेधो भोजनमात्रपर इति पिण्डे कलावपि मधु देयम्,

सर्वकालं तिला ग्राह्याः पितृकृत्ये विशेषतः ।

---

(१) 'काले दाप्रत्ययात्' च०

*आरण्यमाहिषीक्षीरं शर्करास्रुतिसंयुतम् ॥
मध्वक्तं तु हितं चैव दद्यात्तदमृतं यतः ॥

*स्रुतिः क्षीरशरः। श्राद्धकौमुद्यां चैवम्। यद्यपि याज्ञवल्क्येन—

अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंस्थितम्।
अस्नेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रियाः ॥

इति पर्युषितं दध्यादि भोज्यमुक्तम्, तथापि *गुड-मरीचाक्तस्य पर्युषितदोषाभावोऽभ्यधिक इति हेमाद्रिः। तत्रैव ब्राह्मे—

कालशाकं तन्दुलीयं *वास्तुकं मूलकं तथा।
शाकमारण्यकं चैव दद्याच्छ्राद्धेषु नित्यशः ॥

तन्दुलीयं सूक्ष्मपत्रमिति हेमाद्रिः। महाराष्ट्राणां माठ इति प्रसिद्धम्। आरण्यकं फांजीचू(१)कादि। तत्रैव—

दाडिमं मागधी चैव नागरार्द्रकतिन्तिणी।
आम्रातकं जीरकं च कु(२)म्बरं चैव योजयेत् ॥

मागधी पिप्पली। (ना(३)गरं शुण्ठी)। कु(२)म्बरं

दीर्णादिनिषेधस्तु दोषाधिक्यार्थः। *आरण्येति। द्रव्यसंपद्वि-शेषस्य श्राद्धबीजत्वान्निषेधो ग्राम्यविषय इति भावः। स्रुतिं व्याकरोति-*स्रुतिः क्षीरशर इति। *गुडेति। दध्न इति शेषः। *वास्तुकमिति।

श्राद्धे न देया पालङ्क्यास्तथा निष्पावकोद्रवाः।
मसूरक्षारवास्तोककुलित्थशणशिग्रवः ॥

इति तु माधवः।

---

(१) 'फांजीच्चूचादि' ग. (२) 'कुवरम्' ग.
(३) कंसान्तर्गतं नास्ति क. छ.

वा(१)र्ध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥
*त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम् ।
वा(१)र्ध्रीणसं तु तं प्राहुर्याज्ञिकाः श्राद्धकर्मणि ॥

द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन् मासान् हारिणेन तु ।
(हरिणो गौरमृगः ।)
औरभ्रेणाथ चतुरः शाकुनेनेह पञ्च वै ॥
(शाकुनः भक्ष्यः पक्षी ।)
षण्मासान् छागमांसेन पार्षतेन च सप्त वै ।
(पृषतः चित्रमृगः ।)
अष्टावैणेयमांसेन रौरवेण नवैव तु ॥
(रुरुः कृष्णमृगः ।)
दश मासास्तु तृप्यन्ति वराहमहिषामिषैः ।
शशकूर्मयोस्तु मांसेन मासानेकादशैव तु ॥

इत्यभिधाय "संवत्सरं तु गव्येन" इति श्लोकानन्तरं—

कालशाकं महाशल्कं खड्गलोहामिषं मधु ।
आनन्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः ॥

इति काम्यानां मांसानां विधानेऽपि न तद्दानं युक्तम् , काम्यगव्यमांसस्यापि दानप्रसङ्गात् । अतस्तेषां कलिभिन्न एव विधेयत्वमुपेयम् । तथाच कलौ मांसस्य प्राप्तिरेव नास्ति । (२)बृहन्नारदीयवाक्यं तु विगीतमेवेति । *त्रिपिबं त्विति । त्रिभिः पिबतीति त्रिपिबः ।

पिबतो यस्य कर्णौ द्वौ जिह्वा चेति त्रयं स्पृशेत् ।
त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं यूथस्याग्रसरं तथा ॥
रक्तवर्णं तु राजेन्द्र छागं वार्ध्रीणसं विदुः । इति माधवः ।

---

(१) 'वाधीणस' क 'व्याध्रीणस' छ.
(२) "यथाचारं प्रदेयं तु मधु मांसादिकं तथा" इत्यादीत्यर्थः ।

राजमाषान् मसूरांश्च कोद्रवान् कोरदूषकान् ।
*लोहितान् वृक्षनिर्यासान् श्राद्धकर्मणि वर्जयेत् ॥

भूस्तृणं काश्मीरदेशे प्रसिद्धम् । सुरसा निर्गुण्डीति माधवः । तुलसीति पृथ्वीचन्द्रोदयः । *साच भक्ष्यत्वेन निषिद्धा न पुष्पत्वेनेति गौडाः । पालङ्की पालक इति प्रसिद्धा । मृचुकं जलजः शाकः । 'सस्तुकम्' इति पाठे खदिरशाक इति हेमाद्रिः । मरीचान्या-*र्द्राणीति हेमाद्रिः । कृतलवणं सांभरभिन्नम्,

*सैन्धवं लवणं चैव तथा मानससंभवम् । 'यच्च सामुद्रिकं भवेत्' इति शूलपाणौ पाठः ।

पवित्रे परमे ह्येते*प्रत्यक्षे अपि नित्यशः ।

इति वायवीयोक्तेः । मानसं साम्भरम् । यत्तु भविष्यम्—

तर्जन्या दन्तकाष्ठं च प्रत्यक्षं लवणं तथा । इति ।

तत्र (प्रत्यक्ष(१)लवणं) क्षारलवणं खारीति प्रसिद्धं निषिद्धम्,

भुक्त्वा तु क्षारलवणं त्रिरात्रं तु वने वसेत् ।

इति ब्राह्मोक्तेरिति शूलपाणिः । क्षीरलवणमिति पाठात् क्षीरमिश्रं लवणं निषिद्धमिति वाचस्पतिः । रा

वर्जितानि । *पिण्डमूलकं पिण्डाकारं मूलकम् । *लोहितानिति । लाक्षादीनित्यर्थः । लोहितग्रहणं निर्यासत्वेऽपि पाटलश्वेतहिङ्गुकर्पूरादेरनिषेधार्थम् । *सा चेति ।

तुलसीगन्धमाघ्राय पितरस्तुष्टमानसाः ।
प्रयान्ति गरुडारूढास्तत्पदं चक्रपाणिनः ॥

इति पुराणात् । *आर्द्राणीति । पिप्पल्यप्यार्द्रैव । *सैन्धवमिति । सामुद्रमपि ग्राह्यं हविष्येषु सहचारात् । *प्रत्यक्षे इति

---

(१) कंसान्तर्गतं नास्ति ग. छ.

शरात्रादित्यपरे, (१)मासेनो*पेयुषं भवतीति धर्मविदः" ।
*एतद्रजोभावपरम् । देवलः—

अजाऽविमहिषीणां तु पयः श्राद्धेषु वर्जयेत् ।
विकारान् पयसश्चैव माहिषं तु घृतं हितम् ॥

तत्रैव ब्राह्मे—

माहिषं चामरं मार्गमाविकैकशफोद्भवम् ।
स्त्रैणमौष्ट्रं (२)याचितं च दधि क्षीरं *त्यजे*द् घृतम् ॥
सगुडं मरिचाक्तं तु तथा पर्युषितं दधि ।
*दीर्णं तक्रमपेतं च नष्टास्वादं च फेनवत् ॥

माहिषापवादोऽपरार्के ब्राह्मे—

*देयं तक्रं तु सद्यस्कं नवनीतादनुद्धृतम् ।

यमलप्रसूः । *उपेयुषमिति । नञ्पाठे 'सप्तरात्रात्' इत्यादेः स-
सप्तरात्रं व्याप्येत्यर्थः । *एतत् अपेयत्वम्, अपेयं प्रकृत्य—

घृतात्फेनं घृतान्मण्डं पीयूषमथ चार्द्रगोः ।

इति स्मरणात् । अस्यार्थः—घृतादुद्धृत्य तत्फेनमात्रं न पेयम् । घृतादुद्धृत्य मण्डं तदग्रं न पेयम् । आर्द्रायाः प्रसवप्रभृत्यनिर्वृत्तरजस्कायां गोः पयो न पेयम् । एतदेव पीयूषम् "पीयूषोऽभिनवं पयः" इति कोशात् । मनुनाऽपि—

शेलुं गव्यं च पीयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ।

इत्युक्तम् । *त्यजेदिति । श्राद्धे विशेषतो महिष्या अपि निषेधादारण्यमाहिषीपयः श्राद्धादन्यत्र बोध्यम् । याचितं याच्ञया लब्धम् । *घृतमिति । माहिषे तु घृते प्रतिप्रसवो दर्शितः । *दीर्णं स्फुटितम् । दीर्घकालस्थितया नष्टस्वादु फेनवच्च तक्रं न पेयमित्यर्थः । *देयमिति उद्धृतनवनीततक्रनिषेधार्थम् ।

---

(१) अत्रापि पूर्ववदेव मासंव्याप्य नवसूतायाः क्षीरमपेयमित्यर्थः । एकमासोत्तरं ग्रहणयोग्यं भवतीतितु फलितोऽर्थः । (२) 'याचितम्' क. ग.

जम्बलाबूनि पिप्पल्यः पटोलं पिण्डमूलकम्।
*मसूराञ्जनपुष्पं च श्राद्धे दत्वा पतत्यधः ॥

जम्बू (१)सूक्ष्मम्। माधवीये चतुर्विंशतिमते—

यावनालान् कुलित्थांश्च वर्जयन्ति विपश्चितः।

यावनालाः जोंधळाः। अत्र यानि चणकादीनि विहितनिषिद्धानि तेषां विकल्पः। अन्यथा—

श्यामाकैश्चणकैः शाकैर्नीवारैश्च प्रियङ्गुभिः।
गोधूमैश्च तिलैर्मुद्गैर्मासं प्रीणयते पितॄन् ॥

इति,

गोधूमैरिक्षुभिर्मुद्गैः सतीनैश्चणकैरपि।

इति हेमाद्रौ कौर्मविष्णुधर्मादिविरोधः स्यात्। पिप्पलीमरीचादेस्तु प्रत्यक्षस्य निषेधो नत्वन्यद्रव्यमिश्रस्य,

सौवीरतिक्तैर्लवणादिभिस्तु पाकस्य सिद्धिर्महतीह येस्तु।
तद्बीजपूरान् मरिचादियोगात्सिद्धं प्रदेयं न तु दुष्यतीह ॥

इति पृथ्वीचन्द्रोदये वृद्धपराशरोक्तेः। तत्रैव—

दातुश्च यस्मिन्मनसोऽभिलाषः श्रद्धा भवेद्यत्र च दीयमाने।
श्राद्धेषु देयं विधिवत्तदेव तद्दत्तमक्षय्यमिति ब्रुवन्ति ॥

एतन्निषिद्धेतरविषयम्। चन्द्रिकायाम्—

कृष्णधान्यानि सर्वाणि वर्जयेच्छ्राद्धकर्माणि।
न वर्जयेत् तिलांश्चैव मुद्गमाषांस्तथैव च ॥

क्षपरः। *मसूरेति। वायुपुराणे--

अकृताग्रयणं धान्यं जातं वै पारिपाटलान्।
राजमाषानणूंश्चैव मसूरांश्च विवर्जयेत् ॥

पारिपाटलाः स्थूला राजमाषाः कृष्णा इति,

कोद्रवान् राजमाषांश्च कुलत्थान् वरकांस्तथा।
निष्पावांस्तु विशेषेण पञ्चैतांस्तु विवर्जयेत् ॥

---

(१) 'सूक्ष्मा' ग०

कुस्तुम्बरं धनिया इति प्रसिद्धम्। वायवीये—

अगस्त्यस्य शिखास्ताम्राः का(१)षायाः सर्व एव च।

शिखा नवपल्लवाः। प्रभासखण्डे—

आरामस्य तु सीमन्ताः कलायाः सर्व एव च।

सीमन्ताः नवपल्लवाः। कौर्मे—

तमालं शतकन्दं च मध्वालुः शीतकन्दली।

मध्वालुः मोहलकन्दः। शीतकन्दली रताळू इति प्रसिद्धम्।

अथ वर्ज्यम्। मार्कण्डेयपुराणे—

यच्चोत्कोचादिना प्राप्तं पतितात्यदुपार्जितम्।
अन्यायकन्याशुल्कार्थं द्रव्यं चात्र विगर्हितम्॥
पित्रर्थं मे प्रयच्छस्वेत्युक्त्वा यच्चाप्युपाहृतम्॥

चन्द्रोदये शङ्खः—

*भूस्तृणं सुरसा *शिग्रु *पालङ्की मृचुकं तथा।
कूष्माण्डालाबु*वार्ताकको विदारांश्च वर्जयेत्॥
*पिप्प(२)ली मरिचं चैव तथा वै*पिण्डमूलकम्।
कृतं च लवणं सर्वं वंशाग्रं च विवर्जयेत्॥

---

*भूस्तृणं। भूतिकाख्यः शाकः। *शिग्रुः सौभाञ्जनो रक्तपुष्पो न श्वेतपुष्पः। *पालङ्की मुकुन्दाख्यो गन्धद्रव्यभेदः। *वार्ताकं वनभण्टा इति ख्यातम्। क्षुद्रवार्ताकीफलमित्यन्ये। *पि(३)प्पलीति।

कुलित्थाश्चणकाः श्राद्धे न देयाश्चैव कोद्रवाः।
कटुकानि च सर्वाणि विरसानि तथैव च॥

इति मरीचिना सामान्यतोऽपि कटुकत्वेन पिप्पल्यादीनि

---

(१) 'शोपायाः' क. छ. (२) 'पिप्पलीम्' ग.

(३) यद्यपीतः प्रभृति प्रतीकत्रयं सर्वेषु पुस्तकेषु विपर्यस्ततया दृश्यते तथाप्यस्माभिर्मूलक्रमानुरोधेन स्थापितम्।

पिण्याकं *मथितं चैव तथातिलवणं च यत्।
*सिद्धाः कृताश्च ये भक्ष्याः प्रत्यक्षलवणीकृताः ॥
वाससा चावधूतानि वर्ज्यानि श्राद्धकर्मणि ॥

द्विःस्विन्नं यत्सकृत्पाकेन भक्ष्यमपि हिङ्गुजीरकादि संस्कारार्थं पुनः पच्यते तद्वर्ज्यम्। यत्तु तिक्तशाकाम्लविकारादि द्विःपाकेनैव भक्षणार्हं तन्न निषिद्धम्। अग्रावलेहितमास्वादितपूर्वम्। पर्युषितस्य सदा निषेधेपि पुनर्वचनम्—

*अपूपाश्च करम्भाश्च धाना *वटकसक्तवः।
शाकं मांस*मपूपं च सूपं *कृसरमेव च ॥

ति। देवलः—

विशुद्धमपि चाहारं मक्षिकाकृमिजन्तुभिः।
केशरोमनखैर्वाऽपि दूषितं परिवर्जयेत् ॥

विशुद्धं जात्या। मक्षिकाकृमिजन्तवो मृता विवक्षिताः। एतच्च सति संभवे। असंभवे तु सुमन्तुः। "केशकीटक्षुतवचोपहतं श्वभिराघ्रातं मेक्षितं वा। अदधि पर्युषितं पुनः सिद्धं चण्डालाद्यवेक्षितमभोज्यमन्यत्र हिरण्योदकैः स्पृष्ट्वा" इति। केशादिकमुद्धृत्य संप्रोक्ष्य हिरण्यस्पर्शं कृत्वा भुञ्जीतेति। *मथितं विलोडितं निर्जलं दधि। *सिद्धा भक्ष्याः आमलकादयः। प्रत्यक्षलवणमिलिता इति माधवादयः। एवं कृता भक्ष्याः शाकादयोऽपि। वस्तुतस्तु आपणादौ श्राद्धेतरभोजनोद्देशेन वा सिद्धा दिनान्तरकृताश्च भक्ष्या इति द्वौ निषेधौ, प्रत्यक्षलवणीकृता इति च तृतीयः। वाग्भावदुष्टाश्च तथा दुष्टैश्चोपहतास्तथेति च द्रष्टव्यम्। भक्ष्या इति प्रकृतम्। *अपूपाः यवगोधूमविकारा मण्डकादयः। *वटकाः माषादिपिष्टमयाः प्रसिद्धाः। पुनरपूपग्रहणं व्रीह्यादिपिष्टविकारसङ्ग्रहार्थम्। *कृसरं मृष्टतिलचूर्णम्।

जमापाः *(१)रतरा इति प्रसिद्धाः। कोरदूषकाः *वन-कोद्रवाः। चन्द्रिकायां शङ्खः—

*पिण्डालकं च तुण्डीरं करमर्दं च *नालि(२)काम्।
कूष्माण्डं बहुबीजानि श्राद्धे दत्वा व्रजत्यधः॥

पिण्डालकं महाराष्ट्रेषु पे(३)ण्डरमिति प्रसिद्धम्। तुण्डीरं बिम्बीफलमिति कैदेवः। करमर्दं करवन्दामिति प्रसिद्धम्। तत्रैव—

बिडालोच्छिष्टमाघ्रातं श्राद्धे यत्नेन वर्जयेत्।
कूष्माण्डं माहिषीक्षीरमा*ढ(४)क्यो *राजसर्षपाः।
चणका राजमाषाश्च घ्नन्ति श्राद्धं न संशयः॥

(५)वृद्धपराशरः—

करीरफलपुष्पाणि विडङ्गमरिचानि च।
जम्भारिका सजम्बीरा सुपकं *बीजपूरकम्॥

"न प्रत्यक्षं लवणं दद्यात्" इति वैष्णवापवादार्थम्। *रतरा इति। 'चवळ्या' इति माहाराष्ट्राः। *च(६)नेति कोद्रवाद्वे-शार्थम्। पिण्डालकस्य विधानादाह--*पिण्डालकमिति। *नालिका अब्जदण्डः। एलापल्लवभेद इत्यन्ये। *आढकी तुवरी। *राजसर्षपो राजिका,

आसुरी राजिका चैव कथ्यते राजसर्षपः।

इति हलायुधात्। (७)*बीजपूरानिति। बीजपूरनिषेधः प्रत्य-

---

(१)'पोवटे' क. 'चवळी' ग. (२)'नालिकम्' ग. (३)'पेण्ढरे' क. 'पेठर' छ.

(४) 'तुरी' इतिमहाराष्ट्रभाषायाम् (५) 'बृहत्' क० छ०।

(६) इदमपि प्रतीकत्रयं विपर्यस्तत्वेन सर्वपुस्तकेषु दृश्यमानत्वेऽपि मूलानुरोधिक्रमशो निर्दिष्टमस्माभिः।

(७) इदं "सौवीरतिक्तैर्लवणादिभिस्तु पाकस्य सिद्धिर्महतीह यैस्तु। तद्बीजपूरान् मरिचादियोगात् सिद्धं प्रदेयं न तु दुष्यतीह॥ इति पृथ्वीचन्द्रोदये वृद्धपराशरेणान्यद्रव्यमिश्राणां बीजपूराणामदुष्टत्वात्फलितमिति बोध्यम्। 'बीजपूरकम्' इति प्रतीकं शोभनं भवेत् तथैव मूलपाठादित्यवधेयम्।

*वृन्ताकं ना(१)लिकापोतकुसुम्भाश्मन्तकानि च ।
शाकानामभक्ष्याः । इति ।

पोतं पोई इति प्रसिद्धम् । (कुसुम्भं कु(२)रडु इति; माहाराष्ट्रे प्रसिद्धम्) । मार्कण्डेयः—

वर्ज्याश्चाभिषवा नित्यं शतपुष्पा*गवेधुकाः ।
जम्बीरकफलं वर्ज्यं कोवि(३)दाराश्च नित्यशः ॥

अभिषवः शु(४)क्तं इति इति चन्द्रिका । सन्धानकमिति पृथ्वीचन्द्रः । शतपुष्पा ओंवा इति प्रसिद्धम् । शाठ्यायनः—

मारिषं नालिका चैव रक्ता या च कलम्बिका ।
असुरान्नमिदं सर्वं पितृणां नोपतिष्ठते ॥

मारिषं मध्यदेशे मरसा इति, महाराष्ट्रेषु राजगिरा इति च प्रसिद्धम् । कलम्बिका वेणवाकृतिपत्रम् । तत्रैव—

गान्धारिका पटोलानि श्राद्धकर्मणि वर्जयेत् ।

गान्धारिका तन्दुलीयमिति चन्द्रिका । 'जवासाख्या दुरालभा' इति कैदेवः । भारते—

*हिङ्गु द्रव्येषु शाकेषु अ(५)लावुं लशुनं तथा ।

इति यमोक्तेरित्युक्तं, तदपि श्राद्धे वर्ज्यमित्यर्थः। *वृन्ताकेति। नित्यभोजनेऽप्ययं निषेधः। *गवेधुकाः अरण्यगोधूमाः। तन्दुलेषु श्वेतवर्णाः शङ्खाकारा धान्यविशेषा इति ग्रन्थान्तरे। *हिङ्ग्विति।

अश्राद्धेयानि धान्यानि कोद्रवाः पुलकास्तथा ।

इति पूर्वार्धम् । पुलका तुच्छधान्यम् । द्रव्येषु हिङ्गु अश्राद्धेयम् ।

मधुकं रामठं चैव कर्पूरं मरिचं गुडम् ।
(रामठं हिङ्गु)

---

(१) 'नलिका' ग० । (२) 'करडी' क 'करड' ग० ।
(३) 'कोविदारं' क० । (४) 'सूक्तम्' ग० ।
(५) 'अलावु' क० ।

मात्स्ये—

मसूरशणनिष्पावराजमाषकुसुम्भिकाः ।
पद्मबिल्वार्कधत्तूरपारिभद्राटरूषकाः ॥
न देयाः पितृकार्येषु पयश्चाजाविकं तथा ।
कोद्रवोद्दारवरककपित्थमधुकातसी ॥
एतान्यपि न देयानि पितृभ्यः श्राद्धमिच्छता ॥

निष्पावा वल्लाः । यत्तु मार्कण्डेयः—

प्रियङ्गवः कोविदारा निष्पावाश्चात्र शोभनाः । इति ।

तत्र*निष्पावः श्वेतशिम्बीति दानसागरे श्राद्धप्रकाशे चोक्तम् । विल्वं च रक्तं निषिद्धम्,

जम्बीरं रक्तविल्वं च शालस्यापि फलं त्यजेत् ।

इति ब्राह्मोक्तेः । 'पारिभद्रे निम्बतरुः' इत्यमरः । रक्तमन्दार इति हेमाद्रिः । आट(१)रूषो वासा तत्पुष्पम् । उद्दारः काञ्चनारः । मधुकं ज्येष्ठीमधिवति चन्द्रिका । वरका वनमुद्गाः ।

हेमाद्रौ ब्रह्माण्डे—

*आसनारूढमन्नाद्यं पादोपहतमेव च ।
अमेध्यैर्जङ्गमैः स्पृष्टं शु(२)ष्कं पर्युषितं च यत् ॥
द्विःस्विन्नं परदग्धं च तथैवाग्रावलेहितम् ।
शर्करा*कीटपाषाणैः केशैर्यच्चाप्युपद्रुतम् ॥

इति वाक्ये "निष्पावाश्चात्र शोभनाः" इति वाक्यान्तराविरोधाय "कृष्णधान्यानि सर्वाणि" इति वचनैकवाक्यतया माधवेन तथा व्याख्यानात् । *निष्पाव इति । तत्सदृशजातिविशेष इति पक्षान्तरम् ।

*आसनारूढमिति । एतन्नित्यभोजने प्रसिद्धम् । *कीट-

---

(१) 'आडुळसा' इति ख्यातम्० । (२) 'शुक्तम्' क० छ० ।

धवौ । *वस्तुतस्तु सदा श्वेतनिषेधात् पुनः श्राद्धे निषेधो ऽयर्थः । तेन भक्ष्यस्य कृष्णवृन्ताकस्यापि निषेधार्थमिदमिति वयम् । *कण्डूरा कपिकच्छूः । कुम्भाण्डं *वृत्तालाबूः । पञ्चशिम्बं वल्लमसूरराजमाषमठकुलित्थाः । लोमशानि कपित्थानि । रक्तचारं लोहितचारफलम् । वीणाकं कृष्णदीर्घकर्कटी । धूतचारकं चिरस्थितचारफलम् चारोळीति प्रसिद्धम् । कपालं नारिकेलम् । काचं कचुवृक्षफलम् । मरीचं आर्द्रमरीचानि । गृञ्जनं *पलाण्डुभेदः ।

इति शङ्खोक्तेः । *वस्तुतस्त्विति । मिताक्षरायाम्—

सेधाकच्छपगोधानां शशशल्लकघातकः ।
वृन्ताकफलगुञ्जाशी अहोरात्रेण शुद्ध्यति ॥

इति पराशरेण प्रायश्चित्तं स्मर्यते । तच्च कृ(१)ष्णवृन्ताकस्य भक्ष्यताप्रयोजकं पावित्र्यं गमयति अपवित्रेण पवित्रीकरणासंभवात् । न चैवं—

सुराम्बुघृतगोमूत्रपयसामग्निसंनिभम् ।
सुरापोऽन्यतमं पीत्वा मरणाच्छुद्धिमृच्छति ॥

इति कथमपवित्रेणात्यत्युष्णसुरापानेन पावित्र्यमिति वाच्यं, तत्र तथामरणस्यैव पञ्चम्या पावित्र्यहेतुत्वाम्नानात् । एकस्यापि मरणस्योष्णानुष्णसुरापानद्वयशोधकत्वं तु वचनात् । एवञ्च चातुर्मास्यव्रतादाविव श्राद्धेऽपि कृष्णवृन्ताकविषयो निषेध इत्यर्थः । *कण्डूरेति । कण्डूरा प्रावृषायणी । तत्फलमित्यन्ये । *वृत्तालाबूरिति । तत्सदृशमिति माधवः । *पलाण्डुभेद इति । स च—

वर्जयेद् गृञ्जनं श्राद्धे का(२)ञ्चिकापिण्डमूलकम् ।
करञ्जं येऽपि चान्ये वै रसगन्धोत्कटास्तथा ॥

इति वाक्ये हरिद्रक्तवर्ण इति माधवः । गृञ्जनं लशुनानुकारी

---

(१) 'कृष्ण' नास्ति ङ पुस्तके । (२) 'काञ्जिका' ङ ।

यवागूः पायसं चैव यच्चा*न्य*त्स्नेहसंयुतम् ।
सर्वं *पर्युषितं भोज्यं शु(१)क्तं चेत्परिवर्जयेत् ॥

इति माधवीये यमोक्तवटकादेरपि पर्युषितस्य निषेधार्थमिति चन्द्रिकादयः । वर्ज्येषु विश्वामित्रः—

कपित्थं कु(२)रुकं चैव नारिकेलं च पैनिकम् ।
जम्बूफलादि पक्वं च पिण्याकं तन्दुलीयकम् ॥

हेमाद्रौ षट्त्रिंशन्मते—

वर्ज्या मर्कटकाः श्राद्धे राजमाषास्तथैव च ।

मर्कटकाः लाका इति प्रसिद्धाः । पैठीनसिः—

---

*अन्यत् ओदनादि । *स्नेहसंयुतं घृतेन दध्ना वा विघारितम् । *पर्युषितम् अग्निपक्वं सद् रात्र्यन्तरितम् । शुक्तस्वरूपं बृहस्पतिनोक्तम्—

अत्यम्लं शुक्तमाख्यातं निन्दितं ब्रह्मवादिभिः ।

अस्यार्थो माधवेनोक्तः—अनम्लमीषदम्लं वा यद् वस्तु कालान्तरेण वा द्रव्यान्तरसंसर्गेण वाऽत्यम्लं भवति तत् शुक्तं, न तु स्वभावतोऽत्यम्लमिति । शुक्तनिषेधो दध्यादिभिन्नविषयः,

दधि भक्ष्यं च शुक्तेषु सर्वं च दाधिसंभवम् ।
ऋजीषपक्वं भक्ष्यं स्यात् सर्पिर्युक्तमिति स्थितिः ॥

इति शङ्खोक्तेः । अनग्निक ऊष्मा ऋजीषं, तेन पक्वम् । यत्तु माधवेन यदि पर्युषितं प्रक्षालितं भोज्यम् ।

शुक्तानि हि द्विजोऽन्नानि न भुञ्जीत कदाचन ।
प्रक्षालितानि निर्दोषाण्यापद्धर्मो यथा भवेत् ॥
मसूरमाषसंयुक्तं तथा पर्युषितं च यत् ।
तत्तु प्रक्षालितं कृत्वा भुञ्जीत ह्यभिघारितम् ॥

---

(१) 'भुक्तम' ग० शुष्कमिति युक्तं भाति । (२) 'कुसुमम' ग० ।

ताम्रपात्रे धृतं मांसं यच्च गव्यं घृतेतरत् ।
आमिषं तु गवां मांसं दधि मद्यं पयो रजः ॥
द्रव्यान्तरयुतं मांसं पयसा संयुतं दधि ।
पयोऽनुदृधृतसारं च ताम्रपात्रे न दुष्यति ॥

लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च ।
वृन्ताकनालिकालाबु जानीयाज्जातिदूषितम् ॥

लशुनः श्वेतकन्दः पलाण्डुविशेषः ।

लशुनं दीर्घपत्रश्च पिच्छगन्धो महौषधम् ।
करण्यश्च पलाण्डुश्च लतार्कश्च परारिका ॥
गृञ्जनं यवनेष्टश्च पलाण्डोर्दश जातयः ।

इति सुश्रुतेनोक्तत्वात् । आपद्यपि श्वादिभिरवलीढं न भुञ्जीत,

अवलीढं श्वमार्जारध्वाङ्क्षकुक्कुटमूषकैः ।
भोजनं नोपभुञ्जीत तदमेध्यं हि सर्वतः ॥

इति देवलोक्तेः । भविष्ये—

सुरालशुनसंस्पृष्टं पीयूषादिसमन्वितम् ।
संसर्गाद् दुष्यते तद्धि शूद्रोच्छिष्टवदाचरेत् ॥

आदिशब्देन छत्राकादिदुष्टपरिग्रहः । स्मृत्यन्तरे—

नापणीयं न चाश्नीयाद्बहिःपक्वं न पर्युषितम् ।
घृतं वा यदि वा तैलं विप्रो नाद्यान्नखच्युतम् ॥
यमस्तदशुचि प्राह तुल्यं गोमांसभक्षणैः ।
हस्तदत्ताश्च ये स्नेहा लवणं व्यञ्जनानि च ॥
दातारं नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम् ।
एकेन पाणिना दत्तं शूद्रदत्तं न भक्षयेत् ॥

यत्तु आपणीयनिषेधोऽपूपादिव्यतिरिक्तविषयः,

अपूपाः सक्तवो धानास्तक्रं दधि घृतं मधु ।
एतत् पण्येषु भोक्तव्यं भाण्डलेपो न चेद्भवेत् ॥

इति शङ्खोक्तेरिति; तन्न, पुनर्निषेधवचनात्पर्युषितानामपूपानां

कुकुण्डकान्यलाबूनि कृष्णं लवणमेव च ॥

पुनरलाबुग्रहणमुभयालाबुनिषेधार्थमिति पृथ्वीचन्द्रः। कुकुण्डकं *वर्तुलं छत्राकम्। तत्रैव-

कुस्तुम्बुरुं कालिङ्गोत्थं वर्जयेदाम्लवेतसम्।

हेमाद्रौ ब्राह्मे—

वृन्ताकं पञ्चशिम्बं च लोमशानि फलानि च।
क(१)लिङ्गं रक्तचारं च वीणाकं घृतचारकम्॥
कपालं काचमारी च *करञ्जं पिण्डमूलकम्।
गृञ्जनं चु(२)क्रिकां चैव गाजरं *जीव(३)कं तथा॥

वृन्ताकं श्वेतम्,

कण्डूरां श्वेतवृन्ताकं कुम्भाण्डं च विवर्जयेत्।

इति देवलोक्तेः। तेन कृष्णस्यानिषेध इति चन्द्रिकामा-

श्राद्धकर्मणि शस्तानि सैन्धवं त्रपुसं तथा॥

इत्यादिपुराणोक्तेर्विहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्पः। (ए(४)वमन्यत्रापि विहितप्रतिषिद्धत्वे) 'कालानलशुभास्तथा' इति माधवपाठः। कालानलः कृष्णार्जकः। अत्र श्वेतार्जकोऽपि ग्राह्यः "अर्जकं वर्जयेत्" इति विष्णूक्तेः। शुभा तदाख्यः शाकः। *वर्तुलेति अतन्त्रम्,

नालिकाशणछत्राककुसुम्भालाबुविड्भवान्।
कुम्भीकञ्चुकवृन्ताककोविदारांश्च वर्जयेत्॥

इत्युशनसा सामान्यतश्छत्राकोक्तेः। छत्राकं कवकम्। कञ्चुकं वृत्तालाबु। *करञ्जं नक्तमालफलम्। *जीवकं 'जीरकम्' इति पाठे कृष्णजीरकम्,

कृष्णाजाजीविडं चैव शीतपाकी तथैव च।
अवक्षुतावरुदितं तथा श्राद्धेषु वर्जयेत्॥

---

(१) 'कालिङ्गम्' क०। (२) 'चुलिकाम्' क०। (३) 'जीवकाम्' क०।
(४) कंसान्तर्गतो ग्रन्थो नास्ति 'ङ' पुस्तके।

हेमाद्रावादित्यपुराणे—

(१)चिरपर्युषितं वाऽपि शूद्रस्पृष्टमथापि वा ।

जाह्नव्याः *स्नानदानादौ पुनात्येव सदा पयः ॥

कात्यायनः—

अपो निशि न गृह्णीयान्न पिबेच्च कदाचन ।

उद्धृत्याग्निमुपर्यग्नेर्धाम्नो धाम्न इतीरयेत् ॥

रजोदोषे तु प्रागुक्तं नारदीये—

त्यजेत्पर्युषितं पुष्पं त्यजेत्पर्युषितं जलम् ।

न त्यजेज्जाह्नवीतोयं (२)तुलसीपद्मबिल्वकम् ॥

अन्यान्यपि पृथ्वीचन्द्रोदये मात्स्ये—

मध्याह्नः खड्गपात्रं च तथा नेपालकम्बलः ।

रौप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः ॥

पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य संतापकारिणः ।

अष्टावेते यतस्तस्मात्कुतपा इति विश्रुताः ॥

ब्राह्मे—

यतिस्त्रिदण्डः करुणा राजतं पात्रमेव च ।

दौहित्रं कुतपः कालश्छागः कृष्णाजिनं तथा ॥

श्राद्धेष्वेतानि मुख्यानि मोचं चेक्षुरसं तथा ॥ इति ।

क्षत्रियादिभिश्च गोपयो न भक्ष्यम्,

क्षत्रियश्चैव वृत्तिस्थो वैश्यः शूद्रोऽथवा पुनः ।

यः पिबेत् कापिलं क्षीरं न ततोऽन्योऽस्त्यपुण्यकृत् ॥

इति माधवीये आपस्तम्बोक्तेः । शूद्रस्य तु पातित्यम्,

पञ्चगव्यं पिबेच्छूद्रो ब्राह्मणस्तु सुरां पिबेत् ।

उभौ तौ पापकर्माणौ पूयाशे नरके पतेत् ।

इति स्मृतेः । *स्नानदानादाविति । सर्वकर्मोपलक्षणम् । *अ-

(१) 'चिरं' ग० । (२) 'तुलसीबिल्वपद्मकम्' ग० ।

पश्चिमदिशि प्रसिद्धः न तु गाजरम्, तस्य पृथगुक्तेः। हेमाद्रिणा तु गृञ्जनं गाजरमेवोक्तम् । गौडश्राद्धकौमुद्यामप्येवं तच्चिन्त्यम् । चु(१)क्रिका चिरकालशुक्तं पानकम्। चन्द्रिकायां हारीतः- 'न वटप्लक्षोदुम्बरशेलुदधित्थनीपमातुलिङ्गानि भक्षयेत्' । शेलुः श्लेष्मातकः भोंकरसंज्ञः । दधित्थं कपित्थम् । (स्मृ(२)तिसारे—

क्षीरे तु लवणं दत्त्वा उच्छिष्टेऽपि च यद् घृतम् ।
स्नानं रजकतीर्थेषु ताम्रे गव्यं सुरासमम् ॥)

गौडनिबन्धसागरे स्मृतिः—

नारिकेरोदकं कांस्ये ताम्रपात्रे स्थितं मधु ।
गव्यं च ताम्रपात्रस्थं मद्यतुल्यं घृतं विना ॥

सूक्ष्मनालः कन्दभेद इति विज्ञानेश्वरः ।

गन्धाकृतिरसैस्तुल्यं गृञ्जनं तु पलाण्डुना ।
सूक्ष्मनालाग्रपत्रत्वाद् भिद्यते तु पलाण्डुतः ॥

इति वाग्भटटीकावचनं च तत्र मानम् । प्रायश्चित्तप्रकरणे माधवस्तु गृञ्जनं पत्रविशेषः यदीयं चूर्णं गायकाः कण्ठशुद्ध्यर्थं भक्षयन्तीति लिखित्वा तच्च 'तमाखु' इति प्रसिद्धमिति चतुर्विंशतिमतव्याख्यायां भट्टोजीदीक्षिताः ।

विषलिप्तेन शस्त्रेण मृगो यः परिहन्यते ।
अभक्ष्यं तस्य तन्मांसं तद्धि वै गृञ्जनं स्मृतम् ॥

इत्यपि त एव लिखन्ति । काञ्जिका आरनालम् । पुराणेऽपि--

वांशं करीरं सुरसं सर्जकं भूतृणानि च ।
श्राद्धकर्मणि वर्ज्यानि याश्च नार्यो रजस्वलाः ॥

सर्जकः पीतसारकः । अर्जक इति पाठे श्वेतकुबेरपत्रमिति मयूखः । रजस्वलाः दिनत्रयादूर्ध्वमनिवृत्तरजसः। भविष्ये—

(१) 'चुलिका' क० छ० । (२) कंसान्तर्गतं नास्ति क० ।

वृषलीपतिश्च वृषलः पण्ढोऽवीरा रजस्वला ॥
एते तु श्राद्धकाले वै वर्जनीयाः प्रयत्नतः ।
खञ्जः काणः कुणिः श्वित्री दातुः प्रेष्यकरस्तथा ॥
न्यूनाङ्गोऽप्यतिरिक्ताङ्गस्तमप्यपनयेत्ततः ॥

वायवीये--
अन्नं पश्येयुरेते तु यदि वै हव्य(१)कव्ययोः ।
उत्सृष्टव्यं प्रधानार्थं संस्कारस्त्वापदि स्मृतः ॥

सुमन्तुः--
'चाण्डालादिवीक्षितमन्नमभोज्यमन्यत्र *मृद्भस्महिरण्योदकस्पर्शात् ।' तत्रैव जमदग्निः—
शुद्धवत्योऽथ कूष्माण्ड्यः पावमान्यस्तरत्समाः ।
पूतेन वारिणा दर्भैरन्नदोषमपोनुदेत ॥

चन्द्रोदये—
पादुकोपानहौ छत्रं चित्ररक्ताम्बरं तथा ।
रक्तपुष्पं च मार्जारं श्राद्धभूमौ निवर्जयेत् ॥

निर्णयदीपे—
घण्टानिनादो हयसंनिधानं शम्बूकशङ्खौ कदलीदलं च ।
उन्मत्तजात्यर्कहयारिजानि श्राद्धस्य वैगुण्यकराण्यमूनि ॥
हयारिजं महि(२)पीक्षिरादि ।

अथ श्राद्धदिनकृत्यम् । चन्द्रोदये उशनाः--
'गोमयोदकै*र्भूमिभाजनशौचं कुर्यात् ।' पराशरः--
काञ्जिकं दधि तक्रं च शृतं (३)चाशृतमेव च ।
पूर्वमेव न दातव्यमेकोद्दिष्टेऽथ पार्वणे ॥

स्मपदं श्राद्धप्रकरणे माधवो न लिखति । *भूमिः महानसादिभूमिः ।

---

(१) 'कव्यवाहयोः' क० । (२) 'करवीरपुष्पम्' क० ।
(३) 'वा' ग० ।

अथ जलम् । याज्ञवल्क्यः—

शुचि *गोतृप्तिकृत्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतम् ।

वर्ज्यं जलमुक्तं हेमाद्रौ ब्रह्माण्डे—

दुर्गन्धि फेनिलं क्षारं पङ्किलं पल्वलोदकम् ।
न भवेद्यत्र गोतृप्तिर्नक्तं यच्चाप्युपाहृतम् ॥
यन्न सर्वार्थमुत्सृष्टं यच्चाभोज्यनिपानजम् ।
तद्वर्ज्यं सलिलं तात सदैव श्राद्धकर्मणि ॥

निपानो जलाशयः । शुद्धितत्त्वे शङ्खः—

स्नानमाचमनं दानं देवतापितृतर्पणम् ।
शूद्रोदकैर्न कुर्वीत तथा मेघाद्विनिःसृतैः ॥

वर्ज्यत्वे आपणीयानामपि श्राद्धे वर्ज्यत्वौचित्यात् । "बहूनामेकधर्माणाम्" इति न्यायात् "सिद्धाः कृताश्च ये भक्ष्याः" इति निषेधाच्च । भरद्वाजः—

स्वल्पाम्बु कूष्माण्डफलं वज्रकन्दश्च पिप्पली ।
कुलित्थशणजीराणि करम्भाणि तथैव च ॥
अब्जादन्यद्रक्तपुष्पं शिग्रुः क्षारस्तथैव च ।
एतानि नैव देयानि सर्वस्मिन् श्राद्धकर्मणि ॥

(*गो(१)तृप्तीति । एवञ्च कलिवर्ज्यं 'गोतृप्तिशिष्टे पयसि' इत्युक्तेः

अन्त्यैरपि कृते कूपे सेतौ वाप्यादिके तथा ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

इत्याद्यन्यत्र विस्तरः) । स्वल्पाम्बु गोतृप्तिहीनं जलम् । वज्रकन्दः आरण्यसूरणः । जीरं कृष्णम् । करम्भा दधिसक्तवः । क्षारो यवक्षारादिः । केचित्तु ग्राह्येषु कारवेल्यादि लिखन्ति । पठन्ति च—

उर्वारुः कारवेलिश्च पटोली करपत्रकः ।

---

(१) कंसान्तर्गतं नास्ति 'च' पुस्तके ।

मृतवत्सां च*गर्भघ्नीं गर्भिणीं चैव दुर्मुखीम् ॥

पाकभाण्डानि तु हेमाद्रौ नागरखण्डे--

सौवर्णान्यथ रौप्याणि कांस्यताम्रोद्भवानि च ।
मार्तिकान्यपि भ(१)व्यानि नूतनानि दृढानि च ॥

तत्रैव आदित्यपुराणे--

पचेदन्नानि सुस्नातः पात्रेषु शुचिषु स्वयम् ।
स्वर्णादिधातुजातेषु मृन्मयेष्वपि वा द्विजः ॥
अच्छिद्रेष्वविलिप्तेषु तथाऽनुपहतेषु च ।
नायसेषु न भिन्नेषु दूषितेष्वपि कर्हिचित् ॥
पूर्वं कृतोपयोगेषु मृन्मयेषु न तु क्वचित् ॥

वायुपुराणे--

न कदाचित्पचेदन्नमयःस्थालीषु पैतृकम् ।
अयसो दर्शनादेव पितरोऽपि द्रवन्ति हि ॥
कालायसं विशेषेण निन्दन्ति पितृकर्माणि ।
फलानां चैव शाकानां छेदनार्थानि यानि तु ॥
महानसेऽपि शस्त्राणि तेषामेव हि सन्निधिः ।
इष्यते नेतरस्यात्र शस्त्रमात्रस्य दर्शनम् ॥
((२)श्राद्धदेशे तु विदुषा पितॄणां प्रीतिमिच्छता ।)
महान(३)से नियुक्तानामपि कार्यं न दर्शनम् ॥

तत्रैव--

पच्यमानस्तु भाण्डेषु भक्त्या ताम्रमयेषु च ।
समुद्धरति वै घोरात् पितॄन् दुःखमहार्णवात् ॥
तैजसानामभावे तु पिठरे मृन्मयेऽपि च ।
नवे शुचौ प्रकुर्वीत पाकं पित्रर्थमादरात् ॥

महानसादिभूमौ । *रजस्वला व्याख्याता । *गर्भघ्नी कृतप्रा-

---

(१) 'भाव्यानि' छ० । (२) कंसान्तर्गतं नास्ति क० छ० ।
(३) 'महानसेऽपि यु' छ० ।

शस्तानीति शेषः । दौहित्रं खड्गपात्रमिति कल्पतरुः । अपरार्के स्मृत्यन्तरे--

अपत्यं दुहितुश्चैव खड्गपात्रं तथैव च ।
घृतं च (१)कपिलाया गोर्दौहित्रमिति कीर्तितम् ॥

ब्रह्माण्डे--

अमावास्यागते सोमे या तु खादति गौस्तृणम् ।
तस्या गोर्यद्भवेत् क्षीरं तद्दौहित्रमुदाहृतम् ॥

स्मृतिसंग्रहे--

उच्छिष्टं शिवनिर्माल्यं वान्तं च मृतकर्पटम् ।
श्राद्धे सप्त पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः ॥

उच्छिष्टं वत्सस्य दुग्धमित्यर्थः । शिवनिर्माल्यं गङ्गोदकम् । वान्तं मधु । मृतकर्पटं तसरीपट्टम् ॥

तिलेष्वापस्तम्बः--

अटव्यां (२)ये समुत्पन्ना *अकृष्टफलितास्तथा ।
ते वै श्राद्धे पवित्राः स्युस्तिलास्ते न तिलास्तिलाः ॥

*अभावे ग्राम्याः,

गौराः कृष्णास्तथारण्यास्तथैव त्रिविधास्तिलाः ॥

इति ब्राह्मोक्तेः ।

अथ वर्ज्यानि चन्द्रि(३)कायां यमः--

कुक्कुटो विड्वराहश्च काकश्चाथ विडालकः ।

टव्यामिति ।

जर्तिलास्तु तिलाः प्रोक्ताः कृष्णवर्णा वनोद्भवाः ।
जर्तिलाश्चैव ते ज्ञेया अकृष्टोत्पादिताश्च ये ।

इति सप्तव्रतः । *अकृष्टफलिताः अकृष्टभूमौ जाताः। निषेधस्तु "अपशवो वा अन्ये गो अश्वेभ्यः पशवो गो अश्वाः" इतिवत् जर्तिलप्रशंसार्थः । जर्तिलाभावे क्षेत्रोत्पन्नानाह-*अभावे इति । *मृद्ध-

---

(१) 'कपिला या गौर्दौहित्रम्' क० । (२) 'च' क० ।
(३) 'चन्द्रिकायाम्' नास्ति क० ।

न्नोक्तं गृह्यमिति वाच्यं, गृहीत्यनेन गतत्वात् । पञ्चयज्ञविधानं गृही कुर्यादिति योजना । यत्तु वैवाहिकेऽग्नौ पञ्चयज्ञविधानं कुर्यादिति वैश्वदेवस्य गृह्यकर्मत्वेन । तन्न, "शालाग्नौ तु पचेदन्नम्" इति पूर्वोक्ताङ्गिरोवाक्यात् । वैश्वदेवविशेषे च भोजनं कार्यम् । पञ्चपदं विप्रभोजनहन्तकारादेर्मनुष्ययज्ञस्यापि तेनैव कर्त्तव्यत्वार्थम् । तत्राग्नेरनधिकरणत्वेऽपि तदनुकूलपाकस्याधिकरणत्वं बोध्यम् । वैश्वदेवे कृते पश्चात्तदन्नोपघाते भोजनार्थपाको लौकिक एव, न गृह्ये ।

अचोदितेन पाकेन कृतेनोद्धरणेन वा ।
लौकिकोऽग्निः स विज्ञेयः पुनराधानमर्हति ॥

इति बौधायनेनाविहितपाकनिषेधात्,

अपचन्नेकरात्रेण पुनराधानमर्हति ।

इति स्मृत्यविषयत्वाच्च । यत्तु—

यस्य चाग्नौ न क्रियते यस्य चान्नं न दीयते ।
अभोज्यं तद्भवेदन्नं भुक्त्वा तूपवसेदहः ॥

इत्यापस्तम्बवचनं, तद्वैश्वदेवस्य पुरुषार्थत्वमात्रप्रकाशकं नतु भोजनार्थपाकार्थत्वमपि । अत एवाशौचे वैश्वदेवाभावान्न गृह्याग्नौ पाकः ।

पराग्निपक्वमश्नीयात्पर्वणि प्रोषितोऽग्निमान् ।

इति वाक्यं तु निर्मूलम् । एतेन पर्वणि वैश्वदेवार्थपाको भुज्यर्थः । अन्यथा तु लौकिकाग्निपक्वभोजनेऽपि न दोष इति परास्तम्, पर्वण्यन्नोपघातेऽभोजनप्रसङ्गात् ।

केचित्तु प्रोषितोऽग्निमान्पराग्निपक्वं नाश्नीयादिति सम्बन्धः । पृष्टोदिविविधानेनाग्निं सम्पादयेत्पर्वणि॥ इति तत्राधिकदोषार्थमित्याहुः

यत्तु यज्ञपार्श्वः—

पचनाग्नौ पचेदन्नं सूतके मृतके तथा ।
अपक्त्वा तु वसेद्रात्रिं पुनराधानमर्हति ॥

इति, तददृष्टार्थपाकपरम् । अनाकरमित्यन्ये । ननु गृहं दम्पती तयोः फलदं कर्म गृह्यम् । तच्चाष्टकाहोमादि, नवग्रहादिशान्तिकपौ-

हेमाद्रौ पराशरः—

*गृहाग्निशिशुदेवानां ब्रह्मचारितपस्विनाम् ।
तावन्न दीयते किञ्चिद्यावत्पिण्डान्न निर्वपेत् ॥

कौर्मे—

तिलानवकिरे*त्तत्र सर्वतो बन्धयेदजान् ।

तत्रैव देवलः—

तथैव यन्त्रितो दाता प्रातः स्नात्वा सहाम्बरः ।
आरभेत नवैः पात्रैरन्नारम्भं च बान्धवैः ॥

अत्रात्मनेपदात्स्वयमेव पाकः कार्यः । अशक्तौ पत्न्या तदभावे बान्धवैः,

ततस्तानि पपाचाशु सीता जनकनन्दिनी ।

इति पाद्मलिङ्गादिति हेमाद्रिः। श्राद्धदीपकलिकायामाश्वलायनः--

समानप्रवरै(१)र्मित्रैः सपिण्डैश्च गुणान्वितैः ।
कृतोपकारिभिश्चैव पाककार्यं प्रशस्यते ॥

व्यासः--

गृहिणी चैव सुस्नाता पाकं कुर्यात्प्रयत्नतः ।
निष्पन्नेषु च पाकेषु पुनः स्नानं समाचरेत् ॥

पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे--

*रजस्वलां च पाखण्डां पुंश्चलीं पतितां तथा ।
त्यजेच्छूद्रां तथा वन्ध्यां विधवां चान्यगोत्रजाम् ॥
व्यङ्गकर्णीं चतुर्थाहःस्नातामपि रजस्वलाम् ।
वर्जयेच्छ्राद्धपाकार्थममातृपितृवंशजाम् ॥

मातृपितृवंशजभिन्नां त्यजेदित्यर्थः। स्मृतिसारे--

न पाकं कारयेत् पुत्रीमन्यां वाऽप्यन्यगोत्रजाम् ।

काञ्जिकं तु निषिद्धमेव । *गृहाग्नीति । प्रातर्होमं विना । *तत्र

---

(१) 'मिश्रैः' ग० ।

रेषा(१)मग्निः । आश्वलायनानां तु 'गुरुणा*भिमृता अन्यतो वाऽपक्षीयमाणा अमावास्यायां शान्तिकर्म कुर्वीरन्' इत्यादिसूत्रेण पचनाग्नेस्त्यागमुक्त्वा 'इहैवायमितरो जातवेदाः' इत्यर्धर्चेन, 'शमीमयीभ्यामरणिभ्यामग्निं म(२)न्थेत्स पचनाग्निर्भवति' इति सूत्रे वृत्तौ चोक्तेः पचनाग्नावेव पाकः । बौधायनेनाप्युक्तम्--'आ(३)हृत्य पचनाग्निमौपासनं वाऽभिप्रव्रजन्ति' इति । स्मार्ताग्नौ पाकस्त्वन्यशाखाविषय इति केचित् । वस्तुतस्तु पूर्वोक्तस्य सर्वाधानविषयत्वं युक्तम् । *शिष्टाचारेपि न पचनो दृश्यते । अण्डविलायामपि सर्वाधानपक्षे वै(४)श्वदेवं श्राद्धं च प(५)चनेऽग्नौ कुर्यात् *अन्यथौपासने इत्युक्तम् । अग्नौकरणं तु *प्रयोगपारिजातादिभिराब्दिकादिसर्वश्राद्धेषु पिण्डपितृयज्ञव्यतिषङ्गोक्तेर्लौकिके पचने वा पाके कृतेऽपि गृह्याग्नौ पक्वचरुणैव कार्यमिति प्रतिभाति । मदनरत्नेऽप्येवम् । *विधु(६)रोत्सन्नाग्न्यादेस्तु पृष्ठोदिविविधानेनाग्निसंपादनमित्युक्तं हरिहरभाष्ये । इति पाकाग्निः ।

कार्यम् । तदभावे लौकिके इति । *अभिमृताः अपध्याताः । *अपक्षीयमाणाः पुत्रपशुहिरण्यादिभिरित्यादिः । *शिष्टाचारेऽपीति । तथाच लौकिकाग्नावेव श्राद्धपाक इति भावः । *अन्यथा अर्धाधाने *प्रयोगेति । अमावास्याश्राद्धमात्रे व्यतिषङ्गपक्षेऽपि अग्नौकरणं गृह्याग्निपक्वेनैवेति द्रष्टव्यम् । *विधुरा इत्यादि कात्यायनादिपरम् ।

---

(१) 'अस्ति' ग० (२) 'मन्थयेत्' ग० (३) 'आहृत' ग०
(४) 'वैश्वदेवश्राद्धम्' ग० (५) 'पचनाग्नौ' क. 'पचने कु' ग०
(६) 'विधुरोच्छिन्ना' क. छ०

तत्रैवादित्यपुराणे--

पक्वान्नस्थापनार्थे तु शस्यन्ते दारुजान्यपि ।
दर्व्यादीन्यपि कार्याणि यज्ञियैरपि दारुभिः ॥

यमः--

विवाहे प्रेतकार्ये च मातापित्रोः क्षयेऽहनि ।
(नव(१)भाण्डानि कुर्वीत यज्ञकाले विशेषतः ॥

अथ पाकाग्निः । हेमाद्रौ प्रजापतिः--

*औपासनेनान्नसिद्धिरग्नौकरणमेव च ।

पृथ्वीचन्द्रोदयेऽङ्गिराः--

*शालाग्नौ तु पचेदन्नं लौ(२)किके वाऽपि*नित्यशः ।
यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तस्मिन्*होमो विधीयते ॥

मनुः--

*वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि ।

यश्चित्ता बोध्या । ((३)हेमाद्राविति । अस्य 'इति केचित' इत्यत्रान्वयः । *औपासनेनेति ।) येषां सूत्रे औपासनाग्नौ नित्यः पाकः तेषां श्राद्धपाकोऽपि तत्रैवेत्यर्थः । *शालाग्नाविति । तथा चार्धाधानिनः स्मार्ताग्नेश्चौपासनसद्भावात्तत्रैव पाकः, सर्वाधानिनस्तु लौकिक एवेत्यर्थः । होमः वैश्वदेवहोमः । न त्वग्नौकरणं तस्य सर्वाधानिनो दक्षिणाग्नौ कर्तव्यत्वात् 'नित्यशः' इति विशेषणाच्च । तथापि नैत्यकपाकाग्नेः श्राद्धे बाधो नास्तीत्यावेदनार्थमिदम् । नन्वेवं तीर्थमहालयादिश्राद्धेषु औपासनाग्निः स्यादित्यत्राह-*वैवाहिके इति । गृह्यकारैरुक्तम्-अष्टकापार्वणश्राद्धहोमादि गृह्याग्निसाध्यं गृह्यम् । न च गृहं शाला तत्रोक्तं वास्तुकर्ममात्रं ग्राह्यं, न त्वष्टकाहोमादीति वाच्यम्, तावन्मात्रग्रहे मानाभावात्, वचनवैयर्थ्यात् । नापि गृहं दारास्त-

---

(१) कंसान्तर्गतं नास्ति छ. (२) 'लौकिकेनापि' क०
(३) कंसान्तर्गतं नास्ति 'च' पुस्तके ।

पञ्चयज्ञविधानं च *पार्क्तिं चान्वाहिकीं द्विजः ॥

*श्राद्धस्य गृह्यत्वं चोक्तमपरार्केण। अत्र विशेषः कर्मप्रदीपे—

प्रातर्होमं तु निर्वर्त्य समुद्धृत्य हुताशनात्।
शेषं महानसे कृत्वा तत्र पाकं समाचरेत् ॥
पाकान्तेऽग्निं त(१)माहृत्य गृह्याग्नौ तु पुनः क्षिपेत्।
ततोऽस्मिन्वैश्वदेवादि कर्म कुर्यादतन्द्रितः ॥

तदभावे लौकिके,

ततः पचेयुरन्नानि निर्वापानन्तरं शनैः।
वैवाहिकेऽग्नावन्यत्र लौकिके वापि संयतः ॥

इति कलिकायां सङ्ग्रहोक्तेः। पित्रर्थं निर्वापं कूर्च्चेत्यर्थः, अत एव हेमाद्रौ वायुपुराणे—

पित्रर्थं निर्वपेद् भूमौ कूर्चे वा दर्भसंस्कृते ॥ इति।

तत्रैव पाद्ममात्स्ययोः—

अ)ग्निमान्निर्वपेत्पैत्रं चरुं वा सममुष्टिभिः।
पितृभ्यो निर्वपामीति सर्वं दक्षिणतो न्यसेत् ॥

चरुग्रहणादन्नशाकादाविति हेमाद्रिः। *पिण्डपितृयज्ञार्थपाकविषयोऽयं निर्वाप इति तु युक्तम्। अयं चेत-

---

ष्टिकादिहोमस्थदेवतादिहोमादि, तत्राप्यावसथ्याग्निः स्यात्? न स्यात्, ग्रहयज्ञादेर्दम्पतीमात्रसाध्यत्वाभावादेव गृह्यत्वाभावात्। येषां सूत्रे औपासनाग्नौ नित्यशः पाकः तेषां श्राद्धीयपाकोऽपि तत्रैव। *पार्क्तिं पाकम्। तस्या आन्वीहिकत्वविशेषणाच्छ्राद्धपाकस्य कथमौपासनाग्निलाभ इत्यत्राह—*श्राद्धस्येति। तथाच तत्राग्नौकरणस्यौपासने कर्तव्यतया पाकोऽपि तत्रैवेति भावः। *पिण्डेति। तथाच श्राद्धे निर्वापो न कार्यः। श्रपणं त्वौपासने

---

(१) 'समाहृत्य' क०

रेषा(१)मग्निः। आश्वलायनानां तु 'गुरुणाऽभिमृता अन्यतो वाऽपक्षीयमाणा अमावास्यायां शान्तिकर्म कुर्वीरन्' इत्यादिसूत्रेण पचनाग्नेस्त्यागमुक्त्वा 'इहैवायमितरो जातवेदाः' इत्यर्धर्चेन, 'शमीमयीभ्यामरणिभ्यामग्निं म(२)न्थेत्स पचनाग्निर्भवति' इति सूत्रे वृत्तौ चोक्तेः पचनाग्नावेव पाकः। बौधायनेनाप्युक्तम्--'आ(३)हृत्य पचनाग्निमौपासनं वाऽभिप्रव्रजन्ति' इति। स्मार्ताग्नौ पाकस्त्वन्यशाखाविषय इति केचित्। वस्तुतस्तु पूर्वोक्तस्य सर्वाधानविषयत्वं युक्तम्। *शिष्टाचारेपि न पचनो दृश्यते। अण्डविलायामपि सर्वाधानपक्षे वै(४)श्वदेवं श्राद्धं च प(५)चनेऽग्नौ कुर्यात् *अन्यथौपासने इत्युक्तम्। अग्नौकरणं तु *प्रयोगपारिजातादिभिराब्दिकादिसर्वश्राद्धेषु पिण्डपितृयज्ञव्यतिषङ्गोक्तेर्लौकिके पचने वा पाके कृतेऽपि गृह्याग्नौ पक्वचरुणैव कार्यमिति प्रतिभाति। मदनरत्नेऽप्येवम्। *विधु(६)रोत्सन्नाग्न्यादेस्तु पृष्ठोदिविविधानेनाग्निसंपादनमित्युक्तं हरिहरभाष्ये। इति पाकाग्निः।

कार्यम्। तदभावे लौकिके इति। *अभिमृताः अपध्याताः। *अपक्षीयमाणाः पुत्रपशुहिरण्यादिभिरित्यादिः। *शिष्टाचारेऽपीति। तथाच लौकिकाग्नावेव श्राद्धपाक इति भावः। *अन्यथा अग्न्याधाने। *प्रयोगेति। अमावास्याश्राद्धमात्रे व्यतिषङ्गपक्षेऽपि अग्नौकरणं गृह्याग्निपक्वेनैवेति द्रष्टव्यम्। *विधुरा इत्यादि कात्यायनादिपरम्।

---

(१) 'अस्ति' ग० (२) 'मन्थयेत्' ग० (३) 'आहृत' ग०
(४) 'वैश्वदेवश्राद्धम्' ग० (५) 'पचनाग्नौ' क. 'पचने कु' ग०
(६) 'विधुरोच्छिन्ना' क. छ०

चन्द्रिकायां मार्कण्डेयः--

अह्नः षट्सु मुहूर्तेषु गतेषु प्रयतान्द्विजान् ।
प्रत्येकं प्रेषयेत्ते(१)षां प्रदायामलकोदकम् ॥

देवलः--

ततो निवृत्ते मध्याह्ने कृत्तरोमनखान् द्विजान् ।
अभिगम्य यथान्यायं प्रयच्छे*द्दन्तधावनम् ॥
तैल*मभ्यञ्जनं*स्नानं*स्नानीयं च पृथग्विधम् ।
पात्रैरौदुम्बरैर्दद्याद्वैश्वदेविकपूर्वकम् ॥

औदुम्बरैस्ताम्रमयैः । *'अत्र क्षौरामलकस्नानादि निषिद्धतिथ्यादिव्यतिरिक्तविषयम्' इति हेमाद्रिमाधवश्च । यत्तु चन्द्रिकायां प्रचेताः-

तैलमुद्वर्तनं स्नानं दद्यात्पूर्वाह्ण एव तु(२) ।
श्राद्धभुग्भ्यो नखश्मश्रुच्छेद(३)नं तु न कारयेत् ॥

इति, तन्निषिद्धतिथ्यादिविषयम् । निषिद्धतिथ्यादि तु प्रागुक्तम् । अभ्यङ्गे तु कलिकायां कात्यायनः—

तैलमु(४)द्वर्तनं देयं ब्राह्मणेभ्यः प्रयत्नतः ।
तैरभ्यङ्गश्च कर्तव्यो वर्ज्यं कालं न चिन्तयेत् ॥

अपरार्के प्रचेताः--

स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।
श्राद्धकृच्छुक्लवासाः स्यान्मौनी च विजितेन्द्रियः ॥

---

*दन्तधावनं दन्तधावनसाधनं काष्ठादि । *अभ्यञ्जनं तैलमित्येकम् । *स्नानं स्नानसाधनं जलम् । *स्नानीयम् उद्वर्तनम् । *अत्रेति । क्षौरादिकारणं तैलादिदानं च निषिद्धतिथिवर्जं कार्यम् । आमलोदकस्नानमप्यमावास्याव्यतिरिक्तविषयम्,

---

(१) 'प्रेष्यान्' क० (२) 'च' ग० (३) 'छेदनं न तु' क०
(४) 'उद्वर्तने' ग०